

Поредица
Изследователски форум
на Центъра за академични
изследвания София

Румен Аврамов (Център за академични изследвания София) е икономист и стопански историк. Автор на *Комуналният капитализъм. Из българското стопанско минало* (2007); *Пари и де/стабилизация в България, 1949-1989* (2008); *„Спасение“ и падение. Микроикономика на държавния антисемитизъм в България 1940–1944* (2012). Издал е сборници с архиви на Българска народна банка и (заедно с Надя Данова) за депортирането през март 1943 г. на евреите от Беломорска Тракия, Македония и Пирот.

CENTRE
FOR
ADVANCED
STUDY
SOFIA

поредица
Изследователски
форум

Публикувани издания:

- **Балканският XIX век: други прочити**
сборник (ред. Диана Мишкова), 2006
- **Рефлексията – самореференциалност в епистемологията и сред социалния свят**
сборник (ред. Благовест Златанов), 2008
- **Детството при социализма: политически, институционални и биографични перспективи**
сборник (ред. Иван Еленков и Даниела Колева), 2010
- **(Не)станалото правово общество в България**
сборник (ред. Иво Христов), 2012
- **Труд, радост, отдих и култура**
Въведение в историята на историческото моделиране на всекидневието през епохата на социализма
Иван Еленков, 2013
- **Българският комунизъм. Дебати и интерпретации**
сборник (ред. Михаил Груев и Диана Мишкова), 2013
- **Смъртта при социализма**
сборник (ред. Даниела Колева), 2013
- **Природни науки, технологии и социални светове**
сборник (ред. Десислава Лилова), 2015
- **Любовта при социализма**
сборник (ред. Даниела Колева), 2015
- **Тялото при социализма**
сборник (ред. Даниела Колева), 2016

Предстоящи издания:

- **Възрастта при социализма**
сборник (ред. Даниела Колева)

„Възродителният процес“ (1984–1989 г.) е оставил дълбок коловоз в българската колективна памет. Волно или неволно, обществото се връща към него по различни поводи, за да установи всеки път колко разнопосочни са реалиите на този непознат по замаха си епизод на разрушително социално инженерство. Асимилационната кампания срещу турското малцинство в страната и крахът на начинанието са осмисляни от не една гледна точка, но в знанието за събитията все още остават сиви зони.

Книгата навлиза в по-слабо проучените икономически пластове, прочитайки случилото се през неговите стопански аспекти. Тя търси да структурира и оразмери цената, платена за агресивната политика спрямо българските турци. В общ план „Възродителният процес“ изпъква най-вече като решаващ катализатор на Големия взрив, довел до окончателния разпад на комунистическия режим у нас. Под напора на острия етнически конфликт системата се срива в условия, които едновременно разлагат необратимо плановия стопански ред и възкресяват най-ретроградните методи на „военния комунизъм“. А пейзажът след битката оставя наследство, повлияло осезаемо върху стопанската култура на последвалия преход.

Румен Аврамов ИКОНОМИКА НА „ВЪЗРОДИТЕЛНИЯ ПРОЦЕС“

Румен Аврамов ИКОНОМИКА НА „ВЪЗРОДИТЕЛНИЯ ПРОЦЕС“

Център за академични изследвания

Поредицата

Изследователски форум

представя на българските читатели резултати от научни проекти и дискусии, провеждани от международния Център за академични изследвания София / Centre for Advanced Study Sofia, по ключови и новаторски за съвременните хуманитарни и социални науки проблеми и тематики.

Румен Аврамов

**ИКОНОМИКА НА
„ВЪЗРОДИТЕЛНИЯ ПРОЦЕС“**

CENTRE
FOR
ADVANCED
STUDY
SOFIA

предица
Изследователски
форум

Център за академични изследвания София
Ул. „Стефан Караджа“ № 7, ап. 23
София 1000
Тел.: + 359 2 980 37 04
Факс: + 359 2 980 36 62
www.cas.bg
cas@cas.bg

Румен Аврамов

ИКОНОМИКА НА

„ВЪЗРОДИТЕЛНИЯ

ПРОЦЕС“

Център за академични изследвания
2016

AMERICA FOR BULGARIA
FOUNDATION
Фондация Америка за България

Настоящото издание се публикува с любезната подкрепа на фондация „Америка за България“.

Позициите, представени в поредицата публикации Изследователски форум, отразяват вижданията на авторите и не могат да се приемат като официална позиция на фондация „Америка за България“.

© Център за академични изследвания София
© Издателство „Рива“
© Веселин Праматаров, библиотечно оформление
ISBN 978-954-320-582-0

СЪДЪРЖАНИЕ

ВЪВЕДЕНИЕ	7
I. РЕШЕНИЯ	
I.1. Дългият пролог	27
I.2. „Възродителният процес“	73
I.2.1. Повратна точка I: 1984 – 1985 г.	74
I.2.2. Потъване в безизходицата	115
I.2.3. Повратна точка II: Големият взрив	119
I.3. Къде <i>все пак</i> е икономиката?	147
II. ЦЕНА	
II.1. Колко струва асимилацията? 1984 – 1988 г.	161
II.1.1. Стопанският ритъм	161
II.1.2. Разходи на репресивния апарат	168
II.1.3. Инвестиции: Колонизационният модел	185
II.1.4. Разсредоточаване	219
II.1.5. Загуба на съсед	244
II.2. Екзодус: човешката вълна от 1989 г.	261
II.2.1. Параметри на изселването	261
II.2.2. Поведенчески реакции	282
II.3. Макроикономически шокове: 1989 г.	314
II.3.1. Наслагване върху тренда	314
II.3.2. Монетарен шок	322
II.3.2.1. Атака срещу ДСК	322
II.3.2.2. Парична емисия	339
II.3.3. Външен дълг	352
II.3.4. Платежен баланс	366
II.3.5. Реален сектор: заетост и производство	375
II.3.6. Бюджет	394

III. РАЗПАД НА ИКОНОМИЧЕСКАТА ТЪКАН

III.1. Възникващите пазари	405
III.1.1. Валута	406
III.1.2. Стоки	425
III.1.3. Труд	445
III.1.4. Активи	454
III.1.5. Спекула, корупция, мародерство	458
III.2. Собственост	470
III.2.1. Ретроспекция	472
III.2.2. 1989 г.: Домовете	505
III.2.3. Проекция	551
III.3. Между реториката и действието	572
III.3.1. Раздвоение	572
III.3.2. Говорене за реформи	583
III.3.3. Военен комунизъм	597
ЕПИЛОГ	
Наследството: икономическата култура на прехода	641
ОТКЛОНЕНИЕ I. Заличаване на паметта	655
ОТКЛОНЕНИЕ II. А сега накъде?	682
ТАБЛИЦИ	689
Списък на таблиците	690
АРХИВНИ ФОНДОВЕ	756
АБРЕВИАТУРИ	758

ВЪВЕДЕНИЕ

■ Икономическата цена на „Възродителния процес“ е близката цел на тази книга. Отвъд опита за осчетоводяване основното икономическо послание, разказано на няколко гласа, е, че кампанията за асимиляция – и най-вече епиграмът ѝ от 1989 г., се превръща в съществен катализатор, ускорил стопанския (оттук и политическия) крах на режима. Под прякото влияние на събитията от лятото на 1989 г. българската икономика изпитва серия макроикономически шокове, които се наслаждат към съзрелите неравновесия. От една страна, това води до разпад на плановия стопански ред и появата на протопазари. От друга, извънредните обстоятелства подтикват към мерки от класическия набор на Военния комунизъм. В тази възпламенима комбинация се появяват кълновете на бъдещата деформирана икономическа култура на Прехода.

Триптих. Настоящата книга е самостоятелно проучване, но тя е и последната част на триптих. В края на 2008 г., след приключването на продължителен изследователски цикъл и изправяйки се пред трудния избор на нова посока, разговор с проф. Надя Данова ни отведе към периферен епизод от наскоро публикувания ми тритомник върху българското стопанско минало. Ставаше дума за опожаряването на Анхиало през 1906 г., което там е споменато накратко заедно с антисемитското законодателство от 1941 – 1944 г. и с „Възродителния процес“ в контекста на корупцията по време на етническо насилие.¹ Въпросът на Надя защо не развия „анхиалската“ сюжетна линия, се оказа проблясък, от който се роди програма за изследва-

¹ Аврамов, Румен. Комуналният капитализъм. Из българското стопанско минало. Т. III. С.: Фондация Българска наука и изкуство и Център за либерални стратегии, 2007, с. 247 – 273.

не на икономиката на междуетническите конфликти в България. Работата по нея запълни седем години, като първо се върнах към *гръцкия* случай², продължих с *еврейския*³, за да стигна до *турския*, който се вмести между тези корици. Всеки следващ епизод се оглеждаше в предишните, ставаше по-обемист, а втората отсечка извървахме отчасти заедно с Надя.⁴

Така се разкри един нелицеприятен, но важен свят от социалната и икономическата ни история. На него погледнах от различни страни (политическа икономия, микро- и макроикономика), ала въпреки особеностите на идеологията, непосредствените цели и потърпевшата човешка група много от реалностите бяха близки, задвижвани от сходни пружини, водещи до подобни последици. Последният елемент нямаше как да не хвърля погледи към останалите. Затова настоящият текст постоянно се движи в пространството на две координатни оси.

Едната е оста на *другите малцинства*. Навсякъде, където препращам към случилото се с гърци и евреи, стъпвам (без повтарящи се библиографски уточнения) върху съответните ми предишни публикации

Гръцкият казус е по-скоро хибриден. Част от общността заминава под натиска на антигръцката публична кампания (върхът ѝ е именно опожаряването на Анхиало). Впоследствие, след Първата световна война, напускането става организирано, по силата на междудържавни спогодби, под наблюдението и със съдействието на Обществото на народите. А към останалата в България малка гръцка общност започват да се налагат стриктен контрол и политика на асимилация.

Що се отнася до депортирането на евреите от Беломорието, Македония и Пирот и изселването на българските евреи от големите градове в „Стара България“ през пролетта на 1943 г., те са наглед противоположност

² **Аврамов**, Румен. Анхиало 1906: Политическата икономия на един етнически конфликт. – В: *Поморие*. Древност и съвремие. Т. 1. Бургас: ГЕОПАН, 2011.

³ **Аврамов**, Румен. „Спасение“ и падение. Микроикономика на държавния антисемитизъм в България 1940 – 1944 г. С.: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“.

⁴ **Депортирането** на евреите от Вардарска Македония, Беломорска Тракия и Пирот. Март 1943 г. Документи от българските архиви. Съставителство и обща редакция: Надя Данова и Румен Аврамов. Т. I – II. С.: Обединени издатели, 2013.

на преименуването от 1984 г. и последвалата верига от решения. Във втория случай става дума за *асимиляция* на една етническа общност. В първия се провежда политика за *отстраняване* на друга, като това протича отначало чрез гражданското ѝ маргинализиране, после – с изолиране и гетоизиране, а накрая – чрез (неуспешно в България и напълно успешно в окупираните територии) елиминирание на присъствието ѝ из земите под българско управление. Тези изходни различия обаче не изключват общи инструменти, реакции, резултати и подмолни сходства. Между двата случая се появяват пресечни точки, оказващи се къде рационално обясними, къде изненадващи. И онова, което в средата на 80-те години започва като опит за изтриване на културната идентичност на българските турци, завършва с масовото им изселване.

Втората ос, която структурира книгата, е *времето*. При всяка възможност събитията от „Възродителния процес“ се сверяват с първите две изселнически вълни на българските турци от 1950 – 1951 г. и 1969 – 1978 г. Тази историческа дълбочина се оказва съвършено необходима, за да се схванат корените на мотивите, механизмите и логиката на екзодуса от 1989 г.

За какво се ровят тема и злини, в които отговорности падат върху собственото ни общество? Защо не се види какво са правили с нас? Тези въпроси – упреци ми бяха пряко или косвено задавани по повод всеки междинен резултат. Сега, след като преминах през трите етапа, съм още по-убеден в простия отговор. Той не е в утопията, че историята учи, защото основна поука от нея е, че тя не го прави. А в това, че причиняването на *слабия* (малцинството) има едно и също лице независимо кой е причинителят. В историята ролите се менят и невинни *силни* (мнозинства) няма. Ако всеки щади *своите* и огражда недосегаеми, необратимо се влиза в спиралата на взаимната ненавист, която е без изход.

Отговорност. „Възродителният процес“ е несъмнен, флагрантен престъпен акт на българската държава срещу част от собствените ѝ граждани. Той не е единственият през комунистическите години и турците са една от групите, подложени на репресията на режима. По своя размах, иновативност и абсурдност обаче тоталната асимиляция е уникална.

След 1989 г. периодично изплува въпросът за отговорността и възмездие, който постоянно и необратимо убягва от своето съдебно и/или

морално решение.⁵ Вместо чрез доведени докрай съдебни дела той се подхвърля и прехвърля по политически капризи, за да падне до пошлото дъно на „прегръдката на извинението“ от 2013 г. между лидерите на партията на гонителите и тази на жертвите. (Вж. Отклонение II.)

В най-широк план вина носим всички, които сме останали в позицията на странични свидетели. Този исторически епизод обаче няма как да бъде използван за колективна национална терапия, както това става в течение на десетилетия с оцеляването на българските евреи. И през 1943, и през 1989 г. тихо са помагали малцина; открито гражданско несъгласие са проявили шепа хора; споделяни от мнозинството са незаинтересованост, убедено или пасивно съгласие с репресията, а немалко направо се възползват от нея. Но през 80-те години отсъства щастливият краен изход с еврейската общност от началото на 40-те. „Възродителният процес“ остава негоден за националното митотворчество, *народът* не може да бъде издигнат в ранга на безименен герой. Още повече че с цялата си политическа и юридическа двусмисленост през 1945 г. е организиран процес срещу антисемитите, докато до нищо подобно не се стигна след 1989 г.

Антонина Желязкова великодушно приема, че „част от българското общество е обединено от чувството на колективен срам, че не е бил направен опит да бъдат защитени от насилие и гавра помаците и турците, както навремето са били защитени евреите. Съществува чувство на страх, че може би е загубен един огромен капитал, натрупан от предците ни чрез спасяването на евреите и гостоприемния прием на оцелелите от геноцида арменци“.⁶ Наблюдавайки обществените настроения след 1990 г. и особено грозно надигналите се днес национализъм и ксенофобия, силно се съмнявам, че подобно чувство е (широко) споделено. Клоня по-скоро към позицията на друга защитничка на турската кауза от онези години, която набляга върху разбирането за *лична* отговорност. За Евгения Иванова оправдание

⁵ По въпроса вж. например полемичния филм на Татяна Ваксберг *Технология на злото* (2001).

⁶ Желязкова, Антонина. Социална и културна адаптация на българските изселници в Турция. – В: Желязкова, Антонина (съставител). Между адаптацията и носталгията. Българските турци в Турция. С.: Международен център по проблемите на малцинствата и културните взаимодействия, 1998, с. 23.

на *народа* идва от малцинството, а не от безличната маса. Мнозинството от българите, пише тя, до средата на 80-те години не знаят нищо, но „незнанието в някои философски (и във всички правни) концепции не се третира като невинност. Оттук презумпцията – „всички сме виновни“ – която има поне двузначна интерпретация. От морална гледна точка всички, които са си мълчали, са били съгласни с възродителния процес, т.е. са били виновни, че са допуснали извършването му. От правна гледна точка виновни са определени лица. Останалите са невинни – до доказване на противното... Разбира се, зрителите винаги са най-много – във всеки народ. Зрителите са невинни – до доказване на противното... От гледна точка на морала обаче, са виновни... Заради онези, които – макар и малко – са се съпротивявали и заради онези, които – дори само вътрешно – са били несъгласни с процеса, считам обвинението към българския народ за обидно“.⁷

Но отвъд пасивните или активни маса/малцинство стои съвършено ясно очертаната отговорност на кръга, взимал решенията. Четейки архивните документи от обсъжданията в Политбюро и в други висши инстанции, човек не може да се освободи от усещането, че има работа с криминални типове, чиито позиция и език в интимността на властта не са по-малко престъпни от концептуалната аргументация на Александър Белев в подготовката на *окончателното решение* за евреите. Това, което съвършено спойно се говори на тези заседания, положително би могло да бъде квалифицирано като престъпно (да кажем, срещу човечеството) дори в рамките на съществуващото тогава българско законодателство. Изказване например (в текста привеждам и много други), че „държавата ни има интерес да изтече малко кръв [и] това, което е нечисто, трябва да изтече“ (Георги Йорданов), или апелът в началото на юни 1989 г.: „трябва... да махнем този контингент“ (Петър Младенов)⁸, са недопустими даже за онзи правен мир. Войнствената агресивност и безнаказана циничност в говоренето се запаз-

⁷ **Иванова**, Евгения. Отхвърлените „приобщени“, или процесът, наречен „възродителен“ (1912 – 1989). С.: Институт за източноевропейска хуманитаристика, 2002, с. 194 – 195.

⁸ **Стенографски** запис на заседание на Политбюро, на което се разисква възникналата в страната ситуация след изявлението на Т. Живков от 29 май 1989 г., 6 юни 1989 г. – В: **Левин**, Самуел (съставител). Истината за „Възродителния процес“. С., 2003, с. 66, 70.

ват до самия край на режима. Което съвсем не пречи на главния изпълнител на асимилационната акция, Димитър Стоянов, да твърди пренебрежително, че турците, живеещи в Турция, „са хора азиатци“... Зад това говорене не стои никакъв втори план или префинени задни мисли и стратегии; тези хора действително така мислят. Но подобни реплики и цели концепции не са послужили за обвинение след падането на режима. Езикът на властта по време на епилога на „Възродителния процес“ от лятото на 1989 г. най-добре показва доколко манталитетът и разбиранията ѝ (а и тези на голяма част от обществото) са били на светлинни години от онова, което щеше да се иска от нея (от тях) само месеци по-късно: тогава, когато тя (до голяма степен във все същия състав) щеше без трудности и угризения да възприеме речника на демокрацията и пазарната икономика.

Нито публично, нито във вътрешните си разисквания върхушката не излъчва усещане за предстоящ край, още по-малко за това, че се опасява да ѝ бъде търсена сметка. Това е отчасти убеденост, идваща от упражнявана в течение на десетилетия неоспорвана власт, отчасти самовнушаване на сигурност. Потъвайки в архивите обаче, неведнъж се натъкваш на симптоми за тревожност и боязън. В началото те са слаби, а в хода на събитията и особено в заключителната им фаза се засилват, за да издават вече паника и да доведат до организирането на кръгова защита. Най-издайническите симптоми в това отношение са сизифовските усилия за заличаване на паметта. (Вж. Отклонение I.)

Избор. При разнообразието от възможни отправни точки този, който навлиза в тематиката за „Възродителния процес“, е изправен пред серия от съзнателни или интуитивни избори. В случая те са свързани както с откъслечното знание за икономическото ѝ измерение, така и със самия характер на материята. Икономиката на „Възродителния процес“ е все още слабо проучена зона⁹ и се налага преди всичко да се определи кръгът на *използваните из-*

⁹ Непосредствено ѝ е посветена само една статия. Вж.: **Баева**, Искра. Социалноикономически предпоставки за и последици от „възродителния процес“. – В: **Евразийски хоризонти**: минало и настояще. Сборник в чест на проф. Валери Стоянов. С.: Институт за исторически изследвания – БАН, 2011.

вори и изследвания. В тази книга основната субстанция са архивите и текстът в немалката си част е композиран като мозайка от документи.

През изтеклия над четвърт век достъпната информация се разширяваше в концентрични кръгове, до голяма степен в зависимост от превратностите на политическата конюнктура. В началото беше преди всичко словото на участниците от двете страни. След мълчанието и контролираното говорене преди падането на режима то започна пълноводно да се излива в пресата¹⁰ и в другите медии с всички качества и недостатъци на личните свидетелства за нещо току-що отминало. Успоредно избуяваше интересът на антрополози и социолози, петимни да уловят колкото се може повече житейски разкази. Значителна и първопроходна изследователска работа със съответните публикации извърши Центърът по проблемите на малцинствата и културните взаимодействия.¹¹ Разцъфтяваше, от друга страна, оправдателната мемоаристика на бивши партийни ръководители от всякакъв ранг и на офицери от службите.

Отделни партийни документи от времето на събитията се появяваха епизодично¹² и селективно. В прясната следа на случилото се, при страха от възмездие и отговорност и под прикритието на следствената тайна в хода на имитацията на правосъдие, започваха да циркулират пощадени от унищожаване или от дълбоко потушаване филтрирани архиви. През 90-те бяха публикувани някои от важните партийни решения по „Възродителния процес“, но архивът на БКП все още беше труднодостъпен. Трябваше да измине десетилетие, та и повече от 1989 г., за да се появят сериозни монографични проучвания на български автори¹³, поставящи опита за тотална асимилация на турците (преди това – и на помаците) в историческа перспектива и контекст.¹⁴

¹⁰ Особено във вестниците *Демокрация* и *Права и свободи*.

¹¹ Вж.: www.imir-bg.org

¹² Във в-к *Поглед*; в-к *Права и свободи*, 18, 25 март, 8, 14, 22, 29 април, 20 септември 1991.

¹³ Големият въпрос за историографията по въпроса извън България и особено в Турция остава извън вниманието на настоящата книга.

¹⁴ Вж.: **Стоянов**, Валери. Турското население в България между полюсите на етническата политика. С.: ЛИК, 1998; **Иванова**, Евгения. Отхвърлените „приобщени“, или процесът, наречен „възродителен“ (1912 – 1989). С.: Институт за източноевропейска хуманитаристика, 2002; **Ялъмов**, Ибрахим. История на турската общност в България, 2002.

През следващите години изследователското поле се разшири и задълбочи. Нарастващият брой проучвания¹⁵ се появяваха на фона на малката „архивна революция“ по въпроса. Тя се разви в две посоки: вкарване в научен оборот и все по-задълбочено проникване в партийния архив, а по-късно – и в този на МВР; реализиране на мащабни издателски програми. Първият тънък и непълен сборник, излязъл през 2003 г.¹⁶, бе последван от впечатляваща поредица обемисти томове със стотици документи, събрани от Веселин Ангелов.¹⁷ Независимо от нейни издателски, интерпретативни или извороведски недостатъци тя е забележително усилие фактите да станат достъпни за обществото. През тези години бяха публикувани и други важни архивни корпуси по темата, разшири се дигитализирането.¹⁸ Отделно на сайтове в интернет се поместват десетки становища и свидетелства.¹⁹ В началото на 90-те все още основателно можеше да се твърди, че „Възродителният процес“ е от най-неясните събития в новата ни история. Въпреки оставащите висящи въпроси, днес вече всеки, който има интерес

¹⁵ Споменавам по-специално две от тях: **Груев**, Михаил, Алексей **Калъонски**. Възродителният процес. Мюсюлманските общности и комунистическият режим. С.: Институт за изследване на близкото минало и Институт Отворено общество. Сіа, 2008; **Калинова**, Евгения, Искра **Баева**. „Възродителният процес“ – върхът на айсберга. Българската държава и турската етническа общност в страната (средата на 30-те години – началото на 90-те години на ХХ век). – В: **Баева**, Искра, Евгения **Калинова** (съставители). „Възродителният процес“. Българската държава и българските турци (средата на 30-те години – началото на 90-те години на ХХ век). Сборник документи. Т. 1. С.: Държавна агенция „Архиви“, 2009.

¹⁶ **Левин**, Самуел (съставител). Истината за „Възродителния процес“. Документи от архива на Политбюро на ЦК на БКП. С.: Институт за изследване на интеграцията, 2003.

¹⁷ Вж.: **Ангелов**, Веселин. Асимилаторската кампания срещу турското национално малцинство в България. Документи. С., 2008; Голямата екскурзия. Т. 1 – 2. С., 2011; Протестните акции на турците в България (януари-май 1989). Документи. С., 2009; Борба без оръжие! Турското националноосвободително движение в България (1985 – 1986). С., 2009; Протестите на турците в България срещу възродителния процес (20 – 30 май 1989). С., 2015.

¹⁸ Вж.: **Комисия** за разкриване на документите и за обявяване на принадлежност на български граждани към Държавна сигурност и разузнавателните служби на Българската народна армия (Комисията по досиетата). Държавна сигурност – смяната на имената – Възродителният процес. Т. 1 – 2. С., 2014; дигитализираните документи на ЦК и Политбюро на БКП, сложени на сайта на Държавна агенция „Архиви“.

¹⁹ Вж. например: www.desebg.com; www.marginalia.bg

към тях, може да научи много, без лично да навлиза в дебрите на архивохранилищата.

Периметърът на източниците, към които съм се обръщал, изключва публикуваните силно изкривени, апологетични и самоопрощаващи спомени на изпълнителите на партийната воля във „Възродителния процес“. Без внимание оставям многото материали в пресата от периода на събитията и след тях. Така фундамент на книгата са преди всичко самостоятелно издирени и поместени в сборници документи.²⁰ Основни извори са архивните фондове на БКП и МВР, както и тези на ключовите стопански и други държавни институции. Измежду неизползаните масиви, където вероятно се съдържа релевантна фактология, са дипломатическият и местните архиви (проучвал съм само някои от тези на МВР). Поради естеството на стопанските процеси от значение бяха публичните статистически данни, но и непознати или неползвани досега поверителни/секретни статистически справки. Систематизираната и обработена количествена информация е поместена в табличен вид в края на книгата, понякога в обемисти конструкции, понякога с принудителни пробойни, дължащи се на останали бели петна. Естествено, уклонът към архивните източници има своята цена. Техният поглед носи изразени деформации и ограничения, коментирани отделно. (Вж. Отклонение I.) Накрая, информация, която на места илюстративно подсилва другите извори, епизодично привличам от резултати на теренни антропологични проекти.

Изборът на *изследователските полета* установява, че политиката няма как да бъде откъсната от стопанските измерения на „Възродителния процес“. Тя е едновременно тяхно съдържание и форма. Много малко от онова, което в контекста на асимилационната кампания изглежда „чиста икономика“, в действителност е такава. Икономическите решения са преди всичко последица от политическите или изпреварваща стъпка, целяща да постигне политически резултат. Не може да бъде игнорирана и доведената до пароксизъм през Студената война обсебеност на върхушката от нацио-

²⁰ Някои от използваните архиви присъстват и в публикувани сборници. В тези случаи препратките тук са към изсковите данни от архивните фондове, като само понякога е посочено и мястото им в съответния сборник.

налната сигурност и от атавистичната боязън/неприязън към Турция. А продължаващата днес параноя около проблема показва, че нещата се вписват в трайната и стабилна перспектива на дългото време. Така че политическата мотивация тук е навсякъде, което е и причина книгата да включва дълъг политически пролог, без който мястото на икономиката във „Възродителния процес“ не може да бъде разбрано.

И все пак има аспекти, които, макар и важни, може да бъдат пропуснати. Такива са например различните форми на протест на българските турци, зародили се от самото начало, достигнали връх в течение на 1989 г. и чиито проекции след падането на режима са от първостепенно значение. Според някои тъкмо от съпротивата на турците е родена българската демокрация.²¹ Което виждане пък веднага отвежда към спорове за заслуги, както се е случвало с други конституиращи митове в нашата история (като този за партизанското движение или за „спасяването на българските евреи“). Борбата по този повод е все така нелицеприятна: от десетилетия не спират да се водят престрелки между някогашните граждански организации, между многото разклонения на турската опозиция, а и между българската и турската общност като цяло.²² Оставайки извън темата, посочвам само, че свидетелства на важни участници от „българска“ страна²³ потвърждават противоречивото отношение на неформалите. Раздвоени пред радикализирането на турците, те не стигат по-далече от колебливи позиции. За А. Желязкова българското общество „потъва в позорно мълчание до 1988 г.“, а след това турските протести получават моралната подкрепа само на отделни интелектуалци и в плахи прояви на неформалните групи.²⁴ А според Д.

²¹ **Kamusella**, Tomasz. The Forgotten 1989 Expulsion of Turks from Communist Bulgaria. Ръкопис.

²² Вж.: **Ангелов**, Веселин. Протестите на турците в България срещу възродителния процес (20 – 30 май 1989). С., 2015.

²³ Вж. например: **Луджев**, Димитър. Революцията в България 1989 – 1991. С.: Издателство „Д-р Иван Богоров“. Книга 1 (2008), Книга 2 (2012); **Иванова**, Евгения. Какво се крие зад родния национализъм? Интервю в *Култура*, 9 октомври 2015.

²⁴ Вж.: **Желязкова**, Антонина. Социална и културна адаптация на българските изселници в Турция. – В: **Желязкова**, Антонина (съставител). Между адаптацията и носталгията.

Луджев двусмислеността е факт, но събирането дори на около стотина подписа под възвание срещу асимилацията на фона на масовото обществено одобрение за агресивната партийна политика и на също толкова всеобщото осъждане на поведението на турците все пак е успех в онези обстоятелства. Войната за наследството на моралния капитал сред турските опозиционни кръгове е също особено остра и със странични щети. Агиографското отношение към Ахмед Доган в сборниците на В. Ангелов например може априорно (и неоснователно) да дискредитира пред читателя представения документален материал.²⁵

На избор подлежи и *хронологичната рамка*. Изразявано е мнението, че последната фаза на „Възродителния процес“ (1989 г.) е самостоятелен, качествено различен процес²⁶. Освен характера на конкретните събития като основание за подобно виждане се посочва, че до началото на 1989 г. е провеждана асимилация, докато след това се пристъпва към прогонване; че от 1985 г. турците в България са формално приемани като българи, а след май 1989 г. (въпреки езиковото прикритие) на практика са третиранни като чужди. Подобно разсичане обаче е неоправдано. „Възродителният процес“ е хомогенно цяло, чиито две фази са органично свързани и неразделими. И двете са опит българската държава и общество да се справят с *чуждостта* на турското население; израз на упоритата невъзможност да го приемат като част от своето тяло. Отначало това става с атака срещу неговата идентичност. А когато тази политика се проваля, същата цел за кратко е преследвана чрез подтикване към изселването му. В този смисъл лятото на 1989 г. е безспорно *кулминацията* на „Възродителния процес“.

Знание. Книгата не е историографско изследване. Тя се позовава

Българските турци в Турция. С.: Международен център по проблемите на малцинствата и културните взаимодействия, 1998, с. 20; **Иванова**, Евгения. Българското дисидентство 1988 – 1989. С., 1997, с. 187 – 190.

²⁵ Вж. по-специално: **Ангелов**, Веселин. Протестите на турците в България срещу възродителния процес (20 – 30 май 1989). С., 2015.

²⁶ Към подобна позиция клони например Томас Камузела в предстоящото да бъде публикувано подробно изследване на събитията от 1989 г. (**Kamusella**, Tomasz. The Forgotten 1989 Expulsion of Turks from Communist Bulgaria. Ръкопис.)

на относително ограничен, но базисен кръг литература по въпроса. Няколкото отправни точки, предложени в тези въвеждащи редове, са само ориентир. Те нямат претенцията за изчерпателен, систематичен обзор, който търси да претегли и отреди мястото на всеки принос към познанието по темата.

Онова, което е видимо и без щудиране на цялата многолика литература за „Възродителния процес“, е, че тя стои на няколко основни теоретични и методологически ствола. Техните концептуални рамки явно или неявно насочват интереса към дадени аспекти, подхранват различни разкази за събитията и задават матрици за тяхното осмисляне. Вероятно най-влиятелно в това отношение от 90-те години насам е разбирането за нациите на Ернест Гелнер и Бенедикт Андерсън²⁷, което разглежда модернизацията във връзката ѝ с генезиса на гражданските и мисловни национални конструкции. В полемичен обмен линията се пресича с идейни течения като ориентализма²⁸ и/или неговите критични интерпретации²⁹, с постколониалната школа и др. Възлови в тези направления са понятията за *изобретената/въобразената общност* и *другостта*. За постмодернизма те представляват – като всяка реалност – културен продукт на дискурсивни практики и езика.³⁰ Тези елегантни понятия бързо и прилепчиво навлязоха в част от българската книжнина.³¹ Редица изследвания на „Възродителния процес“ в подобен ключ

²⁷ **Anderson**, Benedict. *Imagined communities, Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London: Verso, 1983; **Gellner**, Ernest. *Nations and Nationalism*. Ithaca: Cornell University Press, 1983. За ролята на *другостта* вж. например: **Еко**, Умберто. *Да сътвориш врага*. – В: **Да сътвориш врага** и други писания по случайни поводи. С.: Бард, 2013.

²⁸ **Said**, Edward W. *Orientalism*. Pantheon Books, 1978.

²⁹ **Todorova**, Maria. *Imagining the Balkans*. Oxford University Press, 1997.

³⁰ Стои открит въпросът доколко трайно е изграждането им по насилствен път както при „Възродителния процес“.

³¹ За ранен пример вж.: **Връзки** на съвместимост и несъвместимост между християни и мюсюлмани в България. Антонина Желязкова – ръководител на проекта. С.: Международен център по проблемите на малцинствата и културните взаимодействия, 1994.

дойдоха и отвън.³² Подходът им търси далечните корени на отношението на българската държава и общество към „своите“ турци по време на комунистическия режим; показва, че в конфликтните връзки с мюсюлманите в страната няма нищо уникално и специфично *балканско*³³; че те са добре познатата и другаде форма на „вътрешно“ национално самоутвърждаване; проследяват как агресивната комунистическата модернизация носи потенциал за изостряне на междуетническия сблъсък. В по-различна перспектива отношението към турската общност е представено и като частен случай на присъщия на комунизма стремеж към социално хомогенизиране (премахване на всякакви различия – между етноси, поколения, град – село и пр.) чрез социално инженерство.³⁴

Втора платформа в изследванията на асимилационната кампания от 80-те години поставя на фокус формите на принуда, съпротива и адаптация в хода на събитията. Тук главният инструментариум е (отново) на социалната/културната антропология, включително устната история. Като цяло, в това направление са разнообразните проучвания на Центъра по проблемите на малцинствата и културните взаимодействия, текстовете на Евгения Иванова и ред други проекти. Антропологичната (в широк смисъл) гледна точка позволява в по-големи подробности и нюанси да се долови екзистенциалното измерение на случилото се, да се разберат личните стратегии за оцеляване, приспособяване или конфронтация с властта. Същевременно рискът е да се изгубят макроперспективата и обобщенията, проблемите да се размият в житейския субстрат, на преден план да излезе неизбежната разнопосочност на хорските реакции и да се изпадне в етичен

³² Вж.: **Eminov**, Ali. *Turkish and other minorities in Bulgaria*. Routledge, 1997; **Neuburger**, Mary. *The Orient within: Muslim minorities and the negotiation of nationhood in modern Bulgaria*. Ithaca: Cornell University Press, 2004.

³³ **Neuburger**, Mary. *The Orient within: Muslim minorities and the negotiation of nationhood in modern Bulgaria*. Ithaca: Cornell University Press 2004, p. 17.

³⁴ **Ragaru**, Nadège. *Faire taire l'altérité. Police de la langue et mobilisations linguistiques au temps de l'assimilation forcée des Turcs de Bulgarie (1984 – 1989)*. – In: *Cultures & Conflicts*, № 79 – 80, automne/hiver 2010; **Ragaru**, Nadège. *Voyages en identités. Les espaces-temps de l'appartenance des Turcs de Bulgarie installés en Turquie*. – In: *Critique internationale*, 2/2010, N°47.

релятивизъм. Този подход има две естествени продължения. От една страна, в извеждането на преден план на проблематиката за човешките права. От друга, в онова, което неудачно се назовава *ревизионистки* подход към комунизма: търсенето не на манихейско противопоставяне между добро и зло (брутална сила и подчиненост), а на личните и социалните пружини, мотивации, компромиси и механизми, позволили на едно общество да просъществува в течение на десетилетия не само с насилие, но и по силата на стабилни социални връзки.

Трето направление разглежда „Възродителния процес“ като продукт на взаимодействия между компонентите на вътрешната и външната политика.³⁵ Това е обяснимо. Политиката, както споменах, тук е видимата движеща сила; тя (заедно с идеологията) дава одежди на събитията; голямата маса от архивните източници са продукт на държавния апарат. При това властовите конфликти засягат не само цялостната стабилност на режима, но и по-фини влияния сред елитите на българските турци и помаци.³⁶

След 1989 г. разночетенето на събитията е голямо, то се помества в целия спектър (от защита на „Възродителния процес“ през всевъзможни компромисни формули до безпрекословното му отхвърляне), роят се нови гледни точки към тази травма от българската история.³⁷ Със сигурност това ще продължи, но нека спомена само една сюжетна линия, която чака систематичното си проучване.

Мисълта ми е за ролята на интелигенцията, историческата наука и образованието в идеологическата индоктринация, създавала отровния кли-

³⁵ **Стоянов**, Валери. Турското население в България между полюсите на етническата политика. С.: ЛИК, 1998; **Баева**, Искра, Евгения **Калинова** (съставители). „Възродителният процес“. Сборник документи. Т. I – II. С.: Държавна агенция „Архиви“, 2009.

³⁶ Вж.: **Иванова**, Евгения. Отхвърлените „приобщени“, или процесът, наречен „възродителен“ (1912 – 1989). С.: Институт за източноевропейска хуманитаристика, 2002, с. 194.

³⁷ Бавно изплува и литературата (включително на съпротивата) на турската общност. Вж.: **Карахюсеинов**, Мехмед. Не по ноти. С.: Стигмати, 1999; **Болката** на откровението. С.: Фондация Мехмед Карахюсеинов-Мето, 2015; **Зейнеп**, Зафер и Вихрен **Чернокожев** (съст.). Когато ми отнеха името. „Възродителният процес“ през 70-те – 80-те години на XX в. в литературата на мюсюлманските общности. Антология. С.: Изток-Запад, 2015.

мат за онзи изблик на национализъм. Днес звучи странно, когато честта на хуманитаристиката се брани в текстове с иначе безспорна критична аналитичност към „Възродителния процес“. Валери Стоянов например твърди, че ангажирани с кампанията са най-вече представители на журналистическите и писателските среди и заети в идеологическите институти на ЦК, докато само единици от академичните хуманитарни науки са активно въвлечени.³⁸ А без да отричат отговорността на научния истаблишмънт, Михаил Груев и Алексей Калъонски лековато приемат, че „всъщност малко професионални османисти и историци директно или изцяло обвързват кариерата си с пропагандната кампания“, че „независимо от различните проявления на казионно участие и съпричастие на част от историческата гилдия 80-те години остават плодотворен период на българската османистика като авторитетна научна дисциплина. Наложен е обаче задължителен „възродителен“ модус на иначе позволяващите различни интерпретация публикации на нови извори... Продължават изследванията и научните дискусии. Не спират и косвено изразените несъгласия и критики в университетските аудитории, колегиални и приятелски кръгове, къде доверително и директно, къде на станалия традиционен езопов език“.³⁹ Авторите дори твърде спорно приписват силна резервираност на – според тях – „критично настроени видни историци“, като Николай Тодоров, Давид Елазар, Николай Генчев, Мито Исусов, които „имали авторитета и възможността за особено мнение“.

Не тук е мястото да се идентифицират мъртвите вълнения в историческата колегия, каквито в онзи период са налице и в останалите хуманитарни научни общности. Със сигурност обаче споменатите амбивалентни фигури, балансиращи между прозрения и полуизказани истини, компромиси, власт, верноподаничество и заблуди, не могат да облагородят общия облик на историческата наука. Още по-малко могат да го направят тези,

³⁸ **Стоянов**, Валери. Турското население в България между полюсите на етническата политика. С.: ЛИК, 1998, с. 191.

³⁹ **Груев**, Михаил, **Алексей Калъонски**. Възродителният процес. Мюсюлманските общности и комунистическият режим. С.: Институт за изследване на близкото минало и Институт Отворено общество, Ciela, 2008, с. 172 – 173.

които директно се включват в научното обезпечение на „Възродителния процес“, а след падането на режима с патос участват в неговото осъждане. Достоянство професията запазва само при редките прояви на неконформизъм и несъгласие в изследванията и в публично афиширани позиции. Такъв е случаят с работите на Антонина Желязкова⁴⁰, дали ѝ легитимност в самото начало на 1990 г. да поиска (без резултат) „някакво обществено порицание за тези историци, които подкрепиха асимилаторската кампания, безсрамно изопачаваха и мистифицираха историческите събития и фактология“, както и да призове към замяна на налаганите есенциалистски („кръвни“) догми с принципа на свободното самоопределение.⁴¹

Думи. Преди да се навлезе в материята, е добре да се уточнят някои от използваните термини. Необикновеният характер на събитията сварва неподготвен езика, който ги отразява, търсейки неологизми и евфемизми. А по-късната интерпретация се прави от разни гледни точки, което допълнително разширява семантичното разнообразие.

Всяко научно или гражданско поле има основание да претендира за терминологичен пуризъм, но в едно стопанско-историческо изследване е трудно да се спазят стриктно изискванията на останалите. Затова тук съм се водил от интуиция и стремеж да се придържам към здравия разум.

Преди всичко самото словосъчетание *Възродителен процес* е напълно убого и кощунствено, но то не може да бъде избегнато. Наложило се е исторически най-вече от огромната документална продукция на самите му вдъхновители и изпълнители. Ето защо употребата му е навсякъде с главна

⁴⁰ Вж. лекцията ѝ на 8-та национална школа на младите историци, юни 1988 г.: „Проблемът за достоверността на някои домашни извори, трайно залегнали в българската историография“. – В: **Мутафчиева**, Вера, Антонина **Желязкова**. Две. С.: Гутенберг, 2002; спряната ѝ книга, публикувана след 1989 г.: **Желязкова**, Антонина. Разпространението на исляма в западнобалканските земи под Османска власт XV – XVIII в. С.: БАН, 1990.

⁴¹ ЦДА, ф. 117, оп. 57, а.е. 450, л. 8. Протокол от заседанието на Постоянната комисия за защита на обществените интереси и правата на гражданите при 9 Народно събрание за отстраняване на някои нарушения, извършени след 1984 г. от авторитарния режим и засягащи националното единство на българския народ, 4 януари 1990 г.

буква и в кавички като название/етикет на ясно дефиниран във времето и в социума феномен. Понякога за стилистично разнообразие е заменено с по-неутралното *асимилационна кампания*. Никъде в книгата не употребявам одиозното *Голямата екскурзия*. Това кичозно, лицемерно, подигравателно и унизяващо българските турци словесно творение е родено от властта и/или от патриотарското народно творчество, за да заличи смислово репресивната същина на случилото се.

Най-разноцветни са термините, използвани за самата етническа група на българските турци и за заминалите през лятото на 1989 г. Към тях няма как да се внесе пълна хомогенност, тъй като са нееднородни изискванията на текста и съдържанието на понятията. В това отношение си позволявам еkleктика, приемайки, че всеки термин отразява част от реалността. Живеещите в България турци на места наричам *малцинство*, макар да е ясно, че понятието носи спорни юридически смисли. В случая то е по-скоро синоним на *общност*, въпреки че вероятно думата не е напълно коректна за посочване на многочислено население на територията на страната. Що се отнася до над 300-та хиляди упътили се към Турция, то за тях ще се срещнат названията *изселници*, *прогонени*, *емигранти*... Изборът зависи от това как се оценяват стореното на българските турци и тяхната реакция. Те са *бежанци*, доколкото – най-общо – търсят убежище, прокудени от агресивната атмосфера и насилието над идентичността им. Част от тях се завръщат по-късно именно като такива. При конкретни обстоятелства еднозначното понятие е *депортиране* (вътре или извън страната) и това е посочвано. В още по-силни регистри е определянето на събитията като *етническо прочистване* или *геноцид*. И ако второто приемам за неприемливо⁴², като то не е употребявано, първото е адекватно на замисъла и действията (дори резултатите да не са постигнати). В голямото си мнозинство това са хора, които под напора на създалата се обстановка заминават с ясното съзнание, че се *изселват*. Но в определе-

⁴² В квалифицирания вариант на А. Еминов думата е за *културен геноцид*, което е по-близо до реалността. Вж.: **Eminov**, Ali. *Turkish and other minorities in Bulgaria*. Routledge, 1997; **Neuburger**, Mary. *The Orient within: Muslim minorities and the negotiation of nationhood in modern Bulgaria*. Ithaca: Cornell University Press, 2004, p. 176.

ни случаи и ситуации е допустимо да се говори за *емиграция*, тъй като е налице констелацията от съответните условия и относително свободни решения. А най-метафорично и поради това всъщност улавящо най-добре същността на процеса е библейското *екзодус*.

* * *

По повод на тази книга дължа благодарност на близки хора.

Преди всичко на Надя Данова за навеждащата ѝ идея, за неуморните ѝ насърчение и подкрепа през годините на работа върху триптиха. За пълната ни съ-мишленост и съ-убеденост, за общите ни ориентири по всички важни въпроси около тази мрачна тема. Без тях начинанието би било трудно осъществимо.

Сърдечно благодаря на Антонина Желязкова, Деян Кюранов, Димитър Луджев, Копринка Червенкова, Михаил Иванов и Пламен Богоев. Все приятели и участници от добрата страна в онези събития, които споделиха спомени, факти, преценки, важни за разбиране и ориентиране в случилото се.

Благодарността ми е и за Центъра за академични изследвания София, чиято стипендия по програмата *Advanced Academia* през 2012 г. позволи да навляза в сюжета. А превръщайки се през следващата година в институционалното ми местожителство, Центърът предостави спокойната атмосфера и творческите условия, така нужни за привършване на това изследване.

I.
РЕШЕНИЯ

I.1. ДЪЛГИЯТ ПРОЛОГ

■ При цялото разнообразие и често полярна противоречивост на оценките за „Възродителния процес“, днес в българската историография има съгласие по два пункта. Единият е, че корените на събитията от втората половина на 80-те години трябва да се търсят далече назад в следосвобожденското минало на България. А според втората консенсусна гледна точка отношението през XX век към турците (в по-общ смисъл – изобщо към мюсюлманите) в страната е низ от сходни по дух алтернативни политики, преследвани с различни средства и интензивност. Налице е *приемственост* в третирането на тази общност като социално образувание, с което българската национална държава и обществото не намират трайни форми на съжителство. Наблюдават се, от друга страна, *вълни* на асимилация и прокуда; на бруталност и относително омекване. Опитите за приобщаване чрез интегриране или чрез атаки срещу културната идентичност се редуват с толериран, подстрекаван или насилствен екзодус. В крайна сметка отношението към турците опира до идентични мотиви: усещане за дълбинна несъвместимост; *чуждост*, която в по-мекия вариант ги прави ненадеждни и подозрителни, а в по-тежкия – врагове; убеденост след провалено доближаване, че решението е в пределите на държавата „да няма турци“.

Тези констатации присъстват в явен или неявен вид във всяко по-сериозно изследване на „Възродителния процес“. Те са съдържание на хронологично подредения разказ на Валери Стоянов.¹ Евгения Иванова отбелязва,

¹ Вж.: Стоянов, Валери. Турското население в България между полюсите на етническата политика. С.: ЛИК, 1998.

че „промените в имената на българските мюсюлмани привидно следва трийсетгодишен цикъл: 1912 – 1942 – 1972. Всъщност – това са пиковите години, периодичните обостряния – „възпаленията“ на един хроничен процес в българския организъм, който – най-общо – може да се нарече „непонасяне на чуждото тяло“.² Книгата ѝ (макар и посветена основно на съдбата на помаците) е именно коментирана тяхна хроника. Михаил Груев и Алексей Кальонски пишат за клапана на „периодичното разрешаване и насърчаване на изселванията, взаимната пропагандна война, отварянията и затварянията на границата, провокациите и шпиономанията, различни международни и вътрешни политически фактори... [които] допринасят за постоянно тлеещия „изселнически синдром“ сред българските турци“.³ Евгения Калинова и Искра Баева интерпретират обстоятелствата като повтаряща се игра, в която българските власти не вярват на лоялността на турското население, „използват различни форми на принуда, за да придадат масов характер на изселването [или го спират], а турските още през 1937 г. се опитват да го ограничат и контролират“, като „по-късните изселнически вълни на практика повтарят в по-голяма или в по-малка степен елементите на този модел“.⁴

Предмет на тази книга не е подробно изложение на политиките към турското малцинство в България, последявани в многобройни други публикации. Но разбирането на икономиката на „Възродителния процес“, което е основната ми цел, не може да заобиколи стабилните водещи линии през годините и през режимите, както и механиката, определяла ритъма на събитията.

Оставяйки настрана по-далечния и специфичен период до Балканските

² **Иванова**, Евгения. Отхвърлените „приобщени“, или процесът, наречен „възродителен“ (1912 – 1989). С.: Институт за източноевропейска хуманитаристика, 2002, с. 10.

³ **Груев**, Михаил, Алексей **Кальонски**. Възродителният процес. Мюсюлманските общности и комунистическият режим. С.: Институт за изследване на близкото минало и Институт Отворено общество, Ciela, 2008, с. 118.

⁴ **Калинова**, Евгения, Искра **Баева**. „Възродителният процес“ – върхът на айсберга. Българската държава и турската етническа общност в страната (средата на 30-те години – началото на 90-те години на XX век). – В: **Баева**, Искра, Евгения **Калинова** (съставители). „Възродителният процес“. Българската държава и българските турци (средата на 30-те години – началото на 90-те години на XX век). Сборник документи. Т. 1. С.: Държавна агенция „Архиви“, 2009, с. 10.

войни, два международноправни акта задават както рамките на последващите движения на население в течение на дълги години, така и възможностите за маневриране на България и Турция при провеждането на техните вътрешни политики спрямо етническите малцинства. Цариградският договор от 16/29 септември 1913 г. предоставя на турците в присъединените към България земи възможността в срок от четири години да изберат турско поданство, на останалите гарантира пълна свобода на вероизповедание, защитава имотните права на мюсюлманските общини и разрешава на поданиците на двете страни свободно пътуване в другата държава.⁵ Значително по-всеобхватно и в съвършено нови геополитически условия регулира материята Анкарският договор от 18 октомври 1925 г. (влязъл в сила на 17 август 1926 г.). Той поставя малцинствата под закрилата на следвоенната Версайска система (Лозанския договор за българите в Турция и Ньойския за турците в България), препотвърждава свободата за ползване на турския език в българското публично пространство и правата за получаване на образование на турски. Същественото в случая е, че допълнителната Конвенция за установяване, подписана заедно с Анкарското споразумение, премахва всякакви пречки пред доброволно желаещите да се изселят в съседната държава⁶, и така възприема *принципа на свободно изселване*⁷. Договореностите са безсрочни и остават в сила през следващите десетилетия, на практика дори при комунистическия режим, до подписването на изселническата спогодба от март 1968 г. Изградената през 1925 г. либерална рамка обаче се съблюдава твърде избирателно и националните политики са подложени на значителни колебания.

Между 1925 и 1944 г. България и Турция преминават през различни

⁵ Вж.: **Хаков**, Дженгиз. Българо-турските отношения и турското население в България. – В: **Изследвания** в чест на чл.-кор. Страшимир Димитров. Т. 2. С.: БАН, 2001, с. 691 – 692.

⁶ Пак там, с. 695 – 696. Вж. също: **Lutem**, Omer E. The Past and Present State of the Turkish-Bulgarian Relations. – In: *Foreign Policy*, A Quarterly of the Foreign Policy Institute, 1999/1-2-3-4.

⁷ Заминаващите имат правото да отнасят движимите си имущества и добитък, както и да ликвидират недвижимостите си в срок до две години. Вж.: **Пеева**, Калина. Българо-турските договори и спогодби и регулирането на двустранните отношения в 1908 – 1931 г. – В: **Изследвания** в чест на чл.-кор. Страшимир Димитров. Т. 2. С.: БАН, 2001, с. 707.

фази в отношенията си. Докъм началото на 30-те години те се развиват по-скоро положително, като успоредно с това сред турската общност в България бързо прониква кемалистката доктрина. Започва, в частност, използването на латиницата в турските печатни издания (освен за Корана), което е символен елемент от модернизационната и националистическа програма на Ататюрк. Поврат в българската малцинствена политика настъпва през 1934 г., когато кемализмът окончателно е възприет като опасен за сигурността на държавата. Непосредствено преди преврата от 19 май 1934 г. Комисия по въпроса за малцинствата и чуждата пропаганда приема програма от 49 точки (прегърната и от новото правителство) за противопоставяне на тази идеология. Естествен съюзник се оказва консервативното мюсюлманско духовенство, почувствало се също заплашено от реформаторските идеи, идващи от Турция. Възстановена е (до 1938 г.) арабицата и са приети ред други мерки, стесняващи малцинствените права на българските турци до свободата на вероизповедание.⁸ По думите на Дарина Василева от 1934 г. нагатак има връщане към преобладаващото след Освобождението виждане, че „турското население е опасно за държавата и тя трябва да се отърве от него. То е сочено като нямащо никаква връзка в езиково и религиозно отношение с българското. Крайна омраза и негативизъм се подхранват съзнателно и от художествената литература и от пресата“.⁹ А Валери

⁸ **Хаков**, Дженгиз. Българо-турските отношения и турското население в България. – В: **Изследвания** в чест на чл.-кор. Страшимир Димитров. Т. 2. С.: БАН, 2001, с. 697 – 698. Вж. също: **Василева**, Дарина. Изселническият въпрос в българо-турските отношения. – В: **Аспекти** на етно-културната ситуация в България. С.: Център за изследване на демокрацията и Фондация „Фридрих Науман“, 1992; **Lutem**, Omer E. The Past and Present State of the Turkish-Bulgarian Relations. – In: *Foreign Policy*, A Quarterly of the Foreign Policy Institute, 1999/1-2-3-4; **Бюксеншютц**, Улрих. Малцинствената политика в България. Политиката на БКП към евреи, роми, помаци и турци 1944 – 1989. С.: Международен институт по проблемите на малцинствата и културните взаимодействия, 2000; **Калинова**, Евгения, **Искра Баева**. „Възродителният процес“ – върхът на айсберга. Българската държава и турската етническа общност в страната (средата на 30-те години – началото на 90-те години на ХХ век). – В: **Баева**, Искра, **Калинова** (съставители). „Възродителният процес“. Българската държава и българските турци (средата на 30-те години – началото на 90-те години на ХХ век). Сборник документи. Т. 1. С.: Държавна агенция „Архиви“, 2009.

⁹ **Василева**, Дарина. Изселническият въпрос в българо-турските отношения. – В: **Аспекти** на етно-културната ситуация в България. С.: Център за изследване на демокрацията и Фондация „Фридрих Науман“, 1992, с. 65.

Стоянов обобщава, че след 1934 г. турците в България се превръщат „в своеобразен придатък на българската нация – конфесионално различен от нейната основна маса, но изолиран и от населението на републиканска Турция... [Те умишлено са тласкани] към самозатваряне в религиозната си общност, на която била отредена само пасивна роля в живота на страната“.¹⁰

Отношението на българската държава към турците трайно се насатява в рамките на все по-обсебващата дихотомия „малцинствени права – национална сигурност“. Полицейският рапорт за „инородните малцинства“ се превръща в процъфтяващ жанр, а методите на работа на МВР с тях (най-вече с турското) оформят стил, на който предстои голямо бъдеще след 1944 г. През този период надделява убеждението, че турците в България не подлежат на асимилация. Доклад на Дирекцията на полицията от октомври 1934 г. признава, че „ние не можем да си правим илюзията, че някога ще претопим живущите в страната турци и ще ги направим българи“. Стратегическото заключение е, че „би трябвало да направим всичко възможно турците да тънат в невежество, културният им уровень да бъде колкото се може по-нисък, а в материално-икономическо отношение да не им позволяваме да стъпят здраво на краката си“.¹¹ Асимилацията обаче съвсем не е изоставена като цел по отношение на помаците. В края на 30-те и началото на 40-те години тя ще се утвърди като идеология на държавата и на влиятелни обществени кръгове. Техен завършен институционален израз ще стане учредяването и дейността на Дружба „Родина“, в чиито инструментариум основно място заемат масовите кампании за побългаряване на имената на помаците.¹²

След като асимилаторският вариант спрямо турците е отхвърлен,

¹⁰ Стоянов, Валери. Турското население в България между полюсите на етническата политика. С.: ЛИК, 1998, с. 93.

¹¹ Цитирано в: Стоянов, Валери. Турското население в България и официалната малцинствена политика (1878 – 1944). – В: Страници от българската история. Част 2. С., 1993, с. 204.

¹² Подробно за Дружба „Родина“ вж. в: Иванова, Евгения. Отхвърлените „приобщени“, или процесът, наречен „възродителен“ (1912 – 1989). С.: Институт за източноевропейска хуманитаристика. 2002; Груев, Михаил, Алексей Калъонски. Възродителният процес. Мюсюлманските общности и комунистическият режим. С.: Институт за изследване на близкото минало и Институт Отворено общество, Ciela, 2008.

възможните алтернативи, визиращи ограничаване на влиянието на Турция, остават две¹³: провежданата от средата на 30-те години силова рестрикция на правата на общността; *изселването* на различни по численост сегменти от нея, което всъщност в една или друга степен спонтанно е започнало още след влизането в сила на Анкарския договор. Втората линия е пряко зависима от огледалната малцинствена политика на турската държава и от нейния интерес към турците в България. Съперническите си интереси на двете страни в крайна сметка определят доколко ще бъде отворен изселническият клапан за отпускане на напрежението. Докъм началото на 30-те години Турция насърчава изселванията, след което възприема по-гъвкава позиция. Българското отношение по проблема пък отначало е на (по определението на И. Баева и Е. Калинова) „благосклонно безразличие“¹⁴, но от средата на десетилетието то се превръща по-скоро в благосклонно насърчаване. До промяна в правната рамка не се стига, тъй като предприетите инициативи са отхвърлени: Турция (1935 г.) предлага изселване на всички мюсюлмани, а България (1937 г.) лансира идеята за подписване на нова конвенция.¹⁵ По различни причини в края на 30-те заминаванията намаляват. Преобладаващото мнение в българската историография е, че тяхната динамика се е определяла от турската страна, която разполага с повече лостове за въздействие и държи входящия ключ. Обобщени данни за потоците до 1944 г. са поместени в *Таблица 1*.

ТАБЛИЦА 1

Принципите на договора от 1925 г. и фактическото им прилагане до 1944 г. трайно оформят латентни или активни изселнически настроеня сред общността на българските турци. Без съмнение, тази юридическа конструкция затвърждава усещането за турска диаспора и за единно

¹³ Вж.: **Калинова**, Евгения, **Искра Баева**. „Възродителният процес“ – върхът на айсберга. Българската държава и турската етническа общност в страната (средата на 30-те години – началото на 90-те години на XX век). – В: **Баева**, Искра, Евгения **Калинова** (съставители). „Възродителният процес“. Българската държава и българските турци (средата на 30-те години – началото на 90-те години на XX век). Сборник документи. Т. 1. С.: Държавна агенция „Архиви“, 2009, с. 9.

¹⁴ Пак там, с. 7.

¹⁵ ЦДА, ф. 1Б, оп. 63, а.е. 152, л. 2. Справка (по архивни материали на МВР) относно изселването на ислямизираните български граждани (1878 – 1978). Без дата, лятото на 1989 г.

етническо пространство, чийто център е турската национална държава. Тя се превръща в гравитационен център, към който – подобно на евреите, извършващи *алия* в Израел – съплеменниците се отправят по собствена воля или са „повикани“. Общата културна идентичност, история и език са напълно обяснима и естествена основа за подобно чувство на принадлежност, което впрочем се култивира и от всички останали държави. България не прави нещо по-различно с отношението си към Македония с приемането на големите бежански вълни от българи след Балканските и между двете световни войни или днес с показната грижовност към българските малцинства из съседни и по-отдалечени източноевропейски държави.

Въпреки че на хартия изселването на турци след 1925 г. е свободно, в действителност то е строго регулирано. Договорът не определя бройки, срокове и райони, ала двете правителства уговарят годишни контингенти. Това създава масови очаквания, разочарования и несигурност, които стават неизменен фон и основен канал за манипулиране на поведението на турците в желаната от едната или другата държава посока. За Турция приоритетите се променят в зависимост от предпочитанията ѝ да „разполага“ с малцинство под покровителство и с влияние в България или да предизвика социално-икономически смущения в моменти на по-високо напрежение в двустранните връзки. За България изборът е между насърчаване на изселванията (целящо отпускане на вътрешния натиск и/или износ на социално-икономически хаос на юг) или засилване на репресиите срещу националната идентичност и гражданските права, когато се появява възможност за провеждане на по-„безнаказана“ малцинствена политика вътре в страната.

За двадесетина години кристализират матриците в мисленето и действието, които ще продължат да генерират сходни цикли. Настанява се лесно възбудима готовност за изселване сред българските турци, традиционно (и надценено) приписвана на „турската пропаганда“. Държавата от своя страна започва периодично да използва тези нагласи, за да свива числеността на малцинството. Накрая, властта апробира различни схеми за притискането му у дома, без все още да си позволява да посегне на имената. От тези съставки ще бъде сглобена етническата политика и на комунистическа България спрямо турската общност, чиято кулминация е „Възродителният процес“.

Едрите щрихи и промените след 1944 г. може да бъдат очертани съвсем резюмирано и схематично.

Във все още несклучилата мирен договор и поставена под международен контрол България първоначално се преминава през период на относителна толерантност. На фона на случилото се преди това, особено с помаците, и на връщането на някои отнети религиозно-етнически права Девети септември изпъква като разделителна точка. Епизодът обаче е кратък и още 1947 г. носи значителни усложнения, свързани във вътрешен план с кооперирането на земята, а във външнополитически – с началото на Студената война. Временното решение на тези конфликтни ситуации идва с масовото изселване, започнало в сравнително умерен мащаб през 1949 – 1950 г. и продължило интензивно и хаотично от август 1950 до ноември 1951 г. Следват години на затвореност за турската общност, през които властите ѝ предоставят висока за комунистическите стандарти културна автономия. Началото на обрат се набелязва след 1956 г., като той приключва с нова доктрина в края на десетилетието. Тя вече е ясно ориентирана към асимилаторски цели, съчетани с политики за включване на българските турци в предприетото тотално модернизационно усилие. Драстичната промяна в ежедневието и в стопанското им битие е осезаема. Цената за това е настъпление срещу повечето етнически маркери, включително езика и образованието. Преминава се, по Петър Кръстев, от „толерантна дезинтеграция“ на културната им специфика към „интолерантно интегриране“.¹⁶ Имената остават непипнати, но е очертан фронт, където чрез последователни акции сред помаци и роми е наложена и тази най-брутална мярка. Идеологическата мантия на настъплението е изработваната през 60-те и 70-те години фикция за „единната социалистическа нация“, съшита от „живковската“ конституция от 1971 г. и от Февруарския пленум на ЦК през 1974 г. Междувременно е организирано второ, този път разтеглено във времето, човешко изтичане. Изселническата

¹⁶ Кръстев, Петър. Вечни подопечни. Български турци-преселници в Турция. – В: Желязкова, Антонина (съставител). Между адаптацията и носталгията. Българските турци в Турция. С.: Международен център по проблемите на малцинствата и културните взаимодействия, 1998, с. 143.

спогодба, подписана през март 1968 г. в Анкара, се прилага в течение на десет години (до ноември 1978 г.), а приключването на изпълнението се приема от партийното ръководство за окончателно затваряне на границата и зелена светлина да провежда асимилация по свое усмотрение. Начеващото органично срастване на комунистическата идеология с национализма прави от следващите няколко години преддверие на „Възродителния процес“. За началния му тласък остава да се появи подходящото стечение на обстоятелствата ...

Тези траектории са добре известни и подробно коментирани другаде. Връщане към историческата фактология тук се налага единствено от гледна точка на въпроса *какво е мястото на икономиката в причинните вериги, в мотивациите и в последиците, съпътствали събитията, които в крайна сметка довеждат до „Възродителния процес“*. Беглият (пре)прочит на ключови политически решения (основно през архивните документи) търси ролята и тежестта на различни съображения за завоите в отношението на режима към българските турци.

Първият обрат настъпва през 1947 – 1948 г., когато и без това по-дозрителното отношение на партията вече може да се проявява открито. Още в началото на 1945 г. Георги Димитров е изпратил инструкцията „на националните малцинства да се дадат пълни права, но с турците... да бъдем по-осторожни. Те трябва да бъдат равноправни... но като турци не трябва да представляват някакво особено турско национално движение, защото инак ще се създадат условия за турската агентура в страната. А ние искаме да изгоним Турция от Европа, да си отиде в Азия... На турците трябва да се каже съвършено открито: тези, които искат да живеят в България заедно с българите, трябва да имат и равни задължения. Комуто това не се харесва, нека си отиде в Турция. Турският национализъм ние не признаваме“.¹⁷ А през втората половина на 1947 г. специална комисия констатира, че „няма турска къща, в която да не се говори за изселване, няма турчин, на когото

¹⁷ **Указания** на Георги Димитров от Москва, прочетени на заседание на ЦК на БРП (к), 6 февруари 1945. – В: **Баева**, Искра, Евгения **Калинова** (съставители). „Възродителният процес“. Българската държава и българските турци (средата на 30-те години – началото на 90-те години на XX век). Сборник документи. Т. 1. С.: Държавна агенция „Архиви“, 2009, с. 45 – 46.

тази идея да не е заседнала дълбоко в него“. Комисията приема, че това население „никога не ще бъде лоялен и надежден елемент на страната ни“, и препоръчва да не се търси „насилственото му задържане“, а да се даде свобода за доброволно напускане, като българските власти оказват съдействие, включително в уреждане на имуществените въпроси.¹⁸ До мирния договор обаче емигриране е разрешено само в отделни случаи, след одобрение на Междусъюзническата комисия. Действието на конвенцията от 1925 г. е на практика спряно и броят на заминалите е минимален: 430 турци през 1946 г. (има и 133 нелегални бягства); 352 през 1947 г.; 281 през 1948 г.¹⁹

През януари 1948 г. – едва три месеца след влизането в сила на Парижкия мирен договор, дни след национализацията и когато Турция е изразила готовност да приема изселници от България на основата на споразуменията от 1925 г., Г. Димитров формулира партийната позиция в условията на Студената война. Думите му са многократно цитирани: „Трябва да ви кажа, нека си остане между нас, че има един голям въпрос, който не от вчера съществува, той е, че по нашата южна граница имаме, всъщност, небългарско население, което представлява постоянна язва за нашата страна. Пред нас като партия и правителство стои въпросът да намерим начин да го махнем оттам и го заселим на друго място, а там да заселим наше, собствено българско население... Не можем да оставим Народната република България в такова положение, в каквото е съществувала на 9 септември“.²⁰ Директивата за освобождаване на границата от една априорно приемана за нелоялна етническа общност чрез вътрешно преселване или чрез (все още негласно прието) изселване е зададена.

¹⁸ Доклад, цитиран в: **Калинова**, Евгения, Искра **Баева**. „Възродителният процес“ – върхът на айсберга. Българската държава и турската етническа общност в страната (средата на 30-те години – началото на 90-те години на XX век). – В: **Баева**, Искра, Евгения **Калинова** (съставители). „Възродителният процес“. Българската държава и българските турци (средата на 30-те години – началото на 90-те години на XX век). Сборник документи. Т. 1. С.: Държавна агенция „Архиви“, 2009, с. 14.

¹⁹ ЦДА, ф. 1Б, оп. 63, а.е. 152, л. 4. Справка (подготвена по архиви на МВР) относно изселването на ислямизираните български граждани (1878 – 1978). Без дата, вероятно от лятото на 1989 г. Данните за този период са противоречиви и макар порядъкът да е съпоставим, различни източници (включително на МВР) дават разминаващите се конкретни числа.

²⁰ ЦДА, ф. 1Б, оп. 5, а.е. 18, л. 22. Изказване на Г. Димитров пред пленума на ЦК на БРП (к), 4 януари 1948.

До средата на 1949 г. вратата остава затворена. Показателна за атмосферата е проведената през април конференция на турското малцинство от Северна България. Донесенията на службите предават целия казионен мизансцен на събитието, обръщайки внимание най-вече на формалното отношение на присъстващите и на това, че главният въпрос, който занимава турците, е този за вакъфските имоти. Друг оперативен работник обаче фокусира доклада си върху значителното присъствие и контактите с дейни и видни „кемалисти“, върху проявите на „шовинистично настроение“, в частност чрез бурни ръкопляскания „при изказването за отстраняването на циганите“, и особено върху анекдотичния детайл, че главният мюфтия (комунист от София) и още едно лице „са пренощували в Пловдив и са слушали радио Америка. След края на предаването това лице поискало да пусне Радио Москва на турски език, но присъстващите казали да го спре, че не им се слушало – нямало смисъл“.²¹

Към действия се пристъпва през юли 1949 г., когато основните елементи на новата политика са налице. Те повтарят нагласите от преди 1944 г., но вече изцяло се свързват с логиката на националната сигурност в условията на радикалното военно, политическо, икономическо и идеологическо противопоставяне със Запада. Първият определящ момент е, че на българските турци се гледа като на изконно враждебна група, която напълно е изгубила доверието на властта. Вторият е, че за единствено трайно и сигурно се приема хирургическото отстраняване на възможно най-голям сегмент от тази общност чрез „оттичането“ ѝ към капиталистическа Турция, т.е. чрез (в една или друга степен спонтанно) етническо прочистване. Трета константа, без пряка връзка с предходните две, е разбирането, че „турският въпрос“ не трябва да инфектира други етноси, особено помаците: Политбюро постановява, че „българомохамеданите са българи, а не турци или нещо средно между българите и турците“.²²

Конкретното събитие, обагрящо ситуацията, е смъртта на Г. Димитров на 2 юли 1949 г., която дава повод за преформулиране на политики и за инструк-

²¹ АМВР, ф. 13, оп. 1, а.е. 584, л. 1 – 3. Донесения относно конференцията в Стара Загора на турското малцинство от Северна България, проведена на 3 – 4 април 1949 г., 13 и 16 април 1949 г.

²² ЦДА, ф. 1Б, оп. 6, а.е. 653, л. 5. Решение на Политбюро от 18 август 1949 г.

ции от Москва. Взето е, в частност, мнението на Сталин по турския въпрос, според когото „ние трябва да се освободим от турците, да намерим възможности и начини действително да ги изселим. Тоя елемент е неблагоприятен“.²³ Но съветското становище е от 29 юли и то по-скоро утвърждава вече възприета от българското ръководство линия. То присъства в по-ранни документи, особено в доклада на Добри Терпешев (тогава заместник-председател на Министерския съвет и председател на Държавната планова комисия), натоварен да се запознае на място с обстановката в Кърджалийско. В емоционалния отчет от посещението му са приведени оценки на местни активисти, които разказват как турците „лягат и стават с мисълта за Турция“, поддават се на вражеската агитация, според която там „един картоф тежи 8 кг, ще им дадат къщи, долари“, а „помациите повече искат да напуснат“. Конкретната цел е изселването да обхване 30 – 40% от турското население, а общата постановка е, че до границите не могат да се държат врагове“.²⁴ За разлика от по-късните епизоди тук присъства и силен класов момент, прокарани са разделителни линии между бедни и богати, остри са нападите срещу „реакционерните подстрекатели“ чорбаджии. Прокрадва се и безобидна самокритика по повод „някои дребни работи, грешки от страна на тоя или оня“, раздразнили турците. Но в обобщението си Д. Терпешев няма колебание. Той смята, че „не трябва да държим тия чужди вражески елементи на границата“, че „здрав елемент сред турското население почти не се е оказало“ и че „тая компактна турска маса, без ни един българин между тях, живее напълно с чувствата към Турция и вражески към нас... Особено би бил уязвим този край при евентуални тежки събития и конфликти“. Присъдата е, че „*тях ние никога няма да можем да ги приобичим* (курсивът е мой, Р.А.)“, което буквално препотвърждава направеното още през 1934 г. заключе-

²³ Предадено от делегацията на Политбюро, посетила Москва. Цитирано в: **Калинова**, Евгения, Искра **Баева**. „Възродителният процес“ – върхът на айсберга. Българската държава и турската етническа общност в страната (средата на 30-те години – началото на 90-те години на XX век). – В: **Баева**, Искра, Евгения **Калинова** (съставители). „Възродителният процес“. Българската държава и българските турци (средата на 30-те години – началото на 90-те години на XX век). Сборник документи. Т. 1. С.: Държавна агенция „Архиви“, 2009, с. 16.

²⁴ ЦДА, ф. 1Б, оп. 6, а.е. 637, л. 20, 21. Доклад на Добри Терпешев след посещение в Кърджалийско, 25 юли 1949 г. С поправки на ръка.

ние. А изход се търси в екзодуса: „при това положение ние ще трябва да обмислим как и кога да *изселим* (курсивът е мой, Р.А.) турците, с кого да ги заместим и какви преобразувания ще трябва да се направят в тоя край, за да се осигури тютюнът от там, а същевременно да е защитена границата“²⁵. Цел, всъщност съвпадаща с тази на „турската пропаганда“, според която, ако България не ги пусне, те ще бягат и в страната „ще стане военен театър“.

Предложенията на Д. Терпешев са одобрени от Политбюро на 28 юли и на 18 август то излиза с решение „във връзка с движението сред турското население за изселване в Турция“, достигнало (по преценката на вътрешния министър) своя максимум, като „грамадното мнозинство от... турското малцинство [а и на помаци и цигани] е готово да остави дом и имот и да отиде час по-скоро в „Отечеството слънце“²⁶. На местните органи на властта и на обществените организации е наредено „да не правят никакви спънки“ пред изселването от граничните райони и вътрешността на страната, но до заминаването турците да изпълняват „точно и своевременно всички свои задължения.“ В случай на отказ от Турция да приеме изселници, посоката на трансфера да се преориентира от съседната държава към северните райони на България. В същото време пропагандата трябва да стовари отговорността за последиците върху „турските реакционни среди“²⁷.

Както обикновено службите изговарят по-отчетливо истинските намерения. Доклад на министъра на вътрешните работи от август 1949 г. без заобикалки формулира задачите като етническо прочистване. Въпреки преценката, че по стопански и политически причини Турция няма възможност и няма да приеме масово преселване, стремежът на българските власти е „да изпратим колкото се може повече турци от България в Турция; *да изгоним* (курсивът е мой, Р.А.) възможно повече турци – класови врагове: чорбаджии, търговци, ходжи, разложени интелегенти и др.; да изселим и разселим граничното с Турция и Гърция компактно турско население от около 150 000 д. в Кърджалийския

²⁵ Пак там, л. 25 – 26.

²⁶ АМВР, ф. 1, оп. 1, а.е. 834, л. 1. Доклад на министъра на вътрешните работи Руси Христов до Секретариата на ЦК относно изселването на турското малцинство от България, 30 август 1949 г. Строго поверително.

²⁷ ЦДА, ф. 1Б, оп. 6, а.е. 653, л. 4. Решение на Политбюро от 18 август 1949 г.

край²⁸. Тази стратегия и тактика ще се повтарят през следващите десетилетия. Те се свеждат до подгонване/подстрекаване на голяма маса изселници и до съответното им стоварване с възможно най-дезорганизиращ ефект в Турция.

В акцията се съзира възможност за ефектен пропаганден и идеологически удар. Очаква се чрез нея „да демаскираме турската пропаганда, силно да ударим по престижа на реакционна [тогава в оборот е презрителният етикет „маршализирана“] Турция“, която тъне в безработица и дълбока финансова криза. Предварително е проиграна цяла стратегема. Предвидените комисии по изселването, „събирайки десетки хиляди заявления, ще поискат от турските консули бързото приемане на всички изселници в Турция. Срещайки решителния отказ на консула, който съгласно инструкциите на турското правителство ще дава визи само на капиталистическите елементи, комисии-те са длъжни да разобличават консулите като врагове на бедните турци и като слуги и защитници на турските капиталистически елементи у нас. След това комисии-те ще трябва да направят всичко възможно, щото и най-изостаналият турчин и туркиня в най-затънтените краища на Делиормана и Родопите да научат истината по изселническия въпрос – а именно, че реакционна Турция не иска да ги приеме, защото са бедни, и тя не иска да ги подпомогне, защото харчи парите си за въоръжение и защото се страхува, че те са комунисти и ще занесат комунистическите идеи сред бедното турско население в Турция“²⁹. Пътюм се решават и други проблеми, като освобождаването от „екстремистите“ и очакваното заминаване на винаги силно подозрителните елити.

Наглед противоречиво е, че подстрекателството върви заедно с публично декларирано очакване за спад на изселническата вълна. Призовава се за оставане, планира се разяснителна и превъзпитателна кампания през есента и зимата на 1949 г., „така че разпалените турци ... до напролет съвсем [да] изстинат и [да] се заемат със своята редовна работа“³⁰. Тази привидна раздвоеност ще

²⁸ АМВР, ф. 1, оп. 1, а.е. 834, л. 2. Доклад на министъра на вътрешните работи Руси Христов до Секретариата на ЦК относно изселването на турско малцинство от България, 30 август 1949 г. Строго поверително.

²⁹ Пак там.

³⁰ Пак там, л. 3.

се наблюдава и при следващите изселвания, като тя произтича от преплитането между пропагандни цели, стремеж към етническа хомогенност и опасения за стопанските последици. Без съмнение обаче, *икономиката остава на заден план* за сметка на опиянението от мержелеещата се възможност да се вземе връх в конфронтацията с Турция. „Изобщо инициативата по изселването на турското малцинство от България е в ръцете на турското правителство, но тая инициатива лесно – по-лесно от всеки друг път – може да мине в наши ръце.“³¹ Предвкусва се реванш за дълго изживявания национален комплекс за малоценност към някогашните владетели, чийто корен е далече преди 1944 г.

До предприемането на конкретни мерки за масовизиране на заминаванията минават три месеца, през които барьерата се вдига съвсем леко. През 1949 г. напускат 1794 турци, което е почти двойно повече от общия брой за 1946 – 1948 г. В началото на декември Д. Терпешев поднася обосновка, а в самия край на годината правителството взема решение за комбинирана схема на външно изселване и вътрешно депортиране. Реализира се идеята на Г. Димитров, като съображенията за национална сигурност са прозрачно обвити в модернизационна реторика. Според предложението: „за опазване интересите на страната е необходимо да се вземат решителни мерки, имайки предвид близостта [на турското население] до южната ни граница и компактността му в тази част на нашата родина. Преди всичко то трябва да бъде изселено изцяло от тези гранични места поради враждебността му към властта и държавата ни... Остава само да се разреши въпросът къде и кога“. В освободеното пространство „би се дало възможност да се заселят на тяхно място честни българи, доказано предани патриоти, каквото трябва да бъде населението особено край границата ни. А такива български семейства има, които чакат с нетърпение да им се определи място за настаняване, тъй като е наложително тяхното изселване от досегашното им местожителство поради строящите се язовири или залесителни обекти“³².

³¹ Пак там, л. 1.

³² ЦДА, ф. 136, оп. 83, а.е. 13, л. 6. Доклад до председателя на Министерския съвет от Добри Терпешев, подпредседател на Министерския съвет, относно изселването на турското население от Родопския край и заселването на българи от други краища на страната, 7 декември 1949 г.

Както е прието още през лятото, в зависимост от позицията на турската страна вариантите са два: изселване в Турция или вътрешно депортиране. Постановлението на правителството възлага на Външното министерство „да направи официални постъпки пред Турското правителство за приемане в Турция на турците, живеещи в районите на нашата южна граница, които изказват желание да се изселят...“. В случай на положителен отговор „да се пристъпи към осъществяване на предложението на комисията под председателството на... др. Д. Терпешев за изселване на турското население от районите на южната ни граница и заселването на тези места с българи. Ако турското правителство откаже... да се обсъди допълнително въпросът за разместване на турците от южната граница в други места на страната“.³³

Относно движението на българското население резултатите са скромни и замисълът е постигнат само частично. Предварителните очаквания са за около 50 000 души на първо време и още толкова по-късно. А до началото на 1952 г. има следи за разместване във връзка с националната сигурност (по правителствени постановления и заповеди на МВР) около 3150 български семейства.³⁴

Външното измерение на акцията обаче намира израз в първата при комунизма голяма изселническа вълна на българските турци, обхванала около 150 000 д.³⁵ и надигнала се при епидемично разпространяваща се нагласа за напускане на страната. Икономическите ѝ аспекти ще бъдат разгледани в следващите раздели, а тук се спирам само на гледната точка и мотивите на държавата.

В началото на 1950 г. политиката на властта видимо се променя, което

³³ ЦДА, ф. 136, оп. 83, а.е. 13, л. 1. ПМС № 43 за изселването на турското население от Родопския край и заселването на българи от други краища на страната, 6 януари 1950 г. (по доклад № П-883 от 20 декември 1949 г., често цитиран погрешно като ПМС 883 от 20 декември 1949 г.).

³⁴ Не е ясно дали всички тези семейства са насочени към освободените от заминалите турци райони. Със сигурност те представляват само част (голям брой го правят спонтанно) от българите, придвижили се към опразнените области. (ЦДА, ф. 136, оп. 83, а.е. 13, л. 8 – 9. ПМС 183 от 25 февруари 1952 г. относно уреждане собствеността на изселените семейства от районите на южната и западната граница на Народна република България.)

³⁵ Съгласно по-късни данни общият брой на заминалите през предходното десетилетие (1941 – 1950 г.) е едва 14 390. (ЦДА, ф. 1Б, оп. 55, а.е. 1327, л. 4. Икономическо, класово-професионално и политико-нравствено състояние на изселниците-турци от България в Турция, април 1977. Строго секретно.)

намира израз в значителния брой (23 386) разрешени до месец март изходни визи. Данните са от подробен и добре систематизиран доклад на службите, съставен въз основа на агентурни сведения и други документи, изпъстрен с извадки от отворени лични писма.³⁶ В него демографският прираст вече е основен източник на безпокойство. Въпреки изселванията след Анкарския договор числеността на турското население е продължила да се увеличава, като към демографията се добавя ефектът от присъединяването на Добруджа и „дреливането“ на самоопределили се за турци помаци и цигани. На турското малцинство (терминът все още се употребява без притеснения, но само за турците, а не за помаците) се гледа високомерно-патерналистки, то е описано като изостанал анклав в българското общество, поголовно селско и неграмотно население с малочислени „по-будни“ слоеве в градовете. Върхът на тези „елити“ са чиновниците в турските дипломатически представителства, от които поименно са посочени пет души с висок авторитет, определени за „най-добрите проводници на турската политика“. Общността е определена като аполитична, под влияние единствено на „национализъм и религиозен фанатизъм“, насаждани от ходжите и интелигенцията. „Мъжът е пълен господар в семейството“, а жената – негов неравноправен член. В социално отношение класовите антагонизми сред това население са по-остри и то е „под пъланото влияние на турската буржоазия“, ръководи се от „чорбаджиите си“ чрез отпусканите заеми на бедните или чрез съветите им, тъй като „по всички въпроси турските бедняци и невежи³⁷ се допитват до „чорбаджията“.³⁸

Малко преди през лятото на 1950 г. да се отприщи вълната, службите

³⁶ АМВР, ф. 13, оп. 1, а.е. 755, л. 1. Доклад от началник отдел I – Държавна сигурност и началник отделение „А“ (подписан само от втория) за положението сред турското малцинство и българо-мохамеданското население в Народна република България. Без дата, след март 1950. Строго поверително.

³⁷ Според преброяването от 1946 г. към 31 декември от 675 989 турци 63 са със завършено висше образование, 70 с незавършено (съответно 4 и 21 жени); 379 със завършено и 1128 с незавършено средно (65 и 385 жени); 4103 със завършено и 5090 незавършили прогимназиално (1242 и 3861 жени); 10 061 завършили и 8948 незавършили първоначално (3454 и 3252 жени). (АМВР, ф. 2, оп. 1, а.е. 1832, л. 1 – 3. Статистически сведения за общия брой на малцинствата в България към 31 декември 1946.)

³⁸ Пак там, л. 5 – 6.

недвусмислено формулират гледната си точка, която няма да се промени в бъдеще. Тя не се отклонява от партийната, само се характеризира с по-голям реализъм и със съсредоточаване върху специфичните полицейски инструменти. В социално-икономически план МВР се придържа, без особен ентузиазъм, към каноничния модел на покровителствено-просветителско интегриране на турското население. Има съзнателно омаловажаване на неблагоприятните стопански последици от евентуално изселване, което обаче почива на убеждението (оказало се впоследствие погрешно), че Турция няма да отвори широко границата си за желаещите да заминат. Именно на това основание службите определят като несъстоятелни двата главни аргумента срещу изселването: вече напусналите 70 000 силно мразят България „и по такъв начин даваме готова 100 000 армия войници на Турция“; „даваме [й] работна ръка... от която ние имаме голяма нужда“.³⁹

В дългосрочен план в МВР вярват, че „окончателното решение“ е в извеждането от България, за което следва да се улавя всеки появил се удобен момент. Основата на тази философия е *огледалната игра на национализмите*. От една страна, службите се оплакват от третирането на българите в Турция, а от друга, проявяват искрена завист към безскрупулността, с която е решен „българският въпрос“ там и в други балкански държави, призовавайки използваните методи да бъдат възприети и у нас. Тази ревност, както и възхищението пред икономическата принуда, довела до „успешна“ асимилация на мюсюлманите в съседна Гърция, ще се превърнат в лайтмотив, който няма да престане да се повтаря до „Възродителния процес“. „Трябва да признаем, че в разрешаването на въпроси от национален мащаб Турция и Гърция винаги са превъзхождали Кобургските правителства у нас... [Осъществено бе] *прочистването* (курсивът е мой, Р. А.) [на] цялото българско население от източна Тракия по най-брутален начин без никакво обезщетение на изоставените имоти, в един крайно къс срок... Макар че тази мярка беше крайно брутална, все пак Турция можа по един радикален начин да осигури северната си граница... Гърция от своя страна

³⁹ АМВР, ф. 2, оп. 1, а.е. 1833, л. 4. Справка от началник отделение 4 на Държавна сигурност относно положението на турското малцинство у нас и желанието му за изселване. Общо политическо положение в Турция, положение на изселените от България турци. 10 април 1950.

също предприе една държавническа мярка от голям мащаб, малко по-късно спрямо българското население от западна Тракия, което беше изселено цялостно.⁴⁰ Предпочитанието към опцията за изселване е огледален отговор на разбирането, че за Турция е по-изгодно да държи турците в България „като политико-стратегически резерв“ и (характерна за епохата идеологическа добавка) за да не бъдат използвани там като „троянски кон“, т.е. за „прогресивен фронт в една капиталистическа и феодална Турция“⁴¹.

Същата безсилна професионална завист се усеща и пред възможностите на турската страна да направлява процесите. Няма как да се скрие, че тя е водещата сила, която държи инициативата и определя темпа. Целта ѝ е „турското малцинство да бъде отчуждено от българския народ... да живее с убеждението, че е гост в България и рано или късно трябва да си отиде от тук“. Свободата на турските власти да филтрират изселниците, е голяма и тя се използва в различни посоки: предпочитание за прием на турци от Северна България; подбор по социално-професионални категории (поимотните притежатели на капитал; занаятчии; хора с определени дефицитни специалности; спиране на беднотата и неквалифицираните кандидати); по политически признак (проявилите активна националистическа дейност в България); по семейни критерии (лицата, на които издръжката в Турция е гарантирана от роднини и близки).⁴² Естествено, в позицията на Държавна сигурност основен фактор е шпиономанията, която също е напълно споделена с отсрещната страна. „Най-важното е, че турската изселническа политика... е поставена да служи напълно на турското разузнаване“⁴³, в което е посочена пълна приемственост с времената отпреди 1944 г.

При подобна визия програмата на Държавна сигурност относно турското население се свежда до няколко линии, които ще се запазят и

⁴⁰ АМВР, ф. 13, оп. 1, а.е. 755, л. 51. Доклад от началник отдел I – Държавна сигурност и началник отделение „А“ (подписан само от втория) за положението сред турското малцинство и българо-мохамеданското население в Народна република България. Без дата, след март 1950 г. Строго поверително.

⁴¹ Пак там, л. 43.

⁴² Пак там, л. 11 – 13.

⁴³ Пак там, л. 10.

прилагат с променлива йерархия и интензивност през следващите десетилетия: безперспективност на всяко „насилствено задържане“ на желаещите да се изселят и съответно преди всичко към „свободната“ емиграция; асимилационно ограничаване на културната идентичност на оставащите в страната (чрез образование; превъзпитание и „приобщаване“; стесняване на периметъра на религията); подсилване на репресивните инструменти (закона за поданството, разширяване на възможностите за експулсиране); ограничаване на дейността на турските консулства и пропаганда; разширяване на агентурата и координиране на работата на органите (чрез създаване на единна разузнавателна служба по „турска линия“).

Двусмисленото положение от първото полугодие на 1950 г., при което българските власти издават все повече изходни визи, а турските са много умерени в разрешаването на входни, не може да продължи дълго. Сигнал от гр. Елена за хаос и възникващи проблеми с имотите във връзка със заминаването на турци е формалният повод на 19 юли Вълко Червенков да сложи резолюция „за срочно (до 25 юли) предложение по преселването на турците“⁴⁴. На 3 август Политбюро одобрява нота до турското правителство, с която заявява готовност да издаде визи на 250 000 български турци, и иска ултимативно те да бъдат приети в тримесечен срок. Заявено е намерението „да се поощрява с всички средства изселването в Турция на турското население и преди всичко от Родопските гранични райони“⁴⁵. Документите от този период (но и от следващи) дори не правят разлика между *изселени* и *изселили се*, употребявайки често първия термин. Отговорността за евентуален отказ се прехвърля върху турската държава. (Точно обратното на 1946 – 1949 г., когато Турция обвинява България, че не пуска местните турци.) Отговорът на Анкара от 28 август е очаквано отрицателен предвид невъзможността (а и нежеланието) страната да приеме подобен поток в течение на три месеца. Движението обаче се е усилило, а в края на септември се стига до струпвания и хуманитарни проблеми на границата.

⁴⁴ ЦДА, ф. 1Б, оп. 6, а.е. 983, л. 143. Писмо от Окръжния комитет на Отечествения фронт – гр. Елена, до Националния съвет на Отечествения фронт, 13 юли 1950.

⁴⁵ ЦДА, ф. 1Б, оп. 6, а.е. 983, л. 6. Протокол от решение на Политбюро, 3 август 1950.

България публично упреква турското правителство, че подтиква към изселване, а всъщност не приема желяците, но след разменените ноти Турция затваря границата на 7 октомври. Тя е отворена отново на 2 декември, едва след като МВР спира издаването на изходни визи за заминаващите, които не са снабдили с входни турски. Призовава ги също така да не продават предварително имуществото си.

От този момент нататък започва най-масовото изселване (около 100 000 души), продължило почти година, до ноември 1951 г. Българските турци се заселват в различни райони: при свободен избор на местожителство (48%) те не получават помощ от държавата, докато при отсъствие на близки и посочено място за заселване (останалите 52%) имат право на субсидия, раздадени са им земя и (на над 80%) жилища.⁴⁶ В хода на това движение отново излиза наяве двойствеността на българската позиция. Желанието да напуснат максимален брой турци остава истинският приоритет. Но странични последици от различно естество подтикват и към известна въздържаност. Една от тревогите на МВР са изтичането на информация и разбиването на агентурния апарат, който също заминава. „Основната промяна, която се извърши, е тая, че в по-голямата си част, за разлика от миналото, турското малцинство се свързва пряко и непосредствено с турската легация в София. Това позволи на органите на турското разузнаване да използват посещаващите ги турци за своите разузнавателни цели, като чрез тях събират сведения от политически и икономически характер, осъществяват срещи със своята агентура и вербуват нова такава, която оставят в страната за по-нататъшно използване... Трябва да кажем, че турците много охотно даваха горните сведения на турските представители, само за да получат тяхното благоволение и възможност за изселване... Нашите сили за борба срещу турското разузнаване са разпокъсани.“⁴⁷

⁴⁶ ЦДА, ф. 1Б, оп. 55, а.е. 1327. Икономическо, класово-професионално и политико-нравствено състояние на изселниците-турци от България в Турция, април 1977. Строго секретно.

⁴⁷ АМВР, ф. 2, оп. 1, а.е. 1875, л. 39 – 40. Предложение за подобряване организацията на агентурно-оперативната работа по турска линия, 29 ноември 1951. Строго поверително.

Любопитен и показателен епизод в публичната пропаганда е използването на авторитета на известния турски писател комунист Назъм Хикмет. През септември 1951 г. (месец и половина преди окончателното затваряне на границата) той е поканен от Вълко Червенков да агитира против заминаванията. Говори на 20 митинга, пред 9 съвещания с партийния актив, прави 12 събеседвания, като присъстващите достигат общо около 130 000 души. В подробно писмо, написано на руски⁴⁸, поетът се отчита за свършеното, изказва готовност отново да изпълнява подобна мисия, но и не скрива учудването си от противоречивата партийна политика. От една страна, му е „поставена задача да изучи причините за емиграцията на турското население и мерките за прекратяване на тази емиграция“, а от друга, е останал с впечатлението, „че линията на *нашата* (курсивът е мой, Р.А.) партия е за емиграция или поне да не ѝ се пречи. Даже и да не е било така, много местни ръководители са разбрали партийната линия по този начин и това е оказало голямо влияние на емиграцията“. Впечатлило го как член на партията в единия джоб носи партиен билет, а в другия – паспорт. За праволинейния интелектуалец сталинист, в открита опозиция на властта в Турция, изводът е, че „трябва да се затвори вратата, да не се пуска нито един турчин, даже тези, които имат турска виза, да замине... Тази мярка в никакъв случай няма да предизвика недоволство. Обратно, болшинството селяни, които даже имат паспорт, ще бъдат доволни, защото самите те наричат емиграцията „епидемия“. Само при такава мярка болшинството турски бедняци и средняци ще влязат в ТКЗС в най-кратък срок“⁴⁹. Изходът на ленинския въпрос *Что делать?* той вижда в засилване на антитурската агитация (чрез радиото, пресата и дори чрез хумористичен политико-социален вестник с название „Настрадаин Ходжа комунист“), заглушаване на официалната турска пропаганда и проникване сред турското население през образованието.

⁴⁸ ЦДА, ф. 1Б, оп. 27, а.е. 19, л. 6. Писмо на Назъм Хикмет по повод пребиваването му в България през септември 1951 г. Без дата.

⁴⁹ Пак там, л. 12.

Посещението на Н. Хикмет оставя следа, но не постига резултат. За него все още ще си спомнят четири десетилетия по-късно, когато непосредствено след „връщането на имената“, в началото на 1990 г., депутат турчин споменава, че като ученик „по митингите чух, не зная дали той [Н. Хикмет] си даваше сметка за това, когато призоваваше „Учете се тук, ще дойде време да ходите в Турция и революция да правим“.⁵⁰ Но въпреки че на времето намесата на поета е определена като „най-важното събитие сред турското население“ и се отбелязва, че хората „с голямо любопитство“ са се стичали да го слушат, службите отбелязват двусмисленото възприемане на посланията. „Онези, които нямат намерение да се изселват, със задоволство слушаха за борбата на турския народ против американските господари в маршализирана реакционна Турция. Реакционното духовенство и кулашките елементи извращаваха смисъла на това, което казва Н. Хикмет, като разпространяваха всевъзможни слухове и клевети срещу него. В Кърджалийско се разпространи слуха, че това... е негов двойник [„не бил истинския... а облечен някой друг като него, за да заблуждавал населението да не си отива в Турция“], че бил изпратен от турците и американците да провери какво е настроението на населението, и пр.“. Крайната оценка, е, че въпреки разколебаването и отказа на доста хора да заминат след проповедите на Н. Хикмет, агитацията му „не можа да окаже своето въздействие напротив, от всички изселнически настроени турци се изчаква Правителството да разреши заминаването, за да тръгнат... В Родопския край турците бързат да привършат работата по тютюна, за да заминат“.⁵¹ Неразбиране предизвиква самата политическа и житейска позиция на знаменития турчин, дошъл да злослови срещу държавата си. На освобождаването на поета от турските затвори и излизането му от страната се гледа с подозрение, а според здравия разум на някои:

⁵⁰ ЦДА, ф. 117, оп. 57, а.е. 450, л. 67. Протокол от заседанието на Постоянната комисия за защита на обществените интереси и правата на гражданите при 9 Народно събрание за отстраняване на някои нарушения, извършени след 1984 г. от авторитарния режим и засягащи националното единство на българския народ, 4 януари 1990.

⁵¹ АМВР, ф. 13, оп. 1, а.е. 812, л. 18. Отчетен доклад за извършената работа по плана за м. септември и октомври 1951 г., 2 март 1951. Строго поверително.

„ако бил добър човек, щял да си стои в Турция ... говорел лошо за Турция, понеже бил изгонен оттам“.⁵²

Поводът за затварянето на границата от турска страна на 7 ноември 1951 г. и за съответното прекратяване на изселването е формален.⁵³ След този момент започва продължителен период (до октомври 1969 г.), през който български турци няма да напускат страната. В течение на тези години отношението на режима към турското население претърпява еволюция, без обаче да излиза от дилемата прочистване/асимиляция. Предпочитанието към първото не изчезва, а и настроенията за заминаване продължават да тлеят, възпламенявайки се при всеки възможен случай. Сигнали за *раздвижване* постъпват постоянно, като нова вълна от заявления и струпвания пред консулските представителства се надига, наглед от нищото, през април 1956 г. Тя за пореден път е приписана на външната агитация, а този път обвинението е, че се спъват стопанският план и масовизирането на кооперациите. По механизъм, който ще се повтаря многократно при възникване на слухове и неясноти, турците видимо забавят трудовия си ритъм, но до масово напускане на работа не се стига, тъй като очакванията им са своевременно охладени с правдоподобна информация, че изселване няма да има.⁵⁴

Изглежда, въпросният и други аналогични инциденти подтикват българските власти да разгледат варианта за довършване на прочистването от 1950 – 1951 г. Този път те се вписват в една (съзвучна с първите симп-

⁵² АМВР, ф. 1, оп. 1, а.е. 1916, л. 2. Доклад за общото състояние на работата и дейността на служителите при околийското управление на МВР – Момчилград за третото тримесечие на 1951 г.

⁵³ Турция се позовава на пропускането от българските власти на изселници – роми, снабдени с изходни визи като турци. На 30 ноември България официално спира по-нататъшните изселвания. До 20 февруари 1953 г. българо-турската граница остава затворена и железопътният трафик е преустановен. Възстановяването на движението става, след като България приема обратно част от ромите, заминали с фалшиви изходни визи.

⁵⁴ Вж.: АМВР, ф. 1, оп. 1, а.е. 3775. Справка от заместник-окръжния началник на МВР – Хасково относно настроението и разпространяването на слухове сред турското население от Хасковски окръг за изселване в Турция, 28 април 1956; Пак там. Докладна записка от окръжния началник на МВР – Пловдив относно получените сигнали за настроението на турското население в Старозагорски, Хасковски и Пловдивски окръг по изселването им, 4 май 1956.

томи за десталинизация в Съветския съюз) политика на известно отваряне към Турция. Отсрещната страна също проявява готовност (17 януари 1957 г.) за обсъждане на решаването на „цялостния изселнически въпрос“ в духа на Анкарската конвенция от 1925 г. „чрез система за разпределение и контрол, определена по взаимно споразумение и която би имала за цел да избегне натрупванията и пристигането на подозрителни или нежелателни лица“.⁵⁵ По-нататък (5 юли 1957 г.) идеята е конкретизирана с предложение за преговори по приемането в Турция на годишно до 9000 изселници (контингент от 500 – 1000 души дневно през април-септември и 500 души през октомври-март), при свободно ликвидиране на недвижимостите и възможност за безпрепятствено пренасяне на движимото имущество.⁵⁶ Разрешаването на изселническия въпрос е поставено от Турция като предварително условие за развитие на търговските, икономическите и културни връзки между двете държави. В този контекст е формулирана и новата българска позиция относно перспективите и пределите на възможно „освобождаване“ от турско население.

Визията е изработена от министъра на външните работи Карло Луканов в отговор на турските оферти. Те очевидно изглеждат недостатъчни, защото в доклада си той вече говори за „радикално разрешаване на въпроса за изселване в Турция на наши граждани от турска националност“. Таванът от около 10 000 души е оценен като несериозен: „всичките предложения [на турското правителство] се свеждат до изселването на около 10 – 12 000 турци годишно, което, като се има предвид естественият прираст на населението, би означавало именно безкрайно протакане на въпроса“.⁵⁷ Нов момент е прогнозата за затихващи изселнически настроения. Властта приема дългосрочната неизбежност от присъствие на голяма турска общност в България и започва да мисли за политиките си към нея, разчитайки на

⁵⁵ АМВР, ф. 2, оп. 1, а.е. 2054, л. 12. Справка по изселническия въпрос от заместник-началник II управление на Държавна сигурност до заместник-министъра на вътрешните работи, 9 април 1958.

⁵⁶ Пак там.

⁵⁷ ЦДА, ф.1Б1 оп. 91, а.е. 663, л. 2. Писмо на Карло Луканов до Политбюро с предложение за отговор на нотата на Турция във връзка с изселването на турци от България, 11 април 1957.

идеологическата догма, че успехите в социалистическото строителство ще изглаждат различията и напреженията. „И сега е несъмнено, че не всички наши граждани-турци желаят да напуснат страната и да се преселят в Турция... С укрепването на социалистическия строй у нас, в близките години следва да се очаква, че броят на онези, които желаят да се преселят, ще бъде незначителен“.⁵⁸

В тази перспектива изселването започва да се разглежда като проблем, който има еднократно (макар частично и проточено във времето) решение, чието снемане би поставило на чисто по-нататъшните отношения с Турция и прекратило кошмара от нейната агитация в България. Така политиката спрямо оставащите в страната турци вече би се определяла от вътрешни (включително стопански) съображения, необвързани с ограничения от международноправен и двустранен характер. Това всъщност е разбирането и в началото на 80-те години, когато, както през 1957 г., се приповтаря мантрата, че идентичността (отгук – и връзката с Турция) на българските турци може да бъде заличена, а желанието им да напуснат България – да отмре...

В доклада си К. Луканов твърди, че „при това положение с нашият отговор ние трябва да преследваме целта да турим край на този въпрос, като въпрос висящ и спорен, да го отстраним от нашите отношения с Турция“. Случаят обаче трябва да се използва до дъно, България не следва да се ограничава само до близките на изселниците от 1950 – 1951 г. и да приема лимит за бройката (макар да се допуска, че Турция може да постави таван). Така българското правителство ще е напълно „толерантно“, ще прояви готовност за „улеснение“ на заминаващите и за стриктно спазване на принципа на доброволност при заминаването. За да се случи всичко това обаче, се налагат промени (споменава се дори за анулиране) на конвенцията от 1925 г. Предвиждат се и възможни рискове. „Предлаганото сега решение на въпроса не ни гарантира от временни усложнения (както това стана преди пет години). Но то е решение радикално. Ако се стремим към кратковременен ефект, би трябвало да приемем турското предложение. Обаче и в

⁵⁸ Пак там.

този случай не сме осигурени от усложнение, защото едва ли ще приемем списъците на изселниците за всяка година да се съставят от турските, а не от нашите власти.⁵⁹ Подходът трябва да е преди всичко *решителен*, за да постигне максимумът в едно етническо прочистване, за което се допуска, че ще е последно.

Стопански обстоятелства започват да се прокрадват при обсъждане на момента за действие. Както при войните, за най-подходящо се приема началото да е през есента. „Доколкото... те готвят някакво предложение, а също и поради обстоятелството, че у нас още не е завършена напълно посевната кампания, предлагам нашата нота да бъде връчена на турското правителство след 15 май, ако дотогава не последват никакви други турски предложения.“⁶⁰ Икономически обстоятелства се уточняват по-прецизно през юли и септември 1957 г. В черновите едновременно са приети принципно относително по-ограничени количествени параметри (две години по около 10 000 души годишно) и се иска да бъде дадена „пълна яснота, че става въпрос за *масово* (курсивът е мой, Р.А.) доброволно изселване на желаещите, а не за избор на желателни изселници“⁶¹. С оглед стопанските последици е поставена на обсъждане възможността изселването да става по райони. Предвижда се при нужда българската държава да защитава интересите на установилите се в Турция, докато те получат поданство там, т.е. са все още български граждани. Формулировката, че изселническият въпрос може да бъде окончателно решен не от раз, а на стъпки, изискващи време и добри отношения, отново подчертава разбирането, че оставащите в страната турци постепенно ще загубят желание да заминават поради благосъстоянието, с което ще ги дари социализмът... А това вече измества акцента към асимилационната линия...

Развитието на международната обстановка и на контактите с Турция обаче снемат въпроса от дневния ред. Турските ноти не получават отговор,

⁵⁹ Пак там, л. 4.

⁶⁰ Пак там.

⁶¹ ЦДА, ф. 1Б, оп. 6, а.е. 3372. Л. 93. Докладна записка от Карло Луканов до Политбюро, 22 юли 1957; Пак там, л. 2. Протокол на заседанието на Политбюро от 6 септември 1957 г.

до споразумение така и не се стига, а Анкара отслабва външния натиск. На 21 юни 1958 г. ЦК приема решение „за подобряване работата на Партията сред турското малцинство“, с което е поет курс към потискане на неговата идентичност. Образованието започва да се води на български, макар турският език и литература да остават редовни учебни дисциплини; турските гимназии се закриват и сливат с българските училища; въвеждат се ограничителни мерки спрямо автономния културен и религиозен живот. Това става в момент, когато общността е икономически по-интегрирана: нараснал е дялът ѝ сред работниците и служителите; над 70% (а в полските райони – 98%) от турците са вкарани в ТКЗС; увеличава се броят на студентите. Същевременно достъп до реална политическа власт и досег до апарата за сигурност продължават да са табу.

Противно на оптимистичните очаквания обаче затварянето на клапана с изселването съвсем не потушава нагласите за заминаване, а проблемът продължава да стои като предварително условие за развитието на отношенията между двете държави. През септември 1961 г. Турция отново дава да се разбере, че те зависят от напредъка по три пункта – доброволно емигриране; пренасяне на движими имущества и ликвидация на недвижимите с прехвърляне на реализираните суми; съблюдаване на правото на малцинство.⁶² Първоначално българската реакция е непроменена, като в подобни искания са доловени стопански негативи (трансфер на валута от продадените движими имоти) и лост за намеса във вътрешната политика.⁶³ Но местни обстоятелства, непогасените изселнически тежнения (през 1962 – 1963 г. в консулствата постъпват над 380 000 молби за изселване⁶⁴) и динамиката на международната ситуация предизвикват постепенна еволюция. Особено важно събитие е кипърската криза от 1963 – 1964 г., която води до открито противопоставяне между Гърция и Турция. Без да взема

⁶² ЦДА, ф. 1Б, оп. 91, а.е. 664, л. 13. Паметна бележка на турската легация в София, 28 септември 1961.

⁶³ Пак там, л. 3 – 8. Докладна записка от Антон Югов до Политбюро във връзка с проведения разговор с пълномощния министър на Турция в София, 2 октомври 1961.

⁶⁴ **Lutem**, Omer E. The Past and Present State of the Turkish-Bulgarian Relations. – In: *Foreign Policy*, A Quarterly of the Foreign Policy Institute, 1999/1-2-3-4, p. 69.

страна, България използва конфликта, за да потърси (в рамките на общия климат на известно разведряване между Изтока и Запада) сближение с всяка от двете държави, които, макар и членки на НАТО, са с отслабени позиции и съответно по-склонни за добронамерени жестове към комунистическия си съсед. Накрая, много силен е отзвукът на неуспеха с опита да бъдат преименувани помаците. Акцията предизвиква неочаквано остра и незапомнена от години реакция на неподчинение срещу режима. В Рибново се надига истински бунт, който бързо принуждава партията да отстъпи.⁶⁵ През следващите 6 – 7 години преименуването като най-шоков инструмент на асимилация е временно снето от дневен ред, за да бъде поставен акцент върху по-меки форми на приобщаване чрез инвестиции в социално и икономическо развитие.

В този контекст през октомври 1964 г. външният министър Иван Башев формулира принципите на нови отношения с Турция, които неизбежно засягат изселническия въпрос, а отгук – и изобщо политиката към българските турци. Предложеният подход не се отдалечава от традиционните страхове, подозрителност и раздвоеност. Дори политик с „либералната“ репутация на Башев приема за напълно правомерно целенасоченото изселване (или съответно спирането му) на големи множества. Той припомня, че България се е въздържала „от масово изселване, с изключение на [това] през 1950 г. ... когато беше решено да се изселят турците от района на нашата южна граница ... [но то] не се ограничи само с [този район, а] обхвана цялата страна“⁶⁶. Башев не се отклонява и от – в крайна сметка главното – съображение, свързано с националната сигурност. Турското население се разглежда като анклав на „религиозен фанатизъм и националистически настроения“, даващ почва за „антибългарска пропаганда, разпалване на изселнически настроения и опити за вмешателство във вътрешните работи“.

⁶⁵ Вж.: **Иванова**, Евгения. Отхвърлените „приобщени“, или процесът, наречен „възродителен“ (1912 – 1989). С.: Институт за източноевропейска хуманитаристика, 2002; **Груев**, Михаил, Алексей **Кальонски**. Възродителният процес. Мюсюлманските общности и комунистическият режим. С.: Институт за изследване на близкото минало и Институт Отворено общество, Siela, 2008.

⁶⁶ ЦДА, ф. 1Б, оп. 6, а.е. 5657, л. 32. Докладна записка от Иван Башев до Политбюро относно последиците от изселване на турци от България, 15 октомври 1964.

Редуцирането на тази общност за него също продължава да е предпочитаният вариант. „Като *изселим* (курсивът е мой, Р.А.) една значителна част от турското население, което засега е най-изостаналият и назадничав слой от нашия народ, ние ще намалим базата на турското правителство за провеждане на враждебна дейност срещу нашата страна и социалистическите преобразования у нас.“⁶⁷ По този начин ще отпадне и аргументът на Турция, че България отказва да разрешава изселването, а при евентуални възражения на Анкара лесно ще бъде припомнена нотата от 1957 г., когато самата тя предлага конкретни контингенти.

И. Башев отхвърля признаването на турско малцинство под каквато и да е форма и съответно препоръчва ревизиране на Анкарския договор от 1925 г. (денонсиране на „неизгодните“ му клаузи и запазване на договора за приятелство), където се говори за „малцинствени права на мюсюлманите“, т.е. за малцинство, определено на религиозна основа, „което противоречи на всички основни принципи в съвременното международно право и международни договори за малцинствата“⁶⁸. След 1950 г. България (за разлика от Турция) всячески избягва официалното квалифициране на турците като малцинство, макар в много партийни и държавни документи и в разговорния език терминът да се използва свободно. В доклада се твърди, че на турците са гарантирани правата, които имат всички граждани на страната и които далече надхвърлят тези на едно малцинство. Основанието за бягство от термина е в крайна сметка „решителното противопоставяне на опитите на турското правителство да играе ролята на закрилник на турското население у нас“⁶⁹. Съображенията за национална сигурност очевидно доминират, същата аргументация ще бъде практически дословно подхваната по време на „Възродителния процес“, а и често ще се чува през годините на Прехода.

Същевременно Башев признава, че не всички турци ще си отидат и че „дори така няма да бъдат решени проблемите, които турското население създава у нас“. Трябва да се мислят специфични политики, чието репресив-

⁶⁷ Пак там, л. 33.

⁶⁸ Пак там, л. 37.

⁶⁹ Пак там, л. 38.

но и/или асимилационно съдържание прозира в твърдението, че и напред „политическото културното [им] възпитание ще бъде сериозен проблем“⁷⁰. Най-голямата новост в платформата на външния министър е вниманието, с което са удостоени икономическите последици от ново изселване. Но те умишлено или подсъзнателно са омаловажени и оценени оптимистично, като външната политика и сигурността отново надделяват над останалите доводи.

Докладът на Башев завършва с предложение за официални сондажи относно готовността на Турция за преговори. С тази стъпка България приема да дискутира международноправните имуществени (т.е. икономически) аспекти на изселническия въпрос. Това е компромис, но и връщане към класическото българско виждане, че най-доброто решение е да има колкото се може по-малко (ако не е възможно изобщо да няма) турци в България. Числа не се фиксират, но желанието е да бъде постигнато най-много в най-кратки срокове: предлага се отново право на заминаване да имат всички, които поискат; за начало се визира първата половина на 1966 или 1967 г.; кампанията би трябвало да се случи в немислимия интервал от 6 месеца до една година, по дневни и месечни контингенти.⁷¹

В много отношения по-показателно от предварителния доклад е неговото обсъждане в Политбюро. На фона на необичайно култивирания документ на И. Башев то проявява в чист вид трайните, дълбоки мотиви и схеми на мислене сред политическата върхушка. Тонът е на дълбока национална боязън, подсилена от идеологическото и политическо противопоставяне на Студената война. За първи път се прокрадва и опасението от искания за автономия.

Особено изразителна е репликата на Пеко Таков, че „турците за нас са като германците за Полша и Чехия“⁷². С нея примитивно скроеният праволинеен партиен апаратчик оправдателно-одобрително препраща към прогонването след 1945 г. на немците, живели векове по земите на двете

⁷⁰ Пак там, л. 34.

⁷¹ Пак там, л. 33.

⁷² ЦДА, ф. 1Б, оп. 6, а.е. 5657, л. 6. Обсъждане на въпроса за изселване на турското население от България, 29 октомври 1964.

държави. Дълго след приключването на Втората световна война този юридически и морално осъдителен акт на национално отмъщение остава уникален по мащаба си в европейския континент случай на насилствено разселване на население. Мрачната ирония е, че с него ще бъде сравним едва предизвиканият екзодус на българските турци по време на кулминацията на „Възродителния процес“ от лятото на 1989 г.

С други изразни средства, но в същия дух са изказвания на „силовиците“. Генералитетът убедено и откровено заявява че „отбраната на страната няма да загуби, а ще спечели... Колкото по-малко турци има в нашия тил, толкова по-добре... тъй като в крайна сметка при едно военно действие с Турция няма да имаме неприятност от турското малцинство“⁷³. Според началника на Строителни войски: „политическа изгода ще имаме, ще спечелим при всички случаи“⁷⁴. Министърът на вътрешните работи Дико Диков подчертава, че „увеличението на турското население е много опасно за нас... най-опасният въпрос това е лозунгът за автономия... Съветският съюз има автономни области, а у нас не“⁷⁵. А (отново Пеко Таков) се радва от това, че „ще си отидат най-неблагонадеждните. От тази работа трябва да спечели политически нашата държава“.

Различни са очакванията за броя на изселващите се. Министърът на финансите, както и вътрешният министър предвиждат до 300 000 души (колкото ще заминат през 1989 г.), Мишо Мишев прогнозира не повече от 150 000. Но общо е разбирането, че по-голямата част от турците ще останат, а според първия след Девети септември началник на Държавна сигурност Димо Дичев Турция няма да приеме и 100 000. В това се вижда и проблемът. Прочистването е оптималното решение, но за съжаление, то няма да е тотално. Начо Папазов споделя, че „хубаво ще бъде, ако ние решим с тази операция този болен въпрос – постоянно да има тлеещи огнища у нас. Но няма да заминат... ще заминат най-много 15 – 20%“⁷⁶. Препращайки към знаменитото изказване на Г.

⁷³ Пак там, л. 14. Изказване на ген. Здравко Георгиев.

⁷⁴ Пак там, л. 18. Изказване на началника на Строителни войски.

⁷⁵ Пак там, л. 7.

⁷⁶ Пак там, л. 19.

Димитров от 1948 г., Мишо Мишев пък заявява, че „ние ще спечелим, защото ще махнем една язва у нас“. Тук И. Башев (който присъства много дискретно в обсъждането) вмята неочаквано, че Турция „продава“ работна ръка в Западна Германия, Холандия, Белгия, за да запита с нотка циничност: „защо да не продаваме и ние? Половината да ги *изселим* (курсивът е мой, Р. А.) в Западна Германия“⁷⁷. Съвсем видимо е всеобщото одобрение за връщане към линията за изселване и някои смятат за нужно изрично да подчертаят колко правилно е било постъпено през 1950 г. В дисонанс с този фон звучи единствено самокритичното признание на М. Мишев, че тогава е било „действително драма“. Прави се и предпазливо предупреждение, че изселването не бива да бъде проведено кампанийно, а трябва да протече спокойно. От тази гледна точка предложените срокове изглеждат кратки, като предпочитанията варират от 2 до 5 години при изключване на договореност без краен срок или на прекомерно дълго протакане. Напълно съзвучна с тази позиция е подкрепата на принципа за доброволността, който би гарантирал максимален брой изселници. Тъкмо в този дух стои звучащата романтично реплика на Начо Папазов, че „трябва да проведем акцията не като погром, а спокойно и да изпратим тези хора братски. Аз бих казал да плачат, че напускат България, и сърцата им да останат в България... Този, който замине за Турция, да замине с добро чувство“⁷⁸. По отхвърлянето на термина „турско малцинство“ има консенсус и той дори не е дискутиран. В подкрепа дипломатът Ненко Чендов (пълномощен министър в Анкара в края на 50-те години) привежда аргумента, че в паспортите на редица страни, включително на Турция, има гражданство, а не националност, и предлага същото да се въведе в България⁷⁹. В чисто политически ключ Н. Папазов „смело“ лансира тезата да се дадат някои по-важни политически позиции (заместник-министри, повече народни представители, дипломат, „ако ще и генерал“) на български турци.⁸⁰

Контактите с Турция действително започват, но продължават значително

⁷⁷ Пак там, л. 13.

⁷⁸ Пак там, л. 19.

⁷⁹ Пак там, л. 12.

⁸⁰ Пак там, л. 20.

по-дълго от очакваното. През 1966 г. позициите все още принципно се разминават. Поради икономически затруднения и висок демографски прираст турската страна е готова да приеме само близки и роднини на изселилите се в началото на 50-те години, т.е. да сведе споразумението до събиране на разделени семейства. България (както през 1957 г.) пък желае да се отиде отвъд тази група и се стреми да раздели трънливите преговори по изселническия въпрос от тези за сключване на по-широки двустранни споразумения. Продължава да виси и сянката на кипърския прецедент, като Анкара не е съгласна на неограничено изселване. И. Башев формулира позицията (която ще бъде многократно защитавана и в бъдеще, особено по време на „Възродителния процес“), че *„никога няма да позволим у нас кипърската история (курсивът е мой, Р. А.)“*⁸¹. На конкретни експертни преговори за начина, сроковете и обхвата все пак се слага начало. В протокола е записано, че те ще се водят за *всички* турци, които доброволно искат да заминат, но специално (*в това число*) са записани близките на вече изселилите се. Година по-късно различията по този основен пункт остават. Предпочитайки да разполага с лоста на изселническия въпрос и с наличието на значително малцинство в България, турското правителство не проявява ентузиазъм да приеме голяма маса преселници, но от друга страна, то е под натиска на общественото си мнение (формирано в течение на дълги години от самата официална пропаганда) да го направи. При тази двусмислена обстановка документ на ЦК за вътрешната консумация изразява силно раздражение, че в Турция се изрича онова, което ръководството на партията (както ясно се вижда от обсъждането през 1964 г.) мисли, коментира свободно и твърди насаме. „Заинтересованите среди в Турция и вътре в страната ... продължават да правят опити да представят това наше становище [за неограничено изселване] като желание на българското правителство да се освободи от турското население в България... БКП и правителството на НРБ нееднократно са заявявали, че те нямат и не могат да имат никакви планове и решения за изселването от НРБ на турското население“⁸².

Споразумение е постигнато с подписването на 22 март 1968 г. изселни-

⁸¹ ЦДА, ф. 1Б, оп. 6, а.е. 6409, л. 10. Докладна записка от Иван Башев до Политбюро за разговорите му с турския външен министър, 1 септември 1966.

⁸² ЦДА, ф. 1Б, оп. 40, а.е. 98, л. 2. Писмо от ЦК до секретарите на окръжните, градските и общинските комитети на БКП, 11 септември 1967. Строго поверително.

ческа спогодба между двете държави.⁸³ Това е единственият що-годе цивилизован епизод в отношенията им по повод турската общност в България през годините на Студената война. Той се доближава донякъде до една емигрантска конвенция и поставя рамки, които съществено се различават от тези при дивите изселвания през 1950 – 1951 и 1989 г. Българските искания формално са удовлетворени от записаното изискване за доброволно волеизявление (в срок от 6 месеца), от отсъствието на предварително зададена бройка и на краен срок за споразумението. Фактически обаче е възприета турската позиция, доколкото бъдещите изселници са сведени до строго дефиниран кръг от близки и роднини на заминалите преди 1952 г. (придобили междуременно турско гражданство) и договореният ритъм на заминавания е твърде умерен (седмичен контингент от 300 души през „изселническия сезон“ от 1 април до 30 ноември). За първи път след 1925 г. са разписани и правила относно имуществото, чието прилагане ще стане предмет на продължителни спорове. Срокът за влизане в сила на спогодбата (до 23 септември 1968 г.) не е спазен. Това става едва през август следващата година, а изпълнението ѝ започва след още два месеца, през октомври 1969 г. То продължава (при променлив темп, с ред съгласувани промени и удължения) в течение на девет години – до 30 ноември 1978 г., през които ще заминат 115 000 души.

Приемането на компромисно споразумение не води до отказ на българските власти от *изселническата* линия в решаването на „турския въпрос“. То по-скоро въвежда правилата, в които тя да продължи да се реализира. Същевременно регулирането на емиграцията развързва ръцете на режима да провежда асимилационни и рестриктивни мерки към останалите в страната. Ограниченото редуциране на числеността на турското население се компенсира от по-голяма степен на свобода в политиките към него. Именно в периода на действие на спогодбата, през 70-те години, в това отношение ще бъдат предприети още по-радикални стъпки, предвещаващи „Възродителния процес“.

Непосредствено преди влизането в сила на договореностите изселническите настроения имат съвсем слаб отдушник в разширените възмож-

⁸³ ЦДА, ф. 117, оп. 32, а.е. 183. Спогодба между Народна република България и Република Турция за изселване от НРБ в Турция на български граждани от турски произход, чиито близки роднини са се изселили в Турция до 1952 г. Обнародвана в *Държавен вестник*, бр. 82, 1969 г.

ности за пътуване в Турция. През 1968 г. посещенията надхвърлят 15 000 (при 3000 през 1967 г.), отказите на подалите документи са малко.⁸⁴ МВР въвежда новия термин „изселване чрез гостуване“ за онези, които са излезли легално и не са се завърнали: за Кърджалийски окръг става дума за около 5000 души през 1968 г., а от другите окръзи броят е значително по-малък.⁸⁵ В този подготвителен период службите не крият, че действителната цел остава заминаването на възможно най-голям брой хора. Отново референтната летва е поставена от демографията и Държавна сигурност се оплаква, че „Договореният контингент... не достига естествения годишен прираст на турското население у нас“, а и че турските власти правят всичко възможно да го ограничат допълнително „до едно символично изселване“⁸⁶. Във връзка с това директивата е „да се направят опити за едно действително изселване на значителна част... като се направят някои икономически и финансови отстъпки... (курсивът е мой, Р. А.)“. Отправя се дори ултимативно политическо искане: „ако се счете това за невъзможно, въпросът за изселването да се снесе от нашата вътрешна и външна политика, като широко се изяснят срещнатите спънки и подбудите за това решение“. По време на действието на спогодбата българската страна не престава да настоява за увеличаване на седмичния контингент, макар в пресата да излизат материали срещу изселването. А както и в предходната вълна, документите и живото слово често смесват *изселили се с изселени*.

Когато през есента на 1969 г. заминават първите групи, възбудата започва да напомня атмосферата от началото на 50-те години. Според текуща информация от Пазарджик: „от септември съдържанието на кореспонденцията между нашите граждани от турски произход и техните близки в Турция в общи линии засяга въпроси само във връзка с изселването, т.е. нашите граждани се

⁸⁴ На българските турци, които имат близки – служещи в армията, не се разрешава гостуване в Турция. Това са само няколкостотин младежи в бойните подразделения, докато от 1/3 до половината от състава на Трудова повинност са турци.

⁸⁵ АМВР, ф.2, оп. 3, а.е. 346. Справка относно изселването на български граждани от турски произход под формата на гости в Турция, 16 май 1969. Строго секретно.

⁸⁶ АМВР, ф. 2, оп. 3, а.е. 368, л. 1. Бележки за някои мероприятия по турска линия от началника на II управление на Държавна сигурност, 8 януари 1969.

интересуват изключително от това да им се изпратят декларации, за да могат да се изселят, а техните близки в Турция в повечето случаи им обещаваат както декларации, така и помощ за устройване. Стига се дотам, че някои наши граждани уговарят своите близки чрез писма да си послужат с подкупи и вземат декларации, че имат такива връзки, въпреки че нямат, с цел да могат да се изселят... Изселническото настроение е обхванало масово турското население, в т.ч. и много активисти, честни безпартийни, а даже и комунисти. Много от тях са в подготовка за изселване... изобщо сред това население в настоящия момент е създадена обстановка на несигурност и тревога за тяхното бъдеще⁸⁷.

Прилагането на спогодбата е под контрола на двустранна комисия, където се утаяват всички възникващи спорни въпроси. Централен измежду тях е установяването турския произход на кандидатите за заминаване. По отношение на нетурските малцинства българският подход е напълно есенциалистки: търсят се – подобно на всички расови теории – „научни доказателства“ за „чиста кръвна връзка“⁸⁸. При едно от вътрешните обсъждания представителят в комисията е инструктиран да поддържа, че се разрешава изселване „само на лица, които имат чист *турски произход* (курсивът е мой, Р. А.). Забелязано е стремеж в някои лица от други малцинствени групи да присвояват турски народностен произход с цел да придобият право на изселване... Да се даде отговор [на турския представител], че въпросът за чистотата на малцинствените групи е спорен. Очевидно нашата Комисия не може да се занимава и реши този спор. Има специалисти по етническия произход, които ще дадат по-пълнен отговор“⁸⁹. Визираните *нечисти* групи са циганите,

⁸⁷ АМВР, ф. 2, оп. 3, а.е. 371, л. 29 – 30. Информация относно оперативната обстановка и масовото настроение за изселване сред турското население в окръга (Пазарджик), 10 декември 1969. Строго секретно.

⁸⁸ Подобно „научно“ определяне на „чистата“ етническа принадлежност на спорна група население провеждат германците по време на Втората световна война. Съмненията какви точно са кавказките („планински“) евреи, води до задълбочено проучване на изследователски институти, което заключава, че те принадлежат на „еврейската раса“. Изводът дава основание те да бъдат депортирани и ликвидирани в лагерите. (Вж.: **Лител**, Джонатан. Доброжелателните. С.: Колибри, 2009.)

⁸⁹ ЦДА, ф. 1478, оп. 21, а.е. 232, л. 8. Отговори на въпроси, повдигнати в Комисията по изселване в Турция от турската страна. Без дата. Февруари 1970.

татарите⁹⁰ и разбира се, помаците (наричани от турското представителство „родопски турци“), като бдителността към последната е особено висока⁹¹. Формулировките тук са безапелационни: „родопски турци в НРБ няма“⁹²; „помаците не са турци и нямат нищо общо с турската нация... с изключение на това, че имат мюсюлманска религия... за нас този въпрос не подлежи на никакво обсъждане...“⁹³; „Помаците са чистокръвно българско население“⁹⁴.

Произходът на българските турци обаче се определя *номиналистично*, въз основа на административната санкция, а попътено се и осмива принципът на самоопределението. Диалогът в Комисията по този въпрос придобива на моменти сюрреалистичен тон. Ето една пространна извадка.

Турският представител: „Не бихме искали да се занимаваме с расизъм и да правим расова дискриминация. В Спогодбата е казано да се установи турският произход и наличието на близки в Турция. Възможно е да се получи така, че записан в нашите листи роднина на намиращ се в Турция гражданин да твърди, че неговият близък е турчин, а у вас да не фигурира като такъв“⁹⁵. *Българската позиция:* „Произходът на нашите граждани се установява по регистъра на съветите, в които ясно и обективно е записано кой от какъв произход е по рождение... Тези данни са записани в паспортите им... Националният произход е записан в регистрите от десетки години... Ако бракът е смесен, родителите трябва да заявят как ще запишат новороденото... Когато лицето стане на 16 г., то само решава въпроса за своята националност – дали да бъде българин или турчин“⁹⁶. (Подобни твърдения биха били невъзможни

⁹⁰ Татарите впоследствие получават правото да се изселят.

⁹¹ Възникват обаче 100 случая, при които съпругът има правото да се изсели като турчин, а съпругата като помакиня го няма.

⁹² ЦДА, ф. 1478, оп. 21, а.е. 234, л. 53. Докладна записка от ген.-лейтенант Н. Ангелов до И. Башев и Ангел Солаков, след 1 юни 1971.

⁹³ ЦДА, ф. 1478, оп. 21, а.е. 235, л. 26. Протокол от заседанието на Смесената българо-турска комисия по изселването от 2 до 12 юни 1971 г.

⁹⁴ Пак там, л. 63.

⁹⁵ ЦДА, ф. 1478, оп. 21, а.е. 234, л. 22. Протокол за разговорите между делегациите на НРБ и Република Турция по приложението на спогодбата за изселването, Анкара, 25 март 1970.

⁹⁶ Пак там, л. 26 – 27.

15 години по-късно.) Българската страна дава право на всеки, регистриран като турчин, да подаде молба, докато турската приема за допустими само онези молби от България, които се кръстосат с молба за събиране, отправена от емигрирали до 1952 г. и получили турско гражданство. (Вероятно се прилагат и неяви икономически критерии, отразяващи техния капацитет да се осигури на първо време издръжка на емигриралия в Турция.) *Българският представител*: „Съгласно чл. 1 от Спогодбата въпросът (подаване на молби за изселване) се третира от гледна точка на желаещите да се изселят от България. За подаването на молби от близки в Турция няма срокове в Спогодбата (това е турски организационен въпрос) ... Изходна виза ние не издаваме, докато не е получена турска виза от турските консулства. Процедурата е следната: издава се паспорт, следва турска виза и после – българска“⁹⁷. В хода на разговорите се сблъскват две противоположни разбирания за етническия произход и за самоопределението. *Турското*: „Ние считаме, че всеки, който заяви, че е турчин, ще трябва да се изсели. Ако у нас неговите близки са подали молба и са го записали като турчин, ние ще го считаме за такъв. В такъв смисъл намираме данните от вашите регистри за недостатъчни. Вие знаете, че за период от 50 години едни и същи лица се записват чрез различни изрази за техния произход в регистрите. Този въпрос ние считаме за нерешен от наша гледна точка“⁹⁸. *Българското*: „В Спогодбата е казано, че ще се изселят онези граждани, които заявят, че са турци. *Установяването на националния произход по всички законодателства във всички страни не става само със заявление на лицата, а по документи и съответни проучвания* (курсивът е мой, Р. А.). Така е у нас. Този въпрос сигурно и в Република Турция се решава по такъв начин, защото друг начин няма. Регистрите за гражданското състояние са основен документ, по който се установява националният произход. Ние строго се придържаме към този принцип. Заявленията може да ги имаме предвид, да ги разглеждаме, но най-меродавна остава отметката в регистъра, иначе би настъпила анархия. Например ако един евреин заяви, че е турчин, това не значи, че ние ще го признаем, че е турчин. Ние ще издадем паспорти,

⁹⁷ Пак там, л. 30.

⁹⁸ Пак там, л. 30 – 31.

Вие ще издадете визи на онези, които считате, че са от турски произход, и на практика се решава въпроса⁹⁹.

Този диалог между глухи противоречи на цялата идеологическа конструкция, която ще „обосновава“ „Възродителния процес“. Ако през 1970 г. съществуването на турци е сертифицирано чрез представените за непоклатимо доказателство регистри и паспорт, то няколко години по-късно в този документ вече няма да пише кой какъв е, а през 1984 г. изведнъж ще се окаже, че турци в България просто няма. Изпусната от българския представител реплика по повод случаи на преименувани у нас турци е звучно опровержение на предстоящата асимилаторска операция: в България „не чрез имената установяваме националността; тя се определя от регистрите по гражданското състояние“¹⁰⁰. А регистрите, оказва се, горят, заличават се или се пренаписват по волята на властта...

Изселването по спогодбата от 1968 г. се осъществява постепенно, с променящ се ритъм и с пик през последната, 1978 г. (вж. II.2.1). В нито един момент то не излиза от контрола на българските и турските власти. Същевременно тъкмо през това десетилетие политиката на партията приема още по-настъпателно асимилационен курс във всички направления – идеология, наука, репресия.¹⁰¹ В идеологически план кристализира и се налага постановката за хомогенизиране на „единната социалистическа българска нация“. Нейно държавноправно изражение са Конституцията от 1971 г., зачеркнала (за разлика от тази през 1947 г.) понятието „национално малцинство“; премахването през 1975 г. на *народността* като идентификатор в документите за самоличност; решенията на Февруарския пленум от 1974 г. и провъзгласяването от Т. Живков към края на десетилетието на „окончателно решаване на националния въпрос“ в България. В науката се канонизират есенциалистките възгледи за етногенеза, започнали да се развиват

⁹⁹ Пак там, л. 31.

¹⁰⁰ ЦДА, ф. 1478, оп. 21, а.е. 235, л. 30. Протокол от заседанието на Смесената българо-турска комисия по изселването от 2 до 12 юни 1971 г.

¹⁰¹ Вж. подробно в: **Стоянов**, Валери. Турското население в България между полюсите на етническата политика. С.: ЛИК. 1998. с. 141 – 152; **Груев**, Михаил, Алексей **Кальонски**. Възродителният процес. Мюсюлманските общности и комунистическият режим. С.: Институт за изследване на близкото минало и Институт Отворено общество, Siela, 2008, с. 106 – 131.

още през 60-те години. Тук водеща роля играе услужливата историческа колегия с нейния националистически дневен ред, която все по-френетично започва да „преоткрива българския корен“ на мюсюлманската общност в България... В полето на практическите политики грубо се посяга на остатъците от културната идентичност (в частност чрез образованието и спирането дори на факултативното изучаване на майчиния турски език) и се провеждат масираните кампании за преименуване на цигани и помаци, като за разлика от 1964 г. не са допуснати никакви отстъпления, изключения и съпротива. Целият силов апарат продължава да е впрегнат в следене, контрол и при нужда, сплашване на турската общност. Службите четат поголовно кореспонденцията, произвеждат огромно количество доклади „по турска линия“, набират агентура.

Всичко това показва, че в отношението към българските турци има не само регулярно циклично редуване на *изселническата* и *асимилационната* линия. Двете могат да съжителстват и най-благоприятните условия за това са именно моментите, когато, както през 70-те години, изселническият поток е добре рамкиран и канализиран. Но съчетанието не променя базисните мотиви, крайните цели и характера на етническата политика на режима. На турците в България продължава да се гледа като на чуждо тяло, чието отделяне не се изживява като болезнен политически разлом (подобно, например, на всяка поява на вътрешна политическа опозиция), а напротив, би било желателно събитие и дори оптималното решение на въпроса. При невъзможност това да се случи в пълен обем, живеещото в страната турско население остава за властта едно необходимо зло, носещо известни стопански ползи с евтината си работна сила, но и много по-големи потенциални опасности за националната сигурност, налагащи упражняването на непрестанен натиск.

Архивът на МВР съдържа огромна информация по последния пункт. Тук само ще посоча, че възловото събитие от периода, каквото е Кипърската криза от 1974 – 1975 г., дава повод да се установи доколко илюзорни са резултатите дори от наслагващи се репресивна и асимилационна политика. Донесенията показват, че нагласите сред българските турци са останали на практика непроменени, а динамиката на международната обстановка ги катализира. Информацията на МВР говорят за изключителен интерес във връзка със създаването на федеративна държава на кипърските турци през 1975 г.:

„Кипърските събития са един верен критерий за истинското настроение на населението от турски произход. Анализът показва, че в болшинството си то принадлежи на Турция и подкрепя нейната политика. Винаги, когато трябва да се избира между България и Турция, без резерви ще даде предпочитание на Турция“¹⁰². А месец по-късно се докладва, че „голяма част от българските граждани от турски произход са приели изселването си в Турция като съдба и на него са подчинили всичко в живота си“¹⁰³. Констатира се също, че кореспонденцията със съседната държава постоянно расте, а в писмата се изпращат голямо количество „изрезки от вестници и списания с националистическо съдържание“. Агентурният апарат, естествено, е оценен като недостатъчен и регионалните събития, заедно с идеологическата конюнктура, са добър повод да се наддава: кърджалийското подразделение на Държавна сигурност „поставя задачата предконгресната 1975 г. да бъде година на вербовка на рекорден брой агентура (курсивът е мой, Р. А.), без да се нарушава качественият показател“¹⁰⁴. Написаното отразява типично професионално натягане, но на фона на тази банална даденост то всъщност регистрира нарастващо чувство за безперспективност, безсилие и тревога. През 1976 г., когато е подписан допълнителен протокол към спогодбата от 1968 г., и особено през 1978 г. (годината на най-масови заминавания) настроенята за изселване видимо се засилват отново¹⁰⁵. Те са уловени от обичайния барометър на разменената кореспонденция между двете страни, която, ако в „нормални“ периоди е около 5000 писма ежедневно, в моменти на активна изселническа кампания достига 12 – 14 000. Контраразузнаването пък обобщава, че основният мотив за сътрудничество с турските служби са „силният национализъм и желанието за

¹⁰² АМВР, ф. 22, оп. 1а, а.е. 873, л. 1. Информация относно коментарите сред турското население във връзка със създаването на федеративна държава на кипърските турци на остров Кипър, 10 март 1975.

¹⁰³ Пак там, л. 2.

¹⁰⁴ АМВР, ф. 22, оп. 1а, а.е. 873, л. 17. Доклад за подривната дейност на турското разузнаване, националистическите елементи и работата на органите на Държавна сигурност в Кърджалийски окръг след националното съвещание от 1973 г. по турска линия, 2 април 1975.

¹⁰⁵ Много родители не дават децата си на училище поради слуха, че ще трябва да заплатят образованието им в случай на заминаване.

изселване¹⁰⁶. Канализираната емиграция практически с нищо не е смекчила – тъкмо напротив – нито дълбокото недоверие между българи и турци, нито подозрителността на властта и на службите, за които всеки български турчин си остава потенциално опасен¹⁰⁷.

На 30 ноември 1978 г. приключва втората изселническа вълна на турците от комунистическа България. В сравнение с първата това са като цяло по-грамотни, културни и квалифицирани хора¹⁰⁸ (отчасти поради целенасочена селекция от турска страна), по-светски формирани, социализирани и трупали житейски опит в условията на комунистическия режим и в една силно политизирана среда, преживели прехода на модернизацията, което ги прави по-адаптивни и способни да се ориентират в реалностите на динамично променящо се общество като турското, а на мнозина позволява и вторична миграция към Западна Европа. Поради характера на спогодбата сред заминалите има и немалко възрастни хора, които зависят от приемащите ги близки, доколкото (за разлика от началото на 50-те години) турската държава не поема ангажименти за устройването на пристигналите.

През май 1979 г. на окръжните управления на МВР е възложено да направят равностметка и да доловят новите тенденции. От рапортите пролича-

¹⁰⁶ АМВР, ф. 2, оп. 4, а.е. 4., л. 7, 8, 10. Информация на началника на Второ главно управление на Държавна сигурност относно ролята на турските специални служби по изселническия въпрос, 29 декември 1978. Строго секретно. Отбелязано е, че в течение на изпълнение на спогодбата турското посолство и консулства са били посетени от 98 970 души, а посетителите са представлявали най-важният източник на информация: около 70% от изпращаната е събирана в разговори с тях. (Пак там, л. 4.)

¹⁰⁷ Към 1975 г. Държавна сигурност в Кърджалийски окръг разполага с 286 агенти от турски произход и 35 помаци, като само през 1974 г. са вербувани нови 62. В края на изселническата спогодба тя има 480 такива агенти „по турска линия“, а през 1984 г. те са 531 български турци и 80 помаци.

¹⁰⁸ Според проучване сред 80 000 изселници от 70-те години 1,2% са с висше, 4% – със средно, и 85% – с основно образование. (Ф. 1Б, оп. 63, а.е. 152, л. 10. Справка относно изселването на ислямизираните български граждани, 1878 – 1978 г. Без дата. Вероятно от лятото на 1989 г.) Учителите се приемат на работа с предимство и им се признава трудов стаж като „лица, допринесли за разпространението на турската култура“. Има обаче и оплаквания за трудности (включително корупция) при легализирането на документите за образование. (Ф. 1Б, оп. 55, а.е. 1327, л. 9. Икономическо, класово-професионално и политико-нравствено състояние на изселниците-турци от България в Турция, април 1977. Строго секретно.)

ва, че сред голяма част от турското население, което продължава да се чувства втора категория хора, желанието за заминаване дори се усилва в очакване на нова спогодба; отново се повдига и идеята за културна автономия. Става ясно също така, че (както в хода на другите големи вълни) самите служби са се сблъскали с редица „неудобства“. В окръжните доклади е отбелязано деморализиране на агентурата и на партийните членове: „Изселническата психоза и активизирането на протурския национализъм до известна степен се отразиха върху част от агентите български турци, поради което се наложи да отделяме много по-голямо внимание на тяхната проверка, ангажиране и политическо възпитание“¹⁰⁹. Признава се, че сред тях има „предателство, нечестност, бягство от срещи, стремеж да не се заангажират много с нас, невъзвращенство, кандидати не приемат сътрудничество“¹¹⁰. За някои турци работата за службите е приемливо опортюнистично, конформистко и носещо материални облаги решение. В момента, в който вратата се пооткрехне обаче, значението на тези примамки олеква и в основна лична мотивация се превръща емиграцията.

Общото мнение е, че приключилото изселване е изиграло „отрицателна роля в политически и икономически аспект“, че „в резултат... на допълнението към [спогодбата] в края на 1976 г. сред българските турци силно намаля доверието в нашите средства за масова информация и към провеждането на мероприятия по партийна линия и се засили увереността им в „силата“ и правотата на Турция да се намесва във вътрешните работи на НРБ“¹¹¹. Препоръката съответно е да не се отива към нови споразумения или в краен случай те да обхванат всички

¹⁰⁹ АМВР, ф. 2, оп. 4, а.е. 4, л. 74. Доклад на Окръжно управление МВР – Кърджали относно тенденциите в оперативната обстановка по турска линия след приключването на изселването, състоянието на контраразузнавателната дейност и борбата против турския национализъм, 4 май 1979. Строго секретно.

¹¹⁰ АМВР, ф. 2, оп. 4, а.е. 4, л. 236. Доклад на Окръжно управление МВР – Хасково относно тенденциите в оперативната обстановка по турска линия след приключването на изселването, състоянието на контраразузнавателната дейност и борбата против турския национализъм, 5 май 1979. Строго секретно.

¹¹¹ АМВР, ф. 2, оп. 4, а.е. 4, л. 265. Доклад на Окръжно управление МВР – Шумен относно тенденциите в оперативната обстановка по турска линия след приключването на изселването, състоянието на контраразузнавателната дейност и борбата против турския национализъм, 4 май 1979. Строго секретно.

желаещи „в кратък и строго определен срок (1 – 2 г.), след което да се прекрати завинаги изселването, или въобще да няма ново изселване (курсивът е мой, Р.А.)“¹¹². Тази гледна точка безспорно е повлияла върху бъдещето капитално решение. Претегляйки резултатите, ползите и негативите (включително за собствения си комфорт и натоварване) от опитите с етническо прочистване, репресивният апарат започва да се съмнява в перспективността на следвания дотогава път.

Изплува алтернативният вариант на тотална асимилация. Навлизаме в непосредствената предистория на „Възродителния процес“ ...

През следващите години тази опция се конкретизира. Нейното при- видно външно обезпечение идва със срещата през февруари 1982 г. между Тодор Живков и взелия властта с преврат две години по-рано турски пре- зидент Кенан Еврен. В София разговорите се интерпретират като окон- чателно затваряне на изселническия въпрос и превръщане на етническата политика в чисто вътрешнополитически проблем. А поуките от предход- ните начинания само втвърдяват вижданията на партийното ръководство и на силовите ведомства, задълбочавайки подозрителността и страха от Тур- ция, през които се пречупва всяко решение, касаещо малцинството.

Без каквото и да е морално оправдание, този филтър е рационално обясним. Когато близо 10% от населението на държавата (до Балканските войни и много повече) е етнически свързано с основния ѝ – по военната терминология – „вероятен противник“; когато исторически, религиозно и културно сродно население е разделено от геополитически разлом; когато в реалностите на блоков сблъсък и настръхнали една срещу друга армии на територията на Варшавския договор живее общност, възприемана като форпост или анклав на една „капиталистическа нация“ (в Западния свят пък действа *политическият* анклав на направляваните от Москва комуни- стически партии), ситуацията е обективно взривоопасна. В представите на ръководители, формирани от междувоенната и следвоенната комуни- стическа индоктринация и обсебени от противопоставянето на Студената война, навсякъде се привижда врагът. Големи човешки маси се етикетират

¹¹² Пак там, л. 267.

като „пета колона“ и стават разменна монета, а клишетото „религиозен фанатизъм и националистически настроения“ навлиза в езика като заместител на изконното право на лично самоопределение. Прониква логиката „няма турчин, няма проблем“, следенето се разгръща в поголовна практика. Така, в крайна сметка, съображенията за *държавна целесъобразност* и *национална сигурност* помитат всички останали (вж. Отклонение II), още повече че в онзи контекст тези понятия са неразличими от задачите по *съхранение* на политическия режим. При това винаги е налице алибито на реално съществуващия *огледален национализъм* в съседната държава. И както „българската национална кауза“ от 1912, 1915 или 1941 г. се оказва „оправдание“ за морално неоправдаеми деяния (в други държави, на други – или на тези – дати се случва същото), така след 1944 г. (на различни етапи и в различни форми) „националната + идеологическата“ кауза развързват ръцете за параноични начинания. От Освобождението нататък българите са расли и образовани с антитурска реторика, играта на тази струна и възпламеняването на техните страсти никога не са представлявали проблем, а идиличните приказки от по-спокойни времена за безметежен комшудук на двете народности са мигновено забравяни.

За икономиката във всичко това остава само маргинално място.

I.2. „ВЪЗРОДИТЕЛНИЯТ ПРОЦЕС“

■ „Възродителният процес“ е венецът в етническата политика на комунистическия режим спрямо българските турци и същевременно неин синтез. За пет години са проиграни в екстремалните си форми всички използвани по-рано модели и инструменти. В пределно сгъстено време са наложени последователно двете доминиращи линии на властта към турското население в страната. Описан е цикъл, започващ с обсебеност за тотална асимилация на турците и завършващ с обсебване за етническото им прочистване.

В този исторически спазъм основният интерес, най-разпалените дебати и неразсеяната остатъчната мъгла (в която е цялата привлекателна мистика на интелектуалните спекулации относно миналото) се съсредоточават върху *повратните точки*. От една страна е решението за поголовно преименуване, взето някъде през 1984 г. На другия край – обратът към отваряне на границата и екзодусът на турците, представляващи едновременно признание за провала на асимилационната линия и отчаян опит за *окончателно решение* на „турския въпрос“ в България.

Погледнато в ретроспекция, „Възродителният процес“ стои като уникален по размаха си проект на социалното инженерство. Той все още поражавя с всеобхватността на усилието, погълнало огромна енергия във всички сфери на държавата (идеология, силови институции, администрация, външна политика ...) до степен днес да е трудно понято как през същия период властта е намирала ресурс за други гръмки цели, преследвани със същата терминална неистовост.

Фактологията е подробно изследвана и обсъждана, немалка част от наличното документално наследство по нея вече е публикувана. Тук маркирам основни, по-малко или повече известни моменти, привеждам и сле-

ди от архивни свидетелства, добавящи познание за случилото се. Упражнението отново произтича от основната задача на този „политически“ раздел: *да бъде оценено теглото на икономически мотиви в решенията, съпътствали замисъла и изпълнението на „Възродителния процес“.*

I.2.1.

Повратна точка I: 1984 – 1985 г.

■ Изходната загадка е свързана с обстоятелствата и силите, довели до опита за силова асимилация на близо 800-хилядното етническо малцинство. С течение на времето той изглежда все по-отдалечен от всякакъв здрав разум, но социално-политическата конфигурация в онази първа повратна точка очевидно е позволявала подобен ход. Най-приемливите обяснения за неговата все така интригуваща привидна *внезапност* са свързани с по-тънките идеологически и политически движения, подготвили обратата, както и с мозайката от частични мерки, градили основата за предстоящия фронтален сблъсък. В иначе консенсусното мнение, че „Възродителният процес“ е завършек на дълготрайна политика именно нюансите отразяват дълбочината на нейните корени. Най-убедително звучат хипотезите, търсещи началото в по-далечното минало, включително отпреди комунистическата власт.

Приемствеността в рамките на социалистическа България бе посочена много бързо, непосредствено след „връщането на имената“ в края на декември 1989 г. Това ставаше по различни начини, като особено ясна е формулата на Румен Воденичаров: „Трябва да се разбере веднъж завинаги, че не можем да си измиваме ръцете с етническия проблем, разглеждайки само последните пет години. Този процес на планомерна, насилствена и кървава асимилация протича от 1963 до 10 ноември 1989 г. Виновните не трябва да се търсят само около 1984 г. Те трябва да се търсят много по-назад в нашата близка история. На митингите в Гоце Делчев и Мадан само при споменаването на г-н Петър Дюлгеро¹¹³

¹¹³ Дюлгеро е дългогодишен партиен ръководител в Благоевград – секретар (1962 – 1971 г.) и първи секретар (до 1976 г.) на Окръжния комитет на БКП. Той ръководи акциите по преименуване на помаците в окръга. По-късно израства в йерархията до кандидат-член на Политбюро (1981 – 1989 г.).

се надига такава отрицателна овация, която трая пет минути. Не може [той, който продължава да е народен представител в старорежимния парламент] да решава въпросите с етническите и религиозните малцинства, както не може г-н Георги Танев да решава въпросите с реабилитацията и възстановяването правата на етническите турци¹¹⁴.

По-нататък през годините историци и антрополози дават път на тази оценка, отвеждайки, подробно и аргументирано, протоисторията назад във времето. Припомнено е, че още през 1939 г. пловдивският митрополит Кирил (с безспорни заслуги за защитата на българските евреи по време на войната) е предлагал план за пълно побългаряване на помаците от Родопите. Той се обръща към модела на моделите, лансирайки идеята за нова „Кръстилка“, т.е. за повторение на покръстването (и съответно преименуване) на помаците в хода на Балканските войни¹¹⁵. Централно място в работите на Евгения Иванова, Михаил Груев и Алексей Калъонски заема дейността (1937 – 1947 г.) на Дружба „Родина“. Тя провежда широка кампания за подмяна на „небългарските“ имена с „български“, която за месеци води до „спонтанното“ подаване на 60 000 молби за преименуване¹¹⁶. Самата конструкция на Дружбата бързо я трансформира от „обществена“ организация в казионна структура, едновременно продължение на държавата и клиентелистка мрежа. Нейния разцвет потвърждава, че авторитарните режими са естествено обиталище на национализма. А тоталитарната система без проблем наследява техните форми и идеология: независимо че комунистическата власт забранява „Родина“, от 60-те години тя започва да

¹¹⁴ ЦДА, ф. 117, оп. 57, а.е. 450, л. 30. Протокол от заседанието на постоянната комисия за защита на обществените интереси и правата на гражданите при 9 Народно събрание за отстраняване на някои нарушения, извършени след 1984 г. от авторитарния режим и засягащи националното единство на българския народ, 4 януари 1990.

¹¹⁵ Вж.: **Георгиев**, Величко, Стайко **Трифонов**. Покръстването на българите мохамедани, 1912 – 1913. Документи. С.: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, 1995.

¹¹⁶ Вж.: **Иванова**, Евгения. Отхвърлените „приобщени“, или процесът, наречен „възродителен“ (1912 – 1989). С.: Институт за източноевропейска хуманитаристика, 2002, с. 45, 50 – 51; **Груев**, Михаил, Алексей **Калъонски**. Възродителният процес. Мюсюлманските общности и комунистическият режим. С.: Институт за изследване на близкото минало и Институт Отворено общество, Сіа, 2008.

прибягва (не само към помаци, но и към турци) до изпитаните средства и методи на Дружбата, като без шум реабилитира интелектуалното ѝ наследство и дори кооптира някои от бившите ѝ деятели.

Партийната политика по „националния въпрос“ след 1944 г. преминава през множество перипетии, а в десетилетието, предхождащо „Възродителния процес“, тя балансира на ръба между по-меката и по-агресивната позиция.

Ключов и добре известен документ е доклад на отдел „Пропаганда и агитация“ към ЦК от средата на 1980 г., за чието авторство по-късно претендира Стоян Михайлов¹¹⁷. Идеите вече витаят във въздуха, но текстът в редица отношения им противостои, твърди, че само в *част* от турското население всъщност тече „българска кръв“, надгражда над стари национални демони и досоциалистически фобии... Независимо от дежурно рапортуваните успехи турците присъстват като изостанала, компактна и неприобщена група. Наскоро завършилата (през 1978 г.) изселническа вълна е приета за неудачен опит, засилил националистическите стремежи (до искания за културно-национална автономия) и не успял да тушира настроенята за напускане. Налице е традиционният страх от демографията и от турската пропаганда (поставяна във връзка с югославската по македонския въпрос). Признава се същевременно фактическата дискриминация на малцинството и дори формирането на „комплекс за неравноправие“. Онова, което предстои да стане линията на „Възродителния процес“, е практически дезавуирано и определено за нереалистично. Намеренията на „някои кадри“ турците на бъдат преименувани и към тях да се приложат мерките, прокарани към помаци и цигани, са отхвърлени като опасни. Според доклада те биха довели до „убеждение, че единственото средство за избавяне е или борбата за културно-национална автономия в рамките на нашата страна, или изселването в Турция... [Съществуват] опасения сред турците, че те също, при наличието на съответни благоприятни условия, ще бъдат преименувани и

¹¹⁷ Докладна записка от отдел „Пропаганда и агитация“ на ЦК относно основните насоки на работата с българските турци. Без дата; средата на 1980 г. – В: Ангелов, Веселин. Асимилаторската кампания срещу турското национално малцинство в България. Документи. С., 2008, с. 12 – 23.

асимилирани насилствено“. Прогнозата какво би се случило при възприемане на подобна политика, забележително точно предвещава последиците на решението от 1984 г.: „по-голямо отчуждаване на българските турци от българите... рязко нарастване на влиянието на турския буржоазен национализъм, засилване на съпротивителните националистически сили у нас, което, без съмнение, ще доведе до конфликти и стълкновения от най-остър, дори кървав характер“; злепоставяне пред световното обществено мнение, особено след договореностите в Хелзинки; „няма да бъдем разбрани дори от братските партии в социалистическите страни и преди всичко от КПСС, в които и без това има известни резерви относно правилността на нашия подход към етническите групи“.

Докладът отмества и втората стратегическа опция за решаване на „турския проблем“ чрез поредно масово изселване. То неизбежно би било частично и не радикално, защото „не е възможно да се изселят всички турци“. Този път коректно е провидяна 1989 г. Без да го изрича, документът се признава, че турците са фактически вътрешни гастарбайтери, които запълват непривлекателните за българи ниши. Оттук се заключава, че изселването „би породило сериозни икономически трудности, дори би могло да разстрои някои отрасли от нашата икономика [тютюнопроизводство, строителство, до известна степен селско стопанство и промишленост]“. Заключение е, че изселническият проблем трябва просто отпадне „и за тях изселването... да става на същите начала, както за всички други граждани на страната във всички страни“.

При отхвърляне на двата исторически утвърдени варианта „единствено реалистичният“ избор остава просветителският еволюционизъм. Турците ще си останат турци „за продължителен период“, а тяхното социално равнище и „възпитание в комунистически дух“ ще се издигат заедно с това на цялото население. Задължителните препратки към Т. Живков полярно противоречат на реториката му през предстоящия „Възродителен процес“. От всички възможни цитати са избрани думите му, че „независимо от различията в произхода на българските турци това са хора, които имат турско самосъзнание. Реалността на това съмосъзнание не може да се пренебрегва или отхвърля, защото такъв подход би довел до обратни резултати“. Към тях следва да се подхожда „индиректно, т.е. по естествени поводи,

без да се афишира преследваната крайна цел“ и при това „грижи“ са нужни както към турците, така и към българите. За първите целта е „създаване на условия, при които изчезва всякакъв страх от асимилация и се премахва енергично и решително каквато и да е дискриминация... [създава се] обстановка на пълно доверие“. Търси се „всестранно общуване на българските турци с българите, да се насърчават с подходящи, но главно индиректни средства и стимули процесите на миграция с оглед да се намалява тяхната компактност; насърчаване на смесените бракове“. По отношение на българите акцентите са срещу третирането на турците „като нещо чуждо“ и дори (постановка, посрещната на нож след 1990 г. и до днес) „преодоляване на слоевата срещу турското робство и пренасянето им към съвременните турци“.

Този звучащ твърде „либерално“ доклад очевидно изразява маргинални позиции в партията. Успоредно и малко след него се прокарват съвсем други виждания. Партийният идеолог Георги Джагаров например през 1982 г.¹¹⁸ набляга върху условията за „преодоляване на съществуващите етнически различия“, които „самозатварят“ турците, превръщат мюсюлманите „в резерв на международната реакция и база за дейност, насочена срещу сигурността на българската държава“. В произведената на тази основа пространна директива за курс към „национално единство“¹¹⁹ вече ясно се различават кънове на „Възродителния процес“. За тази линия също е намерен адекватен цитат от Т. Живков, където той играе с двусмислеността на термините и жонглира с понятието *асимиляция*. По думите му създаването на единна социалистическа нация „е нашата цел, следователно в този смисъл ние извършваме „асимиляция“ и на българската народност, и на еврейската... и на турската... Но това няма нищо общо с национализма,

¹¹⁸ Докладна записка от Георги Джагаров, заместник-председател на Държавния съвет и председател на Съвета за развитие на духовните ценности на обществото, 18 февруари 1982. – В: Ангелов, Веселин. Асимилаторската кампания срещу турското национално малцинство в България. Документи. С., 2008, с. 28 – 32.

¹¹⁹ Духовните ценности като фактор за по-нататъшно укрепване на вътрешнонационалното единство. Основни положения. – В: Ангелов, Веселин. Асимилаторската кампания срещу турското национално малцинство в България. Документи. С., 2008, с. 32 – 46.

с насилствената асимилация, която извършват капиталистическите държави“. Предложенията са гранични – търсене на квотен принцип за малцинството в предприятията; преодоляване на „уеднаквяването на верската с националната принадлежност“, т.е. разсичане на турската идентичност; преустановяване на деленето на „българи и небългари“; пряко визиране на имената, като „пред личните имена да се премахнат поясненията за етнически произход“; публичното общуване да става на български език; насърчаване на смесените бракове... Дават се и преки указания на науката, която да „работи с научнообосновани понятия“, отразяващи историческата истина“. От нея се иска да разкрива онези етнически групи, при които има „български корен, като „насилствено асимилирани българи“, „остатъци от прабългари и родствени на тях тюркоезични племена“, „заселени от османския поробител на наша земя негови противници“, „групи, потърсили убежище и закрила сред българския народ по своя воля“. Спуснато е указание, което напълно се вписва в наближаващия „Възродителен процес“. Трябва „да се възстанови истината за произхода, историческата съдба и най-вече за бъдещето на тези български граждани, истина, която категорично ги разграничава от османските турци и изобщо от турците като завоеватели и потисници“. В същия дух са поставените задачи за „усъвършенстване практиката за именуване на децата“ чрез освобождаване от религиозна окраска и етническа принадлежност, за ускоряване „прочистването на микротопоницията от следите на петвековното чуждо господство“ и за любимото на Г. Джагаров подобряване на масовата интонационна среда. Въпросните многостранични задания ще се изпълняват под общото ръководство на Централна комисия по въпросите на националното единство начело с Т. Живков. А финалът е в откровено националистически дух: „В многовековната си история българският народ изживява няколко етапа на етническо преустройство [траки – славяни; славяни – прабългари; българската народност, приемала в недрата си десетки етнически групи от гръцки, римски, готски, еврейски, арменски, тюркски и др. произход]. В тази сложна смесица винаги е побеждавало българското начало, защото е възплътявало в себе си общите интереси на хората и движението на обществото към прогресивна форма на производствени, социални и културни отношения“. Абсурдната тирада, претопяваща етноси под егидата на иманентно про-

гресивната българска народност е готова платформа за началото на асимилационната кампания.

Последната политико-идеологическа маневра преди решението за преименуването е в началото на месец май 1984 г. Тя включва целия набор от ритуални партийни свещенодействия, организирани около документа „За по-нататъшно сплотяване и приобщаване на българските турци към делото на социализма, към политиката на БКП“. Както е прието, започва се със съображения на Т. Живков по въпроса, последвани от писмени становища на различни членове на Политбюро и се минава през подробно обсъждане в тази инстанция. В случая окончателната редакция на документа е строго поверителна, към него е прикрепено строго секретно допълнение, за да се приключи с разкриване на линията пред окръжните партийни ръководства при спазване на особено стриктни правила на конспиративна работа. Двусмислеността на текстовете и разискванията около тях създават усещане за известна нерешителност да се направи последната крачка. Отказът от преименуване е деклариран в ясен вид. Всичко останало обаче говори за втвърдяване на тона, за вече изградена идеологическа основа на „Възродителния процес“ и за подготовка на неговото полицейско-логистично осигуряване. Самото поставяне на проблема в подобен формат показва, че той трайно е заел епицентъра на политическото внимание.

В търсене на квадратурата на кръга „съображенията“ на Т. Живков¹²⁰ са, както обикновено, взаимно изключващи се. Генералната линия е към „преодоляване на съществуващите етнически различия и укрепване на националното единство“ чрез политически, икономически, социални, културни и идеологически мерки за приобщаване, включително чрез привличането на турците в различни равнища на управление и при специален акцент върху насърчаването на смесените бракове. В същото време се върви към културно побългаряване, особено през рестрикции в образованието

¹²⁰ **Съображения** на Тодор Живков във връзка с приемане от Политбюро на решението „За по-нататъшно сплотяване и приобщаване на българските турци към делото на социализма, към политиката на БКП“, началото на май 1984. – В: **Ангелов**, Веселин. Асимилаторската кампания срещу турското национално малцинство в България. Документи. С., 2008, с. 72 – 74.

и в употребата на езика. С нищо не се отстъпва от възприемането на турската общност за „резерв за антибългарски прояви от страна на Турция, зад която, разбира се, стоят ЦРУ и други западни централи“. Границата обаче не е премината и нуждата от преименуване е проформа отречена, а евентуалните негативни последици от подобна мярка са ясно посочени. Стига се дори до постмодерно и конструктивистки звучащото схващане за етносите: „Няма съмнение, че ще направим голяма политическа грешка, ако тръгнем сега да доказваме на българските турци, че те всъщност са по произход българи, потурчили се по време на турското иго. Такава линия в идеологическата и възпитателна дейност би могла да ни създаде затруднения, да събуди национализъм и верски фанатизъм сред някои среди от българските турци. Кому е нужно това? Дали са потурчени българи, или не – това сега не е главното... Факт е, че етническата група на българските турци съществува реално“.

Контрастът с точно обратното развитие на събитията само половин година по-късно може да има различни обяснения. Възможно е да става дума за тактически ход с оглед избягване на предварително напрежение от неизбежното изтичане на информация. От значение вероятно са били и проявилите се в хода на обсъждането различия относно решителността за действие. В предварителните си становища например Добри Джурев е срещу преименуването, докато Г. Атанасов е отявлен поддръжник на твърдата линия. Тези нюанси излизат на показ при разглеждането на документа в Политбюро.¹²¹ Усещането е за реален проблем, за непосредствено предстоящо стратегическо решение по него, за последни колебания преди действието. Говоренето тъне във флагрантна противоречивост, изразявана често в рамките на параграфа, на фазата... В протокола Т. Живков стои като сатрап – арбитър, който вмията емоционални реплики, кратки сентенции или брутални заповеди и чрез серия от

¹²¹ **Стенографски** протокол от заседанието на Политбюро за приемане на строго секретното решение „За по-нататъшно сплотяване и приобщаване на българските турци към делото на социализма, към политиката на БКП“, 8 май 1984. – В: **Ангелов**, Веселин. Асимилаторската кампания срещу турското национално малцинство в България. Документи. С., 2008, с. 79 – 117.

подмятания задава линията. Но и останалите участници са с чувството, че могат да се разпореждат с всекиго, че държавата партия има пълни права върху всички брънки от живота.

Стенограмата дава важни индикации относно мотивацията зад „Възродителния процес“. В нея присъства обичайната параноична гледна точка на службите (Д. Стоянов, Г. Танев и др.), която навежда към „профилактична работа“, ограничаване на контактите и посещенията, борба с „протурския национализъм“, разсредоточаване и разбиване на компактността... Проявява се битовият и земен поглед на Пенчо Кубадински – единствения от върхушката, живял сред турци. Според него към тях трябва да се подхожда не като към „пета колона“, а да се печелят и приобщават по-плътно. Турците не бива и не могат да бъдат преименувани, защото няма как да бъдат асимилирани. Което не му пречи да констатира, че „ние сами създадохме националистически кадри чрез образованието, националисти стават интеллигентите“, да се опълчи срещу масовото говорене на турски на обществени места или подозрително да отбележи, че турци навлизат в жп транспорта, което може да е свързано с „някаква подготовка за критични ситуации“, да иска демонстрация на респектиращо милиционерско и военное присъствие в Делиормана... „Еретично“ звучи призивът му за интегриране чрез промоция в по-висши позиции на властта и за допускане на факултативно изучаване на турски след втори клас. Проявява здрав разум, твърдейки, че „ние не бива да смятаме, че като затворим вратата за изселване, сме решили въпроса“. Въпреки договореностите с К. Еврен то остава хем възможно/желано, хем политически разлагащо оставащите в страната. Нестандартно звучи и намигването към Православната църква. От една страна, тя можела да помогне на националистическия фронт, но от друга – признава П. Кубадински: „ние разбихме нашата православна религия, не остана нищо от нея“. Стъпил на опита си с „македонския въпрос“ като партиен бос в Благоевград, Петър Дюлгеров пък най-откровено формулира крайната цел на „Възродителния процес“. Той тръгва с месиански нотки за българската нация (тя е „носител и на прогреса, и на културата, и на цивилизацията“), за да ѝ вмени задачата „да поглъща... да асимилира другите в себе си. *Ние за асимилация не говорим, но в края на краищата по същество в по-далечна перспектива към това отиваме* (курсивът е мой, Р. А.)“.

*И при това обсъждане за икономика се споменава съвсем периферно.*¹²² Единствено Гриша Филипov настоява за изпращане на българи в „турските“ райони и (обратно) за забрана „под каквато и да е форма и начин“ на „изтичането им“ оттам. Той е с фиксация върху смесените бракове, за които настоява да бъдат „издигнати... като голям въпрос, като масово движение, а не да говорим в тесен кръг... [като] патриотично дело [което, естествено, трябва да поеме Комсомолът]“.

Намесата на Т. Живков в обсъждането е неизменно в полза на потвърдата позиция. За разлика от ориентиращите се и лавиращи в неизвестното присъстващи на него са му спестени задължителните сервилност и съобразяване с някого, което го прави по-директен и парадоксално, с почовешки образ. Ето набор от вметнати реплики. „В училищата не е необходимо да се преподава на турски език. Никъде! Трябва да се премахне!... На български трябва да се учи навсякъде, а в къщи да си учат каквото искат“; „Трябва, когато иска да купи нещо и говори на турски език, да не се обслужва. В България само български език трябва да се говори навсякъде!“; „Дайте да поощрим материално, смесените бракове да получават 100 – 200 лв. повече“; „Никакво радио и телевизия, никакъв фолклор на турски език...“; „Трябва да се въведе предмет за разобличаване на исляма“; „Езика. Дума да не става. Не можем да си позволим... да се изучава турски език. Абсолютно не можем да си позволим това. Ако трябва да правим някакви компромиси, те трябва да бъдат временни, впоследствие трябва да го забраним, колкото и неприятности да имаме по този въпрос“¹²³. В заключителните си думи Живков е верен на себе си в играта показно да се възмуцава (това е разрешено само нему) от онова, което всъщност сам е създал. Той реторично пита: „Всички ли са двуличници? Всички ли са агенти на Анкара?“, обявява за „съвършено късогледа“ политиката „да виждаме във всеки

¹²² При обсъждането изобщо не се изказват ресорните икономисти в партийната върхушка (Андрей Луканов, Огнян Дойнов, Станиш Бонев, Кирил Зарев, Емил Христов...).

¹²³ Това е открито бламиране на предложението на Пенчо Кубадински. И тук обаче Т. Живков процедира в познатия си стил, като компенсира „еретика“. Предлага да се създаде към Отечествения фронт (подчинен на Кубадински) координационна комисия за етническите групи, ръководена от българин, „без да шумим по нея, и много добре да я окомплектоваме“.

турчин враг“, и накрая вмята двусмислен призив: „[Турците] трябва да се изравняват... Разбира се, трябва да бъдем внимателни, трябва да има подбор“. В дългосрочен план основната теза е, че изселването не е опция, но и тя е поднесена с недомлъвка: „Няма изселнически въпрос. Такъв въпрос не съществува! Ние сме готови сега да пуснем 100 – 200 – 300 – 500 хиляди души. Но това няма да стане. Няма да си заминат... Не ние сме снели изселническия въпрос, а турската страна го сне. И ние направихме тогава голям маньовър“. В същото време Живков е на прага на „Възродителния процес“: „много правилно някои говорят, че това са потурчени българи. Обаче [повтаря го за пореден път] ние ще отидем към неправилна постановка, ако им доказваме, че не са турци. Такова съзнание вече те имат. Време се иска за това“. Шест месеца се оказват достатъчни...

Произведеното решение е документ, съдържащ възлови черти от идеологията на „Възродителния процес“, но все още без знак за предстояща смяна на имената. Основна цел е противодействието срещу всички тенденции за „идентифицирането на религиозна и етническа принадлежност“ сред българските турци, включително чрез такава мярка като ориентиране научните изследвания към „етногенезиса, специфичните особености на формирането и развитието на етническата група на българските турци“, към закономерните процеси на сближаването ѝ с българския народ.¹²⁴ И ако в политическата част на документа надделява идеологията, то допълнението му¹²⁵ е типичен полицейско-идеологически-тоталитарен компендиум от съвсем конкретни „мероприятия“ с ясни цели – обезличаване на културната идентичност на турската общност и засилване на „побългаряването“ ѝ. Започва се с демографско инженерство посредством всяческо стимулиране (включително икономическо,

¹²⁴ **Решение** на Политбюро „За по-нататъшно сплотяване и приобщаване на българските турци към делото на социализма, към политиката на БКП“, 8 май 1984. – В: **Ангелов**, Веселин. Асимилаторската кампания срещу турското национално малцинство в България. Документи. С., 2008, с. 118 – 129.

¹²⁵ **Допълнение** към решението „За по-нататъшно сплотяване и приобщаване на българските турци към делото на социализма, към политиката на БКП“, 8 май 1984. – В: **Ангелов**, Веселин. Асимилаторската кампания срещу турското национално малцинство в България. Документи. С., 2008, с. 130 – 134.

с еднократни помощи до 5000 лв., безлихвени заеми, предимства за жилище и пр.) на смесените бракове. По този начин неявно се вкарва и разширява преименуването, доколкото децата от тези бракове нямат право на ислямски имена. На фокус са и учителите с отстраняване от работа на националистически настроените и невладеещите български език. Предвижда се пълно овладяване на духовенството от службите с повсеместна намеса във вероизповеданието.¹²⁶ Показното „издигане“ на турци е дублирано от пласирането на българи („подготвени, с необходимия организационен и политически опит“) за техни заместници. Относно езика принципът е да се общува само на български, което обаче е допълнено от лингвистични манипулации: „в езика на българските турци по лексикален път да се засилват българските особености, в него да се внасят чрез българския език (вместо от съвременния литературен турски език) новите политически, географски и научни термини“, както и да се изготви предложение за „окончателно побългаряване на топонимията на страната“ (но предложението на Г. Танев за смяна името на град Кърджали не е прието). Започва ретроспективното изтриване на следите на етническа принадлежност от гражданския документооборот и административните архиви чрез анулиране на съществуващите стари формуляри, в които има графа „националност“. Тръгва се към културно обезличаване чрез закриване на естрадно-драматични театри за българските турци и постепенно премахване на страниците на турски в кърджалийския вестник „Нов живот“. *Отново икономическите мерки са ней-бледи*. В хомогенизирането на нацията те са поддържащ пакет, подпомагащ заличаването на регионалните различия, и се свеждат до най-баналния арсенал от плановишки „мероприятия“ за подобряване на социално-професионалната структура, „повишаване дела на интелигенцията“, издигане на образователното и социално-икономическото равнище, стимулиране на заселването на работници и специалисти от страната.

¹²⁶ Мерките включват назначаване за свещенослужители само на лоялни турци; избягване общонационални събирания на имами; внасяне на „изменения и подобрения в устава на мюсюлманското духовенство, като се измени сегашното наименование „Турска изповедна мюсюлманска община“ с „Българско мюсюлманско настоятелство“; недопускане на строителството на джамии; ограничаване на международните връзки на вероизповеданието; „във всички ръководства на мюфтийствата за секретар-касиери да се назначават добре подготвени българи“. Тази програма би била приета с аплаузи днес.

През юни, в реч пред по-широк актив, където основната линия е посочена, но са спестени някои конкретни стъпки, Г. Атанасов ще може да оповести, че „за нас „турски въпрос не съществува“, но съществува въпросът за правилната работа с българските турци“¹²⁷. През декември ще се окаже, че вече не съществува не само „турският въпрос“, но и самите български турци...

Обосновките на променящото се отношение към турската общност са едни от най-продължително развивалите се и най-мащабни политически конструкции на режима. Те следват своя логика, но без съмнение, изпитват и влиянието на други процеси. Редуват се, според проникателната теза на Иван Еленков, идеологически и културни доминанти, които властта използва до дъно за мобилизиране и индоктриниране на масите. Последователните вълни изчерпват потенциала си, преди да отстъпят място на следващата. Така в разказа на И. Еленков първоначалният патос на класическия сталинизъм повяхва, за да даде път на българска версия на плахо разкрепостяване от 60-те години. То на свой ред е сменено от оксиморона на езотерично-мистично-комунистическото „визионерство“ на Людмила Живкова. А физическото ѝ изчезване от сцената и невъзможността да се продължи диханието на „програмата“ ѝ, отварят простор за национализма. Както убедително показва „Културният фронт“¹²⁸, сближаването между комунистическата и националистическата идеология задава облика на официалната култура от късния социализъм на 80-те години, като зараждането на плана за „Възродителния процес“ в началото на десетилетието и неговата последваща реализация са важна еманация на тази симбиоза. Приемствеността не е учудваща. В културен, интелектуален и идеологически план аргументирането на тоталната асимилационна кампания е съизмерима по замах и мащаб с инвестицията в мегаломанското честване на 1300 г. на българската държава, което е и увертюрата към новия национализъм.

Но независимо от своята византийска казуистика и натрапчива ре-

¹²⁷ Доклад на Г. Атанасов пред първите секретари на окръжните комитети на БКП, 20 юни 1984. – В: Ангелов, Веселин. Асимилаторската кампания срещу турското национално малцинство в България. Документи. С., 2008, с. 139.

¹²⁸ Вж.: Еленков, Иван. Културният фронт. Институт за изследване на близкото минало, Институт Отворено общество, Сиа, 2008.

торика лъкатушешите пътеки на идеологията си остават само воал. Наред с нея, или, по-точно, като истински съществена сила зад нейните извивки, стои втори компонент в мотивацията на решението от 1984 г. Вижданията за националната и вътрешната сигурност (нека повторя, че те са винаги разбирания за стабилността на самата партийна власт) са определящи за момента, в който е дадена команда за начало на „Възродителния процес“. Проекциите на този фактор проникват всяка от стъпките на насилствената асимилация.

В условията на Студената война режимът нито за момент не излиза от конфронтационното мислене, което в България е олицетворено от „турската заплаха“. В многото си хипостазии тя присъства във всички документи и решения, посветени на българските турци. Споменатите от началото на 80-те години не правят изключение, като независимо дали са в по-мека, или в по-твърда тоналност, те остават обсебени от страха пред Турция. Това се отнася до чисто политическите позиции, но важи в още по-голяма степен за тези на службите и армията. Институционалната им гледна точка е пропитана от подозрителност (подобно на турските им аналози към България), а доколкото тяхното място в обществото е възлово и доколкото начинът на мислене на политическия персонал е идентичен, тя става решаваща.

В годините преди „Възродителния процес“ новите акценти в иначе непроменената вътрешна картина са свързани с развитието на отношенията между Изтока и Запада. Те включват добре известното изостряне на напрежението между блоковете след навлизането на съветски войски в Афганистан в края на 1979 г. и откритото военно противопоставяне в Европа по повод разполагането на съветски ракети със среден радиус на действие през следващите години. Съвпадат с мъчителната тристъпкова смяна на властта в Москва през 1982 – 1985 г., която едновременно отслабва политически СССР и предизвиква негова защитна агресивност. Мотивирани са от по-решителната политика на Запада към комунистическия свят.

Новият момент в региона, който силно отеква в България, е поредният етап на Кипърската криза. Кипър е постоянно следен прецедент и референтна точка още от независимостта на държавата през 1960 г., а и преди това. Позицията и статутът на закриляните от Турция кипърски турци не са преставали да се разглеждат като модел, който би могло да бъде „изнесен“ и в отношението ѝ към българската турска общност. Всеки епизод от

кипърския проблем (съответно и в гръцко-турските отношения) е давал повод за приемане на по-радикални решения спрямо турците в България. Така е след междуетническият конфликт на острова през 1963 – 1964 г., когато режимът се ориентира към нова изселническа спогодба, а заедно с изпълнението ѝ – и към по-изразена асимилационна линия. Така е и след кризата от лятото на 1974 г., довела до турското нашествие в Кипър и разделяне на страната, което в България оправдава нов кръг силови мерки спрямо турците. Събитията от тази поредица, предшестващи непосредствено „Възродителния процес“, са установяването на авторитарен военен режим в Турция с преврата на К. Еврен през 1980 г. и особено провъзгласяването на Севернокипърската Турска република през 1983 г. Колкото и тривиално да звучи това използвано до изтриване обяснение, то със сигурност е натежало. Размахването на плашилото за възможна турска инвазия в България ретроспективно изглежда спекулативно. В правдоподобността ѝ се съмняват редица професионални историци¹²⁹, а в разгара на изселването от лятото на 1989 г. и обикновени хора (въпреки подкрепата си за прогонване на турците) признават, че „България не е Кипър“¹³⁰. Но поради своите хоризонт и координати на мислене партийното ръководство безусловно възприема развитието на тези събития като реална заплаха. От една страна, те подкопават позициите на (доколкото ги има) по-„умерено“ настроените, а от друга, мотивират и оправдават всякакви ексцесии. И ако това не е достатъчно, самата турска етническа политика (в по-общ план – прецедентите за „решаване“ на малцинствени проблеми почти навсякъде из Балканите) поднася допълнителни доводи. Тя е образец на безкомпромисен национализъм, чийто модел винаги е посочван в България като пример за използвани „добри практики“, претендира за свои малцинства навън, без да ги признава в собствената си държава, и налага силно рестриктивна именна система. Накрая, и другаде в региона се случват събития, разчетени със същото послание. Най-пряка връзка и отражение имат вълненията на

¹²⁹ Вж. например: **Стоянов**, Валери. Турското население в България между полюсите на етническата политика. С.: ЛИК, 1998, с. 152.

¹³⁰ ЦДА, ф. 1Б, оп. 55, а.е. 1179, л. 47. Информация за обстановката в Ситово, Разградска област, 19 юли 1989.

албанците в Косово през 1981 г., издигнали искания за промяна в статута на областта им (превръщането ѝ в пълноправна република) в рамките на Югославия. Протестите са смазани, а проявите на етническа идентичност на албанското население – силно ограничени. Въпреки че в българските документи относно турската общност като правило няма препратки към случващото се в Югославия, те с положителност са изиграли своята роля. Под влияние на целия този кръг от обстоятелства последното обсъждане на „турския въпрос“ преди „Възродителния процес“ (май 1984 г.) отново е поставено в контекста на сигурността. Завоят към втвърдяване на етническата политика пак е стриктно рамкиран от „международната обстановка“, която по думите на Г. Атанасов не допуска „каквито и да са прояви на безгрижие, недооценка и либерализъм“.

Оттук обаче трудно би могло да се направи извод за пряка съветска намеса при вземане на най-важните решения. Подобна нишка нерядко е обсъждана и (естествено) по-основателна проверка на хипотезата би могло да даде все още изглеждащото утопично влизане в съветските архиви. Според турският посланик в София по време на „Възродителния процес“ Йомер Лютем както първата, така и втората изселническа вълна са инспирирани от Съветския съюз. През 50-те години, за да „накаже“ Турция за участието ѝ в Корейската война, а според версия, приведена от В. Стоянов – за да я дестабилизира и внедри там своя агентура.¹³¹ Относно спогодбата от 1968 г. дипломатът направо твърди, че тя е сключена по съветско желание.¹³² Що се отнася до решението от 1984 г., В. Стоянов поддържа тезата, че дори и да няма директни доказателства за намеса от Москва, новата линия на българското ръководство съвпада с по-асимилаторската насоченост на етническата политика в СССР, целяща от края на 80-те години нататък изграждането на хомогенна „единна съветска нация“.¹³³

¹³¹ **Стоянов**, Валери. Турското население в България между полюсите на етническата политика. С.: ЛИК, 1998, с. 112

¹³² Вж. също: **Lutem**, Omer E. The Past and Present State of the Turkish-Bulgarian Relations. – In: *Foreign Policy*, A Quarterly of the Foreign Policy Institute, 1999/1-2-3-4, pp. 68 – 69.

¹³³ **Стоянов**, Валери. Турското население в България между полюсите на етническата политика. С.: ЛИК, 1998, с. 158 – 159.

Без претенции за принос в тематиката привеждам две излезли от архивите улики по сюжета. Първата говори по-скоро за българска инициатива от 1964 г. за сключване на изселническа спогодба с Турция. Макар всяко твърдение за автономност спрямо Москва да е напълно условно, на обсъждането в Политбюро един от участниците припомня, че „не е лошо да се посъветваме със Съветската партия“¹³⁴, което, изглежда, все още не е било направено. Втора следа се отнася до началото на „Възродителния процес“ и по-скоро опровергава изразени предположения за сериозни различия със Съветския съюз по повод предприемането на асимилаторската кампания. В документ на УБО¹³⁵, обобщаващ работата и препоръките на групата от КГБ, изпратена да подпомогне разследването на атентатите в България от 1984 и 1985 г., са формулирани основните версии, възприети впоследствие от Държавна сигурност. Сред тях отсъства и намек за десолидаризиране с акцията по преименуването. Напротив, съветските органи препоръчват по-активна работа сред „възродените“. По-нататък на Т. Живков се налага да защитава „Възродителния процес“ пред М. Горбачов, като през октомври 1985 г. той блъфира с обичайния довод за стратегическата опасност от демографския прираст. Независимо от отношението на Москва към българската политика обаче, информацията по каналите на службите не е прекъсвала нито за момент, като например един от деветте екземпляра на сводките на Об управление на Държавна сигурност, отнасящи се и до „Възродителния процес“, редовно се изпращат на съветския представител в МВР.

Подозрителността, недоверието и пълният контрол на българската комунистическа държава над турското население не са внесени от СССР. Те са дълго култивирано „автохтонно“ (разбира се, съгласувано и споделяно със съветските служби) отношение, което далече предшества „Възродителния процес“. Съвсем осезаема представа дават съответните данни, докладвани на съвещание в МВР в същия момент (5 май 1984 г.) когато политическото ръководство уж изработва нова линия към българските турци

¹³⁴ ЦДА, ф. 1Б, оп. 6, а.е. 5657, л. 14. Обсъждане на въпроса за изселване на турското население от България. Изказване на ген. Здравко Георгиев, 29 октомври 1964.

¹³⁵ АМВР, УБО Е-1985, л. 101 – 103. Материали на групата на КГБ, посетила София от 21 май до 28 юни 1985 г., за оказване помощ при разследване на атентатите от 1984 и 1985 г.

и се кълане в тяхното приобщаване към единната социалистическа нация. За да предаде духа на политическото напътствие, министърът Д. Стоянов редира дословно формулите от обсъждането в Политбюро, отричащи всякакво намерение за преименуване, след което привежда говорещи сами за себе си лаконични коментари и статистики.¹³⁶ Борбата с турския шпионаж и турския национализъм е обявена за „въпрос номер 1“ на службите. В Кърджалийски окръг работата „по турска линия“ ангажира над 80% от времето на почти целия състав на МВР. В предприятия в Силистренски окръг, където до около 30% от заетите са турци, е направен преглед на всички, които имат достъп до секретна информация или до чувствителни места, след което те са изведени на друга работа. В страната има 404 ходжи, от които 49 са агенти и 96 – доверени лица; от 404 кметове турци 51 са агенти и 179 – доверени лица. Установени са повече от 220 души, участвали в подготовка за изселване. 121 български турци са освободени от заеманите длъжности, като така „по същество сме ги настроили срещу себе си“. Средно в страната един агент на Държавна сигурност разработва 756 български турци, а в окръзите с компактно население съотношението е съответно 1:1839 души (Кърджали), 1:936 души (Разград) и 1:1232 души (Шумен). Продължава да се отчита, че *по-голямата част от турците са изселнически настроени, че „това е едно настръхнало население, страхуващо се от асимилация и във всички махали и предприятия, където има турци, трябва да има агентура“*. Контраразузнаването работи с 3079 агенти (152 по турското разузнаване и 1557 по „турския национализъм“), от които 656 са български турци, а 17 са *непълнолетни (!) агенти – средношколци*.¹³⁷ От турците, учещи в полувисши и висши учебни заведения, агенти на Държавна сигурност са 10,2%, а сред учителите – 11,6% (агенти и доверени лица). *Вербувани са всички висши мюсюлмански духовници*. Всяко убягване от контрола е проблем: като тревожно например се определя това, че само от Кърджалийски окръг ежегодно

¹³⁶ АМВР, ф. 1, оп. 12, а.е. 570, л. 5 – 114. Стенограма от съвещанието по турска линия за оценка на мероприятията по МЗ I-22/1983 и на решените проблеми, 5 май 1984. Секретно.

¹³⁷ АМВР, ф. 1, оп. 12, а.е. 570, л. 121 – 124. Информация от Второ главно управление на Държавна сигурност относно резултатите от изпълнението на мероприятията по МЗ I-22/1983, 23 април 1984. Строго секретно, в 2 екземпляра.

заминават на сезонна работа около 30 000 български турци, които „бягат от мероприятията за националното им осъзнаване, а други се ангажират в шпионска, валутно-контрабандна и др. престъпна дейност“. Директивите на министъра са кратки и ясни¹³⁸: „Имаме в страната 663 селища, населени само с български турци и 371 – със смесено население, в които техният брой надхвърля 50 %... *Ние трябва да знаем, когато селото замръква, какво става там... Качествена агентура и повече агентура!*“ (Навсякъде в параграфа курсивът е мой, Р. А.).

Тези факти очертават по-определено водещите мотиви за „Възродителния процес“ и в частност *отсъствието на икономически съображения и цели в тях*. Същевременно те допълнително проблематизират виждането за *внезапност и неочакваност* на решението от 1984 г., които българската историография отдавна нюансира. Най-убедителна в това отношение е мозайката от пълзящи и частични смени на имената, инвентаризирана особено фино в работите на Евгения Иванова и експонирана в изследванията на Валери Стоянов, Михаил Груев, Алексей Калъонски. Думата е за периметъра на практическото действие, където независимо от колебанията в „линията“ систематично се настъпва към развързката с „Възродителния процес“.

Обобщавайки накратко фактологията и оставяйки настрана първопроходческата по-ранна кампания на Дружба „Родина“ отпреди 1944 г., е ясно, че преименуването е предшествано от различни форми на заличаване и подмяна на знаците на етническа принадлежност, насочени преди всичко срещу помаците (например паспортизацията от 1953 г., записваща ги като българи). Смяната на имената е инструмент, наложен от началото на 60-те години, когато се обмислят правна уредба, улесняваща процедурите за промяна на чуждите имена с български, и въвеждането на български за децата от смесените бракове.¹³⁹ По-нататък преименуването става практика, прилагана отначало по-нерешително, а след това – напълно безкомпромисно, към различни етнически общности. Е. Иванова обобщава, че по повод пре-

¹³⁸ АМВР, ф. 1, оп. 12, а.е. 570, л. 109, 114. Стенограма от съвещанието по турска линия за оценка на мероприятията по МЗ I-22/1983 и на нерешените проблеми, 5 май 1984. Секретно.

¹³⁹ **Иванова**, Евгения. Отхвърлените „приобщени“, или процесът, наречен „възродителен“ (1912 – 1989). С.: Институт за източноевропейска хуманитаристика, 2002, с. 71.

именуването на помаците „у хората е създадено впечатление, че акциите се извършват само на определени места [частично и стихийно] и не са вдъхновени „отгоре“, ами са инициатива на местната власт“¹⁴⁰. Спрямо турците те са организирани за първи път в Смолянски окръг, откъдето и предложено от нея название *смолянски модел*. Тезата ѝ е, че „възродителните“ актове, изглеждащи като непослователна политика, спонтанни решения и внезапни хрумвания, са били част от пространен замисъл, целящ „окончателното решаване на националния въпрос“, чието решаване с периодични екзодуси (или – казано по-просто – с изхвърляне на „враговете“) Турция вече отказвала да приеме. Вероятно смолянската апробация била приета за успешно извършена – въпреки пасивната съпротива и на практика формалното „възраждане“ на петте хиляди смолянски турци. След десетилетие този модел „ще заработи – къде повече, къде по-малко успешно – по цялата българска територия. Ще се работи поетапно, по отделни райони, в различно време, разделно...“¹⁴¹.

В началото на 70-те години се започва с турци, живеещи в смесени помашко-турски махали, заедно със смяната на имената на помаците. Следват операции в чисто турски села от помашкия хинтерланд през ноември-декември 1975 г., като процесът се придвижва на изток в Смолянско.¹⁴² Смесените бракове с помакини са „основание“ да се твърди, че в децата „тече предимно българска кръв“.¹⁴³ По отношение на турското малцинство всичко това са все още експериментално-полигонни упражнения. Вземат се обаче и генерални административни мерки, засягащи целите етнически групи, като отпадането на графата „народност“ от паспортите (1975 г.) и задължителното даване на българско име на новородените от смесени бракове (1976 г.). В началото на 80-те години кръгът от турци, които са принудени да сменят своите имена, се разширява. В. Стоянов посочва различни принудителни поводи за това: зае-

¹⁴⁰ Пак там, с. 103, 159.

¹⁴¹ Пак там, с. 148 – 149.

¹⁴² Пак там, с. 137 – 141, 159.

¹⁴³ **Груев, Михаил, Алексей Кальонски.** Възродителният процес. Мюсюлманските общности и комунистическият режим. С.: Институт за изследване на близкото минало и Институт Отворено общество, Ciela, 2008, с. 93.

мане на по-високи служебни длъжности; разрешение за строеж; получаване на ново жилище, преселване на работа в други области...¹⁴⁴ При турско-помашките бракове имената си трябва да сменят не само децата, но и родителите. По данните, приведени от Д. Стоянов, към началото на май 1984 г. (процесът е все още в ход) са преименувани 235 671 цигани с „турско-арабски имена“, 9988 помаци и 7354 „лица от смесени бракове“.¹⁴⁵

Така години преди „Възродителния процес“ смяната на имената е събитие, което не изненадва нито потърпевшите, нито околните. За това се говори постоянно (с променяща се интензивност) и дори когато слух за предстояща кампания не се оправдава (по-скоро най-вече именно тогава), очакванията се загнездват дълбоко сред турското население. От началото на 60-те години то е постоянно нащрек, за което архивните свидетелства са многобройни и разнопосочни.

Изразителни извадки може да се намерят в кореспонденция до все още излизания през 1978 – 1979 г. вестник на турски език „Йени Ъшък – Нова светлина“. Както и в цялата преса през годините на социализма, писмата до неговата редакция са източник на информация (пряко препредавана в службите) относно настроенията сред населението или израз на остро критични (понякога открито опозиционни) позиции. В хода на изселването по спогодбата от 1968 г. читател споделя, че „ние (турците) не сме сигурни, че един ден няма да ни постигне участта на циганите и помаците, че Хасан няма да стане Асен. В нашата планета още никъде не се е чуло и никой вестник не е писал за такова насилие и дискриминация. Дори Хитлер не си е помислил за това. Сега нашите деца не могат да изразяват мислите си на майчиния език... На публични места и училищата е забранен турския език. Разбира се, че официална заповед няма. То и фашистите за много неща не са издавали официални заповеди“¹⁴⁶.

¹⁴⁴ Стоянов, Валери. Турското население в България между полюсите на етническата политика. С.: ЛИК, 1998, с. 156.

¹⁴⁵ АМВР, ф. 1, оп. 12, а.е. 570, л. 128. Информация от Второ главно управление на Държавна сигурност относно резултатите от изпълнението на мероприятията по МЗ I-22/1983, 23 април 1984. Строго секретно, в 2 екземпляра.

¹⁴⁶ ЦДА, ф. 325Б, оп. 1, а.е. 45, л. 24. Писмо в отговор на статия във вестник „Йени Ъшък – Нова светлина“ от 2 февруари 1978. 17 февруари 1978. Писмото е подписано само с първо име.

А след края на втората изселническа вълна друг читател изписва подробна и съвършено добре осведомена хроника на преименуванията, като първите смени на имена на турци са отнесени към 1974 г. „Нашето положение тук е тежко, след като от власт падна Червенков. На власт дойде червената буржоазия. Селяните и работниците зяпат, а червената буржоазия лапа... През 1960 г., когато започнаха да се сменят имената на циганите, някои ги биха, а някои хвърлиха в затворите. През 1965 – 66 г. на паспортите на македонците писаха българи... биха ги, а някои са в затвора. През 1973 г. започнаха да сменят имената на помаците. Докараха в Родопите войска и понеже не беше достатъчно, започнаха да обстрелват помаците отгоре с хеликоптер. През 1974 г. българите притиснаха ардинските турци, за да сменят имената... След това, през януари 1976 г., българите биха кърджалийските турци, за да сменят имената си, да подпишат декларация, че ще сменят имената си“¹⁴⁷.

Тези разкази на потърпевши се допъхват и потвърждават от изпълнителите. В началото на 1979 г. органите докладват, че в Хасково и околните села се разпространи слух, „че след 1980 г. в България щяло да има само една нация – българската, и всички турци щели да бъдат принудени да си сменят имената“, което дало повод „на много националистически настроени лица открито да говорят за изселване“¹⁴⁸. През 1981 г. от Русе донасят за слухове относно предстояща изселническа спогодба и смяна на имената на онези, които ще останат в страната.¹⁴⁹ През следващата 1982 г. пък Д. Стоянов отчита, че сред значителна част от турското население „съществува страх от насилствена асимилация. В резултат на слуховете за предстояща смяна на имената голяма част от българските турци виждат като единствена алтернатива изселването в Турция. 70% от изходящата кореспонденция (649 999 писма за 1981 г.) съдържа запитвания, свързани с уреждането на

¹⁴⁷ ЦДА, ф. 325Б, оп. 1, а.е. 45, л. 95. Писмо до вестник „Йени Ъшък – Нова светлина“, 17 юни 1979.

¹⁴⁸ АМВР, ф. 2, оп. 4, а.е. л. 225. Доклад на Окръжно управление МВР – Хасково относно тенденциите в оперативната обстановка по турска линия след приключването на изселването, състоянието на контраразузнавателната дейност и борбата против турския национализъм, 5 май 1979. Строго секретно.

¹⁴⁹ АМВР, ф. 22, оп. 1а, а.е. 1471 л. 91. Коментари за ново изселване в Турция, 7 април 1981.

този въпрос¹⁵⁰. Години по-късно, когато „Възродителният процес“ ще е натрупал история, хронологията на събитията дотолкова ще се е размила в общественото съзнание, че през 1988 г. местни управници ще отброят началото му от 1978 г., отчитайки как в общината той „се развива стабилно и във възходяща линия“ от десетилетие.¹⁵¹ Същевременно през 1983 и началото на 1984 г. сведения за „административен натиск“ за преименуване са достигнали Турция и въпросът е поставен пред българските власти по дипломатически канали. При посещение на Т. Живков в Анкара му се налага да опровергава, че „не си поставяме задача „да асимилираме“ турците в България... [и] ако някъде има смяна на имената, това е в случаите на смесени бракове и на деца от тях, което е естествено“.¹⁵²

По-слабо изследваните архиви на Окръжното управление на МВР в Кърджали показват, че през пролетта и лятото на 1984 г. сюжетът със смяната на имената се е превърнал в централен и се коментира „много остро“ и широко. Фокусът е върху частичната акция със смесените бракове, но тя вече се обсъжда в духа на предстоящите през зимата на 1984 – 1985 г. събития. Налага се и сакралната формула *възстановяване* на имената¹⁵³, макар терминологията

¹⁵⁰ Докладна записка от министъра на вътрешните работи Димитър Стоянов до Тодор Живков за засилването на шпионската дейност и друга подривна дейност на Турция срещу НРБ с предложения за предприемане на мероприятия за нейното спиране. Без дата. 1982 г. – В: **Ангелов**, Веселин. Асимилаторската кампания срещу турското национално малцинство в България. Документи. С., 2008, с. 54.

¹⁵¹ ЦДА, ф. 117, оп. 47, а.е. 1017, л. 65. Информация от село Борино, 3 декември 1988 г.

¹⁵² Вж.: **Информация** на Петър Младенов до Политбюро за официалното посещение в НРБ на министъра на външните работи на Турция, 14 февруари 1983; Информация на Петър Младенов до Политбюро за официалното посещение на Т. Живков в Турция, 29 юни 1983; Официално запитване на турския посланик в София Йомер Лютем за достоверността на достигнали в Турция информации за предприети насилствени мерки по отношение на турците в България с цел подмяна на имената, 25 април 1984. – В: **Ангелов**, Веселин. Асимилаторската кампания срещу турското национално малцинство в България. Документи. С., 2008, с. 58 – 72.

¹⁵³ Наблюдения, получени при културно-антропологично разглеждане на процеса, споделя Е. Иванова. Вж.: **Иванова**, Евгения. Отхвърлените „приобщени“, или процесът, наречен „възродителен“ (1912 – 1989). С.: Институт за източноевропейска хуманитаристика, 2002, с. 159 – 163.

да е все още по-бледа, като за преименуването в смесените бракове се използва не месианското „Възродителен процес“, а по-скромното *национално осъзнаване*. Процесът концентрично се самоусилва със задължителното обхващане чрез роднинските връзки на все по-широки общности. Донесенията са за слухове и витаещи очаквания, описват се действия, предвещаващи модела от след няколко месеца. През юни 1984 г. турчин от Пловдив е засечен да разказва, че „в Кърджалийски окръг се извършвала насилствена смяна на имената на турците. Милицията трудно се справяла с положението и затова в акцията... се включва войската... въоръжени с автомати войници обграждали кърджалийски села и удряйки с приклади хората, ги принуждавали да си сменят имената“¹⁵⁴. Хората привикват с мисълта, че има категория „подлежащи на национално осъзнаване“, и стесненият до смесените бракове периметър изведнъж прозвучава „успокояващо“ на фона на опасенията за възможна всеобща кампания. Тя е тревожен вариант, който изглежда неправдоподобен заради огромността си, но ако все пак се реализира, би предизвикал съпротива. Предават се думите на турчин, че „ако няма това сменяне на имената, в България е било хубаво да се живее, че материално е било добре (строи къща и пр.), че нямал големи проблеми“¹⁵⁵. Друг, на когото съпругата ще бъде „национално осъзната“, тъй като баща ѝ е сменил името си, „поставил за цел да спре побългаряването“¹⁵⁶. Трети получил сведения от приятел в МВР, че „след 9 септември 1984 г. [датата придава идеологически смисъл на очакваното начинание] на всички турци ще сменят имената... и всичко, което остане в България, ще мине през сатъра на осъзнаването“. Той споделил, че „не може да проумее как него, „чистия турчин“, един ден ще направят българин. „Та аз съм се клел пред себе си и пред Аллаха, че съм турчин, и сега изведнъж българин. По-добре да умра, но това да не стане.“¹⁵⁷ В обобща-

¹⁵⁴ АМВР, Окръжна дирекция на МВР – Кърджали, ф. 1, оп. 39, а.е. 5, л. 36. Сведение относно изказване на Осман от Пловдив за смяната на имената на лица от смесени бракове в Кърджалийски окръг, 6 юни 1984.

¹⁵⁵ Пак там.

¹⁵⁶ АМВР, Окръжна дирекция на МВР – Кърджали, ф. 1, оп. 39, а.е. 5, л. 63. Сведение от 9 юли 1984.

¹⁵⁷ АМВР, Окръжна дирекция на МВР – Кърджали ф. 1, оп. 39, а.е. 5, л. 96. Доброволно сведение, 20 септември 1984.

ваща справка на Окръжното управление на МВР се констатира, че „през цялата [1984] година постоянно сме оказвали помощ на Общинските комитети на БКП и на Общинските народни съвети на селищните системи за установяването и доказването на българския произход за подмяната на арабско-турските им имена с български“¹⁵⁸. До края на ноември 1984 г. преименуванията в смесените бракове продължават да се определят като „изключително важна политическа задача, за която е бил набелязан цял комплекс от мерки“. А доклад на Държавна сигурност от Крумовград отчита, че през 1984 г. „основно отражение“ са дали „провежданите мероприятия по националното осъзнаване на лица от смесени бракове и тези, имащи български произход“. Нюансът показва, че смяната на имената вече е течала по две линии и освен смесените бракове мишена са ставали хора с български произход, т.е. онези, за които започналата от 1983 г. кампания по издирване на „българския корен“ се е увенчала с „успех“.

От месец май до началото на ноември преименуването върви селективно по топографски очертани оси от север (Черноочене) и от югозапад (Джебелско) към Кърджали.¹⁵⁹ Колкото и да изглежда фрагментарен, процесът е част от целенасочена политика. Потвърждава го по-късен доклад за дейността на Държавна сигурност, където е посочено, че в акцията организирано участват местните държавни и партийни инстанции и от службите на МВР.¹⁶⁰ Към същия извод насочват асимилационната тоналност в приетото на 8 май решение на Политбюро, все по-настървеното равение в „българските корени“ и разширяващият се кръг от български турци, подложени на преименуване.

¹⁵⁸ АМВР, Окръжна дирекция на МВР – Кърджали, ф. 1, оп. 39, а.е. 35, л. 97. Отчет за работата на Окръжно управление на МВР – Кърджали по линия на Шесто управление на Държавна сигурност през 1984, 16 януари 1985. Доброволно сведение, 20 септември 1984.

¹⁵⁹ Вж.: **Иванова**, Евгения. Отхвърлените „приобщени“, или процесът, наречен „възродителен“ (1912 – 1989). С.: Институт за източноевропейска хуманитаристика, 2002, с. 174.

¹⁶⁰ **Доклад** на Централната група на МВР за изпълнение решението на Министерския съвет от 27 януари 1991 г. за обследване дейността на бившите органи на Държавна сигурност. – В: **Ангелов**, Веселин. Асимилаторската кампания срещу турското национално малцинство в България. Документи. С., 2008, с. 802. Докладът е внесен в правителството в края на октомври 1991 г., но е приет само за сведение и засекретен до 2006 г. Въпреки това отделни негови части са публикувани в пресата.

На последната права се излиза в края на лятото и есента на 1984 г. Етапът е сложно структуриран и преминава през различни преходни, хибридни фази, преди да кристализира в окончателно изчистени идеологически, организационни и репресивни форми към март 1985 г. За тази отваряща страницата на „Възродителния процес“ повратна точка е писано много и интерес представляват възможни нюанси и доуточнения, внесени от архивите. Периодът е условно рамкиран от терористичните актове на 30 август 1984 г. в Пловдив и Варна и на 9 март 1985 г. на гара Буново и в Сливен.

С вкарването на тероризма в предисторията на асимилацията режимът смята, че придава легитимност и оправдава крайната си агресивност. Зрелищният и символен шок от атентатите през август се превръща в най-удобното отключващо събитие за отприщване на държавния терор. Политическата им употреба и интерпретация е очевидна, което неизбежно ражда подозрение за намеса и съпричастност на службите в тях. Но дори конспиративната нишка да бъде изоставена, то валидна остава алтернативната ѝ хипотеза: първите атентати да не са търсен и съзнателно провокиран от властта *повод*, а *реакция* на български турци към вече ясно надигналото се настъпление срещу тях, включително чрез преименуване. Просто се потвърждава непреходната истина, че насилието ражда насилие...

От историческите изследвания, публикуваните и непубликувани документи е ясно, че стартът на онова, което ще прерасне във „Възродителен процес“, е около началото на ноември 1984 г. Още на 9 ноември населението в района на Момчилград е „силно изплашено от факта, че в с. Подкова са мобилизирани запасни, които според тях ще вземат участие в предстоящи мероприятия по националното осъзнаване. В резултат на това болшинството от жителите на селата Подкова и др. не нощуват по домовете си. Една значителна част от населението на тези села е заминала във вътрешността на страната... В селищната система е създадена психоза за предстояща масова смяна на имената. В голяма част от населението преобладавало мнението, че мобилизирането на запасни се извършва с тази цел“¹⁶¹. Малко

¹⁶¹ АМВР, Окръжна дирекция на МВР – Кърджали, ф. 1, оп. 39, а.е. 16, л. 74. Справка на Районно управление МВР Момчилград, 9 ноември 1984.

по-късно се сигнализира за депозирани в приемната на Държавния съвет на 21 и 22 ноември молби за изселване от 45 турци, работещи в София. Те са подложени на репресивни мерки, а постъпката им също е реакция на случващото се, като „сред турските среди се говорило, че в момента сменяли имената на всички турци от селищна система Крумовград, нощно време влизали по домовете, нанесли им побой и се гаврили с жените“¹⁶². От средата на месеца ударното преименуване вече се обсъжда активно на всички равнища в службите. Текущи справки за обстановката докладват, че темата е навлязла в проследяваната кореспонденция: пише се за възприемането на събитието от турците като насилствено побългаряване с употреба на сила; за нагласата, готовността и проявите им на съпротива; за желанието им да заминат. Общото мнение сред малцинството е, че смяната на имената ще приключи до края на годината.¹⁶³ В последните дни на ноември турците знаят, че е започнала масова смяна на имената в Крумовград и в селата на Хасковски окръг, граничещи с Кърджалийско. Знаят също така, че селяни от тези райони бягат да си търсят работа, че „изказвали несъгласия със смяната на турските им имена“. А в началото на декември до тях достига мълвата, „че преименуват [не доброволно, а насилствено] целия Кърджалийски окръг“, независимо дали са турци, или помаци.¹⁶⁴

Както при всяка кризисна ситуация в отношенията с турската общност, броят и характерът на писмата с Турция са основен индикатор. Изходящата поща нараства значително спрямо ноември, а в съдържанието ѝ има „рязко увеличение на острите националистически коментари по повод на мероприятията за национално осъзнаване. Посочва се, че властите пристъпили към цялостно преименуване на турското население. Поради това, въпреки настъпилата зима, значителна част от населението преспивало в

¹⁶² АМВР, Окръжна дирекция на МВР – Кърджали, ф. 1, оп. 39, а.е. 16, л. 76 – 80.

¹⁶³ **Справка** за обстановката в някои окръзи във връзка с преименуването. – В: **Баева**, Искра, Евгения **Калинова** (съставители). „Възродителният процес“. Българската държава и българските турци (средата на 30-те години – началото на 90-те години на XX век). Сборник документи. Т. 1. С.: Държавна агенция „Архиви“, 2009, с. 192 – 193.

¹⁶⁴ АМВР, Окръжна дирекция на МВР – Кърджали, ф. 1, оп. 39, а.е. 16, л. 85, 86. Агентурни сведения, 7 и 13 декември 1984.

горите¹⁶⁵. По тези писма може да се проследи как се ражда разказът за началото на „Възродителния процес“, как той излиза извън страната, примесва се със слухове, хиперболизации и лични впечатления. Перлюстраторите отбелязват пасажите, където се изтъква, че „преименуването се извършвало с голям натиск и бруталност. Населените места се блокирали от войска и милиция, след което започвали насилствено да ги преименуват. Описват се всевъзможни мъчения и средства, с които се въздейства върху турското [терминът все още се използва] население, за да промени имената си. В отделни писма след 25 декември 1984 г. се споменава, че властите вече нападнали селата с танкове и с оръжие сменяли имената. Но турците от окръга оказвали упорит отпор. На борба се бил надигнал целият турски народ... В окръга се водела същинска война. Сред турското население имало много убити и ранени... Подателите изказват своята силна омраза към всичко българско, като думата българи най-често е заменена с безверници, гяури, и мръсници... По-голямата част от писмата завършват с указания и молби към близките си в Турция да направят всичко възможно, за да се изселят от България... От 15 – 20 дни... не се работи никъде“.

МВР регистрира най-подробно всички актове на съпротива, които през най-напрегнатата последна десетдневка на декември включват взривена църква, опит за убийство на милиционер, запалени сеновали, „масови безредици с дръзко предизвикателно поведение на тълпите“ (от по 200 – 700 – 800 – 1200 души), запалена поща...“. Службите са принудени да установят и разложение в собствения си състав. „Във връзка с изострената оперативна обстановка и особено... с провежданите мероприятия за национално осъзнаване сред част от агентурата през годината се почувства известно разколебаване и намаляване на активността. Почти всички от агентите бяха лично засегнати от провежданите мероприятия и част от тях трудно изживяват настъпилите промени в живота им.“¹⁶⁶ Използването на словосъчетанието *засегнати от мероприятията* е издайническо. То е ти-

¹⁶⁵ АМВР, ф. 22, оп. 1а, а.е. 1695, л. 29. Информация за характера на кореспонденцията между жители на Кърджалийски окръг и граждани на Турция през декември 1984, 6 януари 1985.

¹⁶⁶ АМВР, Ф. 1, оп. 39, а.е. 356, л. 73, 81. Отчет за работата на Окръжно управление МВР Кърджали по линия на Шесто управление на Държавна сигурност през 1984 г., 16 януари 1985.

пично клише за обозначаване на репресивни мерки и най-често се допълва от *на народната власт*, за да посочи получили присъди от Народния съд или станалите обект на други наказателни мерки на режима. Инерционната употреба на този езиков оборот в случая говори, че въпреки идеологическата обработка смяната на имената е разчетена от извършителите именно като насилствена операция.

Тук неизбежно възниква въпросът за източника и формата на конкретното указание, отключило „Възродителния процес“. Той е обсъждан отдавна, като преобладава съгласие по два пункта. Прието е, че отсъства (поради унищожаване или съзнателен отказ) писмено решение и/или заповед. Въпреки упоритите издирвания в архивните фондове такова до момента не е намерено. Обяснението е най-вероятно в съображения за конспиративност и/или в унищожаването на улики за отговорност в акт, с чиято престъпна същина тогавашното ръководство в крайна сметка е било наясно. Отгук – и споменаваното предаване на *устни* нареждания по командната верига.¹⁶⁷ От друга страна, практически няма съмнение, че решението идва от най-висшите инстанции, което означава ако не директна инициатива, то със сигурност изрична санкция на Тодор Живков. Мащабът на задачата е толкова значителен, че много бързо в нея е въввлечен достатъчно широк кръг изпълнители, което привидно размива началната отговорност. Отсъствието на сакрален документ в случая е без особено значение за посочване на извора предвид необратимостта на събития, предизвикани очевидно от единна и решителна политическа воля, идваща пряко от „върха“. Намираме се в ситуация, напомняща ролята на цар Борис III за „спасяването“ на българските евреи и за депортирането на тези от „новите земи“ през 1943 г. И в двата случая има само навеждащи косвени указания, но самодържецът не оставя тленна следа за решението си...

В архивите се срещат достатъчно индикации, че към края на ноември 1984 г. напълно структурираната кампания по преименуването е приведе-

¹⁶⁷ Вж. например: **Доклад** на Централната група на МВР за изпълнение решението на Министерския съвет от 27 януари 1991 г. за обследване дейността на бившите органи на Държавна сигурност. – В: **Ангелов**, Веселин. Асимилаторската кампания срещу турското национално малцинство в България. Документи. С., 2008, с. 801.

на в изпълнение, първоначално в Кърджалийско и Хасковско. Вече става дума за предстояща акция, която ще продължи броени месеци. Без недомълвки се твърди, че задачата е спусната от Политбюро и ЦК, т.е. приказките, че нещата тръгват „отдолу“, са несъстоятелни. Ясно е, че инициативата е политическа, а на МВР е отредена ексекюторската функция („смяната на имената ще трябва да се извърши при най-активна, водеща роля на партийните организации“), като службите опаковат начинанието в антитерористична канава. Все още не се говори за поголовна смяна на имената, а за цел, обхващаща около 10% от турците (което са десетки хиляди души), като Държавна сигурност продължава, с нотка условност, да употребява съчетанието *български турци*. Но във всичко личи, че е издадена директива за нов, качествено различен етап и за масовизиране на процеса: основен обект се назовават не само смесените бракове, но (равнопоставено) и „потомци на помохамеданчените в миналото българи“ (или направо българомохамедани), с което вече се обозначават не помаците, а турското население в България. Вижда се, че се готви начинание от национален мащаб и общополитическо значение.

В ключово за началото на „Възродителния процес“ изказване на 29 ноември Димитър Стоянов е съвършено директен.¹⁶⁸ (Курсивът по-нататък е мой, Р. А.) „Декември, януари и февруари са период, в който мероприятията по смяната на имената на лица от смесени бракове и на потомци на насила помохамеданчени в миналото българи навлиза в решителна фаза. В понеделник в ЦК се проведе съвещание по този въпрос с участието на първите секретари на окръжните комитети на БКП. Аз докладвах пред другарите по наши данни какво е извършено досега. *Дадох се указания от Политбюро да се започне работата незабавно, системно, начело с окръжните комитети*

¹⁶⁸ АМВР, ф. 1, оп. 12, а.е. 589, л. 59 – 60. Инструктаж от министъра на вътрешните работи на отговорниците по окръзи по проблемите на тероризма, 29 ноември 1984. Части от това изказване са поместени в Доклад на Централната група на МВР за изпълнение решението на Министерския съвет от 27 януари 1991 г. за обследване дейността на бившите органи на Държавна сигурност. (Вж.: Ангелов, Веселин. Асимилаторската кампания срещу турското национално малцинство в България. Документи. С., 2008, с. 802.) Но публикуваният доклад е компилация и в него са поместени само селективни, непълни извадки от стенограмата на изказването на Д. Стоянов.

на БКП, на общинските народни съвети, масовите организации. Там където се налага и е необходимо, ще вземат участие и органите на МВР. *Трябва да се използват зимните месеци и работата в основни линии да завърши в посочения срок... Аз ще спомена една цифра, която трябва да остане между нас. Става дума за няколко десетки хиляди хора, които трябва да откъснем от българските турци, т.е. да намалим с 10 – 12% така нареченото население в България от български турци.* Това са българомохамедани и лица от смесени бракове... Получи се грама от Хасково, че хората, между които и младежи, сами отиват да си сменят имената. Но не навсякъде е така... Трябва да бъдем сигурни, че в този решителен момент, когато искаме да откъснем от тях десетки хиляди хора, турските специални служби ще отиват на крайна мярка и ще искат да направят от това международен въпрос.“

Фактически се подготвя блокада на цялата държава. „За да се осигури нормално протичане на процеса на смяна на имената, се налага личният състав на МВР в цялата страна да бъде поставен в състояние на повишена готовност... Става въпрос, другари, да не се допуска лица, на които ще се сменят имената, да напускат окръзите и да бъдат приемани в други окръзи. Сега има такова явление – тръгват от Кърджали и отиват в Хасково, откъдето идват в София. Такива лица не трябва да се приемат на работа и трябва да се върнат, откъдето са дошли, където трябва да бъдат преименувани, иначе ще ги загубим по пътищата.“¹⁶⁹ Следва цял набор от конкретни полицейски мерки, като свеждане до минимум на контактите между турци в България и в Турция, предотвратяване на „подбуждането на лица към групова съпротива“, които „веднага трябва да се респектират“, стриктен контрол върху поведението на чужденците и дипломатите на територията на съответните окръзи. „Тези 7 – 8 окръга ще се поставят в състояние на известна изолация.“ Има желание карантината да бъде представена не толкова като мотивирана от страх заради престъпното естество на кампанията, колкото като грижа за националния имидж и честта на пагона. „Още веднъж искам да обърна внимание... да не се допускат ексцеси, които могат да станат известни на Запад и да бъдат използвани срещу България и срещу органите на МВР... Ако трябва – убежде-

¹⁶⁹ Пак там, л. 61.

ние, задържане, протоколи, профилактика, всичко, но не и ексцесии, които могат да компрометират *тази голяма национална акция* (курсивът е мой, Р. А.).¹⁷⁰ На друго място Д. Стоянов е по-конкретен в спускане на (отново устни) указания на Т. Живков, който „обърна внимание да не допуснем някъде да се убият хора“.¹⁷¹ Заръката е нарушена 20 пъти...

Изказването на Д. Стоянов все още не е разгънатата програма на „Възродителния процес“, макар понякога да се твърди, че след 9 декември е заповядано да започне преименуването във *всички* окръзи.¹⁷² През първия етап е обхванато турското население само от Южна България. Висшето ръководство е взело стратегическото решение, но спуснатите тактически задачи за известно време остават (възможно заради избягване на паника и течове на информация) частични. За по-ниските чинове в службите целите са размити и неизбистрени. Архивите на регионални подразделения на МВР показват, че през декември 1984 г. те продължават да работят по познати стереотипи, без позовавания на радикално нови насоки от центъра. Макар „горе“ да е направен обрат към онова, което е в ход да се превърне във „Възродителния процес“, в тези документи няма дума за нещо подобно: „мероприятието“ се мисли като продължение на започнатото от над година преименуване. Дори в съставени в края на 1984 – началото на 1985 г. планове за дейността на Държавна сигурност в Окръжното управление на МВР – Кърджали оценката на обстановката е в контекста на изминалата 1984 г., когато органите са се борили със съпротивата срещу *селективните* преименувания. В идейно отношение доминира една преходна нагласа между рутинната смяна на имената по стар образец и нова, по-значима кампания. Случилото се през декември 1984 г. е мислено и представено от местните изпълнители като завършек на предприетото по „националното осъзнаване“.

¹⁷⁰ Пак там, л. 62.

¹⁷¹ Доклад на Централната група на МВР за изпълнение решението на Министерския съвет от 27 януари 1991 г. за обследване дейността на бившите органи на Държавна сигурност. (вж.: Ангелов, Веселин. Асимилаторската кампания срещу турското национално малцинство в България. Документи. С., 2008, с. 803.)

¹⁷² Пак там.

Така в началото на декември в отделението на Държавна сигурност в Крумовград визират „български турци, чийто корен отдавна се проучва“, а предстоящата програма в това направление звучи като нацистско задание по установяване на расовата чистота. В община Аврен от население 48 000 души българи са 3700 срещу 35 400 турци. „При проведените през 1983 и 1984 г. проучвания се оказа, че над 50% [от последните] (около 18 500 души) има български корени. По тях се провеждат мероприятия по националното им осъзнаване и до момента са подменени турско-арабските имена на 2711 души, като процесът на подмяната продължава активно. Същевременно се извършва задълбочено изследване произхода на останалото население в района на с. Поточница и с. Странджево.“¹⁷³ На 13 страници са разгърнати 8 задачи с много подзадачи, изцяло в руслото на рутинната работа. Преименуването е периметър на Шесто управление, а отсъствието на здрав разум е видимо. От отделението се иска да установи и поддържа „редовни контакти с лицата, отнесли се правилно и с разбиране към мероприятията по националното осъзнаване, и тези, дошли доброволно да си сменят имената, и се използват за оказване на положително влияние и разширяване на кръга от лица, имащи български произход... Всеки оперативен работник да заведе специална папка по смяната на имената и проучването на нови родове, като ежеседмично докладва за резултатите от провежданите мероприятия в обслужвания от него район. Лицата, оказали отпор на мероприятиято, фанатизирани, разпространяващи слухове и клевети, да се включат в списъка на оперативно интересните лица“¹⁷⁴. В средата на януари 1985 г. по инерция се говори, че „ще продължат да се провеждат и мероприятията за приобщаването на лицата от смесени бракове към българския народ“. Измежду основните задачи в плана на Държавна сигурност в Кърджали (изложен на 35 страници) си стои тази за „подпомагане дейността на партийните и държавни органи на окръга в работата им по *пълното осъзнаване на лицата от сме-*

¹⁷³ АМВР, Окръжна дирекция на МВР – Кърджали, ф. 1, оп. 40, а.е. 1 л. 36. План за работа на отделението на Държавна сигурност – Крумовград през 1985 г., 5 декември 1984. Строго секретно.

¹⁷⁴ Пак там, л. 41.

сени бракове“ (курсивът е мой, Р. А.).¹⁷⁵ Съответно и предвидените мерки по тази линия са все още в рамките на обичайната дейност срещу национализма, без дума за масова акция по преименуване. Доказвайки преходността на момента – на последното си събиране за 1984 г. от 28 декември редакционната колегия на „Нов живот“ продължава да говори за *турци* и за публикуване на материали на *турски език* ...¹⁷⁶

В началото на март 1985 г. от Аврен обаче вече се рапортува, че през 1984 г. „след задълбочена работа по изучаване и доказване произхода на населението в селищната система и в резултат на проведената политическа и разяснителна работа ... не само бе доказан българският произход на *цялото* население, но бе доведена докрай работата по неговото осъзнаване (курсивът е мой, Р. А.) и смяната на турско-арабските имена с български“¹⁷⁷. Аналогичен е случаят в Крумовград, където през 1983 – 1984 г. са „проведени мероприятия ... по изясняване и доказване българския произход на голяма част от населението в селищната система. В резултат на проведената широка издирвателна, проучвателна и разяснителна дейност до 30 декември 1984 бяха променени турско-арабските имена на *всички* 34 500 жители ... Отделението на Държавна сигурност ... предостави значителна информация за настроението на хората, отношението им към провежданите мероприятия, както и *доказателствен материал за техния произход* (курсивът е мой, Р. А.)“¹⁷⁸.

Националното осъзнаване необратимо е прераснало (при непозната дотогава съпротива и с 20 човешки жертви) във „Възродителен процес“. В отчетите на репресивния апарат всичко е представено като научен експеримент в естествен мащаб, като довеждане докрай на „проучвания“, започ-

¹⁷⁵ АМВР, Окръжна дирекция на МВР – Кърджали, ф. 1, оп. 40, а.е. 1, л. 59. План относно управленската дейност на Държавна сигурност при Окръжно управление МВР – Кърджали за 1985 г., 18 януари 1985. Строго секретно.

¹⁷⁶ ЦДА, ф. 326 Б, оп. 1, а.е. 19, л. 45. Летучки на редакционната колегия на вестник „Нов живот“, януари – 29 декември 1984.

¹⁷⁷ АМВР, Окръжна дирекция на МВР – Кърджали, ф. 1, оп. 40, а.е. 7, л. 8. Справка относно обстановката в селищните системи Аврен и Крумовград за периода 20 декември 1984 – 1 март 1985 г., 5 март 1985. Строго секретно.

¹⁷⁸ Пак там, л. 13.

нали през 1983 г. Що се отнася до обекта на вивисекцията, то той е до голяма степен подготвен. През лятото на 1984 г. българските турци вече интуитивно са прозрели неизказаните намерения на властта, които ще бъдат реализирани в тотално настъпление през ноември 1984 – февруари 1985 г.

Онова, което до началото на януари 1985 г. изглежда частична инициатива, в средата на месеца се превръща в тоталност със своя идеология, стандартно политическо говорене, ясна цел и план за действие. Фактът вече не се отрича, изработена е оправдателна версия за експорт и информацията тече както към Турция, така и към партийния актив. На 11 януари Т. Живков е приел пратеници на турския президент и с апломб им е обяснил¹⁷⁹, че България прави това, което и Турция (където по конституция всички, в частност децата от смесени бракове, са турци), и нещата стават съвсем доброволно. *Икономиката се намесва само с пропаганден мотив*, за да се заяви, че „така наречените турци в България живеят много добре“, снабдени са с дървен материал, за да строят къщи, и с леки коли. „Не живеят лошо. Някъде живеят и по-добре от така наречените българи. Живеят добре. Работят в сектори, където сме принудени да плащаме много повече, главно в строителството. Един строител получава два пъти повече, отколкото един инженер. Така че не се притеснявайте за тях, те живеят много добре, трудолюбиви са.“

Седмица по-късно Георги Атанасов, който, без да заема най-висок пост в йерархията (председател е на Комитета за държавен и народен контрол), играе основна роля в кампанията, информира окръжните първи секретари на партията.¹⁸⁰ Етикетът „Възродителен процес“ вече е официализиран и приповдигнато се съобщава, че науката е стигнала до внезапно откритие и откритие: изведнъж се оказва, че „лицата с български родов корен са

¹⁷⁹ **Записка** за срещата на Т. Живков със специални пратеници на турския президент К. Еврен, 11 януари 1985. – В: **Ангелов**, Веселин. Асимилаторската кампания срещу турско-национално малцинство в България. Документи. С., 2008, с. 160.

¹⁸⁰ **Доклад** на Г. Атанасов пред първите секретари на окръжните комитети на БКП за смяната на имената на българските турци в шест окръга и с инструкции как да се извърши смяната на имената в останалите окръзи, 18 януари 1985. – В: **Ангелов**, Веселин. Асимилаторската кампания срещу турско-национално малцинство в България. Документи. С., 2008, с. 160 – 171.

много повече, отколкото се предполагаше първоначално. Документално се установи, че в много райони т.нар. „български турци“ са в действителност потомци на помохамеданчените в миналото българи... В хода на работата се пристъпи към проучване на родовия корен на отделни граждани и фамилии. Тези проучвания, към които се насочи самото население, потвърди българското потекло на цели села и райони“. Всичко това не можело да не доведе до „преосмисляне на собственото минало от всеки гражданин, до свободно изразена воля от трудещите се да заменят своите турско-арабски имена с български“. Процесът е, разбира се, политически и силово обезпечен. Опитите за безредици и другите форми на съпротива са ликвидирани бързо и категорично от органите, партийния и държавния актив. В идеологически план това е „дълбоко прогресивен процес“ и исторически акт, който трябва да се посреща възторжено, като „се организират тържества и народни веселия по села, заводи и училища по случай връчването на новите паспорти“.

На същото съвещание в характерния си стил Т. Живков начертава линията.¹⁸¹ Той въвежда историческия военно-параноичен контекст, фиксира неизбежността на момента и мотивацията с националната сигурност: „ако ние сега не направим това, за което тук говори др. Атанасов, след една година ще бъде късно, изхождайки от международната обстановка, от противоречията на Турция с Гърция, противоречията с арабските страни, вътрешната обстановка в Турция и т.н.“. Живков също набляга на празнично-карнавалния елемент, задавайки мотото, че „смяната на имената трябва да се превърне в празник на освобождението на това население от турско робство“. Признава без увъртания (както ще направи през 1989 г.), че истинският интерес на България е да има периодично напускане (задавайки целта 100 – 150 000 души), което при онези обстоятелства се налага да остане на заден план. Въвежда секретността около случващото се (не бива да се шуми по тези въпроси в печата и да се дава информация на широки кръгове, „защото ще започнат

¹⁸¹ **Изказване** на Т. Живков на срещата с членовете на Политбюро и секретарите на ЦК, първите секретари на окръжните комитети на партията и други относно резултатите от заменянето на турско-арабските имена с български, 18 януари 1985. – В: **Ангелов**, Веселин. Асимилаторската кампания срещу турското национално малцинство в България. Документи. С., 2008, с. 171 – 176.

да философстват“). С лекота банализира нещата: „какво има да драматизираме; сменят си имената и толкова; няма нищо особено“. Посява легендата за инициативата „отдолу“, като поуката и добрата практика от първия етап (в Кърджали) е, че „там не отидоха ръководители от центъра... да променят имената, извършиха го местните кадри“. Заключават, че „главната пречка в бъдеще ще бъдат българите, а не *това население* (курсивът е мой, Р. А.)“, че „проблемът не е решен, но е исторически завой“. В същото време в добре премислена тактическа пауза оставя пощадени райони: в Делиормана, в целия Разградски окръг, в Шуменски окръг „въобще не бива да се поставя въпросът да се подменят имената, само който желае доброволно, без абсолютно никаква акция... [Там] сега не бива да се занимаваме с този въпрос, той отпада“.

Дни по-късно блицоперация довършва започнатото през предходните два месеца. Обещаната на Североизтока снизходителност е била само заблуда и той също е обхванат от „Възродителния процес“. Едва ли някой изобщо сериозно е мислил двата региона в страната, населени с турци, да бъдат оставени с различен статут. На 11 февруари 1985 г. Д. Стоянов докладва, че всичко е приключило. През юни статистиката на МВР отчита 822 588 *преименувани лица*.¹⁸² Четири години по-късно (27 май 1989 г.), в самото навечерие на отварянето на границата, друга справка по военна линия обобщава, че „*възстановилите българските си имена през 1984 – 1985 г. са 1 306 000*“.¹⁸³ Разминаването най-вероятно идва от включването на помаци и на цигани, чиито имена са сменени в течение на 1984 г. Нека посоча, че в началото на 1985 г. само в Кърджалийски окръг са регистрирани над 200 000 преименувания за 1984 г., които освен началото на кампанията през ноември-декември най-вероятно отчитат и сменените по-рано през годината имена в смесените бракове и при помациите.

¹⁸² АМВР, ф. 1, оп. 12, а.е. 662, л. 35. Стенограма от срещата на министъра на вътрешните работи с групата по преименуваните българи на 31 май 1985 г., 11 юни 1985.

¹⁸³ По области данните са, както следва: Разградска – 402 000; Варненска – 240 000; Бургаска – 86 000; Хасковска – 395 000; Пловдивска – 68 000; Софийска – 25 000; Ловешка – 83 000; Михайловградска (Монтана) – 7000. (АМВР, ф. 1, оп. 12, а.е. 940, л. 32. Справка до Министерството на народната отбрана и до Генералния щаб относно броя на лицата, възстановили българските си имена през 1984 – 1985 г., 27 май 1989.)

Политическият анонс е направен ритуално месец по-късно от Г. Атанасов. Обявено е, че в България турци фактически няма. Всички сънародници с турско-арабски имена по собствено желание са приели български. Това е станало „лавинаобразно“, като „истинско народно движение, спонтанно и всеобхватно... изненадващо бързо – буквално за два месеца, а в Северна България – за 3 до 5 дни“. Сега „всички наши граждани имат имена в съответствие със своя български родов корен. Едно наистина епохално дело завърши успешно“. Въпреки че „пътят към тази истина не беше лек... в цялата страна възстановяването на имената мина спокойно... За никаква асимилация не може да се говори. Не става дума за насилствено приобщаване на чужди етнически групи към българската нация“¹⁸⁴.

Може да се приеме, че началната фаза на „Възродителния процес“ приключва през март 1985 г. с атентатите в бързия влак на гара Буново и в хотела в Сливен. Интерпретирани като акт на отчаяна съпротива, те се вписват в протестите на българските турци, които предстои да преминат през различни етапи и форми. Същевременно седемте невинни жертви в Буново дават на режима още един, и то лесно използваем повод за утвърждаване на всеобхватната репресия срещу турското население през следващите години.

След събитието МВР свиква съвещание, където веднага се проявява новият тон.¹⁸⁵ Министърът изпява задължителния оптимистичен рефрен за хората, възстановяващи доброволно и с голям ентузиазъм своите имена. Но първата му основна цел е да внуши, че болшинството от българските турци изпадат в резигнация. Те „в голямата си част започват да свикват с тази обстановка, с новите имена, с тези нови положения; имаме едно, макар и бавно, но развитие напред... Една част... която още е шо-

¹⁸⁴ Доклад на Г. Атанасов пред заседание на Секретариата на ЦК и заместник-председателите на Министерския съвет, 21 март 1985. – В: Ангелов, Веселин. Асимилаторската кампания срещу турското национално малцинство в България. Документи. С., 2008, с. 182 – 190.

¹⁸⁵ АМВР, ф. 1, оп. 12, а.е. 654, л. 1 – 17. Стенограма от срещата на 18 март 1985 в кабинета на министъра на вътрешните работи, 19 март 1989. Секретно.

кирана, смутена, обърквана... сега започва да се ориентира“. Предадено е приписано на Т. Живков послание, че „главното е да се държи изходното положение за еднаквия родов произход на българския народ с това население... да се воюва за всеки човек“. И както след няколко месеца (през октомври) ще докладват органите, най-положителният момент е, че „постепенно намалява надеждата за намеса от страна на Турция и други ислямски страни в защита на „българските турци“... Почти всички наши граждани пишат до близките си в Турция, че всякаква съпротива срещу мероприятията по Възродителния процес е безполезна. Загубили са всякаква надежда за помощ от Турция и смятат, че няма да има връщане назад“¹⁸⁶ (курсивът мой, Р.А.). Репресивната машина търси и отчита всяка проява на примирение. Настъпва дългият период на нормализация на „Възродителния процес“...

С инструктажа си Д. Стоянов преследва и втора цел. За МВР е съществено напрежението да не спада, за да се поддържа кондиция и ръцете на службите да остават напълно свободни. След успокоенията идват черните краски. Има група „враждебно настроени елементи, които се активизират, говорят, а някои може би очакват и активно да действат“¹⁸⁷. Преповтаря се обичайният регистър за протурската пропаганда за изселване. Във въпросните райони зачестяват опитите за посещения на чужди журналисти и „тук между нас трябва да кажем, че ние още дълго не ще можем да удържим [да не бъдат допускани]“. Издига се плашилото на диверсионните актове, което води до обобщението: „мисля, че ние трябва да се готвим за най-лошото. Да се готвим да работим и мислим за най-лошото“. Трябва на всяка цена да се избегне „самоуспокоението от успехите“, каквото се долавя в желанието „да се докладват предимно хубави неща“. Във вербална еквилибристика министърът декларира, че „това е опасен път за нас. Ние сме Държавна сигурност, МВР. Ние трябва, дето се казва, под листото да търсим противника... Това не значи, че няма да виждаме положителните

¹⁸⁶ АМВР, ф. 22, оп. 1а, а.е. 1695, л. 160. Информация относно оперативната обстановка в Кърджалийски окръг за 7 – 14 октомври 1985 г., 13 октомври 1985.

¹⁸⁷ АМВР, ф. 1, оп. 12, а.е. 654, л. 1 – 17. Стенограма от срещата на 18 март 1985 в кабинета на министъра на вътрешните работи, 19 март 1985. Секретно.

процеси“. Присъстващите са на същата вълна, така че откликът им е в очакваната посока. Те наддават, призовавайки да „не си играем на буржоазна демокрация“ или роптаейки, че „ние по време на възстановяването на имената действатме респектиращо, решително, а сега вече настъпва някакво успокояване на мерките“.

Всичко подготвя поантата в заключението на Д. Стоянов. За да охладя припряно дошлите от окръзите предложения за награждаване („съгласен за отделни реализации и прояви“, но не и „за цялостна дейност – още не сме приключили, рано е“) министърът внушава мрачен ужас. Епилогът на „Възродителния процес“ (май 1989 г.) ще започне точно така, както четири години по-рано Държавна сигурност не е искала да си представи началото му. „Да не проспим нещо, че на нас никой няма да ни прости. Проспим ли нещо, някои тенденции, някои вълнения... тръгне ли, да не сме се усетили предварително, да знаете, че работата става много зле. Достатъчно е 1000 д. да се изгърсят в Шумен, Разград или Кърджали и това да се разчуе по целия свят. От това по-страшно няма да има. А това е стадо, тръгне ли никой, не може да го спре. Въпросът е да знаем всяко село как замръква и как осъбва. Трябва да кажем, че за съжаление, така ще бъде до края на годината, а след това не знам как ще бъде. Тази година се очертава страшна година.“¹⁸⁸

Ако трябва да се рекапитулира, *повратната точка към тотална асимилация настъпва без никакви икономически задни мисли на режима*. Тя е следствие на дългогодишната му политика спрямо българските турци, която се мисли в едно напълно неикономизирано пространство. Конкретният момент на изглеждащия внезапен и неочакван обрат е плод на обстоятелствата, но той се вписва в хомогенното дълго време на стратегически саморазвило се през годините социално инженерство, водещо се към логическата си развръзка от зимата на 1984 – 1985 г.

През 1979 г. Т. Живков заявява триумфално, че националният въпрос е решен, а през 1985 г. този въпрос изобщо е снет, тъй като партията е решила, че в България живеят само българи. В колективното съзнание

¹⁸⁸ Пак там, л. 17.

зимата на 1984 г. ще остане като разлом, който засенчва предшествалите го бавни дългосрочни тенденции. По наблюдението на Петър Кръстев, за изселниците в Турция след години смяната на имената ще се помни като „изведнъж проявена лудост и „събитие извън системата“.¹⁸⁹ Кое то пък ще се превърне в удобна и инструментализирана от отговорните за „Възродителния процес“ версия. „Изглеждаше прекрасно, пише Е. Иванова, един от най-срамните факти в историята – не само на българските управления, но и на българската нация – да се окаже „случайно хрумване“. Не целенасочена политика, не продължителен процес а – ей тъй на – внезапен проблясък на нечие гротескно въображение.“¹⁹⁰

Повратната точка от 1984 г. обаче в никакъв случай не е – каквото тълкувание често може да се срещне – опит за самосъхранение на грохващ режим чрез провокиран хаос по интуитивното правило, че „колкото повече всичко се променя, толкова повече то остава същото“. Напротив, властта успява да предприеме репресивна кампания, мегаломанска идеологическа обработка и опит за пълно промиване на паметта (до 1984 г. от лексиката ѝ нито за момент не е изчезвала думата „турци“), каквито не си е представяла през предишните години. Това показва не слабост, а самочувствие, самоувереност, усещане за вечност и за пълна безнаказаност пред лицето на историята.

¹⁸⁹ **Кръстев**, Петър. Вечни подопечни. Български турци-преселници в Турция. – В: **Желязкова**, Антонина (съставител). Между адаптацията и носталгията. Българските турци в Турция. С.: Международен център по проблемите на малцинствата и културните взаимодействия, 1998, с. 179.

¹⁹⁰ **Иванова**, Евгения. Отхвърлените „приобщени“, или процесът, наречен „възродителен“ (1912 – 1989). С.: Институт за източноевропейска хуманитаристика, 2002, с. 6.

I.2.2.

Потъване в безизходицата

■ Петте години от началото на „Възродителния процес“ в края на 1984 г. до развързката в края на 1989 г. са период на затъване в безизходицата на асимилацията. През него *България необратимо изпада в състояние на локална – къде по-открита, къде по-завоалирана – гражданска война*. На всички нива и във всички области мерките, свързани с „турския проблем“, носят белезите на план за бойни действия; целият силов апарат е на крак и впрегнат в задачи, произтичащи от етническата политика. В международен план страната е затворена в обръча на все по-плътна дипломатическа изолация, активността на българските и чуждите тайни служби достига пароксизъм. В този контекст управленските решения все повече започват да следват собствена логика, стесняваща степента на свобода и полето за избор. Управляващите изпадат в ситуация без печеливш изход и без изгледи за разумно отстъпление. *Икономиката се появява в пейзажа, но императивите на асимилационната кампания правят редица от приеманите в условия на нарастваща принуда стопански мерки още по-иррационални*. В течение на няколко години „Възродителният процес“ не е определящ за цялостното макроикономическо равновесие в страната, ала започва да генерира точкови напрежения. За да се стигне до кулминацията от 1989 г., когато неговите последици ще се превърнат в епицентър на икономическия разпад.

Тук няма да се спирам на обширната тема за годините, през които асимилацията бива *нормализирана*. В тях репресията и сплашването се връщат към мащаби, познати от най-мрачното минало, възстановяват се символи на насилието като лагера в Белене¹⁹¹ ... Информацията за хода на кам-

¹⁹¹ Малко след приключване на преименуването (към 31 май 1985 г.) службите отчитат, че „престоят в Белене [там се намират 314 души, главно от Кърджалийско] е един положителен елемент от нашата дейност. Пълната изолация на лицата даде възможност на голяма част от тях да направят критична равносметка на положението и предишната си дейност. Известна част от тези лица са вербувани, други са почти разложени, „обезверени“ в техните националистически убеждения ... Първите 2 – 3 месеца при пълна изолация в корпусите в затвора, в който бяха, даде основание да се види, че в тях се направи едно осмисляне ... Насочваме ги да правят писмено самокритична оценка на своето поведение с обръщение към окръжния началник... Някои правиха много съдържани разкаяния. Други казват,

панията препълва всички партийни и полицейски канали с обичайния примес от параноя, повдигащ духа бодрячески патос и дежурни декларации за предпазливост, които да избегнат обвинения от началството за изпадане в лековерен оптимизъм. Из всички етажи на властовата пирамида се създават многобройни структури, натоварени да провеждат и контролират приетите мерки. Следенето става още по-всеобхватно.¹⁹² Контролът над кореспонденцията е постоянен¹⁹³: задържат се изходящите писма за Турция с отрицателни коментари по „Възродителния процес“ и с прояви на турска етническа принадлежност, входящите с „подстрекателски характер“; цялата вътрешна кореспонденция на турски език (преобладаваща в редица окръзи). По-нашироко се разгръща „борбата“ с непогасимата „изселническа психоза“ (терминът е в употреба далече преди лятото на 1989 г.).

С пълния си потенциал е впрегнат пропагандният апарат, особено по линията на Отечествения фронт. Провеждат се „срещи с трудови колективи“ и събрания (само в Силистренски окръг в началото на 1986 г. са обхванати 21 000 слушатели), създават се „щабове по Възродителния процес“ за агитационно-масова и политико-възпитателна дейност, развива се бурна лекционна активност по „патриотичното възпитание, политическите и исторически основания“ на „Възродителния процес“; провежда се „индивидуална работа по местоживеене (на 6, 8 или 10 семейства има определени по трима агитатори с главен отговорник), лан-

че отдавна е трябвало да минат през Белене, защото били много разпуснати... Но има и някои непоправими... С тях не може да се разговаря“ (АМВР, ф. 1, оп. 12, а.е. 662, л. 6, 29. Стенограма от среща на министъра на вътрешните работи Димитър Стоянов с групата по преименуваните българи, състояла се на 31 май 1985 г., 11 юни 1985. Секретно.)

¹⁹² От потока ведомствена информация в МВР може да се разбере например, че в Крумовград „въпросът с кметовете, имамите и други кадри“ е „изцяло решен“. От 29 кметове турци 9 са агенти, със 17 са установени доверителни отношения (терминологията е нежна, почти интимна), един предстои да бъде сменен. Като слабост се отчита, че от 270 учители турци само 32 са уволнени по предложение на службите. Сред ловците „с възстановени имена“, членове на Ловно-рибарския съюз, половината са вербувани. Организира се изпращането на частни писма в Турция с благоприятна информация за „Възродителния процес“.

¹⁹³ АМВР, УБО Е-1988, л. 8. Доклад относно работата на териториалните поделения на МВР през 1987 г. по използването на материалите от мероприятие „Вихрен“ (контрол на писмата), свързани с Възродителния процес, 13 април 1988.

сират се „хубави идеи“ (например „във върховите моменти на обслужване в магазините да се поставят дежурни с червени ленти, нещо като обществен контрол“).¹⁹⁴

С течение на времето начинанията стават по-настъпателни и всеобхватни. Произвеждат се документи от по няколко десетки точки с все по-изразено идеологическо-политико-репресивно съдържание. Асимилацията се провежда с проникване във всички гънки на личния и публичния живот. Създава се истинска „полиция на езика“ (по точния израз на Надеж Рагарю¹⁹⁵), която, разбира се, има ограничен ефект (само за един ден, през февруари 1988 г. в едно селище са констатирани 457 „нарушения на единната езикова среда“; в Асеновградска община са санкционирани 102 души). Налагат се (при „съчетаване методите на убеждението и принудителните мерки“) стандарт на облекло и „празнично-обредна система“, контролира се религиозно-културни практики (особено обрязването), провежда се линия за отделяне на поколенията с цел избягване патриархалното влияние на по-възрастните.

Отделна, все още непроучена системно сюжетна линия, опираща до много по-общия въпрос за ролята на българската интелигенция, е участието на историческата колегия (и на хуманитаристиката като цяло) в идеологическата офанзива от 1985 – 1989 г. Науката е мобилизирана като при военна операция, от нея се иска тилова поддръжка чрез все по-широко и активно „научно-теоретическо обезпечаване (кусивът е мой, Р. А.) на Възродителния процес“; очаква се „научните сили“ да се ангажират „за срочно написване на книги, статии, справочници и други материали по историческия, народностния, културния, социално-битовия и морален аспект на възродителния процес“. Тази продукция многогласно се рециклира от идеологическия и

¹⁹⁴ ЦДА, ф. 28, оп. 24, а.е. 455. Отговори на въпроси относно работата на групите докладчици и агитационните колективи на Отечествения фронт в районите, в които живеят компактни групи българи с възстановени имена. Силистренски окръг. Без дата, между октомври 1985 и март 1986 г.

¹⁹⁵ **Ragaru**, Nadège. Faire taire l'altérité. Police de la langue et mobilisations linguistiques au temps de l'assimilation forcée des Turcs de Bulgarie (1984 – 1989), *Cultures & Conflits*, n° 79 – 80, automne/hiver 2010, pp. 73 – 96.

агитаторски апарат, но апетитите му са ненаситни и той редовно се оплаква, че „все още е слаба работата на историческите и етнографските музеи... събирателската и краеведческа дейност... [по] пропагандирането на историческата истина за българския етногенезис на населението с възстановени имена и откриването и популяризирането на устни предания и спомени за разделени родове от епохата на османското иго“¹⁹⁶. Установява се досаден дефицит на доказателства, водещ до „съществени трудности в масовата лекционна пропаганда по Възродителния процес, и то най-вече в неговия исторически аспект“: в Североизточна България (Силистренския санджак) за нещастие, асимилационните процеси са се оказали „твърде трудни за изследване поради ранния им период“, което налага „прелом в изследователската дейност... [и насочване] дейността на нашите окръжни музеи, окръжният архив и т.н. ... изключително за нуждите на Възродителния процес“.

Накрая, през „спокойните“ години (1986 – 1988 г.) специално място е отредено на самите турски елити и интелигенция. По познатия модел на колективни писма и декларации те са впрегнати в подкрепа на следваната политика (или в заклеяването на набеязаната мишена). Образец е декларацията, подписана от 38 интелектуалци и общественици „от средата на българите, възстановили българските си имена“, публикувана още в началото на „Възродителния процес“ (25 юли 1985 г.) и използвана за легитимиране на кампанията.¹⁹⁷ С този очевидно унижаващ подписалите го пропаганден документ са ангажирани най-видни представители на турската общност, редица от които са известни публични фигури след 1989 г., като Вежди Рашидов, Ибрахим Татарлъ, Ибрахим Ялъмов... Може да се предположи разностранният морален, служебен и политически натиск, на който тези хора са били подложени. Много от тях със сигурност са правили компромиси и за да стигнат до съответното обществено положение. Ето защо

¹⁹⁶ ЦДА, ф. 28, оп. 24, а.е. 455. Отговори на въпроси относно работата на групите докладчици и агитационните колективи на Отечествения фронт в районите, в които живеят компактни групи българи с възстановени имена. Силистренски окръг. Без дата, между октомври 1985 и март 1986 г.

¹⁹⁷ Вж.: **Ангелов**, Веселин. Асимилаторската кампания срещу турското национално малцинство в България. Документи. С., 2008, с. 196 – 199.

пълният смисъл на документа (и на други подобни) би се разкрил едва ако излязат наяве имена на *отказали* да го подпишат.

Зад фасадата на четирите години стои и многоликата съпротива на турското население. Първите ѝ форми се проявяват и структурират твърде бързо, като с времето претърпяват своята еволюция. Те са скрупулъзно регистрирани в огромната продукция на полицейските и партийните съгледвачи и представляват друга от магистралните теми в историята на събитията.¹⁹⁸ А от нея ясно се вижда, че въпреки дежурните официални уверения за успех на кампанията режимът си дава сметка, че резултатите са нищожни и обратни на желаното.

Така се стига до *втората повратна точка* във „Възродителния процес“, когато той рязко сменя посоката си. Целта за асимилация на българските турци е подменена от опит за тяхното прогонване чрез предизвикване на етническо прочистване. Избистрянето на контекста на настоящето проучване налага да се претеглят мотивите и за тази промяна.

1.2.3.

Повратна точка II: Големият взрив

■ Симптоми на песимизъм, разколебаване, парализа и обърканост сред ръководството преди 1989 г. може да се доловят в много регистри. Всички те подготвят обрат в политиката и връщане към изглеждащите изоставени след края на 1984 г. планове за ново изселване.

Разномислие се чувства още при обсъждане през март 1988 г. в групата към Политбюро по „Възродителния процес“ на поредни тезиси по въпроса.¹⁹⁹ Те се разглеждат в отсъствието на Т. Живков, което дава въз-

¹⁹⁸ Вж. сборниците с документи, публикувани от В. Ангелов: Протестните акции на турците в България (януари-май 1989). Документи. С., 2009; Борба без оръжие! Турското националноосвободително движение в България (1985 – 1986). С., 2009; Протестите на турците в България срещу възродителния процес (20 – 30 май 1989). С., 2015.

¹⁹⁹ Заседание на Групата по Възродителния процес към Политбюро за разискване мерки за по-нататъшното му реализиране и на подготвените тезиси. Строго поверително. – В: **Ангелов**, Веселин. Асимилаторската кампания срещу турското национално малцинство в България. Документи. С., 2008, с. 346 – 366.

можност да се проявят нюанси в мненията, докато участниците се мъчат да дешифрират посланията му и не успяват да стигнат до одобряване на проекта. Това вече са уплашени хора, които се мятат между крайности. От една страна, Чудомир Александров признава, че в новия световен контекст на нарастваща свобода на движение е „технически невъзможно“ да се задържи „тази част от населението“. От друга, пак той (горещо подкрепен от идеолога Йордан Йотов) лансира метафората за превръщане на служещите в армията млади български турци в „еничари от нов тип, от български тип“ (курсивът е мой, Р. А.), защитава и идеята за разселване на турското население до степен „да не оставим в България нито един район, където по численост и по влияние определено значение да има това население за следващите 20 – 25 години“. За Ч. Александров „ние сме в началния стадий на този процес и резултатите все още имат неустойчив характер“, а бъдещият „демократ“ Петър Младенов се връща към старата илюзия за чудотворното „претопяване“ чрез смесени бракове („не отидем ли твърдо към смесени бракове, разместването на това население на територията на България означава превръщането на цяла България в турска“). Контрапункт идва отново от Пенчо Кубадински. Именно той регенерира изселването като реплика на историческия модел за решаване въпроса с малцинството. „България е бременна сега с турския въпрос. Тя има в утробата си 1.6 млн. мюсюлмани... Фактически при тази ситуация по-малко или повече те са съюзници на Турция... Работата е ясна като бял ден. Не можем да удържим, ако провеждаме тази политика... Ако речем да отворим границата, аз лично смятам, че 60% ще се изселят. Обаче аз смятам, че ако ние сме бременни по този въпрос, няма друг начин да се отървем, освен да го родим. Как ще го родим? Да се изселят... Абе пусни ги да вървят, които искат. Никого няма да гоним, ще ги агитираме да не си ходят, но който иска, да си отива.“ П. Кубадински *минимизира икономическите последици*. Той признава, че в Кърджалийско ще се загуби много, но само за да омаловажи общата картина: „Голяма работа, че ще се изселят 200 000 д. от тези камънаци. Даже и 250 000 д. да се изселят, няма нищо страшно. След няколко години няма да произвеждаме тютюн. Не можем да проиграем една национална кауза заради един тютюн... (курсивът е мой, Р. А.). Като се изсели това население, то ще напусне някои фабрики. Голяма работа, ще затворим някои фабрики“.

Тази лекота се опира на неизказан расизъм: турците са второ качество, те могат да заминават, докато за „елитите“ (българите) това не бива да се допуска, защото ще се срина държавата („край на България“) и ще „се изтегли есенцията на народа“. От сравнително острата размяна на реплики се разбира, че с изселническия вариант е принципно съгласен и П. Младенов, като при него единственото съмнение идва от готовността на Турция да приеме вълната. И макар всъщност Кубадински най-точно да си представя онова, което след година действително предстои да се случи, той в края на заседанието бие отбой, апелайрайки да се тръби във всяко село, че няма да има изселване, и да се разгласява, че „Възродителният процес“ трябва ускорено да завърши.

Но макар пропагандата да продължава да тръби за постигната необратимост, сред безчислените доклади се промъкват и нотки на съмнение. Може да се прочете например (ноември 1987 г.), че „обстановката сред лицата, възстановили имената си, запазва противоречивия си характер. Зад външното примирение и апатия се долавя несъгласие и невъзприемане на възродителния процес. Привидното безразличие е по-скоро резултат на респект и страх от санкции“²⁰⁰. През септември 1988 г. пък победоносният тон е приглушен и в обобщението за десанта на „ръководни кадри“ (апаратчици и „интелектуалци“) из районите с турско население се чете, че „в своето развитие възродителният процес изпитва задръжки и смущения“. Вмята се, че „значителна част все още преживяват и нямат твърда позиция“.²⁰¹ А през ноември 1988 г. направо е написано, че „увереността на кадрите и населението в окончателния и безвъзвратен характер на провежданата политика по възродителния процес е сериозно разколебана, а в много случаи е заменена с убеденост, че нещата се променят, че под натиска

²⁰⁰ ЦДА, ф. 1Б, оп. 99, а.е. 9, л. 322. Справка за дейността на Турция срещу възродителния процес, 6 – 12 ноември 1987.

²⁰¹ **Обобщена** информация от Георги Танев, завеждащ отдел в ЦК, относно резултатите от проведените срещи през май-юни 1988 г. на ръководни кадри в общини и трудови колективи по проблемите и задачите на Възродителния процес, 6 септември 1988. – В: **Ангелов, Веселин**. Асимилаторската кампания срещу турското национално малцинство в България. Документи. С., 2008, с. 429.

на различни фактори България ще бъде принудена да отстъпи, да признае съществуването на турско национално малцинство и да уважава правото му на национална изява в страната или за изселване извън нея“.²⁰² В багална терминология се приема, че „ние изпускаме инициативата и заставаме на отбранителни позиции. [Има] сериозна опасност стратегическата инициатива да премине в ръцете на Турция, а това би създавало неимоверни трудности за протичането на процеса. Необходимо е незабавно да се разкрият причините за сегашната състояние и да се разработи сериозна програма за тотално настъпление... Не можахме да направим възродителния процес общонароден и общопартиен“.

Така *втората повратна точка* във „Възродителния процес“ е предшествана от множество знаци. Но ако приведените дотук са все още неопределени и общи, то от началото на 1989 г. те стават системни и (постфактум) трасират целенасочен план за действие. Той е преди всичко политически, като по събитията от първите месеци на годината маркирам няколко пункта, отнасящи се към сюжета на книгата.

Ясно е, че бързата промяна в отношенията между Изтока и Запада задава принципно нова рамка. Така нареченият Хелзинки процес, стартирал със Заключителния акт от Хелзинки (1 август 1975 г.) и получил съществено развитие със Заключителния документ на Виенската среща (15 януари 1989 г.), окончателно закрепва задължения на социалистическите държави по сътрудничеството в хуманитарната област („Кошница 3“) и в частност по свободата на придвижване. Резултат от продължителни дипломатически усилия на Запада и венец на разлагащата източноевропейските режими дипломатия на правата на човека, тези ангажименти не могат да останат записани само формално. Макар че се прави всичко възможно да бъдат обезсилени, те създават непозната дотогава реалност от настроения, нагласи и очаквания. При това всичко вече се случва в значително по-отворена информационна среда, където новините и репортажите от западните радиостанции достигат много по-безпрепятствено България.

²⁰² ЦДА, ф. 1Б, оп. 99, а.е. 9, л. 8, 10, 11. Работна група по възродителния процес. Основни насоки за развитието на възродителния процес в страната. Първи вариант на разработката, 30 ноември 1988. За служебно ползване.

Сред турското население тази нова обстановка предизвиква чувствително „раздвижване“ и поредни надежди за изселнически договорености. Възможностите за въвеждане на по-либерализиран общ режим за пътуване се обсъждат още в началото на 1988 г. и донесение от март 1988 г. вече докладва, че „оживено е дискутиран проблемът за предстоящото демократизиране на задграничните пътувания... На предстоящите промени се гледало като на „Друга отстъпка, която България била принудена да направи“ и която по същество щяла да бъде един „вариант на изселване без имуществени гаранции“.²⁰³ Въпреки демонстрирания от службите оптимизъм през лятото (свързан с известно приглушаване на коментарите по темата за заминаванията) през октомври отново е отбелязано, че се говори за предстоящо издаване на задгранични паспорти, дори че се подмятат конкретни цени (2000 и 10 000 лв.). Властта също тръгва да се подготвя за събития, които ще се развият точно след година, но чиято конкретна форма още не е отчетлива. „В изпълнение на задачите, произтичащи от указанията [на министъра на вътрешните работи от 25 април 1988 г.]... са разработени и утвърдени конкретни планове за провеждане на допълнителни мероприятия с оглед недопускане на остри и масови прояви, организирана съпротива и изселническа психоза сред лицата, възстановили българските си имена“²⁰⁴.

В чисто политически план най-видимият знак за неустойчивост и за променяща се позиция е решението на Политбюро от 11 април 1989 г. относно „по-нататъшното единение на българската нация“. В тезисите²⁰⁵ „Възродителният процес“ е (почти) изчезнал от речника, заменен от „патриотично възпитание и единение на народа“, а смяната на имената не се споменава. Докато в проекта е изписана ортодоксалната формулировка, че „крайгълен камък [за по-нататъшната консолидация на българската социалистическа нация] бе възстановяването на [техните] български имена“,

²⁰³ АМВР, ф. 22, оп. 1а, а.е. 1900, л. 64. Сводка за получените по-важни данни по линия на Об управление на Държавна сигурност, 1 – 6 май 1988.

²⁰⁴ АМВР, ф. 22, оп. 1а, а.е. 1900, л. 138. Сводка за получените по-важни данни по линия на Об управление на Държавна сигурност, 9 – 11 март 1988.

²⁰⁵ ЦДА, ф. 1Б, оп. 99, а.е. 27. Решение на Политбюро за по-нататъшно единение на българската социалистическа нация, 11 април 1989. За служебно ползване.

в окончателния текст тя е отпаднала. Отпаднало е и предложението за създаване на нов самостоятелен научно-координационен център към БАН и Софийския университет, който да разработва „стратегията на науката по възродителния процес“. (Вместо това само се укрепва съществуващо звено.) Интерпретацията на Е. Иванова е, че с това решение „нацията“ окончателно побеждава „класата“.²⁰⁶ Моето разбиране е, че по-скоро става дума за отдалечаване от асимилационната фаза на „Възродителния процес“ и фокусиране върху вече наложилата се идея за (все още частично) етническо прочистване. Самата обстановка дотолкова се е изострила, че оперативните решения практически изцяло са подчинени на текущите задачи по умиротворяване на турската общност. При обсъждането в Политбюро Т. Живков дори изпуска енигматичната и натоварена с подтекст реплика: „аз като че ли се настройвам на друга вълна“²⁰⁷.

Действително през първите три месеца на 1989 г. и особено през март напрегнатостта в сводките на службите ескалира. От една страна, тече потокът казионно бодра информация за успокоение сред турското население (активизиране на жилищното им строителство, надежда за закотвянето им чрез придобиване на собственост, които се тълкуват като стремеж към уседналост). От друга обаче, се загнездва темата за контактите им с „неформални организации“ и особено с Независимото дружество за защита на правата на човека. Това е нов момент, коментирани като потенциално най-голяма опасност. Обстановката е „напрегната“, а втората основна линия на противодействие (след ограничаване контактите с неформалите) цели да се избегне масовизиране на епизодично наблюдаваните демонстративни прояви. Покъсно (септември 1989 г.) самият главен асимилатор Д. Стоянов ще признае, че всичко е стояло на глинени крака: „през април-май, когато отидохме в областен или общински комитет на партията и ставаше дума за възродителния

²⁰⁶ **Иванова**, Евгения. Отхвърлените „приобщени“, или процесът, наречен „възродителен“ (1912 – 1989). С.: Институт за източноевропейска хуманитаристика, 2002, с. 84.

²⁰⁷ **Стенограма** от заседанието на Политбюро за обсъждане на документ „За по-нататъшно единение на българската социалистическа нация“, 11 април 1989. – В: **Ангелов**, Веселин. Асимилационната кампания срещу турското национално малцинство в България. С., 2008, с. 543.

процес, винаги се считаше, че е свършена много работа ... Видяхме обаче как пред нас за часове и дни това, което смятахме, че сме укрепили и развили, се разруши²⁰⁸. Усещането и страхът от разпадаща се конструкция, които налагат политически завой, вече са обхванали управляващите.

Около 10 март 1989 г. идеята за *провокиране* на заминаването на значим контингент от български турци е напълно узряла и е формулирана от служителите. На среща при министъра на вътрешните работи в нея вече е посветен относително широк кръг (висшето ръководство и началниците на областните управления), който я дискутира без заобикалки.²⁰⁹ При всички условия на езика планът трудно може да бъде квалифицирана с друг термин освен *депортиране*. Мащабът на замисъла е все още по-скромен от предстоящата реалност, но логиката на предприетото в края на месец май е избистрена. Началникът на Главно следствено управление ген. Коцалиев задава тона, заявявайки (курсивът в този параграф е мой, Р. А.), че „независимо от взетото решение на Политбюро, изпълнявайки всички решения, аз съм решително против пускането на такива малки *порции* зад граница. Оставайки си решителен привърженик на това, че няколко големи, огромни *порции* от лица, които трябва да малтретират морално и държавно сегашното турски ръководство в сегашната обстановка, че пускането на малки *порции* се обръща в бумеранг срещу нас ... Не крия възгледите си – 15, 20, 30, 40 000 д. да заминат. Няма защо да ги *изхвърляме* с целите семейства, да отиде, да огледа, да види там, ако се устрои на работа, *ще го пуснем* да отиде със семейството си ...“. Циничната терминология за „малките“ или „огромните“ *порции* от хора не му пречи да назове ситуацията с истинското ѝ име. „*Ние се намираме в състояние на гражданска война с това население. И без да намираме способности да угасим пожара на гражданската война, нашите мерки винаги ще бъдат отзад, колкото и ефек-*

²⁰⁸ ЦДА, ф. 136, оп. 82, а.е. 420, л. 141. Изказване на Д. Стоянов пред съвещание в Министерския съвет с председателите на изпълнителните комитети областните народни съвети и председателите на изпълнителните комитети на общинските народни съвети по изпълнението на ПМС 144/1989, 16 септември 1989.

²⁰⁹ АМВР, ф. 1, оп. 12, а.е. 932, л. 33, 34, 45 – 46. Стенограма от срещата на министъра на вътрешните работи с началниците на областните управления на МВР, проведена на 10 март 1989 г. Секретно.

тивни да са те. И ако намерим политическа воля, кураж, имаме така, както се каза – не тия, дето са поставени по същество на принудата да ги пуснем – *ще съберем* от едно село 25 – 30 човека с авторитет, които си работят, *да им връщим паспортите*, на мъжкото население само, и може да има по изключение жени, да му кажем – отиди, виж, разгледай, ако се устроиш – те не могат да се устроят сега, имаме исторически шанс още“. Неточностите в стенограмата не пречат да се схване смисълът. А тя е да се окаже принуда за заминаване (направо депортиране) с дидактически цели: „елити“ да бъдат *отведени* в Турция, да се убедят, че не са желани, и да се завърнат (който остане, остане), което ще е „големият шанс“ за режима. В обобщението си министърът Г. Танев резюмира стратегемата. За него *извеждането* е неизбежна перспектива (желателно за есента), но тя все още се мисли за ограничени контингенти и основното е да се затрудни Турция. Това е връщане към дивия, напълно нерегламентиран екзодус от началото на 50-те години. „Спогодба за изселване няма да има... Но ние като държава сме заинтересовани част от това население да *изведем*... Аз лично смятам, че сега е най-неудачният момент (март, април). Винаги турската пропаганда за изселване е била най-активна сега, пролетта, преди започване на масовата селскостопанска дейност. Най-удачно от наша гледна точка е лятото и есента. Това не пречи някои да пуснем ние сега... Ще работим в духа, в който говори др. Коцалиев, ще отидем на по-голям брой хора – да ги затрудним. Иначе няма смисъл. През времето, докато се съберем – вие мислете, без да го разпространявате.“ *В целия този разговор все още няма нито икономически мотиви, нито мисъл за стопански последици.*

Следват драматичните април и май, когато опозиционното политическо действие на българските турци придобива масов и организиран характер. Щафетните гладни стачки от 6 май нататък и издигането на лозунги за човешки права, връщане на имената и прекратяване на „Възродителния процес“ (исканията за изселване са рядкост) кулминират в бунтовете от 20 – 30 май в 30 общини, където се включват около 53 000 участници и са дадени 7 (според други данни – 9) човешки жертви.²¹⁰ След 1989 г. тези събития са богато документи-

²¹⁰ Вж.: Ангелов, Веселин. Още веднъж за майските протести на турците в България от 20 – 30 май 1989 г. – В: Ангелов, Веселин. Протестите на турците в България срещу възродителния процес (20 – 30 май 1989 г.). С., 2015, с. 11, 15.

рани, особено във в-к „Права и свободи“ (1991 – 1997), в архивните сборници на Веселин Ангелов²¹¹ и в интернет сайтове. Тук наблягам преди всичко на задействията през май пусков механизъм, който се превръща в прелюдия и в съществен елемент на масовото изселване през юни-август 1989 г.

Законът за задграничните паспорти, гласуван от Народното събрание през април, дава юридическата рамка на приетия месец по-рано план за действие. Вярно е, че този законодателен акт се вписва в ангажиментите, поети с Виенските договорености от януари, но влизането му в сила е предвидено за септември. Въпреки това по отношение на българските турци той започва да се прилага по целесъобразност още през май. В Ангелов цитира (без посочване на изсковите данни) строго секретно решение на Политбюро, спуснато и оформено като заповед на МВР от 2 май 1989 г.²¹², което разписва конкретните стъпки. То неоснователно е квалифицирано като документа, програмирал прогонването на етническите турци, при положение че (както току-що стана дума) замисълът е кристализиран в началото на март. В заповедта от 2 май по-скоро се фиксират набелязаните оперативни действия. Тя нарежда подготовката и осигуряването на пътуванията зад граница да стане „без кампанияност“, обхващайки „българи мохамедани, които имат лоялно отношение към възродителния процес, както и националисти, оставането на които в страната не е в интерес на процеса“; дава указания отначало, докато има желаещи, да бъдат пускани масово, „но без да се разбира, че към националистите се ориентираме“; изразява очакването, че на първо време Турция ще ги приема, след което ще затвори границата; посочва, че „вече е ясно, че ние ще *изселяме* голяма част от това население не в Белене, а в Турция и може би това *мероприятие* ще се окаже по-полезно, отколкото Белене“. (Курсивът е мой, Р. А.)

Действително решението се прилага отначало строго филтрирано, за депортиране от страната на нежелани „екстремисти“ (изпратени основ-

²¹¹ Ангелов, Веселин. Протестните акции на турците в България (януари-май 1989). С., 2009; Протестите на турците в България срещу възродителния процес (20 – 30 май 1989 г.). С., 2015.

²¹² Цитирано по: Ангелов, Веселин. Протестите на турците в България срещу възродителния процес (20 – 30 май 1989 г.). С., 2015, с. 58.

но във Виена, откъдето заминават за Турция).²¹³ В Турция впрочем законът веднага е коментиран именно като намерение България да се освободи от неудобните представители на малцинството, като ги експулсира „легално“ зад граница.²¹⁴ Този тактически ход е инстинктивен рефлекс на репресивните служби, проявил се и при предишните изселнически вълни. „Активните агитатори“, „оглавилите акцията по изселването“ и „най-злостните подбудители“ са първите, подтиквани и принуждавани да заминават (или въдворявани в лагери, изпращани на принудителна работа по строителни обекти и в мините) през 1949 и 1950 г. Тогава от Турция се иска „да прибере“ „известните нам 7000 вражески елементи и агитатори“ със семействата им, независимо дали са правили постъпки за заминаване, или не.²¹⁵

През 1989 г. аналогичните действия започват през април, като експулсиранията в голям мащаб тръгват от 9 май.²¹⁶ По данни на В. Стоянов броят им достига около 10 000 души²¹⁷ От една страна, това отговаря на възприетия общ план, предвиждащ да се започне с неутрализиране на лидерите. От друга, то е реакция на започналите гладни стачки и опит да се пресече разрастването на вълненията. Тезата на В. Ангелов²¹⁸ е, че тъкмо изгонването на „екстремистите“ предизвиква разрастването на недоволството и бунтовете между 20 и 30 май. Тяхното депортиране става в момент, когато вече е в ход подстрекаване към изселване (чрез разпространени в размирните райони хиляди формуля-

²¹³ В много текстове се използва терминът „екстрадиция“, който не е коректен, тъй като не става дума за одобрено от съд извеждане на чужд гражданин към собствената му държава.

²¹⁴ **Стоянов**, Валери. Турското население в България между полюсите на етническата политика. С.: ЛИК, 1998, с. 201.

²¹⁵ АМВР, ф. 13, оп. 1, а.е. 755, л. 55. Доклад от началник отдел I и началник отделение „А“ (подписан само от втория) за положението сред турското малцинство и българо-мохамеданското население в НРБ. Без дата, след март 1950 г. Строго поверително.

²¹⁶ **Ангелов**, Веселин. Протестите на турците в България срещу възродителния процес (20 – 30 май 1989 г.). С., 2015, с. 52.

²¹⁷ **Стоянов** Валери. Турското население в България между полюсите на етническата политика. С.: ЛИК, 1998, с. 205.

²¹⁸ **Ангелов**, Веселин. Протестите на турците в България срещу възродителния процес (20 – 30 май 1989 г.). С., 2015, с. 49 – 50.

ри за издаване на задгранични паспорти и слухове за отваряне на границата), целящо отклоняване вниманието от протестите. Наблюдават се и първи черти на паническо поведение, които с няколко дни предшестват отварянето на границата, обявено в речта на Т. Живков от 29 май.

С тази шокова реч той повтаря – в един много различен контекст – апела на Г. Димитров от 1948 г. за вдигане на шлюзовете в очакване, че това ще реши поне отчасти проблема, прехвърляйки го на Турция. Надеждата е, че така ще се намери изход от провала на заченатата през 1984 г. политика. Декларацията маркира *втората повратна точка* във „Възродителния процес“ и отприщва вълната от изселвания. Конкретният момент е избран с оглед предстоящата Парижка конференция по човешките права като превантивен ход срещу неизбежното осъждане от този форум на държавното насилие по време на майските бунтове. Както започването на „Възродителния процес“ в последните дни на 1984 г. носи мистиката на внезапно, изненадващо и неочаквано събитие²¹⁹, което всъщност е съзрявало отдавна, така и 29 май 1989 г. стои в колективната памет като отправна дата на екзодус, завършващ всъщност една по-дълга логическа нишка. За общественото въображение 1989 г. остава в историята със символиката на премахването

²¹⁹ Припомням, че острите завои в етническата политика са типични за годините на комунистическия режим. Те са свързани с едно или друго събитие, с неочаквано и внезапно отклонение от обстановка, възприемана дотогава като непокатима. В края на 40-те години например някои турци недоумяват как изселническите настроения се надигат от нищото. Защо, питат те реторично и лукаво, „ако всичко е от враговете, те се раздвижиха точно сега, а не още на 9 септември 1944 г.“. Невнятният отговор, който властта им дава, е, че причината е покрусата по кончината на Г. Димитров (2 юли 1949 г.): „унесохме се“ с неговата смърт и „врагът е използвал [точно] този момент.“ (ЦДА, ф. 1Б, оп. 6, а.е. 637, л. 23. Доклад на Добри Терпешев до Политбюро след посещение в Кърджалийско, 25 юли 1949. С поправки на ръка.) Първата изселническа вълна е представена като породена (без никаква връзка с икономиката) единствено от турската пропаганда, избрала оптималния момент. „Интересно е да се отбележи, че турците не проведоха акция за изселване през 1941, 1942 г., когато гладуваха с дни, когато ходеха като просяци из страната и се хранеха с метлено семе и фасул вместо хляб. Турците не заговориха за изселване през трите сушави години и особено през 1948 г., която беше катастрофална за тютюнопроизводството...“. Идеалният момент се е оказала смъртта на вожда, „когато работата по прибирането на реколтата бе в разгара си и турските агенти проведоха в този край една добре замислена акция“. (ЦДА ф. 1, оп. 27, а.е. 40, л. 6. За турското население в родопските околии и акцията за изселване в Турция. Без дата, вероятно юли-август 1949 г.)

на границите от един свят, привикнал десетилетия наред да живее в затворени пространства. Годината ще е записана в анализите с мощното позитивно послание от падането на Берлинската стена, предшествано от по-малко зрелищното, но ключово разрушаване на загражденията между Австрия и Унгария. Но често се забравя, че наглед сходен акт може да има противоположни, напълно изключващи се смисли. През същата 1989 г. за три месеца бе вдигната и бариерата на българо-турската граница, ала събитието носи съвършено различната, мрачна, конотация на депортиране, принуда, прогонване, погване и доброволно спасително бягство на огромни тълпи от измъчени хора... Защото онова, което по формата си е (и често наричам) *масово изселване*, в действителност е комбинация от брутален полицейски натиск и психологически стрес след стрелба по протестиращи: манипулирано отгоре движение и самоусилващ се стихийен процес, поставил стотици хиляди в бедствено положение.

Декларацията на Т. Живков е възприета като начало на акция, визираща *цялото* турско население. Показателно в това отношение е проведеното от Института по социология на БАН изследване в разгара на заминаванията (23 юни – 16 юли). Концептуално то остава изцяло в парадигмата на „Възродителния процес“: формулираните критики не са принципни несъгласия с линията, а грижа за неефективността ѝ; прозира милиционерско начинание под маската на социология, като редица от докладите на МВР са по-остро критични. Но в обтекаемите си обяснения за причините проучването включва и извода, че „почти единодушно е мнението [на българските турци и дори на част от местните ръководители], че основната причина за изселването е смяната на имената... че ако [тя] е изиграла ролята на социален „детонатор“, то неин „пусков механизъм“ е изпреварващото раздаване на декларациите и другите документи за пътуване... породили... чувството, че са „нежелани“ и „гонени“.²²⁰ Потокът оперативна информация към властта²²¹ докладва за веднага появили се коментари, че с отварянето на границата България иска да

²²⁰ Докладна записка от проф. Кръстю Петков, директор на Института по социология на БАН относно проведеното експресно изследване на изселническата психоза сред потомците на ислямизирани българи. – В: **Ангелов**, Веселин. Голямата екскурзия. Т. 2, с. 350.

²²¹ По документите, публикувани в: **Ангелов**, Веселин. Голямата екскурзия. Т. 1 – 2.

изгони всички турци или че е започнало фактическо изселване на това население. Донася се за „всеобщо убеждение“, че е настъпила рязка промяна на досегашната политика от „единение на нацията“ към „изгонване от България“. Много от заминаващите недоумяват защо са *принуждавани* да напускат страната, и са убедени, че предупрежденията за незабавно заминаване в Турция се извършват от служители на МВР. Привеждат се случаи на хора, заставени за 24 часа да напуснат селата, текуща практика е да бъдат освобождавани от работа при подаване на документи за пътуване.²²²

По места случващото се нескрито е разбираемо като етническо прочитване, ускорено от натиска на властите да се приключва в най-кратки срокове. Но много по-съществено от престараването на ниското началство е, че операцията намира непросторено и непринудено одобрение на широки слоеве от българското общество.²²³ *Лятото на 1989 г. е рядък момент от историята на режима, когато той получава спонтанна подкрепа отдолу, и именно това е истински големият въпрос, повдигнат от „Възродителния процес“.* Защото тези събития потвърждават, че поддръжката, породена от страх, от опъната докрай националистическа струна и/или от неприязън към „другия“, може да бъде постигната в произволен момент, отчайващо и престъпно лесно.

Уплахата прониква отвсякъде и неин детонатор е самото обръщение на Т. Живков. Предавано по телевизията и гръмко разгласено, то оказва много по-силен ефект сред българското население от забулените в информационната мъгла слухове и откъслечни сведения за вълненията в „смесените“ райони. Войнстващият му тон вещае несигурност и възможно насилие, като още на другия ден в Разградско се долавят опасения от „мародерства, отвличане на деца и млади жени за заложници, от палежи на домове и имуществва“. Непосредствената реакция е: „Кой с бой, кой с паспорти, да изчезват. По време на Априлското въстание как са ни избивали, да ги чистим

²²² Преждевременно освобождаване от работа на подали документи за изселване е честа практика и по време на изпълнението (1969 – 1978) на изселническата спогодба от 1968 г.

²²³ Отбелязването на уникално „единство между правителство и народ както по никоя друга точка“ се приписва в донесение на МВР на доклад на посланика на ФРГ в София.

и ние²²⁴. Проявите на страх през следващите месеци са отделна и богата тема от „Възродителния процес“. Във всеки случай, огромният компендиум от мълви и фобии, съдържащ се в донесенията на службите, трасира пътя *нагоре* на онова, което се говори *долу*, и връщането му обратно към населението по каналите на пропагандно-политическата машина; взаимното оплождане и усилване между обществените настроения и манипулативните помисли на властта.

Променената ситуация засяга и битови пластове, активиращи най-първични рефлексии на недоволство. Бързо изплува винаги тлеещият мотив за „привилегиите“ на турците. Роптае се, че заминаващите получават предимства в области от установения начин на живот на „обикновения човек“, който иначе отдавна е приел, че нарушаването на правилата е основен и оправдан способ за справяне с ежедневните проблеми. Зловижда се картината на „стотици здрави мъже, които си пият бирата по мегданите и ни гледат с насмешка, докато ние работим вместо тях“. Особено дразни, че „изселническата зараза“ е обхванала отглежданата от режима и оказала се „неблагодарна“ номенклатурата сред българските турци. Изведнъж на нея започват да се приписват пороци, които може да бъдат отнесени (и в хорските приказки постоянно са отнасяни) към всеки номенклатурчик независимо от етническата му принадлежност. От всичко това има само крачка до призивите да не се допускат завръщания, или до коментарите, че „едва ли по-нататък ще се създаде друга възможност да се *очисти* (курсивът е мой, Р. А.) и успокои нацията“. В прав текст подстрекателства в същата посока се чуват и от „художествено-творческата интелигенция“. Донася се за оценки на нейни „утвърдени представители“, които „оценявали, че заявлението на Т. Живков е „най-българската стъпка в новата история на страната [със] стратегическо значение... Препоръчва се да не се задържа и усложнява пътуването за Турция... Изразява се мнение, че сегашната ситуация е най-естествената и благоприятна за трайно и окончателно решение на националния въпрос... С цената на определени икономически и социални трудности, а при необходимост и с насилствени

²²⁴ АМВР, ф. 1, оп. 12, а.е. 766, л. 91. Съобщение относно обстановката в страната към 7,30 ч. на 31 май 1989.

мерки в рамките на закона всички, които не се чувстват българи, следвало да напуснат страната. Това сурово и силно решение се взимало в името на бъдещето²²⁵.

Властите в нито един момент не престават, с по-малък или по-голям успех, да манипулират процесите и обществената атмосфера. В началото на юни например, въпреки масовизирането на заминаванията, продължава да се обръща специално внимание на лидерите сред турското население, като е дадено указание за незабавно издаване на паспорти на „изявили се в миналото и сега националисти, принудително заселвани и осъждани, членове на неформални групи, лидери, организатори и най-активни участници в масовите демонстрации, прояви, безредици и ексцесии.“²²⁶ В тази фаза П. Кубадински твърди, че това е „време на прекипяване“, но че турците не бива да бъдат спирани, процесът трябва просто да бъде регулиран.²²⁷ Г. Танев пък не влиза в тънкости и споделя, че „ако ние умело не направляваме този процес и на базата на законите, които приехме сега, не помогнем да излязат няколко стотин хиляди от България и трайно да се настанят в Турция, ние поставяме под въпрос бъдещето на НРБ“²²⁸. Указанието му *трябва* да се спусне на всички институции, които все още проявяват колебание, стъписани от загубата на население и работна сила.

Това са тактически директиви, отразяващи решенията във върха на пирамидата на властта. А те са противоречиви, невротични, диктувани от бързата промяна в обстановката. Най-показателни за мотивите ѝ са обсъжданията в Политбюро и на по-разширени форуми от 6, 7 и 16 юни, където прозрачно се проявява мисленето на върхушката по време на кулминацията на „Възродителния процес“. В тези стенограми изпъква образът на късния Т. Живков като параноичен и сенилен диктатор в края

²²⁵ **Информация** относно обстановката в страната към 9 юни 1989 г. – В: **Ангелов**, Веселин. Голямата екскурзия. Т. 1, с. 200.

²²⁶ АМВР, УБО Е-1989, л. 20. Циркуляр на Г. Танев до началниците на централните подразделения, Софийско градско управление и областни управления на МВР, 8 юни 1989.

²²⁷ **Заседание** на Политбюро, 6 юни 1989. – В: **Леви**, Самуел (съставител). Истината за „Възродителния процес“. С., 2003, с. 66.

²²⁸ Пак там, с. 77.

на властването си, изправен пред безизходицата от собствената си действия, лишен от поле за отстъпление и загубил връзка с действителността. Той се самоекзалтира, панически повтаря да няма паника, държи се неуравновесено и дементно, а в изречения на глас поток на съзнанието допуска флагрантни противоречия. За кратко неговата степен на свобода (в страната) е практически неограничена, може да реши каквото поиска, да обърне посоката в движение: всички ще го последват и ще му сервилничат на мига. Вождът хаотично лансира идеи във всякакви посоки с чувството за всепозволеност на публичния си изказ. В прав текст оповестява целите и техните прикрития. Езикът се превръща в напълно националистически, без предишния идеологическия смокинов лист. Живков искрено се радва на бесовете, които е пушал с декларацията си от 29 май, и е трудно да се приеме, че има някакъв втори план или конспиративен пласт зад онова, което струи от говора му. Той (в много по-малка степен и околните) казва каквото мисли и както го мисли. Останалото извън скоби е прозаична полицейщина, за изпълнението на която ще се погрижи преторианската гвардия. В тези няколко обсъждания някогашните умувания по дългосрочни стратегии и тактики са отстъпили пред форсмажора на ситуация, която в заслепение се привижда за възможност „турския въпрос“ да бъде решен тук и сега.

В обсъжданията на 6 юни Т. Живков не крие, че истинската задача е етническо прочистване чрез предизвикано изселване. „Трябва да видим как да използваме [успеха в потушаването на бунтовете], за да можем максимално хора да изселим. Ние не го оповестяваме и не бива да го оповестяваме, но трябва не по-малко от 200 хиляди души да изселим... В целия наш замисъл този въпрос стоеше, въпреки че не го дешифрирахме и избягвахме да говорим широко по него. И сега не бива да говорим.“²²⁹ И веднага след това: „Не изселване. Не трябва да употребяваме думата изселване... Ние

²²⁹ **Извадки** от стенографски запис на заседание на Политбюро, на което се разисква възникналата в страната ситуация след изявлението на Т. Живков от 29 май 1989 г., 6 юни 1989. – В: **Ангелов**, Веселин. Асимилаторската кампания срещу турското национално малцинство в България. Документи. С., 2008, с. 594, 598.

снемаме въпрос с изселването“. Емил Христов го е приземил²³⁰, като му е напомнил, че от този термин следват юридически проблеми, пенсии, наследства... И отново П. Кубадински е с най-точна прогноза, доволен, че някогашната му оплота схема сега, постфактум, е официално призната: той залага на 300 хиляди души, което се посреща скептично от Т. Живков, все още живеещ с убеждението, че Турция няма да приеме толкова голям брой. В далечен отглас на повика на Начо Папазов от 1964 г. той вмята дори лирични нотки, призовавайки „да ги изпращаме с музика...“. А Георги Йорданов вампирски метафорично обобщава целта, скромно признавайки, че не може да каже дали ще бъдат 200 или 100 хиляди, „но държавата ни има интерес да изтече малко кръв. Това което е нечисто, трябва да изтече (курсивът е мой, Р. А.), защото се оказва, че много от организаторите са минали през лагери, през затвори; те са фанатизирани докрай и за тях няма връщане“²³¹.

На следващия ден (7 юни) пред по-широк състав Живков повтаря почти дословно думите си в Политбюро. Отново едновременно иска широк път за изселване и твърди, че изселване няма²³², но сега отива значително по-далече, отстранявайки временно „Възродителния процес“ от дневния ред. „Снемаме засега нашата стратегическа задача да убедим тези хора, че са българи, че не са никакви турци... Не се поставя въпросът за това, че те са българи... В тактически план ние не говорим сега и не трябва това да бъде нашата главна тема, но като стратегическа задача ние не я снемаме и не можем да я снемаме.“ Живков отрича да е проявявал късогледство: „ние сме се подвели от това, че населението масово преименува имената си за

²³⁰ **Стенографски** запис на заседание на Политбюро, на което се разисква възникналата в страната ситуация след изявлението на Т. Живков от 29 май 1989 г., 6 юни 1989. – В: **Леви**, Самуел (съставител). Истината за „Възродителния процес“. С., 2003, с. 72. В сборника на Самуел Леви е поместен пълният текст на стенограмата, докато в този на Веселин Ангелов има пропуснати пасажки.

²³¹ Пак там, с. 70.

²³² **Среща** на Политбюро с първите секретари на областните комитети на БКП, председателя на Постоянното присъствие на БЗНС, секретаря на ЦК на ДКМС и министъра на вътрешните работи, 7 юни 1989. – В: **Ангелов**, Веселин. Асимилаторската кампания срещу турското национално малцинство в България. Документи. С., 2008, с. 601, 602.

една седмица или по-малко.²³³ Към променената реторика по върховете се е нагодила и бълваната текуща информация на службите. Техните седмични оперативни сводки престават да съдържат раздел за „Възродителния процес“ тъкмо от дните на майските бунтове. (Първият обзор, в който отсъства, е за 22 – 28 май.) По-нататък за него вече не се пише, като вълната заминаващи се превръща в основно съдържание на обобщаващата уводна част на информацията, измествайки предходния акцент върху „неформалите“.

Само след десет дни се стига до нов обрат. На 14 юни Т. Живков разисква ситуацията с Д. Стоянов и му възлага да я обсъди в Политбюро. В отсъствие на генералния секретар дискусиата на 15 юни проявява различни мнения. Стоянов фиксира като „разумна граница“ и „нормален ритъм на изселване“ бройката от около 2500 – 3000 души дневно. Особено нервна е позицията на Петър Младенов, която излъчва усещане за безизходица, безсилие, разколебаване (загубена битка на външния фронт) и формулира съвършено погрешни преценки за възможностите на Турция да приеме вълната (определя капацитет от максимум 50 000 души). Съвсем открити са пълното му ангажиране с политиката към българските турци и фалшът в по-късното му представяне за инакомислещ в Политбюро. Той вече пробва замахвадения на лидер, опитва се да задава тона, спуска указания на други присъстващи, поставя условия, очертава курс, оставяйки обаче последната дума на Т. Живков и проявявайки на моменти изключителна сервилност. Впечатляващ е витаещият автентичен страх от Турция. За П. Младенов приемането на изселническа спогодба, възстановяването на имената, религията и езика, даването на гаранции на малцинство на оставащите в страната е „край на България“, който „може да настъпи след 20, 30 години... [означава] признаване на Турция да си направи тук република, както в Кипър, да я разшири по-нататък и да ликвидира България като самостоятелна държава“. „Реформаторът“ иска въвеждане на военно/извънредно положение, което оставя малко съмнение, че (шест месеца по-късно, на 14 декември) действително е произнесъл репликата „Нека дойдат танковете!“. Доверието му в армията е нулево, говори за възможност турците „да завземат „Златни пясъци“, след това да тръгнат

²³³ Пак там, с. 602, 610.

към Пловдив“, като упованието е единствено в гаранциите на Варшавския договор. Като заявка за преврата от Десети ноември може да се прочете предложеното отклоняване на вниманието чрез политическа реформа. „Бихме могли да помислим за преустройство в областта на политическата система и т.н. Тоест да направим нещо, което да привлече вниманието на света към България и по друг повод, а не само с турците.“

Дълбока, граничеща с ужас боязън от Турция изпитват и други. Георги Танев обсъжда сериозно варианта тя да стигне не до Пловдив и София, но евентуално до „някакво предмостие на 20 км“, а Христо Малеев от Живковия семеен клан очаква военна авантюра от турците, при която „не трябва да имаме никакви илюзии, “защото турската държава е „страшно силна... за една седмица ще ни смеле, ако тръгне на един военен конфликт... армията [им] ако тръгне, няма кой да я спре до Сливен. За 2 – 3 дни ще стигне“.

Силна обаче остава нагласата за продължаване на политиката на етническо прочистване. За Иван Ганев главният въпрос е „да нямаме турско малцинство“ и само „масовото изселване на това малцинство ще ни доближи до решаването на този въпрос“. Към същата линия се придържа Г. Танев. Според расистко-класовите възгледи на Х. Малеев „нашият интерес е да ги разбием, да не са заедно. Не всички да отидат, някои от тях да останат, особено тези, които сега работят и които са от селото, от фабриката и т.н. ... да махнем интелектуалците, а този човек, който си работи на нивата да остане“. С панелното си идеологическо мислене пък Йордан Йотов се връща към класиката, припомняйки, че на това население „не можем да разчитаме в една по-сложна ситуация... [защото то] се разкри като един потенциален враг на нашата страна и на нашия народ... Трябва да се освободим от всякакви илюзии по отношението на поведението [му] в бъдеще и при една по-сложна обстановка“²³⁴.

На 16 юни пред Политбюро Т. Живков арбитража, проявявайки нервност и бруталност, очевидно предизвикани от бързо натрупващите се остри икономически проблеми и (вероятно) от реакциите в чужбина, които третираят събитията като депортация. Директивата от срещата

²³⁴ **Обсъждане** на практическите мерки във връзка с обстановката в страната и прилагането на закона за паспортите и българското гражданство, 15 юни 1989. – В: **Ангелов**, Веселин. Голямата екскурзия. Т. 1, с. 235 – 258.

на 7 юни е отречена и новата заповед на деня (споделена само в кръга на Политбюро и при строга забрана да се оповестява навън): *Стопиране на изселването!*. Повече от 1000 – 2000 души дневно не трябва да се насочват към границата, останалите се отправят в производството и за прибиране на реколтата. „Който желае да напусне, може да напусне по закона. А за това население снемаме постановката, която беше издигната на срещата с първите секретари [на 7 юни], тъй като тя не е изгодна за нас сега поради това, че Турция ще иска да я използва против нас. Ние не можем да я реализираме за една година. Това е процес, който ще се реализира за не по-малко от 5 – 10 г.“ Курсът е към убеждаване, признатата само преди десет дни слепота за преименуването е забравена, за да се завърне канонът на „Възродителния процес“ чрез „разясняване на тези хора, че те са българи, че в тях тече българска кръв“. Публично няма да се говори, че изселническият въпрос е отпаднал, а ще се провежда масова агитация за разубеждаването от заминаване. За целта ще се използват всички възможни плашила за очакващото ги в Турция, „журналисти и хора от вътрешно министерство [ще] дирижират и подхранват“²³⁵ специална рубрика в медиите.

Т. Живков и службите всъщност никога не са имали действително намерение да спрат вълната, а и тя вече не може да бъде спряна. Най-интензивното изселване предстои. В началото на юли например, на поредното обсъждане на ситуацията в Координационния съвет по възродителния процес, са поканени „технократи“, говорещи на по-деидеологизиран език. Разговорът тече като сладки приказки, скача от тема на тема (добър драматург би направил чудесна пиеса по него), а най-висшестоящият присъстващ (Д. Стоянов) от време на време слага ред, припомняйки напътствията на Т. Живков или изговаряйки задължителната идеологическо-политическа мантра. Но той спокойно признава, че „не сме успели да ограничим изсел-

²³⁵ **Заключително** изказване на Т. Живков на заседание на Политбюро по ситуацията в страната и мерките за нейното овладяване, 16 юни 1989. – В: **Ангелов**, Веселин. Асимилаторската кампания срещу турското национално малцинство в България. Документи. С., 2008; **Ангелов**, Веселин. Асимилаторската кампания срещу турското национално малцинство в България. Документи. С., 2008, с. 627, 628, 630.

ническата психоза²³⁶ и въпреки кратки моменти на затягане на издаването на паспорти границата остава отворена. В началото на август директивата от МВР е като бойна заповед: „не бива да сваляме темпа – по 4 – 5 хиляди на ден; трябва за този темп да се воюва и да се опразнят трите района – Кърджалийски, Варненски и Разградски“²³⁷. А малко преди въвеждането на входни визи от Турция на 21 август инструкциите еднозначно продължават да визират ограничаване броя и демотивиране на желаещите да се завърнат с оглед затвърждаване резултатите от етническото прочистване.

Декларацията от 29 май дава на режима възможност за трети опит да реализира перманентното си намерение за изселване на българските турци. Но планът за частично етническо прочистване може да се осъществи в мащаба от 1989 г. само защото сред турското население е налице обща нагласа за заминаване, помела всичките им житейски проекти в рамките на България. Оттук и искреното стъписване пред ситуация, в която като че ли (статистически това не е точно) *всички* (дори „лоялните“) потеглят: картина, позната от първата изселническа кампания в началото на 50-те години.

Привеждам тези обширни пасажи, за да се почувства политическата атмосфера, в която през лятото на 1989 г. се обсъждат стопанските въпроси, породени от отварянето на границата. *Икономиката вече не може да бъде избегната, а напротив – обсебва цялото внимание на властта. Но претегляйки как да действа, върхушката продължава да дава превес на политическите съображения.* Пред избора между икономика и (вътрешна или външна) политика безусловният инстинкт е в полза на втората. Така Г. Танев може да твърди че „Турция разчита след 30 години... че ще ни ликвидира... Ние трябва да ги *изведем* (курсивът е мой, Р.А.) с всички рискове и загуби за икономиката... Колко ще загубим, ще направим сметка, но трябва да се знае, че и много ще спечелим... Ще се освободят редица средства, които ще се инвестират в социалната политика, и всички тези общини там

²³⁶ **Заседание** на Координационния съвет по възродителния процес, 3 юли 1989. – В: **Ангелов**, Веселин. Голямата екскурзия. Т. 2, с. 24.

²³⁷ **Заклучително** изказване на Д. Стоянов на заседание на Съвета за координация, 7 август 1989. – В: **Ангелов**, Веселин. Голямата екскурзия. Т. 1, с. 284.

са на дотации, до една²³⁸. А П. Младенов порицава местни ръководители, защото „винаги е имало хора, които са против това [турците] да си отиват, тъй като гледат на тях изключително като на покорна, дисциплинирана работна ръка. Тях не ги интересува толкова проблемът как ще изглежда България след 10, 15 или 50 години“²³⁹.

Пред следващите месеци трудностите около изселването се наслагват към тези на други големи политико-стопански начинания и най-вече въвеждането на „фирмената“ организация. Времената не са за тежки идеологически завои в етническата политика, където текущите грижи надделяват над изработването на стратегии. След като на 21 август турската граница е затворена и започват все по-многолюдни завръщания, режимът обаче се изправя пред различна ситуация. Възникват друг тип стопански проблеми, трябва да се намери модус на съжителство с хора още по-подозрителни, доколкото са се докоснали до държавата – враг, и изобщо до капитализма. Всичко това мотивира партията да формулира нови концептуални рамки. Този обречен опит се прави, когато външната среда вече неудържимо води към рухване на последните крепости на стария политически ред в Източна Европа.

Лебедовата песен на Т. Живков по „Възродителния процес“ е изпята в края на октомври, с подготовката на поредната (оказала се терминална) тежка „концепция“ по въпроса. Във встъпителните си бележки той твърди, че страшното е отминало, но всъщност внушава усещането, че се случили опустошителни събития и че нищо не е решено.²⁴⁰ Въл опит да вдъхне самоувереност, е декларацията, че „преминахме без политическа криза „горещото“ лято на 1989 г.“, която предвид броевите дни до Десети ноември

²³⁸ **Обсъждане** на практическите мерки във връзка с обстановката в страната и прилагането на закона за паспортите и българското гражданство, 15 юни 1989. – В: **Ангелов**, Веселин. Голямата екскурзия. Т. 1, с. 250.

²³⁹ **Стенографски** запис на заседание на Политбюро, на което се разисква възникналата в страната ситуация след изявлението на Т. Живков от 29 май 1989 г., 6 юни 1989. – В: **Лев**, Самуел (съставител). Истината за „Възродителния процес“. С., 2003, с. 76.

²⁴⁰ **Встъпителни** бележки на Т. Живков към внесения от него материал за обсъждане в Политбюро „Единството на българския народ и практическото осъществяване на Юлската концепция“, 25 октомври 1989. – В: **Ангелов**, Веселин. Асимилаторската кампания срещу турското национално малцинство в България. Документи. С., 2008, с. 745 – 749.

звучи пародийно. Винаги е прехвърлена на даваните „почти половин век“ привилегии, довели само до „организация в държавата, насочена срещу самата държава“, и бабайски се заявява, че „нови компромиси са излишни и опасни.“ Същевременно се признава фиаското: „никой от тези, които се връщат, не заяви в средствата за масова информация, че е българин“, а национализмът излиза от контрол (на партиен език – „настроенията срещу потомците на ислямизираните българи се засилват и това създава определена опасност за единството на обществото“). Високопарният призив е „да сложим край на една национална драма“, а идеологическото клише е познатото изграждане на „единна българска нация“, представено като недовършена задача. Причината пък тук е в науката и медиите. Учените разглеждали въпроса „едва ли не като интересен епизод от историята“, а медиите „направиха доста, за да бъдат полезни в един изключително сложен процес, но се ангажират отделни лица, отделни автори: двама-трима репортери от телевизията, двама-трима автори в отделни вестници и толкова“. За да се стигне до изходната точка: „не се показва ярко, че потомците на ислямизираните българи не принадлежат по език, култура и начин на живот към турската нация. И в значителна степен тъкмо това е основната причина за тяхното масово завръщане в България и доказателство за тяхната етническа принадлежност“.

Като че ли от изтеклите пет месеца не е научено нищо, което впечатление се потвърждава при обсъждане на бележките на Живков.²⁴¹ Тогава, когато всички областни кадри се оплакват от тежкото състояние на икономиката (особено в селското стопанство) поради изселванията, политическата власт и идеолозите отново са обсебени от истинската си цел за възможно най-широко прочистване на страната от турците. П. Кубадински заявява, че „ако ние в Кърджали изкараме 100 000 д. по силата на разделените семейства, 50 000 от Шумен и 80 000 от Русе, ние си решаваме въпроса за *продухване* (курсивът е мой, Р. А.) на това население.

²⁴¹ **Извадка** от стенографски запис на разискванията в Политбюро по внесената от Т. Живков разработка „Единството и български народ и практическото осъществяване на Юлската концепция“, 25 октомври 1989. – В: **Ангелов**, Веселин. Асимилаторската кампания срещу турското национално малцинство в България. Документи. С., 2008, с. 749 – 752.

Няма да има вече хора, с които да боравят“. За Добри Джуров важното е „колкото можем повече да изселим; колкото можем повече да приобщим към нас“. Й. Йотов иска „основна, трайна и крайна стратегическа цел... да бъде *очистването* (курсивът е мой, Р. А.) на българските земи от всички онези, които имат чуждо национална съзнание, по-конкретно всички, които имат турско национално съзнание“. А Г. Танев предлага „освобождаване“, т.е. лишаване от българско гражданство на „фанатизирани българи мюсюлмани, които желаят това“, и организиране на акция за масово или групово връщане на паспорти за заминаване“. Заключителното слово на Т. Живков²⁴² напомня политическо завещание и вече е пропито от класическата самота на диктатора. То малко се занимава с „турския въпрос“ и по този пункт признава провал: започналото разселване на завръщащите се в други райони на България (вж. III.3.3) не може да продължи административно, а трябва да става на икономическа основа; поради вътрешни и международни причини няма как да изгоним турците, „това не зависи от нас“; по този въпрос нямаме решителна подкрепа на Съветския съюз, „останахме сами“; трябва да се оправяме сами, а „на нас историята ни е предоставила просто изключително кратко време [интуиция за края]; иначе ще влезем в дълбока криза, от която трудно ще се измъкнем; сега е време да се измъкнем“. А от несвързаните му думи излизат прозрения („социалистическата общност се разпада“), напътствия („нашата обществена наука трябва да измени своето отношение“; „трябва добре да платим на тези, които стоят на правилни позиции и правилно ще възпитават младото поколение“), признания („главният въпрос е объркаността в художествената интелигенция и преди всичко сред писателите и някои други отряди, но аз смятам, че ние постепенно ще овладеем положението там“)...

През този епизод на „Възродителния процес“ (септември-ноември 1989 г.) властта опипва без особена настойчивост, за самоуспокоение, някои по-слабо използвани идеологически линии. Още през лятото от време

²⁴² **Заключително** слово на Т. Живков на заседанието на Политбюро от 25 октомври 1989 г. – В: **Ангелов**, Веселин. Асимилаторската кампания срещу турското национално малцинство в България. Документи. С., 2008, с. 753 – 757.

на време на асимилацията е приписвана месианска и цивилизаторска мисия, да се внуши, че с тази своя политика България опазва Европа от турската опасност, решава общоевропейски въпрос. В по-семейна перспектива „Възродителния процес“ е представен като решаващ за съдбата на социализма в България и „за всичко, което е светая светих“.²⁴³ През септември, в новата все по-безнадеждна ситуация тези нотки се завръщат. Знаменателна за безпомощността крачка е обръщането към Църквата. Неочаквано тук-там в документите етническите българи се превръщат в „потомци на българите православни християни“. Появява се указание за активизиране на работата по „ангажирането на християнската църква (римокатолическата, протестантската, православната, различните секти и пр.) за оказване влияние за възприемане на България като преден фронт за защита на Европа и християнската цивилизация от експанзионистичните стремежи на Турция и исляма“²⁴⁴. Идеята е, разбира се, само за вътрешна консумация и каузата е напълно обречена, колкото и след четвърт век тя отново да излиза от мода. Пак с оглед на международния контекст и за смекчаване на напрежението в страната се изисква „проявяване на толерантност към ритуалите и обредите, свързани с изповядването на ислямската религия, и поддържането на култовите места за тяхното извършване“. Накрая, в чисто локален план идеолозите (както през 60-те години) се сещат за Дружба „Родина“ и не намират проблем да впрегнат опита на тази някога определяна като фашистка структура в една комунистическа цел. Предлага се да бъде разработено и предложено на ЦК „виждане за възможността за създаване на *организирано вътрешно самодвижение* [организираното самодвижение е оксиморон] на българите мюсюлмани за оставане в България и приобщаване към българската социалистическа нация (по подобие на Дружба „Родина“ през 40-те години)“²⁴⁵.

Събитията от пролетта и лятото на 1989 г. обаче сричат безвъзврат-

²⁴³ **Заседание** на Координационния съвет по възродителния процес, 3 юли 1989. – В: **Ангелов**, Веселин. Голямата екскурзия. Т. 2, с. 27, 46.

²⁴⁴ АМВР, ф. 1, оп. 12, а.е. 930, л. 15. Основни насоки и мероприятия за работата на МВР във връзка с актуалните проблеми и задачи по Възродителния процес, залежали в становището на Политбюро от 4 септември 1989 г., 18 септември 1989. Строго секретно.

²⁴⁵ Пак там, л. 11.

но модела на „Възродителния процес“. *За първи път от началото му икономическата криза се преплита тясно и шоково с асимилаторската акция.* Обвързват се два провала, стопанските несполуки се асоциират с очевидно несъстоятелната етническа политика. От населението се чуват редки покаятелни гласове, че „като българи, трябва да се срамуваме от това, което става“, все по-открито и масово се признава, че преименуването е грешка, за която се плаща и ще трябва да се търси отговорност. Разбира го и част от репресивния апарат, който през лятото на 1989 г. е на фронтовата линия. Сред тези кадри тук-там си пробиват път един по-изчистен от идеология речник и по-трезви преценки. Някои са изгубили илюзии, видели са, че не може да се противостои само със сила. Идва редът на равносметката и (за мнозина) – смътният страх от възмездие. Едва ли и преди това здравомислещ човек е смятал, че преименуването ще промени културната идентичност на българските турци, но политическата класа и идеолозите не са преставали да повтарят идеалистичната (и съответно чужда на марксизма) теза, че с насилствената смяна на името се променя душата и мисленето на човека. Сега, след масовото изселване, съмнението вече се изрича (полу) гласно и в техните среди.

Така в средата на октомври главният идеолог Йордан Йотов споделя откровението си, че единственият положителен опит той вижда в изселването.²⁴⁶ „За съжаление, възродителният процес се разви и се развива не така, както ние предвиждахме и както желяехме, и горещо желяем той да се развива. Това, което постигнахме с отварянето на границата, не е малко... Но негативният момент според мене се състои в това, че турското национално съзнание в тази част от българското население сега не затихва. Струва ми се, че и в близко бъдеще то няма да затихне, а може би ще се изостри... Това население, което се връща и което не е заминало, но желяе да замине, неговото турско национално съзнание също не затихва... Те се завръщат, защото не могат да намерят препитание там, но никой не се връща с променено национално съзнание. Нещо повече... разбирам, че много от тези

²⁴⁶ ЦДА, ф. 1Б, оп. 63, а.е. 53, л. 252. Заседание на Съвета по координация във връзка с обстановката в страната, 16 октомври 1989.

хора... се връщат още по-надъхани“. Асимилацията е маскирана като интеграция, а проблемът, оказва се, е, че у нас тя си пробива път трудно. „Като че ли *естественият асимилационен процес, който винаги и навсякъде в света се създава* (курсивът е мой, Р. А.), се извършва много по-бавно, отколкото на нас ни се иска.“ За жертва са представени етническите българи, показно се афишира загриженост за проявите на (иначе изкарания от бутилката от същата тази власт) национализъм. „Може би у българското население се заражда едно чувство на самосъхранение... И аз не съм много оптимист в това да вярвам, че ние чрез пропаганда ще можем да смирим тази събудила се и напластявана от векове ненавист към поробителите, чиито представители се явяват тези хора.“

Макар и скрито зад дебел пласт предохранителни думи, в социологическо проучване²⁴⁷, носещо датата, на която е проведено обсъждането в Политбюро (26 октомври), се говори за наличието на два лагера. Първата линия според него е на тези, които смятат, че събитията от месец май насам са доказали провала на „Възродителния процес“. За тях идеалният вариант си остава всички или почти всички да се изселят в Турция, респективно да се попречи на тяхното завръщане, защото „от турчин българин не става“. „Крайните“ представители на тези група настояват да се използват всички възможни мерки, включително частична изселническа спогодба, докато „умерените“ намират, че е възможно да се оптимизира процесът на завръщане и напускане (например като се позволява на всички, получили визи за Турция, да продават недвижимите си имоти), „доколкото изследването показва, че са сравнително малко случаите, когато се завръщат семейства без жилища“. Втората линия е на убедените в целесъобразността на „Възродителния процес“: „Като не сме в състояние да предотвратим завръщането, сме длъжни да го използваме за стратегическите цели на българската национална кауза“.

Заклучението в доклада на Информационно-социологическия център на ЦК е в типичната изхлузваща се позиция на „партийна интелиген-

²⁴⁷ ЦДА, ф. 1Б, оп. 55, а.е. 726, с. 1 – 25. Основни резултати от проведеното експресно социологическо изследване на тема „Обратната вълна“. Информационно-социологически център на ЦК. 26 октомври 1989. Поверително.

ция“. Авторите не желаят да се идентифицират с изливащия се плебейски патриотарски патос, но и нямат нито куража, нито желанието да се отрекат от „Възродителния процес“. Така, със схоластика и привидно по-толерантни становища, той всъщност е защитен. Самата политиката не е поставена под съмнение, вина в нея не се вижда, на критика (заради ниска ефективност) подлежат само „лошото“ ѝ изпълнение и обслужване (в частност от медиите). Препоръките са за диференциран подход към завръщащите се и за „широка социална видимост“ на *обратната вълна*. Хиперболизираният образ търси да внуши усещане за мощен симетричен *праведен* устрем към завръщане, който да омаловажи екзодуса, компенсира и смекчи срама от проявилите се през лятото нездрав нагон към бягство от отечеството и социализма. А призивът към общественото мнение е да се подготвя за предстоящ съвместен живот с тези хора, „които в една или друга степен са осъзнали [„трагично изстрадали“] нетурската си национална принадлежност“ и не бива „да бъдат третиранни като турци, ако действително желаем да станат истински българи“. Произведена е поредната индулгенция, оправдаваща поредния провал.

Това е пределът, до който успяват да стигнат идеологическите апаратчици на отиващия си режим. Репликата предшества с дни отстраняването на неговата персонификация, като след два месеца събитията бързо ще доведат до фарисейско отричане на „Възродителния процес“ от инициаторите и извършителите, до политическото (но не и съдебно) осъждане на престъплението, до „връщането“ на имената, националистическите бунтове от началото на 1990 г. и постепенното, дългогодишно и противоречиво реинтегриране на българските турци в гражданския живот на страната.

I.3. КЪДЕ ВСЕ ПАК Е ИКОНОМИКАТА?

■ Традиционно, междуетническите сблъсъци се разглеждат като сплав от исторически напластявани отношения между общности, идеологизирани митологеми или религиозни противопоставяния, политически манипулации и цели ... До тези войнстващи и шумни съставки неизменно стоят и институционалният или личният икономически интерес. Дори първоначално да остава прикрит, във веригата от събития той бързо излиза наяве и е приеман като тривиален, разбираем от всички подтик за агресивно и враждебно отношение между етнически групи. На съперничеството за стопанско пространство се гледа като на естествен социален дарвинизъм; подозрението, че зад конфликтна история между национални групи стои търсене на материална изгода, е винаги наблизко. А когато дойде време за умиротворяване и за поредното наместване на пластове, икономическото измерение продължава да стои в центъра на събитията: то е важна сила, защото разрешаването на сблъсъка зависи до голяма степен от стопанския потенциал на страните; идва ред на битката за последиците, за разпределението на печалбите и на загубите, за разместването на активите и пасивите между взелите връх и загубилите. В нито една от тези фази етнически обгабените съперничества не протичат в празното. Откакто през 19. в. националната държава става рамка на всички социални процеси, тя е и незаобиколим участник в тези сблъсъци. При това не неутрална, а заинтересована страна, която често ги подклажда идеологически и/или политически; тенденциозно ги арбитрира съдебно и административно; пристрастно накланя везните в разпределението и осчетоводяването на стопанските им последици. Прави всичко това, без и за момент да изпуска от поглед

собствения си институционален интерес или този на овладялата я корпоративна мрежа.

В пространния ми разказ за „Възродителния процес“ дотук обаче властва *политическото*. Икономиката остава на заден план, намесва се инцидентно или несистемно в мотивацията за ключови решения, отстъпвайки водещото място на съображения от друг характер.²⁴⁸ Така е в началото на 50-те години, когато се надига първата изселническа вълна, така е и през следващите две десетилетия, когато се обсъждат нови стъпки в тази и в други посоки. Стопанските проблеми, свързани със заминаването на българските турци, разбира се, не може да бъдат скрити или игнорирани. Ала на тях се гледа като на неизбежна странична и допустима цена за постигане на целите на националната сигурност (съответно целостта на режима) и/или на партийната идеология. Що се отнася до бюджетните и инвестиционни усилия за подобряване на бита и културата на турската общност в страната, то те се вписват в цялостната програма за модернизация и социално хомогенизиране. Не по-различна е картината в годините непосредствено преди „Възродителния процес“. Малко преди да се тръгне към поголовната асимилация, за икономика се мисли и говори съвсем инцидентно. След като преименуването започва, стопанският акцент е поставен върху обичайните политики за печелене на лоялност срещу благосъстояние. Накрая, при завоя от 1989 г., икономиката застава в центъра на вниманието, но решенията отново са подчинени на доминиращите политически съображения.

Ако до 1944 г. напрегнатите отношения с други етноси в България имат както своя икономическа протоистория, тъй и стопански ефекти, то в сблъсъците на комунистическата държава с турската общност икономическото измерение натежава едва *по време* на събитията и *след* приключването им. Това се проявява най-ярко с „Възродителния процес“. *Остри-*

²⁴⁸ Анализите, акцентиращи върху етнографските и антропологичните процеси около „Възродителния процес“, също поставят икономическите *причини* на заден план. (Вж.: Груев, Михаил, Алексей **Калъонски**. Възродителният процес. Мюсюлманските общности и комунистическият режим. Институт за изследване на близкото минало и Институт Отворено общество. С., 2008.)

ят етнически конфликт от 1985 – 1989 г. е без стопански подбуди²⁴⁹, но с дълбоки икономически последици. Неговите пресечни точки с икономиката не са в предисторията; през първите четири години те са по-скоро тривиални, но посвоему подриващи системата; а в заключителната му фаза имат тектонично отражение върху стопанската и политическата съдба на режима.

Тази особеност изпъква в кратка историческа ретроспекция.

Непосредствено след Освобождението икономическата позиция на турците в България е радикално подкопана с овладяването на чифликите и господарските земи. Движещата сила зад този аграрен преврат е стръвта на българския селянин към оземляване, като отраженията на процеса върху структурата на собствеността и финансовите потоци в новата държава са значителни. През следващи периоди икономически мотиви ще се проявят например при насърчаване на емиграцията към Турция през 30-те години. Що се отнася до помаците, Антон Страшимиров представя „Кръстилката“ през Балканските войни като претекст за тяхната стопанска експроприация, разграбване на напуснатите села, издирване на скрити пари... Според него „нашите власти са действали по начин, позорен за страната ни и за човечеството. Единствената цел, която са преследвали, е лично облагодетелстване“²⁵⁰.

В антигръцкото движение от първото десетилетие на 20. в., чиято кулминация настъпва през 1906 г., икономическите движещи сили са видими с просто око. Макар да има дълга идеологическа и национална пре-

²⁴⁹ Имам предвид подбудите на държавата и нейните малцинствени политики, от чиято гледна точка турското население е единствено пасивен обект. Тук не дискутирам личните икономически мотиви и решения, които се обсъждат по-нататък в текста. В социалистическа България те така или иначе имат второстепенно значение: в нея всички (не само турците) са ограничени в свободата си да емигрират, в качеството си на потребители, инвеститори и изобщо на рационални стопански субекти.

²⁵⁰ Иванова, Евгения. Отхвърлените „приобщени“. Институт за източноевропейска хуманистика. С., 2002, с. 12, 13. Макар и последователен критик на всички силови политики срещу мюсюлманите в България, Е. Иванова определя мнението на А. Страшимиров като крайно. Според нея то „едва ли изцяло отговаря на истината; едва ли „личното облагодетелстване“ е било „единствената цел“. Покръстителският патос съдържа и голяма доза искреност.“

дистория и да протича на фона на безпощадна военно-политическа борба за разпределение на наследството на все още Османска Македония, зад сблъсък с гръцките общности в България стоят стопански цели и напорът на укрепващата господстваща нация. Друга механика, но сходен по смисъл мотив движи *антисемитското законодателство от 1940 – 1944 г.* На пръв поглед наложено от (външно)политически съображения и обосновавано с аргументацията на расизма, то идва да задоволи и отдавна битувачи нагони. Всички противници на новите закони недвусмислено го представят като целенасочено посегателство срещу стопанските устои на еврейското малцинство. И когато многобройните визиращи го разпоредби започват да се прилагат, икономическият мотив бързо излиза на преден план. Фискалната преса на държавата, задължителното „побългаряване“ на активи, лишаването от право да се упражнява стопанска дейност, и – при връхната точка от март-май 1943 г. – разпореждането с движимостите и недвижимостите на изселените от големите градове в България и на депортираните от „новите земи“ евреи са все прояви на планирана икономическа агресия. Отчасти тя отразява тлеещи по-отдавна съперничества; реализация е на (полу)изказвани преди това цели. Отчасти е резултат на апетити, породени от появилите се възможности, и на грабителски инстинкти, възбудени от създалата се атмосфера. В крайна сметка е следствие на икономическия (нямащ пресечна точка с моралния) закон, според който предлагането само създава търсенето си... Заедно с това и в двата случая държавата използва ситуацията, за да реализира свои стопански намерения и интереси. В проточената история на конфликтите с гръцката общност държавният интерес е въплътен в клаузите на междувоенните споразумения с Гърция за размяна на население. Те са свързани с оземляването на притока бежанци от Македония и Източна Тракия в България с финансовите измерения на Бежанския заем от 1926 г. В историята на антисемитското законодателство държавният интерес е пряк и лесно различим. Правителството замисля и реализира този корпус от закони, следвайки ясно дефинираната още от средата на 30-те години политика на етатизация на стопанския живот. Като слага ръка върху избрани активи на еврейската общност насилствено, безконтролно и по силата на едно по същество извънредно законодателство, държавата раз-

ширява своя стопански периметър и се сдобива с нови лостове за пряко управление на икономиката.

Има и друго. *Гръцкият* и *еврейският* прецедент са облечени като политики срещу малцинства, чието благосъстояние е дразнещо предизвикателство за сегменти в обществото и чието имущество е привлекателна мишена за българското национално мнозинство. Независимо от по-скоро скромният социален статут на голяма част от гръцкото и еврейското население в следосвобожденска България богатството на неговите по-заможни и влиятелни слоеве е подхранвало въображението и раждало неприязън към целите общности. Грижливо митологизирани, тези настроения неизменно са използвани за насъскване в борбите за политическа или икономическа власт и в утвърждаването на българските „елити“. Между войните и по време на Втората световна война държавата по различен начин успява да лиши окончателно от осезаеми стопански и политически позиции двете общности.

Съвсем различен характер има конфронтацията с турците в условията на комунистическия режим и в частност при „Възродителния процес“. Социализмът заварва турската общност като най-изостаналата част от населението на страната. Той високопарно я представя за ретроградно малцинство, което от безпросветност и обскурантизъм се съпротивлява на налагания отгоре прогрес. Независимо дали е следван „толерантен“, или (от края на 50-те години) асимилаторска курс, то е обект на колониално-патерналистки грижи от държавата. Раздразнение сред българите идва най-вече от позитивната дискриминация, чрез която режимът се опитва да отглежда послушни елити. Други поводи за лична икономическа завист обаче не съществуват. По време на комунизма турците смирено и безропотно упражняват тежки професии, но на натрупаните по този начин пари по правило се гледа като на праведно заработени суми от несретници: по-високите възнаграждения в края на краищата обществото приема за рационално откупуване на българите от непривлекателен труд. Едва когато през юни 1989 г. започват изселванията и турците тръгват да изтеглят спестяванията си, клишето за „несметните им богатства“ става мотив за завист и е използвано до дъно от дискредитиращата ги пропаганда на властта. А във връзка със заминаванията през 1989 г. изведнъж се оказват

достъпни техни имоти.²⁵¹ Но това е в *края*, не *преди* „Възродителния процес“. Настъплението от 1984 г. не тръгва със замисъл за лично/държавно завоевание или реконкиста на етническо икономическо пространство, какъвто, без съмнение, стои на по-преден или по-заден план в политиките към гръцкото и еврейското малцинство.

В по-общ смисъл близка до икономиката причина е онова, което се възприема като *демографска заплаха*. Но тя не се обсъжда в стопански план, а само като проблем на сигурността, който продължава – в условията на Студената война – зародилите се през 30-те години фобии към кемализма. Лайтмотив след 1944 г. е неписаният закон, че границата трябва да се отваря периодично, за да бъде *обран* натрупаният прираст на турското население и броят му да бъде сведен до „допустимата численост“.²⁵²

Вероятно най-разпространената представа, че икономиката има отношение към замисъла за „Възродителния процес“, е, че той е отговор (неясно доколко съзнателен, доколко интуитивен) на кризата, преживявана от страната в средата на 80-те години. Удобната теза за компенсаторна функция на асимилационната кампания се прокарва в доклада на Александър Лилов пред Декемврийския пленум от 1989 г., призван да уреди вътрешнопартийните сметки по въпроса. Там решението от 1984 г. е поставено в контекста на „сериозната политическа, икономическа и

²⁵¹ Тези две прояви са разгледани в II.3.2 и III.2.

²⁵² Петър Кръстев цитира по този повод български дипломат, който говори за „отваряне на „кранчето“ от време на време“ с цел „да се поддържа на едно равнище броят на „плодящите се“ турци“. (Кръстев, Петър. Вечни подопечни. Българските турци-преселници в Турция. – В: **Желязкова**, Антонина (съставител). Между адаптацията и носталгията. Българските турци в Турция. Международен център по проблемите на малцинствата и културните взаимодействия. С., 1998, с. 144.) Валери Стоянов отбелязва прекратяването поради същите опасения на публикуването на статистически данни за етническия състав на населението. (Стоянов, Валери. Турското население в България между полюсите на етническата политика. С.: ЛИК, 1998, с. 147.) Той посочва също (с. 111), че контингентите, които Турция приема през 50-те години, отговарят приблизително на естествения прираст през този период. В по-друга логика демографията е вкарана от Али Еминов. Според него основен аргумент на България за отказ да сключи изселническа спогодба за свободно емигриране, е, че тя би позволила изселването на едно значително нараснало турско население, което би нанесло сериозен удар върху заетостта в страната. (**Eminov**, Ali. Turkish and Other Minorities of Bulgaria. Routledge. New York, 1997, pp. 92, 95.)

морална криза в страната“ и във връзка със симптомите на стагнация в обществото и идеологията. От други позиции подобна сублимационна хипотеза формулира и Веселин Ангелов, според когото от началото на 80-те години режимът е „в дълбока криза, на първо място, финансово-икономическа [но и политическа, социална, морална, идейна, религиозна, ценностна]... и единственото, за което се сещат [управляващите], е да предприемат възможно най-сигурната мярка за отвличане на вниманието, като предприемат курс към най-неприемливи форми на национализъм и шовинизъм“²⁵³.

Тези твърдения отразяват или оправдателна политическа казуистика, или незнание. В анализите на българската икономика 1984 г. стои като последната от серията относително безметежни години. След втория петролен шок Съветският съюз е разрешил на страната да изнася нефтопродукти в конвертируема валута, което е позволило да бъде потушена надигащата се в края на 70-те години дългова криза.²⁵⁴ Годината не е със забележителен растеж и тя носи всички обичайни болести на системата. Но през нея потреблението на населението нараства стабилно, търговският баланс е със значително положително салдо, плащаните лихви на Запад са силно редуцирани, а величината на brutните задължения в конвертируема валута достигат най-ниската си точка.²⁵⁵ Нищо в тези стопански параметри не говори за кризисна ситуация. Истинският негативен поврат започва през следващата 1985 г., за да прерасне след две години в необратимо движение към драстични макроикономически дисбаланси. „Възродителният процес“ не е заченат в икономическа криза, нито е отговор на особен стопански проблем.

При всяко изостряне в отношението към българските турци по време на комунизма *икономиката влиза в уравнението през преките,*

²⁵³ Ангелов, Веселин. Предговор. – В: **Голямата** екскурзия. Т. 1, с. 13.

²⁵⁴ Вж. например: **Иванов**, Мартин, Цветана **Тодорова**, Даниел **Вачков**. История на външния държавен дълг на България 1878 – 1990, Трета част. БНБ. С., 2009.

²⁵⁵ Вж.: **БНБ**. Годишен отчет за 1990 г.

косвените и по-дългосрочните последици от конфликтната ситуация.

Преди първите две изселвания властта полага известни усилия да прецени последствията и да формулира съответни политики. Тя прави опити да претегли възможните щети и изгоди от операцията. Тези упражнения търсят стопански ориентири в предстоящата стихия, а когато тя настъпи, появилите се очаквани или изненадващи възможности се осребряват. През 50-те години например държавата съзира удобен случай за експанзия на кооперирането за сметка на заминаващите – в огромното си мнозинство враждебни на делото – български турци.

Когато през 1964 г. започват да се сондират възможностите за нова спогодба, е разработена най-детайлната, икономически премислена оценка на последиците от предстоящо изселване на българските турци. Предварителен доклад формулира „съображения от икономически характер“, очертава „вероятните временни [стопански] затруднения: недостиг на работна ръка главно в тютюнопроизводителните райони, рудодобива в Мадан и Рудозем и за някои строителни обекти“. В прогнозата тези трудности се балансират от желаното неутрализиране на демографския фактор, като се припомня, че „поради по-високия прираст процентът на турското население у нас... непрестанно се повишава“ и след изселването от 1951 г. делът му се е покачил от 7,9 на 9,5%²⁵⁶. На обсъждането на доклада в Политбюро вносителят му Иван Башев заявява, че основният въпрос, по който иска да чуе мнения, е за икономическите последици от една изселническа вълна.²⁵⁷ Разговорът обаче се води фриволно, очаквани загуби и плюсове се коментират на едро, с очевидно самоуспокоителен тон. Според началника на Строителни войски няма да има никакви сериозни затруднения и „няма защо да се страхуваме“²⁵⁸. Бившият ръководител на Държавна сигурност Димо Дичев смята, че „не може да ни

²⁵⁶ Доклад от Иван Башев до Политбюро относно последиците от изселването на турци от България, 15 октомври 1964.

²⁵⁷ ЦДА, ф. 1, оп. 6, а.е. 5657, л. 3. Обсъждане на въпроса за изселване на турското население от България, 29 октомври 1964.

²⁵⁸ Пак там, л. 18.

плаши производството на 12 млн. кг тютюн²⁵⁹, а и трябва да се намалява обхватът на тази култура. Витаете призракът на Анкарското споразумение от 1925 г., като се споменават мъгляви възможности за прихващане на стари и за предявяване на нови български вземания към Турция, както и за опасност от появата на обратни турски претенции към България (на пример по техни двувластни имоти от Балканските войни). Така или иначе, създадена е специална комисия, натоварена да проучи последиците от изселването и мерки за справяне с евентуалните затруднения. В нея са включени няколко министерства и БНБ, а очакваният резултат са конкретни предложения относно разрешените за изнасяне движимо имущество и постъпления от ликвидирани недвижимости. На МВР се възлага изработването на план, по който ще организира изселването. След сключването на спогодбата от март 1968 г. подготовката започва веднага, при указание към отговорните инстанции то „да не даде неблагоприятни отражения в икономиката на страната ни... да бъде проведено образцово, като... се вземат необходимите мерки още отсега [заминаванията започват през октомври 1969 г.]“²⁶⁰.

Подобни стопански и логистични приготовления няма в нито една от фазите на „Възродителния процес“. Кампанията е изпълнена с импровизации, тича се след събитията, като през 1985 – 1988 г. това все още става под известен контрол, в рамките на познатите схеми за бързо реагиране, присъщи на централно планираната система. На икономиката се гледа по-скоро като на помощен лост и общ фон, но тя все пак прониква в решенията, доколкото набъбващата цена на всепосочните начинания трябва да бъде заплатена. Разбиранията по въпроса не отиват по-дълбоко от материалистическата марксистка логика, че едно „духовно“ начинание (асимиляцията) ще успее само ако има видимо изравняване между жизненото равнище в районите с турско население и средното за страната. Ку-

²⁵⁹ Пак там, л. 10.

²⁶⁰ ЦДА, ф. 136, оп. 47, а.е. 236, л. 3. Доклад от Иван Башев, министър на външните работи, и Дико Диков, министър на вътрешните работи, за създаване на Централна комисия по изселването, 26 май 1968.

пешкият постулат на доктрината, че „базата определя надстройката“ (на ежедневен език – че „битието определя съзнанието“), в явен или неявен вид форматира виждането на партийния апарат за методите на модернизирание и превъзпитание на турското население.

През септември 1988 г. един от главните „възродители“, Г. Танев, ще изрази най-ясно тази философия. Той оптимистично обобщава, че в „развитието си възродителният процес изпитва задръжки и смущения, но вече има необратим характер за мнозинството от гражданите“. За да стигне до съвсем прагматичното заключение, че за крайния успех по-ефективно е купуването на турците с материални блага, отколкото обработването им с отвлечени идеологико-исторически тези. *„Процесът пряко се влияе от темповете на стопанския растеж, благоустройството, развитието на образователното дело, социалният климат в населеното място и трудовия колектив... Очевидно е, че за голяма част от населението е по-лесно, по-удобно и в крайна сметка по-реалистично и изгодно да възприемат смяната на имената като гражданско и социално изравняване с останалата част от българския народ, отколкото като закономерен процес на тържеството на историческата истина (курсивът е мой, Р.А.)“*²⁶¹.

Отварянето на границата в края на май 1989 г. брутално прави от икономиката епицентър на „Възродителния процес“. Наред с всичко останало в този критичен момент изплуват познати от миналото сцени, по-специално личното или държавното домогване до имуществото на заминаващите. Интуицията на подгонените мигновено долавя атаквистичното ехо на исторически напластения опит. Службите донасят изявления на „турски националисти“, че „с новите паспорти българите искали да ги изгонят и да вземат на безценица имотите им“²⁶² ...

²⁶¹ **Обобщена** информация от Г. Танев относно резултатите от проведените срещи през май-юни 1988 г. на ръководни кадри в общини и трудови колективи по проблемите и задачите на възродителния процес. – В: **Ангелов**, Веселин. Асимилаторската кампания срещу турското национално малцинство в България 1984 – 1989. С., 2008, с. 429, 431.

²⁶² **Получени** данни за оперативната обстановка на 31 май 1989. – В: **Ангелов**, Веселин. Голямата екскурзия. Т. 1, с. 87.

Успоредно с това става нещо далече по-важно. Събитията от лятото на 1989 г. катализират окончателния срив на съществуващия икономически и политически ред. Констатацията не е новост, тя се основава на очевидност.²⁶³ С лапидарна простота го казва изселник от България, чийто глас е чул след събитията: „Социализмът затова падна. Шовинизмът погуби социализма“ ...²⁶⁴ И дори онези, които приписват краха на старата гвардия преди всичко на политическата намеса на Москва²⁶⁵, не отричат отпечатъка на асимилационната лудост и особено на последната ѝ фаза върху последвалите събития.

Тази книга е посветена именно на многото измерения от връзката между „Възродителния процес“ и разпада на комунистическата икономика/система.

²⁶³ Само един пример. За Мери Нюбъргър екзодусът е „основен фактор, допринесъл за падането на комунизма в България на 10 ноември 1989 г. Със сигурност има и редица други, някои от които напълно чужди на проблема с мюсюлманите... Но в българския случай турският въпрос се откроява сред силите, допринесли за колапса“. **Neuberger**, Mary. *The Orient Within*. Cornell University Press, 2004, p. 82.

²⁶⁴ **Маева**, Мила. Българските турци-преселници в Република Турция. Културна идентичност. Международен център по проблемите на малцинствата и културните взаимодействия. С., 2006, с. 63.

²⁶⁵ Валери Стоянов намира за пресилени твърденията на западните медии, че „прогонването на българските турци подкопало устоите на режима“. Той акцентира преди всичко върху намесата на М. Горбачов, който все още е имал илюзии за възможно ново дихание за перестройката, което налагало отстраняването на склерозиралите лични режими в Източна Европа. Вж.: **Стоянов**, Валери. Турското население в България между полюсите на етническата политика. С.: ЛИК, 1998, с. 215.

II.
ЦЕНА

II.1. КОЛКО СТРУВА АСИМИЛАЦИЯТА? 1984 – 1988 г.

■ Наред с ограниченията на индивидуалните свободи тоталитарната държава визира (ако трябва – ликвидира), мобилизира и манипулира едрите социални структури. Това са цели класи, слоеве, професионални групи, граждански и регионални общности, поколения... Една от тях са и националните малцинства, а „Възродителният процес“ е от най-мащабните силови акции срещу сегмент на българското общество. Разглеждана като насилствена интервенция в социума, тя е съпоставима по замах и безкомпромисност с експроприирането на буржоазията или с кооперирането на селячеството. При всички тези макроразмествания на пластове промяната не приключва с най-видимия начален репресивен акт (национализация, учредяване на ТКЗС, преименуване...). Той е последван от съпротивителни реакции на набелязаната мишена и от постепенно улягане. Същевременно в името на поставената цел са впрегнати властови, интелектуални и стопански ресурси. В раздела са идентифицирани компоненти от икономическата цена, платена за асимилаторската кампания през нейната относително управляема фаза (1985 – май 1989 г.).

II.1.1. Стопанският ритъм

■ От началото на 1985 г. едрите икономически начинания, свързани с „Възродителния процес“, рамкират стопанския живот в районите на турските общности. Но фокусирането единствено върху тези партийно-държавни инициативи рискува отчасти да изкриви цялостната картина. През предходните четиридесет години турците в България са преживели десетки сходни по дух решения, като в една или друга степен са се адаптирали

(както и цялото население) към натрапчивата намеса в икономическите взаимоотношения. Ако сложим настрана идеологическите и политическите особености на кампанията, съдържанието и инструментариумът, които предлагат няколко опорни постановления и програми на „Възродителния процес“, не са нито нови, нито изненадващи. Те се наслагват и отчасти променят – без обаче да заличават – местния стопански ритъм, формиран под кръстосаното влияние на традицията, на поривите на модернизацията и на общата икономическа конюнктура в страната.

По самата си конструкция режимът разполага с внушителна мрежа от информационни източници, които непрестанно сканират обществото в най-разнообразни разрези. Правят го в реално време, до голяма степен с примитивните средства на повсеместното следене и доноси, но и с структурирани звена, които през годините се множат и разнообразяват. Не е изненадващо, че архивите на БКП и МВР са пълни с документи, долавящи всяко трептене в настроенията, в ропота и действията на отделни лица, общности, ведомства или институции, свързани с „Възродителния процес“. Тъкмо в тези огромни масиви от рутинна, безизразна, механично и упорито събирана информация търсих първите следи от отражението му върху стопанския пулс в районите с турско население.

От отчетите, постъпващи през двата месеца на преименуване (края на декември – началото на февруари), става ясно, че 1985 г. стартира като икономически особено слаба година. Влошават се основните синтетични показатели (произведената продукция през първото тримесечие е с 653 млн. лв. по-малко от същия период на предходната година), плановите задачи далече не са достигнати, завършени са едва 0,5% от жилищата по годишната задача, износът изостава чувствително от предвиденото, а пасивното валутно салдо е 2,3 пъти над очакваното и превишава с 1,6 млн. валутни лв. показателя от 1984 г.¹

Много трудно обаче от тези данни може да се заключи, че деградацията в цялостната икономическа обстановка е предизвикана именно от въ-

¹ ЦДА, ф. 1Б, оп. 101, а.е. 1326. Справки до Политбюро относно основните резултати на социално-икономическото развитие на страната през първите два месеца и през първото тримесечие на 1985 г.

просните събития. От една страна, е налице крехко оживление през втората половина на март, което с известно усилие би могло да се интерпретира като съживяване след необичайните проблеми през първите два месеца. От друга, средносписъчният персонал в страната като цяло не е намален (т.е. няма осезаемо напускане на работа), а обемът на промишлената продукция през тримесечието нараства единствено в пет окръга, между които тъкмо в Кърджалийски, Разградски и Силистренски. Отсъстват индикации в правителството да са обсъждани някакви стопански проблеми на *макрониво*, свързани с „Възродителния процес“. А според протоколите на БНБ от началото на април 1985 г. управителният ѝ съвет разглежда подробна програма за подпомагане на предприятията при компенсиране на изоставането им през първото тримесечие на годината, но тя се свежда до обичайните решения и няма каквато и да било регионална специфика, която да подсказва връзка със смутовете около преименуването.

В течение на 1985 г. икономическата ситуация в България се влошава чувствително, като това е повратна година към последвалото навлизане в дългова спирала. Причините за този обрат са структурни и те при всички случаи имат по-силно влияние от евентуални отражения на предприетата кампания. В информацията за нейния ход внимание е отделено на засилената религиозна активност, повишения интерес към предаванията на западни и турски радиостанции или продължаващите обрязвания, а не на появата на някакви стопански проблеми.² През ноември МВР успокоително донася, че „сред трудовите колективи не са регистрирани негативни явления и тенденции и голяма част от българските мюсюлмани, работещи в производството, са активни участници в производствените процеси и първенци в социалистическото съревнование“³.

Типичните оплаквания през 1986 г. са за изоставане на изпълнението на жилищната програма в някои окръзи, между които Кърджалийски и Хасковски. А когато от края на февруари 1987 г. Об управление на Държавна

² ЦДА, ф. 1Б, оп. 101, а.е. 1307, л. 12, 13. Информация до Политбюро за състоянието на политическата обстановка в окръзите през четвъртото тримесечие на 1985 г.

³ АМВР, ф. 22, оп. 1а, а.е. 1695, л. 136. Информация относно оперативната обстановка в Кърджалийски окръг от 11 до 18 ноември, 18 ноември 1985.

сигурност започва да включва в седмичния си бюлетин специален раздел за „Възродителния процес“, в него преобладават не информацията за стопанско поведение, а тези за политическите и изселническите нагласи. През март оценката е, че „трудовият процес в различните отрасли на икономиката в цялата страна протича нормално.“⁴, вниманието на турците „е ангажирано главно с подготовката на новия селскостопански сезон.“⁵ Но управлението се оплаква от недостатъчно стопански данни. Справка твърди, че е „добре отразена дейността на активните протурски настроени лица, отделя се място на разпространяваните слухове и коментари и на общуването на турски език на обществени места. Въпреки това те не дават цялостна картина на състоянието и развитието на възродителния процес... Не са отразени в необходимата пълнота и дълбочина състоянието на обществената микросреда, характерните настроения и поведение на отделните социални слоеве и възрастови групи. Недостатъчни са обобщените оценки за обстановката в стопанските обекти, здравните заведения, училищата, културните учреждения, състоянието на социалния контрол от страна на местни органи, организации и ръководители“⁶.

Наблюденията на Об управление се отличават с казионно желание да се внуши впечатление за относително ведро обстановка; тонът на бюлетините е угоднически, опитващ да замаже „лошите“ и да разкроява „добрите“ новини. През цялата 1988 г. и дори през първите месеци на 1989 г. посланието е за стабилни трудов ритъм и активност независимо от проявите на „грубо поведение“, „демонстриране на турска принадлежност“, „противоречивост на настроенията, разговорите и прогнозите за бъдещето на възродителния процес“⁷.

⁴ АМВР, ф. 22, оп. 1а, а.е. 1769, л. 56. Седмични сведения (14 – 20 март 1987 г.) за постъпилите по-важни данни по линията на Об управление на Държавна сигурност. Строго секретно.

⁵ АМВР, ф. 22, оп. 1а, а.е. 1841, л. 74. Сведения за постъпилите по-важни данни по линията на Об управление на Държавна сигурност, 28 март – 3 април 1987. Строго секретно.

⁶ АМВР, ф. 22, ап 1а, а.е. 1839, л. 46. Справка относно информационно-аналитичната работа на подразделенията на МВР във връзка с Възродителния процес, 31 март 1987. Секретно.

⁷ АМВР, ф. 22, оп. 1а, а.е. 1902. Бюлетини (за 29 октомври – 4 ноември 1988 и 19 – 25 ноември 1988) за получените по-важни данни и проведените мероприятия по линията на Об управление на Държавна сигурност. Строго секретно.

Лайтмотив във всички сводки е вниманието към строителството на жилища сред турското население. Въпреки че става дума за *частна* инициатива, властта не престава да гледа с добро око и да насърчава всяко раздвижване в тази дейност, около която гравитират и редица други стопански процеси. Тя е следена и тълкувана от МВР и от партийните информационни източници като най-чувствителен стопански индикатор за положително настроение сред малцинството, като признак за отслабване/засилване на изселническите нагласи и съответно за желание/нежелание на турците да останат в страната. Корелацията отразява марксистката презумпция, че собствеността е всичко, и (много скоро опроверганата) надежда, че тя ще закотви турското население. Освен това дори фактическите цикли на оживление и замиране на строителството да не са толкова изразени, колкото са представени в различните сводки, темата е ефектна за демонстриране на бдителност от страна на политическата полиция и идеологическите чиновници.

Ето как изглежда от тази специфична гледна точка развитието на „Възродителния процес“ от началото на 1985 до лятото на 1989 г.

1986 г. През септември МВР докладва, че „във връзка с разпространението на слухове [за това, че предстоящата среща Горбачов – Рейгън ще се обсъжда въпросът за турците в България] в някои селища на Разградски, Кърджалийски, Шуменски, Сливенски и други окръзи се наблюдава известно засилване на изселническите настроения, въздържане от строителство и ремонт на къщи и обществени сгради, намалена трудова активност на отделни лица“⁸.

1987 г. От пролетта тенденцията (или поне настроението в отчетите) се обръща. Подадените индикации са за *нормализиране* и слабо отражение на кампанията върху икономическия живот; дори по-скоро за консолидирането му. Оптимистичният тон (с отделни негативни нотки) започва да се възпроизвежда стереотипно и в следващите бюлетини. Позитивното послание, че въпреки „противоречивия характер“ на случващото се турците приемат нещата като необратими и проявяват все повече примирение,

⁸ АМВР, ф. 1, оп. 12, а.е. 766, л. 60. Обзорна оперативна сводка за 15 – 21 септември 1986, подписана от Д. Стоянов.

отново се опира на най-важния признак за „известно стихване“ на изселническите настроения: нови данни говорят, че „в редица селища на Кърджалийски, Разградски и Силистренски окръзи масово се търсели парцели и усилено се закупували строителни материали“⁹. През септември пък от Варна съобщават, че много „граждани с възстановени имена започват ново строителство и ремонт на жилища“, а търсенето на строителни материали нараства.¹⁰ Същевременно само два месеца по-късно се констатира, че „темата „изселване“ остава основна в разговорите на лицата с възстановени имена. Под въздействие на турската пропаганда и разпространяваните слухове в някои населени места е спряно строителството на нови жилища“¹¹.

1988 г. В началото на годината се докладват същите тревожни симптоми за приготовления за изселване от Кърджалийски окръг, където било преустановено строителството на собствени жилища, населението се въздържало да влага пари в ДСК, спирало закупуването на леки коли и други стоки за бита, прекратявали се трудови договори и се проявявало безразличие към учебния процес.¹² В различни райони вече се наблюдава картината от лятото на 1989 г. Сигнализират се „случаи на конкретна подготовка за изселване, изразена в спиране на строителни работи, опити за продажба на коли и покъщнина, снабдяване с дефицитни стоки и пр. ... Отделни лица са заявили готовност да изоставят имуществото си и да потеглят веднага за Турция“¹³. През юни обаче настъпва прилив на оптимизъм и Об управление вече пише за постепенно увеличаване на данните, „разкриващи положителни изменения в настроенията и поведението на това население. В

⁹ АМВР, ф. 22, оп. 1а, а.е. 1841, л. 74. Сведения за постъпилите по-важни данни по линията на Об управление на Държавна сигурност, 28 март – 3 април 1987. Строго секретно.

¹⁰ ЦДА, ф. 1Б, оп. 99, а.е. 1, л. 25. Справка до Работната група на Съвета по възродителния процес за получена информация от някои окръжни комитети на БКП, 18 септември 1987.

¹¹ ЦДА, ф. 1Б, оп. 99, а.е. 1, л. 298. Справка до Работната група на Съвета по възродителния процес, 9 ноември 1987.

¹² АМВР, ф. 22, оп. 1а, а.е. 1900, л. 36, 43. Сводки за получените по-важни данни по линията на Об управление на Държавна сигурност, 30 януари – 5 февруари 1988, 6 – 12 февруари 1988.

¹³ АМВР, ф. 22, оп. 1а, а.е. 1900, л. 74. Сводка за получените по-важни данни по линията на Об управление на Държавна сигурност, 19 – 25 март 1988.

редица населени места изселническите настроения затихват. Възобновява се строежът на жилищни сгради. Нормално протича трудовият процес в промишлеността и селското стопанство.¹⁴ Дали вследствие на реална промяна, или просто поради настроението на оперативния работник, попълващ доклада си със стандартни формули, през октомври отново има тревога: изселнически намерения и спрени строежи на жилища (съжителстваща с рапорт за „оживление и приповдигнат дух“ другаде въпреки усложнената обстановка)¹⁵; въздържане от работа на акорд; изтеглени влогове от ДСК; закупуване на електроуреди и други промишлени стоки.¹⁶ Така или иначе, констатацията влиза и в проект за документ на Работната група по възродителния процес, където единствените отрицателни икономически симптоми са ограничаването на строежите/ремонтите на жилища и закупуването на скъпи стоки за дълготрайна употреба, интерпретирани (далновидно) като подготовка за изселване „с оглед да бъдат напълно готови, тъй като това можело да стане за 24 часа“.¹⁷

1989 г. В навечерието на колапса от лятото докладите съзират всевъзможни признаци на стремеж към уседналост и почти чудотворни промени в съзнанието, породени от придобитата *частна* собственост. През януари продължавали да постъпват данни „за известно (засега колебливо) преориентиране на интересите от проблеми на изселването към практически мерки за трайно битово устройване, закупуване на строителни материали, отпочиване на строеж на нови и ремонт на стари жилища, покупка на скъпа битова техника и покъщнина за обзавеждане“. Позовават се на работник от Разград,

¹⁴ АМВР, ф. 22, оп. 1а, а.е. 1901, л. 39. Сводка за получените по-важни данни по линията на Об управление на Държавна сигурност, 17 – 24 юни 1988.

¹⁵ АМВР, ф. 22, оп. 1а, а.е. 1902, л. 22. Сводка за получените по-важни данни по линията на Об управление на Държавна сигурност, 14 – 21 октомври.

¹⁶ АМВР, ф. 22, оп. 1а, а.е. 1902, л. 36. Сводка за получените по-важни данни по линията на Об управление на Държавна сигурност, 22 – 28 октомври.

¹⁷ Ф. 1Б, оп. 99, а.е. 9, л. 10. Основни насоки за развитието на Възродителния процес в страната. Първи вариант на разработката, съставен въз основа на материалите, предадени от членовете на Работната група [на Съвета по възродителния процес], 30 ноември 1988. За служебно ползване.

възнамеряващ да закупи жилището си, и на зъботехник от Силистра, който, „като получил апартамент, престанал да мисли за изселване. Подобно било поведението на жители от село в Разградско, на които било дадена възможност да придобият собственост върху обитаваните жилища“.¹⁸ В началото на март в много райони дори се привижда „активно ангажиране в селскостопанската дейност, повишен интерес към отглеждане на животни, зеленчуци, други култури на акора. Постъпват нови данни за положителни прояви и коментари, свързани главно с желание за трайно битово устройване по родните места. Преодоляват се изселническите настроения“¹⁹.

Всички тези приливи на фалшив оптимизъм от последния час не са нищо повече от недоделани опити за разкрасяване; самовнушения на фона на очевидно развиващите се в друга посока събития и на все по-завладяващия страх пред предстоящото.

II.1.2.

Разходи на репресивния апарат

■ Като гражданска война, „Възродителният процес“ преминава през латентни, студени и горещи периоди. Доколкото воденето ѝ налага използване на силови средства, първото приближение към нейната цена е през оценка на ресурсите, задействани от репресивната машина. Работата по тази задача ме отведе към естественото хранилище на съответната информация, каквото са бюджетите на МВР, на другите сродни ведомства и на държавата като цяло. Голяма част нея стана публично достъпна едва след учредяването на Комисията по досиетата и независимо от оставащите зони на непрозрачност, от разпръснати из различни пера и скрити разходи или от двусмислената отчетност днес историкът разполага с несравнимо по-богат материал за анализ.

Исходна стъпка бе картирането на статистиката за разходите на силовите институции, като основният въпрос беше дали (и ако да – в каква

¹⁸ АМВР, ф. 1, оп. 12, а.е. 959, л. 22, 38. Седмични оперативни сводки за 2 – 8 януари и 9 – 15 януари 1989. Строго секретни.

¹⁹ АМВР, ф. 1, оп. 12, а.е. 959, л. 153. Седмична оперативна сводка за 27 февруари – 5 март 1989.

степен) лансирането и провеждането на асимилационната кампания се отразява върху обема и динамиката на отделните им бюджетни кредити. Естествената първоначална хипотеза е, че „Възродителният процес“ по някакъв видим начин раздува тези пера.

ТАБЛИЦА 2

Картината, която изплува от разнородните данни, е едновременно богата и противоречива.²⁰ *Общата* рамка е, че в средата на 80-те години комунистическа България изразходва около 10% от своя централен бюджет (без извънбюджетните средства и другите източници) за отбрана, близо 3% – за вътрешното ведомство, и още около 0,4% – за охрана и осигуряване на привилегии на номенклатурата (Управлението за безопасност и охрана – УБО).²¹

Финансирането от централния бюджет на двете най-големи силови ведомства (МВР и Министерството на народната отбрана – МНО) през първото деветмесечие на 1984 г. е стриктно в (дори малко под) рамките на планираното. Фактическите разходи леко изостават от плана в МВР за сметка на капиталните вложения (инвестициите), а в МНО – за сметка на текущите. Между юли и ноември 1984 г. няма промяна в *очакваното* за годината изпълнение по разходите на *специалните ведомства*.²² Що се отнася

²⁰ Наличните числа поставят редица трудности пред интерпретацията им. Статистическите редове за силовите институции са прекъснати от липсващи данни, от съществени изменения в начина на финансирането и представянето им и от счетоводни и методологически промени (нерядко – с изказаната цел за постигане на по-голяма секретност). Запазенният табличен материал е нееднороден, често – коригиран. Ориентирането в този масив налага внимателно издирване и подбор на най-съпоставимите варианти на запазените таблици. (Вж. ЦДА, ф. 132п, оп. 14с., а.е. 2, 3, 4, 5.)

²¹ Прякото сравнение с днешната ситуация не е възможно поради различното съдържание на показателите и понятията. Ще посоча само, че значително по-нисък е дялът на разходи за отбрана, който възлиза на 2,9% от консолидираната бюджетна програма за 2015 г. Дялът на разходите за МВР е същият (2,9%), а ако се добавят и разходите на служби като ДАНС, разузнаване, НСО и пр., той достига 3,8%. Тежестта на разходите за отбрана и сигурност в брутният вътрешен продукт е значително по-ниска отколкото през 80-те години, тъй като днес бюджетът преразпределя поне два пъти по-малка част от БВП.

²² Според приетата тогава бюджетна класификация *специални ведомства* са: МНО, МВР, Управлението по безопасността (УБО) към Държавния съвет, Щабът на Гражданска отбрана, Генерална дирекция „Опазване на държавните ценности и съкровища“, Главно уп-

до планираното за 1985 г., не се забелязва свръхнапрежение: първият вариант на плана (от юли 1984 г.) завишава предвидените им разходи, но през ноември те са свити както спрямо проекта от юли 1984 г., така и спрямо фактическото изпълнение за тази година.

Извършените разходи на специалните ведомства в навечерието на „Възродителния процес“ (през 1984 г.) нарастват с около 10%. За първата година на кампанията (1985 г.) данни за тази група институции отсъстват, а числата за 1986 г. показват, че прирастът в разходите на МВР и МНО през 1984 – 1986 г. е бил значителен (общо с около 1/3).

Двете най-свързани със събитията институции са МВР и УБО. При по-малката (УБО) е ясно видим същественият скок през 1985 г., който най-вероятно е свързан с паниката около атентатите през лятото на 1984 и март 1985 г. Значителният прираст идва не толкова от повишени разходи за личния състав, колкото от ударно преоборудване („специални доставки“ и материално-техническо снабдяване) за новите условия. При това усилието е планирано за 1985 и 1986 г., ала успява да се реализира само през първата година, докато през втората изразходваните суми са далече под заплануваното. Така или иначе, в тази служба всичко се решава според обстоятелствата и преценените нужди. Извънплановите и неотложни разходи се разплащат от оперативния резерв с писмено или устно разрешение на началника на УБО.²³

Много по-обемни са бюджетните разходи за МВР. При тях също има пик през 1985 и 1986 г. за текущите и през 1985 г., за капиталовите. В този случай отново става дума за *планирана* политика, предвиждаща (впоследствие реализирана близко до замисленото) рязко увеличение през 1985 – 1986 г.: растежът е съответно от 23 и 16%. Следва период на бюджетни икономии, продължил до 1988 г. включително.

Аналогична е кривата при седемте териториални поделения на МВР в окръзите с турско население. През 1984 и 1985 г. разходите на Вътрешното министерство в тях нарастват драстично (между 55 и 122% за отделните окръзи). Доколкото отсъстват данни за 1984 г., може да се предположи

равление на държавните резерви, Държавен медицински резерв, Централният съвет на Организацията за съдействие на отбраната. (ЦДА, ф. 132, оп. 14с., а.е. 2, 3.)

²³ АМВР, УБО-9, л. 4. Бюджет на УБО при Държавния съвет за 1985 г.

(следвайки тенденцията за МВР като цяло), че основната част от прираста е реализирана също през 1985 г. Растежът продължава интензивно (но с по-забавени темпове) през 1986 г. (в два от окръзите има намаление на разходите), за да последват две години (1987 и 1988 г.) на повсеместно свиване.

Така непосредствено преди началото на „Възродителния процес“ (през 1984 г.) разходите на репресивния апарат набъбват, но все още в значително по-малък размер, отколкото увеличението им през следващата година, когато кампанията е задействана. Форсирането продължава по-умерено през 1986 г. Тези тенденции може да бъдат прочетени по три начина: или през 1984 г. окончателното политическо решение все още не е взето, или то вече се е подготвяло, но финансовото обезпечаване е подценено и (основно през 1985 г., в по-малка степен през 1986 г.) допълнителните средства са планирани и осигурени в ход, или разходи над планираните са предизвикани от други, несвързани с „Възродителния процес“ причини. Този обзор почива на обобщени статистически редове и не е в състояние да провери третата хипотеза. По-точното установяване на цената на асимилаторската кампания налага по-детайлно навлизане в архивите.

Косвени и невинаги прецизни индикации дават редица партийни и държавни документи. Първият по-значим от тях е постановлението за повишаване на заплатите в редица силови ведомства през юни 1984 г.²⁴ Не може да се твърди със сигурност, че мярката е замислена в подготовка на предстоящите събития от края на годината. Политбюро е взело решението още през април, далече преди двата знакови атентата в Пловдив и Варна от август. Но както видяхме (вж I.2.1), именно началото на май 1984 г. е моментът, в който партията прави решаващия (все още прикрит) политически завой към асимилация, а в ход е и внасящото напрежение пълзящо преименуване на групи от български турци.

²⁴ ЦДА, ф. 136, оп. 84, а.е. 851. ПМС 30 от 27 юни 1984 г. за изменение на заплатите на военнослужещите, служителите на Народната милиция, противопожарната охрана и Специалната куриерска служба (л. 12); Доклад от Добри Джуров до председателя на Министерския съвет Г. Филипов, 21 май 1984, Секретно (л. 83); Доклад от Димитър Стоянов до председателя на Министерския съвет Г. Филипов, 4 юни 1984, Строго секретно (л. 92). Справка (поверително, единствен екземпляр), 11 юни 1984 (л. 73).

Така или иначе, поредният кръг увеличение на доходите в силовите институции се вписва в предстоящите събития и допринася за отбелязания начален скок в бюджетните разходи на „специалните ведомства“ през 1984 г. и на последвалия го през 1985 г. Постановлението визира военните и служителите на милицията, като средното повишение е с 25%, при изразено покачване за по-ниските заплати (най-ниските в армията – с 33 – 40%, а най-високите – с 6 – 9%). Голяма част от необходимите средства са осигурени от действащите текущи бюджети (от „собствени източници“), т.е. те не предизвикват повишаване на бюджетната издръжка. При МНО и МВР по този начин са финансирани всички заложи в постановлението разходи за 1984 г. През 1985 г. вече се налага наливането на *допълнителни* средства във ведомствата. За МНО планираният чист допълнителен разход е 40 млн. лв., а за МВР – 27,5 млн. лв.²⁵ Това е чист прираст на бюджетни ресурси за вътрешното ведомство от 10,4% през 1985 г., който следва да се приспадне от посочения в *Таблица 2* растеж на текущите му разходи (23,5%): така за *вероятно пряко свързаното с „Възродителния процес“ увеличение остават (съвсем непренебрежимите) до 13,1%*.

От основно значение за организиране на репресията е учредяването на Вътрешни войски към МВР, които са създадени в края на януари 1985 г. (по решение на Политбюро от 15 януари), без съмнение, във връзка с обстановката около смяната на имената. В мотивите към правителственото постановление се посочва, че появата на този нов тип „мирновременни поделения“ се налага за „увеличаване силите на МВР по обезпечаване сигурността на страната и охраната на обществения ред“.²⁶ Личният им състав е от 2000 щатни брой-

²⁵ Точната сметка е следната. МНО: за 1984 г. от собствени средства; за 1985 г. 20 млн. лв. от собствени средства и 40 млн. лв. допълнително финансиране. МВР: за 1984 г. от собствени средства; за 1985 г. 8 млн. лв. от собствени средства (5,5 млн. лв. от МВР и 2,2 млн. лв. от общинските бюджети, където има състав на милицията и на противопожарна охрана на двойно подчинение) и 39 млн. лв. допълнително централно финансиране (от тях 27,5 млн. лв. за МВР и 11,5 млн. лв. за Столичния народен съвет). Общата цена на „мероприятията“ за 1985 г. е 107 млн. лв., а за 1984 г. остава скрита в използваните „резерви“ на съответните бюджети.

²⁶ ЦДА, ф. 136, оп. 84, а.е. 904, л. 3. ПМС 4 от 29 януари 1985 г. за създаване на мирновременни поделения на Вътрешни войски към МВР. Строго поверително, изпратено до 4 адресата (МВР, МНО, Държавния комитет за планиране, Министерството на финансите).

ки, от които 220 офицери, 1700 срочнослужещи и 80 свръхсрочнослужещи сержанти и войници. Предвижда се срочнослужещите и сержантите в новото формиране да дойдат от действащата армия (500 души от септември 1985 г.; 700 души от наборите март/септември 1986 г.) и от Строителни войски (от набора януари 1985 г.). Произходът на офицерите не е посочен изрично, но става ясно, че те са пренасочени от МВР.²⁷ Цялостната организация на войските трябва да завърши до края на 1985 г. Не се разбира дали финансовото обезпечение на начинанието е отчасти за сметка на бюджета на МНО, но със сигурност са използвани и вътрешни резерви или прехвърляния в рамките на бюджета на МВР. Предвиденото чисто *допълнително* финансиране за „бюджета и материалния план“ на министерството е от 3,5 млн. лв. през 1985 и 2,5 млн. лв. през 1986 г. *Това не е голям разход: едва 1,3% и 0,9% от планираната текуща издръжка на ведомството за съответните две години*, към които следва да се прибавят неуточнени инвестиционни средства за строителство на казарми. Част от извънредния разход отива за парични добавки от 10% на командния състав „за изпълнение на специални оперативни-бойни задачи“.

Когато преименуването започва и обстановката се променя коренно, разходите набъбват, решават се в ход и финансовите задръжки отпадат. Пред свиканото в МВР съвещание след атентата в Буново от март 1985 г. Димитър Стоянов дежурно хвали: „нашият агентурен апарат показва немалки възможности тези 3 – 4 месеца“, но и припомня, че това си има цена, за която в момента изобщо не бива да се мисли: „пари са преведени и трябва

²⁷ В любопитна справка на сайта на Областната дирекция на МВР – Разград (<http://www.razgrad.mvr.bg/Gandarmeria/default.htm>) е проследена (с чувство за приемственост и без никакви идеологически преоценки) историята на местното поделение на Вътрешни войски. Те просъществуват до декември 1997 г., когато са преобразувани в Национална служба „Жандармерия“. От справката се разбира, че командният състав на новото подразделение е съставен изцяло от офицери от Гранични войски към МВР, а войнишкият състав – наполовина от Гранични войски (т.е. от МВР, а не от армията, както е посочено в постановлението) и от редовната армия. Проследено е движението на батальона – от създаването му на 29 януари 1985 г. и съсредоточаването му в гр. Елхово (в района на 6-и граничен отряд) през приемането на новобранци на 10 февруари 1985 г., завършването на подготовката им на 28 февруари, предислоцирането на батальона с влакови композиции в Разград на 1 март и окончателното му преместване (след бюрократични трудности) в новия казармен район едва през септември 1989 г. Очевидно като заслуга се посочва, че поделението е участвало във „възстановяването на обществения ред“ през 1989 г.

да се плаща повече. Ние трябва да имаме агенти, на които ще дадем повече пари, но да знаем, че работят за нас при всички случаи и обстоятелства²⁸. Същият мотив се обсъжда на друго заседание при министъра след два месеца. Един от участниците информира, че „средната обезпеченост²⁹ (курсивът е мой, Р. А.) на 100 д. с възстановени имена е с 3,5 агента и с 5 доверени лица във войските“, като „от началото на процеса 63% от новопридобитата агентура е от средите на военнослужещите с възстановени имена“, а в окръзите с най-голяма концентрация на турско население съотношението е по 5 – 6 агенти на 100 души. Това се приема от ръководството за крайно недостатъчно в новата ситуация. Заместник-министърът Григор Шопов спуска директивата по отношение на агентурата („на удвояване трябва да се върви (курсивът е мой, Р. А.) ... главното си остава да удвоим агентурата. Бройки се дадоха“), докато в заключението си Д. Стоянов превръща призива в крилатата фраза: „*нужна ни е агентура, агентура и агентура* (курсивът е мой, Р. А.); ние не можем с 2 д. агенти на 100 д. да вършим работа“³⁰. Но всичко това, включително направените разходи, не води до желания резултат. Година по-късно (юли 1986 г.) се признава, че „независимо от увеличаването на агентурния апарат адекватни на това увеличение количествени и качествени промени в постъпващата информация все още не са налице“³¹.

Готовността за овладяване на евентуални реакции по повод „Възродителния процес“ на всякаква цена развързва ръцете и за искания на допълнителен милиционерски щат. От Кърджали например в началото на 1988 г. настояват „предвид сложността на обстановката на територията на бившия окръг наситеността на района с милиция (охранителен състав) да се при-

²⁸ АМВР, ф. 1, оп. 12, а.е. 654, л. 9. Стенограма от срещата на 18 март 1985 в кабинета на др. министър, 19 март 1985.

²⁹ В езика (очевидно и в мисленето) на МВР службите оказват *услуги* на следеното от тях население.

³⁰ АМВР, ф. 1, оп. 12, а.е. 662, л. 23, 30, 41, 50. Стенограма от среща на др. министър с групата по преименуваните българи, състояла се на 31 май 1985. 11 юни 1985. Секретно.

³¹ АМВР, ф. 1, оп. 12, а.е. 745. Съображения по изграждането на работна група (комисия) по Възродителния процес и разработване Програма за дейността на органите на МВР по неговото укрепване и развитие, 10 юли 1986.

веде в съответствие със средната за страната“. Поводът е добър и за осигуряване на местни бройки. Същата докладна предлага „придадените [на първо време] 100 д. от други райони на страната да се придадат щатно на Окръжно управление на МВР – Кърджали за назначаване на местни хора“.³²

Разрастването на числеността на МВР с предполагаемите съпътстващи го разходи е факт, който се коментира в по-широк кръг на министерството. По този повод през януари 1986 г. министърът порицава недискретен служител, тъй като „не може всеки да приказва пред 1000 д. какво той си мисли. В Софийско градско управление, на пленум на Районния комитет на БКП, един се изказа, че през последните няколко години щата на министерството се увеличил с [поставени са точки] д. Как може такива данни да се изнасят. Трябва сериозно внимание да се обърне, никой не може да изнася секретни данни“³³. Година след преименуването никакви прозаични съображения за ограничаване на разходите не трябва да спъват репресивно-политико-разузнавателно-външнополитическата дейност на МВР.

В най-систематичен и подробен вид данните са представени в отчетите за бюджета на министерството. Те се поместват в два доклада годишно³⁴ (един за изпълнението му през предходната година и един *коректировъчен* – за направените промени през второто полугодие), където е коментирана динамиката по пера. Тези документи дават възможност за обвързване на разходите с по-конкретни цели и събития. Според действащите правила, през първото полугодие не се допуска прехвърляне на средства от една статия в друга, а приеманият през късната есен коректировъчен план вече разрешава трансфери, които по принцип не бива да изменят общите годишни кредити по отделни статии и шестмесечното им разпределение. Исканите *увеличения* по пера (те невинаги са напълно

³² ЦДА, ф. 1Б, оп. 63, а.е. 5, л. 6. Предложения от първия секретар на Общинския комитет на БКП в Кърджали Милчо Милчев относно развитие и задълбочаване на възродителния процес в Кърджали и района, 18 януари 1988. Поверително.

³³ АМВР, ф. 1, оп. 12, а.е. 732, л. 44. Информация, изнесена от Д. Стоянов на срещата с първите секретари на Окръжните комитети на БКП, проведена на 25 януари 1986 г. Строго секретно.

³⁴ Подписвани са от несменяемия през периода началник на отдел „Финансов“ в МВР, ст.н.с., к.и.н., полк. Д. Косев.

усвоени) обикновено превишават заявените *намаления* и така се стига до слабо нетно нарастване (то не надхвърля 4%) на утвърдения в края на предходната година общ бюджет.

По следите в тези документи възстановявам, в рамките на възможното, аспекти от финансовата история на „Възродителния процес“.

ТАБЛИЦА 3

1983 г. приемам за еталонна. Тук тя представлява интерес единствено като бюджетна картина за период, който със сигурност няма отношение към разглежданите събития. Рутинният доклад за промените през второто полугодие фиксира исканията на поделенията на министерството за увеличение (7,6 млн. лв., които са удовлетворени) или намаление (11,2 млн. лв.) на разходите по различните пера.³⁵ А в окончателния отчет за годината изпъкват три характерни момента, повтарящи се във всички следващи упражнения.³⁶ Преди всичко, *бюджетът е очевидно скроен с широки резерви*, като в края на годината остават значителни неизползвани средства, основно от фонд работна заплата (около 5%), които винаги са обяснявани с непопълване на щата. Втори буфер се вгражда при разходите за агентурата, даващ възможност този ресурс да бъде управляван безотчетно като резерв на ръководството. Накрая, подобно на всяко социалистическо учреждение, МВР се сблъсква с проблеми на плановата среда: неизразходвани средства поради недоставена техника и/или преразходи в инвестиционните проекти.

Бюджетното планиране за 1984 г. завършва в края на предходната година³⁷, когато е предвидено увеличение със 7,4 млн. лв., генерирано от „естествения ръст на заплатите“ и от отпуснати нови офицерски и сержантски бройки по линия на Държавна сигурност и на милицията.³⁸

³⁵ АМВР, ф. 21, оп. 2, а.е. 173. Промени в бюджета на МВР през второто тримесечие на 1983 г.

³⁶ АМВР, ф. 21, оп. 2, а.е. 177. Отчет за изпълнението на бюджета на МВР за 1983 г., 5 март 1984. Строго секретно.

³⁷ АМВР, ф. 21, оп. 2, а.е. 193. Годишен бюджет за 1984 г. и преписки по коригираните бюджети. 28 ноември 1983 г.

³⁸ Както се вижда от Таблица 3, личният състав на двете служби се увеличава в течение на 1984 г. едва с около 100 души, от 5341 на 5449 офицери, сержанти, волнонаемни, срочнослужещи и административно-технически персонал.

Решението е взето още на 28 февруари 1983 г. и няма връзка с „Възродителния процес“. Предвижда се повишение по още две пера: „агентурно-оперативни разходи по Държавна сигурност“ с 1,6 млн. лв. и „въоръжение и стрелкова подготовка“ с 2,5 млн. лв. Първото се обосновава с „провеждане на повече агентурно-оперативни мероприятия от територията на поделенията на МВР и увеличаване резерва на ръководството на министерството“, докато второто е свързано с доставката на оръжие за увеличения офицерски и сержантски състав, недоставено по вина на доставчика оръжие през 1981 – 1982 г. и пр. Тези пера предизвикват увеличение на разходите на МВР общо с 4,6%, които са вероятно частично компенсирани от икономии по други. Така или иначе, те не са свързани със замисъл от мащаба на „Възродителния процес“.

В хода на 1984 г. е направена обичайната корекция на бюджета за второто полугодие, като по три позиции има видимо нарастване: заплати (2,8 млн. лв.), въоръжение (2,4 млн. лв.) и агентурни разходи (0,8 млн. лв.).³⁹ Докато първото отразява споменатото постановление за увеличение на заплатите в армията и МВР (прирастът е осигурен от собствени резерви), то нарасналите разходи за оръжие отиват за „разпоредени от ръководството на министерството“ допълнителни доставки на 5000 автомата, 50 000 ръчни гранати, 3000 пистолета и др. Моментът (последните месеци на 1984 г.) и характерът на допълнителното въоръжение дават основание да се мисли, че въпросните 2,5 млн. лв. (едва 1% от общите текущи бюджетни разходи на МВР) може да са пряко свързани с акцията по преименуването.

Равносметката за 1984 г. (направена през февруари следващата година)⁴⁰ не говори по никакъв начин за недостиг, а по-скоро за недоусвояване. Като цяло, бюджетът на министерството е изпълнен и той е осигурил комфортно общо увеличение на разходите, достатъчни за посрещане на всякакви извънредни нужди. Останали са дори почти 1,2 млн. неизползва-

³⁹ АМВР, ф. 21, оп. 2, а.е. 192. Промени в бюджета през второто полугодие на 1984 г., 14 ноември 1984. Строго секретно.

⁴⁰ АМВР, ф. 21, оп. 2, а.е. 198. Отчет за изпълнение на бюджета на МВР за 1984 г., 19 февруари 1985. Секретно.

ни средства, преведени на държавния бюджет, а от икономите са платени и 1,5 млн. лв. по наложения на всички държавни институции „данък“ за Фонд „13 века България“. Свободни пари остават от перата за заплати, агентурно-оперативна работа, „поощряване оперативните работници по линията на Държавна сигурност и на милицията“, оперативно-свързочна техника... Единствените индикации за непредвидени разходи, свързани с атентатите от август 1984 г. и със събитията от края на годината, се долавят в пререзхода (за 367 хил. лв.) поради закупуване „с разрешение на ръководството“ на оперативно-технически средства „за борба с тероризма и бандитизма“ и в очакванията за предстоящо завишаване на кредитите. Докладът отбелязва, „необходимостта от допълнителни кредити във връзка с усложненията в оперативната обстановка сега и в следващите години“. Но че не става дума за сериозна тревога относно тяхното финансово обезпечаване, се вижда от предложението източник за покриването им: обичайният кокошкарски призив за съкращаване на сумите за награди.

Така в навечерието и при първите стъпки на „Възродителния процес“ нищо не издава финансово свръхусилие, свързано с репресията. Общото разширяване на бюджета на МВР е резултат не на някаква преднамерена подготовка за събитията, а на рутинни решения, включващи периодични повишения на заплатите и/или (при необходимост) разширяване на личния състав.⁴¹

За 1985 г. в архива на МВР отсъстват серията редовни доклади и динамиката може да бъде възстановена само по откъслечни данни (вж. Таблица 3) и по отчета на отделение „Платежно“, което отразява около 14% от извършените разходи на министерството. В рамките на желязното правило за вместване в планирания (но след направените в крачка корекции) общ бюджет се долавят по-конкретни симптоми за финансово напрежение,

⁴¹ В частен разговор Михаил Иванов сподели виждането си, че няколко решения от 1984 г. може да бъдат подведени под общия знаменател „подготовка на МВР за Възродителния процес“: повишаване на заплатите във ведомството; превъоръжаване на силите на министерството; промяна на заповедите и техниката за борба с безредиците. Както посочвам по-горе обаче, първата мярка не е подготовка за „Възродителния процес“, а втората е с доста ограничен мащаб (няма следи за цялостно и масирано превъоръжаване). Третата отговаря на засилената тревожност от събития, *предшестващи* тоталното преименуване.

свързано със събитията. Констатират се превишение от 1,7 млн. лв. спрямо предвиденото в разходите за заплати и огромен скок (макар в абсолютно изражение да става дума само за около 300 хил. лв.) в тези за командировки.⁴² Преразходът по второто перо в почти всички поделения на министерството се обяснява с „увеличените дневни и квартирни пари в началото на годината“, както и със „сложната оперативна обстановка, на която се дължат продължителните командировки в страната“.⁴³

Видимо е раздуването на разходите за окръзите с турско население, утвърдено с корекцията на бюджета за второто полугодие на 1985 г. Окръжните управления на МВР в тези райони искат и получават увеличения с 11 до 38% (средно с 19,4%) от фактическите разходи за 1985 г. Заявените намаления са средно 3% от изразходваните средства през същата година (от – 0,8 до – 5,4%) и частично компенсират исканите увеличения. Останалото (около 16%) е необходимият *допълнителен* ресурс на окръжните управления на МВР, покрит или от други пера в бюджета на министерството, или от неговото цялостно увеличение. Това движение на средства със сигурност отразява натиск във връзка с „Възродителния процес“: то отговаря на вече отбелязания рязък скок в разходите на министерството през 1985 г. (над осъщественото през юни 1984 г. повишение на заплатите) и в частност на по-големите суми, отпуснати на териториалните поделения в „смесените“ райони. И тук са се извършвали многопосочни размествания, които не заплашват общата балансираност на републиканския бюджет. При това числеността на персонала на Държавна сигурност и на милицията през 1985 г. е намалена спрямо предходната година.

Описаната в доклада за 1986 г. финансова ситуация не се различава принципино. Внушението е, че обстановката налага нови разходи, но че те се посрещат за сметка на икономии. Документът въвежда формули, които в бъдеще ще се повтарят дословно. Едното клише е, че „разходването на средствата... се извърши при усложнена оперативна обстановка, което наложи осигуряване на допълнителни финансови средства за провеждане на нововъзникнали ме-

⁴² Възможно е този скок да е резултат от непълнота на данните, доколкото отчетите на отделение „Платежно“ не отразяват всички бюджетни разходи.

⁴³ АМВР, ф. 21, оп. 2, а.е. 214. Финансов отчет на отделение „Платежно“.

роприятия“. Редица от посочените по-големи пера (например 5,5 млн. лв. за изграждане и експлоатация на обекти за радио-телевизионно противодействие) нямат пряка връзка с „Възродителния процес“. Косвена би могло да се намери в 2,5-те млн. лв. за построяване на учебна база на неотдавна сформирани ВЪтрешни войски, на инженерни съоръжения на южната граница и за монтажа на тежки бариери на ГКППП или (това е трудно доказуемо) в същата сума (2,5 млн. лв.) за закупуване извънпланово на вертолет Ми-17. С положителност отношение към събитията има преразходът за командировки (с 342 хил. лв.), открито обвързан с „провежданите мероприятия от органите на МВР по възродителния процес и борбата с тероризма“. Според второто клише „провеждането на посочените допълнителни мероприятия беше осигурено със средствата от реализирани икономии по бюджета на МВР“ и се „наложи да се извърши целенасочено прегрупиране на финансовите средства през годината по показатели, статии и поделения за своевременно покриване на възникналите нужди“. Тези твърдения не отговарят на фактите, доколкото общият обем на бюджета на министерството през 1986 г. расте, и то чувствително. Широката му кройка обаче личи в, да кажем, отчетените неусвоени „оперативни и специални разходи“ (3,1 млн. лв.), от които са резервирани средства за допълнителни мероприятия по агентурно-оперативната работа (2,2 млн. лв).

През 1987 г. признаците за навлизане на България във все по-тежки стопански затруднения стават многобройни и бюджетът на МВР за 1987 г. е първият, който предвижда абсолютно годишно намаление на средствата за ведомството.⁴⁴ Позоваването на разходи, открито или предполагаемо свързани с „Възродителния процес“, отново е съвсем оскъдно и в не особено голям обем (завишение на сумите за командировки поради „усложнената оперативна обстановка в някои окръзи на страната“; доставка на бронетранспортъри за Вътрешни войски; защитни средства за специализираните подразделения за борба с тероризма...). При леко свитата бюджетна рамка маневрирането по пера е още по-активно. Исканите увеличения и намаления

⁴⁴ АМВР, ф. 21, оп. 2, а.е. 240. Отчет за изпълнението на бюджета на МВР през 1987 г., 2 февруари 1988. Строго секретно; АМВР, ф. 21, оп. 2, а.е. 237. Докладна записка относно промените в бюджета на МВР за I полугодие на 1987, 1 юни 1987; АМВР, ф. 21, оп. 2, а.е. 237. Докладна записка относно промените в бюджета на МВР през II полугодие на 1987, 16 ноември 1987.

в течение на годината са съответно 13,8 млн. лв. (3,8% от разходите) и 9,6 млн. лв., а прехвърлянията по статии – 5,8 млн. лв. Има дори намаление на агентурно-оперативните кредити за Държавна сигурност, включително на част от резерва на ръководството. И въпреки всичко това в края на 1987 г. МВР внася в Министерството на финансите 12 млн. лв. икономии, а от предвидените за заплати средства остават неусвоени над 700 хил. лв.⁴⁵

През 1988 г. за втора поредна година бюджетът на ведомството намалява в абсолютно изражение, при това с двойно по-висок темп, отколкото през предходната година.⁴⁶ За първи път обаче има позоваване на целенасочена рестриктивна фискална политика, на която министерството е длъжно да се подчини. Икономическият императив намира израз в отчета, където е записано, че „в изпълнение на партийните решения и дадените от министъра разпореждания за разкриване резервите и ограничаване разходите на МВР през 1988 и до 1990 г. допълнително се намаляват кредитите и остават незадоволени потребностите от някои материално-технически средства или се отлага за по-късен период изпълнението на отделни програми и други мероприятия“.⁴⁷ Натискът на Министерството на икономиката и планирането става по-твърд, то ограничава изразходването на 2,5 млн. лв. бюджетни кредити, а валутните проблеми се чувстват в спиране на желан от МВР внос (неусвоени поради недоставен внос са 3,1 млн. лв. за свързочна техника, въоръжение, боеприпаси и др.). Но и през 1988 г. бюджетът е достатъчно голям, за да не предизвиква каквато и да било парализа. Използвана е (макар и в по-ограничени обеми) обичайната игра

⁴⁵ През 1987 г. Министерският съвет намалява и бюджета на УБО с 1 млн. лв. (с 1,4% от планираното). Това обаче не се отразява върху фактическите му разходи, като те надхвърлят значително (с 20%) тези за 1986 г. (Вж. АМВР, УБО-9, л. 43. Бюджет на УБО при Държавния съвет за 1986 – 1988г.)

⁴⁶ АМВР, ф. 21, оп. 2, а.е. 249. Отчет за изпълнението на бюджета на МВР през 1988 г., 3 февруари 1989. Строго секретно; АМВР, ф. 21, оп. 2, а.е. 247. Докладна записка относно промените в бюджета на МВР за 1 полугодие на 1988, 31 май 1988; АМВР, ф. 21, оп. 2, а.е. 247. Докладна записка относно промените в бюджета на МВР през II полугодие на 1988, 22 ноември 1988.

⁴⁷ АМВР, ф. 21, оп. 2, а.е. 247. Докладна записка относно промените в бюджета на МВР за I полугодие на 1988, 31 май 1988.

с увеличение, намаление и разместване по пера. Отчетени са свивания по систематично свръхбюджетираната сметка за агентурно-оперативни разходи: с 2,3 млн. лв., или с около 17%, предимно от външното разузнаване; оперативно-техническото управление на Държавна сигурност, неизплатени възнаграждения на нещатни служители на Държавна сигурност и милицията; 1 млн. лв. от превантивно раздуто след серия дефицити перо за командировки. Всичко това е станало възможно благодарение на „икономии“, „мероприятия за пестеливо и ефективно разходване на средства в отговор на указанията, дадени от ръководството“, на „невъзникнала необходимост“ (т.е. отново раздуто планиране) ... Сумарно 1988 г. не се очертава като напрегната година. Въпреки свития бюджетен ресурс тя отново приключва с неизразходвани средства (3,7 млн. лв.) и съответно връщане на пари в републиканския бюджет (2,5 млн. лв., което е по-скромно от 1987 г.). *Непосредствено преди политическия и стопански пароксизъм от 1989 г. разходите по силовото обезпечаване на „Възродителния процес“ не са обременяващи.*

В търсене на следите на „Възродителния процес“ са от интерес детайли, които – предполага се – представляват негов по-ясен финансов отпечатък. Една от линиите е споменатата обсебеност за насищане на турската общност с агентура. Очакването е, по-специално, че масираната инфилтрация ще се отрази по видим начин върху съответните разходи на МВР. Информацията, сглобена в Таблица 3, само отчасти потвърждава хипотезата. Ако през 1985 г. не се забелязва предполагащото увеличение на разходите за агентурно-оперативна дейност, то през следващите 1986 и 1987 г. перото набъбва значително, за да се „успокои“ непосредствено преди 1989 г. (Парите за „поощрение на нещатните служители“ на Държавна сигурност и на милицията следват неопределена динамика, с рязък срив през 1985 г. и компенсираща експанзия през следващата година.) При тази статистика обаче трябва да се вземат предвид няколко обстоятелства. Едното е, че планираните разходи (одобрен кредит/фактически разход през предшестващата година) неизменно надхвърлят действително реализираните: потвърждава се отбелязаното систематично умишлено завишение на бюджетиранияте и впоследствие неизползвани суми (в това число във валута), което води до редовно отчитаните „икономии“ по това перо. А и през самата 1986 г. фактическият им прираст е двойно по-нисък от планирания. При

това размерът на агентурните разходи (поне осчетоводените) е относително скромнен, като през този период се движи между 2,1 и 3,2% от целия бюджет. Накрая, съставът им е твърде нехомогенен и с пера без отношение към „Възродителния процес“. В общата сума влизат парите за агенти на пет управления и един отдел на Държавна сигурност, на Централното информационно-организационно и техническо управление и резерва на ръководството.⁴⁸ Така по динамиката на средствата за агентурна дейност трудно може да се правят преки изводи относно приноса на „Възродителния процес“. Дори събитията да съвпадат във времето с увеличение на тези разходи, еднопосочността може да е случайна или – ако не е – поради ниското им тегло те да не оказват измеримо влияние върху общата финансова сметка на асимилацията. *Широко разпространеното усеждане, че пръскането на пари за агентура е непосилна тежест, не се оправдава. По-точно е да се каже, че планираният за нея ресурс е така калибриран, че да достига за каквото и да било увеличение, налагащо се от непредвидени обстоятелства.*

По сходен начин стои и числеността на личния състав на Държавна сигурност и милицията, при който не се наблюдава никакво драматично увеличение през втората половина на 80-те години. Накрая, трябва да се има предвид, че МВР се финансира не само от централния републикански бюджет, но (за някои свои подразделения) и от местните бюджети. Те добавят ресурси, възлизаци на докъм 1/4 от прекия бюджет на министерството, които обаче са използвани и за задачи без непосредствена връзка с асимилационната кампания.

Независимо от неизбежните непълноти, въз основа на данните от бюджетите на вътрешното ведомство може да се твърди, че „Възродителния процес“ е финансиран безболезнено. Икономическото спокойствие на репресивната машина е обезпечено от безпроблемното ѝ хранване. Въпреки ритуалните оплаквания от финансовите служби на МВР то е *презастраховано, живее охолно и в доволство, при планирани винаги със значителен аванс средства*. Когато по определени пера се налага още, те са удовлетворява-

⁴⁸ В нея влизат и толкова далечни от „възродителния процес“ разходи, като например обучението на кадри от „приятелски“ страни от Третия свят.

ни с оперативни размествания в движение на първоначално предвидените суми, а ако трябва – и с увеличение на планирания цялостен бюджет. По този начин ведомството остава винаги в рамките на плана (няма как да е иначе, след като самият план се променя според нуждите) и дори си позволява лукса да приключва годината с чувствителни обеми неизползвани пари. МВР е в състояние без особени бюджетни притеснения да посрещне смутовете и организационните мерки от мащаба на възникналите в самото начало на „Възродителния процес“, както и разходите, породени по-нататък от асимилационната кампания.

От макроикономическа гледна точка обаче тези бюджетни инжекции не извеждат от равновесие цялата финансова система. Безспорният прираст на разходите за специалните ведомства през 1984 – 1986 г. (поне отчасти свързан с „Възродителния процес“) представлява само 13% от общия прираст на разходната част на централния републикански бюджет (съответно с 5,6%, 6,7% и 23,5% – вж. Таблица 2): държавата е била в достатъчно добра кондиция, за да харчи нашироко и в други направления. Така за един двегодишен период средствата за Вътрешното (и Военното) министерство незначително увеличават дела си в републиканския бюджет (малко по-силно за МНО) от общо около 13%.

Макроикономическата ситуация коренно се променя от 1987 г. нататък. Чувствителното влошаване на стопанското положение в страната, все по-натезаващият баласт на губещите предприятия и нарастващото бреме на външните задължения принуждават властта да се опита (твърде неуспешно) да въведе бюджетни ограничения и да преразпределя бюджетни разходи. Тези движения отчасти засягат и силовите институции. Прирастът на общия финансов ресурс на държавата започва да се свива (след пика от 1986 г. разходите на републиканския бюджет растат с 6,8% и 2,9% през 1987 – 1988 г.), а разпределението му вече не е в състояние да осигурява растяща издръжка на силовите институции. Абсолютното намаление на средствата за МВР (не и за УБО) е безпрецедентен факт. Но икономическата му интерпретация е двузначна. Той не означава по никакъв начин финансово сковане на оперативните възможности на ведомството (включително по отношение на „Възродителния процес“), доколкото само леко се отстъпва от твърде високи равнища, подплатени с дебел слой подкожни

резерви и излишни разходи. Това, за което промяната с положителност говори, е, че на силовите ведомства (и на пряката им функция в асимилационната кампания) не може да се припише принос за общата финансова дестабилизация на страната през втората половина на 80-те години.

II.1.3.

Инвестиции: Колонизационният модел

■ „Възродителният процес“ задвижва значими икономически ресурси в посока на районите с компактно турско население. Това е част от *цената* на акцията, дотолкова, доколкото в представите на властта тези пари са едната страна на възмездна сделка, от която се очаква верноподаническо послушание. Моделът е използван през цялото съществуване на режима, като с годините се променят само съотношението на силите между, от една страна, поръчителите и от друга, съответните „облагодетелствани“ групи, слоеве или общности. Тъкмо тази реалност е в основата на „ревизионистичната“ гледна точка⁴⁹ към комунизма, която отвъд фронталната репресия търси взаимните компромиси, корумпирането на сегменти от социалното тяло, приетите тактики на адаптация, толерираните форми на мимикрия и на мека съпротива – все житейски елементи, без които системата не би могла да се задържи толкова продължително. От чисто стопанска гледна точка този тип „политически“ инвестиции са *цена* и в по-особения смисъл на *допълнително натоварване* на икономиката. Ако тя расте устойчиво, инжектираните средства са поносими; в лоша обща конюнктура те се превръщат в товар. При възход става дума за преразпределение на *прирасти*, оставящи място за преследване на повече приоритети; във времена на упадък се

⁴⁹ Отношението към българските турци е последователно разглеждано от „ревизионистична“ перспектива например в: **Neuburger**, Mary. *The Orient Within*. Cornell University Press, 2004. Вниманието към тях е отделено и другаде. Вж. например: **Стоянов**, Валери. *Турското население в България между полюсите на етническата политика*. С.: ЛИК, 1998; **Груев**, Михаил, Алексей **Калъонски**. *Възродителният процес. Мюсюлманските общности и комунистическият режим*. С.: Сиела, 2008; **Баева**, Искра. *Социалноикономически предпоставки за и последици от „възродителния процес“*. – В: **Евразийски хоризонти: минало и настояще**. Сборник в чест на проф. Валери Стоянов. С.: Институт за исторически изследвания – БАН, 2011, с. 154.

управлява *свиващ се* ресурс и подобно развързване на кесията надхвърля наличния потенциал, което не остава безнаказано.

През годините на комунизма българските турци са типичен обект на подобни игри. Като правило, след (или заедно с) поредното втвърдяване на режима към тях той им поднася икономически „компенсации“. Именно това се случва и в хода на „Възродителния процес“.

Инструментариумът, с който са заделени добавките за „турските“ райони, изцяло се вписва в обичайните финансови манипулации от предходните четири десетилетия. Те силно наподобяват *колонизационен модел*, преследващ *издигане* на изостаналите общности, по възможност тяхното разсредоточаване и заселването на съответните територии с *надежден и напредничав* (разбирай български) човешки елемент.⁵⁰ Подходът е дълбоко пропит от презумпцията за патерналистко културно превъзходство, присъщо на класическите колониални политики на Запада. Което впрочем върви заедно със страха от колонизираните и съответния контрол върху тях.

Онова, което се променя, е само окраската на приетите пакети от мерки. Тя носи духа на времето и отразява икономическите приоритети на режима през различните моменти от неговото съществуване. Така в началото на 50-те акценти са битът, образованието и кооперирането на турското население. В началото на 70-те поредно постановление на правителството⁵¹ набляга върху индустриализацията и документът е с изцяло отраслова, по-специално промишлена насоченост: той изрежда дълъг списък от набелязани за изграждане на обекти на материалното производство. 15 години по-късно, в разгара на

⁵⁰ М. Груев и А. Калъонски пишат за „своеобразна вътрешна колонизация“. (Вж. **Груев**, Михаил, **Алексей Калъонски**. *Възродителният процес. Мюсюлманските общности и комунистическия режим*. С.: Сиела, 2008, с. 128.) Термина обаче те отнасят единствено до пространственото предислоциране на население. Плановете за заселване на територии всъщност страдат от забележителна липса на въображение. Използваните стимули са почти напълно идентични в предкомунистическа България, през периода на социализма и в днешно време. Наскоро предложената за обсъждане (ноември 2015 г.) поредна програма за съживяване на слаборазвитите региони в страната (Северозапада, Родопите, Странджа-Сакар) изрежда познатия до втръсване набор от финансови и фискални насърчения. Не е учудващо, че картата на изостаналостта в България практически не се е променила в течение на столетие.

⁵¹ ЦДА, ф. 136, оп. 48, а.е. 14, л. 2 и сл. ПМС 13 от 1 юли 1970 г. за по-нататъшно развитие на Кърджалийски, Силистренски, Разградски, Шуменски и Търговишки окръг.

„Възродителния процес“, ядрото е изместено към жизненото равнище, социалната инфраструктура, малките населени места⁵², малките и средните предприятия. Това не е промяна в отношението, а пренос в него на еволюиращата обща модернизационна идеология, насочила се този път към флиртуване с все по-широко разпространените консуматорски настроения сред населението. Накрая, в навечерието на масовото изселване, програмата включва лозунга на деня за въвеждане на фирмена организация.⁵³ Годината е 1989 и целият политико-икономико-пропаганден апарат е впрегнат в пъпкуването на фирми.

Изпълнението на тези еднотипни по замисъл и дух решения възплащава всички характерни за системата рефлексии и механизми на взаимодействие между центъра и подопечните му структури. Схемата отговаря на квинтесенцията на плановото начало: разпределя пари *отгоре*; раздава средства на строго определени сектори и социални групи; позволява разпореждане с материални и финансови ресурси. В така устроения стопански свят съотношението между конкуриращите се неформални сили направлява фактическите решения, а стремежът да се възцарява ред в районите на потенциални етнически напрежения, е безотказен аргумент за деблокиране на потоци в желаната посока.

Контурите на модела се очертават още при първата изселническа вълна от 1950 – 1951 г. Обвивката включва съответно решение на Политбюро за подобряване на политическата работа сред турското население и набор от културни начинания (внесен от Т. Живков)⁵⁴, които слагат началото на относително по-мекото отношение към малцинството, вдъхновено от азербайджанския опит в СССР. Наблегнато е на огромяването и чи-

⁵² ЦДА, ф. 136, оп. 8, а.е. 123, л. 2 и сл. Разпореждане 25 на Бюрото на Министерския съвет от 6 април 1987 г. за укрепване на материално-техническата база и за ускорено решаване на социално-икономическите проблеми на някои райони в страната. За служебно ползване.

⁵³ ЦДА, ф. 1Б, оп. 99, а.е. 27, л. 7. Решение на ПБ на ЦК на БКП, утвърдено с протокол 69 от 11 април 1989, за по-нататъшно единение на българската социалистическа нация. За служебно ползване.

⁵⁴ ЦДА, ф. 1Б, оп. 6, а.е. 1298, л. 5. Решение на ПБ от 26 април 1951; а.е. 983, л. 140. Протокол от решение на ПБ от 3 август 1950.

талищното дело, но икономиката не е подмината. Какво очакват по места от стопанските мерки, личи в стопанската платформа на председателя на Околийския народен съвет в Момчилград. Той призовава за административни стъпки, с които да бъдат заселени „бедни“ райони в Хасковско, като „се създадат привилегии... [чиновници не идват]. Да се освободят площи за гори, овощия, пчеларство. Да се направи райониране. Сеенето на зърнени храни да се намали; тютюнът да бъде увеличен. Държавата да подсили населението с храни. Селищата да се плануват добре и да се почне строителство. Това ще е най-голямата агитация...“.⁵⁵

В навечерието на първия изселнически опит се оформят елементи, които под различни форми ще присъстват и в бъдеще. Кръстосаното заминаване на част от българските турци и съответно вътрешно преселване на българи в опразнените райони се планира като социално допълнение към инфраструктурните проекти, реализирани във връзка със започващите индустриализация, хидростроителство, залесяване и рационализиране на земеползването. Отправната точка е, че турското население е „твърде назад в културно-битово отношение; затънало в крайно невежество; служило в миналото като обект на най-жестоката експлоатация, без каквито и да било грижи за него“ и „при крайно тежки условия се бори за своето мизерно съществуване...“.

Новата власт полага „бащински грижи“. Разпорежда при разпределението на нарядите да се спазва пълно равенство, предупреждава, че ще се дава пълна гласност на „всякакви извращения“ на правителствената политика в тази област, предвижда подобряване на материалното положение и бита в селата, „по начин, който да бъде почувстван от турците“, както и „сериозно подобряване благоустройството и водоснабдяването“.⁵⁶ С изключение на първата мярка, носеща духа на ранния сталинизъм, останалите не слизат от дневния ред през следващите три десетилетия. Цената на „гри-

⁵⁵ ЦДА, ф. 1Б, оп. 6, а.е. 637, л. 21. Доклад до ПБ на Добри Терпешев след посещение в Кърджалийско, 25 юли 1949.

⁵⁶ АМВР, ф. 13, оп. 1, а.е. 755. Доклад на началник-отдел I-ДС и началник отделение „А“ за положението сред турското малцинство и българо-мохамеданското население в НРБ, Строго поверително, след март 1950.

жите“ се долавя косвено в нарасналия дял от общите бюджетни кредити за околийските съвети в страната на 18-те със значително турско население. През 1950 г. той възлиза на 21,9%, докато в разгара на изселването (1951 г.) достига 23,8%.⁵⁷ Резултатите обаче са скромни и властта е огорчена от „отрицателно или в най-добрия случай индеферентно към досегашните инициативи и мероприятия на народната власт“ отношение от страна на малцинството.⁵⁸

С времето партията разширява мащабите и обхвата на модела. Той се прилага след всички по-остри етнически сблъсъци или в навечерието на ключови решения по етническия въпрос. След вълненията в Рибново през 1964 г. например основен полигон са помашките райони, където по думите на М. Груев и А. Калъонски се извършва „истинска революция в бита“ и „разликата в качеството на живота, постигната през 60-те и 70-те години, е истински цивилизационен скок, с който режимът има всички основания да се гордее“.⁵⁹ По отношение на турците типично е постановлението на правителството от 1 юли 1970 г., съпътстващо началото на втората изселническа вълна, но и подготвящ поредното втвърдяване на властта.⁶⁰

Тръгва се отново от икономическата изостаналост в съответните окръзи с „ниски темпове, последни позиции по основни качествени показатели, слаба (дори намаляваща) заетост (особено сред жените), нерационална стопанска структура, доходи под средните за страната...“. Документът е в характерната за индустриализацията стилистика и представява поменик от конкретни обекти, предвидени за изграждане през следващите години. За апетита към усвояване на допълнителните сред-

⁵⁷ ЦДА, ф. 132, оп. 1с, а.е. 27, л. 37, 38; а.е. 28, л. 8, 9. Разходи на околийските съвети за 1950 и 1951 г.

⁵⁸ ЦДА, ф. 136, оп. 83, а.е. 131 л. 5 – 6. Доклад на подпредседателя на Министерския съвет Д. Терпешев относно изселването на турското население от Родопския край и заселването на българи от други краища на страната, 7 декември 1949.

⁵⁹ Груев, М., А. Калъонски. Възродителният процес..., с. 56.

⁶⁰ ЦДА, ф. 136, оп. 50, а.е. 30. Постановление 13 на Министерския съвет от 1 юли 1970 за по-нататъшно развитие на Кърджалийски, Силистренски, Разградски, Шуменски и Търговищки окръг.

ства, отпускани като буфер срещу етническото напрежение, говорят съперничесвата по повод мястото за построяване на новите заводи.⁶¹ Включени са мерки по инфраструктурата, благоустройството, образованието и пропагандата (обхват на радиото, телевизията и читалищата). Като трайна линия в този тип писания се утвърждават обещанията за по-лесен достъп до жилища (удвояване на обема на държавното и кооперативното строителство) и надбавките върху заплатите на висшистите и средните, работещи във въпросните райони.

Балансът между разходи и резултати е разчетен в перспективата на следващата петилетка (1971 – 1975). Очаква се откриването на 38 750 работни места в петте окръга, приоритетно в промишлеността. Делът ѝ в заетостта следва да нарасне с 4 – 6 процентни пункта (при 2 пункта общо за страната), но остава под средното. Срещу това стоят планирани капитални вложения за петте години от 112 млн. лв. в комунални услуги, култура и образование.⁶²

Обемът не е впечатляващ и предвидените в постановлението допълнителни ресурси представляват скромните 5,7% от действително инвестираните в страната през петилетката средства в тези три дейности. Целите обаче са частично постигнати. През 1975 г. в Кърджалийски окръг работят 40 промишлени предприятия; значителен дял от изпълнителските кадри в производството (в т.ч. много ръководни) са от турското малцинство; турците със средно, полувисше и висше образование са 80% от тази група; 90% от завършилите 8. клас продължават в средните училища...⁶³

Каквито и да са отчетените успехи, събитията показват, че няма ико-

⁶¹ Пак там, л. 28. Докладна записка до Политбюро относно проекта за Постановление 13 на Министерския съвет.

⁶² Пак там, л. 29 – 39. В други седем окръга с наличие на турско население се предвиждат допълнителни 32 млн. лв. Инвестициите в промишлеността и в другите производствени отрасли не са посочени.

⁶³ АМВР, ф. 22, оп. 1а, а.е. 873, л. 2. Доклад за подривната дейност на турското разузнаване, националистическите елементи и работата на органите на ДС в Кърджалийски окръг след националното съвещание от 1973 г. по турска линия, 2 април 1975.

номическа цена, на която да се купят нова идентичност, доверие и преданост в условията на враждебно настъпателна етническа политика. А и „смесените“ райони не помръдват от последните места в страната по равнище на развитие. Въпреки това режимът не се оказва способен нито да се откаже от модела, нито да измисли нещо различно.

В разгара на преименуването, през януари 1985 г., властта преоткрива изостаналостта на турската общност и ражда първите стопански проекти по „Възродителния процес“. През следващите години те ще се множат и разклоняват, за да закръглят икономическата цена на репресията. До пролетта на 1989 г. мисленето ще остане сковано в твържество, че колкото по-грандиозно е обещаното благоденствие на турците, толкова по-успешен ще е асимиляционният проект.

Обзорът на държавните документи в тази област систематизира основните насоки на следваната политика (вж. Таблица 4). Обобщаването на съответната количествена финансова информация обаче на практика не е възможно. От една страна, приетите решения са разпръснати на различни места и изчерпателното им регистриране е трудно мислимо. От друга, предвидените средства далече невинаги са осчетоводени, често са прикрити в други параграфи, допълнителните разходи не са сумирани, а в много случаи има повторно броене на пера от няколко решения. Освен това тези суми са икономически хибридни, като те обединяват инвестиции, текущи разходи, трансфери, субсидии и пр., което прави некоректно тяхното просто наслагване. Накрая, на практика е невъзможно да бъде проследено какво точно от заложеното е изпълнено. Така цената на „Възродителния процес“ в смисъла ѝ на вложен стопански ресурс не може да бъде статистически сведена до едно число. Осъществимата задача е да бъдат проследени начините, по които са натрупани и платени нейни компоненти.

ТАБЛИЦА 4

Първото правителствено решение за финансова поддръжка на „Възродителния процес“ е взето на 29 януари 1985 г. С Разпореждане на Бюрото на Министерския съвет (РзБМС) 5/1985 залпово и по спешност се отпускат допълнителни средства за подложените на преименуване райони,

като периферно са визирани също циганите и помаците.⁶⁴ Това са пари *над плана*, обещани за 1985 – 1990 г. по линия на местните бюджети за културно-битово строителство и благоустройствени мероприятия. Става дума за 100 млн. лв. годишно, или общо за 600 млн. лв. през петилетката. Извънредният характер на решението проличава и от обстоятелството, че за текущата 1985 г. средствата са осигурени от правителствения резерв (70 млн. лв.) и от „централизираните фондове на държавата“ (останалите 30 млн. лв.). Успоредно с това се раздуват държавният и партийният апарат. В края на януари за „засилване организаторската и политическата работа на партийните организации в трудовите колективи и малките населени места в Кърджалийски окръг“ е утвърден щат за нови 46 политически работници за окръжния и общинските партийни комитети.⁶⁵

„Възродителният процес“ е проект за *тотална* асимилация и съответно в съпътстващите го икономически мерки идеологията има съществено място. Тази йерархия на целите се вписва в приетото в почти същия момент подробно и строго фокусирано Постановление на Министерския съвет (ПМС) 7 от 31 януари 1985 г.⁶⁶, посветено на „ускореното развитие на образователното дело и подобряване материалната база в Кърджалийски окръг“. Доколкото от „Възродителния процес“ се очаква да промие идентичността на българските турци, в несвойствената за марксистката догматика инверсия на заглавието съзнанието (образованието) е минало преди битието (материалната база). *Идеологическите инвестиции* в училището, където е съсредоточена индоктринацията и се провежда истинско *образователно еничарство* чрез откъсване на подрастващите от семействата, получават приоритет. Не

⁶⁴ ЦДА, ф. 136, оп. 80, а.е. 123, л. 21. РзБМС 5 от 29 януари 1985 г. за укрепване на материално-техническата база и за ускорено решаване на социално-икономически проблеми в някои райони на страната. (За служебно ползване.) Освен окръзите с компактно турско заселване постановлението включва и такива, където има разпръснати селища със значим брой турци, както и съсредоточаване на цигани и/или помаци (Пазарджишки, Пловдивски, Ловешки, Благоевградски, Русенски, Великотърновски, Варненски, Бургаски, Старозагорски окръг).

⁶⁵ **Решение № 74** на Секретариата на ЦК на БКП, 24 януари 1985. – В: **Леви**, Самуел. Истината за „Възродителния процес“. Документи от архива на Политбюро на ЦК на БКП. Институт за изследване на интеграцията. С., 2003, с. 28.

⁶⁶ ЦДА, ф. 136, оп. 78, а.е. 5, л. 1 – 11.

че в предходни исторически епизоди властта е изпускала от внимание образованието⁶⁷, но в нито един от тях тя не е подчинявала така ударно всички свои лостове на стремеж за пълна подмяна на националното самосъзнание.

Основни цели на ПМС 7/1985 са насищането на системата с *български* кадри (съответно неутрализиране на влиянието на преименуваните местни турски учители) и максималното изолиране на децата от семейната им среда чрез разширяване на обхвата на целодневното обучение. Средствата са от класическия арсенал на колонизационния модел⁶⁸: привличане на специалисти от по-напреднали, *етнически чисти* области; инвестиране в образователна и друга инфраструктура...

Постановлението предвижда подготовката през 1985 – 1990 г. на значителен брой учители (4700 за всички образователни степени), като се набляга върху дългосрочното им обвързване чрез сключване на десетгодишни договори със студенти от цялата страна. Одобрено е чувствително увеличение (с 80 лв.) на заплатите на учители, работещи в определени по списък населени места в окръга, и на педагогическата администрация (чиито бройки нарастват чувствително), както и временно командироване на желаещи от други области при изгодни условия.⁶⁹ Съществено е намерението след пет години всички деца до 3. клас (вкл. в предучилищна възраст⁷⁰) и 60% от тези в 4. – 8. клас да прекарват цял ден в училище/детска градина.⁷¹ Програмата включва ускорено повишаване на „научната, идеологическата и методическата квалификация

⁶⁷ Още по-далечен прецедент може да се намери в използването на Закона за народно-то просвещение от 1891 г., който е важен елемент от политиката на българската държава за ограничаване на културната автономия (а по-късно и в усилията ѝ за асимилиране) на гръцката общност в страната.

⁶⁸ Редица от тях са лансирани в началото на 80-те години в рамките на обхватната Програма „Странджа-Сакар“.

⁶⁹ При 50% над получаваната дотогава от тях заплата и включване на това допълнително възнаграждение при изчисляване на пенсията, запазване на постоянното им място, откъдето са дошли, или (за неработещите) предоставяне на постоянно място в Кърджалийски окръг; предимство при осигуряване на жилища и обзавеждане.

⁷⁰ През 1985 обхватът в целодневните детски градини в Кърджалийски окръг е 3% от децата при 54,5% средно за страната.

⁷¹ Отделно, в планински и морски лагери през 1990 г. следва да почиват 40% от учениците.

на учителите в окръга“. А финансовото ѝ осигуряване (само за обзавеждане и строителство на учебни заведения) до 1990 г. е с 3,5 млн. лв. годишно, при това от особено ценените в плановата икономика безлимитни целеви средства.

През март 1985 г. Министерството на народната просвета (МНП) съвместно с други ведомства детайлизира ПМС 7/1985.⁷² Заложено е преразглеждане на учебните планове и програми по родинознание, български език и литература, история и география на България, морал и право „с цел научното изясняване българския корен на населението – потомци на насилствено помохамеданчените българи, повишаване класово-партийното, патриотичното и интернационалното възпитание“.⁷³ Предвиждат се също издаването на сборник материали по основи на атеизма в помощ на учителите от окръга и създаване на кръжоци по краезнание, фолклор, етнография, топонимия, история и география във всички средни училища. А разчетите позволяват да се прецени по-точно усилието във финансов план. Към посочените 3,5 млн. лв. годишно се прибавят например 6,5 млн. лв. за построяването на 327 апартамента за учители. Фондът за работна заплата на персонала в образованието трябва да нарасне с 45% през 1985 – 1990 г., като за несписъчния състав (привлечените учители) очакваното увеличение е от 5,6 пъти. Предвидените средногодишни инвестиции в образователна социална инфраструктура за 1986 – 1990 г. са 3,3 пъти по-големи от тези за 1984 г., а ресурсите за квалификация и преквалификация през 1989 г. следва да нараснат 6 пъти. Тези сметки положително са раздути и с пропагандно послание, но те отразяват настроенията, замаха и намеренията в началото на „Възродителния процес“.

Вторият раздел на ПМС 7/1985 разписва мерките за развитие на социалната инфраструктура в Кърджалийско. Набързо са нахвърлени разнопосочни инициативи за осигуряване на строителни материали (36 позиции), транспортна техника, машини (24 позиции), ресурси за строител-

⁷² ЦДА, ф. 142, оп. 25, а.е. 363. Комплексна програма на Министерството на народната просвета, Министерството на строителството и селищното устройство и Окръжния народен съвет – Кърджали за ускорено развитие на образователното дело и за изграждане на материално-техническата база в Кърджалийски окръг за периода до 1990 г., март 1985. За служебно ползване.

⁷³ Пак там, л. 11.

ство, пътища и мелиорации, бройки медицински персонал, допълнителни стокови фондове (14 позиции) и разширяване на битовите услуги... Особено важно е намаляването (с 1000 т. за 1985 г.) на базата, върху която се премира производството на тютюн, означаващо на практика завишаване на субсидията за тютюнопроизводителите. За всички тези мерки се налагат промени в държавния план и в бюджета за 1985 г.

Когато през януари 1985 г. излиза ПМС 7/1985 г., все още е проведена промяната на имената само на турците от Южна България. След като дни по-късно процесът е доведен докрай в цялата страна, държавата просто мултиплицира документа за Кърджалийски окръг. В началото на април ново ПМС 15/1985 копира всички основни решения от януарското, като ги разпростира върху общините с турско население в Северна България, но и (превантивно) върху помашките райони на юг.⁷⁴ Разликата е, че в него не са записани числа за предвидените разходи (включени са само показатели в натура), то е изцяло посветено на образованието и съответно отсъства раздел за инвестиции в инфраструктура.

ПМС 7 и ПМС 15/1985 се оказват само скромна междинна стъпка към следващ внушителен плановишки проект, подготвен вече по всички правила на жанра. В края на април 1985 г. се ражда Комплексна програма за Кърджалийски окръг (ПМС 20/1985)⁷⁵, представена като път към радикално преодоляване на изостаналостта на района.

Тя за пореден път установява фиаско на предприетите дотогава опити за „голям скок“. Оценката за изходното състояние на местната икономика показва, че в окръга са инсталирани едва около 1,5% от фиксирания капитал в страната, заети са 1,5% от промишления персонал, произвеждат се 1,5% от промишлената продукция и националния доход, половината от заетите работят в селското стопанство, а паричните доходи на човек са 1/3 от средните

⁷⁴ ЦДА, ф. 136, оп. 84, а.е. 906, л. 1. ПМС 15 от 2 април 1985 за ускорено развитие на образователното дело в някои окръзи на страната. За служебно ползване.

⁷⁵ ЦДА, ф. 136, оп. 78, а.е. 23. ПМС 20 от 22 април 1985 за утвърждаване на Комплексна целева програма за ускорено социално-икономическо развитие на Кърджалийски окръг през периода 1985 – 1990 и по някои основни направления и до 2000 г. Пак там, а.е. 24. Приложения към Координационната програма.

в държавата. При тези дадености и при стреса от преименуването партията не пести обещания. Обвито в шаблонни фрази за внедряване на научно-техническата революция и откриване на малки и средни предприятия, посланието е, че за 4 – 5 години Кърджалийско ще се специализира в добивната промишленост и машиностроенето (като ги развива с изпреварващи темпове), ще запази специализацията си в тютюнопроизводството и ще стопи част от изоставането в доходите на населението. Обемистият текст, придружен от още по-обемист набор таблични предложения поглъща мерките на преходното ПМС 7/1985, като дава полупроизводствена, полусоциална насока на стратегията. Тя е структурирана по обичайните за плановете разработки отраслов/регионален разрез и съдържа скъпоценния поименен списък с инвестиционни обекти. В демографията обаче не се очакват радикални промени: предвижда се окръгът да запази характера си на доставчик на работници за останалата част от страната (прирастът на трудоспособното население ще надхвърля двойно създадените работни места, което ще генерира по 8 – 10 000 души ежедневна, сезонна и трайна миграция); ще се запази и дефицитът от квалифицирана работна сила, като недостигът на висшисти (в частност на здравен персонал) ще продължи да бъде компенсиран с командировани откъм при много благоприятни условия на заплащане и настаняване.

Комплексната програма дава обобщени данни за необходимите ресурси. За 1985 – 1990 г. те се оценени на 892 млн. лв. инвестиции, от които 261 млн. за промишлеността, 106 млн. за транспорта и около 340 млн. за „обществено обслужване на населението“ (техническото название за инвестициите в социално-битова инфраструктура и услуги). Това е прираст с 22% спрямо предишната петилетка. *Прогнозираното* в програмата представлява 1,7% от *реално осъществените* инвестиции през 1985 – 1990 г. и 0,4% от брутния вътрешен продукт през периода. Числата не са впечатляващи за окръг, който през 1985 г. е осъществявал 1,5% от инвестициите в страната и където живеят 3,3%⁷⁶ от населението на България. Заложеното се чете преди всичко като политическа

⁷⁶ Изчислено по данни от: БНБ. Годишен отчет за 1990 г.; Статистически годишник на Народна република България 1986; Статистически годишник на Република България 1990 г. Данните на БНБ от 1990 г. за *брутния вътрешен продукт* през 1980 – 1990 г. са първите оценки на показателя за този период. Те са все още твърде приблизителни и концептуално неprecизирани.

декларация за намерение изоставането на Кърджалийски окръг да бъде отчасти стопено и регионът да бъде издърпван нагоре, като му се отпусне малко по-голяма квота в предвидените инвестиции, отколкото той е усвоявал при старта на програмата. Разликата обаче е незначителна за подобен напън.

Първоначалните цели, изглежда, са били по-амбициозни, доколкото окончателните числа са занижени спрямо предварителния проект, изготвен от Държавния комитет по планиране през март 1985 г. Той предвиждал общо 1133 млн. лв. за 1985 – 1990 г. (в т. ч. 998 млн. лв. за деветата петилетка, 1986 – 1990 г.).⁷⁷ Така или иначе, възможността да се играе със сумите, е заложена от самото начало с уговорката, че програмата е „отворена“ за допълнителни промени в бъдеще.

Финансирането е представено като осигурено в рамките на предоставените ресурси на министерствата и ведомствата, а прирастът на инвестициите ще се покрива от нарастването на печалбата. Но да се разчита на хипотетичен източник като печалбата, е по-скоро пожелателно, поради което от БНБ, Минералбанк и Министерството на финансите се изисква да осигурят с предимство инвестиционно финансиране на набелязаните обекти.⁷⁸ На дело това означава да се насочи ресурс към окръга чрез преразпределение на бюджета, но и чрез банките, т.е. за сметка на непредвиден в плана дълг, чиято съдба е да се превърне в нови лоши кредити.

Тези големи инициативи задават тона за бъдещите, но същевременно слагат начало на всевъзможни местни или ведомствени проекти, които се множат и е невъзможно да бъдат изчерпателно описани. Сходна е динамиката на идеологическите инвестиции, особено за културния фронт. Така например „Българска кинематография“ иска от Комитета за култура 540 000 лв. над одобрените 710 000 „за подобряване кинообслужването на селищни системи, в които граждани с турско-арабски имена възстановиха българските си имена“. Не всички подобни начинания са свързани с допъл-

⁷⁷ ЦДА, ф. 130, оп. 29, а.е. 159, л. 77. Докладна записка до Министерския съвет относно утвърждаването на комплексна целева програма за ускорено социално-икономическо развитие на Кърджалийски окръг през периода 1985 – 1990 г. и по някои основни направления до 2000 г., както и мероприятия за нейната реализация, 14 март 1985.

⁷⁸ ЦДА, ф. 136, оп. 78, а.е. 23, л. 2.

нителни ресурси (някои се вписват и в планираните обеми), но повсеместно и все по-често „Възродителният процес“ ще се използва като основание за искане на пари.

Следващото мегарешение на правителството е РзБМС 25 от 1987 г.⁷⁹ То идва в една по-„зряла“ фаза на асимиляцията, в средата на пътя между нейното начало и кулминацията от 1989 г. Стъпката издава разочарование от постигнатото в промяната на националната идентичност на турците и все същото убеждение, че резултат може да се постигне само чрез наливане на още и още ресурси.⁸⁰

На пръв поглед новият пакет от мерки се вписва напълно в логиката и съдържанието на РзБМС 5/29 януари 1985. Разпореждането от 1985 г. е отменено с друго, което носи идентично заглавие и само заменя предвидените през 1985 г. 100 млн. лв. годишно до 1990 г. със 150 млн. (или нарастване със 150 млн. лв. за оставащия период 1987 – 1990 г.). И двата документа са насочени (през бюджетите на местната власт) изцяло към социалната инфраструктура (изграждане на училища, детски заведения, пътища, водоснабдяване и други благоустройствени обекти и културно-битови обекти). И двете разпореждания се отнасят освен за окръзите с компактно турско присъствие още за тези с анклавни от това малцинство, с циганско и с помашко население (общо за 19 окръга). Но основният дял от парите (86%) отива именно за „турските“ райони.

Няколкото вмъкнати изменения обаче отразяват настъпилите промени в макроикономическата обстановка и донякъде проблематизират целите отпреди две години. През 1985 г. икономическото обезпечаване на „Възродителния процес“ е финансирано от резерва на правителството, като за следващите години се предвижда ресурсите да бъдат заложенни в редовния план и бюджет. През 1987 г. държавата вече е навлязла в спиралата на външния дълг и плановете органи тръгват да прокарат по-

⁷⁹ ЦДА, ф. 136, оп. 80, а.е. 123. Разпореждане на Бюрото на Министерския съвет 25 от 6 април 1987 г. за укрепване на материално-техническата база и за ускорено решаване на социално-икономическите проблеми на някои райони в страната. За служебно ползване.

⁸⁰ Пазарджишки, Ловешки, Пловдивски, Плевенски, Габровски, Благоевградски, Русенски, Великотърновски, Варненски, Бургаски, Старозагорски.

рестриктивни политики. Затова се налага заделеното да влезе през задната врата – „допълнително“, „над предвидените лимити“, „на отделен ред, над предвидените [с плановете] лимити и средства“. Пак по тези причини се въвежда и съществено изключение: решенията на правителството за ограничаване и спиране на строителството да не се прилагат за обектите, изградени по въпросното разпореждане в „смесените“ райони. *Така, ако през 1985 г. цената на асимиляцията е покрита безпроблемно чрез преразпределение на наличен ресурс, то две години по-късно започва да се чувства известно усилие.*

Показателни за страстите около подобен тип правителствени документи, даряващи привилегии, са съпътстващите го варианти. В разпореждането от 1985 г. не се прави разлика между бенефициентите, но в първоначалната версия от 1987 г. кръгът на облагодетелстваните е стеснен до „селата, малките и средните (курсивът е мой, Р. А.) по-големина градове“.⁸¹ Изглежда, натискът ограничението да не е по-драстично, се е провалил, защото в крайния текст визирани остават само „селата и малките градове“. От друга страна, в подготвителната справка първоначалните числа са зачертани и на ръка са записани окончателните, които за почти всички окръзи (с изключение на три, в т.ч. Кърджалийски) са увеличени или запазени.⁸² Непокътната остава и предвиденото допълнително финансиране на идеологическите инвестиции: на местните власти се разрешава да използват 5% от определените им средства за „идейно-политическа и културно-възпитателна работа, включително за пособия за нейното провеждане“. Тази възможност може допълнително да се разширява от преизпълнение на плана и бюджета, от отчисления на стопански организации, работещи в окръга, и дори от средства, набирани по реда на влезлия отскоро в сила Закон за допитване до народа.

ТАБЛИЦА 5

Архивите на плановото ведомство предоставят данни за *предвидените* през 1986 – 1988 г. инвестиционни стимули по РзБМС 5/1985 и РзБМС

⁸¹ ЦДА, ф. 136, оп. 80, а.е. 123, л. 11. Справка за разпределението на новия размер капитални вложения за социална инфраструктура на окръзите, определени с РзБМС 5/1985, март 1987.

⁸² Пак там, л. 12.

25/1987. Както се вижда от *Таблица 5*, средствата не са пренебрежими. В окръзите с най-голяма концентрация на турско население те представляват между 30 и 47% от общия обем на планираните инвестиции, а в съответните области (след 1987 г.) – около 30%.

След решенията от април 1987 г. не са приемани чисто икономически документи във връзка с „Възродителния процес“. Това не е по вкуса на местни партийни ръководители, които призовават Политбюро да разработи цялостна програма по въпроса и провеждането на съответната политика да бъде поето от „специално учреден, специализиран орган за управление и координация, за уеднаквяване на критериите и изискванията“.⁸³ Едва в края на 1988 г. партията се връща към стопанските аспекти, като това става в силно идеологизиран контекст, при все по-парещо усещане за безизходица.

Във вариант на разработка, подготвен от Работната група на Съвета по възродителния процес, задължителният оптимизъм е сведен до минимум, проявява се разколебаване сред актива и дори убеденост, че България ще бъде принудена да отстъпи с признаването на национално малцинство и право на изселване.⁸⁴ В тази атмосфера продължава да се възпроизвежда сизифовският стопански цикъл: рекапитулирани са значителните средства, отпуснати до момента; установява се отсъствието на резултат; решение се вижда в повече пари. Първата спирала е в твърдението за „предприети практически мерки за развитието на икономиката и базата за материална и духовна дейност в селищата и трудовите колективи с преобладаващо число българи с възстановени имена. Изградиха се многобройни предприятия и цехове, училища, културни домове, читалища и детски градини, подобри се пътната мрежа и битовото обслужва-

⁸³ ЦДА, ф. 1Б, оп. 63, а.е. 5, л. 5. Предложение на първия секретар на Окръжния комитет на БКП в Кърджали Милчо Милчев относно развитие и задълбочаване на възродителния процес в Кърджали и района, 18 януари 1988. Поверително.

⁸⁴ ЦДА, ф. 1Б, оп. 99, а.е. 9, л. 5 и сл. Основни насоки за развитието на възродителния процес в страната. Първи вариант на разработката, съставен въз основа на материалите, предадени от членовете на Работната група [на Съвета по възродителния процес], 30 ноември 1988. За служебно ползване.

не. За това много помогна целевото отпускане на значителни финансови средства от Министерския съвет, както и изпращането на многобройни групи учители от други краища на страната⁸⁵. Следва признаване на фiasco, за да се стигне до поредната модернизационна програма, попила последните партийни директиви и жаргон. Главното за икономиката от „районите на Възродителния процес“ е развитието на „производителни сили от качествено нов тип“, а в духа на задължителното към момента перестроечно говорене се настоява за икономизиране на асимилационната кампания и изоставяне на анатемосвания „административен подход“. Хоризонтът на утопията е изместен към 1993 г., когато „общините, където се провежда „Възродителният процес“, трябва да достигнат стойностите на основните показатели за средните общини в страната, а през 1996 г. – и тези на развитите“⁸⁶. Това вече не се вижда като резултат на традиционната индустриализация, а напротив: то се приема за крайна точка на политики, водени в съответствие с природните и ресурсни дадености, без „самоцелно форсиране развитието на промишлеността за сметка на селското стопанство“⁸⁷, чрез доразвитие и модернизация на изграденото. Специално внимание продължава да се обръща на идеологическите инвестиции за промиване на идентичността, разглеждани неотделимо от жизненото равнище. Във възприетия жаргон става дума за „изграждане материално-техническата база на заведенията, където се извършва възпитателния процес на младото поколение (детски ясли, детски градини, училища, общежития), пълна радиофикация и телевизионно покритие, развитие на пътната мрежа ... осигуряване материална база за социалните ритуали, строителство на здравни заведения, водоснабдяване“. В Кърджалийско по-специално социалната инфраструктура следва да се раз-

⁸⁵ Пак там, л. 7. Работната група впрочем от време на време се сеща, че трябва да бъде направена оценка как са изразходвани парите, отпуснати с ПМС 7/1985 и какви резерви може да се използват. (Вж.: ЦДА, ф. 1Б, оп. 99, а.е. 7, л. 4. Предложения по въпроси, които могат да бъдат обсъдени в комисията на Политбюро по Възродителния процес, март 1988.) Доклад за подобна проверка не беше намерен в архивите.

⁸⁶ Пак там, л. 19.

⁸⁷ Пак там, л. 20.

вива там, „където е възможно масирано икономическо, идеологическо и политическо въздействие върху населението“.⁸⁸

Съществената новост е призивът срещу селективните привилегии, които са сърцевината на традиционния колонизационен модел. Предлага се изоставянето (или, по-скоро, прикриването) им, след като с времето те все повече се зловиждат на хората извън тези райони. „Не трябва да се допускат *явни* (курсивът е мой, Р. А.) форми на икономическо стимулиране на мероприятията, свързани с Възродителния процес, включително и даването на някои привилегии на новозаселеното население. Всяка „външна“ проява, освен неблагоприятния външнополитически ефект, ще срещне нежелан отзвук в населението, както в районите на възродителния процес, така и в другите части на страната. Необходимо е извършеното в икономически, социален и духовен аспект да се приема като нещо нормално, в резултат на провеждането на цялостна социална, икономическа и духовна политика на партията за всички териториални единици в страната, за цяла България. В случаите, когато се налага целево осигуряване на ресурси, да става с държавен план и бюджет под друга форма“⁸⁹.

Това е опит за *нормализиране* на икономиката на „Възродителния процес“ чрез завоалиране на моментите на спешност, извънредност и селективност в приеманите мерки. Вкарването им в редовните канали на всички нива (национално, областно и общинско) търси да дедраматизира асимилацията. Вероятно тук е причината този партийен документ да не се излее, както обикновено, в отделно министерско постановление. Но той и не затваря всички вратички, като в случай на „необходимост от допълнителни ресурси за ускоряване на технологичното обновление на икономиката“ препраща към изпитания арсенал от преференции, включени в ПМС 31/1988 за развитие на пограничните райони. Въпреки че постановлението не се отнася изрично до регионите с турско население, то без проблем е можело да бъде нагодено за целите на „процеса“.

До остра и трайна промяна в подхода така и не се стига. За така-

⁸⁸ Пак там, л. 21.

⁸⁹ Пак там, л. 23.

ва отсъстват истинско желание, политически интерес, интелектуален капацитет, време, потенциал за реформи (а не само за реорганизации). Следващият програмен партийен документ е от самото навечерие на последната фаза на „Възродителния процес“ (април 1989 г.) и се връща в обичайното русло, подправено с най-злободневните магически термини.⁹⁰ Отново думата е за „ускорено социално-икономическо развитие на изостаналите в миналото райони“, за целеви държавни кредити при изгодни условия, улеснения за строеж на жилища и предимствено снабдяване с техника и материали. Този път обаче това се очаква да стане с „новите форми и механизми на Указ 56“⁹¹, създаване на аграрни фирми и предоставяне на земя на акорд, „поощряване социалистическото предприемачество“... Вероятно най-решителна стъпка е направена относно идеологическите инвестиции, за които се предвижда редовно и стабилно финансиране по институционализирания „обществено-държавен“ модел. Идеята е за „научната работа“ по „Възродителния процес“ да се използва вече установената схема за фондациите „Людмила Живкова“ и „13 века България“, т.е. да се събират принудителни контрибуции от организации и стопански субекти, които да допълват бюджетните средства.⁹² С решението е прието „за целево финансиране на по-значителни мероприятия от особено значение за възродителния процес и укрепване единството на българската нация да се създаде специален (закрит) фонд от 8 – 10 млн. лв., който да се попълва постоянно с ежегодни вноски от бюджета, дарения на стопански и обществени организации, фирми, сдружения и т.н. Средствата да се използват по предварително утвърдена от ЦК на БКП дългосрочна програма за научни изследвания, за събиране, проучва-

⁹⁰ ЦДА, ф. 1Б, оп. 99, а.е. 27, л. 7, 8. За по-нататъшно единение на българската нация. Решение на Политбюро на ЦК на БКП, утвърдено с протокол 69 от 11 април 1989. За служебно ползване.

⁹¹ Нормативният акт, регулиращ фирмената организация на икономиката и отношенията между фирмите и държавата. Приет е през януари 1989 г. и влиза в сила през следващия месец.

⁹² Вж.: **БНБ**. Сборник документи т. V (част I – IV), 1948 – 1990. Под редакцията на Румен Аврамов. С.: БНБ и Държавна агенция „Архиви“. 2009.

не и издаване на нови документи от наши и чужди автори, за преиздаване на вече известни документи и изследвания за историята на България, за създаване на серийни художествено-документални филми за борбата на българския народ против асимилаторската политика на турския поробител, за привличане на чужди учени за участие в съвместни изследвания... за изпращане на специалисти в чужбина...⁹³.

Накрая, наред с едрокалибрените документи се вземат и мерки, преследващи частични резултати, но допринасящи косвено за икономическото обезпечаване на „Възродителния процес“. Типичен пример е споменатото постановление на правителството от октомври 1988 г. за граничните райони, което, въпреки че изключва Кърджалийски окръг и Североизточна България, облагодетелства редица от пряко засегнатите от асимилацията общини.⁹⁴ Наборът предлагани с него лостове е традиционен, включващ помощи за населението и данъчни и финансови стимули. В нещо като локална индустриална политика на предприятията се отпуска земя за ново строителство при минимална цена, държавата (чрез общинските бюджети) поема половината от средствата за изграждане на производствени обекти, на БНБ е наредено да кредитира съответните стопански организации с 50% по-ниски лихви, производства и дейности се освобождават от данъци... Необичайно противостояща на очевидно разпространената практика е забраната стопанските организации да местят седалищата си във вътрешността на страната. На населението от своя страна се обещава (за пореден път) специален режим за снабдяване, пътища и (за сметка на бюджета) въвеждане на коефициент на завишаване на всички заплати (от 1,2 до 1,6 при средно 1,4) плюс освобождаване от данък общ доход. Допълнително се предвиждат еднократни помощи, предимства при закупуване на жилища и изгодни кредити (без първоначална вноска, при погасяване на остатъка по заема от бюджета) за жилище, ремонт, стопански сгради и развитие на личното стопанство, които

⁹³ ЦДА, ф. 1Б, оп. 99, а.е. 27, л. 80, 81.

⁹⁴ ЦДА, ф. 130, оп. 29, а.е. 20, л. 99 – 101. Постановление на Министерския съвет 31 от 5 октомври 1988 г. за развитието на населените места, разположени по южната и западната граница.

да се отпускат на местните и на новозаселилите се (при ангажимент за работа за поне 15 години).

Езикът и съдържанието на програмните партийни или правителствени документи при социализма са по презумпция приповдигнато оптимистични. Реалността обаче е, че набеязаните цели като правило не се достигат. Това се потвърждава и за икономическите директиви, съпътствали от самото му начало „Възродителния процес“.

ТАБЛИЦА 6

Един прост показател синтезира действителното обгрижване на въпросните райони с бюджетни средства. Това е съотношението между бюджетните разходи, получени от съответния окръг, и събраните от него бюджетни приходи, което би могло да се нарече *коэффициент на субсидиране*. Наличната в архивите статистика позволява показателят да бъде оценен само за 1985 г. (по предварителни данни) и за прогнозните числа за 1986 г. (Таблица 6). Той обаче достатъчно красноречиво показва позицията на окръзите с компактно турско население в двете начални години на „Възродителния процес“. Независимо че през 1986 г. не се планира съществено увеличение на разходите, седемте имат над средния за страната коефициент, като за Кърджалийски той е с порядък по-висок. Това са територии, където властта по-интензивно излива пари, а доколко ефективно е подобно изобилие в трудни времена, може да се установи от други индикатори.

Статистическата оценка на постигнатото в резултат на икономическите инжекции е затруднена по две основни причини. Едната е в характера на плановете и отчетните показатели, които по самата си конструкция не са напълно способни да долавят важни стопански процеси. Втората причина е в прекроеното през 1987 г. административно деление на страната. Окръпняването на административните единици в новите *области* чувствително намалява разрешителната способност на регионалната статистика. Областното равнище, на което се следят главните икономически показатели, става прекалено нееднородно в етническо отношение и турският компонент се размива. На общинско ниво (където компактното турско заселване е много по-видимо в числата) пък се следят по-ограничен брой показатели.

Разполагаемите данни за реализираните инвестиции са единствено по области. В трите динамиката е с големи амплитуди: през 1986 г. единствено в Хасковска (включваща Кърджалийско) те нарастват така, както и общо за страната, докато в другите две се свиват; през 1987 и 1988 г. изменението е противоположно на средното (през първата година инвестициите във въпросните области спадат, а в икономиката като цяло растат; през втората е обратното). Сходна неравномерност се наблюдава и при въведения в действие фиксиран капитал. Само при построените жилища тенденциите в трите области и в страната са напълно еднопосочни, като колебанията в регионите са малко по-изразени от средните. Тази данни не навеждат към никакви по-категорични твърдения относно районите с турско население.

ТАБЛИЦА 7

Каквито и да са обемите на инвестираното обаче, резултатите са много ограничени. В Таблица 7 са приведени данни на националната статистика и/или използвани от Държавната планова комисия при съставяне на годишните планове в регионален разрез. Макар и фрагментарен, наборът от показатели дава определена представа за отражението на финансовите стимули през годините на „Възродителния процес“.

Само в два от седемте окръга произведеният национален доход на човек от населението през 1986 г. съвсем слабо се е доближил до средното за страната, докато в останалите показателят или стагнира, или изостава от общия. Незначима е промяната в съотношението между годишната работна заплата във въпросните окръзи към средното равнище за икономиката. Никакво изменение не се наблюдава и за средната пенсия. Показателите за 1987 и 1988 г. (но вече в трите големи области) също не говорят за чувствително доближаване на районите до средните стойности за страната. Тези резултати са регистрирани независимо от множеството мерки за привличане на работна сила (засягащи предимно етническите българи), свързани с повишаване на заплатите.

Изводът е, че *набелязаните цели и вложените средства не са променили по забележим начин параметрите на жизненото равнище и стопанското развитие на тези региони. И след поредния цикъл на колонизационна политика те остават изостанала периферия. Потвърждава го предоставеният*

през февруари 1991 г. на Народното събрание⁹⁵ доклад за демографското и икономическо развитие на България, който съдържа данни по общини за демографските тенденции през 1985 – 1989 г. и за жизненото равнище към 1988 г. В 74% от 54-те общини със значим дял на турско население⁹⁶ оцененият „интегрален индекс за жизненото равнище“⁹⁷ е негативен (средната му стойност е $-0,32$). А картата за комплексната оценка на демографското развитие и на социално-икономическия статут на общините през 1989 г. ясно очертава териториална концентрация на най-изостаналите (тези с „много нисък“ статут и силно разнороден демографски потенциал) в районите с висок дял на селско турско и помашко население. (В групата влизат и редица общини от Северозападна България.)

Това не означава, че на микрониво не е постигнато нищо. След началото на 1985 г. покрай глобалните документи не са преставали да се вземат мерки с чувствително отражение в дадено населено място, район или ведомство. Достъпните данни на равнище общини са много пъстри, като темповете на растеж на инвестициите и на въведения в експлоатация фиксиран капитал през 1984 – 1988 г. се колебаят с голяма амплитуда, регистрирайки в отделни общини както впечатляващи прирасти, така и резки спадове.

Потвърждават го и архивни свидетелства. Да вземем например някои села и малки населени места, където през 1988 г. „социално-икономическите мероприятия“, финансирани във връзка с „Възродителния процес“, носят съществен приток на средства. Така 41% от бюджета на община Батак отива за „строителство в кметствата, нормалното функциониране на

⁹⁵ ЦДА, ф. 117, оп. 46, а.е. 810. Национален център по териториално и селищно устройство. Регионален анализ и тенденции в демографското развитие на териториалните единици. Обобщен доклад под редакцията на Атанас Атанасов. Февруари 1991.

⁹⁶ За такива приемам общините, в които дялът на турското население надхвърля 20% според преброяването от 2011 г. Със сигурност преброяванията от години, по-близки до 1989 г., биха включили и някои други общини, но допускам, че основните ядра на заселване са се запазили.

⁹⁷ Изчисленият в доклада коефициент е получен на основата на многомерен факторен анализ на 37 количествени и качествени показателя (обществена и индивидуална жизнена среда, размер на доходите и потреблението, организация на обслужването от по-високите териториални равнища). Стойностите му по общини се движат между $-1,14$ и $+1,42$.

звената в просветата, културата, младежките дейности и др.“ В селата от общината приоритетните обекти се оказват „ритуална зала, пристройка на основното училище, реконструкция на младежка дискотека, база за археологически разкопки, улици и пр.“ (с. Нова Махала) или „реконструкция на училище, здравна служба, улици и пр.“⁹⁸ (с. Фотиново). Все инфраструктура, свързана с идеологическата кампания и с дребни социални подаяния. Основен акцент е поставен върху ритуалната зала, където се фокусира дейността по заличаване на следите от турски (или помашки) обичаи.

Друг микроказус е решение на Областния комитет на БКП в Бургас от март 1989 г., с което се облекчава изграждането на жилища от применуваните български турци в с. Ябланово, Котелско. При депозираните молби от 100 семейства за строеж на собствени жилища в община Котел, поради бюрократични пречки е разрешено само на 11. Това, че още 25 сгради се строят в нарушение на Закона за териториално-селищно устройство, не смущава партийния комитет, а напротив, го окуражава, че „по този начин, с извести нарушения, но частично се решават нуждите на с. Ябланово (курсивът е мой, Р. А.)“.⁹⁹ Пристъпването на закона като приемлив палиатив се оправдава със спешността на проблема: изготвянето на нов регулационен план би се забавило с години, а и самото ресорно министерство предлага правото на решение за жилищно строителство на терени от трета и четвърта категория да бъде облекчено, като се даде на изпълкомите на Областните народни съвети.

Трети пример предоставя информация за с. Борино. Там икономическите мерки през 1988 г. включват интегрирането на нови 71 дка земя за индивидуално жилищно строителство (доставката на материали обаче изостава): пълно обхващане на децата от 3 – 6 г. в детски градини (обхватът до 3 години в ясли е все още слаб, което предизвиква тревоги за усвояването на български език); открито финансиране и започнало изграждане на две детски градини със 150 места; разкрити 8-и класове в Ягодина и Буно-

⁹⁸ ЦДА, ф. 117, оп. 47, а.е. 1017, л. 61. Информация за хода на възродителния процес. Отчет за социално-икономически мероприятия в с. Нова Махала и Фотиново, 18 ноември 1988.

⁹⁹ ЦДА, ф. 1Б, оп. 63, а.е. 53, л. 2, 3. Справка до Д. Стоянов относно осигуряване на терени за жилищно строителство на българите с възстановени имена в община Котел, 30 март 1989.

во; продължаване на изграждането на канализационната и водопроводната мрежа; усвояване на над 150 000 лв. за изграждане на четвъртокласната пътна мрежа; идеологически инвестиции (телевизионен ретранслатор, младежки дейности, издирване на корените и пр.).¹⁰⁰

В образованието през годината, последвала приемането на ПМС 7/1985, преобладават фанфарите. Бодро се рапортува, че благодарение на „историческото“ постановление „въпросът с училищните кадри“ е решен, като се привеждат ефектни числа. В Кърджалийски окръг например за първи път учебната година започва само с редовни учители (в Разградски нередовните са едва 1,2%), по постановлението в Кърджалийско са привлечени 1386 учители (23% от общия им брой), тези с висше образование са се увеличили с 41% (делът на директорите и заместник-директорите висшисти се е покачил от 35 на 54%, а в Разградски окръг този на директорите е нараснал от 26 на 35%).¹⁰¹ Две години по-късно въпросът с привличането на редовни учители (местни, командировани и пътуващи) изглежда решен: нередовните са сведени до минимум, командировани в тези райони са 792, значителен е броят на пътуващите.¹⁰²

Но зад розовите числа прозира съмнението относно реалния напредък на „Възродителния процес“. От отчетите за 1986 г. става ясно, че сред учителите е проведена формена чистка, която „подобри значително качествения им състав. Непригодните бяха освободени. Пристигнаха учители със значително по-висока професионална и идейно-политическа

¹⁰⁰ ЦДА, ф. 117, оп. 47, а.е. 1017, л. 69. Информация за хода на Възродителния процес. Отчет за социално-икономически мероприятия в с. Борино, 31 декември 1988.

¹⁰¹ Данните са от: ЦДА, ф. 142, оп. 25, а.е. 155. Съдоклад от Окръжния съвет за народна просвета Кърджали до Бюрото на Висшия учебен съвет за резултатите от учебно-възпитателната работа през първия срок на учебната 1985 – 1986 г. Изводи за дейността за предотвратяване отпадането на ученици и изпълнение заповедта за дисциплината, 15 април 1986; ЦДА, ф. 142, оп. 25, а.е. 155. Информация от заместник-председателя на Окръжния съвет за народна просвета Разград относно резултатите от учебно-възпитателната работа през 1985 – 1986 г., 17 март 1986.

¹⁰² ЦДА, ф. 142, оп. 26, а.е. 88, л. 70. Информация от министър Илчо Димитров до Секретариата на ЦК на БКП за състоянието на работата по подготовката на децата от 3 до 6 г. възраст в населените места с компактно население с възстановени имена, 8 декември 1988.

подготовка¹⁰³. Успоредно върви масовото проследяване: „във всички училища са изградени педагогически отряди, които дежурят по графици, утвърдени от Общинските народни съвети, и следят за спазването на вечерния час, задължителната униформа, поведението на учениците на обществени места и общуването на български език... [Действат] специализирани пионерски отряди „Зорки очи“ и комсомолски групи „Време“.¹⁰⁴

Въпреки това на дневен ред остава задачата „да се адаптира учебното съдържание по всички предмети съобразно възродителния процес за формиране на българско национално съзнание и класово-партийни и патриотични чувства у младото поколение“.¹⁰⁵ А две години по-късно е потвърден повърхностният резултат. Сред командированите учители преобладава „добра квалификация“, но има и такива, „които не оправдават доверието и приемат високоотговорната си мисия като възможност за материално благодетелстване“; сред местните „има с правилно отношение към възродителния процес... но основната част... незадоволително владеят български“¹⁰⁶; налага се промяна в програмите (а в предучилищните заведения – и въвеждане на специфични), за „овладяване на книжовния български език в степен, необходима за успешното обучение по отделни учебни предмети, за доброто самочувствие в процеса на общуването и дейността, за оптимално развитие на техния интелект, на техните чувства и заложи, за пълноценната им социална реализация“¹⁰⁷.

¹⁰³ ЦДА, ф. 142, оп. 25, а.е. 155, л.10. Съдоклад от Окръжния съвет за народна просвета Кърджали до Бюрото на Висшия учебен съвет за резултатите от учебно-възпитателната работа през първия срок на учебната 1985 – 1986 г. Изводи за дейността за предотвратяване отпадането на ученици и изпълнение заповедта за дисциплината, 15 април 1986.

¹⁰⁴ Пак там, л. 15.

¹⁰⁵ Пак там, л. 13.

¹⁰⁶ ЦДА, ф. 142, оп. 26, а.е. 88, л. 70. Информация от министър Илчо Димитров до Секретариата на ЦК на БКП за състоянието на работата по подготовката на децата от 3 до 6 г. възраст в населените места с компактно население с възстановени имена, 8 декември 1988.

¹⁰⁷ ЦДА, ф. 142, оп. 26, а.е. 88, л. 24. Докладна записка от м-р Илчо Димитров до члена на ПБ на ЦК на БКП Йордан Йотов относно мерки за подобряване учебно-възпитателната работа в училищата, в които протича Възродителният процес и с деца на български цигани, 26 юни 1988.

Подобни са изводите и за предучилищното образование. Доколкото откъсването в най-ранна възраст на децата от „консервативната семейна среда“ е основна задача, местата в целодневните детски градини (в частност седмичните) са особено следен индикатор. Данните от съставянето на годишните държавни планове (вж. *Таблица 7*) говорят за известен общ напредък, но и за запазване на значителното изоставане в Кърджалийски окръг. Динамиката и равнището по общини през 1985 – 1988 г. са прекалено разнородни.

Установеното в общи линии се потвърждава от отчети на Министерството на народната просвета. През 1986 г. то привежда оптимистични данни за предучилищното образование (в Разградски окръг процесите напредват по-бързо отколкото в Кърджалийски), но по-късни справки разкриват негативните тенденции. Целта на ПМС 7/1985 за обхващане на 93% от децата „с възстановени имена“ между 3- и 6-годишна възраст в Кърджалийски окръг в целодневни детски градини далече не е достигната, като през 1988 г. обхватът е едва 59% (при средно 73,1% за страната и около 84% в останалите окръзи с турско население, където има напредък).¹⁰⁸ Над половината от детските градини са в приспособени, а не в нови сгради и най-често се отварят полудневни, а не целодневни градини.

Самата власт признава, че въпреки специалното постановление за образователното дело в Кърджалийско от януари 1985 г. там „няма прелом“ в „материално-техническата база“, общуването на български език е все така недостижимо, децата постъпват в детските градини „с навици на общуване на турски език и с бедни представи за околната действителност, езиковата им раздвоеност забавя овладяването на българския език и усвояването на предвиденото програмно съдържание“.¹⁰⁹

Всичко това е полугласна изповед за неуспех на асимиляционната политика независимо от вложените ресурси. Значителните инвестиции в образованието не са постигнали предвидените цели. Промяна в полити-

¹⁰⁸ ЦДА, ф. 142, оп. 26, а.е. 88, л. 68. Информация от М-р Илчо Димитров до Секретариата на ЦК на БКП за състоянието на работата по подготовката на децата от 3 до 6 г. възраст в населените места с компактно население с възстановени имена, 8 декември 1988.

¹⁰⁹ Пак там, л. 67, 71.

ката обаче не се набелязва и новият кръг мерки и задачи, предложени през 1988 г., всъщност само преповтаря онези от началото на 1985 г.

Примери за фокусирано насочване на ресурс изобилстват и в други сегменти на идеологическите инвестиции. Така, сезирайки новата обстановка, още през март 1985 г. от Разградски окръг искат допълнително 59 бройки за „отрасъл Култура“ (това са допълнително 177 800 лв. за работни заплати). А от Окръжния съвет за култура в Кърджали правят залпови заявки, обосновани с необходимостта от повишаване на идеологическата и социалната роля на окръга. Искат се (и Комитетът за култура транслира дословно тази молба до Министерството на финансите) допълнителни средства за читалищна дейност (1,3 млн. лв.), увеличаване на щатните бройки за читалищни секретари (30 души), кадри за комплектуване на симфоничния оркестър (20 души) и за ансамбъла за народни песни и танци (60 души), увеличаване на заплатите в сектора над средното „с оглед на образователния ценз и обществения статус на длъжността“, „допълнителни транспортни средства“... Резултат (поне частичен) е постигнат, доколкото средствата за култура по три направления (театър, музика и художествена самодейност) в четирите окръга с компактно турско население (Кърджали, Разград, Търговище, Шумен) надвишават от два до четири пъти тези в останалите десет, където малцинственото население от турци, помаци или цигани е по-слабо концентрирано.¹¹⁰ Яхването на идеологическата конюнктура продължава и през следващите години, като в архивите може да се намерят най-разнообразни искания: от откриване в Кърджали на средно училище за изпълнители на български народни песни и народни инструменти до учредяване на специална партида към Фонд „13 века България“ за построяване на паметници и бюстове на местни и национални герои в района.¹¹¹

¹¹⁰ ЦДА, Ф-117, оп. 47, а.е. 1018, л. 25, 37, 39, 48. Докладни, справки, статут, предложения и др. за проблемите на културата и преустройството на театри, естрадни състави и др. в Кърджалийски, Шуменски, Хасковски и Разградски окръзи. Преди 25 март 1985.

¹¹¹ ЦДА, ф. 1Б, оп. 63, а.е. 5, л. 8. Предложения от първия секретар на общинския комитет на БКП в Кърджали Милчо Милчев относно развитие и задълбочаване на възродителния процес в Кърджалийския район, 18 януари 1988.

Инвентаризирането на идеологическите инвестиции на най-високо равнище е по-трудно. Те са аспект от значително по-широкия проблем за ролята на интелигенцията в замислянето и осъществяването на асимилаторската кампания. Тук се позовам единствено на доклад от юли 1992 г. на създадената към Общото събрание на БАН специална комисия¹¹², който е показателен преди всичко с моралната си страна: с опрощавашата самооценка, която институцията прави за (заобикаляне на) отговорността (вината) си по провеждането на „Възродителния процес“. Документът съдържа и някои финансови сведения. Така Научно-координационният съвет към БАН, изпълнявал функциите на водещо звено в идеологическото аргументиране на асимилацията, няма собствен бюджет, а разработките по темата се изплащат през планови задачи и от бюджетите на съответните институти и катедри. Сключвани са и малък брой договори с централни и окръжни държавни/партийни органи. По този начин наливаният ресурс се размива, а на повърхността остават само съвсем ограничен брой теми. Едната е за „Разпространение на исляма на Балканите“, договорена с Комитета за наука през март 1987 г., втора е възложена на Института по етнография чрез ръководството на БАН, а разработката върху „Семейството и национално-обединителния процес“ е поръчана от отдел „Идеологическа политика“ на ЦК. Представено в такъв вид, финансирането е съвсем изкривено и преките разходи изглеждат крайно ограничени. По първия външен договор (колективът е ръководен от проф. Илчо Димитров) са отпуснати 92 000 лв. (от тях към март 1989 г. са изразходвани едва 47 000 лв.), но същевременно чрез планови разработки по същата тема за 1987 – 1990 г. БАН е предвидил 155 000 лв. за работна заплата, 50 000 валутни лева за командировки в чужбина и 20 000 за пътувания в страната.¹¹³ Оневинителната теза на Академията е, че в научния ѝ план почти не са вмъкнати специални задачи за „Възродителния процес“. Но самото обстоятелство, че голяма част от

¹¹² Доклад на Комисията на Общото събрание на БАН по разследване на „Възродителния процес“, т. 1 – 3, Одобрен от Общото събрание на 14 юли 1992 г. ЦДА, ф. 117, оп. 47, а.е. 1023 – 1025.

¹¹³ ЦДА, ф. 117, оп. 1024, л. 21. Доклад на Комисията на Общото събрание на БАН по разследване на „Възродителния процес“, т. 2.

заварените планови задания са се оказали напълно подходяща обвивка за програмата на Научно-координационния съвет, показва, че търсените от нея обща нагласа и насоченост в българската хуманитаристика вече са били налице. Разбира се, чисто количествено тези суми са малки на фона на усвояваните от многобройните звена на партийния пропаганден апарат. Но от една страна, те са целево насочени към интелектуалните микроелити, които стоят в сърцевината на замисъла и са с най-съществен идеен принос за националистическата атмосфера, „оправдавала“ изстъпленията, свързани с насилствената асимилация. А от друга, залогът за участие на тези „елити“ в идеологическата лаборатория на национализма далече надхвърля битовизма на хонорарите (които те така и така никога не забравят): думата е за власт, влияние, казионен престиж, суета и изобщо – за социален капитал...

Всичко приведено дотук потвърждава, че между 1985 и месец май 1989 г. „Възродителният процес“ поглъща и пренасочва значим, но поносим икономически ресурс. В нито един момент обаче не трябва да се забравя, че общата рамка, в която са заделени и изразходвани тези средства, е централно планираната икономика в своята последна фаза. Парите, които политическата целесъобразност на момента насочва към районите с компактно турско население, са усвоени по правилата на тази система и под влияние на гравитационните полета, които я управляват. Основно сред тях е, че обявеният за приоритетен паричен поток трябва да бъде уловен от стопанските ръководители и местните власти и в максимална степен отклонен за запълване на многобройните съществуващи пробойни. В стопанство, където недостигът е повсеместен, всяка възможност за достъп до средства не само се дебне, но и се предизвиква *отдолу* от заинтересованите, като за целта се впрягат политическата реторика на деня и цялата гама от налични властови, стопански или политически лостове. От друга страна, изразходването на добитото става по отгъпкана традиция: стопанските и административни звена се впускат със стръв, без сметка, мяра и мисъл за ефективност към ненадейно достигналия до тях инвестиционен или потребителски лев; част от обявеното с гръмки партийни решения всъщност се изпарява още по пътя от горе надолу поради дефицити и организационни неуредици. Естествено, политическа инициатива от мащаба на „Възроди-

телния процес“ предоставя голям избор от възможности в това отношение, за което щедро свидетелстват архивните документи.

Ескалацията на исканията започва още в средата на януари 1985 г., когато се подготвят споменатите два първи икономически документа за Кърджалийския край. В докладна на окръжното ръководство подробно са изредени приоритетните висящи проблеми (стабилизиране на производството на тютюн, пътища, транспортна техника, строителство, инфраструктура и пр.), за да бъдат заявени: от Министерството на финансите надпланово през годината 10 млн. лв. за техническа и социална инфраструктура на окръга; от Държавния планов комитет разрешение за допълнителни инвестиции (включване в пускови обекти, техника и особено желаното за всяко местно ръководство завишаване на лимита за строителство със собствени нужди) за 4,8 млн. лв.; от Окръжния аграрно-промишлен съюз 8 млн. лв.; ресурси от Централния кооперативен съюз; някой и друг милион от Министерството на народното здраве и пр.¹¹⁴ Все относително малки суми, които обаче се наслагват.

Обичайната игра приключва в утвърдените дълги списъци. Резултатите са различни: от поръчани 30 вида машини са получени 16 (съответно от 33 до 50% от бройките); от искани допълнителни 38 позиции строителни материали са удовлетворени 36 (между 17 и 100% от количествата и със забележителното рекордно изключение от 270% за чугунени клекала); не е отпуснато нищо от заявените селскостопанска техника и механизация за водното стопанство; от допълнителните бройки за лекари, стоматолози и среден медицински персонал са одобрени съответно 66, 70 и 40%... Ако тук може да се долови някаква систематичност, то тя е единствено в по-голямата отзивчивост към заявките за потребителски стоки и материали за частното строителство, които (за разлика от инвестиционните) са удовлетворени почти изцяло.¹¹⁵ Що се отнася до

¹¹⁴ ЦДА, ф. 136, оп. 78, а.е. 5, л.17 – 19. Докладна записка от първия секретар на ОК на БКП в Кърджали Георги Танев и Председателя на окръжния Народен съвет В. Узунов до Председателя на Министерския съвет Гриша Филипов относно решаване на някои неотложни проблеми на Кърджалийски окръг през 1985 г., 21 януари 1985.

¹¹⁵ Пак там.

образованието, местното началство се позовава на изостаналостта и недостига на кадри (350 нередовни учители, напускане на окръга от около 1200 педагози средногодишно). Съответно за петилетката до 1990 г. се искат допълнително около 1 млн. лв. за заплащане на педагогически персонал, 4 млн. лв. за инвестиции в учебната инфраструктура и 2,7 млн. за изграждане на жилища на учители (в крайния вариант на програмата са предвидени 6,5 млн. лв. по това перо).¹¹⁶

Икономическите мерки във връзка с „Възродителния процес“ дават повод за постоянни маневри в коридорите на партийно-държавната власт. Привеждам пример на типична многостъпкова процедура, в която се иска много, „принципният“ висшестоящ апарат отказва, спорът е изнесен на арбитраж от политическата власт, а нейната реакция (според собствените ѝ ресорни интереси) води до получаване на половината от първоначално заявеното. В случая просителят е окръжното ръководство в Кърджали, а проблемът произтича от „изобилието“: комплексната програма за окръга от 1985 г. предвижда форсиране на инвестициите (двукратно нарастване през петилетката), което превишава наличния инвестиционен капацитет. Позовавайки се на тези задачи и използвайки благоприятната политическа ситуация, местните ръководители се опитват да прокарат „по изключение“ допълнително възнаграждение на строители, проектанти и инвеститори за въведени в действие инвестиции през последното тримесечие на 1986 г.¹¹⁷ Ходатайството среща съпротива от служители в Министерския съвет, възрази срещу отклонението от възприетите правила.¹¹⁸ Донякъде несъгласен е и Григор Стоичков (вицепремиер, отговарящ за строителството),

¹¹⁶ ЦДА, ф. 136, оп. 78, а.е. 5, л. 41 – 61. Доклад от министъра на народната просвета А. Фол, първия секретар на ОК на БКП в Кърджали Георги Танев и Председателя на окръжния Народен съвет В. Узунов относно по-нататъшно ускорено развитие на образователното дело в Кърджалийски окръг, 18 януари 1985.

¹¹⁷ ЦДА, ф. 136, оп. 79, а.е. 593, л. 48, 49. Докладна записка от Милчо Милчев, председател на Изпълнителния комитет на Окръжния народен съвет Кърджали, относно материално стимулиране на строително-монтажните колективи за изпълнение на плана за основните фондове през 4-то тримесечие на 1986 г. в Кърджалийски окръг, 18 август 1986.

¹¹⁸ Пак там, л. 47. Справка на служители от апарата относно горното искане, 11 септември 1986.

който обаче е недоволен само от това, че то се отнася до *цялото* строителство в окръга, а не единствено до жилищното.¹¹⁹ След веригата от интервенции се стига до компромис, при който в крайна сметка допълнително възнаграждение е прието, но в орязан размер (80 000 лв. вместо 180 000) и само за строителство на жилищни блокове, детски заведения, училища и други обекти за 1986 г.¹²⁰

По повод парите, свързани с асимиляционната акция, подобни мини-арбитражи се провеждат непрекъснато. Същият ръководител на Общинския народен съвет (ОНС) в Кърджали например ходатайства – отново по изключение – пред министър-председателя млади семейства, настанени в държавни жилища в много лошо състояние из селата в Ивайловградско, да получат право да ги закупуват след основен ремонт по „действителна цена“, съответстваща на оветхтяването. Искането е обосновано със „стремежа на окръжното партийно и държавно ръководство да задържи младите хора в този район“, а отговорът е положителен: по изключение тези жилища да се продават по цени под установените по Наредбата.¹²¹ Съвсем между другото с това се признава, че продажните цени не отговарят на действителното състояние на жилищата.

Признаци, че заложеното в стопанските решения по „Възродителния процес“ надхвърля регионалния потенциал, се срещат чак до навечерието на колапса от май 1989 г. Така от Хасковска област сигнализират, че за да се изпълнят набелязаните задачи по РзМС 25/1987, са необходими 45 000 тона цимент, от които са получени под 30%. Решението е недостигът да „се балансира“ със средства, предвидени по други постановления.¹²²

Такива необвързки се срещат на всяка крачка в работата по приети за приоритетни решения (в т.ч. и по „Възродителния процес“). Изходът

¹¹⁹ Пак там, л. 47. Ръкописна бележка след разговор с Григор Стоичков, 19 септември 1986.

¹²⁰ Пак там, л. 46. Окончателно решение, 10 октомври 1986.

¹²¹ ЦДА, ф. 136, оп. 79, а.е. 593, л. 50 – 52. Предложение от Милчо Милчев, председател на Изпълнителния комитет на Окръжния народен съвет Кърджали, до председателя на Министерския съвет Г. Атанасов, 1 декември 1986.

¹²² ЦДА, ф. 136, оп. 82, а.е. 483, л. 91, 92. Докладна от председателя на изпълнителния комитет на Областния народен съвет Хасково до Григор Стоичков, 10 април 1989.

е или вътрешно прехвърляне на средства, или усвояване на обемите за сметка на други цели и обекти, или просто неизпълнение. Илюстрира го отново РзМС 25/1987, чиито обещания бързо са се превърнали в обект на желание. Предвидените с него парични потоци следват обичайната траектория на всяка насърчителна програма, като най-често са засмукани от властово по-силната инстанция. Точно година след разпореждането заместник-председателят на Министерския съвет докладва, че „основната част от предоставените средства се насочват в общините, седалища на окръжните народни съвети, въпреки че идеята е парите да отидат изключително в селата и малките градове“.¹²³ За да се дисциплинират разходите, е направено преразпределение според „обективни“ демографски, териториални и социални индикатори на общините, след което общият размер на заделеното за 1988 г. е намален от 150 на 142,5 млн. лв.¹²⁴ По-съществената промяна е в смъкване отговорността за вземане на решение от окръжно на общинско ниво с намерение висшестоящите (и очевидно по-силни) окръжни инстанции да не могат да отклоняват парите за свои нужди. Проблеми има както с преразходи, така и с трудности по усвояване на парите. Показателно е, че за капиталните вложения (инвестициите) средното изпълнение (за януари-юли 1988 г.) по насърчителното правителствено разпореждане в общините на Разградска област е едва 33%.¹²⁵

Нека отбележа, че изсипването на ресурси във връзка с асимилаторската кампания не носи само позитиви за инициаторите ѝ. В редица предприятия идеологическите и политическите изисквания се оказват пречка за стопанските ръководители. Възникват конфликти между целите на „Възродителния процес“ и чисто икономическите задачи пред предприятията. Това е доловено от органите за сигурност, които роптаят всеки път, когато усетят, че директорите „либералничат“ и вземат решенията си в съответствие със

¹²³ ЦДА, ф. 1Б, оп. 63, а.е. 220, л. 1. Докладна записка от заместник-председателя на Министерския съвет Григор Стоичков относно налагащи се изменения и допълнения в РзМС 25/1985, 11 април 1988.

¹²⁴ Пак там, л. 10.

¹²⁵ ЦДА, ф. 117, оп. 47, а.е. 1026, л. 71. Справка за изпълнението на плана за капиталните вложения по РзМС 25/1987 в Разградска област, януари-юли 1988 г.

стопански императиви. Още през януари 1986 г. министърът на вътрешните работи недоволства, че „недостатъчно последователно някои стопански дейци провеждат изискването в предприятията да се общува само на български. Самите те се обръщат към отделни работници със старите им имена... Недостатъчна е грижата... за създаване на смесени трудови колективи... Дори там, където има възможност за това, все още се отстъпва пред исканията на лицата с възстановени имена да съставят „собствени“ бригади. По този начин... се ликвидира възможността да бъде използван като мощен двигател на възродителния процес трудовият колектив“.¹²⁶ Година по-късно пък справка на работната група по Възродителния процес донася, че „не навсякъде се вземат остри мерки срещу провеждането на религиозни ритуали, а дори някъде стопански ръководители съдействат за това“, допускаяки извънреден труд сред турците с цел освобождаването им през религиозни празници.¹²⁷

По отношение на еднопартийната власт икономическата рационалност е изначално подривна сила. А когато целите на идеологията и икономиката влязат в открит конфликт, репресивната машина (почти) винаги взема страната на първата.

II.1.4.

Разсредоточаване

■ Инвестиционното усилие, предприето от началото на 1985 г. във връзка с „Възродителния процес“, по никакъв начин не решава проблема със самото присъствие на турското население в България. Не решава и частичния въпрос с неговата компактност и пространствено разпределение. Именно тревогите около тях генерират другия вектор на колонизационния модел, целящ предислоциране и разсредоточаване на малцинството. След януари 1985 г. властта използва ситуацията, за да опита да промени дълго-

¹²⁶ АМВР, ф. 1, оп. 12, а.е. 732, л. 20, 21. Информация от Д. Стоянов на срещата с първите секретари на ОК на БКП, 25 януари 1986. Строго секретно.

¹²⁷ ЦДА, ф. 1Б, оп. 99, а.е. 1, л. 311. Протоколи от заседанията на Работната група по Възродителния процес. Справка за по-важните мероприятия по Възродителния процес, проведени в изпълнение на мерките, уточнени в работните групи, ноември 1987.

срочни и общонационални тенденции в демографията, трудовите ресурси и социалната област. Така се стига до един от най-мощните проекти на силово социално инженерство, какъвто е ПМС 5/28 февруари 1986 г. „за планомерно разпределение на трудовите ресурси между окръзи и селищни системи и за националните обекти през IX петилетка и до 2000 г.“.

Замисълът не е нов и precedentите са още в събитията около първата изселническа вълна от 1950 – 1951 г. Идеята е посята във вече цитираното становище на Георги Димитров от януари 1948 г. и развита в също така споменатия доклад на Добри Терпешев от края на юли 1949, който обосновава разрешението за безпрепятствено изселване в Турция (вж. I.1). Терпешев предлага създаването на орган към правителството, натоварен да разработи „конкретен териториално-производствен план и конкретен план... откъде да вземе хора за заселване, какви мероприятия да направим, за да привлечем тези хора, и пр.“¹²⁸. Последвалото партийно постановление предвижда при отказ на Турция (позицията ѝ все още не е оповестена) „до края на годината да се организира изселване на турците от пограничните околии в северните райони на страната. То да стане на етапи и по групи, като най-напред бъдат изселени всички турци реакционери и подстрекатели. В същото време да се организира преселването на необходимото число българско население, разбиращо от обработка на тютюна, което да обезпечи прибирането на тазгодишната тютюнева реколта и по-нататъшното сеене на тютюна в тия райони“¹²⁹. Българите, които ще се настанят в опразнените погранични села, трябва да са строго категоризирани и филтрирани.¹³⁰ Докато за вътрешното движение на турското население не се приема друг механизъм освен *принудително разселване* по административен път, то за българското (извън посочените категории) е оставено известна възможност за доброволна миграция, мотивирана от съответни привилегии и

¹²⁸ ЦДА, ф. 1Б, оп. 6, а.е. 637, л. 26. Доклад на Добри Терпешев до Политбюро след посещение в Кърджалийско, 25 юли 1949.

¹²⁹ ЦДА, ф. 1Б, оп. 6, а.е. 653, л. 4. Решение на Политбюро от 18 август 1949; ЦДА, ф. 136, оп. 83, а.е. 13, л. 1 – 2. ПМС 43 от 6 януари 1950 г. за изселването на турското население от Родопския край и заселването на българи от други краища на страната.

¹³⁰ ЦДА, ф. 1Б, оп. 6, а.е. 734, л. 6. Протокол от решение на Политбюро, 3 август 1950.

помощи (безплатен превоз, безвъзмездно отстъпване на земя, безлихвени заеми и пр.). При всички случаи, замислената акция се разглежда пакетно, като координирано етническо прочистване на южната граница от *чужд* елемент (изселен навън или в други части на България) и заместването му от „благонадежден, роден“.

Правени са и приблизителни разчети за цената. В края на 1949 г. се смята, че на мястото на напусналите турци ще могат да се настанят 78 517 българи. Предвидените средства за осигуряване на логистиката са по-щедри за очакваните българи (115,1 млн. лв.; допустими 1000 кг багаж на домакинство), отколкото за изселващите се турци (85,4 млн. лв.; 500 кг багаж на домакинство).¹³¹ Така, както през 1985 г. режимът ще съпровожда насилието с комплексни програми и щедри обещания за благоденствие, през декември 1949 г. той вече оптимистично анонсира очакваните парични потоци, които – по собствено признание – са без покритие. Разликата е, че ако в началото на „Възродителния процес“ розовите перспективи са адресирани до турците, които ще видят коренно преобразено битието си в родните си места, то в началото на 50-те години те визират българите, призовани да запълнят опразнените от турци територии. На заселниците се обещава „по-добри условия за живот и развитие“, „бърз ремонт на някои съществуващи жилищни сгради“, „строеж на около 422 нови, модерни и масивни обществени постройки, които да красят селищата и служат като пример за подражание от населението“, водоснабдяване, електрификация, пътища, мелиоративни мерки и залесяване (най-голямото перо, половината от цялата сума) ... : всичко 10,1 млрд. лв. за десет години, но при покриване на около 1/3 от тези разходи с безплатен труд на местното население и при признат недостиг на бюджетните кредити за въпросните околии през 1950 г.¹³²

Проектите и практическите мерки за разместване на турското население съпътстват „Възродителния процес“ от самото му начало. Те са формулирани и провеждани с разширяващ се замах, стъпвайки на богатата

¹³¹ ЦДА, ф. 13б, оп. 83, а.е. 13, л. 9. Доклад до председателя на Министерския съвет от Д. Терпешев, подпредседател на Министерския съвет, относно изселването на турското население от Родопския край и заселването на българи от други краища на страната, 7 декември 1949.

¹³² Пак там, л. 7.

репресивна и директивно-стопанска история от предходните четири десетилетия. Съвсем пресен, все още в действие, е и прецедентът с програмата „Странджа-Сакар“, която е последният голям експеримент от този тип.

Наказателните изселвания по време на кампанията засягат значим брой хора, но не достигат обхвата на масов демографски процес. През първите месеци след преименуването лагерът в Белене се превръща в основна дестинация за – според самото МВР – „общо взето, репресивната дейност на нашите органи... ориентирана главно към профилактиката и принудителното установяване [в лагера]“.¹³³ Доколкото може да се вярва на предоставени след 1989 г. данни от МВР, през 1984 – 1989 г. там са въдворени 423 български турци (мнозинството от тях освободени през март 1986 г.), а 314 са принудително изселени в други населени места за срок от един месец до три години (за повечето срокът е съкратен, а от март до октомври 1988 г. практиката постепенно е спряна).¹³⁴

Наред с прилагането на рутинните си методи силовите институции започват да разглеждат и инициативи, включващи систематично разселване на население. Лансират идеята все още предпазливо, но тя очевидно присъства в по-дългосрочните им планове под формата на обичайна за полицейското мислене комбинация от целенасочена принуда и (полу) спонтанни процеси. На съвещание при министъра на вътрешните работи в края на май 1985 г. един от участниците споделя, че „по отношение на разселването все още органите са в подготвителен период. Нашето мнение... е, че [то] трябва да бъде осъществено в някои райони на базата на икономическите мерки. Има се предвид Кърджалийският район... Те и сега по естествен път са намерили работа в различни райони на страната“¹³⁵. Мно-

¹³³ АМВР, ф. 1, оп. 12, а.е. 662, л. 6, 7. Стенограма от среща на др. министър [на вътрешните работи] с групата по преименуваните българи, състояла се на 31 май 1985. 11 юни 1985. Строго секретно.

¹³⁴ Доклад на Централната група на МВР за изпълнение решението на Министерския съвет от 27 януари 1991 г. за обследване дейността на бившите органи на Държавна сигурност, октомври 1991. – В: Ангелов, Веселин. Строго поверително! Асимилаторската кампания срещу турското малцинство в България 1984 – 1989. Документи. С., 2008, с. 800.

¹³⁵ АМВР, ф. 1, оп. 12, а.е. 662, л. 7. Стенограма от среща на др. министър [на вътрешните работи] с групата по преименуваните българи, състояла се на 31 май 1985. 11 юни 1985.

го скоро след това е направена първата крачка за институционализирано разширяване на обсега на административното изселване чрез приетия на 12 юли 1985 г. от Бюрото на Министерския съвет проектоуказ „за вътрешно преселване на отделни лица и семейства“.¹³⁶ Той фактически суспендира конституционния ред, въвеждайки елемент на извънредно положение. Съгласуван е с широк кръг ведомства (Прокуратура, Министерство на правосъдието, НАПС, профсъюзи, ОФ и др.), сред които изненадващо не влиза МНО. Обоснован е с дежурното заклинание за „сложното международно положение по вина на американския империализъм“ и (конкретно и недвусмислено) с обстановката, създадена след преименуването. В мотивите на Димитър Стоянов се говори за сложността и неравномерността на „процеса на обновяване и възродяване“ и за „остри“ прояви в някои районите с компактно турско население¹³⁷, като със сигурност се имат предвид атенатите от март 1985 г.

Гвоздеят в указа е, че се допуска преселване да бъде предприемано „и от съображения за сигурността на страната и на обществения ред“, доколкото ситуацията налага „наред с другите мерки да се създаде *правна възможност* (курсивът е мой, Р. А.) за вътрешно преселване и заселване на отделни лица и семейства“. Политическата цел в контекста на току-що завършилата промяна на имената е видима в указанието да не се допуска „създаване на нови селища или квартали с компактни маси от преселени лица“, с което „ще се отнеме възможността на отделни лица да влияят разложително, ще се намали концентрацията на това население и ще се създадат по-добри условия за приобщаване към българската нация.“ Изпълнението е възложено на централна комисия към правителството (която определя районите и категориите лица за преселване и заселване) и на окръжни комисии. Техният състав не е уточнен (в първоначален и изоставен вариант те са съставени от ведомствата, с които е съгласуван указът), но пълната власт на МВР не буди съмнение. Така се дават разнообразни възможности за своеволие по места:

¹³⁶ ЦДА, ф. 136, оп. 84, а.е. 906, л. 5 – 6. Решение № 131 на Бюрото на Министерския съвет за одобряване на проектоуказ за вътрешно преселване на отделни лица и семейства, 12 юли 1985. Поверително, в 2 екземпляра.

¹³⁷ Пак там, л. 7. Мотиви към проектоустава, подписани от Димитър Стоянов.

решенията на централната комисия се вземат въз основа на мотивирани предложения на съответните окръжни комисии, като те са необжалваеми и изпълнявани незабавно от органите на МВР.

Указът отваря вратата за преки намеси в едрата демографска картина. Въпреки че той се цели непосредствено най-вече в евентуални прояви на съпротива от турците, достатъчно общата редакция го прави приложим към всякакви случаи. Записано е, че се него се „урежда преселване на отделни лица и семейства от гъсто населени или с неблагоприятни икономически условия райони и заселването им в други райони на страната“. Тази икономическа маскировка може да послужи за най-различни проекти на насилствени социални манипулации. Неслучайно в текста са включени алинеи, предвиждащи трудоустрояване, обезщетяване, предоставяне на жилища и други имоти на преселените, т.е. перспектива за стопанско интегриране, а не само остракизъм в новото местоживеене.

Действително няколко месеца по-късно властта пристъпва към коронното си начинание в тази посока, което пряко произтича от водената асимилационна кампания. Поверителното ПМС 5/28 февруари 1986 г.¹³⁸ отново е облечено в икономическа форма и пак използва евфемизми. Но истинските му политически цели са толкова амбициозни, че стопанското измерение вече не може да е само прозрачно прикритие както в указа от предходната година. Постановлението планира завихрянето на съвсем реални човешки потоци, а калибърът на предлаганите мерки неизбежно засяга по-широка гама от макроикономически и демографски (не)равновесия. То повдига (в различен мащаб) въпроси, които катастрофично ще излязат на преден план през лятото на 1989 г. Все още се мисли за (до голяма степен принудително) вътрешно движение *между окръзите*, докато три години по-късно ще става дума за екзодус *отвъд страната*, но много от принципните проблеми (особено за жилищата) и от предлаганите решения в двата момента се оказват сходни. През 1986 г. окръжните граници вече се усещат и третираат така, както държавната през 1989 г., а ПМС 5 всъщност замисля

¹³⁸ ЦДА, ф. 136, оп. 84, а.е. 945. ПМС 5 от 28 февруари 1986 г. за планомерно разпределение на трудовите ресурси между окръзи и селищни системи и за националните обекти през 9-та петилетка и до 2000 г. Поверително.

пилотна вътрешна депортация преди трансграничната от май-август 1989 г.

Документът е от образците на планово мислене и действие, комбиниращ конкретни директиви със съпътстваща гръмка дългосрочна програма. В него няма препратки в явен вид към „Възродителния процес“, каквито присъстват в протоколите на обсъждането му, но връзката е ясна. Съдържанието до голяма степен възприема (някъде и коригира) мерките за райониите на турското малцинство, приети в началото на 1985 г., като тук техниките са пренесени в национален мащаб. Използват се добре познатите лостове за привличане на работна сила (в частност квалифицирана): еднократни парични помощи за настаняване и осигуряване на жителство (при ангажимент, че ще живеят на новото място най-малко 15 години); настаняване в държавни жилища и закупуването им с предимство; настаняване на децата в детски градини; осигуряване на фураж за добитъка; компенсирани от бюджета в течение на 5 години на евентуални по-ниски заплати на новото работно място и пр. Основната финансова облага е отпускането на преференциални и субсидирани заеми от ДСК за строеж, покупка, ремонт и обзавеждане на жилище или за личното стопанство, при които не се изисква първоначална вноска, лихвите са за сметка на бюджета, а остатъчната сума след 15 г. се опрощава.¹³⁹ По приблизителни сметки това означава, че за заем от 25 000 лв. държавата ще поема 9000 лв.¹⁴⁰

ТАБЛИЦА 8

Същината на постановлението се проявява много по-отчетливо в съпътстващата го програма (вж. *Таблица 8*).¹⁴¹ Тя въвежда идеологически непривичното понятие „относително излишно трудоспособно население“ и прокарва деление на окръзите в страната на такива с „относителен излишък“ и с „недостиг на трудови ресурси“ до 2000 г. Задачата е в течение на петнадесетина години тези скачени съдове да

¹³⁹ Редица от тези привилегии не се прилагат за заселилите се в София, окръжните центрове и градове по списък освен за постъпилите в Строителни войски.

¹⁴⁰ ЦДА, ф. 136, оп. 84, а.е. 947, л. 36.

¹⁴¹ ЦДА, ф. 136, оп. 84, а.е. 945. Програма за планомерно разпределение на трудовите ресурси между окръзи и селищни системи и за националните обекти през 9-та петилетка и до 2000 г. Поверително.

балансира търсенето и предлагането. Макар и представен като проект с национални цели, разчетите показват, че става дума за целенасочено преливане на работна сила (население) от районите, където се провежда „Възродителният процес“, в по-изостанали или гранични части на страната: седемте окръга с „относителен излишък“ са тези с компактно турско население¹⁴², а обявените с недостиг са в западната и в гранична периферия (Северозападна България, Западният район, включващ Кюстендилски, Пернишки и Софийски окръг, както и отделни селища другаде). Същевременно се организира кръстосано движение на учащи се, специалисти и висококвалифицирани работници, при което от районите с турско население се извеждат ученици, а там се привличат външни квалифицирани кадри. Това се постига с откъсване на местните турски елити и подмяната им от българи. Накрая, програмата предвижда и вътрешноокръжни размествания на работна сила (общо на 57 000 души до 2000 г.), които (без да са указани изрично) следва да доведат до декомпактификация на турските общности. Графикът във времето предполага по-плавно начало и ускоряване на процесите през 1990 – 2000 г., както и преминаване от „първоначално пренасочване чрез „временно пребиваване“ към постепенно увеличаване след 1990 – 1995 г. на постоянно заселилите се“¹⁴³.

ПМС 5/1986 декларира (такъв е повикът на деня), че задачите ще се осъществяват „с икономически средства за въздействие и чрез създаване на други благоприятни условия“. Всичко обаче говори, че става дума за целенасочено *етническо прекрояване на работната сила (и съответно населението) в страната*. Издава го първо лексиката на текстовете и на отговорните лица: най-мекият термин в документите е директивно натовя-

¹⁴² Освен от посочените седем окръга пренасочване за *временно пребиваване* се предвижда и от Благоевградски. На този окръг е отредена и по-специфична задача: да „укрепва“ с българско население селищните системи по западната граница. Общо от осемте окръга (вкл. Благоевградски) програмата пренасочва до 1990 г. *временно* 103 290 души (от които 23 800 за работа в СССР) трудоспособно население. Пак там, л. 55.

¹⁴³ Посочено в изказването на Стефан Досев (Комитет по труда и социалното дело) по време на предварителното обсъждане на постановлението. Вж.: ЦДА, ф. 136, оп-84, а.е. 945, л. 121.

реният *пренасочване*, а в предварителното и последващите обсъждания на документа, където езиците са съвсем развързани, се говори как това население *да бъде изведено, извадено, измъквано, вземано, давано, подавано, размествано, придвижвано или разсредоточвано*; как работна ръка *да се подаде* в съответния окръг... (Единствено плановете органи на моменти използват по-евфемистичния термин *миграция*, а не *преселване*.) Издайнически са и подробностите в програмата, привечащи конкретни адресни разчети за предвиденото шахматно движение от окръг в окръг (както и вътре в окръзите). Те много повече приличат на депортиране или военен наряд, отколкото на прогноза за свободно движение на работна сила под въздействие на икономически стимули. Че ще се разчита на силови методи, се вижда и от важната роля, отредена на Строителни войски. Преминаването през този военизиран корпус открай време е използвано като асимиляционна центрофуга, а в случая е записано, че в тях ще се *оттичат* и впоследствие задържат или преразпределят част от младежите (13 850 до 1990 г.), идващи от окръзите – донори на работна сила. Заключениеето не оставя съмнение относно връзката с „Възродителния процес“ на *пакет от мерки, който пряко засяга около 10% от българското население*: след изреждането на очакваните от постановлението чисто стопански ефекти е направено ритуалното политическо заявление, че то „ще развие и укрепи още повече морално-политическото единство на нацията“. *Цената на мерките по груби оценки е около 250 млн. лв. за петилетката (до 1990 г.).*¹⁴⁴

Онова, което в официалния текст е изписано предпазливо или оставено да се чете между редовете, се произнася без заобикалки в различните съвещания около постановлението. Архивният фонд на Министерския съвет съхранява серия стенограми от предварителни и последващи обсъждания на ПМС 5/1986, които отразяват целия цикъл от замисъла до оценката на резултатите. Тези документи са особено информативни за икономиката на „Възродителния процес“ до лятото на 1989 г. Те регистрират опита за демографско прочистване, но също трудностите, с които то се сблъсква на

¹⁴⁴ ЦДА, ф. 136, оп. 84, а.е. 945, л. 133. Изказване на Григор Стоичков през съвещанието за обсъждане на проекти за постановление и програма за разместване на трудовите ресурси, 23 януари 1986.

терен, както и борбите между институции и персони по повод властовите ресурси, предоставяни от този аспект на асимилационната кампания.

Дискусията по проекта за постановление¹⁴⁵ недвусмислено проявява неговия политически характер. Икономическото му измерение е изговорено дежурно, оставено е на заден план и е сведено до изтърканите призови за по-ефективно управление, за нови, по-силни стимули, за осигуряване на по-висок жизнен стандарт и облекчаване на условията на труд. Но че става дума за основна политическа цел точно година след смяната на имената, е декларирано в прав текст от Г. Стоичков: „задачата, която е поставена, не е лека. Ние нямаме опит в това отношение. Аз искам да повтора, това да се разбере и да го кажете на първите секретари, че ние с това постановление не можем и не искаме да решим въпроса с трудовите ресурси. То има друга задача – политическа, която, мисля, ви е добре ясна. А недостиг на трудови ресурси в България има... *Целта е разсредоточаването на това население, това е целта...* (курсивът е мой, Р. А.)“¹⁴⁶. Икономиката е спомената в снизходителното допълнение, че „същевременно, разбира се, когато трябва да го разсредоточаваме, не искаме да решим въпроса за националните обекти“.

Същото подреждане на приоритетите е изложено от другия спускащ директивата функционер, който е със значително по-нисък ранг (Стефан Досев от Комитета по труда и социалното дело). Той я резюмира като „план за изпълнение на решенията на Политбюро за организирано двупосочно движение на трудовите ресурси и пропорционалното им разпределение на територията на страната. С тях се цели да се придаде планомерен характер на това движение. Общо за страната се очертава необходимостта предимно с икономически средства да се въздейства на близо 9% от населението за придвижване на част от него в посока, съответстваща на политическите цели и потребностите, породени от социално-икономическото развитие на страната... При организацията на това движение... трябва да

¹⁴⁵ ЦДА, ф. 136, оп. 84, а.е. 945. Стенограма от съвещанието, проведено под ръководството на Григор Стоичков, за обсъждане на проекти за постановление и програма за разместване на трудовите ресурси, 23 януари 1986.

¹⁴⁶ Пак там, л. 144, 145.

се решат широк кръг от задачи с политически, икономически и социален характер¹⁴⁷. По-нататък Досев заявява, че „първото съображение е политическо... *Самото възстановяване на българските имена още не означава, че е възстановено българското съзнание* (курсивът е мой, Р. А.). Това ще бъде сравнително продължителен процес. Необходимо е да се осигурят условия за труд и бит на част от активното население и подрастващите поколения от това население в нова, здрава българска среда. Възниква политическа необходимост от добре обмислено, планирано и икономически, организационно-политически осигурено *разместване на част от въпросното население с оглед да се разпръснат компактните маси, които взаимно си влияят и задържат по-нататъшното развитие на Възродителния процес* (курсивът е мой, Р. А.). Същевременно предвижда се в тези окръзи и селищни системи да се насочат висококвалифицирани специалисти и работници от централните части на страната¹⁴⁸. Апаратчикът, който идва от едно иначе технократско ведомство, твърди, че „подходът, който трябва да определи дейността на всички обществени и стопански органи и организации, е политическият... *Това означава да доминират политическите критерии при вземането и провеждането решение за движението на трудовите ресурси и населението* (курсивът е мой, Р. А.)“¹⁴⁹.

Любопитно е, че са приведени и аргументи от чужди асимилаторски „добри практики“ (както тогава е прието да се казва – „челен опит“). Позовавайки се дори на лични спомени, представителят на Силистра Димитър Михайлов искрено се тревожи, че България изостава в това отношение, и предлага обръщане на потоците – не изселване, а българско заселване сред турците. „На мене ми се струва, че ние в България нямаме опит в това отношение. Става дума за политическата страна на въпроса. Аз трябва да ви кажа, че румънците в Добруджа, за да асимилират българското население, не го караха да напуска района, а обратно – заселваха в селата, в които бе българското население, каракачани и го накараха...

¹⁴⁷ Пак там, л. 119.

¹⁴⁸ Пак там, л. 117.

¹⁴⁹ Пак там, л. 119 – 120.

за 27 години... включително и аз, който бях на 6 години тогава, да научи румънски език. Защото принудително не се разрешаваше на българското население дума да продума на български по улиците и вобщие подходът е съвсем друг. Сега Израел не праща арабите оттатъка, а праща израелци на арабска територия.¹⁵⁰ Ние казваме, че търсим политически път да решаваме проблема, но примерно в Кърджалийски окръг ще остане другото население... кой ще го учи на български език. Досега нашата политика е била такава – турците – български турци, равноправни граждани. Сега вече... те са българи и трябва да говорят български, да се обличат по български и т.н. и поведението на българското население, провеждането на нашата политика е вече друго¹⁵¹.

Тези притеснения са колоритен израз на линия, защитавана от почти всички представители на окръзите с компактно турско население. Мнозинството от тях открито възроптават срещу перспективата за изселване на население от техните територии. Пратеникът от Хасково възразява, че там имат почти само смесени села (не повече от 6 – 7 компактни) с *такова население* (не смее да го назове дори евфемистично), че програмата „Странджа-Сакар“ се е провалила (от 663 заселени 89 са напуснали, а изселилите се от окръга са по-голям брой), че и така срещат трудности с отглеждането на тютюна.¹⁵² От Толбухин (Добрич) възприемат мерките като поредната безсмислена инициатива и са недоволни, че тя идва, след като са превърнали компактните села в образцови и в тях са открили много цехове. Хората могат да бъдат преместени оттам само „с оръжие“, а обезлюдяването на цели селища с инфраструктурата им и опитите за заселване биха били голяма

¹⁵⁰ Оценката на какъвто и да е (особено антиарабски) израелски опит като *прогресивен* е само по себе си аномалия в партийния език. В действителност при него не става дума за асимилационна политика спрямо арабското население, а за колонизиране на територии. Твърдението на силистренския кадър показва непознаване или просто игнориране на българския исторически опит, например спрямо гръцкото малцинство в страната.

¹⁵¹ ЦДА, ф. 136, оп. 84, а.е. 945, л. 140 – 141. Стенограма от съвещанието, проведено под ръководството на Григор Стоичков, за обсъждане на проекти за постановление и програма за разместване на трудовите ресурси, 23 януари 1986.

¹⁵² Пак там, л. 126.

грешка.¹⁵³ От възможни „твърде неприятни последици“ се оплаква и търговецкият представител. А макар да не изказва принципни възражения и да следва съвсем стриктно линията („при нас въпреки че ще бъде затруднено икономическото развитие на окръга, ще се оздрави политическата обстановка“), председателят на Изпълнителния комитет (ИК) на Общинския народен съвет (ОНС) в Кърджали Милчо Милчев си позволява да изрази песимизъм за трайния успех на начинанието. „Каква дейност трябва да проведем, за да ги убедим тези, които *трябва* да се заселят [извън окръга] за постоянно. За другите нямаме претенции. Другите ще ги *разместим*, те временно отиват. Но за постоянно не се предвиждат съответните средства за широка разяснителна и агитационна работа в окръзите, където ще изпращаме (курсивът е мой, Р. А.)“¹⁵⁴. В малкото изказвания на ръководители от приемащите райони (София, Михайловград/Монтана) пък невралгичният въпрос е за жилищата, в които да бъдат настанявани преселниците, като бързо изплуват правовите пречки и силовото им преодоляване, които през лятото на 1989 г. ще се превърнат в централен проблем.

Позицията в районите – донори е добре познатата феодална нагласа, която през целия комунистически период тушира и/или изкривява по един или друг повод линията на Центъра. Никой не приема без бой изтичането на човешки ресурс, бил той и турски, от своите владения. А и на това (близо до терена) местно равнище стопанските последици нахлуват пряко, отмествайки политическите съображения на по-заден план. Защитната тактика на окръжните ръководства е да настояват за намаляване на контролните числа за изселване (искат го всички посочени по-горе, както и тези от Кърджали и Шумен) или, най-вече, акцентът да бъде поставен върху „вътрешните размествания“, които едновременно запазват население и оставят инициатива и властови лостове в ръцете им. Както всяка спуснатата стопанска инициатива, случаят дава повод за отсъждания или за изтъргуване „на крак“ (от кърджалийското ръководство) на структурни промени и инвестиционни решения в местната икономика.

¹⁵³ Пак там, л. 129.

¹⁵⁴ Пак там, л. 133.

Обратно, налагащите програмата функционери (Григор Стоичков и Стефан Досев) преповтарят обичайните партийни упреци срещу „местничеството“, заплашват с икономически санкции всяка съпротива и поставят политическа червена линия пред допустимите отклонения и съмнения. Г. Стоичков натъртва, че „понеже сме докарали донякъде [задачата], трябва да я доведем докрай. Това е политическа задача и [тя] засяга всички селища. Ние можем да обсъждаме с вас само един въпрос – за вътрешно разместване дали можем да го направим. Но ние тази компактност която имаме сега трябва да се разбере, че няма да я търпим. Това е твърда линия. Ние можем тука да видим при вас и за Хасково какви са възможностите за вътрешни размествания. Ние не считаме, че за някои окръзи само с вътрешно разместване може да се оправят нещата... Още веднъж ще разгледаме цифрите. Ще видим какви са действително вашите вътрешни възможности за вътрешно разместване... Най-добре и най-лесно за нас като правителство, ако може вътрешно да се разместят. Но явно е, че в Кърджали, в Шумен, в Търговище това не може да стане, там трябва да се *изважда* (курсивът е мой, Р. А.) население“¹⁵⁵.

А когато политическото говорене е изчерпано, апаратчикът си позволява да вмъкне лирична нотка, която да предизвика вдъхновяващи мечти. „Вземете съветските хора, като подадат повик за набиране на бригадири от Москва, от Руската федерация на другия край отиват. Но българинът трудно сега ще го пратиме на другия край... По-труден е този въпрос. Тъй като, така да се каже, кореняците българи не се размножават с тези темпове, с които се размножават *другите* (курсивът е мой, Р. А.)“¹⁵⁶. Показното позоваване на отдалечеността от *еталона*, съпоставката с недостижимия поради недъгава народопсихология идеал са призвани да разпалят мобилизиращ срам. Противопоставянето *ние – съветските хора* е друга форма на дълбоко закодираната до/след комунистическа, едновременно фрустрираща и възбуждаща дихотомия „ние – Европа“...

Съдбата на мерките по ПМС 5/1986 прилича на тази на всички ана-

¹⁵⁵ Пак там, л. 130, 146.

¹⁵⁶ Пак там, л. 145.

логични планови инициативи, даряващи привилегии на стопански субекти, отрасли или региони. Те раждат спонтанен натиск за корекции, за разширяване на кръга на облагите и на периметъра на тяхното прилагане, създават стимули за търсене на нови форми за заобикаляне на общите правила, предизвикват държавната стопанска администрация да засилва контрола по нарушенията, утечките и злоупотребите.¹⁵⁷

Още през юли 1986 г. в Министерския съвет се обсъжда изпълнението, което проявява първи характерни симптоми. Броени месеци след приемането на постановлението са постъпили искания за промени в съответната програма: предложение предвидените привилегии да се пренесат и върху преселници, установили се преди това в съответните селища; идеи за ускоряване и опростяване на процедурите по предоставяне на парцели за строителство на жилища на заселващите се. Негативна реакция на правителството предизвиква „заплащането на част от трудовото възнаграждение на работниците от окръзите, предмет на ПМС 5, с фуражи или друг вид натуре, както и въвеждането на режим на работа и почивка, нерегламентиран от Кодекса на труда“. Преценява се, че този бартер насърчава временното пребиваване в набелязаните окръзи и отклонява от крайните цели, създавайки „мощни прегради за трайното им заселване“. Забелязва се, от друга страна, че новите траектории на работната сила рушат съществуващите относително спонтанни потоци на сезонна заетост, затруднявайки енергийни предприятия и националните обекти.¹⁵⁸

Надига се и лобизъм за приемането на допълнителни селективни стимули. Характерен в това отношение е натискът от първия секретар на Окръжния комитет на партията в Габровски окръг Трифон Пашов, адресирал исканията си направо до Тодор Живков.¹⁵⁹ Проблемът е, че в двата

¹⁵⁷ В термините на съвременната икономическа теория тези реакции са добре идентифицирани и изучавани като *moral hazard*.

¹⁵⁸ ЦДА, ф. 136, оп. 84, а.е. 947, л. 2 – 4. Докладна от зам. Председателя на Министерския съвет Георги Караманев до председателите на ИК на ОНС относно създаване на условия за изпълнение на ПМС 5/28 февруари 1986 г., 17 юли 1986. Поверително, размножено в 90 екземпляра.

¹⁵⁹ ЦДА, ф. 136, оп. 84, а.е. 947, л. 39 – 42. Информация от първия секретар на окръжния комитет на БКП в Габрово Трифон Пашов до Тодор Живков, 15 юли 1986.

големи града на окръга (Габрово и Севлиево) вече има около 2000 временно пребиваващи турци от предишни години, че ПМС 5/1986 предвижда в Габровско да се „пренасочат“ нови 4350 турци от Кърджалийско и Лудогорието, но в същото време не разрешава те да се установяват в окръжните и по-големите градове, където именно са основните нужди от трудови ресурси. Предложението, което изменя буквата и духа на постановлението, е на заварените временно пребиваващи да бъде даден достъп до неговите привилегии, а действието му да се разпростре и върху Габрово и Севлиево. Т. Пашов постига частичен успех¹⁶⁰: промяната на документа разрешава на временно заселилите се в тях между 1 май 1985 и 1 март 1986 г. да ползват облагите, ако се установят постоянно и поемат съответните задължения. Това е по същество ретроактивно разширяване на действието на ПМС 5/1986 за един напълно произволно избран период. А въпреки че принципната забрана за заселване в големи градове остава в сила, е подсказано елегантното ѝ заобикаляне: да бъде организирано трайно заселване на турците в селища в близост до Габрово и Севлиево, като те прехождат там за работа. Същевременно някои ръководства на райони с *излишъци* (Кърджалийски, Разградски, Силистренски и други окръзи) са смървени, че проявяват „местнически икономически интереси“, приемайки „мерки за обратно привличане по родните места на лицата, работещи в други окръзи“.¹⁶¹

Точно година след приемането на ПМС 5/1986 е свикано ново обсъждане на проблемите по изпълнението му.¹⁶² Съставът е по-технократски (местни власти, министерства, ведомства, Комитет по планиране, Държавна спестовна каса, МВР, апаратчици от ЦК и казионните обществени организации...), без присъствие на висши партийни началници. Това придава

¹⁶⁰ ЦДА, ф. 136, оп. 84, а.е. 947, л. 35 – 36. Съображения на председателя да Комитета по труда и социалното дело до Георги Караманев относно информацията на Т. Пашов, 30 юли 1986.

¹⁶¹ АМВР, ф. 1, оп. 12, а.е. 766, л. 186. Обзорна оперативна сводка за 10 – 16 ноември 1986, подписана от Д. Стоянов.

¹⁶² ЦДА, ф. 136, оп. 84, а.е. 945. Среща при зам. Председателя на Министерския съвет Георги Караманев с председателите на ИК на ОНС и на Софийския народен съвет по изпълнение на ПМС 5/28 февруари 1986, 27 януари 1987. Поверително.

по-икономизиран тон на съвещанието за разлика от януари 1986 г., когато доминира политическото задание.

Чуват се възражения срещу вътрешното разместване (разбира се, не от принципно несъгласие с идеологията и методите на „Възродителния процес“), констатации за пълно разминаване с предварителните бройки, недоволство от безсмислеността на предприетото. По-леки за изпълнение изглеждат задачите за временно изселване. *Пренасочването* се очертава като смес от икономически стимули и военно-партийна принуда, преплитане между периметрите на силово въздействие (което среща реални бариери) и на „свободно“, полупазарно поведение (сблъскващо се с друг тип ограничения). Хибридността е неизбежна при заложената двойственост и неравнопоставеност на изходните цели, където политическите намерения са водещи, а опитите за решаване на икономически въпроси (национални обекти; трудовите ресурси по региони) – второстепенни. В бюрократичния говор отношението към хората е често напълно функционално, дехуманизирано, навяващо нацистката тоналност. И в двата случая се мисли в категориите и термините на осмисленото от Зигфрид Бауман¹⁶³ тоталитарно социално инженерство, което раздвижва *бройки*, категоризира и систематизира различни обществени групи и типове в името на рационалността.

От съвещанието се вижда, че *постоянното* заселване е възприемано от турското население (със съответните страхове и реакции) като депортиране. Присъстващият участник в съвещанието от Шумен твърди например, че трайното заселване е най-трудната задача, че първата стъпка вероятно трябва да е „временно пренасочване“ и че „когато им се спомене за трайно пренасочване“, хората се плашат¹⁶⁴. От Хасково докладват, че „когато им се постави въпросът за оставане, те, без преди да са искали, сега вече искат да се завръщат... Трябва много по-голяма активност от страна на приемащите окръзи. След като е изяснена задачата кои хора от кои селищни системи къде

¹⁶³ Вж.: **Bauman**, Zygmunt. *Modernity and the Holocaust*. Cornell University Press. 1989 (**Бауман**, Зигмунт. *Модерност и Холокост*. С.: ЛИК, 2002).

¹⁶⁴ ЦДА, ф. 136, оп. 84, а.е. 945, л. 4. Среща при зам. Председателя на Министерския съвет Георги Караманев с председателите на ИК на ОНС и на Софийския народен съвет по изпълнение на ПМС 5/28 февруари 1986, 27 януари 1987. Поверително.

да отидат, ние им предлагаме, но те питат: „Защо да отидем“, „Тук си имаме къщи и т.н.“. Приемащите окръзи трябва да водят разговори с хората и да им предложат по-добро възнаграждение, по-добро битово осигуряване и т.н.“¹⁶⁵. Както се разбира от това и от други изказвания, очевидната принуда е представяна евфемистично като *политическа работа*, а политическите средства включват такива похвати като поименното набелязване на лица за изселване.

Разискванията отразяват невъзможния да бъде игнориран ропот от страна на турците. Кметът на София признава, че „хората се окопитиха. Това е истината. Населението, което възстанови имената си, играе определено задържаща роля. Това, което правим като агитация, за да ги откъснем, е незначително в сравнение с онова мащабно въздействие, което коренното население упражнява“¹⁶⁶. Сливенският представител свидетелства за инстинктивния страх, подозрение и интуиция за депортация: „беше ни разрешено да проагитираме временно пребиваващите [за трайно заселване]. В резултат на нашите агитации провалихме задачата. Те си отидоха... Като стане дума за договор, се стъписват“¹⁶⁷. Същото се случва в Габровски окръг, където след поканата към турци от Кърджалийско за постоянно установяване се завръщат 210 семейства, живели в Габрово над десет години.¹⁶⁸ В Кърджали са про-

¹⁶⁵ Пак там, л. 5.

¹⁶⁶ Пак там, л. 10.

¹⁶⁷ Пак там, л. 11. Форми на *икономическа съпротива* срещу постоянното преселване регистрира и МВР. В една от справките е отбелязано, че „лица от Кърджалийски и Хасковски окръзи заявили, че няма да сключват договори за отглеждане на тютюн във вътрешността на страната, тъй като се страхували от принудително заселване там“. (АМВР, ф. 22, оп. 1а, л. 74. Сведения за постъпилите по-важни данни по линията на Об управление на Държавна сигурност, 28 март – 3 април 1987.)

¹⁶⁸ Пак там, л. 13. Допълнителна информация по този случай дава справка от апарата на ЦК, от която се разбира, че от работещите около 500 турци във вълнено-текстилно предприятие 150 са подали молба за напускане (а 83 вече са го направили) вследствие на слух, че от 1987 г. всички „българи с възстановени имена“, работещи в Габрово, „ще бъдат принудени да станат жители на града с договори за 15 г., а родният им окръг ще бъде обявен за първа гранична зона, поради което няма да могат да посещават близките си“. (Вж. ЦДА, ф. 1Б, оп. 101, а.е. 1538, л. 73. Седмична справка (за 17 – 23 ноември 1986 г.) от Група за оперативна информация до Политбюро за актуални проблеми на икономическото и политическото развитие за второто полугодие на 1986 г.)

зрели, че за да се отиде отвъд временното преселване, „трябва да се осигурят жилища и работа на хората и да не им се натяква непрекъснато за постоянно заселване“.¹⁶⁹ Разградският ръководител квалифицира нежеланието за трайно изселване направо като чисто политическа съпротива.¹⁷⁰

Установената почти повсеместно разделителна линия между отношението на турците към *постоянното* (практически принудително) и към *временното* (относително по-свободно) преселване насочва предпочитанията на местните власти към стопанските стимули. С цялата условност на разбирането им за това понятие коментарите по време на обсъждането потвърждават силата и действието на най-простите, базисни пазарни механизми дори в контекста на плановото стопанство. От Стара Загора заселват в Казанлък, Раднево и Гълъбово, където „предлагат жилища, дава им се земя за лично ползване. Там преди всичко има животновъди, на които е осигурена работа за съпруга или съпругата и училище за децата“¹⁷¹. От София признават, че са изпробвали всичко, „но няма човек, дошъл в [столицата], който да отиде на работа в Кърджали, ако не му се даде нещо, което по обикновен начин не може да получи... [трудно е] да изселваш човек, пусал корени, след като всеки окръг плаче за всеки човек“¹⁷².

Където ограниченията пред принудителните мерки са най-видими, периметърът на „пазарното“ поведение изглежда на пръв поглед по-широк. В Сливен например „изменихме тактиката: не ги убеждаваме [да се заселят трайно], оставяме ги да работят... Казваме им: „Добре, без договор, както желаш“. Представяме им възможности – къщи, дворни места или апартаменти“¹⁷³. А в Кърджалийско констатираме, че няма как да се прекъснат установилите се спонтанни потоци към съседните Хасковски и Смолянски окръг, като работещите в тях около 4000 души бъдат пренасочени, „защото

¹⁶⁹ Пак там, л. 16.

¹⁷⁰ Пак там, л. 16

¹⁷¹ Пак там, л. 9.

¹⁷² Пак там, л. 10.

¹⁷³ Пак там, л. 11.

ще се случат сериозни неща¹⁷⁴. Изтъкват също така, че въпросът с привличане на учители (дошли са 1300 от София и Пловдив) е решен напълно с предлаганите по-високи заплати и допълнителни административни привилегии не са необходими. (Не така стои въпросът с инженерите и икономистите.) Но тези примамки неизбежно влизат в конфликт с административни мерки. Така от Кърджалийски окръг отново се оплакват от магнетичната сила на предлагания в други окръзи фураж, който отклонява изселващите се от набеязаните с ПМС 5/1986 направления. „На тези хора, които излизат от селското стопанство, понеже си изпълняват задачите като членове на аграрно-промишлените комплекси (АПК) чрез семействата, децата и пенсионерите, ние не можем да окажем трайно въздействие. Те не се интересуват от това, че ще ги уволним дисциплинарно, не търсят трудови книжки. Единственият стимул за тях е да вземат повече фураж и повече пари на местата, където отиват... Трябва ... строго да се забрани на другите окръзи и АПК да им дават фураж. Целесъобразно е този фураж да се даде на разположение на окръжния и общинските народни съвети и да се дава на хората, които ние насочваме чрез бюрата „Работна сила“ да отидат на национални обекти“¹⁷⁵. Временните движения имат и други нежелателни последици, като например често срещаната практика мигриращите да колят добитъка, което намалява поголовието.

ПМС 5/1986 предизвиква наддаване в предлагането на ресурс. Конкретен пример сред *приемащите* окръзи е даден за Врачанско, където „едно АПК... е сключило временно договори с 25 човека и е дало на строител по 3 тона концентриран фураж, 20 лв. надница, извозване 1 път месечно до Кърджали, безплатна квартира, 1/2 тон сено и 1/2 тон слама на човек. Това е масово явление. Но това беше преди един месец. Сега скочиха до 11 тон на строител... Създадени са условия за пазарлъци, което не помага, а пречи. Но ако не даваме, няма да дойде нито един от тези хора. Ние сме давали и преди ПМС 5... И ако не им даваме фураж, няма да дойде нито един човек“¹⁷⁶. Развива се и открито съперничество между да-

¹⁷⁴ Пак там, л. 12.

¹⁷⁵ Пак там, л. 13 – 14.

¹⁷⁶ Пак там, л. 20.

ващи/приемащи окръзи: завист във Врачански предизвиква Кърджалийски, където за същото население средствата, отпускани за жилища, са два пъти повече.¹⁷⁷ Всичко това поражда призови за опростяване и уеднаквяване на привилегиите, без да е възможно обаче да бъдат спрени нито „законната“ конкуренция, нито изобретателността на обръгналите в плано-вишките игри стопански дейци. Самият генерал, командващ Строителни войски, споделя своята хитринка в договореностите си с Кърджали: да вземе няколко обекта, където да се съберат 500 души, при положение че са им нужди 100, а разликата да командирова в страната, след това да ги върнат обратно и така „да можем да *измъкнем* (курсивът е мой, Р. А.) повече работници“.¹⁷⁸

ТАБЛИЦА 9

Събраните в Таблица 9 споменати по време на обсъждането данни доказват неуспеха на намерението да се *организира* трайно изселване от районите с компактно турско население. Поне през първата година от действието на постановлението пряко задвижените от него потоци не са по-различни от онези, генерирани от други мерки (например Комплексната програма за Кърджалийски окръг от началото на 1985 г.).

Демографската статистика от своя страна на пръв поглед говори, че общите тенденции са в желаната от партията посока. Според споменатия по-напред доклад до Народното събрание от 1991 г.¹⁷⁹ прирастът на населението през 1985 – 1989 г.¹⁸⁰ в 39 от 54-те общини със значимо турско население¹⁸¹

¹⁷⁷ Това се обяснява от представителя на Комитета за планиране с необходимостта „да задържим българския елемент и да можем да създадем условия за привличането на специалисти от други окръзи“. Пак там, л. 23.

¹⁷⁸ Пак там, л. 18.

¹⁷⁹ ЦДА, ф. 117, оп. 46, а.е. 810. Национален център по териториално и селищно устройство. Регионален анализ и тенденции в демографското развитие на териториалните единици. Обобщен доклад под редакцията на Атанас Атанасов. Февруари 1991.

¹⁸⁰ В доклада не е посочено, но следва да се допусне, че общият отрицателен прираст за 1985 – 1989 г. не отчита изселването от лятото на 1989 г. Работено е с демографската статистика, за която заминалите не се третираат за постоянно отсъстващо от страната население.

¹⁸¹ Нека отново посоча, че за такива (със съответната условност) приемам общините, в които делът на турското население надхвърля 20% според преброяването от 2011 г.

е отрицателен. Разгледан по компоненти (числата са само за 1988 г.), *естественият* прираст в 38 от 54-те общини е положителен, а *миграционният баланс* в 40 е негативен. При това в около 1/3 от общините миграционният отток неутрализира естественото нарастване, а в 14 се наслаждава към естествения спад на населението. Преобладаващият брой общини следователно се обезлюдяват. Но в случая по-важна е не изходната точка, а дестинацията. Данните показват, че напускащите се насочват главно към по-големите селища в същите „смесени“ райони, особено към съответните окръжни градове.¹⁸² А съвсем не това е търсено от демографските инженери, които с цялата изградена тежка организация по ПМС 5/1986 желаят *извеждането*, финото и насочено разсредоточаване на турците в *българска среда*.

Обобщаващата оценка на самото държавно ръководство за постигнатото в течение на първата година от действието на постановлението е за неуспех по крайните цели. Плановите органи признават, че предварителните разчети са били неточни както за броя, така и за посоките на движение на населението.¹⁸³ Водещият съвещанието го закрива с преценката, че е извършена огромна работа, но резултатите са твърде скромни и неадекватни на положените усилия.¹⁸⁴ Според него успехите в междинната задача (*временното* изселване е отчетено като „вече регулирано“) и в палиативните мерки (*вътрешноокръжни* размествания) не удовлетворяват. Та нали, по думите на един от участниците, те не са нищо повече от това „да вземем временно хора, които да ни свършат някаква работа“... А истинският, радикален замисъл изглежда все още недостижим: „*тези хора* [да] намерят постоянна работа, постоянно пребиваване и постоянно живеене, и то *там, където обществото има интерес те да бъдат насочени* (курсивът е мой, Р. А.)“; да се формира класическата емигрантска верига, при която най-важни „ще бъдат първите отзиви и реакции на постоянно заселилите се и какво те ще предадат на

¹⁸² Някои със сигурност „безконтролно“ достигат до столицата или по-отдалечение точки.

¹⁸³ ЦДА, ф. 136, оп. 84, а.е. 947, л. 23. Среща при зам. Председателя на Министерския съвет Георги Караманев...

¹⁸⁴ Пак там, л. 25. Заключително изказване на Георги Караманев.

своите земяци от окръзите, които предстои да бъдат пренасочени¹⁸⁵.

Вината, разбира се, е стоварена върху технически организационни слабости и причини. Истината е, че на онзи етап постановлението се изпълнява чрез комбинация от стопанско-административно мотивиране и пряката принуда на „политическа работа“, като независимо от директивите силовите решения все още не вземат пълен превес. Едно брутално в намеренията си начинание постепенно затъва в обичайното благо на плановата система, но е подкопано и от действието на пробиващите си път протопазарни сили.

Още през 1986 г., а повече през следващите години, стратегията, заложената в ПМС 5, се сблъсква както със собствените си ограничения, така и с несъвместимостта си с други политики. На съвещанието например се чуват оплаквания, че то влиза в конфликт с целите на програмата „Странджа-Сакар“, отнемайки „мигранти“, които биха се насочили във визираните от нея окръзи. Типичната за плановото система несъгласуваност се проявява и в приетото в края на същата година правителствено постановление за стабилизиране на трудовите ресурси.¹⁸⁶ Философията и конкретните му мерки всъщност вървят срещу тези в ПМС 5, като документът въвежда стимули за *задържане* на работната сила и *намаляване на мобилността ѝ*. Налага се дори организациите, които приемат на работа по условията на ПМС 5/1986, изрично да бъдат изключени от съществено изискване: за освободени и назначени в друго предприятие по взаимно съгласие между двете и работника приемащото да изплаща на първото компенсация за направените разходи по подготовка и обучение в размер на 24 (а за помощния персонал – 12) основни заплати.

След неудовлетвореността от първата равностетка продължава лутането в търсене на работещи решения. Не спират да ваят предложения за пренасянето на насърчения към все нови и нови обекти (например за заселване на млади семейства в селища със „затихващи функции“ във вътреш-

¹⁸⁵ Пак там.

¹⁸⁶ ЦДА, ф. 607, оп. 4, а.е. 9. ПМС 64 от 6 ноември 1986 г. за усъвършенстване управление-то на движението на трудовите ресурси и стабилизиране на трудовите колективи.

ността на страната).¹⁸⁷ Друга посока е добре усвоената в комунистическата действителност практика полето на действие на вече утвърдени привилегии да се разширява при всяка поредна кампанийна вълна, независимо какво е съдържанието ѝ. Така „Възродителният процес“ дава повод за искане една от особено ценените битови блага (членство в Ловно-рибарския съюз) да стане по-достъпна: идеята е поради възможностите на територията и наличността на дивеч в Кърджалийско „да се позволи увеличаване „броя на ловците с над 500 д., които след внимателен подбор (курсивът е мой, Р. А.) ще бъдат активно използвани в утвърждаването на възродителния процес“.¹⁸⁸

Козметичните поправки не успяват да направят по-перспективна стратегията за организирано трайно вътрешно разсейване на турското малцинство. Няколко месеца преди събитията от 1989 г. оперативното ръководство на асимилаторската кампания започва да подготвя завой.¹⁸⁹ От една страна, целите са преформатирани и отново започва да се разсъждава в термините на „изземване на естествения прираст“ на турците (все още в националните граници, а не чрез външно изселване). От друга, в духа на повика за „икономизиране“ на обществения живот се пренареждат акцентите в ПМС 5/1986 чрез замяна на „преобладаващия сега административно-директивен подход при изпълнението на решенията... със засилена икономическа и социална заинтересованост на населението активно да подпомага ускореното развитие на възродителния процес“. Силовата терминология за разместване на население е заместена от по-благозвучната *миграция*. Изоставя се линията на „предварително регулираните миграционни движения към другите райони на страната“,

¹⁸⁷ ЦДА, ф. 1Б, оп. 63, а.е. 5, л. 5. Предложения на първия секретар на общинския комитет на БКП в Кърджали относно развитие и задълбочаване на възродителния процес в Кърджалии района, 18 януари 1988. Поверително.

¹⁸⁸ Пак там, л.6.

¹⁸⁹ ЦДА, ф. 1Б, оп. 99, а.е. 9, л. 22. Основни насоки за развитието на възродителния процес в страната. Първи вариант на разработката, съставена въз основа на материалите, предадени от членовете на Работната група по възродителния процес. 30 ноември 1988. За служебно ползване, изпратено на 20 адресата.

които вече „следва да се разглеждат само като едно от средствата, но не и като основен път за осъществяване на възродителния процес“. Дотогавашната политика отстъпва място на нова, изразяваща се в диференцирана мобилност по райони, съчетана с насърчаване на уседналостта. Стимулите трябва да имат за „приоритетен обект населението, където живее и работи понастоящем“. Миграцията (като неин потенциален контингент се определят предимно младежите между 15 и 20 г.) „на първо време следва да създава условия за изземването на по-голямата част от естествения прираст на населението“ в тези райони, но в тях „трябва да остава младо поколение“. Необходимо е започнатото да се утвърждава чрез „постепенното постоянно заселване на сега работещите по временни договори в промишлеността, селското стопанство и строителството“. Същевременно насочването на турското население в обезлюдени или обезлюдяващи се населени места в страната е определено като погрешно, „тъй като компактният характер на масата ще се запази и ще се промени само териториалната локализация на проблема“. Отново се набляга на познатия „обратен миграционен процес“ от вътрешността, т.е. на размиването на съществуващите компактни общности. А поредната модна спасителна формула на успеха е „широко отваряне“ на тези райони „към развитите териториални единици в страната, като между тях се установят трайни и ефективни икономически, демографски и културни връзки“.

До реален завой така и не се стига. Обстоятелствата много скоро показват, че изложените намерения са само повърхностна политическа мимикрия. На дневен ред отново излиза изконното въжделение на режима (и на немалка част от народа) за територия, безразделно обитавана от неоспоримо чиста *българска нация*.

Хилавите и противоречиви резултати на двата вектора на колонизационния модел насочват към развързката от 1989 г. Фиаското със сигурност затвърждава убеждението сред партийната върхушка, че далечният замисъл (който по никакъв начин не е изоставен) не може да бъде постигнат с конвенционални средства. Прониква разбирането, че опитите за реално изваждане на малцинствените райони от икономическата изостаналост и за стабилно прекрояване на картата на турското население в пределите на страната не

водят до трайно решение. *Вътрешното* разселване е безперспективно, защото турците са все още тук, с всички произтичащи проблеми, и затова трябва да се търси *терминално*, каквото е само това зад граница. И когато след две години и половина властта ще си въобрази, че необходимите условия са налице, тя бързо ще се хвърли към онова, което привижда като възможност за *окончателно решение* на тормозещия го етнически въпрос.

II.1.5.

Загуба на съсед

■ Пренебрегнат компонент от цената на „Възродителния процес“ е постепенното замразяване на стопанските отношения с Турция. Деградацията на политическите връзки между двете страни по повод асимилаторската кампания прекъсва относително продължителен период на нормализация, започнал откъм средата на 60-те години успоредно с противоречивите признаци на разведряване между Изтока и Запада. Израз на затоплянето е изселническата спогодба от 1968 г., прилагана в продължение на десетилетие с известно скърцане, но като цяло прагматично. Този дух се запазва като цяло и през първите години след военния преврат на Кенан Еврен от 1980 г., белязани от взаимни посещения на най-високо равнище.

Обратът настъпва много скоро след насилственото преименуване. Български историци отбелязват, че първата реакция на турското правителство е „удивително туширана“ и че премиерът Тургут Йозал апелира да се избягват необмислени действия. Интерпретацията е, че умереният начален отговор се дължи, от една страна, на достигнатата обвързаност между двете държави: непренебрежим внос и износ; транспортен транзит за Европа (на Турция) и за Близкия изток (на България); енергийна зависимост (износ на ток от България и пренос на съветски газ). От друга, за турската държава са от значение вътрешнополитически и икономически съображения, особено високата безработица и съответна невъзможност за евентуално приемане на голяма маса имигранти.¹⁹⁰

¹⁹⁰ **Димитрова**, Донка. Турският печат за т. нар. Възродителен процес. – В: **Етническата картина в България**. Проучвания. КЛУБ 90. С., 1993, с. 169.

Но тези твърдения се отнасят за един много кратък период на уточняване в турската позиция. След преодоляване на стъписването и съответното изработване на политическа линия към събитията Турция преминава към твърдо противопоставяне на „Възродителния процес“. В конфронтацията стопанските лостове играят важна роля. Без да е решаващо, значението на съседната държава за българските външноикономически връзки е достатъчно, за да може влошаването им да дебалансира редица аспекти от „външното окачане“ на България. Именно това се случва през 1985 до 1989 г.

ТАБЛИЦА 10

В навечерието на преименуването търговските отношения с Турция са в отлично състояние и се развиват динамично. От 1 януари 1984 г. е въведена обща либерализация на търговията, макар че остават немалко политически ограничения.¹⁹¹ Тя е особено изгодна за България, тъй като там се реализират сравнително високи износни цени, превишаващи с 10 – 20% тези на други пазари. Пробиви са направени в износа на метали, химикали и торове.¹⁹² Разплащанията са в конвертируема валута, при подчертано асиметричния стокообмен с Турция, в който българският износ надхвърля многократно вноса. Така през 1983 и 1984 г. търговията между двете страни осигурява значително положително търговско салдо от 100 – 180 млн. валутни лв. (вж. *Таблица 10*).

Свидетелство за най-първите реакции към асимилационната кампания от турска страна е отчетът на заместник-министъра на външната търговия Атанас Ганев за деловото му посещение в Турция от 11 до 16 февруари 1985 г.¹⁹³ Формално това е рутинна визита за договаряне на стокообмена през 1985 г., но проведена непосредствено след смяната на имената, тя се

¹⁹¹ Право на внос в Турция от СИБ и другите социалистически страни имат само 13 фирми. Спъва се създаването на смесени фирми с български външотърговски организации, като от четири постъпки са отказани три.

¹⁹² ЦДА, ф. 259, оп. 45, а.е. 731, л. 126, 127, 129. Състояние на износа на НРБ за Турция през 1981 – 1983.

¹⁹³ ЦДА, ф. 1Б, оп. 101, а.е. 1244. Докладна записка от Атанас Ганев, заместник-министър на външната търговия, до министъра на външните работи Петър Младенов, 18 февруари 1985.

превръща във взаимен сондаж при новата обстановка. Впечатленията в доклада и подробно описаният дипломатически мизансцен на срещите отразяват пряката зависимост на икономическите контакти от политическия контекст, объркаността и неяснотата сред управляващите в Турция, хладнокръвния цинизъм на българската страна.

По време на посещението е разговаряно с най-големите турски холдинги („Сабанджъ“, „Коч“, ЕНКА), проявили „изключителен интерес“, а контактите са оценени като делови и спокойни. Подчертано е, че „от страна на никого не бяха направени и най-малките намеци по отношение на водената от турската преса кампания против България“. Прогнозира се „спокоен“ стокообмен през годината в обем, приблизително равен на този от предходната, и дори нарастване на турския износ с над 20%.

Симптоматични са обаче разговорите с председателя на холдинга ЕНКА Шарът Тара, върху които пада сянката на ситуацията в България. Извън официалната си програма А. Ганев е специално помолен да удължи посещението си, за да проведе среща с Тара, на която събитията у нас са основната тема. За българския функционер контактът е важен, доколкото е съвсем наясно с характерното за Турция (напълно естествено също за комунистическа и докомунистическа България) взаимно проникване между икономика и политика. „Г-н Тара е много известна личност... От Дирекционния съвет на холдинга са влезли в сегашното правителство на Турция министър-председателят Тургут Йозал и заместникът му Кая Ердем. При него сега работи като търговски директор синът на министъра на външните работи Халефоглу“¹⁹⁴. В разговор насаме Тара задава три въпроса: „има ли убити турци у нас; насилствено ли се променят имената; има ли промяна на вероизповеданието на турците у нас.“ Получава откровено неверния отрицателен отговор и на трите.

В желанието си да представи успокоително и оптимистично турската реакция пред българските власти, А. Ганев предава разговорите си в най-малки подробности, вмъквайки манипулативни детайли и интерпретации. Разказано е как Тара на място се опитва да се свърже с Йозал в дома и в офиса му, но тъй като не успява, се обажда на външния министър. „Говореше с него

¹⁹⁴ Пак там, л. 2.

на немски. Даде и на мене слушалката да следя разговора им. Каза му, че не е вярно това, което пише турската преса по посочените от мен въпроси. Той няма основание да не ми вярва... Отговорът на Халефоглу беше, че те (правителството) не знаели какво става в България. Обезпокоени били и от липсата на информация от наша страна. Според информацията, която имат от странични източници, нещата у нас се развиват зле. Той бил готов да направи всичко, каквото трябва, за да намери решение на въпроса. Даже и тогава, ако действително сме променили насилствено имената. Очаквал инициатива от др. П. Младенов. Каза, че би било добре да разрешим на някои журналисти да дойдат у нас, и посочи имената на трима¹⁹⁵.

Тук А. Ганев не вижда проблем да изнесе урок по свобода на словото. Той се включва в разговора със забележката, че въпреки че е само делово лице, по негово мнение „идването на журналисти едва ли ще помогне. Ако те са инструктирани от американците, каквото и да видят, ще пишат за каквото им е било поръчано“. В крайна сметка връзката с Йозал е осъществена и Тара иска от него евентуални преки указания „какво да предаде чрез мен в София (разговорът се водеше на английски, за да мога да следя)“. Турският премиер също се интересува преди всичко „дали има употреба на насилие при промяната на имената, има ли убити и предприемат ли се действия за промяна на религията“, на което привидно доверчивият бизнесмен му отговаря, че няма. Йозал се съгласява с предложението да бъдат изпратени журналисти и дори прибавя към списъка на външния министър още едно име. Това е тенденциозно представено от А. Ганев като едва ли не добронамерен към България жест: „по този начин щял да успокои общественото мнение в Турция и... [да може] да продължи политиката на сътрудничество между НРБ и Турция. От НАТО не били съгласни газопроводът от СССР да минава през наша територия, но той не се поддаде“¹⁹⁶. Министър-председателят „разполагал с много лоша информация от турски, американски и френски източници. На американците можело да не се вярва предвид тяхното отношение към нас, но на турската и особено на френската, която

¹⁹⁵ Пак там, л. 2 – 3.

¹⁹⁶ Пак там, л. 3.

била най-много, не можел да не вярва“. Приписано му е дори бомбастичното твърдение, че „Турция била готова да започне с нас преговори и да прибере всички турци, както това направил Мендерес¹⁹⁷ (посочи сумата 800 – 900 хил.)“¹⁹⁸.

Заклученията на А. Ганев са преднамерено позитивни: „Турската страна е изненадана от това, което е станало у нас, и все още не знае истинските му мащаби. Вероятно предполага, че сме провели частични операции, за да проверим тяхната реакция... Турция не иска да си влоши отношенията с България. Не иска да прибави към „арменския“, „гръцкия“, „кюрдския“ и „българския“ въпрос... Правителството има нужда макар и от една „полуистина“ за това, което е станало у нас, за да успокои общественото мнение... Турция не е в състояние да приеме изселниците, не само по икономически, но и по политически причини“¹⁹⁹.

Икономическите и политическите контакти обаче съвсем не се развиват по тази оптимистична линия. Турската държава бързо възприема твърда политика, замразява контактите и с това нанася сериозен удар на българските външноикономически позиции.

Най-видим е ефектът върху външната търговия. През 1985 г. той се чувства относително слабо, но през следващите две години България преживява истински търговски шок на този пазар (*Таблица 10*). През 1986 – 1987 г. износът към Турция спада близо 25 пъти, вносът оттам – трикратно, а общият стокообмен – над десет пъти. Българската версия, изразена в докладите на търговско-икономическата служба (ТИС) към посолството в Анкара, естествено, хвърля изцяло вината за това върху турските власти. Но докладите ѝ очертават последователност от стъпки, които са ясен политически отговор на Турция на провеждащия се „Възродителен процес“.

Още през 1985 г. на турските държавни фирми практически е нало-

¹⁹⁷ Има се предвид изселването от началото на 50-те години, по време на управлението на премиера А. Мендерес.

¹⁹⁸ ЦДА, ф. 1Б, оп. 101, а.е. 1244, л. 4. Докладна записка от Атанас Ганев, заместник-министър на външната търговия, до министъра на външните работи Петър Младенов, 18 февруари 1985.

¹⁹⁹ Пак там, л. 5.

жена забрана за внос от България. Български предприятия не се допускат и до търгове за доставка на торове и пшеница, обявени от турски държавни обединения.²⁰⁰ Все още не са въведени административни ограничения върху частната търговия с България, както това е направено в двустранните спортни, културни, консулски, политически и други връзки. „Като се има предвид, че отношенията ни по линия на търговско-икономическото сътрудничество са главно с частния сектор, може да се направи изводът, че резултатите от едногодишната ни дейност са зависели главно от активността и възможностите на... турските фирми и работата на ТИС в Анкара и Истанбул“²⁰¹. Същевременно, при положение че външната търговия на Турция (особено със социалистическите страни) остава силно регулирана, лостовите за въздействие остават големи. „Продължава да е в сила разпореждането за осъществяването на търговския обмен със социалистическите страни само чрез определени крупни фирми, броят на които достига до 30. Има известни симптоми за отменяне на това положение от външнотърговския режим от началото на 1986 г.“ Твърдението е, че дребните вносители се нагаждат към новия режим, „но все по-осезателно се чувстват пречките, които се създават от страна на компетентните власти при получаване на вносни разрешения за стоки, които са извън либералистичната листа“²⁰². Така, като цяло през 1985 г. българския износ (основно електроенергия, суровини и материали) все пак спада с 30%, а вносът от Турция – три пъти спрямо предходната година.

Това вече е чувствително, но най-лошото предстои. През 1986 г. българският експорт се срива напълно под влияние на директни намеци от турска страна. Властите започват да провеждат селективна политика, визираща пряко и единствено България. Доколкото двустранната търговска спогодба остава в действие, има желание формата да се спазва. Така редица мерки ограничават вноса от България „под предлог, че

²⁰⁰ ЦДА, ф. 259, оп. 45, а.е. 731, л. 65. Отчет за работата на Търговско-икономическата служба (ТИС) – Турция през 1985 г.

²⁰¹ Пак там.

²⁰² Пак там, л. 66.

търговският баланс е силно нарушен във вреда на Турция. Единствено за [българското направление] бяха въведени вносни разрешения... Мярката е въведена неофициално, без публикуване в Държавен вестник... Полуофициално е забранено държавните и полудържавните обединения и предприятия да приемат оферти и възлагат поръчки от български предприятия по обявени от тях търгове²⁰³. Все по-съществено се намесват и валутни съображения, например в практиката (отново само към България) внос да се разрешава единствено на база реализиран износ и извършен трансфер на валутата по него.²⁰⁴ Това е принцип, който не се различава от драконовски правила, въведени по време на Голямата депресия през 30-те години, и от тези в сила в комунистическата планова икономика. Декларираните усилия за запазване на стокообмена на равнището от 1985 г. не постигат никакъв резултат.

На 30 януари 1987 г. Турция информира предварително, че има намерението, считано от 1 април, едностранно да денонсира съществуващата от 1974 г. търговска спогодба с България, което практически премахва правната основа на стокообмена и позволява всякакви форми на пряка държавна интервенция в търговията. „Тенденция в политиката на турските власти е свеждане стокообмена до една незначителна сума. Ограничения вече се налагат по косвен път и върху износа на турски стоки за НРБ – положение, което досега не съществуваше... [и] противоречи на съществуващата кауза за най-облагодетелствана нация.“²⁰⁵ Към това се прибавят валутни и дългови проблеми на турската страна. Въпреки че в българските анализи има обясним стремеж значението им да бъде преувеличено, те са реален факт. Турция прави всичко възможно да увеличи валутните си резерви, но са регистрирани случаи на забавени или отложени плащания, особено от държавни предприятия. Във всеки случай, ситуацията води до преразглеждане и на българската търговска политика спрямо Турция. Вън-

²⁰³ ЦДА, ф. 259, оп. 45, а.е. 731, л. 101. Отчет за работата на Търговско-икономическата служба (ТИС) – Анкара през 1986 г.

²⁰⁴ Пак там.

²⁰⁵ ЦДА, ф. 259, оп. 45, а.е. 731, л. 147. Отчетен доклад за дейността на ТИС – Анкара през 1987 г.

шнотърговското ведомство признава, че за да нарасне официалният износ към тази страна, следва да нарасне българският внос от нея, което пък на свой ред налага реструктуриране на потоците: „да се увеличи значително българският внос от Турция на стоки, които българските [външнотърговски организации] внасят от западни фирми.“²⁰⁶ Тук се намесва т. нар. „индиректен износ“²⁰⁷. В новите условия тази неясна категория се превръща в основно балансиращо перо на двустранния обмен и го надвишава по стойност. След като официалният стокообмен е на близка до нулевата точка (около 10 млн. валутни лв. внос и износ), по същество се предлага заобикаляне на липсата на капацитет (желание) на Турция да внася български стоки. „Предвид невъзможността да се предвиди внос от Турция на стоки, осигуряващи балансиране на стокообмена, разчетено е през 1988 г. да се реализира индиректен внос на стоки от листата за около 20 – 22 млн. вал. лв., предимно метали и химикали“²⁰⁸. Това упражнение (за около 25 млн. лв.) вече е било осъществено през 1987 г.

Основният удар е понесен от износа на електроенергия, който е главен източник на положителното българско търговско салдо и прави съседната държава в известна степен енергийно зависима от България. При положение че през 1984 г. тази дестинация поема 59% от въпросното експортно перо, след отказа на Турция от март 1986 г. да купува ток от България, изнесената електроенергия (*Таблица 10*) изпитва рязък срив. Действително през годината *общото* ѝ количество²⁰⁹ намалява до 44% от върховата 1984 г., през следващата 1987 г. – до 28%, и през 1989 г. (преди да започне да се възстановява след края на „Възродителния процес“) – до едва 21%. През 1988 г. Турция заявява, че вносът на български ток вече

²⁰⁶ Пак там, л. 166.

²⁰⁷ „Индиректния“ износ е различно перо от посочения в *Таблица 10* реекспорт.

²⁰⁸ ЦДА, ф. 259, оп. 45, а.е. 731, л. 181. Отчетен доклад за дейността на ТИС – Анкара през 1987 г. Основни задачи в областта на търговско-икономическите отношения и заданието на стокообмена през 1988 г.

²⁰⁹ По време на „Възродителния процес“, а и няколко години след това официалният Статистически годишник не помества данни за стокооборота с Турция нито в стойностен обем, нито по пера.

не представлява интерес за нея²¹⁰, като тя го подновява едва през 1991 г.

Решението от 30 януари 1987 г. за денонсиране на търговската спогодба не е публично обявено, за да остави до 1 април възможност на българското правителство евентуално да приеме турските политически искания (признаване на наличието на турско малцинство и започване на разговори за ново изселване). Този акт е равнозначен на обявяване на икономическа война, а ултимативното му лансиране при обвързване с неприемливи за българската страна искания води до най-ниската точка в стопанските отношения между двете държави.

Реакцията на българските власти съчетава резигнация, омаловажаване и опити за компенсация. Преди всичко се констатира, че още от края на 1984 г. Турция чрез едностранни мерки е започнала обезсилване на спогодбата, което на търговски език означава, че са нарушени базисните принципи за най-облагодетелстваната нация и за реципрочността. В тази посока са редица от посочените публични и негласни решения и издигнатите най-различни пречки пред деловите и търговските контакти.²¹¹ Очакванията са за нови мерки в същата посока, а намерението е да се изработи ясна „концепция“ с мерки за неутрализиране на негативните ефекти. Пропагандната линия е да се внуши на турската страна, че „очевидно... последствията ще бъдат повече неблагоприятни за [нея]“. Намеренията са да продължат усилията „за развитие на икономическото и търговското сътрудничество... за поддържане на връзките с водещи турски фирми и холдинги от частния сектор, като периодически се организират посещения в Турция на авторитетни икономически делегации за завършващи разговори и подписване на търговски договори“²¹². В дипломатически план позицията е формули-

²¹⁰ ЦДА, ф. 259, оп. 45, а.е. 730, л. 39. Шифрограма от посланика в Анкара Сладков до Тодор Живков, 11 май 1988. Експресна, строго секретна. През 1988 г. се обсъждат единствено възможности за размяна, на електроенергия в пикови часове или за транзитиране на турска електроенергия към трети страни като Румъния.

²¹¹ ЦДА, ф. 259, оп. 45, а.е. 729, л. 150, 151. Мнение на дирекция Балкански страни при Министерството на търговията относно възможни последствия от денонсирането на търговската спогодба между НРБ и Турция и мероприятия за защита на икономическите интереси на нашата страна, 3 февруари 1987.

²¹² Пак там, л. 152.

рана в няколко точки: „Турция нищо няма да спечели от това решение, то не е в неин интерес. Загубата за България няма да бъде голяма, тъй като търговията ни с Турция представлява много малък процент в общия обем на нашата външна търговия.“ Тази теза е придружена от уроци по свободно предприемачество: Турция „се е поддала на емоциите, а не на здравия разум... очаквахме тя да тръгне не по наклонения хлъзгав път надолу, а да подходи реалистично... Бизнесът си е бизнес и търговия може да има и без търговска спогодба... Очевидно ще се наложи да изчакаме турската страна да възприеме реалистичен и разумен подход“²¹³. България не е склонна на нито една отстъпка по двата ключови въпроса и не преговаря по тях. Икономиката е напълно парализирана от политиката.

През следващата година търговските отношения с Турция се развиват в съответствие с променящите се нюанси в политическата област. Контактите не са прекъснати напълно, като се осъществява дори посещение на българския министър на външната търговия Христо Христов. Тонът е по-спокоен, отколкото при денонсирането на търговската спогодба в началото на 1987 г. Неговият служебен доклад²¹⁴ за срещите е интересен не толкова с конкретни резултати, колкото с погледа към турската стопанско-политическа действителност. По силата на пълното сливане между политика и икономика в социалистическа България, но и като отглас на докомунистическите практика и манталитет, от българска страна се приема за съвършено нормална тясната обвързаност на турския частен бизнес с държавата. Положението там се разглежда (с разбиране) не като в частна, а като в клиентелистка полуодържавена система: модел, който неслучайно скоро ще се наложи по естествен път и в българския преход.

Бележките за проведените срещи са низ от оценки за олигархични връзки между политическия и стопански елити. В разговорите с холдинга „Содимпек“ „пролича, че фирмата разполага с връзки и влияние на високо ниво, в това

²¹³ ЦДА, ф. 259, оп. 45, а.е. 729, л. 154 – 155. Паметна бележка от Любомир Шопов, началник отдел Трети в МВНР за среща с турския посланик у нас Йомер Лютем във връзка с денонсирането на търговската спогодба, 2 февруари 1987.

²¹⁴ ЦДА, ф. 259, оп. 45, а.е. 730, л. 28 – 32. Паметна записка за срещите на Христо Христов с ръководители на турски фирми в Анкара и Истанбул. Началото на 1988 г.

число с министър-председателя и ръководителя на съветничеството на външната търговия и хазната и се ползват с протекция“. Фирмата „Таджъроглу“ „е с добро финансово положение и връзки в управляващия екип, поради което считат, че ще успеят да получат съответното разрешение [за внос на оборудване чрез България]“. Президентът на ЕНКА Холдинг „е личен приятел на Т. Йозал и сегашния управляващ екип, има влияние над режима и играе немалка роля при провеждането на турската политика спрямо Ирак, Либия, Саудитска Арабия, Гърция и др. Участва почти винаги при политическите контакти на Йозал при неговите официални пътувания и срещи“.

На този фон се поднасят ведри прогнози за възможно развитие на търговията, които се опират най-вече на приписван интерес от деловите кръгове. Президентът на синдиката на работодателите например „има свое виждане по отношение спорните въпроси между България и Турция и специално възродителния процес, но е прагматик и се интересува единствено от бизнеса“. В разговорите с Яшар Холдинг проличал „стремеж... към преодоляване на изкуствено създадените затруднения в икономическите отношения и задълбочаване на деловите връзки с наши външнотърговски организации“. Коч Холдинг имат намерение да развиват отношенията си със социалистическите страни на дългосрочна основа, а ЕНКА Холдинг проявяват „готовност за обсъждане на всякакви наши предложения и инициативи за делови връзки – износ, внос, реекспорт, задгранично строителство... Изрази свое мнение по някои актуални проблеми на българо-турските отношения и готовност да съдейства за оздравяване на атмосферата“.

Приповдигнатият тон е политически коректният към момента. Нужно е да се твърди, че „Възродителният процес“ не носи отрицателни икономически последици в нито една област, а ако все пак има временни затруднения, то те са преодолими. През май 1988 г. посолството в Анкара внушава, че „в поведението на турската страна пролича стремеж към постепенно възстановяване на икономическите връзки, без да се ангажират сега с нови инициативи“²¹⁵. Очакванията са в близка перспектива Турция

²¹⁵ ЦДА, ф. 259, оп. 45, а.е. 730, л. 41. Шифрограма от посланика в Анкара Сладкаров до Тодор Живков, 11 май 1988. Експресна, строго секретна.

да продължи да обвързва развитието на икономическите връзки с търсените от нея политически решения, но „би следвало... да се направи извод [въз основа на заинтересоваността от развитие на търговията и икономическото сътрудничество, особено в транспорта], че политиката на натиск в стопанските отношения за постигане на политически отстъпки явно не е дала резултат и изчерпва своите възможности“. Всичко това, разбира се, е пожелателно говорене, нагодено за ухото на партийното ръководство, а не реална промяна в ситуацията. Реалният търговски обмен остава изцяло функция от замразените политически отношения.

Търговията фактически се е върнала към принципите на клиринга, към най-драстичните рудиментарни правила на обмена от 30-те години. Турската регулация спрямо България е едва ли не по-жестоката от тоталния държавен търговски монопол. През 1988 г. българският внос от Турция е сведен до около 18 – 20 млн. долара, което при възприетите ограничения представлява и потенциалът за съответен износ към тази страна.²¹⁶ Анкара стриктно прилага режим на пълно уравнивяване в стокооборота с България, като той се съблюдава на равнището на всяка отделна фирма. В София могат само да установят, че това е дискриминационна мярка, доколкото не се прилага и към другите партньори, с които Турция има значителен търговски дефицит. Социалистическа България отново стои в странното положение на борец за фритрейдърство: в двустранните разговори се настоява „балансирането на стокообмена (от Турция) да става за по-дълги периоди, а не за 6 месеца и не в рамките на отделните фирми, както това се прави сега. Да се обърне внимание... че разплащанията ни са в конвертируема валута и че тези мерки противоречат на международните и нейните собствени принципи за свободна търговия“²¹⁷. България обаче не е в силна позиция, за да може да наложи исканията си. След като от обмена е отпаднал износът на електроенергия, който през редица години осигурява

²¹⁶ ЦДА, ф. 259, оп. 45, а.е. 730, л. 35. Справка за структурата на вноса (към 15 юни 1988 г.) на НРБ от Турция през 1988 г., 17 юни 1988.

²¹⁷ ЦДА, ф. 259, оп. 45, а.е. 730, л. 48. Съображения на Единната дипломатическа мисия в Анкара относно Втората среща на българо-турската икономическа комисия през юли 1988 г., 20 юни 1988.

големия търговски излишък, размяната е сведена до символични обеми.²¹⁸

Търговията е основният, но все пак само един от аспектите на икономическите отношения с Турция, засегнати от „Възродителния процес“. Много сериозно е ударен и международният автомобилен транспорт, който от 60-те години чрез групировката ТЕКСИМ се е превърнал в стратегически отрасъл. Негово основно звено е Стопанско обединение „Международен автомобилен транспорт“ (СО МАТ), представляващо източник на значими валутни постъпления, но и инфраструктура на режима за нелегалната търговия и контрабанда, за изпълнение на задачи на службите и за присъствие/проникване в Близкия изток.

През 1985 г. СО МАТ носи валутни постъпления от 57,8 млн. долара²¹⁹, а валутните приходи на фирмата през 1988 г. представляват близо 60% от тези на такъв „експортен гигант“ като „Булгартабак“²²⁰. Естествено, една от първите икономически реакции на Турция към „Възродителния процес“ е да затрудни преминаването през страната. ТИС – Анкара докладва, че още през първото полугодие на 1985 г. турската страна „едностранно и безогледно наложи ограничителни мерки върху нашия тиров транспорт. Необосновани и извънредно високи глоби, побои над водачите, чупене на стъкла и кабини, продължили 2 – 3 месеца... [Турция] търси начин и средства за ограничаване транзита на българския автотранспорт през турска територия без да излага на опасност собствените си интереси. За целта се търсят алтернативи с оглед избягване българското разстояние по релацията за Европа Е-5“²²¹. Дадени са генерални указания за прехвърляне на турския транспорт за Европа от територията на България през други страни. Турските работници на За-

²¹⁸ Уместно е да се напомни, че по време на изселническата вълна от 1969 – 1978 г. стокообменът с Турция не отбелязва намаление, а напротив: през 1974 – 1977 г. той расте равномерно, като само през 1978 г. е отбелязан известен спад без видима връзка с политически фактори.

²¹⁹ ЦДА, ф. 136, оп. 86, а.е. 1035, л. 68. ПМС 69 от 12 декември 1986 по някои мерки за изпълнението на плана за 1987 г.

²²⁰ ЦДА, ф. 136, оп. 86, а.е. 1040, л. 99, а.е. 1070, л. 1. Валутни приходи, разходи и салдо в несоциалистическа валута, уточнен план за 1988 г., април 1988.

²²¹ ЦДА, ф. 259, оп. 45, а.е. 731, л. 75, 76. Отчет за работата на търговско-икономическата служба в Турция през 1985.

пад са предупредени да не пътуват без необходимост през България, стокови потоци се пренасочват към връзката Констанца – Трабзон.²²²

Турските възможности за въздействие са ограничени единствено от евентуални реципрочни български мерки. Такива не закъсняват, първоначално на принципа „зъб за зъб“. В течение на 1985 г. пресата в Истанбул съобщава за забрани за спиране на турски камиони, преминаващи през България, и за лошо третиране на турските превозвачи.²²³ Кореспонденцията между турската фирма УНД, осъществяваща превози през България, и генералния директор на СО МАТ добре илюстрира атмосферата. Директорът на УНД сигнализира през юли 1985 г. „началото на нова серия от проблеми, които започнаха от снощи. На нашите автомобили, преминаващи през територията на България, се налагат безпричинни глоби, а Вашите власти се отнасят грубо с шофьорите. Преди имахме общи проблеми относно превозите по суша, но до този момент ние, като фирма УНД, разбрахме, че с общи енергични усилия и добро желание тези проблеми са отстранени и никога няма да се повторят в бъдеще. На нас ни е трудно да схванем причините, които се крият зад тези нови проблеми... Позволяваме си да Ви помолим да се намесите в тази безсмислена ситуация, като по този начин предотвратите нова криза, която този път, би могла да доведе до по-сериозни последици“²²⁴. Резолюцията на директора на СО МАТ върху писмото е опит за внасяне на здрав разум в този конфликт между политика и икономика. „Турците вече не налагат глоби. По сведения на шофьорите полицаите не им искат сега и бакшиши, а когато им поискат, нашите не дават. Общо преминаването през Турция беше станало по-добро от преди турските ексцесии... Но по наши проверки на място турците насочват голяма част от турските автомобили (товарни и пътнически) през Гърция... Това е симптом, който може да говори за нова подготовка на турците срещу нас... По достоверни сведения нашата милиция действително извършва тежки глоби на турските превозвачи и влошава условията на техния

²²² ЦДА, ф. 117, оп. 47, а.е. 1019, л. 19 – 23. Информации, статии, публикации и др. по „Възродителния процес“ от български и чуждестранни издания, получени чрез БТА.

²²³ Пак там.

²²⁴ ЦДА, ф. 1Б, оп. 83, а.е. 165, л. 2. Телекс от директора на турската фирма УНД до генералния директор на СО МАТ Сл. Първанов, 3 юли 1985.

транзит. При това положение от наша гледна точка намираме, че у нас трябва да се спрат всякакви неправомерни глоби, да не се обявяват изкуствено неправомерни уж в правомерни глоби и да се създаде напълно нормална обстановка за работа на турските превозвачи. Впоследствие по официален път бихме могли да си поискаме парите, които ни взеха, а сега и по този начин смятам, че няма да постигнем успех. Освен това ще нанесем нови загуби на страната.²²⁵

След юни 1985 г. е отчетена известна нормализация в обстановката, но по всичко изглежда, Турция постига целта си да ограничи дейността на обединението. През 1986 г. то свива валутните постъпления и броя на курсовете си. „Особено остър е проблемът с изпълнението на валутното салдо в несоциалистическа валута от СО МАТ и общо за системата [на международния товарен транспорт]... За това състояние решаващо влияние оказва влошената международна конюнктура и особено влошаване транзита за Близкия изток и затрудненията, създавани от турска страна. Докато през 1985 г. са извършени 25 824 транзитни превози, то очакваните такива за 1986 г. ще възлязат на около 12 000.“²²⁶ Въведени са лимити за преминаващи транзитно през Турция български тирове и се ограничават разрешенията, издавани на български камиони за извозване на турски стоки.

Ситуацията в търговията и транспорта е част от общата парализа на икономическите контакти между България и Турция. Макар както за България, така и за Турция да е необходимо запазването на минимални канали за връзка и информация (епизодично се провеждат срещи и на относително високо равнище), всъщност се е стигнало до прекъсване на редовните официални отношения между стопански институти и организации. Замразена е дейността на съществуващите междудържавни институционализирани структури, като Смесения комитет за икономическо сътрудничество и съответните подкомисии; въведени са затруднения за делови посещения на представители на български външнотърговски организации в Турция;

²²⁵ Пак там, л. 4, 5. Бележка към телекса на директора на УНД от генералния директор на СО МАТ Сл. Първанов, 4 юли 1985.

²²⁶ ЦДА, ф. 1Б, оп. 101, а.е. 1538, л. 67. Справка за някои проблеми на транспорта във връзка с изпълнението на плана за 1986 г. и проекта за деветата петилетка по информация на учредения партиен комитет на Министерството на транспорта, 24 – 30 ноември 1986.

силно ограничени са връзките на българските търговски представителства в Анкара и Истанбул с турската държавна администрация и с деловите среди; анулирано е традиционното участие на България на панаира в Измир; има опити за затрудняване на преминаването на български търговски кораби през Проливите. Еднозначното турско условие за подновяване на всички тези връзки е уреждането на политическия въпрос между двете страни, т.е. решаването на проблема с турското население в България.

Подписването между двете страни на Белградския протокол на 23 февруари 1988 г.²²⁷ е бледа дипломатическа стъпка, която създава само формални условия за възобновяване на някакъв стопански диалог. Учредената от него смесена българо-турска група по икономическите въпроси тъпче на място и по-скоро каталогизира проблемите, без да формулира мерки за тяхното решаване. Показателно е, че един от най-обсъжданите въпроси е въвеждането на автоматично телефонно набиране между двете държави, за което Турция силно настоява, а България упорито „омаловажава и поставя на по-заден план“.²²⁸ Твърденията в София за проявен турски интерес към възстановяване на икономическите контакти, актуализиране на стари проекти и развитие на отношенията са за вътрешна консумация. Същото важи и за преекспонирането на проблемите на Турция с платежния баланс и външния дълг като възможни мотиви за отстъпки, когато е съвсем ясно, че и след Белградския протокол основната бариера е политическата.

Непосредствените отражения на „Възродителния процес“ върху двустранните българо-турски икономически отношения са само част от цената на асимиляционната кампания. На пръв поглед България е изгубила партньор с относително ниско тегло в общия си търговски обмен. Но всъщност тя напълно се е откъснала от съсед с многопосочно икономическо значение, със стратегическо влияние в НАТО, Третия свят и ислямска-

²²⁷ Подписан между българския и турския външен министър по време на срещата на министрите на външните работи на балканските страни.

²²⁸ ЦДА, ф. 259, оп. 45, а.е. 730, л. 24. Информация за работата на Смесената българо-турска работна група по икономическите въпроси по протокола в Белград, май 1988; л. 52, Съображения на Единната дипломатическа мисия в Анкара относно Втората среща на българо-турската икономическа комисия през юли 1988, 20 юни 1988.

та общност. Свиването на стопанските връзки с Турция е важно само по себе си, но то е преди всичко елемент от по-общата политическа и икономическа изолация на страната, превърнала България в парий на международната сцена и достигнала през 1989 г. до своето дъно.

* * *

Всяко едно от разгледаните направления има по-слаби или по-осезаеми макроикономически последици, а наглед добре организираният характер на асимилационната кампания изкушава случилото се да бъде осчетоводено и сумирано по видимите си събираеми. Обяснимо е, че през 1992 г. във временната парламентарна анкетна комисия за разследване на „Възродителния процес“ се предлага да бъде изпратено искане до министъра на финансите за обобщаваща информация относно направените разходи.²²⁹ Както е разбираемо, че постъпката не дава резултат, защото е практически невъзможно по този път да бъде сглобено нещо повече от една фрагментарна картина.

Смисълът и обхватът на икономиката на „Възродителния процес“ са нещо различно от сумата на компонентите ѝ. С няколко правителствени мегапостановления и с мозайката от по-ограничени решения той не толкова мобилизира нови ресурси, колкото пренасочва и канализира съществуващи, като до лятото на 1989 г. стопанската му цена е все още фонов шум. Точното му отражение върху общата конюнктура е трудно измеримо, но то не е определящо. През този период стопанската динамика е подвластна на по-мощни фактори, а напреженията, съпътствали асимилацията на турската общност, са макар различима, все пак периферна, частична и локална сила, която не е в състояние да разстрои из основи икономиката. Нещата остават в нормата както от гледна точка на задействаните механизми, така и с оглед амплитудата на предизвиканите колебания. Промяната настъпва в средата на 1989 г. Еволюционният и често противоречив ход на обстоятелствата дотогава за броени месеци отстъпва място на събития с експлозивна икономическа енергия, концентрация и деструктивна сила, нанесли покосяващ удар на режима.

²²⁹ ЦДА, ф. 117, оп. 47, а.е. 1016, л. 16. Предложение на депутата от ДПС Исмаил Исмаил. Протокол от заседанието на Временната анкетна комисия за разследване на „Възродителния процес“ при 36 ОНС, проведено на 5 юни 1992 г.

II.2. ЕКЗОДУС: ЧОВЕШКАТА ВЪЛНА ОТ 1989 г.

■ Ударната вълна на Големия взрив от кулминацията на „Възродителния процес“ е решаваща за цялостните макро/икономически облик и траектория на страната. Преди проследяването на неговите проекции е добре събитията да бъдат оразмерени в човешки план. От една страна, като движения на людски потоци. От друга, като предизвикани от извънредни обстоятелства промени в стопанското поведение, които го отклоняват от установеното през предходните десетилетия.

II.2.1.

Параметри на изселването

Всеки, преживял онези години, е запазил спомена за устремилата се през юни-август 1989 г. към турската граница огромна маса хора. Дълбоката следа в обществената памет остава и благодарение на самата партийна пропаганда, която настървено гонеше с образ и микрофон заминаващите клетници и директно или с преиграно перфидно съчувствие насъскваше срещу тях.

Веднага след падането на режима започнаха да се появяват конкретните числа, уточняващи контурите на случилото се. Но въпреки внушителният им порядък те не дават пълноценна представа защото най-често остават извън историческия контекст. Твърде рядко в България се осъзнава, че изселването на турците от 1989 г. е второто най-голямо етническо прочистване в Европа по времето на Студената война. То е надхвърлено единствено от първоначално хаотичния и после договорен в Потсдам „трансфер“ (всъщност експулсиране) на етничес-

ските германци от Централна Европа през втората половина на 40-те години.²³⁰ От липса на интерес или от незнание се пропускат и националните прецеденти с двете изселнически вълни от началото на 50-те и в течение на 70-те години. *Таблица 11* дава именно тази историческа перспектива. Накрая, понеже днес в центъра на вниманието стои проблемът с бежанците, е добре да се направи сравнение и с вълната от 2015 г. Германия (страната, приела най-голям брой от тях) въведе контрол по границите си на 14 септември 2015 г., когато *интензивността* на притока им беше съпоставима с тази на изселващите се от България турци през юли 1989 г.²³¹

ТАБЛИЦА 11

Данните в *Таблица 11* са събрани от разпръснати архивни източници, доколкото през онези години България не предоставя официална информация по въпроса. Там, където за запълване на липсващи числа са използва-

²³⁰ Върху това обстоятелство основателно и убедително набляга Т. Камузела. (Вж.: **Kamusella**, Tomasz. *The Forgotten 1989 Ethnic Cleansing of Bulgaria's Turks*. 2015. Ръкопис.) У нас, на различни чужди източници, определящи изселването като едно от двете най-масови след Втората световна война (до падането на Стената), се позовават например Антонина Желязкова, Донка Димитрова и Веселин Ангелов. (Вж.: **Желязкова**, Антонина. *Социална и културна адаптация на българските изселници в Турция*. – В: **Желязкова**, Антонина (съставител). *Между адаптацията и носталгията. Българските турци в Турция. Международен център по проблемите на малцинствата и културните взаимодействия*. С., 1998, с. 21; **Димитрова**, Донка. *Българските турци преселници в Република Турция през 1989. Адаптация и промени в културния модел*. Пак там, с. 81; **Ангелов**, В. „Голямата екскурзия“: принудителното изселване на български турци, несполучливият опит за етническо прочистване и най-голямото в Европа преселване на човешки маси от една в друга държава след Втората световна война (юни-август 1989 г.). – В: **Голямата екскурзия**. Т. 1.) Вж. също: **Lutem**, Omer E. *The Past and Present State of the Turkish-Bulgarian Relations*. – In: *Foreign Policy*, A Quarterly of the Foreign Policy Institute, 1999/1-2-3-4, p. 7. Лютем определя изселването като най-значимото по време на разведряването между Изтока и Запада.

²³¹ През юли 1989 г. от България излизат средно 4454 души на ден (вж. *Таблица 11*). През август 2015 г. в Германия влизат среднодневно 4840 души, а през първите две седмици на септември (до въвеждането на контрол) – по 4600 души. От началото до средата на септември на 2015 г. по море в Европа са влезли 1790 души дневно. (Оценките са направени въз основа на данните, публикувани в медиите към 14 септември 2015 г.)

ни авторски изследвания²³², преценката ми е, че те са достатъчно надеждни, тъй като се засичат с информация от фондовете на БКП и МВР. Извънривните данни са ценно допълнение за първата и втората вълна, но не и за тази от 1989 г., където приведеното от съответните автори (150 – 218 000 души) силно подценява реалността, редуцирайки почти наполовина действителния брой на заминалите.

Основният извод е очевиден и не изненадва. *През нито един момент от историята на комунистическа България (а и на междувоенния период) изселванията на турската общност не са достигали размаха на случилото се през 1989 г.* Измерена чрез средноседмичния брой заминавания (22 814), интензивността на процеса надхвърля всичко познато дотогава. Тя е 4,3 пъти по-висока от предишния максимум (декември 1950 г. и януари 1951 г.) и многократно над средната интензивност при другите „изселнически години“: 22,7 пъти спрямо 1950 г.; 11,6 пъти спрямо 1951 г.; 17,8 пъти в сравнение с пика от 70-те години (през 1978 г.), но 58,5 пъти (!) над средното за кампанията от 1969 – 1978 г. Тези измерители са още по-впечатляващи, когато за основа на сравнението се вземе потокът през юли 1989 г., който е връх в ускоряващото се движение. При всички различия в количествените и динамичните параметри на трите епизода изселването от 1989 г. се доближава повече до това от началото на 50-те години. Процесите от 70-те години са проточени, постепенни и равномерни, без драматични спазми.

Събитията от лятото на 1989 г. са демографски шок. За два месеца и половина страната „губи“ 3,4% от населението си. (За сравнение – през 1950 – 1951 г. за две години напускат 2,1% от жителите ѝ). Същевременно *готовността* за заминаване (евентуално и за изселване) е още по-изразена, като към момента на затваряне на границата (22 август 1989 г.) молби за паспорти

²³² Използвани са таблиците, публикувани в: **Бюксеншютц**, Урих. Малцинствената политика в България. Политиката на БКП към евреи, роми, помаци и турци 1944 – 1989. Международен център по проблемите на малцинствата и културните взаимодействия. С., 2000. В приведените тук данни за 50-те години Бюксеншютц стъпва върху числата, обнародвани от Б. Шимшир (**Simsir**, В. The Turks of Bulgaria 1878 – 1985. London, 1988, p. 179), а за 1969 – 1978 г. – на тези от В. Хьопкен (**Hopken**, W. Emigration und Integration von Bulgarien-Turken seit dem zweiten Weltkrieg. Ein Vergleich der Auswanderungswellen von 1950/1951 und 1989. – In: **Minderheitenfragen** in Sudosteuropa. Munchen, 1992, S. 375).

са подали около 520 000 души, т.е. 5,8% от българското население, или около 60% от иначе официално и статистически несъществуващата общност на българските турци.

Обстоятелството, че малко над 1/3 от заминалите се завръщат, не променя констатацията. Събитията от лятото на 1989 г. слагат началото на демографски тенденции, които през следващите години ще се задълбочават. Те са отправна точка на Голямата емиграция на Прехода. С вдигането на ограниченията за излизане от държавата към вече спонтанното движение в посока Турция се наслажда начеващото към Европа и през океана. Първите демографски анализи след падането на режима установяват, че в края на 1990 г. вече над половината (248 000 души) от временно отсъстващите (общо 466 000 души) са излезли през тази, а не през 1989 г. 220 000 души (основно турци) от заминалите през 1989 г. продължават да са навън.²³³ За най-съществено отражение на екзодуса от 1989 г. се определя „отнемане[то] на важни производителни контингенти от трудоспособното население в смесените в етническо отношение райони“²³⁴. Посочва се също, че надигащата се емиграция на градски жители през 1990 г. започва да отнема и „висококвалифицирани специалисти с висше и средно образование“. Резултатът е „демографската загуба за страната“ от порядъка на 300 000 души през 1989 – 1990 г., която заедно с временно напусналите доближава половин милион души. Това „допълнително влошава деформираната възрастова структура на населението, която очертава задълбочаване на естествената регресия на българската нация“.

²³³ ЦДА, ф. 117, оп. 46, а.е. 805, л. 16. Заседание на Комисията по демографски проблеми по състоянието на населението и демографските процеси през 1990 г., 23 януари 1991. Според други данни (източникът им обаче не е посочен) завърналите се до края на 1990 г. са 42% от заминалите през лятото на 1989 г. (съответно останалите в Турция са около 180 000). Вж.: **Калинова**, Евгения, Искра **Баева**. „Възродителният процес“ – върхът на айсберга. Българската държава и турската етническа общност в страната (средата на 30-те години – началото на 90-те години на XX век). – В: **Баева**, Искра, Евгения **Калинова** (съставители). „Възродителният процес“, с. 33.

²³⁴ ЦДА, ф. 117, оп. 46, а.е. 810, л. 60. Доклад на Институт по демография към БАН, подготвен под ръководството на проф. Минко Минков. Основни положения на стратегията на регионалната демографска политика в Република България, 12 март 1991.

Най-видимото различие между изселването от 1989 г. и ранната емиграция след Десети ноември е в уникалната *концентрация* на първото. Впоследствие обхватът всъщност се усилва, но той се разстила във времето. Според някои данни емиграцията към Турция през 1991 – 1992 г. надхвърля тази от 1989 г., а през 1990 – 1997 г. възлиза на 30 – 60 000 души годишно.²³⁵ Същевременно се променят мотивацията, дестинациите²³⁶ и механизмите. Бързо се образуват типичните *емигрантски вериги*²³⁷: Мила Маева обръща внимание на инерцията, на отлагани по-рано, но реализирани опитвания, на събирането на семейства и „повикванията“.²³⁸ Силно влияе турската имиграционна или визова политика, както и по-трудното придобиване на турско гражданство.²³⁹

За да се поставят събитията от лятото на 1989 г. в исторически рамки, се налага – отвъд чисто количествените измерители – да бъде съпоставена средата, в която протичат трите изселвания. Организацията, логистиката или политическата конкретика оформят профила и параметрите на всяка от тях.

Както 1989 г., така и началото на 50-те години са остри конфронтационни епизоди от Студената война. Те протичат на ръба на допустимото от правилата на международното статукво към съответния момент, отличават

²³⁵ Числата са приведени в: **Маева**, Мила. Българските турци-преселници в Република Турция. Култура и идентичност. Международен център за изследване на малцинствата и културните взаимодействия. С., 2006, с. 76.

²³⁶ Още непосредствено след затварянето на границата през август 1989 г. започват да се увеличават случаите на заминаванията на български турци към Западна Европа. До октомври почти 1/4 от излезлите се насочват в тази посока, като 88% от тях заминават за Швеция. (АМВР, ф. 1, оп. 12, а.е. 942, л. 249. Информация относно пътуванията на наши граждани за Швеция, 13 октомври 1989.)

²³⁷ Вж.: **Аврамов**, Румен. Българската емиграция в Аржентина 1900 – 1940. – В: *Исторически преглед*, 1986, № 6.

²³⁸ **Маева**, Мила. Българските турци-преселници в Република Турция. Култура и идентичност. Международен център за изследване на малцинствата и културните взаимодействия. С., 2006, с. 76.

²³⁹ През лятото на 1989 г. 258 060 изселили се български турци получават турско гражданство, но след 1992 г. тази възможност е силно ограничена. (Вж.: **Маева**, Мила. Българските турци-изселници, с. 72, 77.)

се с резки движения, непредвидени ходове и поставяне на българските турци в екстремални ситуации. През 1950 г. шлюзовете се отварят широко на 10 август, когато София ултимативно иска от Анкара за броеви месеци да приеме 1/4 милион български турци. (вж. I.1). Това е в известен смисъл аналог на анонса на Т. Живков от 29 май 1989 г. И в двата случая по-нататъшната динамика следва сходна крива: интензивността на заминаванията бързо нараства, след пик започват да отслабват и в крайна сметка рязко са спрени²⁴⁰ (вж. Таблица 11). Движенето е без времеви хоризонт, като краят му идва с достигане на предела в поглъщателния капацитет на турската страна.

През август 1950 г. Турция по принцип реагира положително, но и въвежда ограничения, заявявайки, че „докато имиграцията ставаше в нормални пропорции [до лятото на 1950 г.], правителството приемаше с готовност нещастните турци от България, задължени да емигрират поради непоносимите условия на живот... Ясно е, че [турското правителство]... не би се поколебало даже да надмине тези пропорции дотолкова, доколкото биха му позволили обстоятелствата. Все пак то е убедено, че една операция, състояща се в прехвърлянето на една маса от 250 000 д. в срок от три месеца, не би могла сериозно да се има предвид“²⁴¹. Онова, което изглежда невъзможно през 1950 г., обаче се случва през 1989 г., когато в тъкмо такъв тримесечен период Турция приема 100 000 души повече. По-късно тогавашният турски посланик в София ще аргументира решението на страната си да затвори границата за свободно движение (чрез въвеждане на визи както през 1950 г.), с прогнозата, че до края на годината при достигнатия темп са щели да се изселят всички (по турска преценка) 1 млн. български турци.²⁴²

Всъщност и в двата епизода властта в България отваря бутилката, създава съответната атмосфера на нетърпимост и оставя съдържанието да се излива, докато обстоятелствата позволяват. През това време ръководители

²⁴⁰ През 1950 г. се вмъква кратката двумесечна пауза (от 7 октомври до 2 декември), когато процесът е напълно прекратен от турската страна. Веднага след това обаче е достигнат тримесечен пароксизъм, отговарящ (в значително по-малък мащаб) на връхната точка от юли 1989 г.

²⁴¹ ЦДА, ф. 1Б, оп. 6, а.е. 1041, л. 40. Вербална нота на Турция, 28 август 1950.

²⁴² **Lutem**, Omer. The Past and present State of the Turkish-Bulgarian Relations, *Foreign Policy, A Quarterly of the Foreign Policy Institute*, 1999/1 – 4, p. 73.

от различен ранг залагат за крайния резултат. Екстраполирането на тенденцията до април 1951 г. например означава, че до декември биха заминали не повече от 150 000 души. Тъй като целта е възможно най-голям брой турци да си отидат възможно най-бързо, подобна скорост е оценена за неприемлива. За ускоряването ѝ се предлага учредяване на двустранна комисия, която „независимо от консулствата да поеме и опрости формалностите... [за да може всичко] да приключи най-късно до есента на 1952 г.“²⁴³. Кампанията завършва през ноември 1951 г. с емигрирането тъкмо на 150 000 души. А през 1989 г. повечето прогнози залагат на частично изселване, като най-близо до истината е П. Кубадински, посочил още в началото на юни точното число от 300 000 души²⁴⁴.

Едновременното придвижване на толкова многолюдни групи неизбежно създава безредие. Всеки, който е проучвал първата и третата вълна, е оставал с впечатлението на М. Нюбъргър, че екзодусът от 1989 г. „напомня този от 1950 – 1951 г., [проведен] в спешност, неорганизиран и деструктивен както за турската общност, така и за българската икономика“.²⁴⁵

Когато през септември 1950 г. турските власти отказват да приемат изселници без входни визи, се получава значително несъответствие между броя на сдобилите се с български паспорти и допуснатите на влязат в Турция. Мнозина се оказват или задържани в Одрин (650 души), или във вагони на гръцка територия между Одрин и Свиленград, или струпани на граничната гара. Към момента на временното затваряне на границата (7 октомври) чакащите в Свиленград достигат 6000 души (продъжават да се стичат още) плюс още стотици по гарите във вътрешността. Възниква истинска хуманитарна криза, хората „гладуват, между тях са се появили болести, има спешни случаи на раждания, съществува опасност от нарушаване на границата, а не са изключени и инциденти“. Има и смъртни случаи („доста... главно от

²⁴³ АМВР, ф. 2, оп. 1, а.е. 1870, л. 2. Справка за хода на изселването на турското малцинство в България за времето от 7 октомври 1950 до 31 март 1951 г., 2 април 1950. Строго секретно.

²⁴⁴ **Заседание** на Политбюро, 6 юни 1989. – В: **Леви, С.** Истината за „Възродителния процес“, с. 67.

²⁴⁵ **Neuberger, Mary.** The Orient Within. Cornell University Press. 2004, p. 82.

средата на децата“).²⁴⁶ Което не пречи в докладите на МВР множеството да се определя като тунейдци („не вършат каквато и да е общественополезна дейност“), като *турски граждани*, които българската държава е принудена „да храни“. Тъкмо кризисната ситуация от септември-октомври 1950 г. принуждава българското правителство да се съгласи повече да не издава паспорти на изселници без осигурена турска виза и по този начин да остави в ръцете на отсрещната страна филтрирането на заминаващите.

Но наред със сходството в хаоса следва да се видят и различията. Първата вълна е предшествана не от политически протести и вълнения (като майските събития от 1989 г.), а от толерирани след края на 1949 г. заминавания. При това – в отличие от 1989 г. – Турция отхвърля ултиматума и не отваря безусловно границата си. И през 1950 г., и през 1989 г. няма изселническа спогодба, ала в началото на 50-те години все пак са договоряни някакви процедури, които се спазват от двете държави. През 1989 г. движението стихийно следва едностранните разпоредби на българската страна и потокът се движи като погнато стадо, чиято скорост се определя от намеренията и регулациите на режима. Поради изискванията за визи от Турция, през 1950 г. (за разлика от четири десетилетия по-късно) са допускани контакти на заминаващите с турските представителства в България. Това дава възможност за тактически лавирания, взаимни пречки и хитрувания от двете страни. Същевременно българските власти от самото начало се опитват да внесат някаква организация, а оттук – и контрол. Чрез дирижирана инициатива например в края на 1949 г. сред турските общности се създават „ОФ комисии по изселване в Турция“, където влизат „проверени отечественофронтовци турци, представители на *турската беднота* (курсивът е мой, Р. А.) ... на местното мюфтийство и джамия“²⁴⁷. В края на 80-те години държавата разполага с по-

²⁴⁶ ЦДА, ф. 1Б, оп. 6, а.е. 1041, л. 46. Доклад от министъра на вътрешните работи до В. Червенков относно изселващите се турци и създаването на гара Свиленград, 20 септември 1950. (Вж. също: ЦДА, ф. 1Б, оп. 6, а.е. 983, л. 135; АМВР, ф. 2, оп. 1, а.е. 1870. Справка за хода на изселването на турското малцинство в България за времето от 7 октомври 1950 до 31 март 1951 г., 2 април 1950. Строго секретно.)

²⁴⁷ АМВР, ф. 1, оп. 1, а.е. 834, л. 2. Доклад от министъра на вътрешните работи Руси Христов до Секретариата на ЦК относно изселването на турското малцинство от България, 30 август 1949. Строго поверително.

мощни инструменти, службите са въздесъщи, а с отсрещната страна няма никакъв политически или технически диалог. Оставени сами на себе си в името на стратегическата цел „този път да се приключи веднъж завинаги“, те напускат, докато Анкара не се вижда принудена да ги спре.

Сцените от началото на 50-те години и от 1989 г. неизбежно навяват асоциации с нещо трето, а именно антиеврейските гонения от 1943 г. Броят на заминалите в началото на 50-те години и през 1989 г. български турци значително надвишава депортираните от „новите земи“ 11 300 и принудените да напуснат София около 25 000 евреи. Но човешката нищета при придвижването на тези погнати маси от хора е сходна. Сходно е и насилственото екстрадиране от България на „подстрекателите“ или на избрани влиятелни турци, което напомня селективно набелязаните за прогонване извън страната еврейски елити през февруари 1943 г. По отношение на турците в служебния речник ще влезе мрачно натовареният от 40-те години термин *ешелони* (с изселници), а зловещата дума *вдигане*²⁴⁸ през 1989 г. ще бъде заместена с *извеждане* и с нейни производни. Накрая, отразяването на събитията в бюрократично-безстрастните рапорти на властта препраща към стилистиката на докладите, изготвяни от Комисарството по еврейските въпроси (КЕВ): и двете администрации търсят подреденост и планомерност; подготвят целенасочено и хладнокръвно всички звена в държавния апарат. Но някъде там, в организацията, са и разликите. На хаотичността на първата и третата вълна от комунистическите години противостои стегнатата и ефективна логистика, задействана през 1943 г. По време на войната със задачата (една откровено полицейско-военна операция) е натоварено образцово изградено репресивно учреждение, каквото е КЕВ, съветвано от най-опитния нацистки експерт по въпроса – Теодор Данекер.

Контрапункт на тези модели е изселването от 1969 – 1978 г. Неговата подреденост е в известен смисъл по-адекватна на стриктно контролирания свят от Студената война, отколкото на чуждото за онази действителност „свободно“ пресичане на Желязната завеса в началото на 50-те и края на 80-те години.

²⁴⁸ Събирането и депортиране на целите еврейски общности в „новите земи“.

Стъпила върху спогодбата от март 1968 г., втората вълна е обезпечена от солидна институционална инфраструктура и протича при постоянен контакт и обмен на информация между България и Турция. Основна отличителна черта е предварителната яснота по ключови параметри (ликвидиране на имуществото, права за износ на вещи и стоки, срокове), особено относно контингента, получил правото да замине. Договорености, разбира се, не се прилагат съвършено гладко, но е налице място за обсъждането на възникващите промени.

Показателен за атмосферата в началото е протоколът от заседанието на двустранната Комисия по изселването от февруари 1970 г., проведено половин година след влизането в сила на спогодбата (19 август 1969 г.) и четири месеца след заминаването на първите групи.²⁴⁹ Разговаря се приятелски, говори се за „хуманни чувства, с които е пропито“ споразумението, тонът е приповдигнат, граничещ със сладникавост, чертаят се идиллични картини. Всичко това в съвършен контраст с циничното обсъждане на същите въпроси в правителствените и партийни инстанции.

Българската страна докладва, че са създадени централна и окръжни комисии по изселването²⁵⁰. Спогодбата е обяснена сред цялото население (радио, телевизия, преса, събрания), при което са оповестени условията и ограниченият кръг хора, които тя обхваща. Изтъкват се стегнатата организация на народните съвети за издаване на документите; нарочните посреднически бюра (подготвят молбите при минимална такса и дават разяснения, носят молбите в паспортните служби на МВР); скъсената процедура за издаване на паспортите; отзивчивостта и помощта при легализирането на документите и ликвидирането на имуществото; снабдяването на местните магазини с търсени от изселниците стоки. Организиран е сборен „товарителен пункт“ за всеки окръг в района на най-подходящата гара (към средата на 1970 г. има 12), като до него е осигурен автомобилен транспорт, в много случаи безплатен. Изготвят се графици за предстоящия *изселнически сезон*. Внушава се усещане за комфорт, едва ли не за лукс. „От тези пунктове до гара Ка-

²⁴⁹ ЦДА, ф. 1478, оп. 21, а.е. 232. Изказване на българския представител в Комисията по изселване в Турция. Без дата и автор. Датирано февруари 1970.

²⁵⁰ Окръжните се учредяват в 11 окръга с решение от 14 октомври 1969 г. В тях членуват представители на основните окръжни ведомства.

раагач изселниците пътуват в достатъчни по количество подходящи вагони, групирани в специални композиции. Голямо удобство бе, че заедно с [тях] пътуваше и багажът им.“ Изказва се благодарност на турската и на гръцката (за преминаването през нейна територия) железопътни администрации и за бързото връщане на изпразнените вагони. Подчертава се, че българските власти се отнасят много благосклонно към износа на стоки и понякога пропускат без мито и такива, „за които съгласно... законодателството следва да се събира мито“. На сборните пунктове се осигуряват храна и място за почивка и преспиване; правят се медицински прегледи и имунизация срещу разпространената в Турция холера. Същият бодър тон струи и от първите оценки за дейността на Централната комисия, представена именно като антитеза на опита от 50-те години. „Извършената организационна и разяснителна работа създаде спокойна атмосфера сред изселниците, нямаше както в миналото натрупване пред селсъветите и поделенията на МВР за снабдяване с документи и прибързаност при ликвидиране на имуществото... Ръководството на ТКЗС и ДЗС и други предприятия осигуряваха и в повечето случаи безплатен транспорт на изселващите се. Създаваше се и благоприятна обстановка за раздяла на изселниците с техните роднини и близки. На гаровите товарителни пунктове бяха създадени подходящи условия за изселниците. Багажът им се преглеждаше предварително.“²⁵¹

На нетърпеливата българска страна определените в началото седмични контингенти изглеждат твърде малки. С тях изселването би продължило 4 – 5 и повече години, което не отговаря на намеренията. Признават се закъснения в оповестяването на датите на заминаване, намеква се за възможно удължаване на предвидения шестмесечен срок за подаване на молби. От турска гледна точка се обръща внимание на кратките срокове, оставени за ликвидиране на имуществото или на засилените мерки за сигурност по гарите.²⁵²

²⁵¹ ЦДА, ф. 1478, оп. 31, а.е. 234, л. 43. Информация от Иван Спасов, началник Отдел Консулски в МВНР до Иван Башев, 20 април 1970.

²⁵² ЦДА, ф. 1478, оп. 31, а.е. 232, л. 20 Паметна бележка от турското посолство в София, 23 октомври 1969. Пак там, л. 21. Паметна бележка за среща на Раденко Григоров с турския посланик в София, 3 февруари 1970.

При прегледа на първия изселнически сезон (октомври-декември 1969 г.)²⁵³ вече се проявяват основни конфликтни точки. В необичайната роля на пазител на човешките права, България настойчиво иска ускоряване („хуманно е“) чрез увеличаване на седмичните квоти, отказва да предоставя списъци („изготвяне на списък на хора донякъде е обидно“) и пресираща турските власти за по-експедитивно уреждане на документите. Турция, тъкмо обратното, се стреми да забави процеса. Отказът ѝ да увеличи квотата, е с аргумента, че „една от целите на Спогодбата беше да не се създават социални икономически проблеми“. Мудността в издаването на входни визи и изоставането в сравнение с получените български изселнически паспорти пък се обясняват с това, че те се издават само срещу налична молба от роднина в Турция (която изисква време за проучвания), докато „България издава паспорти, без да се съобразява с желанието и възможностите на близките в Турция“. Изобщо, показното българско задоволство среща много по-хладна турска позиция и инвентаризация на въпросите, по които обясненията не са приети (или са недостатъчни): новите молби; отказа от даване на поименни списъци за всеки ешелон (а само на общата бройка); по турския произход; количеството на допустимите за износ украшения; вещите, които ще могат да вземат изселниците...

На вътрешните обсъждания в българските ведомства оценките и инструкциите са по-откровени. Проблемът с конкуриращите се селекции (българска и турска) и с разминаване между списъците е считан за сериозен, доколкото от неговото решаване зависи кой държи инициативата и диктува темпа. Още през октомври 1969 г. са сигнализирани „откази на турското консулство в Пловдив на издаде визи на хора с изселнически паспорт, които обаче не фигурират в техните списъци. Много граждани най-напред посещават турското консулство и само след положителен отговор правят необходимите стъпки пред нашите органи. Може да се предполага, че турското консулство е целяло именно това – да придобие положението на първа и решаваща инстанция в изселването“²⁵⁴. За разлика от 1989

²⁵³ ЦДА, ф. 1478, оп. 31, а.е. 234, л. 6 – 14. Протокол от разговорите между делегациите на НРБ и Република Турция по приложението на спогодбата по изселването, Анкара, 25 март 1970.

²⁵⁴ ЦДА, ф. 1478, оп. 31, а.е. 234, л. 56. Докладна записка от Коста Овчаров (МВнР) за командировка в Кърджали, 30 октомври 1989.

г. България внимава да не влоши отношенията със съседката си и е склонна на отстъпки. През 1970 – 1971 г. се разглеждат възможности за нови митнически улеснения и за допълване на списъка със стоки за безмитен износ; въпреки текста на Спогодбата срокът за подаване на молби действително е удължен; дават се знаци на добра воля чрез улесняване на изселването на възрастни хора и новородени; избягва се разкъсването на семейства.

Разрешенията обаче в нито един момент не са оставени на произвола, а остават дирижирани, в частност с оглед служебното положение на кандидатите. Негласно се прилага подреждане, което очевидно цели приоритетно извеждане на „неблагонадеждните елементи“. Селективност, особено на местно ниво, се проявява към не особено големия брой висшисти. Някои окръжни комисии си навличат недоволството на централната с това, че „отказват да приемат документи и да разрешат изселване на висшисти, а други разрешават. Някои от получените отказ отправят жалби ... [и] така се създават условия, които могат да бъдат използвани от турската страна, за да ни обвинят, че не спазваме спогодбата. В Хасково например е проявена и елементарна нетактичност, като на висшисти по повод на жалба е отговорено писмено, че мотив за отказ е, че има висше образование“²⁵⁵. Централната комисия инструктира окръжните кандидати, получили разрешение за изселване, да не бъдат уволнявани, допускайки в същото време „по отношение на лицата, замаски по-отговорни длъжности, чието оставане [на тях] се отразява неблагоприятно на работата ... да се подхожда конкретно, като при освобождаването им се предлага друга подходяща работа ... Окръжните комисии да вземат мерки за ускоряване изселването на уволнените от работа лица, получили турски визи, като постепенно ги включват в първите групи изселващи се“²⁵⁶. При отказите за изселване и уволнение на

²⁵⁵ АМВР, ф. 1, оп. 10, а.е. 1534, л. 4. Информация на Н. Ангелов до министъра на вътрешните работи Ангел Солаков относно изселването на български граждани от турски произход в Турция през 1970 г., 25 юни 1971. Строго секретно.

²⁵⁶ ЦДА, ф. 1478, оп. 31, а.е. 234, л. 35. Протокол от заседанието на Централната комисия по изселването на български граждани от турски произход в Турция с участието на председателите на окръжните комисии по изселването, 5 юни 1970.

висшисти препоръката е „да се подхожда диференцирано и политически целесъобразно. По принцип е неправилно да се уволняват лицата, на които не се разрешава изселване (освен ако във връзка с изселването са станали неподходящи за заеманата длъжност), нито тези, на които е разрешено и не заемат длъжност, свързана със сигурността на страната и възпитанието на младото поколение, преди самото изселване да е наложило това. На всички уволнени по една или друга причина следва да се обезпечи подходяща работа“²⁵⁷.

Тук-там се признават пропуски от техническо-организационен характер. На гара Дъскотна например „в деня на натоварването присъстват около 600 д. изпращачи, а в някои дни от 1000 до 2000 д. Откъсването на такива големи групи от непосредствената им производствена дейност създава големи затруднения на съответните стопанства и ведомства. Съществува възможност да се избегне това *разхищение на работна ръка* (курсивът е мой, Р. А.)“²⁵⁸. Не се крие, че вагоните са в плачевно състояние, непочистени, някои без отопление и осветление, с лоши подове и покриви...

При поредния преглед на изпълнението на Спогодбата през юни 1971 г. въпросът за темпа на изселването и за неговото регулиране е вече открито спорен. Двете страни се надлъгват, преследвайки противоположни цели. България заявява, че въпросът за седмичния контингент и ешелоните създава най-големи затруднения. „Ние вече сме ликвидирали с издаването на паспортите на всички онези граждани, които съгласно Спогодбата имат право.“ Предложението е контингентът от 300 души седмично (според Спогодбата) да бъде удвоен, утроен или дори завишен още повече. „Ние сме съгласни да ликвидираме този въпрос за година – година и половина. Вместо 1 да заминават 2 – 3 ешелони седмично. Ние можем да изселиваме, ако турската страна е съгласна, по 1200 и 2000 д.“²⁵⁹ Искането е за

²⁵⁷ АМВР, ф. 1, оп. 10, а.е. 1534, л. 6. Информация на Н. Ангелов до министъра на вътрешните работи Ангел Солаков относно изселването на български граждани от турски произход в Турция през 1970 г., 25 юни 1971. Строго секретно.

²⁵⁸ Пак там, л. 7.

²⁵⁹ ЦДА, ф. 1478, оп. 31, а.е. 235, л. 7. Протокол от заседанието на Смесената българо-турска комисия по изселването, състояло се от 2 до 12 юни 1971 в София.

ускоряване на получаването на турски входни визи. Сметката е проста: издадени са визи за 8 „изселнически периода“ (35 седмици по 300 души), или за около 10 000 души, предстои да ги получат още 12 000 души и заедно с вече заминалите около 15 000 души общият брой на допуснатите в Турция е 37 000 д., от които визите са си получили 22 000.²⁶⁰ Съотношението между издадени български изселнически паспорти и получени турски входни визи се движи между 17:1 (за Разградски окръг) и 3,1:1 (за Толбухински/Добрички окръг), като към юни 1971 г. над 50 000 изселници с разрешение от МВР нямат турски входни визи.²⁶¹

Ключовият въпрос е кой разполага със съответните списъци. „Българските [листи турската] страна ги няма. Ние не знаем от българските органи на кои са издадени и на кои не са издадени паспорти, но българската знае на кого ще издадем визи.“ В същото време българският представител заявява, че „ние списъци нямаме и не са ни нужни“²⁶² и че само ще се опита до края на годината да даде обобщени данни за получените изселнически паспорти, които не са поискали турски визи (третираны като отказали се да правят постъпки).²⁶³ Фактически спорът е за това коя страна да филтрира. Българската интерпретация е, че в Спогодбата се споменава само за права и че следователно всеки правоимащ трябва да получи виза; че турските списъци не фигурират като основание в Спогодбата, където не се споменава, че се изселват само онези, за които близките в Турция са изразили съгласие; съответно, че списъците в турските консулства не могат да бъдат основание за неиздаване на входни визи. Турското тълкуване (макар и при формално съгласие с горното твърдение) е, че не може да има автоматизъм, а трябва да се проверява дали подалите молби действително имат роднини в Турция, дали живеят още там и дали са турски граждани (оттук – необходимостта от съставяне на списъци, които са „метод на работа“). Всъщност

²⁶⁰ Пак там, л. 11.

²⁶¹ ЦДА, ф. 1478, оп. 31, а.е. 236, л. 31; АМВР, ф. 1, оп. 10, а.е. 1534, л. 3.

²⁶² ЦДА, ф. 1478, оп. 31, а.е. 235, л. 13. Протокол от заседанието на Смесената българо-турска комисия по изселването, състояло се от 2 до 12 юни 1971 в София.

²⁶³ Пак там, л. 22.

дебненето е за събираната информация, която нито една от двете страни не иска да бъде достъпна за отсрещната. Анкара подозира, че (и иска да знае защо) измежду 11-те хиляди лица, фигуриращи в турските списъци, но не получили български изходни визи има такива, на които неправомерно е отказано да заминат; София твърди, че тази група хора или вече не желаят да се изселят, или нямат това право по Спогодбата. Анкара настоява да види списък на получените паспорти, така както тя дава списъка на онези, които ще получат визи. Оплаква се, че София е готова до края на годината да даде единствено данни за получените изселнически паспорти, които нямат турска виза, а същевременно иска турската страна да я осведомява кои от имащите право по чл. 1 от Спогодбата, снабдени с паспорти и направили постъпки за визи, ще получат такива.²⁶⁴

В крайна сметка неразбирателството е пълно, споразумение е постигнато само по второстепенни въпроси, а турският преговарящ капитулира пред отказа на България да предостави списъци (при очевидно наличие на такива) с получените паспорти. „На нас са ни необходими [подобни] списъци, за да можем за издирим роднините им в Турция... Ако ни бъдат предоставени пълните списъци на всички лица, които досега са изявиали желание, ще бъдем благодарни. Но ако българската страна намира за необходимо да не ни ги представи, ние нищо не можем да направим.“²⁶⁵ При тази атмосфера и при несъвместимите цели не е учудващо, че Анкара отхвърля направената към края на преговорите българската оферта за разширяване на обхвата на изселването. Тя е формулирана щедро, с все същата идея да напусне възможно най-големият брой: „след като ликвидираме [има се предвид имуществото] и изселим всички български граждани от турски произход, които по чл. 1 [от Спогодбата] имат право, ние предлагаме да се споразумеем и да разширим категориите по чл. 1, да се включат и други категории“²⁶⁶.

Протоколите на смесената комисия след 1971 г. не са запазени в ЦДА, но приведените дотук трудности илюстрират характера на спънките, ока-

²⁶⁴ Пак там, л. 53.

²⁶⁵ Пак там, л. 78.

²⁶⁶ Пак там, л. 64.

зали отражение върху ритъма на изселването. През следващите две години темпът се запазва (вж. Таблица 11), за да се забави чувствително през 1973 – 1975 г. и то да бъде прекратено през 1976 г.²⁶⁷ Нов тласък в изпълнението на Спогодбата е даден през 1976 и 1977 г. Смесът на договореното става ясен от публични разяснения пред пресата и в писма на Министерството на външните работи. Така в отговор на запитване от Градския комитет на партията в Каолиново главният редактор на предназначения за турското население вестник „Нова светлина“ („Йени Ъшък“) описва подробно ситуацията. „Поради това, че не се издаваха своевременно турски входни визи и изселването се проточи много години, през 1976 г. бе подписан българо-турски протокол [за ускоряването му]. Турските власти поеха задължението да издадат входни визи до 31 декември 1976 г. на лицата, които имаха отдавна издадени български изселнически паспорти съгласно Спогодбата, но които все още не бяха получили турски визи. Този срок обаче не бе спазен. По молба на турските власти крайният срок за издаване на входни визи на лицата по тази спогодба бе удължен още два пъти. И след 30 юни 1977 не получиха входни визи лицата, които притежаваха български изселнически паспорти. С протокола от 14 ноември 1977 г. турската страна още веднъж пое задължение да издаде входни визи на лицата, снабдени с български изселнически паспорти най-късно до 31 януари 1978 [допуснатата е грешка – датата е 30 април 1978 г.]. Паспортите на лицата, които до тази дата няма да получат входни турски визи, ще се считат за невалидни.“²⁶⁸ За да отговори на писмо на гражданин пък, главният редактор е потърсил разяснения от МВнР, което резюмира ситуацията. „С протокола от 14 ноември 1977 страните се договориха да съдействат да се изселят лицата, попадащи в следните групи: притежаващи български изселнически паспорти и турски входни визи, но досега не са се изселили; притежаващи български изсел-

²⁶⁷ За разлика от данните на Б. Шимшир (които при съпоставките за останалите години са много близки до българските) кръстосването на информация, пръсната из български архиви (точни числа за 1976 г. не бяха намерени) позволява да се предположи, че през 1976 г. са се изселили около 2500 души.

²⁶⁸ ЦДА, ф. 325Б, оп. 1, а.е. 45, л. 4. Писмо от главния редактор на вестник „Нова светлина“ („Йени Ашък“) до Градския комитет на БКП – Каолиново, 3 февруари 1978.

нически паспорти, но досега не са получили турски входни визи (на тях турската страна се задължава да издаде входни визи до 31 януари 1978 г.); непритежаващи български изселнически паспорти, но отговарят на изискванията на Спогодбата и за които до 14 ноември 1977 г. турската страна е дала съгласието си [и уведомила българските власти] да издаде входни визи (българската страна ще им издаде изселнически паспорти до 30 април 1978). С протокола от 14 ноември 1977 г. освен условията на Спогодбата се поставят и други: желаещите да се изселят да имат издадени изселнически паспорти или ако нямат – да са получили до 14 ноември 1977 г. съгласието на турските власти да получат визи.²⁶⁹ В края на ноември 1977 г. основните линии на протокола от 14 ноември заедно със статистики за получените паспорти, заминалите и квотите за 1978 г. са разгласени публично и във вестник „Отечествен фронт“.²⁷⁰ Така повече от половината от всички заминали по споразумението от март 1968 г. го правят през 1977 – 1978 г., като през последната година интензивността чувствително нараства.

Накрая, съвсем друга е картината през 1989 г. На хартия първоначалните указания на МВР търсят да внесат някакво успокоение, особено в породеното от самата власт напрежение след потушаването на майските протести. Инструкцията на вътрешния министър по повод очакваните реакции на изявлението на Т. Живков от 29 май е обвита в памук. Тя нарежда създаването на „оптимална организация за изпълнението на основната задача, като същевременно се упражнява пълен контрол върху обстановката по места“, призовава да не се драматизира ситуацията, а да се създават достатъчно пунктове за облекчаване на подаването на документи, да

²⁶⁹ Пак там, л. 15. Писмо от МВНР до редакцията на „Нова светлина“ („Йени Ъшък“) с разяснения по повод запитване към вестника от Хамди Илязов. Неговите въпроси са показателни за витаещите тревоги и неясноти: „споразумението ще засегне ли въпроса за изселването на граждани, които имат паспорт за изселване от 1945, 1950 и 1952 г.; кои могат да се изселят – само които имат роднини, или тези, които желаят; какво ще бъде положението на тези, които искат да се изселят, с техния имот; предвижда ли се всички турци да се изселят; защо трябва да се изселят, когато живеят в една страна, която е тяхна родина; до края на 1978 г. ли ще бъде изселването, или ще бъде продължено“.

²⁷⁰ Пак там, л. 18. Изрезка от вестник „Отечествен фронт“ от 22 ноември 1977 г. с интервю на заместник-министъра на външните работи Николай Минчев.

се осигури бързо обслужване от ДСК и други държавни учреждения, „да се оказва пълно съдействие... за транспортирането с автобуси, камиони и други превозни средства за пътуващите в Турция до граничните пунктове“. Политическата директива е да не се допускат прояви на „национална ограниченост и национален нихилизъм“, а „по-масовото желание за пътуване в Турция да не се оценява като враждебен, а като нормален процес. Изпращането на заминаващите... да става внимателно, вежливо, а по преценка – и тържествено“²⁷¹. По-късно е издавана лавина от най-разнообразни конкретни указания, като например да не се допуска разделяне на семейства, да не пътуват болни без придружители, да се дава предимство на отпътуване на лица с леки автомобили и малко багаж, донаторниците с „възстановени имена“ да се приберат в казармите още през септември...²⁷²

Материята е практически необхватна, доколкото регулации бълват и всевъзможни други ведомства, а цялостното – силно противоречиво – мобилизиране на държавния апарат е внушително. Обръщам внимание на изначалното филтриране на заминаващите (съществувало в една или друга форма и при предходните изселнически вълни), което нюансира представата за напълно свободно пътуване. Бариерите са от различно естество. Тон се задава от многобройните закани, изричани от най-високите равнища на политическото ръководство при трескавите обсъждания на ситуацията. Оттам ваят призови за спиране на една или друга категория, най-често висшистите, интелигенцията, партийните членове²⁷³, донаторниците²⁷⁴, отлъчилите се от работа. Не всички подмятани в изблик на превъзбудено

²⁷¹ АМВР, УБО Е-1989, л. 19 – 22. Циркулярно писмо на министъра на вътрешните работи Георги Танев до началниците на централните поделения, Софийско главно управление и областните управления на МВР, 8 юни 1989.

²⁷² АМВР, УБО Е-1989, л. 42. Циркулярно писмо на министъра на вътрешните работи Георги Танев до началниците на централните поделения, Софийско главно управление и областните управления на МВР, 8 август 1989. Строго секретно.

²⁷³ Въпреки писаните или неписаните ограничения още в края на юни документи за пътуване са подали 1/4 от комсомолците и 1/5 от партийния актив.

²⁷⁴ Ограничаването на тяхното право на заминаване се превръща в източник на силно напрежение между властите и турската общност.

верноподаничество реплики обаче се превръщат в разписани административни решения. Някои отпадат, а други остават в характерната за комунистическия правен мир ничия земя на неполучилата формална санкция (и/или непублична) практика. Така в същия момент, в който МВР издава цитираните успокояващи разпореждания, Григор Стоичков заявява на среща с Политбюро, че „тук [има се предвид подготвеното и прието на другия ден ПМС 27/1989], другарю Живков, не записахме това, което Вие вчера казахте, че на неявилите се на работа не трябва да се дават паспорти. Нормативно, юридически е неудобно да се запише това, но като указание трябва да се има предвид от другарите“²⁷⁵. По-системни ограничения се въвеждат по стопанска целесъобразност. Възможност за забрана например дава разрешението „съгласувано със стопанските ръководства, на някои лица, които искат да пътуват зад граница, но са необходими за довършване на изпълнението на важни производствени задачи... временно да се задържа издаването на паспортите им“²⁷⁶. Отделна тема е упражняваният икономически рекет върху желаещите да заминат, с разпространеното на редица места изискване паспорт да бъде издаван срещу продажба на жилището (вж. III.2), или със заповедта на вътрешния министър да не се дават паспорти на хора без бележка от стопанството (предприятието), че нямат задължения.²⁷⁷ Налице са и немалко административни пречки, очертаващи един фактически неизбираем контингент. Въпреки приетия „либерален“ закон за задграничните паспорти МВР си запазва правото да отказва излизане в чужбина на различни категории: лица, срещу които е образувано наказателно производство; задържани по чл. 202 и 205 от НПК; „протичащи“ по дела на предварително производство и на съда, без които е невъзмож-

²⁷⁵ **Среща** на Политбюро с първите секретари на областните комитети на БКП, председателя на Постоянното присъствие на БЗНС, секретаря на ЦК на ДКМС и министъра на вътрешните работи, 7 юни 1989. – В: **Леви**, С. Истината за „Възродителния процес“, с. 91 – 92.

²⁷⁶ АМВР, УБО Е-1989, л. 21. Циркулярно писмо на министъра на вътрешните работи Георги Танев до началниците на централните поделения, Софийско главно управление и областните управления на МВР, 8 юни 1989.

²⁷⁷ **Среща** на Политбюро с първите секретари на областните комитети на БКП, председателя на Постоянното присъствие на БЗНС, секретаря на ЦК на ДКМС и министъра на вътрешните работи, 7 юни 1989. – В: **Леви**, С. Истината за „Възродителния процес“, с. 114.

но изясняване на факти; носители на особено важни държавни, фирмени и ведомствени тайни; за които има достоверни и проверени данни, че зад граница ще провеждат дейност срещу страната; които в чужбина могат да накърнят други важни държавни интереси; наказани за системно нарушаване на митническото и валутното законодателство (до 1 г. от изпълнение на последното наказание); свързани с трафик на наркотици.²⁷⁸ Дългият списък дава простор за тълкуване, като във връзка с изселването на турците привидно е въведено облекчение за молби за паспорт да не се изисква свидетелство за съдимост.²⁷⁹

Опитите на властите да внесат ред или известна селективност, обаче не променят взривообразния характер на изселването. То е по-пълноводно, интензивно и стихийно отвсякога. Напорът на желаещите да заминат, в комбинация с непоследователните, противоречиви и истерични указания на режима възраждат най-хаотичните ситуации от предишните епизоди. За разлика от началото на 50-те години стълпотворението по граничните пунктове този път е не само от хора, а и от техника и/или подръчен превоз: до 26 септември от България за Турция са излезли 36 500 леки коли, а са се завърнали 2130.²⁸⁰ За регулиране на придвижването на потоците отново изникват познатите отпреди четири десетилетия тягостни междинни лагери във вътрешността на страната (наричани вече официално *разпределителни пунктове*, разговорно – *биваци*), където са съсредоточени по над 1000 души, много от които възрастни хора, жени и деца. Дотам те са се добрали след пет-шестдневно пътуване, за да попаднат в нездравословни условия, да бъдат изложени на риск от епидемии, да живеят сред страхове от провокации отвътре и на слухове за саботажни отвън и да стават обект на засилени митнически проверки „в дълбочина“, преди да са достигнали граничния пункт. Правителството пак об-

²⁷⁸ АМВР, УБО Е-1989, л. 60. Писмо на заместник-министъра на вътрешните работи Григор Шопов до началника на УБО, 11 август 1989. Секретно.

²⁷⁹ Информацията просто е набирана от друг източник. От Главна прокуратура са изискани три азбучни списъка – на обвиняемите (включително с предварителни производства без обвинения), подсъдимите, осъдените с неизтърпяно наказание. На гражданите от тези списъци не се издават паспорти.

²⁸⁰ АМВР, УБО Е-1989, л. 68.

съжда, както някога, въпроса за изхранването в граничните райони, където множества очакват преминаване на границата.

При тези стихийни обстоятелства разкъсаните лични връзки са неизбежни и с хиляди. В човешката лавина 4839 души се оказват с разделени семейства, от които 1739 деца останали без един родител, 1715 разделени съпрузи, 646 изоставени без грижа възрастни и болни, 434 войници на служба, 263 донаборници и 42 лишени от свобода.²⁸¹

Изселническата вълна от 1989 г. е плод на нескритото политическо намерение за широкообхватно етническо прочистване, като при това в течение на почти три месеца екзодусът не среща никаква преграда от турска страна. За разлика от 50-те години няма предпочитание към опразване на граничните райони, а става дума за *тотална* кампания. Няма го и стриктното лимитиране на правоимащ контингент, както през 70-те години. Отсъства (до 22 август) изискването от 1950 – 1951 г. и 1969 – 1978 г. за входни визи в Турция. Липсва детайлното двустранно регламентиране и контролиране на процеса от втората вълна. Така през трите летни месеца на 1989 г. изселването до голяма степен следва свой собствен – ускоряващ се през юни и юли – ритъм. Той е диктуван най-вече от инстинкта за бягство от една враждебна, несигурна и безперспективна социална среда, но е повлиян и от разнообразни сили, които модулират поведението (в частност икономическото) на големи маси от хора.

II.2.2.

Поведенчески реакции

■ Какви са и как са вземани икономическите решения в екстремните условия от лятото на 1989 г.? Доколко в онази обстановка изобщо може да се говори за стопанска рационалност? Отговорите изискват да се огледа контекстът, като наред с това се налага да се помисли върху мотивите на едно лично екзистенциално решение, каквото е емиграци-

²⁸¹ АМВР, ф. 1, оп. 12, а.е. 942, л. 57. Информация до Петър Младенов относно установени членове на разделени семейства след заминаването на част от ислямизираните в миналото българи за Турция, 26 октомври 1989. Строго секретно.

ята. В онези условия степените на свобода са крайно стеснени, замиването се е превърнало в ситуация, близка да депортирането, ала в нея все пак се намесват и икономически мотиви. Накрая, важно е да се имат предвид различията между решенията на индивида, институциите и/или държавата. В настоящия параграф се спирам на първите, така както те се проявяват през архивното наследство. По-нататък (вж. II.3) преминавам към втората група, за да продължа (вж. III) в области, където двете дотолкова се преплитат, че разграничаването им става все по-трудно.

През лятото на 1989 г. най-често употребяваната в публичността и в служебния обмен квалификация за масовото поведение на турската общност е *исзелническа психоза*. Препращането към медицинско понятие и към форма на патология е (под)съзнателен рефлекс за отхвърляне на (политическата и углавна) отговорност от истинските причини и извършители към потърпевшите. В този трансфер е вложено и неизречено чувство на превъзходство на „здравомислещия българин“ над „полуделия турчин“. В същото време терминът съдържа черти на реалната симптоматика²⁸², които обясняват редица икономически решения и процеси.

Още при предисторията на първата кампания от началото на 50-те години в описанието на случващото се изплува терминология, внушаваща усещането за изненада и набиращо ударна сила явление. Когато през юли 1949 г. Д. Терпешев докладва за все по-разпространяващото се намерение за емиграция сред български турци, той говори за *раздвижването* на турците, привежда изразителната метафора на партиен апаратчик от Ардино, че то „мина като епидемия у нас“, и завършва, обобщавайки, че „в последните дни на юни и началото на този месец в тоя Родопски край е минало като голяма вълна силно

²⁸² Задоволявайки се с тривиалното днес позоваване на Уикипедия, се стига до гръцката етимология на *психозата* като абнормално състояние или умопомрачение; до симптомите на тежка психична болест, която се характеризира със загубване на контакт с реалността и нарушаване на връзките с други хора, причиняващо социалната дезадаптация на субекта. Когато е *масова*, психозата се оприличава на *масова паника* и е разбираана като преобладаване за определена група, общност или за цялото общество на действителни психотични симптоми – халюцинации, суицидности и др.

раздвижване на турците за изселване в Турция²⁸³. Няколко месеца по-късно в рапортите на МВР вече се появява и психотичният образ. Говори се за създадена „една масова [изселническа] психоза за емиграция, която обхваща широките слоеве на турските и българо-мохамеданите трудещи се, в това число и привържениците на народната власт. Желание за изселване изявяват цели села с малки изключения“²⁸⁴. Обвинението пада, разбира се, върху турската пропаганда. Но още тогава органите намират отбелязания по-напред обективен индикатор за процеса, използван многократно и по-късно: „докато през 1945 г. между България и Турция дневно са били разменени 600 – 800 писма (прости и препоръчани), то сега в края на 1949 г. и в началото на 1950 г. техният брой нарасна до 3500 на ден, а не са редки и случаите, когато на ден достига до 5000 писма и почти във всички се коментира горещо въпросът за изселването“²⁸⁵.

За психоза се заговаря и през последния, най-интензивен етап на заминаванията по споразумението от 1968 г. Във вестник „Нова светлина“ например е регистрирано изказване на юрисконсулт на АПК в Каолиново от ноември 1977 г., който на партийно събрание изразява недоволство от начина, по който се решава изселническият въпрос. Този етнически турчин твърди, че „спогодбата от 1968 г. има големи и съществени недостатъци. Започна една операция, която продължава вече 10 г. и още не завършва. Това държи българските турци в болно състояние. Сред тях се създава *психоза* (курсивът е мой, Р. А.), че за тях важат не българските закони, а турските. Партийни и безпартийни сега са настроени за изселване. Няма никаква гаранция, че посочената крайна дата ще бъде спазена. Населението трябва да бъде извадено от това положение/състояние“²⁸⁶.

²⁸³ ЦДА, ф. 1Б, оп. 6, а.е. 637, л. 17, 20, 25. Доклад на Добри Терпешев до Политбюро след посещение в Кърджалийско, 25 юли 1949. Поправки на ръка.

²⁸⁴ АМВР, ф. 13, оп. 1, а.е. 755, л. 24. Доклад на началник отдел I-Държавна сигурност и началник отделение „А“ (подписано само от втория) за положението сред турското малцинство и българо-мохамеданското население в НРБ. Без дата, датирано по текста – след март 1950. Строго поверително.

²⁸⁵ Пак там, л. 32.

²⁸⁶ ЦДА, ф. 325Б, оп. 1, а.е. 45, л. 10. Справка по изказване на Ризван Юмеров, юрисконсулт на АПК Лудогорие – Каолиново на отчетно-изборно събрание на партийната организация, 24 ноември 1977.

Така през 1989 г. само се възражда речник, изкован по време на преходните прецеденти. Възпроизвеждат се и сходни прояви, фиксирани в запазената огромна текуща архивна документация. Редовните наблюдения на общественото мнение от органите за сигурност и по апаратните канали излъчват усещане за отприщени стихийни социални сили (макар *стихия* по предпазливост и инерция да се слага в кавички), а партийните социолози отразяват процеса като пределно концентриран експеримент в реално време и естествен мащаб, за какъвто не са и мечтали.

Потокът от донесения²⁸⁷ регистрира нагласи и настроения на „страх, паника, неизвестност и безрасъдни постъпки“. Непосредствено след речта на Т. Живков чувството за спешност се създава и от опасението, че границата може да бъде затворена (от българските или от турските власти) всеки момент. На 23 юни се докладва, че в Разград психозата е много голяма, което е противопоставено на засиленото патриотично чувство сред българите. Механизмите на разпространение на паниката и мултиплициране на решенията за заминаване са различни. Със сигурност работят характерните за всяка масова емигрантска вълна епидемични примери и имитация. През 1949 г. това е изразено грубо и презрително – „турците са като овце, щом един се запише, и другите веднага“. През 1989 г. се твърди по същество същото: „преобладаващото мнозинство е увлечено... тези хора публично не казват сериозни мотиви... и обикновено заявяват: „щом като всички отиват, и ние ще вървим“; подчертава се „ефектът на пороя“. Механизмите се потвърждават и от провеждани няколко години след събитията културно-антропологични проучвания, доловили в реплики стадни прояви: „не можеш да останеш, когато всички тръгват“²⁸⁸; „заминахме, защото всички за-

²⁸⁷ Освен където е посочено друго, в следващите два параграфа приведените цитати от архивни документи са пръснати из многобройните текущи доклади за ситуацията в страната, запазени в: ЦДА, ф. 1Б, оп. 55, а.е. 1335, 1175; 1Б, оп. 101, а.е. 2367; АМВР, ф. 1, оп. 12, а.е. 940. Богат материал в това отношение се съдържа в сборниците документи, публикувани от Веселин Ангелов.

²⁸⁸ **Димитрова**, Донка. Българските турци преселници в Република Турция през 1989. Адаптация и промени в културния модел. – В: **Желязкова**, Антонина (съставител). Между адаптацията и носталгията. Българските турци в Турция. Международен център по проблемите на малцинствата и културните взаимодействия. С., 1998, с. 81.

минаваха“; „като че ли се е открила някаква врата и по тая врата и ние трябва да минем, трябва непременно да отидем, всеки беше тръгнал нанякъде“; почудата от съсед, който строи, когато „всички отиваха, заминаваха“²⁸⁹; „повечето от запитваните си припомниха, че са тръгнали, защото и други тръгнали, само някои отвърнаха полулицемерно, че откак се помнят, искали да живеят в Турция“²⁹⁰... В много доклади се набляга на ролята на елитите. Подаването на декларации от турската стопанска, административна, партийна номенклатура и интелигенция (учители, лекари, инженери и пр.) увлича. Службите имат интерес да наблягат (често хеперболизирано) върху движещите сили, идващи отвътре, от самата турска общност. Множество са отбелязаните сигнали за вътрешнообщностен натиск и дори принуда. В началото на юни МВР донася, че „известна част от [турците] са обхванати от психоза, че който остане тук, ще бъде убит“. На въпроса защо са тръгнали, мнозина отговарят: „Така ни казаха“ или „Трябва да изпълняваме, иначе ще стане лошо за нас и децата ни“. Привеждат се примери с „екстремисти“ и „фанатици“, подхвърля се, че е създадена организация за подстрекателство и натиск, оприличена на италианската мафия. МВР засичат и друг канал: призивите от изселници в Турция, които съветват своите роднини и близки да заминават. Тези апели също нагнетяват напрежение, съветвайки българските турци да тръгват без забавяне, да оставят всичко (къщи, животни и багаж), да носят дипломи и документи за пенсия, и обещават помощ, закрила и осигуряване при пристигането им.

Разбира се, трескавите и взаимно мотивиращи се решения за заминаване са производни. Те в крайна сметка са проявление на хаоса, породен от веригата политически събития, които днес са добре известни: майските протести; отварянето на границата; подстрекаваната от режима национа-

²⁸⁹ **Маева**, Мила. Българските турци-преселници в Република Турция. Култура и идентичност. – Международен център за изследване на малцинствата и културните взаимодействия. С., 2006, с. 73, 74.

²⁹⁰ **Кръстев**, Петър. Вечни подопечни. Български турци – преселници в Турция. – В: **Желязкова**, Антонина (съставител). Между адаптацията и носталгията. Българските турци в Турция. Международен център по проблемите на малцинствата и културните взаимодействия. С., 1998, с. 151.

листическа ескалация. И ако този първоначален тласък обяснява отключването на процеса, то ускоряването му в течение на следващите два месеца и половина се дължи на два фактора. От една страна и най-вече, на анти-турска истерия и съответната тревожност, нагнетявана в обществото. От друга, на патриархалните или верски йерархии сред общността, императивите на моралната, семейната и етническата солидарност между българските турци, на забелязаното „сплотяване, взаимопомощ и взаимодействие“²⁹¹ между тях. Резултатът е, че „желанието да се пътува, става окончателно и непоклатимо“. Само малка част (главно измежду преселили се в райони без компактно турско население интелигенция, смесени бракове и номенклатура) не проявява намерение да заминава. Показателно е, че се завръща дори мнозинството от работещите в Коми, тръгнали си оттам без предупреждение

Настроенията срещу турците правят оставането все по-трудно. В най-различни регистри го потвърждават както архивни документи²⁹², така и провежданите по-късно теренни изследвания. През юни все още се докладва за известно раздвояване сред „българското“ обществено мнение, разделено между някакво съчувствие, съжаление или добронамереност и възмущение от поведението на турците. Дори да се допусне, че първата линия е поразкрасена, тя не може да бъде напълно отречена. Ясно е същевременно, че втората бързо се засилва и става преобладаваща. Неприязнеността и озлоблението се засилват успоредно с нарастващия брой заминаващи, изостря се злъчното отношение към „фанатиците“, предателите“, „родоотстъпниците“, „екскурзиантите“, „гълпите и катуните им“, „винаги толерираните“, към тези, които „държавата е хранила и изучила“. Задълбочащото се отчуждение намира израз в твърденията за необратимост, за

²⁹¹ ЦДА, ф. 1Б, оп. 55, а.е. 1335, л. 1. Информация за общественото мнение и политическите настроения във връзка с подготовката и заминаването на ислямизираните българи в Република Турция, 26 юни 1989.

²⁹² Приведените по-нататък в този параграф цитати са от архивни документи са пръснати из текущите доклади за ситуацията в страната, запазени в: ЦДА, ф. 1Б, оп. 55, а.е. 1335, 1175; АМВР, ф. 1, оп. 12, а.е. 943. И тук значителен материал се съдържа в сборниците с документи, публикувани от Веселин Ангелов.

това, че „пропастта вече не може да бъде преодоляна“. Пита се защо е направен компромис турците да получават паспорти преди 1 септември (а не след прибирането на реколтата). Най-често недоволството има чисто битова основа – напускането на работа и съответното увеличаване на трудовата натовареност или изкупуването на промишлени и хранителни стоки, довело до опразване на магазини (появяват се надписи „Затворено за неопределено време“). Зловижда се разрешението да се изнасят големи количества покъщнина без мито и цели контейнери, подклаждат се инсинуациите за „богатството“ на турците („защо такива благоденстващи семейства, които са натрупали по 80 – 100 000 лв., имат солидни къщи, коли и други удобства, напускат страната и говорят, че няма никога да се върнат“) (вж. III.4) Счита се, че неправилно са отклонени държавни превозни средства, за да транспортират вещите на заминаващите, и че предоставената им валута е прекалено много „за една екскурзия“. Роптае се срещу въведеното (и евентуално генерализиране) на шестдневна работна седмица, неяснотите около заплащането на извънредния труд и възможната отмяна на отпуските...

Заедно с това сред етническите българи укрепва една „националпозитивна“ платформа и зачестяват показните пориви на декларативна жертвоготовност. Разпространява се убеждението, че е по-добре турците да се махнат колкото се може по-бързо, че е дошъл моментът „да се освободим от бремето на съжителството с несигурни съседи“, че не е нужно те да се убеждават да останат в страната, а трусът е бил необходим, „за да излезем от апатията и националния nihilизъм“ (макар в докладите да се вмъква задължителната политически коректна уговорка, че „преобладаващата част смятат, че „патриотичният подем не бива да достига граничните състояния за прерастване в национализъм“.) Все по-често се донасят бабайтски реплики („да вървят където си искат“) или уверени изказвания, че „ще се оправим и без тях; в момента е много тежко, но за 1 – 2 г. обстановката ще се нормализира; ще работим повече, но не желаем да правим компромиси“. С две думи: „Мъка, но да си ходят!“, по-добре икономически трудности, отколкото „присъствието на друговерци, за които се предполага, че са фанатици“. В подобна обстановка не са изненадващи нито отбелязаното непосредствено след затварянето на границата 22 август „повсеместно съжаление сред българите“, нито стената от неприемане на завръщащите се

и раздразнението от тяхното „героизиране“ чрез партийната пропаганда. Обяснимо е, накрая, че през лятото на 1989 г. широко разпространяващата се национална агресивност не е единствено плод на насъскване от властта. Тя идва и от латентните настроения на масите, достигнали нов връх след „връщането“ на имената в края на годината и в последвалите националистически вълнения от януари 1990 г. За да припламват отново и отново при многобройните патриотарско-националистически изблици до наши дни.

Представата за атмосферата ще е непълна без слухово-информационния фон²⁹³, който силно повдига тревожността сред турците, но и в цялата страна. В края на юни доклад обобщава, че е налице „процес на формиране на нова обществена нагласа на страх... и скрито напрежение“. Той има две лица, свързани с последиците за икономиката и с вътрешната/външната сигурност. Първото се долавя в повдигнатите въпроси за евентуално масово преселване в засегнатите райони, за имуществото на напусналите, съдбата на селското стопанство или възможен глад в страната, за това дали ще има изселническа спогодба с Турция. Второто лице на страха се оглежда във всевъзможни реакции на всевъзможни фактически опасения и мълви (част от които очевидно идват от самите служби). Напрежение внася например Указът за гражданска мобилизация (вж. III.3.3). Плъзят слухове за лекари – турци, стерилизирали през изтеклите две години „момчета с традиционни български имена“, или за „български мюсюлмани“, гаврили се и умъртвили българин. Непрекъснато се говори за убити тук и там, големи са страховете от терористични актове, ако се спре изселването. Стига се до артикулиране на очаквания за гражданска война. Във външен план пък настойчиво витае страхът от война с Турция и – в съзвучие с антиперестроечната политика на Живков – чувството, че ако тя нападне България, „няма кой да ни защити“. Все в тази линия се говори, че Михаил Горбачов „лично“ бил изпратил в Турция 40 000 палатки „помощ за българските изселници“, и се прокрадат съмнения относно подкрепата на българската политика от Съветския съюз и другите социалистически държави. Разпространяват се екзотични

²⁹³ Вж.: ЦДА, ф. 1Б, оп. 55, а.е. 645, 726, 889, 1223, 1335; 1Б, оп. 63, 2366; 1Б, оп. 101, а.е. 2366; АМВР, ф. 1, оп. 12, а.е. 942, както и сборниците с публикувани архивни документи.

питания за възможна връзка на събитията в страната с екстремистките и хулигански изстъпления във Ферганската долина в Узбекистан или за това, че се готви настаняване на бесарабски българи в опустелите земи, „защото били работливи и искали да дойдат“. При тези тревоги лесно се засилват (насаждат) войнстващите настроения. Повдигат се въпроси в настъпателен дух: защо при наличието на специализирани органи не е пресечена навреме вътрешната организация за работа сред българските мюсюлмани в Североизточна и Югоизточна България; защо органите на МВР не се снабдят със специални въоръжения за потушаване на безредици; защо се бавят указанията на МВР за създаване на специализирани отряди... Понякога се достига и до политически неудобни запитвания за това дали е имало друга възможност за овладяване на процесите, дали са допуснати грешки и защо не е намерено по-подходящо название за „хората с възстановени имена“ (понятието „ислямизирани българи“ не било подходящо). Формулира се дори неизговоримото в други условия твърдение, че България е на ръба на политическа криза и сакралният проблем е за отговорността и за виновниците. В политическия контекст, в който той е поставен обаче, съвсем не става дума за вината за асимилацията и предизвиканото изселване, а за това, че те не са овладени с по-здрава ръка.

В същото време се признават пълното дискредитиране на официалната информация и съответното объркване сред общественото мнение. Донесенията показват, че българските турци много повече вярват на чутото и видяното от турското радио и телевизия, отколкото на българските медии и изявления. От Турция идват изпреварващи новини и необявявани в България факти, включително за инциденти на насилие. Това се отнася особено до външнополитическите ходове, като турската общност жадно се осведомява и преценява с голяма чувствителност всяка стъпка на дипломатическото поле: фокус на интерес са всички инициативи на Турция, на ислямските държави и в българо-турските отношения, от които се очаква решаване на проблема и най-вече подписването на изселническа спогодба. При това в страната далече няма пълно информационно затъмнение. В пресата се пише много (естествено, тенденциозно) за събитията, а телевизията е основен подстрекател. Паметни са настървените репортажи на Иван Гарелов и Маргарита Михнева от границата, които – докато в за-

творените обсъждания на върхушката цинично потриват ръце за успеха на етническото прочистване – следват спуснатата пропагандна линия: да се клейми Турция; на фона на гълпите от чакащи, смазани хора с „хуманна загриженост“ да експонират „безумството“ на масовото изселване. Но потокът донесения показва, че аудиторията и читателската маса лесно разпознават казионния оптимизъм, прикриването на действителните трудности, отсъствието на достоверна официална информация, „посредствените и с обратен ефект“ публикации и предавания. При това през летните месеци на 1989 г. е достигнат апогеят във влиянието на чуждите радиостанции. Не само заради събитията, свързани с българските турци, но и поради политическите процеси в Източна Европа като цяло и в частност в България. По същото време (август 1989 г.) когато една етническа общност е *подгонена* през Желязната завеса, в друга държава от блока и в прелюдия към падането на Берлинската стена границата (между Унгария и Австрия) се отваря, за да пропусне *спонтанното* масово бягство на Запад на граждани от ГДР.

Партийната и полицейската информация, сканираща общественото мнение и настроения, както и нагласите на информаторите са модулирани да улавят „българската“/партийната гледна точка към случващото се. Работи се със симптоми, с наблюдения на апаратчици или агенти (и в двете групи редица от източниците са турци), но това е *външен* поглед, който като правило не прониква в душевния мир на заминаващите. След години тази празнина започна ретроспективно да се попълва от културната антропология в срещите ѝ с общността на изселилите се или с останали в страната български турци, като редица от впечатленията бяха потвърдени, други – обогатени или оспорени.

Основната оценъчна линия в постъпващата в реално време информация е съзнателният (най-често) или несъзнателният стремеж да бъде вменена вина на напускащите турци. Те са представени като хора, които не чувстват отговорност за своите (погрешни или вредни) постъпки, а търсят вината извън себе си. Огледалната страна на тази позиция са пълните слепота/мълчание за реалните причини и отговорности на политическия режим. Именно това заслепление позволява в разгара на изселването (а и много след това) да бъдат задавани наивни/лицемерни въпроси като тези: „вярно ли е, че възстановяването на имената е в основата на създалото се напрежение и на психозата за напускане?“, „Защо ги пускаме да си ходят? Кой ги обиди?“...

Властта гаси пожар, който сама е предизвикала и целенасочено продължава да разпалва. Прави го без свян, стремейки се по всякакъв начин публично да натяква, че причината е другаде. В тази обстановка например се „обръща внимание“ на главния редактор на вестник „Отечествен фронт“, че „въпреки дадените указания вестникът не отразява в нужната степен мерките за преодоляване на изселническата психоза, недостатъчно се разобличават действията на реакционните среди и средствата за масова информация в Турция“²⁹⁴, или на обсъждане се поставят „комплекс от мерки за преодоляване състоянието на *фрустрираност* [сред турците] и съпътстващите го *агресивни деяния* (курсивът е мой, Р. А.)“²⁹⁵...

Описаната атмосфера, обозначаваема разговорно и политически като *психоза*, задвижва и поддържа масовото изселване в последната фаза на „Възродителния процес“. Остава да се види какво място отрежда тази уникална стопанска и политическа ситуация на обичайните мотивации на икономическото поведение.

Всяко решение за емигриране в една или друга степен е и икономическо. При спокойна обстановка и обезпечена свобода на движение нагласата да се замине, следва някакъв положителен диференциал между стопанското благосъстояние на приемащата и напусканата страна. Най-близко да тази картина е положението в България след присъединяването към Европейския съюз. Не е необходимо потенциалният мигрант да принадлежи на най-бедните слоеве в своята държава²⁹⁶; достатъчно е той да вижда възможност за такова подобряване на жизненото си равнище и качество на живот в *абсолютно* измерение, каквото не може да постигне у дома. Разбира се, в

²⁹⁴ ЦДА, ф. 1Б, оп. 63, а.е. 57, л. 15. Справка с въпросите, предложенията и критичните бележки, съдържащи се в информацията на областните комитети на БКП, 16 август 1989.

²⁹⁵ ЦДА, ф. 1Б, оп. 63, а.е. 122, л. 1. Някои идеи във връзка с възникналата ситуация сред българските граждани с възстановени имена, 12 юни 1989. Подписано от Пламен Георгиев, инструктор в Информационно-социологическия център на ЦК.

²⁹⁶ Вж.: Аврамов, Румен. Българската емиграция в Аржентина 1900 – 1940. – В: *Исторически преглед*, 1986, № 6.

окончателното решение се намесват и множество други лични и/или културни обстоятелства.

В края на май 1989 г. българските турци са *подгонени*, а социално-психологически механизми епидемично мултиплицират изселванията. Факт е обаче, че известно поле за избор продължава да съществува. Опцията да се остане, не е изключена напълно, за което свидетелства непренебрежимият брой турци, които не подават молба за паспорт. Ако мнозинството все пак тръгват или се готвят да го направят с всички съпътстващи го неизвестност и рискове, то това става – освен всичко друго – и защото турската общност получава непозната за българското население при комунизма възможност. Пред нея границата за първи път е (почти) безусловно отворена, така както не е бивала нито в началото н 50-те години, нито през 70-те. В тези нови условия по-пълно отпреди заработват присъщите на емиграцията класически латентни нагласи и привличания.

При първата вълна икономическите мотиви са добре изразени и признавани от властта. Периодът е както стопански труден, така и политически преходен, което насърчава изселванията. Но зад тези причини прозира и най-прозаичният и тривиален мотив – бедността. Обобщава го извадка от прихванато от Държавна сигурност писмо, писано още в началото на 1949 г. „Прекарах живота си в този беден остров, пише български турчин. Живот обаче не остана в тази страна, затова искам да се погрижа да спася децата си от мизерия, която ги очаква.“²⁹⁷ Стопанските обстоятелства и отхвърлянето на новия ред през 1949 – 1951 г. са потвърдени без идеологическа обремененост като основни движещи сили в неочаквано обективен анализ от края на 70-те години. За основни причини са приети „кооперирането на земята... някои социални мероприятия на народната власт, които известна част от турското население поради консерватизъм и неграмотност не можеше да възприеме... Болшинството от изселниците до 1952 г. не хранят добри спомени за България поради икономическите затруднения от следвоенния период. При вземане на решение за из-

²⁹⁷ АМВР, ф. 2, оп. 1, а.е. 1833, л. 7. Справка от началник 4 отделение относно положението на турското малцинство у нас и желанието му за изселване. Общо политическо положение в Турция, положение на изселените от България турци, 10 април 1950.

селване те се ръководеха до голяма степен от желанието „да се спасят от комунизма“²⁹⁸.

Съпротивата на турското население срещу влизането в ТКЗС е добре известна и документирана. То спонтанно отрича партийната икономическа политика със същия здрав разум, с който го правят и останалите несъгласни с кооперирането²⁹⁹; безхитростно, но непримиримо формулира рационални аргументи, които би могло да идват от някогашната „буржоазна опозиция“ и/или от професионални икономисти. Нищо не отразява по-изразително и емоционално тази мотивация от отваряните в Държавна сигурност писма. Етем Бейтулов от с. Ясеновец, Разградско, например споделя надеждата, че „и ние ще се отървем от лапите на комунистите. Бива, бива, но толкова грабителско, толкова мръсно, толкова човекоумразно правителство не бива. Не зная как да го нарека... Хаирсъзи ли, грабителско или какво. Преди още да си произвел нещо и преди да си го видял с очите си, ти го взимат и изяждат. Управлението на комунистите не те пита какво си произвел, а ти казва да дадеш 150 кг жито на държавата, ако остане, ще ядеш, ако не остане, ще търсиш на черна борса“³⁰⁰. В друго писмо пише, че „на турците в България дадоха голяма свобода, но каква полза от това, когато стана всичко комунистическо. Първото нещо, което направиха комунистите, взеха нивите на чорбаджиите. Второто взеха им парите. Сега идва ред на нивите на останалите селяни, които щели да бъдат събрани на едно като един голям чифлик. Всеки щял да работи на държавата и нищо нямало да притежава за себе си“³⁰¹.

²⁹⁸ ЦДА, ф. 1Б, оп. 55, а.е. 1327, л. 5, 8. Икономическо, класово-професионално и политико-нравствено състояние на изселниците-турци от България в Турция, април 1977. Строго секретно.

²⁹⁹ Вж. по-подробно в: **Груев**, Михаил. Преорани слогове. Колективизация и социална промяна в Българския северозапад 40-те – 50-те години на XX век. С.: Институт за изследване на близкото минало и Институт Отворено общество, Сиела, 2008.

³⁰⁰ АМВР, ф. 13, оп. 1, а.е. 755, л. 26. Доклад на началник отдел I-Държавна сигурност и началник отделение „А“ (подписано само от втория) за положението сред турското малцинство и българо-мохамеданското население в НРБ. Без дата, датирано по текста – след март 1950. Строго поверително. Из писмо от с. Ясеновец, Разградско, 9 януари 1950.

³⁰¹ Пак там. Из писмо от с. Прелез, Кубратско. Без дата.

Периодът е напрегнат поради фронталния сблъсък в началото на кооперирането. За разлика от 70-те години и от 1989 г., в селата е в разгара си класовата борба, а турският „кулашки елемент“ се визира едновременно като икономически противник и като подстрекател за изселването. „Чорбаджиите“ са централният антагонист, обвинявани, че са пуснали „слуха за изселването“, че първи се записват за заминаване, понеже са „ударени от народната власт“, и че са най-активните агитатори. С половин уста се признава също, че силовите стопански мерки („извращенията на правителствената политика по места – неправилно разпределение на продуктите от първа необходимост и на нарядите, системата на предпочитание“)³⁰² прогонват турците.

Накрая, вълната от 50-те години получава и съвсем необичайна странична мотивация от пряското масово изселване на българските евреи в новосъздадената Държава Израел през 1948 – 1949 г.³⁰³ Без да прегръща антисемитската идеология на предишната власт, благосклоността на режима към *алията* се дължи и на подозрението към всяка чужда общност: принципът „няма малцинство, няма проблем“ в крайна сметка е разбирането на подстрекателите на всички етнически прочиствания.³⁰⁴ В случая преселването на почти цялата

³⁰² АМВР, ф. 13, оп. 1, а.е. 755, л. 41. Доклад на началник отдел I-Държавна сигурност и началник отделение „А“ (подписано само от втория) за положението сред турското малцинство и българо-мохамеданското население в НРБ. Без дата, датирано по текста – след март 1950. Строго поверително.

³⁰³ Вж.: **Василева**, Бойка. Евреите в България (1944 – 1952). С.: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 1992; **Шеалтиел**, Шломо. От Родина към Отечество: Емиграция и нелегална имиграция от и през България в периода 1939 – 1949. С.: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2008.

³⁰⁴ Сложното отношение на комунистическия режим към еврейската общност след войната е самостоятелен сюжет. Тук само отбелязвам, че в него се примесват осъждането на антисемитските политики преди 9 септември като лост за дискредитиране на предишната власт, стремежът да се използва „спасяването на българските евреи“ като коз в преговорите за мир, третирането на еврейската общност след 1948 г. (подобно на турската) като потенциална „пета колона“ на чужда държава, променливите позиции на Сталин, за когото подкрепата за създаването на Израел се оказва напълно съвместима с провеждането на мащабни антисемитски кампании. Нещата се усложняват от остро конфликтните настроения в самата еврейска общност, разделена между комунистическото и ционисткото движение. При всички случаи тя, така както и всички останали

еврейска общност в Израел поражда синергия с изселническите настроения сред турците. През лятото на 1949 г. в Кърджали се споделя, че емигриращите турци „милеят за отечеството си“, „желаят да отидат“ в него „така, както направили евреите“, „вземат кураж от евреите“³⁰⁵. Тук-там обаче се правят и обезсърчаващи съпоставки, като в прихванато писмо на установил се в Турция се чете предупреждението към новите кандидати, че „вие тук ще се срещнете приблизително със същите трудности, колкото евреите, които отидоха в Палестина... Всички които идват тук ще преживеят и прекарат голяма мизерия“³⁰⁶.

Съпротивата срещу ТКЗС продължава да се пресича с мотивите за изселване на българските турци до края на 50-те години. След затварянето на границата през ноември 1951 г. партийната пропаганда широко използва примери с успехите на кооперирането, за да потушава настроеността за напускане. Показателен е размахван списък с 19 имена на турци, „разбрали какво целят анкарските чокои“, решили да влязат в стопанството и видели доходите си няколкократно увеличени.³⁰⁷ Тръби се, че средните добиви в кооперативния сектор са по-високи, отколкото в частните стопанства, събират се възторжени отзиви на турци – кооператори и се разгласяват нарасналата им бройка и благосъстояние. Но въпросът съвсем не е решен до окончателното налагане на кооперациите на село, като при всеки нов слух за отваряне на границата се проявява тлеещото им отхвърляне. Така през 1956 г. „вражески настроен“ е цитиран да казва, че „ако не беше ТКЗС, може би щяхме да останем, но при това положение

малцинства, остава обект на специално наблюдение от органите за сигурност, каквито са били и преди комунистическата власт. (По последния въпрос вж. издадения от Комисията по досиетата сборник с документи: Държавна сигурност и еврейската общност в България. С., 2012.)

³⁰⁵ ЦДА, ф. 1Б, оп. 6, а.е. 637, л. 23, 25. Доклад на Добри Терпешев до Политбюро след посещение в Кърджалийско, 25 юли 1949. С поправки на ръка.

³⁰⁶ АМВР, ф. 2, оп. 1, а.е. 1833, л. 14. Справка от началник 4-то отделение относно положението на турското малцинство у нас и желанието му за изселване. Общо политическо положение в Турция, положение на изселените от България турци, 10 април 1950.

³⁰⁷ ЦДА, ф. 1Б, оп. 27, а.е. 24, л. 2 – 3. Сведение от Общинския комитет на БКП – Коларовград (Шумен) до отдел „За работа сред турското население“ за получените добри добиви срещу изработени трудодни от кооператор през 1952 г. в Коларовградски окръг, 18 март 1953.

ще си отидем“.³⁰⁸ При това нагласите срещу ТКЗС не са само икономически мотивирани, а са свързани и с настъпващата модернизация, която погазва битови традиции, по-специално отношенията между половете. Още в края на 40-те години мюфтията в Кърджали твърди, че „плановата работа е хубаво нещо, обаче нашите хора не искат по план да работят. 80% от мъжете не работят. Срам е мъжът да носи тютюн на рамото си. Мъжът не може да лежи сега при плана. Засегнати са и затова бягат. Жените са доволни“³⁰⁹. В паметното си посещение в България през 1951 г. Назъм Хикмет дори предлага в Делиормана, „на първо време... така да се организира ТКЗС, че жените да работят отделно“³¹⁰. А в средата на 50-те турският вицеконсул и секретарят в консулството „обясняват подробно, че ще им се разреши [да заминат], като по такъв начин се научават и останалите турци и става масово явление. Смятащите да се изселят говорят пред персонала на консулството, че главната причина... е създаването на ТКЗС, а не са съгласни всички да работят заедно мъже и жени, тъй като вярата не позволява това и те по никой начин няма да останат в България“³¹¹.

През следващите години заедно с окончателното утвърждаване на режима кооперативният ред е напълно наложен. А смяната на поколенията, секуларизацията и реалният напредък в жизненото равнище на турската общност (спрямо собственото ѝ минало; в известна степен и спрямо средните равнища за страната) постепенно преформулират първоначалната икономическа мотивация за изселване. През 60-те години например може

³⁰⁸ АМВР, ф. 1, оп. 1, а.е. 3775, л. 11. Справка от окръжния началник на МВР в Коларовград (Шумен) относно разясняването на правителствената телеграма по изселническия въпрос сред турското население в окръга и отражението от нея, 11 май 1956. Строго секретно.

³⁰⁹ ЦДА, ф. 1Б, оп. 6, а.е. 637, л. 23. Доклад на Добри Терпешев до Политбюро след посещение в Кърджалийско, 25 юли 1949. С поправки на ръка.

³¹⁰ ЦДА, ф. 1Б, оп. 27, а.е. 19, Писмо на Назъм Хикмет по повод пребиваването му в България през септември 1951 г. Без дата.

³¹¹ АМВР, ф. 1, оп. 1, а.е. 3775, л. 3. Докладна записка от окръжния началник на МВР в Пловдив относно получените сигнали за настроението на турското население в Старозагорски, Хасковски и Пловдивски окръг по изселването им, 4 май 1956. Секретно.

да се срещне наблюдението, че „някои турци използват въпроса с изселването, за да изкажат своето негодувание към местните стопански ръководители... ще заминат за Турция, защото са обидени на местните ръководители“. Отбелязва се също, че повечето от желаещите да заминат, са из средата на „по-културните, по-будните и влиятелни турци“, или, с други думи, от нововъзникналия слой на турските „елити“.³¹²

Но най-съществена промяна настъпва в средата на 80-те години. Лансирането на „Възродителния процес“ изкарва на преден план никога неизчезвал напълно преди това мотив, който обаче дотогава е отчасти приглушен от реализирания социален и икономически напредък. Възможно изселване вече недвусмислено се превръща в *бягство към свободата*, в убежище от въпиющото посегателство върху личното достойнство, интегритет и идентичност. Въпреки че репресивното отношение към българските турци и третирането им с крайна подозрителност съпътстват целия период на Студената война, тоталната асимилация довежда напрежението до предела. Наред с това глобалните политически и икономически процеси през 80-те години инфилтрират разяждащи режима процеси. Без партията да проявява каквато и да е готовност за отказ от монопола над властта, информацията за външния свят става по-достъпна; интензитетът на икономико-идеологическото противопоставяне отчасти отслабва успоредно с нарастващата стопанска зависимост от Запада; ценности на пазарната икономика постепенно се реабилитират, а в края на десетилетието проформа са лансирани и официално; консуматорските стремежи се приемат за все по-легитимни, като властта се опитва да ги задоволява за по-широки слоеве, отколкото собствената си номенклатура; виталността, технологическото и стопанското превъзходство на западния свят стават съвсем видими и неоспорими на фона на стагнацията и упадъка на Изтока. Всичко това изостря *привлекателността на капитализма*, която винаги е представлявала полумитологизиран интелектуално-психологически противовес на комунизма. И ако въпросните тенденции засягат цялото българско население, то през лятото на 1989 г. капитализмът – бил той и в своята турска разновидност – изведнъж (и по-рано) се оказва достъпен за

³¹² ЦДА, ф. 1Б, оп. 53, а.е. 1, л. 8. За настроенията на населението с мохамеданско вероизповедание и проведената разяснителна работа по изселническия въпрос, 1966 – 1986 г. Без дата.

турската общност в страната. Допирът с него става възможен през уродливи механизми и по болезнен начин. Но все пак възможен, което го прави мощен, действащ на втори план, допълнителен мотив за тръгване.

Тук отново е уместна ретроспекция към прецедентите. Защото те формират значимата диаспора на българските турци в Турция, изграждат мостове между нея и турците в България. Колкото и контролирани да са контактите в двете посоки, те съществуват и поддържат живи връзки, подгръващи представите, въображението и атрактивните образи за капитализма. Тези картинки ще бъдат обновявани и актуализирани във времето, особено през 70-те години. А третата вълна ще предостави непознати възможности за стийни, но съвсем реални срещи през все още издигащата се Желязна завеса.

Подбрана от службите извадка от писма³¹³, изпращани в началото на 50-те години, създава усещане за противоречивите, често наивни идеи на българските турци за действителността отвъд границата. Един от тях предпазливо твърди: „живеем си добре. Никой няма причина, за да се оплаква от нещо. Сега имаме голяма свобода. Властта... даде голяма свобода на турското население. Почти всички чиновници по общините са турци... Няма както по-рано разлика между българи и турци. Няма натиск върху народа. Работа има за всички...“. Този приемлив увод е, за да се стигне до заключението, че „все пак остава раздялата, която мъчно се понася, и ние мислим да турим край на тази раздяла. Остава ние да дойдем при вас. Затова на вас възлагаме да се погрижите за снабдяването ни с нужното разрешение за идване там...“ (25 март 1950 г.). Друг (25 февруари 1951 г.) направо пише, че „99% от населението тук е на път да се изсели... Ако турското правителство разреши свободно да стане идването там, тук няма да остане турско население. Българското правителство ни разрешава да се изселим свободно, а турското правителство не ни приема. Ние съвсем не я разбираме тази работа.“ Трето писмо (27 март 1950 г.) започва с въпрос: „Вие как живеете там, всичко с купон ли е? Вие под команда на американските чорбаджии ли живеете там? Ние така знаем тук, пък вие как сте всъщност, не

³¹³ АМВР, ф.2, оп. 1, а.е. 1833, л. 6 – 15. Справка от началник 4 отделение относно положението на турското малцинство у нас и желанието му за изселване. Общо политическо положение в Турция, положение на изселените от България турци, 10 април 1950.

знаем... Българското правителство дава разрешение, който иска свободно да замине, но вашите паши, т.е. консулите не давали всекиму виза“.

От Турция в България достигат противоречиви сведения. Срещат се хвалебствени новини, както и разочарования от недостъпното изобилие, безработицата („заради американската индустрия“), скъпотията, кризата, дълговете... Изобщо, класическите оплаквания от първите години на емигрантите³¹⁴, които след стабилизиране или социално изкачване се превръщат в носталгия и основа за утвърждаващия образ на самоизрастването. Разбира се, Държавна сигурност използва (ако не и генерира) негативните обратни сигнали. Но тя е принудена да заключи, че „турското малцинство... малко вярва на писанията на нашите вестници, че в Турция имало безработица и глад. В това отношение много по-силно действат писмата от Турция, но трябва да кажем, че малцина от изселените имат кураж да кажат истината за положението в Турция“³¹⁵.

Близо три десетилетия по-късно резултатите от двете изселнически вълни се коментират с известна отдалеченост. През 1977 г. партийният апарат произвежда една значително по-балансирана оценка, в която като цяло признава преобладаващо успешното интегриране в Турция.³¹⁶ Създава се дори усещане, че заминалите в началото на 50-те години са били посрещнати от безупречна, ефективна и грижовна държава, че не са се сблъскали с типичните емигрантски неволи, чийто основен лайтмотив са безхабрието и неефективността на публичната помощ при настаняването им. Което е по-важно, *културният шок от сблъсъка с капитализма се е оказал преодолим*. Има позоваване на писма с оплаквания от тежко материално положение (инфлация, пренебрежително отношение) и със съвети близките да не повтарят тази грешка.... „На власт са богатите, а бедните, в това число и част от изселниците, не могат да си намерят работа и са принудени да продават на

³¹⁴ Вж. например: **Вишневин**, В. Южна Америка: трета национална катастрофа на българския народ. С., 1923. В брошурата на критика е подложена най-вече емигрантската пропаганда в книгата на Й. Балкански „Аржентина и нейните богатства“.

³¹⁵ Пак там, л. 15.

³¹⁶ ЦДА, ф. 1Б, оп. 55, а.е. 1327. Икономическо, класово-професионално и политико-нравствено състояние на изселниците-турци от България в Турция, април 1977. Строго секретно.

безценица вещите, които са донесли със себе си от България.³¹⁷ Но в същото време се признава, че тоналността на писмата зависи от социалното положение на техните автори, и тези, които са се устроили сравнително добре, „продажват да обработват близките и роднините си в националистически дух и да подсилват изселническите им настроения“. Нещо повече – отрицателни нравствени промени от „капиталистическата действителност в Турция“ твърде напомнят бичуваната в България „еснафщина“, която е използваният от режима евфемизъм за започналото обуржоазяване на средните слоеве в комунистическото общество. „Сред огромната част от тях се разпадат частнособственически и еснафски стремежи, а това води в края на краищата и до промяна на техния морален облик.“³¹⁸ Трансформацията е осъществена и българските турци успешно са възприели ценностите на капитализма...

През 1989 г. привлекателността на конкурентния „строй“ е вече съвсем осезаема. Ако в началото на режима тя е съзнателен или несъзнателен противовес на *настъпващия* плащещ нов стопански и нравствен ред, то в самия му край привличането идва от обещаващи перспективи, каквито *настоящето* вече не може да предложи в България.

Тези настроения са доловени от наблюдателните пунктове на властта. Разбираемо, такива мотиви са по-изразени сред младежите. Появила се е неочаквана опция, позволяваща може би реализирането на техни отдавнашни възжелания и която те не желаят да изпускат. „Редица млади хора виждат в тази ситуация възможност „да опитат късмета си“, „да видят света“, „да вкусят от сладкия живот“. Смятат, че и в Турция ще живеят от труда си, но се надяват, че в капиталистическото общество ще имат повече възможности за „бизнес“.³¹⁹ Оптимизмът им, подхранен от по-динамичната, свободна и цветна действителност отвъд, както и от реални (а не миражните в България) перспективи за своя частна предприемчивост е видим с просто око. Контрастът между поколенията е силен. „Докато възрастните

³¹⁷ Пак там, л. 15.

³¹⁸ Пак там, л. 16.

³¹⁹ ЦДА, ф. 1Б, оп. 55, а.е. 1335, л. 3. Информация за общественото мнение и политическите настроения във връзка с подготовката и заминаването на ислямизираните българи в Република Турция, 26 юни 1989.

и особено пенсионерите са със загрижени лица [Друго донесение констатира, че по-възрастното поколение „съзнава ясно, че отива „в неизвестност и тъмнина“, но му е все едно“], то младежите се държат подчертано оптимистично и в някои случаи имат арогантно поведение.³²⁰ Другаде тази група е обозначена с осъдителен тон като „авантюристично настроените, които искат да отидат да видят“. Самоувереност във възможностите си проявяват интелигенцията („художествено-творческа“, техническа, научна) и студентите, които са с „убеденост, че ще могат да се реализират в Турция“ (впоследствие евентуално и в Западна Европа)³²¹. А след цялостното влизане в сила на закона за задграничните паспорти (1 септември) започват да се оформят валидните и днес чисто икономически причини за емиграция. Докъм края на октомври половината от получените български паспорти и входни визи за западни държави са български турци, като мотивите им са „неудовлетвореност от заплащането на труда им у нас, недостатъчни възможности и условия за пълна изява и реализация, придобиване на западна валута дори с цената на непрестижна и тежка физическа работа“³²², та чак класическият стимул – „примамката с повече и по-хубави земи“.

Държавна сигурност си дава сметка, че прехождането от една система в друга е цивилизационен скок без гаранция за успех. Тя разчита на споделени лични разочарования, които биха имали отзвук сред готвещите се да заминат. Затова службите внимателно следят кореспонденцията и със задоволство маркират (честно обнадеждено преувеличавайки смисъла и броя им) симптомите на недоволство. „Хората май ще се връщат, пише в прихванатото писмо... Тук е капитализъм, съвсем друг строй, който не се знае...“³²³

³²⁰ ЦДА, ф. 1Б, оп. 55, а.е. 1175, Отчет от командировка на П. Бакалов, сътрудник на Информационно-социологическия център към ЦК в Омуртагска община, 22 юни 1989.

³²¹ **Информация** относно мотивите за създаване на изселническа психоза в някои райони на страната, 24 юни 1989. – В: **Ангелов**, Веселин. Голямата екскурзия, т. 1, с. 344.

³²² ЦДА, ф. 1Б, оп. 101, а.е. 2404, л.11. Информация до Т. Живков от завеждащите отдели Организационен и Пропаганда и агитация и от завеждащия Информационно-социологическия център на ЦК за най-характерните моменти от политическата обстановка в окръзите през третото тримесечие на 1989 г., 25 октомври 1989.

³²³ **Обзорна** оперативна сводка, 31 юли – 6 август 1989. – В: **Ангелов**, Веселин. Голямата екскурзия, т. 2, с. 274.

Но тези сигнали не пречупват вълната. Притегателната сила на капитализма, упражнявана през представите за една благоденстваща Турция (в каква степен това е статистически вярно в случая е без значение), се потвърждава в отговорите на анкетираните няколко години след събитията. Икономическият мотив като по-дискретна, но мощна (дори основна) причина е посочен в по-късни изследвания, които заключават, че „и при затворените до 1989 г. български граници, и при липсата на информация и наличието на дезинформация за турското малцинство у нас не е било никаква тайна икономическият просперитет на Турция при управлението на Тургут Йозал“³²⁴. За което свидетелстват приведени изразителни признания. Преселничка от Бурса например споделя: „дойдохме, защото... тука [е] боллук [изобилие, разлика в жизнения стандарт между България и Турция]“, а други описват изобилие, което ги впечатлява при пресичането на границата. Работи и усещането за забележителен прогрес, осъществен от Турция през 80-те години. Той се оглежда в противоположните възприятия на изселниците от 70-те и на кохортата от 1989 г.: първите носят спомена, че са дошли в една изостанала страна, докато вторите са с убеждението, че отиват в богатата държава.³²⁵

Доколко се осъществяват родените във вихъра на извънредната ситуация и на политическата репресия смътни очаквания от лятото на 1989 г., също става ясно постфактум, от резултатите на теренните проучвания. Обобщенията на Антонина Желязкова очертават една, като цяло, (твърде) благоприятна картина. Тя изтъква значението на образованието за по-успешната адаптация, подчертавайки, че пред прогонените от „Възродителния процес“ с по-високи образователен статус се е отворил „шанс за просперитет, какъвто би бил непостижим дори за един цял жи-

³²⁴ **Димитрова**, Донка. Българските турци-преселници в Република Турция през 1989 г. – В: **Желязкова**, Антонина. Между адаптацията и носталгията, с. 80, 82. Вж. също: **Калинова**, Евгения, Искра **Баева**. „Възродителният процес“ – върхът на айсберга. Българската държава и турската етническа общност в страната (средата на 30-те години – началото на 90-те години на XX век). – В: **Баева**, Искра, Евгения **Калинова** (съставители). „Възродителният процес“, с. 33.

³²⁵ Вж. пак там, с. 121.

вот в изгубеното отечество³²⁶. Известен проблем срещат промишлените работници, които при пристигането си са готови да работят много и при сравнително ниско заплащане. „Масовите настроения на съчувствие и съпричастие към пострадалите от комунистическите репресии единоверци – бежанци скоро отстъпват пред чувството на недоволство и ярост, че пришълците се явяват твърде силна и в известен смисъл нелоялна конкуренция на трудовия пазар.“³²⁷ По-трудно е приспособяването за ниско образованите. „Безработицата сред българските изселници обаче клони към нула, защото приемат всякаква работа, която е нежелана от местните хора. Изселниците без квалификация поемат съдбата на своите местни събратя – гастарбайтери в Европа“³²⁸, а се развива и вертикална социална мобилност. Няколко години след заминаването преобладаващият модус е, че в Турция „има работа за всички“, че успехът зависи от трудолюбието, упоритостта и решителността.

Прескочили в капитализма, преди той да се установи в родината им, българските турци изживяват прехода, който предстои на всички в нея. Посрещат го при по-драматични условия, но след улягане на първоначалните напрежения голяма част от тях се оказват успешно интегрирани в капиталистическата действителност, към която са се стремили. В хода на този процес се е извършвал естествен отбор на по-успешните, като останалите там „правят доста жестока и безкомпромисна оценка на своите сънародници, които не са успели да се адаптират и са се завърнали в България – „слаби“, „мързеливи“, „безволеви“, свикнали на готово“ и т.н.“³²⁹. Всичко това създава усещане за превъзходство, дори високомерие. „Българските турци се чувстват много по-европейци и много по-отговарящи на стандартите на съвременните технологии... със значително по-висока обща култура и интереси, отколкото заварените им нови колеги и съседи.“ Онези, които се завръщат, по думите на Цветана Георгиева

³²⁶ Желязкова, Антонина. Социална и културна адаптация на българските изселници в Турция. – В: Желязкова, Антонина. Между адаптацията и носталгията, с. 27.

³²⁷ Пак там, с. 29.

³²⁸ Пак там.

³²⁹ Пак там, с. 31.

„носят стигмата на неуспели, несправили се, маргинали“³³⁰. А нейното изследване върху емиграцията на турците след 1990 г.³³¹ показва, че последвалите динамика, параметри и посоки открояват уникалността на вълната от 1989 г. Вече става дума за свободен личен избор без политическите, идеологическите и религиозните примеси от кулминацията на „Възродителния процес“. Заедно с това на преден план се завръщат тривиалните икономически мотиви на решението за емигриране. В днешните условия е отпаднал магнитът на „бягството към свободата“ и за първи път в съвременната българска история изселването към Турция е престанало да бъде потенциален или осезаем проблем.

От момента, в който заминаването се превръща в реална перспектива, и от мига, когато решението е взето, икономическото поведение на изселващите се започва да се подчинява на особени правила и импулси. Това се наблюдава с още по-голяма сила, когато движението е придобило епидемичен характер. Обичайните принципи на рационалност, насочващи (в силно подтиснат и изкривен вид дори при комунизма) личния икономически избор, са отхвърлени на заден план, за да отстъпят на императивите на принудителното, спешното и стресираното действие. *Важният за човек хоризонт се отдалечава, като съображенията, определящи решенията му тук и сега, губят тежест. Успоредно с това се появяват елементи на ирационалност, което мотивира постъпки, насочени на пръв поглед (често и в действителност) срещу собствените икономически интереси.* А при положение че тези норми се мултиплицират сред една голяма общност, те предизвикват общостопански последици. Именно това се случва през лятото на 1989 г., но много от чертите на подобно поведение са забележими в предходните изселнически вълни.

³³⁰ **Георгиева**, Цветана. Преселническата мотивация на българските турци. – В: **Желязкова**, Антонина. Между адаптацията и носталгията, с. 49.

³³¹ Пак там, по-специално с. 71, 73, 74. Изселването е публикувано малко след банковата и финансовата криза в България от 1996 – 1997 г. Тя вероятно засилва тежестта на икономическия фактор в решенията за заминаване към по-стабилната в онзи момент Турция. През следващите години процесите се променят от благоприятното стопанско развитие на България и особено от присъединяването ѝ към Европейския съюз.

При неизменната латентна нагласа на българските турци за заминаване в Турция те развиват остра чувствителност към всеки знак за евентуално предстоящо отваряне на границата. Той е долавян безпогрешно, за да породи съответните икономически реакции.

Първият симптом, появяващ се и при най-слабия намек за начало на изселническа кампания, е *отслабването на работния ритъм*. Вниманието е веднага съсредоточено към належащата подготовка, а парализиращото напрежение се поддържа до изясняване на действителните намерения и шансове. Така още с първото „раздвижване“ през лятото на 1949 г. Държавна сигурност докладва от Девинска околия, че турската пропаганда „се отрази доста разложително за населението... Масовото брожение се отрази зле върху народното стопанство. Турците и помаците фабрични работници, горски работници и тези от стройобединението се разстроиха и намалиха темпа на работа, зачестиха отсъствията. Селяните не изпълняват коситбата и др. належащи мероприятия“³³². Отбелязва също, че държавата „търпи сериозни щети от това изселническо движение. Месеци наред турското малцинство почти нищо не работи, то обмисля начини как да умилостиви турския консул и да получи виза за Турция“³³³. Налага се провеждането на кампания, която да разяснява, че турците „са длъжни да извършват редовно своята ежедневна работа (бране на тютюн, предаване на наряди) и че на неотчетените няма да се разреши да заминат“. Очакванията са, че с обработката през есента и зимата на 1949 г. „разпалиените турци... до напролет съвсем ще изстинат и ще се заемат със своята редовна работа“. Нещата обаче не се развиват по този начин и когато през лятото на 1950 г. започва масово изселване, властта продължава да се сблъсква със същия проблем. Тя се оплаква от „агитация за неизпълнение на партийните и правителствените мероприятия, водеща се от кулашко-капиталистически елементи и реакционни

³³² АМВР, ф. 2, оп. 1, а.е. 1818, л. 5. Доклад относно настроението за изселване на турското и българо-мохамеданското население в сектор Държавна сигурност Пловдив, 25 юли 1949.

³³³ АМВР, ф. 1, оп. 1, а.е. 834. Доклад от министъра на вътрешните работи Руси Христов до Секретариата на ЦК относно изселването на турското малцинство от България, 30 август 1940. Строго поверително.

турски духовни лица с цел създаване психика на несигурност... разлагане трудовата дисциплина³³⁴ и от „намаляване на трудовия ентузиазъм на трудещите се политически неукрепнали слоеве“. С оглед прибирането на тютюневата реколта се стига до прекратяване на издаването на открити листове на турците и помаците, за да се забрани всякакво пътуване във влаковете до Пловдив за контакти с турското консулство.

През 1956 г. отново се заговаря за изселване и отново се проявяват същите индикации. Макар тогава границата да остава затворена, информацията описват разпускане в трудовата активност. „Обикновеният разговор между турците е винаги около изселването. Пазарите и градовете с турско население се посещават масово, където става най-вече размяна на информация. Много турци отиват на пазар, без да имат никаква работа, а само с единичката цел да научат нещо по изселването.“ На правителството се налага да прави специални разяснения, „за да се накарат турците да излязат на работа... да не [я спират], след което изселването пак ще се разреши“, тъй като голяма част „от турското население, членове на ТКЗС, пък и частници не излизат на работа“.³³⁵ Картината се повтаря и в последната фаза от изпълнението на спогодбата от 1968 г. През май 1977 г., когато изселването е прекратено и съществува неяснота за това дали, кога и как то ще продължи, „протурски лица“ са обвинени, че влияят за „неспазване изискванията за качество; подтикване работниците от малцинствата за неявяване на работа; мълчаливо неизпълнение на възложените задачи и неуплътняване на работното време, прояви, подозирани като вредителство, групов отказ да се работи, като форма и протест в търсене на всякакви начини за сдобиване с документи за изселване“. Очакваното „предстоящо“ изселване предизвиква „намаление на трудовата

³³⁴ АМВР, ф. 1, оп. 1, а.е. 1916, л. 2. Тримесечен отчетен доклад за състоянието и дейността на Крумовградското околийско управление на МВР през второто тримесечие на 1951 г.

³³⁵ АМВР, ф. 1, оп. 1, а.е. 3775, л. 6, 10. Справка от окръжния началник на МВР Хасково относно настроението и разпространяването на слухове сред турското население от Хасковски окръг за изселване в Турция, 28 април 1956; Справка от окръжния началник на МВР Коларовград (Шумен) относно разясняването на правителствената телеграма по изселническия въпрос сред турското население в окръга и отражението от нея, 11 май 1956. Строго секретно.

активност на населението, създават се затруднения в прибирането на реколтата, напускат се предприятия, животновъдни ферми³³⁶.

При тези прецеденти не е учудващо, че през лятото на 1989 г. очакваните заминаване, напуснали работа български турци се превръщат в архетипните отрицателни герои на партийните и полицейските донесения, а пропагандата и медиите не спират да ги клеймят. Ситуацията е напълно идентична с предходните, като двете страни реагират по същия начин. Турците практически спират работа, пренасочвайки цялото си внимание и усилия към предстоящото изселване, докато властта се опитва да овладее положението, като, доколкото ѝ е възможно, поставя в зависимост получаването на разрешение от продължаване на изпълнението на задълженията до последния момент.

Втора характерна линия на поведение, проявила се около всяка изселническа вълна, е *прекратяването на строежа на жилища*. Както бе посочено по-напред (вж. П.1.1), спирането на строежите е неизменен чувствителен индикатор, който службите следят, за да уловят промените в настроенията на общността. През юли 1949 г. те донасят, че още в първите дни „тази злостна пропаганда се отрази чувствително зле върху всички отрасли на стопанството. Където имаше започнати частни строежи, бяха веднага преустановени³³⁷. Започва и разпродаване на строителния материал. През 1956 г. изселническият въпрос отново е поставен на дневен ред (без последици) и веднага се сигнализира за съвети да не започват нови строежи на къщи или за спряно вече подготвено строителство. А през 1966 г., когато изселническата спогодба е все още далече, но българските власти дават знаци, че тя се обсъжда, реакцията също е мигновена. „Има кооператори-турци, които поради изселническия въпрос са се отказали от строеж на къщи, обзавеждане и пр. ... Например Ахмед Милязинов от с. Зърнево

³³⁶ АМВР, ф. 2, оп. 4, а.е. 4, л.196. Доклад относно нови тенденции в оперативната обстановка по турска линия след приключването на изселването, състоянието на контраразузнавателната дейност и борбата против протурския национализъм, Окръжно управление МВР – Търговище, 4 май 1979.

³³⁷ АМВР, ф. 2, оп. 1, а.е. 1818, л. 5, 7. Доклад относно настроението за изселване на турското и българо-мохамеданското население в сектор Държавна сигурност Пловдив, 25 юли 1949.

е бил готов да строи ново жилище, дори извадил прозорците на старата си къща и след като възникнал изселническият въпрос, отново и поставил прозорците на старата си къща, като е казал „аз още мога да прекарам известно време в нея“. Нязиф Мехмедов е внесъл пари за строеж на къща а сега си ги е изтеглил.“³³⁸ Картината се повтаря през годините. Сигнали се изпращат и през 1977 г., и след началото на „Възродителния процес“. А когато моментът настъпва, прекратяването на всякакво строителство е вече неизбежност. По добре от всякакъв документ това се вижда в по-късен разказ на турчин, тръгнал срещу течението. „Всички отиваха, заминаваха, аз още мажех къщата и даже се чудеха „Ама будала, защо?“... „Ти кво правиш? Всички заминават, това ще остане!“ „Нека, викам, нека, ама наполовина да не остане. Парите ни са. Нека!“ Аз продължавам... Довършвахме нещо, което започне, трябва да се довърши, нали такъв е пътят, така ни е наредено, така сме свикнали... Гледаха къщата и ми се смееха. Какви години, какви времена – да се чудиш!“³³⁹ Всъщност спирането на строежите е колкото емоционално естествена, толкова и рационална реакция. От една страна, то къса материалната връзка с България в съответствие с направения необратим избор. От друга, става дума за очевидно разумно прекратяване на една безперспективна инвестиция. Негов огледален израз са активните ремонти, закупуването на покъщнина и инвентар от завръщащите се през октомври 1989 г.

Икономическо поведение на границата между политическата съпротива и саботаж, гражданското неподчинение и стопанската рационалност е *съзнателното бойкотиране на определени земеделски работи и на държавата*. Така през лятото на 1949 г. „заразени от идеята за изселване“ (тук примерът е с помаците, но подобни постъпки има и сред турците) „започнаха преждевременно да изваждат картофите и говорят, че

³³⁸ ЦДА, ф. 1Б, оп. 53, а.е. 1, л. 9. Информация от окръжния комитет на БКП Толбухин (Добрич) за извършената разяснителна работа по въпроса за изселването на турското население от НРБ и настроението на турците в Толбухински окръг, 8 септември 1966.

³³⁹ **Маева**, Мила. Българските турци-преселници в Република Турция. Култура и идентичност. Международен център за изследване на малцинствата и културните взаимодействия. С., 2006, с. 74.

трябва да ги изядат, за да не ги оставят на българите. Има случаи ... на нехайно отнасяне по прибирането на реколтата и подметка на стърнищата. Организирано напуснаха мандрата, с което до известна степен спънаха изпълнението на възложения им наряд³⁴⁰. В неясната, но обнадеждаваща обстановка от 1956 г. турчин „не бил пуснал нито една бразда в нивите си и изоставил тютюневия си разсад неполиван“, а в някои села призовават да се прекратят започнатото залесяване и полската работа. Разбира се, най-естествената и с осезаеми стопански последици подобна реакция е да спре отглеждането на тютюна. Тя се превръща в типична икономическа проява на политическа съпротива и се наблюдава във всички по-напрегнати моменти. Включително при първите предвестници за смяната на имената от лятото на 1984 г., когато в знак на протест „хората се отказали да сеят тютюн, като казали, че българин тютюн не се“³⁴¹. Особено радикални са *отказът* (регистриран единствено в началото на 50-те години) *да се плащат данъци* и демонстративното провокиране на администрацията. Службите противодействат просто (и изглежда, ефективно), пускайки слухове „чрез агентурата, че ако се не издължат към държавата, няма да им се позволи да се изселят“³⁴².

Всички тези прояви се наблюдават и през лятото на 1989 г. Още в началото на юни са регистрирани откази от засаждане на тютюн и изоставяне на добитък. По-нататък тази линия се задълбочава, обхващайки и много други стопански дейности. Масовото напускане и/или освобождаване от работа на подготвящите се да заминат турци практически парализира цели сектори. Това вече не е по-малко или повече локален саботаж, а пълен икономически блокаж, предизвикан от кампания на тотално етническо проличстване. Той е предмет на следващите раздели (вж. II.3).

Накрая остават принципите на икономическо поведение, засягащи

³⁴⁰ АМВР, ф. 2, оп. 1, а.е. 1818, л. 4. Доклад относно настроението за изселване на турското и българо-мохамеданското население в сектор Държавна сигурност Пловдив, 25 юли 1949.

³⁴¹ АМВР, ф. 1, оп. 39, а.е. 16, Сведение относно изказване на Осман от Пловдив за смяната на имената на лица от смесени бракове в Кърджалийски окръг, 6 юни 1984.

³⁴² АМВР, ф. 2, оп. 1, а.е. 1818, л. 7. Доклад относно настроението за изселване на турското и българо-мохамеданското население в сектор Държавна сигурност Пловдив, 25 юли 1949.

личното финансово и имуществено състояние на заминаващите български турци. В много отношения те са класически за всяка масова изселническа вълна по света и тук ги обобщавам със събирателния, неелегантен термин *ликифиране* (освобождаване). Той сбито предава усещане за доминиращия *стремеж към ликвидност*, т.е. към „втечняване“ на активите на тези хора. Напълно обяснима реакция, която причудливо съчетава стопанска рационалност и ирационалност. Първата отговаря на изискванията за посрещане на най-належащите и срочни непосредствени нужди за заминаването. Нерационални от своя страна са условията, при които това се случва: стресово, без възможност да бъдат претеглени последиците, без информация, принудително, при силова позиция на набързо намерените контрагенти и съответно най-честно в ущърб на самите турци. При подреждането на целите обаче заминаването има превес над всички останали, което обяснява преглътнатите икономически вреди. През 1989 г. извън турската общност е широко разпространено виждането, че тези хора нездравно вървят срещу себе си, резюмирано в снизходителната формула, че „верският фанатизъм се е оказал изненадващо... по-мощен от икономическите интереси“.³⁴³ Твърдение, което отказва да разбере, че не подлежи на осчетоводяване баланс, при който в актива са записани бягство от насието и запазване на идентичността, а в пасива стоят финансови и материални загуби.

Икономическата същина на това състояние е, че парите и материалните активи „губят значение“. Принудително или доброволно, *краткосрочният резултат* се е сринал в ценностната йерархия. Оттук *стремежът за освобождение на имуществото без оглед на цената* и – успоредно с това – за трескаво изразходване на ликвидността или за опити тя да бъде изнесена зад граница. *Преносимостта се превръща в основно качество.*

Този кръговрат е видян и описан още през 1969 г., в началото на втората вълна. Малко преди началото ѝ българските служби хладнокръвно признават, че се изнасят много злато и левове, прогнозирайки, че „ни-

³⁴³ ЦДА, ф. 1Б, оп. 55, а.е. 1335, л. 2. Информация за общественото мнение и политическите настроения във връзка с подготовката и заминаването на ислямизираните българи в Република Турция, 26 юни 1989.

кой няма да се изсели, без да се изчисти от това, което има в страната³⁴⁴. Веднага след първия „изселнически сезон“ (през есента на 1969 г.) властите установяват, че „изселниците свободно продаваха подвижния си имот и добитък, на селяните-кооператори се изплащаха авансово трудовете им възнаграждения. Някои... от продажбата на имотите, добитъка и спестените суми разполагаха с около 20 – 30 000 лв. [Те] закупуваха (спални, мебели, предмети за дълготрайна употреба). Имаше стремеж... да изразходват всички разполагаеми суми, а останалите им суми да оставят на техни близки, а не да внасят на влог в ДСК“³⁴⁵. Две десетилетия по-късно ще бъде записано, че „в момента... *сред това население материалните ценности...*, като че ли са прежалени без особени душевни сътресения (курсивът е мой, Р. А.) – изоставят се съвсем нов жилищен фонд и покъщнина“³⁴⁶. Или български турци ще си спомнят за онова време как „много неща ни отидоха ей така, защото къщата оставих, оставих я със всичко“, и „че „парите отидоха. *Тогавя кой гледал пари* (курсивът е мой, Р. А.)“³⁴⁷ ...

В началото на „Възродителния процес“ е отбелязан кратък спазъм, който в умален мащаб проиграва икономическото поведение от 1989 г. Реакцията на Турция на преименуването създава известни (бързо разсеяли се) илюзии, че може да се стигне до изселническа спогодба, което предизвиква вече познати от миналото движения. През февруари 1985 г. има признаци на „масова психоза“, като изтегляне на лични вло-

³⁴⁴ АМВР, ф. 2, оп. 3, а.е. 17, л. 39. Протокол-стенограма на заседание на Съвета по Държавна сигурност, 11 юни 1969. Строго секретно.

³⁴⁵ ЦДА, ф. 1478, оп. 21, а.е. 234, л. 44. Информация от И. Спасов, началник отдел консулски до Иван Башев, 20 април 1970.

³⁴⁶ ЦДА, ф. 1Б, оп. 55, а.е. 1334, л. 4. Отчет за командировка на Йордан Аврамов в община Опака, Разградска област, 21 до 23 юни 1989. Същото изречение е включено в обобщаващ доклад: ЦДА, ф. 1Б, оп. 55, а.е. 1335, л. 2. Информация за общественото мнение и политическите настроения във връзка с подготовката и заминаването на потомци на ислямизирани българи в Република Турция, 26 юни 1989.

³⁴⁷ **Маева**, Мила. Българските турци-преселници в Република Турция. Култура и идентичност. Международен център за изследване на малцинствата и културните взаимодействия. С., 2006, с. 70, 71.

гове или намерение за разпродажби на недвижимо имущество на отделни места.³⁴⁸

Но този епизод е несравним с онова, което ще се случи през лятото на 1989 г. и е описано в тонове донесения. Тогава ликефирането изключително бързо се оформя като повсеместно икономическо поведение. В течение на 23 дни след отварянето на границата (в някои отношения дори в седмицата преди това) се очертават секторите, където е отбелязан бум в търсенето от страна на напускащите български турци (движимости; преносима покъщнина; хранителни продукти и индустриални стоки; някои предмети за дълготрайна употреба, включително леки коли) и зоните със свръхпредлагане от тяхна страна (имоти и жилища; домашен инвентар; добитък, който алтернативно често предпочитат или се виждат принудени да изколят) ... В този начален период започват щурмуването на ДСК, закупуването на долари, на ценни метали и износьт на левове/валута в чужбина (т.е. валутната субституция). Едновременно с това с непозната скорост и обхват възникват и се разширяват множество паралелни „свободни“ пазари (вж. III.1). А процесите мигновено излизат отвъд хоризонта на личните решения и на микроикономиката, за да се разпрострат чрез законите на големите числа в сферата на макроявленията и да разядат окончателно стопанската тъкан на комунизма.

³⁴⁸ АМВР, УБО-1985, л. 20 – 21. Циркуляр на Д. Стоянов до началниците на централните оперативни подразделения, софийското градско и окръжните управления на МВР, 19 февруари 1985. Строго секретно.

II.3. МАКРОИКОНОМИЧЕСКИ ШОКОВЕ: 1989 г.

II.3.1.

Наслагване върху тренда

■ *Макроикономическият шок*, предизвикан от изселването на българските турци, се вписва в набелязалата се отчетливо след 1985 г. дългосрочна стопанска деградация. Отсъствието на иновативни механизми, нарастващата зависимост от западните технологии и пазари, слабият експортен капацитет, прекомерната експозиция към неплатежоспособни държави в Третия свят, тромавостта на обмена и на сътрудничеството в рамките на СИВ при липсата на пазарни отношения (включително каквито и да било елементи на валутна конвертируемост) в рамките на организацията, нерационалността (често подсилена от мегаломания) на предприетите инвестиции, неефективната отраслова структура, изчерпването на „екстензивните“ фактори за растеж, появата на ограничения в трудовите ресурси, отсъствието на необходимите гъвкави монетарни и ценови сигнали и обратни връзки, пълният приоритет на плановото начало над автономията на предприятията, всеобщото подкопаване на трудовата мотивация сред работещите и сред стопанските ръководители, разширяването на сивата икономика, опитите за палиативни решения чрез нескончаеми и противоречиви реорганизации... Това са иманентните ограничения на системата и главни причини за стопанския упадък на България.

Към началото на 1989 г. режимът е направил известни опити за макроикономическа адаптация. Той прибегва до обичайните ѝ мерки за административно ограничаване на разходите (особено инвестиционните), за засилване в пределите на възможното на износа и за икономии на валута. Този напълно познат инвентар на режима никога не е давал радикални резултати, а в случая действието му е още по-затруднено, тъй като в страната започва широкоформатна трансформация. Учредени са (от 1987 г.)

„търговски банки“, на предприятията е предоставена известна самостоятелност и (през януари 1989 г.) е лансирана кампанията за въвеждане на „фирмена организация“ по правилата на Указ 56. Промените обаче са толкова несистемни и противоречиви, че довеждат само до умножаване каналите, по които изтичат ресурси (вече и към получастни структури), а стопанската система става още по-неуправляема. В експертната общност на властта (главно в БНБ) се обмислят и предлагат наглед по-радикални мерки, които всъщност по никакъв начин не са заплаха за политическото статукво. Те или не са приети, или биват неутрализирани от императивите и погрешно насочените политики на все още господстващата планова система. Всичко това се случва на фона на бързо приближаваща криза с дълга в конвертируема валута. Вероятността от необратимо движение към неплатежоспособност е изговорена в докладите на БНБ още през 1987 г., но отсъства икономически ресурс, който да го предотврати. Като цяло, през първите месеци на 1989 г. всички обсъждани ходове са концептуално неадекватни и са напълно встрани от изискванията за една цялостна и непротиворечива макроикономическа стабилизационна програма. Пред изготвянето ѝ стоят непреодолими политически, идеологически и интелектуални бариери.³⁴⁹

Събитията от лятото на 1989 г. усилват редица от посочените процеси, добавяйки към тях нова разрушителна сила. Обобщаващите индикатори за българската икономика ясно показват срива, на който тя е подложена.

ТАБЛИЦА 12

Темповете на brutния вътрешен продукт (БВП) в Таблица 12 са оценени през 1991 г., но още данните на Централното статистическо управление (ЦСУ) за 1989 г. регистрира първи в историята на социалистическа България официален е регистриран спад (-0,3%) на традиционно следения дотогава показател за националния доход (НД). При това управляващите не вярват на собствената си статистика и си дават сметка, че реалната

³⁴⁹ Вж. по-подробно в: **БНБ**. Сборник документи, т. V (част I – IV), 1948 – 1990. Под редакцията на Румен Аврамов. С.: БНБ и Държавна агенция „Архиви“, 2009; **Аврамов**, Румен. Пари и де/стабилизация в България 1948 – 1989. С.: Ciela, 2008.

картина е по-тежка. През май 1989 г. Държавна сигурност приема, че „по приблизителни изчисления официалните темпове на нарастване на националния доход са около 2 пъти по-високи от действителните, което се дължи на неправилно изчисляване на индекса на цените и на използваната в някои случаи статистическа информация. На различни нива продължават да се укриват или фалшифицират данни за резултатите от стопанската дейност“³⁵⁰. *Да не забравяме, че при социализма отчетността надписва, а при капитализма крие обороти...*

Слабият ефект от опитите за провеждане на рестриктивни политики се долавя в непромененото съотношение между натрупване и потребление (вж. Таблица 12). Наложителното в онази ситуация съкращаване на нормата на инвестициите фактически не е осъществено, въпреки че на думи е категорично изисквано. През юни Т. Живков тръби, че политиката се обръща към потреблението, и „ние се готвим сега, вече е решено, да отидем на съкращаване на капиталните вложения в строителството с 2 млрд. [лв.] с оглед отиване на друга структура на развитие на нашата икономика“³⁵¹. А няколко дни по-късно правителството изисква фирмите, общините и другите инвеститори да заложат в планове си за 1990 г. намаление спрямо 1989 г. с 30% на капиталните вложения и на строителните работи.³⁵²

Неуспехът е всъщност хроничен. Открай време плановите органи периодично и като правило безуспешно са се опитвали да охладат вградените в социалистическата икономика уклон към прегряване. Подобен пример се наблюдава в началото на „Възродителния процес“, когато е предприето сходно (несвързано със събитието) усилие за макроикономическа адаптация към

³⁵⁰ АМВР, ф. 1, оп. 12, а.е. 903, л. 5. Доклад от началника на IV управление на ДС ген.-майор К. Величков относно обстановката и дейността за защита на икономиката и подпомагане на нейното развитие след приемане Указа за стопанската дейност [Указ 56] и въвеждането на фирмена организация, 11 май 1989.

³⁵¹ **Среща** на Политбюро с първите секретари на Областните комитети на БКП, председателя на Постоянното присъствие на БЗНС, секретаря на ЦК на ДКМС и министъра на вътрешните работи, 7 юни 1989. – В: **Леви**, Самуел (съст.). Истината за „Възродителния процес“, с. 91.

³⁵² ЦДА, ф. 130, оп. 29, а.е. 79, л. 16. Решение на Министерския съвет 95 за концентрация на финансовите ресурси на пусковите обекти, 23 юни 1989.

влошаващата се конюнктура. През 1985 г. е набелязана програма, включваща свиване на капиталните вложения (около 1 млрд. лв.) с оглед илюзорното очакване за подобряване на валутното салдо в конвертируема валута (с около 100 млн. валутни лв.) чрез съкращаване на вноса и освобождаване на ресурси за износ.³⁵³ Четири години по-късно, в разгара на изселването, от предприятията отново се иска „в работен режим да... уточнят и предоставят разчети за допълнителната продукция и валутния ефект, които следва да са постигнати през 1989 г., за да се гарантира подобряване на валутното салдо [този път] с 1 млрд. валутни лв.“, както и „да се направи целеви преглед на основните материални баланси и да се уточни какви ресурси от тях могат да се освободят и да се предоставят за износ или за допълнително производство на стоки. Валутните приходи от износа на тези ресурси *се отнасят в приход на държавния платежен баланс* (курсивът е мой, Р. А.)“³⁵⁴.

Строга количествена оценка за отражението на „Възродителния процес“ върху растежа на българската икономика през 1985 – 1988 г. не е възможна. В отчетлив вид влиянието му върху стопанската динамика се проявява през 1989 г. Макроикономическите изисквания в условията на дългова криза, пред каквито България е изправена в онзи момент налагат съкращаване на инвестициите със съответно свиване на вноса (на отрицателното салдо в платежния баланс). Неизбежна последица са намаляващи (или отрицателни) темпове на растеж на БВП/НД. В този смисъл предизвиканото от масовия отлив на работна сила съкращаване на производството като че ли работи в правилната посока. Проблемът е, че то се извършва стихийно и не в онези сектори и региони, които биха имали най-благоприятен резултат за отслабване на напреженията във външния сектор. Брутните инвестиции в текущи цени намаляват минимално през 1989 г. за сметка на изменението на запасите, а не на вложенията във фиксиран капитал, които продължават да растат. Нормата на брутно натрупване в текущи цени, която измерва инвестиционното напрежение в икономиката, остава прак-

³⁵³ ЦДА, ф. 130, оп. 29, а.е. 105, л. 18. Протокол от срещата при Г. Филипов, 27 май 1985.

³⁵⁴ ЦДА, ф. 215, оп. 5, а.е. 45, л. 132. Протокол от заседанието на Министерския съвет и Бюрото на Централния съвет на Българските професионални съюзи, 6 юли 1989; Пак там. Протокол от заседанието на Министерския съвет, 6 юли 1989.

тически непроменена, като се свива едва през следващата 1990 г.³⁵⁵ Така изселването представлява просто *пропадане* на равнището на икономическия потенциал на страната със съответен срив в достижимия растеж, а не належащият завой в икономическата политика. Насложен към въздействието на вече работещите неблагоприятни структурни и институционални фактори, този шок допринася за преминаване в зоната на отрицателните темпове. Задачата да се оцени колко процентни пункта от спада може да бъдат приписани на събитията от лятото на 1989 г., представлява интересен иконометричен проблем, който оставям встрани, но който със сигурност би било полезно да се анализира. Целта тук е да се разберат неговият общ характер и начинът на възприемането му от съвременните наблюдатели.

Коментарите в реално време отразяват преплитането на двете кризи, като икономическите служби на Държавна сигурност са по-склонни да подчертават водещото значение на неблагоприятните структурни тенденции. Според тях „основните проблеми, които съществуват в икономиката, не произтичат от това напускане на мюсюлманите. Те водят началото си от много по-рано и имат съвсем друг... чисто икономически характер“³⁵⁶. А със затварянето на границата (22 август) вниманието на службите се съсредоточава върху атмосферата в предприятията, където нарастващите напрежения могат да доведат до опасни смущения в обществения ред. При това те съзират и допълнителния риск от „зараза“, идваща от социални вълнения в други източноевропейски държави. „Събитията, които характеризират оперативната обстановка в последно време, като масовото пътуване на българските мюсюлмани, завръщането на голяма част от тях, събития в някои братски страни, стачките в Донбас и Полша и т.н., дават определено отражение върху обстановката, в т.ч. и върху икономиката и влияят непосредствено върху състоянието на микроклимата в трудовите колективи. Трябва да се спомене

³⁵⁵ Статистиката на БВП от 1991 г. е много ненадеждна. В поместените от БНБ числа има съществени и необясними флукутации, особено при данните в постоянни цени, изчислени на базата на крайно несъвършени ценови индекси. В този смисъл приведените тук темпове и дялове не претендират за акуратност.

³⁵⁶ АМВР, ф. 1, оп. 12, а.е. 903, л. 84. Стенограма от проведено заседание на колегиума ва МВР, 10 юли 1989. Изказване на К. Величков, началник на 04 управление на ДС.

обаче, че в основата на социалните напрежения, които съществуват в някои стопански организации, това са нерешените проблеми в развитието на икономиката на страната (слабости в ценообразуването, действията на някои нормативи и регулатори, несъвършенства в данъчната система, съкращаването на трудови ресурси вследствие структурни промени, предизвикани от въвеждането на фирмената организация, екологични проблеми, грешки при заплатите и не на последно място, влошаващият се дефицит на външнотърговския баланс на страната, бюджетния дефицит и разходите).“ Властта се опасява, че тези проблеми не може да бъдат решени в близка перспектива и че социалното напрежение може да ескалира в политическо. „Засега трудовите колективи предявяват само икономически искания, но не е изключено те да придобият и политически характер.“³⁵⁷

След 22 август идва момент на равносметка, в който наслагването на кризи става още по-видимо. Зад задължителния ободряващ тон фактически се признава безизходицата и повикът за алтернативни решения излиза на дневен ред. В Политбюро споменават за ограничените „капацитетни възможности“ на икономиката, а към това добавят „въвеждането на фирмената организация, [където] сме в преходен период, [и] картината става тревожна. Данните говорят, че по общини и области нещата се преосмислят и решават, но напрежението ще нараства. Освен това срещаме сериозни затруднения с договорените доставки от СССР... Разбира се, трябва да се избегне възможна паника“³⁵⁸.

В текущите справки на ЦСУ описаната обща картина е тревожна, но с малко преки препратки за причините към случващото се в засегнатите от изселването райони. Остава по-скоро впечатлението за неблагоприятия с по-обща стопански и организационни (фирмената организация и банковата реформа) корени. Ясно е документирано, че апетитът за инвестиции не е прекъснат, макар те да са ограничени от самото състояние на иконо-

³⁵⁷ АМВР, ф. 1, оп. 12, а.е. 928, л. 6, 7. Стенограма от оперативката на ръководството на МВР, 7 септември 1989. Секретно. Изказване на К. Величков, началник на 04 управление на ДС.

³⁵⁸ **Становище** на Политбюро по някои актуални проблеми на Възродителния процес, 1 септември 1989. – В: **Ангелов**, В. Асимилаторската кампания срещу турското национално малцинство в България, с. 708.

миката. Към края на август предприятията продължават да предвиждат в годишните си планове капитални вложения за 11 056 млн. лв. (с 2556 млн. повече от лимита, предвиден с ПМС от 13 юни 1989 г.), като същевременно през осемте месеца са усвоени едва 43,2% от годишния инвестиционен план и (към края на юли) – само 22,3% от плана за въвеждане в действие.³⁵⁹ За деветмесечието има изоставане в изпълнението на основни показатели спрямо предвидените в плана (по-нисък темп на произведена продукция с 3,7 пункта, на стоковата – с 4,3 пункта, на съвкупната печалба – с около 5 пункта). Не изпълняват плановете си за произведена продукция за периода 1501 подразделения на фирми и самостоятелни предприятия (31% от общия брой). Към края на септември фирмите и другите стопански организации са намалили годишните си инвестиционни планове (в сравнение с края на август) с 1477 млн. лв., но предвиденият годишен обем (9,6 млрд. лв.) продължава да е по-голям от уточнения размер (8,5 млрд. лв.).³⁶⁰

Това че преди отстраняването на Т. Живков отражението на последната фаза от „Възродителния процес“ върху общата икономическа динамика се игнорира обяснимо с политически съображения. Въпреки че след Десети ноември тази връзка започва да се прави открито (тя вече обслужва новата властова конюнктура), оценките остават фрагментарни и размити. В подготовения през първите месеци на 1990 г. годишен отчет на БНБ за предходната година събитията са споменати само еднократно, по повод на съвсем частен проблем. Отбелязва се, че през 1989 г. „поради невложени стоково-материални ценности и неизпълнение на производствения план и плана за реализацията от някои фирми и други организации, дължащо се на заминаване на български граждани в чужбина (курсивът е мой, Р. А.), както и на извършващата се конверсия на военното производство и др. обръщаемостта на оборотните средства ... е забавена“³⁶¹.

³⁵⁹ ЦДА, ф. 136, оп. 82, а.е. 420, л. 154. Информация за изпълнението на плана през август и осемте месеца и за хода на изпълнението на задачите през септември и деветмесечието на 1989 г., 14 септември 1989.

³⁶⁰ ЦДА, ф. 1Б, оп. 101, а.е. 2400. Справка на ЦСУ за изпълнението на плана за деветмесечието на 1989 г., 6 октомври 1989.

³⁶¹ Годишен отчет на БНБ за 1989 г., I част, с. 11.

По-определена чувствителност към значимостта на шока присъства в доклад от края на 1989 г.³⁶² В него усещането за катастрофалност е налице, но мисленето остава изцяло в рамките на плановишките схеми. Документът е подготвен не толкова за макроикономически анализ, колкото за търсене на индулгенция за неизпълнението на плана от страна на редица предприятия.³⁶³ При степенуването на причините от самите засегнати предприятия изселването е посочено като главния фактор, разстроил икономиката. 1989 г. еднозначно е определена за неблагоприятна с обобщаващото твърдение, че „възникналите в процеса на изпълнението на плана за 1989 г. отрицателни процеси дадоха силно отражение както върху националната икономика, така също и в изпълнение на плановете на фирмите и стопанските организации. Особено неблагоприятно бе влиянието на тези процеси върху изпълнението на държавните поръчки и разчетите за производството на продукция в натурално изражение“. А когато се градираат трудностите, на първо място са изведени „миграционните процеси в районите със значително население с ислямско вероизповедание и свързаните с това масови напускания на основни работници. Това засегна особено силно селското стопанство и хранително-вкусовата промишленост, отраслите на леката промишленост, промишлеността за строителни материали, строителството и др.“. Едва след това идват такива причини като „намалението на валутата, забавяне откриването на акредитиви за внос на суровини и материали от второ направление; съществени изменения по подписаните годишни търговски протоколи и контракти със социалистическите страни и тяхното изпълнение; неблагоприятни природно-климатични условия; съществени изменения в управленските структури...; изменение на редица условия за изпълнение на държавните поръчки“. Искането е възможно най-тривиалното за плановата икономика: да бъдат коригирани със задна

³⁶² ЦДА, ф. 130, оп. 29, а.е. 73, л. 257 – 260. Докладна записка до председателя на Министерския съвет Г. Атанасов от К. Зарев, заместник-председател на Министерския съвет и министър на икономиката и планирането, относно държавните поръчки по плана за 1989 г., 28 декември 1989 г.

³⁶³ Постъпили в Министерството на икономиката и планирането предложения от фирми и стопански организации за коригиране на държавните им поръчки „съобразно реално сложилите се условия на изпълнение на плана“.

дата заданията и *поради обективни причини* да се опрости неизпълнението, като правителството „даде съгласие за оневиняване на селскостопанските организации и свързаните с тях преработвателни предприятия за неизпълнение на договорните задължения през 1989 г.“. Това е само брънка от вълна заявки на местните власти и на предприятията за признаване на екзодуса за форсмажор със съответно *оневиняване на трудовете колективи*.

Със сигурност несвързаните с изселването причини са щели да са достатъчни за окончателното излизане на икономиката от релси. Но обстановката, създадена от „Възродителния процес“, има съществени катализиращ ефект. При това темповете на БВП са най-обобщените и повърхностни негови проявления. Отраженията на случилото се фатално засягат по-незабележими, но оказали се възлови сфери на икономическия живот (вж. II. 3.2. – III.4), по-дълбоки пластове на икономическата тъкан (вж. III.1 – III.2) и на стопанския манталитет (вж. III.4).

II.3.2.

Монетарен шок

II.3.2.1.

Атака срещу ДСК

■ Започвам не с най-коментираните стопански събития от лятото на 1989 г. (в реалната икономика), а с отраженията на изселването на българските турци върху *монетарната сфера*. Защото най-мощните компоненти на макроикономическия шок са всъщност свързаните – в един общ смисъл – с *парите* и с външното финансово положение на България. В центъра на тези сътресения е масираното теглене на влогове от ДСК, а така излялата се огромна ликвидност създава остри монетарни и бюджетни проблеми, дава тласък на инфлацията и окончателно подкопава изкуствения валутен курс на лева.

Атаката срещу една банка от вложителите ѝ е винаги зрелищно явление. Въпреки често неочаквания му и привидно изненадващ характер, през годините на Прехода българското общество постепенно привикваше с този спектакъл, преживявайки банковите паники и/или фалити от 1996 и

2014 г. По-далечното минало – *първият български капитализъм* – съдържа множество други сходни епизоди, за които колективната памет пази или съвсем блед, или никакъв спомен. Периодичното ѝ опресняване се оказва постоянна дидактическа необходимост.³⁶⁴

Но дори на този не беден исторически фон щурмът³⁶⁵ срещу ДСК от лятото на 1989 г. е с уникален характер. Преди всичко желязната парична система на централно планираната икономика (така наречената *монобанка*)³⁶⁶, подкрепена от тотален политически и репресивен контрол, свежда до минимум вероятността за възникване на подобно събитие. Ако колебания в настроението и поведението на вложителите са били регистрирани в отделни моменти, то те никога не са приемали такъв размах. Освен това след май 1989 г. стихийният процес не може да бъде скрит, както обичайно е ставало с други негативни финансови тенденции в плановата икономика (например с трупация се възншен дълг): в случая общата размерност на изтеглените суми остава публично неизвестна, ала действията на депозиторите се случваха пред очите на всички. Нещо повече, тегленето е използвано от властта в пропагандната ѝ война срещу преследваното турско малцинство.

За да бъде разбран механизъмът, по който атаката над ДСК се отразява върху икономиката, е наложително кратко обяснение за ролята на институцията. Учредена през 1952 г., Държавната спестовна каса е по замисъл центрофуга, акумулираща свободните средства на населението и пренасочваща ги към бюджета, който на свой ред ги оползотворява според

³⁶⁴ За фалита на банка „Гирдап“ през 1921 г., за спасяването от БНБ на Кредитна банка през 1931 г. и за неустойчивостта на малките акционерни банки в България вж.: **Аврамов**, Румен. Комуналният капитализъм. Из българското стопанско минало. Т. II. С.: Фондация Българска наука и изкуство и Център за либерални стратегии, 2007; **Рясков**, Марко. Спомени и документи. С.: БНБ, 2007.

³⁶⁵ На английски и в международния професионален жаргон се използва терминът *гип*.

³⁶⁶ Системата на монобанката е пълно съсредоточаване на емисионната, кредитната и валутната политика в ръцете на централната банка. Доколкото съществуват и други банкови институции, те нямат действителна автономия, а са на практика нейно поделение, като балансите им са консолидирани в централата. За функционирането на системата у нас вж. в: **Аврамов**, Румен. Пари и де/стабилизация в България 1948 – 1989. С.: Ciela, 2008; **БНБ**. Сборник документи т. V (част I – IV), 1948 – 1990. Под редакцията на Румен Аврамов. С.: БНБ и Държавна агенция „Архиви“, 2009.

текущите си приоритети. Сърцевината на схемата е в евфемизма *свободни*, тъй като стичащите се в ДСК пари не са резултат на рационални инвестиционни решения на населението, а в основната си част са автоматизиран поток *принудителни спестявания*, генерирани от повсеместните дефицити в икономиката. Втората особеност на Спестовната каса, която я отличава от всяка пазарна финансова институция, е откъснатостта както на начисляваните по кредитите, така и на предлаганите на вложителите лихви от каквато и да било пазарна основа. Цената на предоставения/получавания ресурс се определя изцяло от съображенията на плановете органи, без оглед на неговото търсене и предлагане. Обемът от средства, които влизат в Касата, е произведен на неравновесията на потребителския пазар. Но отчасти той е и съзнателно планиран от държавата чрез подробно разработваните *баланси на паричните доходи и разходи на населението* – основен прогнозно-аналитичен инструмент, предвиждащ желаниа луфт между тях. С тези свои функции ДСК е една от най-важните брънки от бюджетно-финансовата система на комунистическото стопанство.

ТАБЛИЦА 13

Схематично представеният в Таблица 13 баланс на ДСК за една средна година от късния комунизъм (избирам 1988 г., когато нарастват и депозитите, и рентабилността ѝ) отразява логиката в работата на институцията. Ако беше автентична банка, събраният ресурс щеше да се влага изцяло и пряко в кредити за икономиката от самата Каса. Всъщност обаче тя изсмуква ресурс (принудителните спестявания³⁶⁷) на населението, като го *предепозира* (терминът е на документите) в БНБ и в Министерството на финансите. Там те са рециклирани в икономиката като оборотни или инвестиционни средства срещу минимална лихва по тях и за пряко кредитиране на бюджета.

През 1988 г. привлечените влогове представляват 6,5% от годишните

³⁶⁷ Принудителните спестявания се утаяват при систематично по-високите темпове на растеж на доходите в сравнение с тези на стокооборота (разходите). През 1988 г. например реализираният чист прираст на влоговете надвишава с 262% планирания, като интензивността на влогонабирането (чистият прираст на влоговете на 100 лв. доход) нараства от 3,07 през 1987 на 4,64 през 1988 г. Вж.: ЦДА, ф. 361, оп. 12, а.е. 197. Годишен отчет за дейността на ДСК за 1988 г.

доходи и 34,2% от свободните за годината парични средства на населението³⁶⁸ (47% от домакинствата в страната са клиенти на институцията³⁶⁹). На практика не само годишният прираст, но и *цялата маса* депозирани в БНБ ресурс на ДСК е на разположение на бюджета и на плановете институции.³⁷⁰

Чисто „банковата“, активна функция на ДСК е сведена до минимум и се състои в кредитиране на населението за текущи нужди и за жилищно строителство. Едва под 1/5 от балансовото число на Касата отива за населението (при над 3/4 за БНБ и Министерството на финансите), а оттам – за държавни предприятия и учреждения. Същевременно домакинствата са източник на почти 90% от ресурса ѝ. Структурата на *доходите* на ДСК на пръв поглед отговаря на структура на нейния *баланс*, като основният приход на Касата идва именно от лихвите по „предепозираниите“ в БНБ и Министерството на финансите пари. Но всъщност фискът си връща над половината (57%) от изплатените на Касата лихви от БНБ и МФ, изземвайки почти 90% от печалбата на ДСК.

Значението на ДСК е илюстрирано през кредитния план на БНБ. От него става ясно, че Касата е най-същественният източник на кредитни ресурси в икономиката и то с нарастващо значение непосредствено преди 1989 г. Тя по-специално захранва (докъм 40%) „Държавния инвестиционен фонд“, който към онзи момент е главният извор на инвестиции в черните дупки на губещите отрасли.³⁷¹ Заедно с това ДСК е източник на до 1/5 от средствата, предоставяни на бюджета.

При така описаната схема основният риск от смущения в дейността на ДСК е не толкова за самата банка, колкото за бюджета и държавното финансиране на икономиката. Всяко свиване в притока на ресурс от населението води до намаление на преките бюджетни приходи, до съответно

³⁶⁸ Статистиката изчислява показателя *свободни парични средства на населението* като влоговете и депозитите (без лихвите) + наличните пари в населението (пари в обращение минус пари в касите на предприятията, организациите и на път).

³⁶⁹ ЦДА, ф. 361, оп. 12, а.е. 102, л. 4, 5. Докладна записка за дейността на ДСК през 1988 г.

³⁷⁰ Активът на ДСК от 22,9 млрд. лв. през 1988 г. представлява 76% от националния доход на България за същата година. Депозираниите от касата в БНБ 17,5 млрд. лв. са 58% от националния доход.

³⁷¹ Вж.: Годишните отчети на БНБ за 1985 – 1989 г.

ограничаване възможностите за кредитиране на бюджета и до по-малък ресурс на БНБ за заеми на стопанството.

От гледна точка на интересувания ни тук проблем е важно и че въпросният риск не е равномерно разпределен в страната. Концентрацията и по-високата интензивност на спестяванията в определени райони означават по-силна чувствителност на общите резултати на Касага към поведението на вложителите в тях.

ТАБЛИЦА 14

Картината в седемте окръга с компактни турски общности е разнообразна, но през 1987 и 1988 г. в Кърджалийски (особено изразено), Търговишки, Хасковски и Шуменски се откроява над средният за страната размер на спестовните влогове на една партида. Сумите по жилищните спестовни влогове в ДСК са под средните само в Разградски (през двете години), Толбухински (Добрич) и Шуменски (през 1988 г.). В седемте окръга (отново за 1987 и 1988 г.) тези спестявания са разпределени като правило в по-малък брой партиди сред населението им.³⁷² По-нисък е и прирастът на влоговете на човек от населението през 1985 и 1986 г.³⁷³ Накрая, най-коректните показатели за специфичната интензивност на спестяване³⁷⁴ са съотношенията на годишния прираст на влоговете към съответните доходи и към „свободните парични средства“: през 1988 г. първото надвишава средното за страната в Кърджалийски, Търговишки и Хасковски окръг, а второто – в Кърджалийски и Хасковски. При това (през 1988 г.) теглото на тези окръзи в *общото* изменение на свободните парични средства на населението надвишава теглото им в *общия* прираст на влоговете, което означава, че хората там

³⁷² И за двете години използваният брой на населението по окръзи и за страната е този от преброяването на 4 декември 1985 г.

³⁷³ Изоставащите стойности и на двата показателя (за наситеност и прираст) отразяват отчасти демографската структура, в която естественият прираст и съответно дялът на населението под 18 г. надхвърлят средните за България.

³⁷⁴ Коректният термин в една пазарна икономика е *склонност към спестяване*. Той обаче съответства на действителност, в която заделеният настрана доход е резултат на свободно и рационално решение. В условията на плановата икономика „спестените“ суми са трупат поради невъзможност за реализацията им.

са имали по-изразено предпочитание да държат налични пари.

Приведените числа не говорят за *повсеместна* по-висока интензивност на спестяване на българските турци. Подобен извод може да се направи по-определено за Кърджалийски и Хасковски окръг.³⁷⁵ Без да навлизам в сюжета, опирая до исторически и културни причини, отбелязвам само, че прословутите „големи“ влогове на български турци са свързани с упражняването от мнозина от тях на тежки (затова по-добре платени) професии, както и с високата степен на *натурализиране* на домакинствата, заети в селското стопанство, където парични приходи са налице, но паричните разходи са сведени до минимум.

В напрегнатото време непосредствено след „връщането“ на имената за това разказва (все още преименуван) български турчин: „Говореше се например за доходите на това население, че са изтеглили по 100 000 лв. Как са получени тези пари? Аз познавам не един и двама работници от тези среди, които работеха като роби по 15 дни по 12 часа на ден в Кремиковци... След това се връщат и 15 дни работят сутрин от 3 – 4 часа, за да обират тютюна и го нижат до 1 часа през нощта. Всичко това става колективно. Парите се струпат и внасят. Знаете, че там съществуваха патриархални отношения. След това изтеглят 100 000 лв., но всичко това е за сметка на лишаване от елементарна културна среда и живот“.³⁷⁶

Теоретично, описаните количествени параметри не правят спестяванията на турското население особено опасни за финансовото равновесие на ДСК. Но социалната реалност се разминава със статистическата. Парите на едно малцинство са многократно по-чувствителни от останалите. Задвижени от инстинкта за самосъхранение на заплашена

³⁷⁵ Потвърждават го частично и микроданните (по селища), приведени от Георги Шопов и Духомир Минев, установяващи по-изразена спестовност на турското, откоако на българското население в Хасковски окръг и в района на Търговище. Вж.: **Минев**, Духомир и Георги **Шопов**. Доходи на населението и междуетнически отношения. – В: **Аспекти** на етнокултурната ситуация в България. Асоциация АКСЕС. С., 1994, с. 86.

³⁷⁶ ЦДА, ф. 117, оп. 57, а.е. 450, л. 34. Протокол от заседанието на Постоянната комисия за защита на обществените интереси и правата на гражданите при 9-о Народно събрание за отстраняване на някои нарушения, извършени след 1984 г. от авторитарния режим и засягащи националното единство на българския народ, 4 януари 1990. Изказване на Камен Калинов (член на ЦК, народен представител, главен редактор на вестник „Нова светлина“, към началото на „Възродителния процес“).

етническа общност, те са готови да се влеят и излеят от институционализираните финансови хранилища с несравнима бързина и интензитет. И когато това се случи, породените приливи и отливи придобиват сила, която надвишава с порядъци наглед безобидното тегло на тези парични суми в покой. Именно такава вълна се надигна в България през лятото на 1989 г.

Заедно с колоните от отрупани с покъщнина хора, пътуващи към (и чакащи на) границата, масовото теглене на суми от ДСК е от най-силно запечаталите се картини в паметта за събитията от 1989 г. То е коментирано до протриване от пресата и телевизията, все с инсинуацията за нечист произход на тези пари. А описанията на опашките пред Касата и ежедневните сводки за изтеглените суми са навсякъде из бумашината, произвеждана в реално време на централно и местно равнище от разклонената партийна паяжина за наблюдение на обществените процеси и от звената на службите.³⁷⁷

Атаката срещу ДСК започва около седмица преди изявлението на Т. Живков от 29 май. Тя е реакция на политическите вълнения през месеца и на тревогата от репресивната реакция през последните десет дни на месец май. От значение е и перспективата за получаване на задграничен паспорт след приемането на закона от Народното събрание. Докладва се³⁷⁸ за изтеглени 3,5 млн. лв. от ДСК в района на Разград и за закриването на 273 влогови партии. А в Кърджали само на 30 май от Касата са излезли 350 000 лв.³⁷⁹ Числата вече звучат необичайно и алармиращо, макар това да представлява едва 1% от сумата на влоговете, 0,2% от броя на партидите в Разградски окръг и 0,05% от влоговете в Кърджалийски.

Процесът се развива лавинообразно след отварянето на границата. Движещи сили са опасенията, че достъпът до депозитите може да бъде бло-

³⁷⁷ От публикуваните документи вж.: **Ангелов**, Веселин. Асимилаторската кампания срещу турското национално малцинство в България. Документи. С., 2008; **Ангелов**, Веселин. Голямата екскурзия, т. 1 – 2.

³⁷⁸ АМВР, ф. 1, оп. 12, а.е. 940, л. 94. Информация относно отзиви и коментари в нашата страна след изявлението на др. Т. Живков, 31 май 1989.

³⁷⁹ **МВР**. Експрес-информация № 5 относно получени данни за оперативната обстановка към 18.00 часа на 30 май 1989 г. – В: **Ангелов**, В. Голямата екскурзия, т. 1, с. 73

киран (Пенчо Кубадински със сарказъм отбелязва, че „те изпадат в паника дали ще им дадат парите от ДСК“³⁸⁰), нуждата от ликвидност за заминаването и дори (по слухове) емоционалното желание „да унищожат, да скъсат“... [но] да не останат в български ръце“ тези българските пари.³⁸¹ В Разградска област например към 6 юни вече са изтеглени 26 млн. лв. (7,5% от сумите по влогове в окръга)³⁸², а по-нататък (до началото на август) процесът се разгръща в цялата си пълнота и всеобхватност.

Реакцията на общественото мнение сред българското „мнозинство“ е колкото насочвана, толкова и спонтанно възмутена. Сцените пред ДСК пораждаат стереотипно негодувание. Зловижда се, че получаващи социални помощи възрастни жени сега изтеглят по 10 – 20 хил. лв., че „благодаренстващи семейства“ ликвидират спестяванията си и заминават. Най-вече повсеместно се говори за „баснословните“ суми, с които са разполагали турците. В приведените наблюдения се преплитат предразсъдьци, воайорство или случайно уловени, несистемни и оставащи необяснени факти. Като този, че се теглят влоговете на жените, докато тези на мъжете остават в банката...³⁸³ Числата, които циркулират бързо, преувеличават действителността: в спомени, уловени от по-късните упражнения по устна история, изтеглените от ДСК пари са набъбнали до 4 млрд. лв.³⁸⁴, което неколккратно надхвърля действителните величини.

Една от линиите в коментарите е почудата защо изобщо властите то-

³⁸⁰ **Заседание** на Политбюро на ЦК на БКП, 6 юни 1989. – В: **Леви** Самуел (съст.). Истината за „Възродителния процес“. Документи от архива на Политбюро на ЦК на БКП, с. 67

³⁸¹ Среца на Политбюро с първите секретари на ОК на БКП, 7 юни 1989. Изказване на първия секретар на ОК на БКП в Ловеч. Пак там, с. 113.

³⁸² **МВР**. Справка относно обстановката на 6 юни. – В: **Ангелов**, В. Голямата екскурзия, т. 1, с. 73.

³⁸³ **Обсъждане** на практическите мерки във връзка с обстановката в страната и прилагането на закона за паспортите на българските граждани, 15 юни 1989. – В: **Ангелов**, В. Голямата екскурзия, т. 1, с. 257.

³⁸⁴ **Димитрова**, Донка. Българските турци преселници в Република Турция през 1989 г. (Адаптация и промени в културния модел). – В: **Желязкова**, А. (съст.) Между адаптацията и носталгията. Българските турци в Турция. Международен център по проблемите на малцинствата и културните взаимодействия. С., 1998, с. 81.

лерират вредното (в представата на хората) явление. За основната част от тях естествената мярка би била простата забрана или поне ограничаване на правото за теглене на влоговете. Това, че властите не прибягват към нея, се тълкува като слабост или некомпетентност. От друга страна, години след събитията се прокара различна, конспиративна версия, според която решението да не се спира достъпа до спестяванията, е макиавелистичен ход, целящ да компрометира турската общност. В „безконтролното“ теглене и благосклонното допускане на износа на парични средства извън страната Веселин Ангелов съзира търсенето „преди всичко на пропаганден ефект... Цели се у [също пословично трудолюбивите, но бедни българи] извилите се дълги опашки пред спестовните каси да предизвикат вълна от завист и омраза, повод за поредното и така желано етническо противопоставяне. А когато става въпрос за пари, при това за много пари, това е лесно“. В подкрепа на тезата си В. Ангелов попада в логиката на самата тази манипулация. Той твърди, че десетпроцентното турско население притежава над 30% от левовите спестявания в ДСК³⁸⁵, което противоречи на фактите. Данните на БНБ³⁸⁶ установяват, че към края на 1988 г. в седемте окръга с компактно турско население са депозираны 16,9% от влоговете в Касата. А ако приспаднем дела (трудно установим, но едва ли под 7%) на „българските“ влогове във въпросните окръзи, то ще стигнем до дял на депозираните от турското население пари, приблизително съответстващ на неговото тегло в населението на страната.

Не става дума да се отрича пропагандният потенциал на атаката срещу ДСК, а просто събитието да се постави в икономическия му контекст. *При подобна ситуация всяка власт изпитва изкушението да блокира депозитите и в крайна сметка е принудена да разбере, че такова решение е безсмислено.* Изходът (бил той през 1931, 1989, 1996 или 2014 г.) е в инжектиране на ликвидност в икономиката, с която да бъде посрещнат натискът на вложителите. Негативни от нея има, но алтернативата да се забрани тегленето на влоговете, не е по-добра.

³⁸⁵ Ангелов, В. „Голямата екскурзия“: принудителното изселване на български турци, несполучливият опит за етническо прочистване и най-голямото в Европа преселване на човешки маси от една в друга държава след Втората световна война (юни-август 1989 г.). – В: **Голямата екскурзия**, т. 1, с. 27.

³⁸⁶ ЦДА, ф. 132, оп. 15с., а.е. 68. Изменение на свободните парични средства на населението.

През лятото на 1989 г. управляващите интуитивно стигат до това разбиране. Те се вслушват и в инстинкта си за самосъхранение, усещайки, че административната забрана би взривила обстановката до неуправляеми бунтове. Вероятно са си давали сметка и че блокирането на влоговете би предизвикало парализа на икономиката. От друга страна, дългият опит в планирането ги е научил, че държейки всички *вътрешни* стопански лостове в свои ръце, те могат да наляят практически произволно количество ликвидност, което да потуши пожара. В системата на монобанка балансите на ДСК и БНБ са консолидирани, така че трансферът на средства става без никакво триене, като в скачени съдове. И когато в средата на юни дилемата се поставя, властите разглеждат двете опции, но прилагат ликвидния вариант. БНБ отначало иска да ѝ бъде оставена вратичка и ако „въпреки взетите мерки или до тяхното реализиране някое поделение на ДСК се окаже без парични знаци и БНБ не бъде в състояние да осигури банкноти, председателят на ДСК да обявява временно отлагане на плащанията по спестовните влогове на гражданите до осигуряването на необходимите парични средства.“³⁸⁷ В същото време всичките ѝ действия са насочени към осигуряване на безпроблемно посрещане на търсенето на налични пари. Опцията за суспендиране изплащането на влоговете е отхвърлена от правителството, като банката се позовава на „компетентните висши органи у нас“, решили и в условията на извънредна ситуация „ДСК да осигурява безпрепятствено пълно изплащане на заявените от гражданите суми за теглене“³⁸⁸.

В крайна сметка властта се справя с непосредствения проблем. Това обаче става при неизбежната висока монетарна и фискална цена. Таблица 15 описва статистически нейните измерения и механизма на заплащането ѝ. Пряко експонирана на шока и ключов елемент от механиката е ДСК.

ТАБЛИЦА 15

Протоколите от заседанията на Управителния съвет на Касата (цен-

³⁸⁷ Пак там, л. 63. Докладна записка от председателя на БНБ Васил Коларов до председателя на Министерския съвет Г. Атанасов, 15 юни 1989. Строго поверително.

³⁸⁸ ЦДА, ф. 132, оп. 15с., а.е. 75, л. 16. Писмо на председателя на БНБ Васил Коларов до търговския представител на СССР в НРБ Валентин Дяков, 14 юни 1989. Строго поверително.

тралното ѝ управление) предлагат интересна гледна точка към реакцията ѝ.³⁸⁹ Фрапиращото в тези документи е, че през най-острата начална фаза от атаката (13 – 30 юни) в тях няма и следа от решения за посрещане на кризата. На 13 юни съветът се занимава с предложение на Банксервиз, с новия Правилник за банките, с „план-програма за работата на ДСК за по-нататъшно единение на българската социалистическа нация“ (задължителното вземане на отношение към поредния стратегически партийен документ, в случая приет на 11 април). При следващото заседание от 30 юни основна точка е отново предложение на Банксервиз.

Едва на 27 юли е регистрирана първата реакция на управителното тяло. Наред с извършените ревизии, пробег на автомобилите, целевите награди, закупуването на апартаменти от служители и пр. то разглежда и резултатите от дейността през I полугодие на 1989.³⁹⁰ Протоколът съдържа антикризисни решения, но те са записани без нотка от паника и дори притеснение. Катастрофалните факти и числа за първите шест месеца на годината (вж. *Таблица 15*) просто се вземат за сведение, а мерките са формулирани стегнато, в стила и духа на рутинни мероприятия.

Възложено е до 15 август поделенията на ДСК да разработят пълни анализи и прогнози по изпълнението на плана по влогонабирането, кредитирането и балансовата печалба до края на годината. Въз основа на тях се очаква съставянето на „програми за изпълнение и преизпълнение на плана за влогонабирането (намаляване на сумата на намалението), за увеличаване доходите от кредитирането, за икономии по разходите с оглед осигуряване изпълнението на плана за печалбата“. Дори чисто вътрешни служебни документи не рискуват да се отклонят от официалния език на успеха. Те измислят витиевати обороти (говорят с втори разлики за „намаляване на намалението“), само и само да не излязат от реториката за преизпълнение на плана (който, разбира се, ще бъде своевременно коригиран надолу). В по-конкретен смисъл се предвиждат изготвяне на „компенсационна про-

³⁸⁹ ЦДА, ф. 361, оп. 12., а.е. 99 – 104. Протоколи на управителния съвет на ДСК, 24 януари – 21 ноември 1989.

³⁹⁰ ЦДА, ф. 361, оп. 12, а.е. 103. Протокол № 12 от 27 юли 1989; Пак там, а.е. 102. Резултати от дейността на ДСК през I полугодие на 1989 г.

грама като актуализация на плана за 1989“ и формиране на работна група, „която до обобщи получените резултати досега и да предложи на управителния съвет решения за ликвидиране на дебитните остатъци по влоговете, редовността на заемите и т.н. на *отпътувалите* (курсивът е мой, Р. А.) граждани.“. Тя трябва да обобщи всички указания и телекси по тези проблеми, издадени след 19 май, и да изготви циркулярно указание до клоновете относно действието на Закона за паспортите.

През следващите месеци Управителният съвет продължава да се занимава с текущи и битови въпроси. На 3 август е разгледан само проблемът с възстановяването на Стражица след земетресението от 1986 г., а на поредното заседание (чак на 17 октомври) няма нито една точка, свързана с атаката срещу банката. Налице са и два протокола, където „всички материали са приети в оперативен порядък“. Показателно е, че тревогите на ръководството се изместват към нова – в известен смисъл сродна, но от съвсем различен характер – заплахата. Очаква се ново масово теглене на влогове, този път от заминаващи българи след либерализирането на пътуванията от 1 септември. Темата се появява често в разискванията на партийната върхушка през лятото на 1989 г., а в случая заминалите вече се третират като чуждестранни лица, голяма част от които няма да се завърнат. На 17 октомври Управителният съвет на ДСК протоколира³⁹¹, че с приемането на Закона за задграничните паспорти „се извършва масово изтегляне на влогове от български мюсюлмани. От 1 септември влиза в сила новият закон и се очаква около 250 000 българи да отпътуват зад граница за различен срок. Има вероятност тези хора да изтеглят изцяло влоговете си, без дори това да е необходимо“. По-притеснено, отколкото през лятото, ръководството решава да бъдат финансирани два десетминутни телевизионни филма (по договор от 24 август за по 7000 лв. и отделно заплащане за излъчването). Единият следва да осигури „силно въздействаща и широко проникваща пропагандна дейност за запазване влоговете по сметка 11“ („Влогове на чуждестранни лица в местни лева“), а другият да пропагандира „действието по обслужването и кредитирането на фирми на гражданите, тъй като засега твърде слабо се развива дейността“.

³⁹¹ ЦДА, ф. 361, оп. 12, а.е. 104, л-19. Протокол от 17 октомври 1989.

Разбира се, апаратът на ДСК (общо тя наема 7680 служители) не е стоял със скръстени ръце и подробно документира процесите. Днес събраните текущи данни³⁹² позволяват прецизно да бъде очертана динамиката на атаката към банката през юни-юли, нейното постепенно отшумяване от август нататък, последиците за институцията и за цялата икономика. Подолу те са систематизирани в няколко пункта.

- Според различни оценки изтеглените суми от ДСК през май-август са между 6,9 и 8,2% от всички влогове в банката, а в три от основните райони с турско население, изтегленото през юни представлява 31 – 38,7% от влоговете. (Вж. Таблица 15.) В отделни моменти интензивността е пределна, като през втората десетдневка на юни са теглени по 90 млн. лв. дневно³⁹³, или 3% от влоговете на цялата Каса. Това е несравнимо с нормални години (например 1988 г.) и е трудно удържимо за по-продължително време от която и да е финансова институция.

- Всички планови задачи за 1989 г. са сринати от резултатите за юни. (Вж. Таблица 15.) Нетното изменение на влоговете е отрицателно (–300 млн. лв.) при планиран прираст за годината от 600 млн. лв.

- *Основният макроикономически резултат е рязко редуцираният потенциал на ДСК да изпълнява обичайната си фискална функция на източник на ресурси за бюджета и за финансиране на икономиката.* Прирастът на източниците на средства на банката към 30 юни 1989 г. е намалял 80 пъти спрямо същия период на 1988 г. (от 847 на 10,4 млн. лв.). Регистриран е съответен огромен спад (над 800 млн. лв.) в прираста на „Други активи“, т.е. на средствата, „предепозирани“ от Касата в БНБ. През лятото на 1989 г. парите, с които ДСК в обичайни времена е увеличавала сметката си в БНБ, са използвани практически изцяло за посрещане на тегленията на вложителите. (Остатъкът по тази сметка се стопява с 263 млн. лв.) Така

³⁹² Вж.: Резултати от дейността на ДСК през I полугодие на 1989 г. (ЦДА, ф. 361, оп. 12, а.е. 102); Докладна записка относно резултатите от дейността на ДСК през 9-месечieto, задачите до края на 1989 г. и преустройството в системата на ДСК, 21 ноември 1989 (ЦДА, ф. 361, оп. 12, а.е. 103); Годишен отчет по дейността на ДСК (Централно управление) за 1989, април 1980 (ЦДА, ф. 361, оп. 12, а.е. 198).

³⁹³ ЦДА, ф. 361, оп. 12, а.е. 103, л. 27. Резултати от дейността на ДСК през I полугодие на 1989.

са генерирани едновременно кредитен (изчезване на ресурси за рециклиране в икономиката) и монетарен (изливане на налични пари) шок.

- Отчасти противодействащ фактор е прирастът на спестяванията сред нетурското население. В отчета на ДСК за полугодieto е посочено, е „в незасегнатите от заминаващите ислямизирани българи райони прирастът по влоговете е значително по-висок [с 83 млн. лв.] от този през същия период на м.г.“³⁹⁴. Това е обясним защитен рефлекс в напрегнатите политически и икономически условия.

- През юли-септември процесите започват постепенно да отшумяват и някои тенденции се обръщат. В края на юли атаката към банката е затихнала. През август и септември тегленията се нормализират, като размерът им се връща към средномесечния от предишни години. Към края на третото тримесечие е регистриран по-солиден положителен прираст на ресурсите на ДСК, като за август-септември общо за страната той компенсира намалението до края на юли³⁹⁵. Това ѝ позволява да увеличи средствата, депозирани в БНБ. В шестте окръга обаче резултатите по влогонабирането до края на октомври остават нетно отрицателни: общото намаление за десетте месеца е от 684 млн. лв. при планирано за годината увеличение от 112 млн. лв. А за Касата като цяло изоставането от годишната програма далече не е преодоляно: изпълнена е едва 3,5% към края на септември; прирастът на влоговете е от 117,3 млн. лв. при планирано годишно увеличение от 670 млн. лв.

- Въпреки съвземането през последното тримесечие на 1989 г. *цялостните резултати за годината остават отрицателни и с негативни макроикономически последици*. Подобрените резултати и значително повишият прираст, отколкото през 1988 г., на влоговете извън районите с компактно турско население не връща динамиката от „добрите“ години. Подготвените по решение на ръководството на ДСК компенсационни програми са оценени като „далече под възможностите за разкриване на

³⁹⁴ Пак там, л. 28.

³⁹⁵ ЦДА, ф. 361, оп. 12, а.е. 104, л. 72. Докладна записка относно резултатите от дейността на ДСК през 9-месечието, 21 ноември 1989.

допълнителни резерви“ както в засегнатите, така и в незасегнатите райони.³⁹⁶ Драматично (двойно спрямо 1988 г.) се е забавил общият прираст на спестяванията на населението (близо три пъти този на спестовните влогове) и съответно капацитетът за кредитиране на икономиката. Това се дължи най-вече на изтеглената ликвидност, но и на нехарактерния за плановото стопанство изпреварващ прираст на стокооборота (6,7%) над този на доходите (6%): аномалията е пряко отражение на трескавите покупки на изселващите се през лятото. В края на 1989 г. остатъците по влоговете в Кърджалийския клон на ДСК са с 53% по-малко, отколкото в началото на годината, в Разградския – с 32%, а в останалите пет (без Хасковски) – между 2 и 16%.³⁹⁷ В тези окръзи чувствително е намалял средният остатък на партида. За отбелязване е, че в селата се е свила самата маса на влоговете, докато в градовете се забавя прирастът им спрямо 1988. (Вж. Таблици 6 и 7.) Нарастването на остатъка по сметката на ДСК в БНБ за цялата 1989 г. е минимален (45 млн. срещу 775 млн. през 1988 г.). Увеличените му през третото и особено четвъртото тримесечие (компенсирало изтеглените по нея суми през годината) е използвано за предоставяне на нов (след 1988 г.) заем за бюджета (Министерството на финансите) от 500 млн. лв. Така финансирането на икономиката (вкл. на нейните загуби) се е лишило от основен източник и е изместено от покриване на спешните текущи нужди на държавата.

• Ако в средата на годината финансовото здраве и перспективи на ДСК са разклатени, то в края на 1989 г. те са възстановени до поносимо равнище. Сегментът с жилищноспестовните влогове е засегнат значително по-малко от събитията, а банката успява да поддържа редовното обслужване, както и нищожния дял просрочия по жилищните кредити и по заемите за текущи нужди. Стабилизираща роля изиграват и приходите от лихви, изплащани от БНБ и от бюджета, които са съществен дял от дохода на Касата и не се влияят от изселването. Така, въпреки случилото се, облагаемата печалба и внесеният

³⁹⁶ Пак там, л. 73.

³⁹⁷ Има известно разминаване с поместените в Таблица 14 данни за териториалното разпределение на влоговете.

данък са нараснали в абсолютно изражение. Леко и несъществено е подкопана рентабилността, отчасти поради по-високите разходи, свързани със значителното усилие по обслужването на вложителите през лятото.

Колкото и странна да изглежда атаката срещу ДСК, тя трябва да бъде поставена в исторически контекст. Уместно е да се посочи, че по време на първата вълна от 1950 – 1951 г. се наблюдава сходен феномен, макар и в по-ограничени мащаби. Годишният отчет на БНБ за 1951 г. регистрира „намаляването на индивидуалната спестовност“, което освен с други специфични причини свързва и със заминаванията за Турция.³⁹⁸ „Изселващите се турци ликвидираха имотите си и изтеглиха влоговете си, като използваха получените средства за покупка на облекло, домашни вещи и др., които да изнесат при изселването си.“ Мотивацията и механизмът са идентични на тези от 1989 г. Паричната статистика отбелязва свиване на индивидуалните влогове с 1% (с 20% на срочните и с 3,5% на спестовните), което обаче не е панически процес, несравнимо е по обхват с наблюдаваното през 1989 г. и не води до същите макроикономически последици. От значение е и отбелязана поведенческа разлика. Ако през 80-те години реакцията на българското „мнозинство“ е да засили спестовността си като защитен рефлекс срещу нарастващата несигурност, в началото на 50-те то тегли от влоговете си за покупка на освободени турски имоти. Докато през късния комунизъм държавата поставя под контрол прехвърлянето на движимости, в зората на режима това са все още *частни* сделки.

Има и втори прецедент, който обаче е с обратен знак. Това е психозата, породена от слух за предстояща обмяна на парите и довела до трескаво *депозиране* в ДСК през декември 1985 г. Двамата епизода са свършено симетрични монетарни турбуленции.

Слухът тръгва от София и се разпространява мигновено из страната, предизвиквайки едно от малкото икономически явления, обявени (в случая – в Годишния отчет на БНБ за 1985 г.) за *необичайни* от самия режим. Страхът е дълбоко напластен в общественото съзнание от трав-

³⁹⁸ ЦДА, ф. 132, оп. 3с., а.е. 28, л. 18, 20. Годишен отчет на БНБ за 1950 г. Строго поверително (в 10 екземпляра).

матичния спомен за паричните реформи през 1947 и 1952 г., които имат открито конфискационен характер.³⁹⁹ Той е част от постоянния слухов фолклор на българския комунизъм и със своята упорита дълготрайност навява паралел със стресиращата памет за хиперинфлацията в Германия. Внезапните появи на призрака за парична обмяна задвижват на нерегулярни интервали по-малки или по-значими ресурси на населението от/към ДСК. Вината често се приписва на турската пропаганда, а през годините на „Възродителния процес“ внушението е още по-лесно: тя ту е обвинявана, че подстрекава „изтегляне на спестовни, жилищни и др. влогове от ДСК поради това, че „щяло да бъде направен заповед за спестяванията на [българските турци] от властите“, ту че насърчава „тяхното безразборно и безцелно похарчване или обратно връщане в ДСК поради слуха за „предстояща обмяна на парите“.⁴⁰⁰

През декември 1985 г. страхът от обмяна *не извежда*, а *слага* пари в спестовната каса. При добра воля потокът би могло да се тълкува като неочакван прилив на доверие във финансовата институция. Но той всъщност е смътна прогноза, че предвижданото събитие ще посегне на наличните пари, а не на влоговете. В течение на декември 1985 г остатъкът по влоговете в ДСК *нараства* с 1344 млн. лв., което двукратно превишава чистия им прираст през предходните 11 месеца на годината⁴⁰¹, а спестяванията се увеличават с 2180 млн. лв. при план 746 млн.⁴⁰² За мащаба на местно равнище говори справка от Шуменски окръг (интерпретирана

³⁹⁹ Относно паричните обмени през 1947 и 1952 г. вж.: **120 години БНБ, 1879 – 1999; БНБ. Сборник документи. Т. IV (1930 – 1947), V (1948 – 1990).** Под общата редакция на Р. Аврамов. С.: БНБ и Държавна агенция „Архиви“. 2045, 2009. Те са осъществени в изключително кратки срокове, поставят горна граница за обменяните суми и конфискуват спестяванията над определен размер.

⁴⁰⁰ ЦДА, ф. 28, оп. 24, а.е. 455, л. 65. Отговори на въпроси относно работата на групите докладчици и агитационните колективи, на пропагандистите и лекторите от районите, в които живеят компактни групи българи с възстановени имена. Без дата, между октомври 1985 и март 1986.

⁴⁰¹ Годишен отчет на БНБ за 1985 г., част 1, с. 55. Строго поверително, от особена важност (написано в 1 екземпляр, фотокопирано в 29 екземпляра).

⁴⁰² Пак там, ч. 2, с. 28 – 29.

като индикация за многото пари у турското население), където спестяванията от 8 млн. лв. в края на ноември през декември достигат 40 млн.⁴⁰³

Сумите са значителни за онзи момент. В абсолютно изражение *прирастът* на влоговете през декември 1985 г. напълно съвпада с *изтеглените* от Касата пари през юни 1989 г. Но монетарният и фискален ефект е точно противоположен. Ако през 1989 г. атаката срещу ДСК излива ликвидност и подхранва паричната емисия, то през декември 1985 г. се случва симетричното изваждане на пари от обращението. Ако през 1989 г. тегленето на влогове подкопава финансирането на бюджета и на икономиката чрез средствата на населението, то през 1985 г. опашките за внасяне на пари в банката предоставят на държавата значителни допълнителни възможности.

Подозрителната еднопосочност с нейния интерес позволява да се изкаже хипотезата, че слухът е манипулативно дирижиран от властите. Неслучайно през 1985 г. кредитните ресурси, насочени към бюджета се увеличават експлозивно. Освен това по този начин в ДСК са върнати изтеглени през февруари пари, когато около преименуването е отбелязано нетипично интензивно изтичане на влогове от Касата. Добре дошлите за фиска събития се случват в края на една стопански изключително неуспешна година и в условията на все още силно напрежение около „Възродителния процес“. Подаръкът не идва от никъде: за всесилната и всепроникваща власт, която разполага с всички средства за обработка на обществените настроения, е напълно по силите да си го организира сама.

II.3.2.2

Парична емисия

■ Трансформирането на влоговете в налична ликвидност чрез парична емисия е каналът, по който атаката срещу ДСК се превръща в монетарен проблем. В системата на монобанката това става на практика автоматично, тъй като *всички* средства на Касата се намират в БНБ. Парите ѝ в национал-

⁴⁰³ ЦДА, ф. 136, оп. 84, а.е. 945, л. 143. Стенограма от подготвителното съвещание под ръководството на Г. Стоичков за обсъждане на проекта за постановление и програма за разместване на трудови ресурси, 23 януари 1986.

ната банка са (по съвременния термин) своеобразни задължителни резерви, но несравнимо по-високи от днешните стандарти, когато не превишават 10% от привлечените ресурси на търговските банки.

Статистическите следи на процеса са отразени в *Таблица 16*.

ТАБЛИЦА 16

Балансът на Главната каса на БНБ през отделните месеци на 1989 г. показва ускорение в прираста на кредитното салдо (емисията на банкноти и монети) през месец май и изключителен темп (месечен растеж от над 10%) през юни, преди постепенно да се успокои на познати нива през следващите месеци. Огледалното движение е в дебитното салдо на Главната каса (банкнотите и монетите в резервната каса на БНБ), което симетрично се свива през март, април, най-вече през юни (наполовина) и през август. С усилията на БНБ през септември обемът банкноти в резервната каса е частично възстановен на равнището от април-май.

Очевидно посрещането на масовите тегления от ДСК през лятото на 1989 г. е било възможно най-вече за сметка на ускоряване кредитните обороти (емисиите) и на посягане към банкнотния резерв. „Само за 14 дни от началото на м. юни [тя] беше принудена да пусне в обръщение банкноти за 512 млн. лв., което е с 510 млн. лв. повече в сравнение със същия период на миналата година. За сравнение... за цялата 1987 г. банката е пуснала в обръщение 634 млн. лв, а през 1988 г. – 717 млн. лв.“⁴⁰⁴ Същевременно „в съответствие с дългогодишната практика, с оглед на осигуряване обслужване на налично-паричния оборот, БНБ поддържа резерв от банкноти в Главната си каса и в клоновете, приблизително равен на едногодишната потребност. Главната каса на банката все още „продължава да снабдява безотказно банковите клонове с парична наличност. В резултат на това обаче резервите от банкноти в Централното хранилище застрашително намаляха и се създава реална опасност да бъдат преустановени плащанията поради изчерпване на банкнотите. За да не се допусне това, се налага да се приемат екстрени

⁴⁰⁴ ЦДА, ф. 132, оп. 15с., а.е. 75, л. 60. Докладна записка от председателя на БНБ В. Коларов до председателя на Министерския съвет Г. Атанасов, 15 юни 1989. Строго поверително.

допълнителни мерки⁴⁰⁵. В този най-напрегнат момент (средата на юни) се появяват тесни места дори в превоза на купюрите. От БНБ сигнализират на управление „Тил“ в МВР, че „във връзка с рязкото нарасналите потребности от налични пари на банковите клонове от някои райони на страната, Главна каса на БНБ не е в състояние с наличните три товарни автомобили да осигури редовно снабдяване на банките с парични знаци“ и моли за осигуряване на два закрити товарни автомобили от по над 5 т. и четири пилотиращи леки коли, снабдени с радиовръзка.⁴⁰⁶

След успокояването на обстановката празнината, оставена от изтеглените банкноти и монети, започва частично да се запълва. Въпреки това, всички обобщаващи *годишни* показатели за емисионната дейност на БНБ за 1989 г. регистрират пикови стойности. Най-синтетичният индикатор (*емисионният резултат*) отбелязва силно нарастване (74%) спрямо 1988 г., което е непосредствено свързано с рязкото увеличение на негативното салдо по разплащанията ѝ с ДСК. Приносът на седемте окръга с турско население се равнява на 3/4 (29% само за Кърджалийски) от общия емисионен резултат за страната, което локализира основният източник на парична експанзия. Процесите са уловени и от променения общ прираст на свободните парични средства на населението (налични пари + спестявания в ДСК): ако в нормални години наличните пари в обращение са около 1/3 (до половината) от него (а в извънредни ситуации с обратен знак като през 1985 г. техният абсолютен обем намалява), то през 1989 г. дялът им достига 60%. За същото говорят годишните данни от оборотната ведомост на БНБ за банкнотната емисия (кредитно салдо, кредитни и дебитни обороти) и за наличностите в резервната каса на банката. Естествено, плановете за паричното обръщение през 1989 г. са далече надхвърлени.

БНБ следи развитието на проблема, но се опитва да го омаловажи. С терминологични аргументи председателят на банката Васил Коларов иска да внуши на вътрешния министър Д. Стоянов, че атаката срещу ДСК не

⁴⁰⁵ Пак там, л. 61, 62.

⁴⁰⁶ ЦДА, ф. 132, оп. 15с., а.е. 75. Писмо от зам. Председателя на БНБ К. Заркова до н-к управление Тил на МВР, 13 юни 1989 г. Строго поверително.

представява опасност. „Погледнато в чисто левово отношение, не бива да се счита, че въпросните около 1 млрд. лева влошават допълнително пропорцията между стоките и парите у нас. Тези левове са част от общата сума на непохарчените пари на нашето население, която възлиза на около 25,5 млрд. лева. По принцип тегленето на спестяванията не променя общия размер на непохарчените пари, а само увеличава едната им компонента във вид на парични знаци за сметка на намаляване на втората... – спестените в ДСК суми, които по Закона за ДСК са гарантирани от държавата и винаги могат свободно да бъдат теглени от спестителите.“⁴⁰⁷ Влоговете се третират като горещи (най-ликвидни) пари⁴⁰⁸, за които е предвидено стоково „обезпечение“. Това отчасти е вярно, тъй като голяма част от тях са принудително депозирани и може във всеки момент да се излеят от ДСК; от друга страна обаче, въпросното стоково покритие е вечно изплъзващото се.

В годишния доклад на БНБ за 1989 г. има само един пасаж за монетарното отражение на изселването. Макар и писан през 1990 г., старият език и отношението към събитията от 1989 г. са запазени: използван е някогашният евфемизъм, няма позоваване на политическите причини; всичко се свързва със закона за паспортите; набляга се на „героизма“ на банковите служители от ДСК. Паричната експанзия през лятото е дефинирана като „чувствително трансформиране на средства по влоговете в налични пари... [от] част от населението, главно през юни-август... Само за посочените месеци прирастът на наличните пари беше близо 4 пъти по-висок от нарастването през същия период на 1988“⁴⁰⁹. Отбелязва се, че през септември и последното тримесечие на 1989 г. то се забавя за сметка на увеличаване на средствата по влоговете.

Поставена в исторически контекст, емисията, свързана с изселва-

⁴⁰⁷ ЦДА, ф. 132с., оп. 15, а.е. 10, л. 29 – 34, Докладна записка от председателя на БНБ В. Коларов до члена на Политбюро на ЦК на БКП Димитър Стоянов относно изнасянето на българска валута от лицата, които пътуват за Турция, и евентуалните отрицателни последици за икономиката на нашата страна, 29 юни 1989.

⁴⁰⁸ В съвременната терминология това са *тесните* пари (M1) – налични банкноти и монети + разплащателни сметки в банките.

⁴⁰⁹ Годишен отчет на БНБ за 1989 г. Юли 1990 г., с. 20.

нето, е също екстремална. При първата вълна от 1950 – 1951 г. не се наблюдава подобен монетарен феномен и паричната статистика на БНБ не отбелязва отражение върху динамиката на емисията.⁴¹⁰ През 1950 г. паричното обращение се свива (като причини са посочени технически промени в управлението на емисията или слаба селскостопанска реколта), а през 1951 г. колебанията му по тримесечия са по-слабо изразени. Възможно е ускоренията през третото тримесечие на 1950 и на 1951 г. да имат връзка с изселването, но това е трудно установимо, а и макроикономическият им ефект е несъизмерим с този от 1989 г. Общият икономически контекст в началото на 50-те години е различен, ролята на парите в икономиката е по-слабо, обхватът на спестяванията от банковата система – по-нисък. Така дори вече споменатото теглене на влогове през 1950 г. не е било в състояние да причини съпоставими последици.

В доклада на БНБ за 1989 г. динамиката на емисията е само констатирана, без да се коментират отраженията ѝ върху паричната политика. Единственото споменато е забавянето в обращаемостта на оборотните средства, довело до нарастване на краткосрочните оборотни кредити. Премълчана е основната последица от прекомерната парична емисия за всяка икономика (била тя пазарна или планова) каквато е нагнетяването на инфлацията. В разгара на събитията от лятото на 1989 г. растежът на цените започва да придобива статистическо измерение, но картината следва да се допълни от две уточнения.

Първото е непосредствено свързано с изселването на турците и поспециално с масовия износ зад граница на български левове от заминаващите. Той отчасти и временно *стерилизира* (неутрализира) ликвидността от паричната емисия, отклонявайки инфлационния натиск от местния пазар, доколкото част от наличните пари не отиват за потребителски разходи в страната. Този поток обаче оказва косвено влияние чрез инвестирането му в чужда валута: масовото търсене на долари обезценява лева както на новооформилия се валутен пазар в Турция, така и на черния пазар в България (вж. III.1.1), което отново подхранва инфлацията.

⁴¹⁰ ЦДА, ф. 132, оп. 1с., а.е. 28, л. 137 – 139. Отчет на БНБ за дейността ѝ през 1950 г.

Второ важно обстоятелство е, че инфлационният натиск, идващ от изселването, се наслагва към другите фактори в същата посока и преди всичко към все по-откритото монетизиране на бюджетния дефицит⁴¹¹. Данните от *Таблица 16* показват как преломна в това отношение е 1988 г., когато предоставените от БНБ заеми на бюджета се удвояват успоредно с нарастването на средствата, отпуснати му от ДСК (вж. *Таблица 13*). Съответно годишната емисия дори леко надхвърля върховите темпове от 1989 г., но остава невидима, защото до голяма степен се утаява в прираста на влоговете, което все още предотвратява изливането на налични пари.⁴¹²

През юни 1989 г. прагът на неуправляемост е преминал и положението става неудържимо. След използване на наличното в резервната каса се стига до физически недостиг на банкноти, което налага да се търси класическото решение с печатницата на пари.

Любопитна е изходната точка от април 1989 г. Месец преди събитията (политически и монетарни) по искане на съветското търговско представителство БНБ планира потребностите си от банкноти за дългосрочен период до 2000 г. Упражнението дава повод на банката да констатира два концептуални пропуски.⁴¹³ От една страна, се оказва, че МИП няма разработен за толкова далечна точка планов баланс на паричните доходи и разходи на населението, който е традиционният инструмент за прогнозиране на потребността от налични пари. Поради това БНБ просто екстраполира „трайното съотношение“ между растежа на националния доход и масата на парите в обращение. От друга страна обаче, този примитивен начин за предвиждане на търсенето на пари се сблъсква с пълното неразбиране за инфлацията. Недъгавото развитие на българската икономическа наука, където за такова понятие просто няма място, се е превърнало в практически проблем. БНБ чистосърдечно признава, че „тъй като засега все още не са изяснени теоретически същността и причините за инфлационните процеси в страната, не са разработе-

⁴¹¹ Финансиране на дефицита не чрез нови данъци и/или вътрешен дълг, а чрез преки заеми от централната банка, т.е. чрез печатницата за пари.

⁴¹² По други данни на БНБ увеличението през 1988 г. е слабо, а големият скок е през 1989 г.

⁴¹³ ЦДА, ф. 132с., оп. 15, а.е. 75, л. 6 – 7. Докладна записка от Р. Нацева до председателя на БНБ В. Коларов, 20 април 1989. Строго поверително от особена важност, единствен екземпляр.

ни краткосрочни и дългосрочни програми за забавяне на тези процеси, не са задействани достатъчно ефективни икономически лостове за намаляване на темпа на инфлацията и за оздравяване на финансовите баланси на страната, считаме, че засега не са налице обективни условия за намаляване на прираста на масата на парите в обръщение (емисията) и съответно намаляване на потребността от банкноти за обръщението“. Без никаква експертна оценка се прилага „наивната“ прогноза, запазваща дотогавашните параметри.

Когато в средата на юни атаката срещу ДСК достига най-интензивната си фаза, ръководството на БНБ се обръща към съветския доставчик на банкноти (външнотърговската организация „Международная книга“) с молба да изтегли напред договорения график за юни и октомври.⁴¹⁴ Предлага се предвиденото за октомври да бъде получено в края на юли. В същото време на просия („бихме били много признателни, ако ни съдействате“) се искат и допълнителни количества в размер на 1260 млн. лв., които също да бъдат изпратени в края на юли. Впоследствие сумите се оказват точно равни на прираста на наличните пари в обращение за цялата 1989 г., или 6 пъти над наличностите в резервната каса при техния максимум в началото на годината (вж. Таблица 16).

По думите на председателя на БНБ вероятността молбата да бъде удовлетворена, не са големи и доставката на допълнителните банкноти би изисквало в най-добрия случай около половин година. Ето защо банката се ориентира към по-радикално решение. Идеята е в обращение да бъдат пуснати нов тип парични знаци, каквито са *държавните съкровищни билети* и монети с по-висок от съществуващия номинал. Предложението на БНБ е в няколко посоки: издаване на съкровищни билети от 50, 100 и 1000 лв.; отсичане на монети от 50 и 100 лв.; съответна промяна в устава на банката; предоставяне на право на ДСК да отлага временно плащанията по спестовните влогове „до осигуряване на необходимите парични средства“.⁴¹⁵ Решението на правителството от следния ден обаче е с по-ограничен обхват. Одобрени-

⁴¹⁴ ЦДА, ф. 132, оп. 15с., а.е. 15, л. 15 – 16. Писмо на председателя на БНБ В. Коларов до търговския представител на СССР в НРБ Валентин Дяков, 14 юни 1989. Строго поверително.

⁴¹⁵ ЦДА, ф. 132, оп. 15с., а.е. 75, л. 61, 62. Докладна записка от председателя на БНБ В. Коларов до председателя на Министерския съвет Г. Атанасов, 15 юни 1989. Строго поверително.

те номинали за съкровищни билети са от 50 и 100 лв., а за отсичане на монети – от 20 и 50 лв., при това не от по-високо качество, а от обичайната медно-никелова сплав.⁴¹⁶ Допълненията в устава на БНБ са въведени (добавено е правото ѝ да пуска в обращение и да насича за сметка та МИП/МФ освен банкноти и монети и да издава държавни съкровищни бонове). Но което е особено важно – отхвърлено е предложението ДСК да може да суспендира плащанията по влоговете, и на председателя на БНБ е дадено право до края на 1989 г. да разрешава ползването на мобилизационния запас от банкноти в банките.⁴¹⁷ Така, като цяло отговорът на Министерския съвет е по-малко паникьорски и по-прагматичен от реакцията на БНБ.

Капацитетът за отпечатване на съкровищни билети в България обаче е ограничен. Държавната печатница за ценни книжа е в състояние да изработи билетите само при ниско качество и защита, сравними с чекове за Кореком. Отново се опира до съветското производство, което изисква поне 6 месеца. Прието е компромисно предложение за едновременно спешно задание на българската и на съветската печатница, а ако до съветската доставка БНБ продължава „нормално да удовлетворява потребностите от банкноти“, то ще бъдат пуснати направо по-качествените съветски билети. В случай че се наложи използването на българските, те ще бъдат въведени в обращение като „така да се каже, временни“ и при получаване на съветските постепенно ще бъдат изтеглени. Същевременно се предлага („както ни бе препоръчано от съветските другари“) директно ходатайство на българския премиер пред съветския.⁴¹⁸

⁴¹⁶ Новите монети от 20 и 50 лв. (емисия 1989) са пуснати в обращение почти веднага, още на 28 юни. По инструкцията на БНБ те следва „да се използват при изплащане на средства за заплати и изкупуване на селскостопанска продукция... [но] да се приемат безотказно и са задължителни при приемане от всички и при всички видове плащания“. (ЦДА, ф. 132, оп. 34, а.е. 43, л. 49 – 50. Пускане на нови разменни монети.)

⁴¹⁷ ЦДА, ф. 132, оп. 15с., а.е. 75, л. 28 – 30. Решение на Министерския съвет № 92 от 16 юни 1989 за издаването на държавни съкровищни бонове и отсичане на монети. Поверително.

⁴¹⁸ ЦДА, ф. 132, оп. 15с., а.е. 75, л. 66 – 68. Докладна записка от министъра на икономиката и планирането Ст. Овчаров и председателя на БНБ В. Коларов до министър-председателя Г. Атанасов относно утвърждаване на заданията за проектиране и изработване на държавни съкровищни билети, 19 юни 1989. Строго поверително.

Българската страна подновява постъпките пред съветския търговски представител в София, но с оглед постигане на конкретен резултат параметрите се променят. На 26 юни вече се иска доставката на съкровищни билети да стане за сметка на част от договорените за 1989 г. банкноти. Общото количество заявени допълнителни парични знаци (2500 млн. лв. билети + 450 млн. лв. банкноти) е равно на половината от банкнотите в обращение към януари 1989 г. и е близо 15 пъти по-голямо от банкнотите в резервната каса към този момент⁴¹⁹ (вж. *Таблица 16*). Това би променило съществено структурата на паричното обращение в страната.

През следващите дни въпросът с доставките от СССР се развива противоречиво. Допълнителните количества банкноти за 1989 и 1990 г. са отказани (поради недостиг на капацитет), но редовните доставки на някои купюри са ускорени до края на юли, а на други – до края на септември. БНБ се интересува единствено от сроковете (настоява за транспортиране със самолет), а не от цената (приема всякакво оскъпяване, като през 1990 г. се очаква само цената на хартията да нарасне със 100%).⁴²⁰ Малко по-късно съветската страна се съгласява на изработването на съкровищни билети, а българската припряно настоява те да са получени до края на ноември, изпращайки същевременно молба до митниците самолетът с очакваните през юли банкноти да бъде допуснат без митническа проверка „с оглед срочното транспортиране на товара по предназначение“.⁴²¹ В средата на август ускорената доставка на банкнотите е в ход и тя е осъществена през септември (вж. в *Таблица 16* резкия растеж на банкнотите в резервната каса през този месец).⁴²² За сметка на това издаването на съкровищни билети е отложено за юли 1990 г. Причината е в постепенното успокояване на обстановката след началото на юли, което

⁴¹⁹ ЦДА, ф. 132, оп. 15с., а.е. 75, л. 21. Писмо на председателя на БНБ В. Коларов до търговския представител на СССР в София В. Дяков, 26 юни 1989. Строго поверително.

⁴²⁰ ЦДА, ф. 132, оп. 15с., а.е. 75, л. 41. Паметна записка от Р. Нацева и Л. Иванов за среща с представителя на „Международная книга“ в България, 30 юни 1989. Ръкопис.

⁴²¹ ЦДА, ф. 132, оп. 15с., а.е. 75, л. 42. Писмо от К. Заркова до заместника на търговския представител на СССР в НРБ, 10 юли 1989. Строго поверително.

⁴²² ЦДА, ф. 132, оп. 15с., а.е. 75, л. 52, 53. Писмо на председателя на БНБ В. Коларов до заместника на търговския представител на СССР в НРБ, 14 август 1989. Строго поверително.

намалява потребността от нови емисии. За всеки случай е изразено желание цялото или частичното експедиране на планираните за 1990 г. банкноти да стане до края на април. Съветското предприятие от своя страна се възползва от ситуацията, уреждайки ходатайство от БНБ за по-скорошно получаване на български настолни калкулатори...

Този разказ нагледно показва как функционира печатницата за пари в по-усложнения случай, когато тя не е подръка в България, а изнесена извън страната. Отвъд механиката на събитията, в чисто монетарен смисъл, това е казус на инфлационна емисия, водещ до обезценка на националната валута. А всеки мащабен и бърз подобен процес повдига въпроса за евентуална промяна в монетарния режим.

Съществена икономическа последица от тази най-остра фаза на „Възродителния процес“ е именно поставянето на дневен ред на проблема за парична реформа в България. В неговия по-простоват вид и решение той присъства в предприятиите (макар и останали практически неосъществени) мерки за издаване на съкровищни билети. Ето как председателят на БНБ представя смисъла на тази стъпка. „Понастоящем у нас в обръщение са два вида парични знаци: банкови билети, които представляват дълг на държавата към гражданите, но чрез банката, и монети, които са пряко дълг на държавата към гражданите. До последната парична реформа през 1961 г., а в други страни като например СССР, и сега, освен банкноти и монети, в обръщение се пускат още и съкровищни билети (казначейски билети), които са книжни пари като банкнотите, но са пряк дълг на държавата към гражданите. Естествено, и едните, и другите видове книжни пари се пускат в обръщение от централната банка, в съответствие с определените потребности. Специално емитирането на съкровищни билети се ограничава още в рамките на евентуално установения обем на вътрешния държавен дълг.“⁴²³

Пускането на съкровищни билети всъщност променя действащите към онзи момент принципи на парична емисия. Ако билетите са емитирани в рамките на лимита за вътрешен държавен дълг, те формално не го раздуват, а само го реструктурират, разширявайки дела на *прекия* дълг към населението. Това

⁴²³ ЦДА, ф. 132, оп. 15с., а.е. 75, л. 61, 62. Докладна записка от председателя на БНБ В. Коларов до председателя на Министерския съвет Г. Атанасов, 15 юни 1989. Строго поверително.

увеличава и дела на *монетизирания* държавен дълг, тъй като новият инструмент (както и банкнотите) е непосредствено изискуем, но за разлика от тях представлява *пряко* задължение на държавата без формалното посредничество на БНБ. Съкровищните билети са де факто приравнени към монетите, те са по-лесен и по-евтин способ за увеличаване на паричната емисия. Така една от бариерите пред предлагането на налични пари е вдигната: то не е стегнато в традиционното менгеме на прогнозните парични приходи и разходи на населението. *Неявно* е прокарана проинфлационна парична реформа.

Сред населението се връщат очакванията за „смяна на парите“, понякога разкрасени с по-живописни коментари, като този, че ако тя не помогне, „поне ще бъде променен цветът им“. ⁴²⁴ А квадратурата на кръга за режима е как хем да се бори с надигащата се инфлация ⁴²⁵, хем да не посяга на идеологическата догма за фиксираните цени. Защото онова, което се случва в икономиката, е *инфлация на разходите* (помпат се доходи и разходи на държавата и предприятията) докато цените остават непокътнати и следователно предлагането не реагира. При това положение раздутата емисия може да има само две прояви: увеличаване на стоковите дефицити и съответно нарастване на принудителните спестявания; разширяване на черния валутен пазар. Именно тези два канала са силно повлияни от изселването на българските турци. През лятото на 1989 г. спестяванията не се групат (както в „нормално функциониращата“ планова икономика), а с атаката срещу ДСК те се топят. И докато в спокойни времена „незаконният“ валутен пазар е съвсем познато явление, поставено все пак под известен контрол, то през летните месеци на 1989 г. той придобива непознат дотогава обхват с пряко отражение върху стабилността на лева. Изнесените банкноти (смята се, че общото им количество, свързано и с други причини, е от около 1 – 1,5 млрд. лева ⁴²⁶) се разменят зад граница

⁴²⁴ ЦДА, ф. 1Б, оп. 55, а.е. 889. Информации от кореспондентите на БТА за общественото мнение и коментарите за българо-турските отношения и масовото изселване, 23 юни 1989.

⁴²⁵ Тези въпроси разглеждам подробно в: *Пари и де/стабилизация в България 1948 – 1989*. С.: Ciela, 2008.

⁴²⁶ За сравнение – националният доход през 1988 г. възлиза на 30 млрд. лева, а БВП през 1989 г. е грубо оценен на 42 млрд. лв.

по курс за долара, който многократно надвишава официалния от 2,60 лв., като така прави *видима реалната обезценка на националната валута* (вж. III.1.1).

Събитията катализират монетарния проблем и предизвикват обмисляне на радикални сценарии в паричната политика, които иначе – макар ситуацията да води именно в тази посока – правителството не би обсъждало. Споменаваните мерки тръгват от елементарното, но стигат далече.

В писмо на управителя на БНБ до Д. Стоянов са предложени четири варианта за противодействие на износа на банкноти. Най-простият се свежда до засилване на митническия контрол. Без никакви уговорки (ситуацията е спешна и вече няма време за тънки експертно-догматични обосновки) на масата е сложено и евентуално увеличаване на курса на около 5 лв. за долар, т.е. по-рядка от предлаганата по други поводи от банката девалвация. Третата и значително по-мощна опция е за парични обмяна, чиито недостатъци обаче са трезво предвидени.⁴²⁷ „Подготовката и провеждането в бъдеще на една обмяна на най-крупните купюри парични знаци в съотношение 1:1 в съвсем кратък интервал от време след съответното обявяване... биха могли да направят невалидни голяма част от левове извън страната. Все пак необходимо е да се има предвид, че подготовката и провеждането [и] изисква дълъг период от време – от порядъка на около година и половина, и е свързано с твърде големи разходи. Най-важното е, че парична

⁴²⁷ ЦДА, ф. 132с., оп. 15, а.е. 10, л. 29 – 34, Докладна записка от председателя на БНБ В. Коларов до члена на Политбюро на ЦК на БКП Димитър Стоянов относно изнасянето на българска валута от лицата, които пътуват за Турция, и евентуалните отрицателни последици за икономиката на нашата страна, 29 юни 1989. За възможна парична обмяна се говори преди и след писмото на В. Коларов. Подобно предложение е направено от МВР още през февруари 1989 г. със същия мотив (износът на левове). В него се призовава „да се обсъди въпросът за [частичната] обмяна на банкнотите от 10 и 20 лв. в мащаб 1:1. По някои разчети това би струвало около 10 – 12 млн. лв., като в същото време ще се ликвидират над 1 млрд. свободни „незаконни“ левове“. (АМВР, ф. 1, оп. 12, а.е. 76, л. 26. Информация от началника на ЦИОУ – МВР до министъра относно незаконен трансфер на български лева в страната и чужбина и възможностите за неговото ограничаване, 14 февруари 1989.) След писмото на В. Коларов пък юристи предлагат по същия повод „да се обмисли заменянето на едни образци от монети и книжни банкноти с други“. (ЦДА, ф. 1Б, оп. 63, а.е. 128, л. 28. Справка по някои въпроси във връзка с възможни имуществени претенции на български граждани, заминали за Турция, 13 юли 1989.)

обмяна, без да са затворени каналите за изтичане на пари в чужбина, само ще ликвидира натрупаните до обмяната левове. Незабавно след паричната обмяна натрупването ще продължи с новите парични знаци.⁴²⁸

Така се стига до последния вариант, който по парадоксален начин обсъжда онова, което предстоеше да се случи със стабилизацията от 1991 г. В докладната си В. Коларов отбелязва, че една парична реформа (обмяна) е идентична на *освобождаване на цените*: успоредно със стопяването на левове в чужбина (целта на упражнението) биха се решили и проблеми в страната. Естествено, веднага възниква въпросът за спестяванията, но за разлика от прецедентите през 1947 и 1952 г. режимът съвсем не се чувства достатъчно силен, за да обсъжда акция без „справедливи компенсации“. В докладната е предложен „оптимистичен“ вариант, при който се размиват само *наличните* пари. „Почти същите резултати, както при парична обмяна, могат да се получат и без [тя] да се прави... Достатъчно е наведнъж, на няколко пъти или постепенно държавата да проведе значително увеличаване на основни цени на дребно при *безусловно и пълно* (курсивът мой, Р. А.) компенсиране на доходите на гражданите. При тези операции е възможно, както това е ставало досега у нас, да не се преоценяват (ревалоризират) спестяванията и дълговете по кредитите на населението. Възможно е и е по-справедливо да се възприеме и съответна ревалоризация. Във всеки случай, обаче, при подобни взаимосвързани усъвършенствувания на цените на дребно и доходите, обикновено не се преоценяват наличните парични знаци у населението. Това означава, че те чувствително се обезценяват. По този начин би могла сериозно да се „стопи“ покупателната сила на изнесените в чужбина левове. Естествено, същото ще стане и с останалите налични парични знаци у хората в страната.“⁴²⁹

Прогнозният сценарий на БНБ показва доколко дори технократите не са подготвени за същината на належащите задачи. В него освобождаването на цените все още се мисли като поредно (макар и значително) стъпаловидно или по-рязко мероприятие, подобно на добре познатите предишни ценови *корекции*. Властва илюзията (или по-скоро се лансира

⁴²⁸ ЦДА, ф. 132с., оп. 15, а.е. 10, л. 33, Докладна записка от председателя на БНБ В. Коларов до члена на Политбюро на ЦК на БКП Димитър Стоянов, 29 юни 1989.

⁴²⁹ Пак там.

мистификацията), че едновременно компенсация на доходите и защита на спестяванията е напълно възможна. Даже там, където някои дилеми са напипани коректно, управляващите не си представят стабилизацията извън *мекия, постепенен преход*, който ще продължат да защитават и през най-критичната 1990 г., та чак до сблъсъка с неизбежността при действителното освобождаването на цените и отварянето на автентичен валутен пазар през февруари 1991 г.

II.3.3.

Външен дълг

■ Второ останало завоалирано, но съществено измерение на макроикономическия шок от кулминацията на „Възродителния процес“ е свързано с външната задлъжнялост. Исцелването на българските турци се случва на фона на критична ситуация с дълга към западните кредитори, чиито стопански причини са добре изучени и документирани.⁴³⁰ Отраженията върху него на политическите събития от 1989 г. обаче тънат в сянка, въпреки че съпътстващите ги социален хаос и пълна външна изолация на страната имат основен принос за доунищожаване на кредитоспособността на България, станало публичен факт с мораториума от 29 март 1990 г.

ТАБЛИЦА 17

Динамиката на българския външен дълг в конвертируема валута през 80-те години е отразена в *Таблица 17*. След спадане до най-ниската му точка през 1984 г., неговото необратимо нарастване започва през 1985 г.⁴³¹ В те-

⁴³⁰ Вж.: **Вачков**, Даниел, **М. Иванов**. Българският външен дълг 1944 – 1989. Банкрутът на комунистическата икономика. С.: Siela, 2008; **Иванов**, Мартин, **Цв. Тодорова**, **Д. Вачков**. История на външния държавен дълг на България (1878 – 1990 г.). С.: БНБ, 2009, т. 1 – 3; БНБ. Сборник документи. т. V. С.: БНБ, 2009; Годишни отчети на БНБ за 1980 – 1989 г. (www.bnb.bg).

⁴³¹ Цялостният дългов проблем има четири взаимно свързани измерения. Първото е *външният дълг в конвертируема валута*. Основната му чест е към частни западни банки. Допълнителна и силно специфична категория тук е дългът към специализираните банки на СИВ и към съветски банки (в по-ограничен размер – към банки на други социалистически държави), опериращи в Западна Европа. Второто измерение са *несъбираемите вземания* на България от (про)комунистически режими в Третия свят, които са значи-

чение на пет последователни години (до 1989 г.) задлъжнялостта (основно към западни частни банки и отчасти към капиталовите пазари) се увеличава ежегодно средно с около 1,5 млрд. валутни лв., като това става с особено ускорени темпове през 1987 – 1989 г. Сравнението с валутния план показва как процесът бързо става неуправляем.

Промяната във външната оценка за кредита на България през втората половина на 80-те години (в частност във връзка със събитията от лятото на 1989 г.) може да бъде установена по различни пътища. Най-достоверният, разбира се, би бил да се проучат архивите (протоколи, вътрешни анализи и пр.) на самите банки кредиторки. При невъзможност да се тръгне по този път остават опциите, свързани с наличните у нас статистически и архивни данни, които са едновременно *косвени* и *непълни* индикации.

ТАБЛИЦА 18

Във фонда на Българска външнотърговска банка (БВТБ) в ЦДА са депозиран голям брой договори и кредитни досиета за външните заеми, отпускани на банката.⁴³² които тук са само избирателно разгледани.⁴³³ Досиетата съдържат параметрите на кредитите и сведения за състоянието им към момента на спиране на плащанията в края на март 1990 г. Данните са систематизирани за нуждите на Групата по външния дълг⁴³⁴, натоварена с преговорите за неговото реструктуриране и приключила дейността си с подписването

телен обем, но са обслужвани в минимална степен: това създава огромни ликвидни дефицити за България и генерира нов дълг за тяхното покриване. Трети аспект е рязкото нарастване след 1985 г. на *вътрешния дълг* на държавата към БНБ и към други банкови институции в страната. Накрая, *необслужвани дългове към банковата система* и помежду си трупат предприятията.

⁴³² Това е по същество българският *държавен* външен дълг. Негов формален носител е БВТБ, но през нея е поета основната част от държавно гарантирания дълг на България в конвертируема валута към западни банки.

⁴³³ Надявам се в бъдеще те да станат обект на цялостно статистическо и съдържателно изследване.

⁴³⁴ В различни моменти групата включва съответните министри на финансите, както и служебни лица. Нейно неизменно ядро са председателят на БВТБ Чавдар Кънчев и членът на ръководството на банката Венцислав Антонов, който в частност разработва финансово-математическите модели на сделката.

на споразумението от 28 юли 1994 г. По мнение на някои от създателите на масива в него има неточности, условности, непълноти и неокончателни числа. Но проучването му показва, че той пази релевантна информация, позволяваща да се проявяват редица тенденции, подлежащи на смислена интерпретация, и съответно да бъде построена правдоподобна версия.

Отпуснатите заеми през втората половина на 80-те години, и особено през 1989 г. и трите месеца на 1990 г. (до мораториума) са резултат от трескаво търсене на външна ликвидност.⁴³⁵ (Ре)финансиране е дирено от всякъде, без следа от систематична стратегия; чукано е на всички врати; за задоволителен резултат се е приемало и получаването на малки суми; през есента на 1989 г. се стига до съвсем екзотични банки. Кредити на БВТБ продължават да се отпускат до деня преди спирането на плащанията.

Най-трудно е да се направят категорични и статистически издържани изводи за динамиката на лихвите. Изходната хипотеза е, че надбавката над LIBOR (лихвата на Лондонския междубанков пазар), която следва да отразява в общи линии оценката за риска на кредитополучателя, ще се повишава успоредно с влошаването на стопанското положение на България и с натрупването на непосилен външен дълг. Очакването е, в частност, че тя расте с нарастващата политическа и стопанска нестабилност, каквато именно се наблюдава по време на епилога на „Възродителния процес“.

За страна като България този показател се е формирал при специфични обстоятелства. През комунистическите години българският риск като правило е приеман от западните кредитори за неразличим от светския.⁴³⁶ Историческият опит е показвал, че в критични дългови ситуации

⁴³⁵ В Таблица 18 са приведени само усреднени параметри. Базата данни на Групата по дълга е съставена от фишове за всеки отделен кредит, които систематизирах в изходна таблица, съдържаща информация от 372 досиета (поради големия си обем тя не може да бъде поместена). Фишовете регистрират наименованието на кредитора, размера и вида на кредита, надбавката върха LIBOR (понякога само лихвата). От тези първични сведения са извлечени поместените усреднени показатели.

⁴³⁶ Разглеждането през комунистическия период на СССР като „обезпечение от последна инстанция“ по българския външен дълг посочвам на други места. Вж.: **Комуналният** капитализъм. Из българското стопанско минало. Т. II. С.: Фондация Българска наука и изкуство и Център за либерални стратегии, 2007; Пари и де/стабилизация в България 1948 – 1989, С.: Ciela, 2008.

страната е „спасявана“ от СССР, поради което изменението на надбавките за България не е непременно чувствително към детайли в стопанското ѝ положение. От гледна точка на техниката банките са реагирали не толкова с лихвите (или надбавките), колкото с *готовността* си за кредитиране: когато съзрат риск, те могат и да не покачват лихвите, а по-скоро престават да отпускан пари. Накрая, персоналът, занимаващ се с периферни длъжници, е на относително ниско равнище и няма правомощия за гъвкава („творческа“) реакция при промяна в риска. За целта са използвани автоматизирани алгоритми, не е навлизано в аналитична дълбочина, а механично са прилагани общи лимити (за надбавка и допустими обеми), утвърждавани на по-горно управленско ниво и през по-дълги времеви интервали.⁴³⁷

И все пак българската рискова премия описва специфична динамика. Таблица 18 дава повод за няколко извода в това отношение:

- Общата тенденция в надбавката през 1988 и 1989 г. за доларовите заеми е възходяща, което отчетливо се потвърждава в рамките на 1989 г. (освен през първото тримесечие на годината) и до мораториума от 1990 г. Резкият скок е ясно изразен именно през второто и третото тримесечие, когато е разгарът на събитията, както и в началото на 1990 г., когато ситуацията с българския външен дълг видимо деградира. При заемите в германски марки динамиката през 1988 и в рамките на 1989 г. е по-различна, макар скокът през 1989 и първото тримесечие на 1990 г. да е безспорен.
- Надбавките по периоди са средни за разнородни кредити. Проследяването им за отделни видове заеми по години и (през 1989 – 1990 г.) по тримесечия дава по-хомогенна картина. Тя също регистрира покачване на равнището от лятото (второто тримесечие) на 1989 г. нататък.
- Може да се обобщи, че *обрат в отношението на кредиторите към страната е настъпил едновременно с (без съмнение, и по повод на) изселването на българските турци*. Повишената оценка за риска вероятно е отчасти свързана и с вижданията на банките за Източна Европа като цяло, където именно от лятото на 1989 г. започват радикалните промени в Полша и Унгария, а през есента и в ГДР.

⁴³⁷ Искрено благодаря на Камен Генов за споделените в този параграф професионални коментари.

Базата данни на Групата по дълга бе анализирана и от гледна точка на промените в кредитната активност (вж. Таблица 18). Тя е измерена чрез броя отпуснати заеми, а не като общ обем на кредитите.

Забелязва се интензифицирането на външния кредит през 1988 г. По всички категории заеми в долари и по повечето в германски марки тя е повратна година, в която броят на договорените финансови сделки чувствително нараства. Това се потвърждава и от статистиката на БНБ: оборотът на получените кредити в конвертируема валута е 8702 млн. валутни лв. срещу 3879 млн. през 1987⁴³⁸; дялът на привлечените валутни средства в общия обем на кредитните ресурси в икономиката достига максимума си, който се запазва и през 1989 г. (вж. Таблица 17).⁴³⁹ През 1989 г. обаче броят на синдикираните заеми и финансовите кредити (по-дългосрочни ангажименти) отслабва за сметка на бум в предоставените депозити и краткосрочни негарантирани търговски заеми. Притокът на пари отвън е все по-малко свеж ресурс и все повече източник за рефинансиране на задължения. Средствата от депозитите отиват за погасяване на падежирани лихви по стари заеми.

Депозирването на пари в БВТБ от чужди банки става текуща практика през 1988 г. (случаите преди това са епизодични) и бързо се превръща в основен инструмент за привличане на краткосрочен ресурс. През последното тримесечие на 1989 г. и първото на 1990 г. броят на тези трансакции се умножава, измествайки в голяма степен традиционните форми. Нарастващите брой депозити през втората половина на 1989 и началото на 1990 г. води до снижаване на матуритета на задължнялостта.

ТАБЛИЦА 19

Приблягването до скъпи за банката депозити показва изострянето на ситуацията с дълга, но трябва да бъде поставено и във връзка с техния източник. Вложителите са както известни западни частни институции, така и периферни банки, търсеци висока доходност. От средата на 1989 г. (особено през заключителните ѝ месеци) до мораториума краткосрочното финанси-

⁴³⁸ Годишен отчет на БНБ за 1988 г., с. 67.

⁴³⁹ ЦДА, ф. 132, оп. 15с., а.е. 22, л. 7 – 12, 13 – 18. Кредитен план на БНБ за 1986, 1987, 1988. Строго поверително.

ране все повече идва от Източна Европа. Регистрирани са няколко относително големи заема, но най-вече депозити от *братски* банки. Между тях са съветските в Лондон и Париж (Moscow Narodny; Banque commerciale de l'Europe du Nord-Eurobank), Банката за международно икономическо сътрудничество на СИВ в Москва, лондонски клонове на чехословашки, унгарски, полски банки и дори самата централна банка на Полша (вече по време на първото некомунистическо правителство и при министъра на финансите Лешек Балцерович). През терминалните два месеца (и дни) преди мораториума Банката за международно икономическо сътрудничество на СИВ е основен източник на краткосрочен ресурс чрез депозити, осигуряващ последния кислород за изкуственото дишане. (Тя, заедно с чехословашка и с унгарска банка от Лондон, слагат депозити ден преди прекратяването на плащанията.)

Таблица 19 отразява произхода на краткосрочния дълг, натрупан по време на кулминацията на „Възродителния процес“ (с матуритет до 1 година към датата на мораториума, т.е. през март 1989 – март 1990 г.). Той е основно в долари (60,6%), в по-малка степен в германски марки (30%).⁴⁴⁰ В цялостния му обем депозитите представляват 9%⁴⁴¹, но тежестта им в дълга с най-ниска срочност със сигурност е значително по-висока. Краткосрочните кредити идват основно от лондонски офиси на банките (макар и незначително от английски банки), от Виена и Париж. От гледна точка на локацията на централите (head office) е съществено финансирането от банките на СИВ⁴⁴², от полски (особено централната) и (в по-малък обем) от чехословашки банки. Най-големите краткосрочни кредитори са австрийски (21%), съветски (13,7%), полски (13%) и френски (11,5%).⁴⁴³

⁴⁴⁰ ЦДА, ф. 630, оп. 4, а.е. 3115, л. 198. Обобщени данни на Група по дълга.

⁴⁴¹ Пак там, л. 141.

⁴⁴² Международната инвестиционна банка и Банката за международно икономическо сътрудничество. И двете са със седалище в Москва, а акционери са им държавите – членки на организацията.

⁴⁴³ Тази структура се различава съществено от структурата на дългосрочния и средносрочен дълг, където делът на съветските банки и банките на СИВ е осезателен (около 10%), без да е преобладаващ; Полша, Чехословакия и Унгария играят незначителна роля; доминиращи са Япония (40% от дългосрочния), Германия и Австрия.

Накрая, тези все по-стесняващи се източници на ресурс, естествено, се оскъпяват. Банките на СИБ и съветските банки в Европа са сред редеещите институции, отпуснащи заеми (а не само депозити) от средата на 1989 г. нататък, като те го правят на по-висока цена. Самите депозити са с надбавка, която значително надвишава тази по получените от БВТБ кредити. Тя остава непроменена в долари и в германски марки (0,875) през целия период от 1988 г. до мораториума, та дори и за няколко депозита след него. Именно нарасналото от 1988 г. (особено през 1989 – март 1990 г.) тегло на депозитите, чиято цена надхвърля всички други видове привлечен ресурс, обяснява отбелязаното повишение на средните лихвени равнища след средата на 1989 г.

Властите в България си дават сметка за процесите. В БНБ улавят преминаването прага на поносимост в задлъжнялостта през 1987 – 1988 г. Годишният доклад на банката за 1988 г. отбелязва промяната в лихвените нива и по-трудния достъп до кредит на страната. На фона на „успеха“ с пласирането на първия облигационен заем на БВТБ в йени се признава, че „в резултат на общата тенденция към покачване на лихвеното равнище, а също така на увеличената външна задлъжнялост на страната, редица западни банки повишиха лихвените проценти и завишенията над тях, а някои, с които досега се осъществяваха кредитни операции на значителни суми, започнаха да проявяват известна сдържаност в предоставянето на допълнителни кредит“.⁴⁴⁴ През следващата година (отново след хвалби за пласментите на японския капиталов пазар и за сключения консорциален заем с Дойче Банк) е повторено наблюдението за „въздържането на редица чуждестранни банки да поемат български риск“.⁴⁴⁵

Всичко показва, че тъкмо средата на 1989 г. е повратен момент в обслужването и рефинансирането на българския външен дълг. *Традиционните западни кредитори видимо спират парите или са готови да ги отпускат само с по-висока рискова премия.* Тяхното място все повече (но само частично) се заема от източноевропейски и съветски банки. Същевременно дългът става все по-краткосрочен и депозитите се превръщат в основна форма на спеш-

⁴⁴⁴ Годишен отчет на БНБ за 1988 г., с. 67.

⁴⁴⁵ Годишен отчет на БНБ за 1989 г., с. 43.

но аварийно финансиране за посрещане на все по-притискащите нужди от външен кредит.⁴⁴⁶ *Апогееят на „Възродителния процес“ катализира негативните тенденции в задлъжнялостта и с положителност е решаващата брънка в окончателната финансова изолация на България преди краха на режима.*

Макар и откъслечни, в българските архиви са налице някои навеждащи свидетелства за пряка връзка между решенията на западните банки и етническата криза в България.

Така, сред кредитните досиета на БВТБ впечатление прави подготовеният проспект за емисията на първия облигационен заем в японски йени от ноември 1988 г. Този тип текстове са насочени към потенциалните инвеститори, движейки се между привлекателното представяне на бъдещия дължник и (за гарантиране срещу рискове) неговото относително обективно представяне. Запазена е чернова с нанесените поправки и задрасквания от българската страна (БВТБ), която е консултирана преди публикуване на проспекта.⁴⁴⁷ Характерът на корекциите⁴⁴⁸ е показателен за лавиранията на банката в международната финансова общност, където тя е принудена да балансира между идеологическите императиви и реалистичната информация, изисквана от инвеститорите. Покрай допуснатите общи сведения за БВТБ (включително финансови отчети), за БНБ и за икономиката на България бележките настояват да бъдат заличени всички политически чувствителни коментари (например историческа справка за вземането на властта от Т. Живков и за вътрешнопартийни разделения; кратка сводка за етническата картина и пр.). Премахнати и уточнени са някои неточни числа и факти (примерно, че България е член на ГАТТ).

Онова, което има пряко отношение към разглеждания тук проблем, е вниманието, отделено на турското малцинство. Съвсем между другото про-

⁴⁴⁶ Макар и с по-различни числа, тези тенденции за 1989 г. се потвърждават като цяло от по-късната дългова статистика на Световната банка (вж.: *Таблица 17*).

⁴⁴⁷ ЦДА ф. 630, оп. 4, а.е. 81. BFTB Yen Bond Series (1988). Placement Memorandum. November 1988.

⁴⁴⁸ Не е ясно дали или доколко японците са приели исканите редакции.

спектът отбелязва, че в Кърджалийски окръг доходите на човек от населението са значително по-ниски от средното за страната, докато в края на 1986 г. средният размер на спестовните влогове в окръга е най-висок.⁴⁴⁹ Безобидната забележка, която няма видима връзка с емисията на облигационния заем, е симптоматична за чувствителност към (и търсенето на) етнически обогрени икономически особености в държава, където – това е общоизвестно – тлее етнически конфликт. Любопитно е, че приведените данни са от периодичната публикация на националната статистика „Разширено социалистическо възпроизводство“ с гриф „За служебно ползване“, която не е общодостъпна за българските читатели. Обяснимо е също така, че от БВТБ зачеркват този пасаж с очевидно нежелание да се появи каквото и да е позоваване на малцинството, назовано при това именно като *турско*.

Другата линия на цензуриране е в стремежа от българската страна за разкрсяване на стопанската картина. БВТБ иска да отпаднат всички, дори незначителни, неблагоприятни макроикономически оценки. Типичен пример е следният пасаж (подчертани са твърденията и думите, които от банката настояват да бъдат заличени). *„През 1985 г. този успешен подход [на икономически растеж] беше спрял. [Поради] незапомнено студения зима... растежът на националния доход беше най-ниският от Втората световна война насам и селскостопанското производство спадна с 9%. От 1985 г. страната следва програма на бавно икономическо възстановяване, основана на приоритетни инвестиции в енергетиката и високотехнологичните сектори. Ударението върху технологиите обаче наложи съществено нарастване на вноса от Западни доставчици.“*⁴⁵⁰ Нежелани са поместената таблица, съпоставяща плановете и постигнатите макроикономически показатели, както и отделни показатели и числа от външни източници. (Като правило данните са от ЦСУ, но има чужди източници, като например за добивната индустрия.)

Ако в начина на представяне на вътрешно икономическото развитие има известно напрежение, то в оценките за платежоспособността на Бъл-

⁴⁴⁹ Пак там, л. 181.

⁴⁵⁰ Пак там, л. 186.

гария интересите на двете страни са еднопосочни. В това отношение перспективите са представени в розово, а държавата – като перфектен платец. „България стои много добре на световните финансови пазари. Тя обслужва на 100% дълга си, правейки всички плащания по лихвите и главниците в срок. Според официални институции, като Организацията за икономическо сътрудничество и развитие (ОИСР/ОЕСД), финансовите пазари все още желаят да увеличават своята експозиция към България и нейните заеми са били сключвани успешно, винаги по най-добрите пазарни условия [изредени са няколко конкретни случая].“ Въпреки задължителният оптимизъм за проспект от подобен вид заслепението у кредиторите към края на 1988 г. изглежда автентично, като няма и помен от тревогите и алармистките анализи, които в същото това време се пишат в БНБ и други български институции.⁴⁵¹

Пръснати сведения из други архиви фондове също са показателни. Част от информацията тече по каналите на Вътрешното министерство (отчасти и по партийна линия). Така, сензорите за общественото мнение донасят за опасения сред населението от „евентуално ограничаване на международния стокообмен и спадане на доверието [към България] като надежден икономически и търговски партньор“.⁴⁵² Тази тревога почива на здрав разум и е съзвучна със събрани от службите сведения за чужди оценки относно кредитоспособността на страната. В края на май 1989 г. се докладва, че „финландски и западногермански фирми били предупредени от търговските си представителства да „внимават“, тъй като през последните три години външният дълг на България нараснал 2 – 3 пъти“⁴⁵³. По-определен и непосредствено обвързан с протичащите събития е сигналът от края на юли. „Във връзка с отказа на някои западни банки да дават гаранции на фирми за износа им в нашата страна, директорът на европейския отдел на

⁴⁵¹ Вж.: БНБ. Сборник документи, т. V (част I – IV), 1948 – 1990. Под редакцията на Румен Аврамов. С.: БНБ и Държавна агенция „Архиви“, 2009.

⁴⁵² ЦДА, ф. 1Б, оп. 55, а.е. 1335, л. 11. Информация на Информационно-социологическия център при ЦК на БКП за общественото мнение и политическите настроения във връзка с подготовката и заминаването на потомци на ислямизирани българи в Република Турция, 26 юни 1989.

⁴⁵³ АМВР, ф. 1, оп. 12, а.е. 940, л. 77. Обзорна оперативна сводка, 25 май 1989.

фирмата VDM, от която България закупува високолегирани стомани за химическата промишленост и електрониката, споделил, че редица водещи фирми от ФРГ вероятно щели да се въздържат от продажба на кредит за нашата страна. Получени са данни за подобни действия от японската фирма „Сумитомо Кори“, чийто филиал във Франция нямало да разреши експедицията на заявената от ВТО „Лекоимпекс“ стока, ако откритият в полза на фирмата акредитив не бъде потвърден от френска банка.⁴⁵⁴

Тук вече става дума за ревизиране на българския кредитен риск. Контрагентите на страната в международната финансова общност се информират един друг и пристъпват към конкретни ограничителни решения. Фонът на опасенията им е дългосрочен – влошаването на ситуацията с външния дълг. Но конкретният мотив на коментарите, тяхната по-висока тревожност и зачестяването на донесенията на МВР по този повод именно в периода на заминаване на турците говори, че безпокойството е идва от текущата обстановка. Самата тоналност на реакциите е различна. Предадените анализи на западни дипломанти звучат относително умерено. Това вероятно се дължи и на стилистиката, с която българското разузнаване ги поднася на началството, търсейки да смекчи тревожността. От друга страна, изглежда, западната дипломатия действително си дава сметка за случващото се по-късно от бизнеса. И двете среди обаче са впечатлени от видимата дестабилизация. Прякото отражение на породените от изселването проблеми върху влошения външен кредит на България и отдръпването на западните банки вече не бъдат съмнение.

Докато дипломатите умуват, бизнесът действа. Първа информация по линия на МВР за фактическа промяна в кредитния статут на България идва в средата на юли, т.е. в разгара на събитията. „Представител на западногерманските банкови среди заявил, че във връзка с „усложнената обстановка в нашата страна и очакваното влошаване на икономическото ѝ състояние“ „ДГ Банк“ [Дойче Банк ?] – ФРГ възнамерявала да отпусне на НРБ договорения кредит от 5 млн. германски марки само след като получи застраховка от Държавния застрахователен институт за експортни креди-

⁴⁵⁴ АМВР, ф. 1, оп. 12, а.е. 943, л. 93. Обзорна оперативна сводка до Политбюро, 24 – 30 юли 1989.

ти „Хермес“, независимо че досега не е съществувала такава практика.⁴⁵⁵ Контрапунктът се усеща добре и в оценките (от един и същи момент) на британски дипломат и западен застраховател. Първият секретар по търговските въпроси в английското посолство в София смята, че „през 1988 г. продължили промените и несигурността в икономиката ни... Практическото реализиране на предвидените икономически реформи, „внушителни по замисъл, но недобре преценени“, било спъвано от наличието на трудности от бюрократичен и идеологически характер. Остро нараствал търговският дефицит спрямо някои западни партньори... От 1985 г. насам външният дълг се увеличил четирикратно, което *започнало* (курсивът е мой, Р. А.) да тревожи bankerите и икономистите на Запад. Те изказвали опасение, че страната ни може да се превърне в неплатежоспособен партньор⁴⁵⁶. Точно в същото време пък в посолството на ФРГ „останали изненадани от отказа на Западногерманската банка [всъщност – държавната агенция за експортно застраховане] „Хермес“ да застрахова договор между дъщерна фирма и фирмата „Центромет“ във Враца, обоснован с „наличие на политически проблеми в НРБ във връзка с мюсюлманите, поради което изпълнението на договора не е гарантирано (курсивът е мой, Р.А.)“. Дипломатите считали, че тази позиция „не отговаря на линията“. Преди да бъде взето това решение, трябвало да бъде чуто тяхното мнение.⁴⁵⁷

Онова, което в сводките на разузнаването е разказано несистемно, клюкарски, анекдотично и вероятно с неточности, БНБ формулира отчетливо. Пак в средата на юли председателят на банката В. Коларов описва ситуацията в писмо в три екземпляра (до Т. Живков, Г. Атанасов и за архива)⁴⁵⁸, където докладва за промененото отношение на западните банки като за по-

⁴⁵⁵ АМВР, ф. 1, оп. 12, а.е. 942, л. 7. Обзорна оперативна сводка до Политбюро, 10 – 16 юли 1989.

⁴⁵⁶ АМВР, ф. 1, оп. 12, а.е. 943, л. 126 – 127. Обзорна оперативна справка до Политбюро, 31 юли – 6 август 1989.

⁴⁵⁷ АМВР, ф. 1, оп. 12, а.е. 943, л. 241. Седмична обзорна оперативна сводка до Политбюро, 31 юли – 6 август 1989.

⁴⁵⁸ ЦДА ф. 132п., оп. 15, а.е. 2, л. 1 – 4. Писмо на председателя на БНБ В. Коларов до Т. Живков и Г. Атанасов, 18 юли 1989. Строго поверително, от особена важност.

ложителен факт: МВР всъщност поднася конспиративно, конфиденциално и все още донякъде условно реалности, които вече се коментират открито в западната преса. За ръководството на БНБ е понятно какво означава подобна публичност. Макар думата *мораториум* да не е изговорена, то от близо две години предупреждава, че страната върви към несъстоятелност.⁴⁵⁹

В банката разбираат, че с изселването е преминал прагът, макар да го изразяват в мъглявия схоластичен марксистки жаргон за диалектиката на *повода и причината*. Писмото на В. Коларов посочва, че „през последните седмици, въпреки ясните официални изявления и позиции на нашата страна и на най-отговорните ѝ ръководители, редица авторитетни западни средства за масова информация, като списанието „Economist“, вестник „International Herald Tribune“ и др., публикуват тенденциозни материали във връзка с така наречения от тях „гурски изселнически въпрос в България“. В тях на обществеността се внушава, че едва ли не българската икономика се разпадала, рязко намалявали експортните ресурси в конвертируема валута, многократно пораствал рискът да се дават кредити или да се влагат под друга форма пари в България. *Вероятно като вземат повод от подобни материали, през последните дни банките в редица най-развити капиталистически страни, като Франция, САЩ, Великобритания, Швейцария, Холандия и в определена степен – ФРГ и Япония, по същество прекратиха предоставянето на всякакви нови кредити на Българската външнотърговска банка (курсивът е мой, Р.А.)*⁴⁶⁰. Но след дежурните политически заклеявания председателят на БНБ всъщност напълно оправдава позицията на кредиторите, посочвайки, че мотив за промяната в поведението на банките е отдавна установената дългова спирала, дефинирана при това като пълна непригодност на системата. „Няма съмнение, че изкуствено раздуваният проблем с пътуванията на българите мюсюлмани се използва само като повод за икономическо и политическо въздействие, за дестабилизиране на страната ни. По същество, не повод, а същинска причина за това не-

⁴⁵⁹ Вж.: **БНБ**. Сборник документи. Т. V. С.: БНБ, 2009; Годишни отчети на БНБ за 1980 – 1989 г. (www.bnb.bg).

⁴⁶⁰ ЦДА ф. 132с., оп. 15, а.е. 2, л. 1 – 4. Писмо на председателя на БНБ В. Коларов до Т. Живков и Г. Атанасов, 18 юли 1989.

благоприятно развитие на нещата, е недоброто състояние на валутните ни баланси в конвертируема валута от 1986 г. насетне. Вече четвърта година поред, както знаете, икономиката ни не се адаптира към рязко влошилите се от 1985 г. условия на международните пазари.⁴⁶¹

След затварянето на границата на 22 август репутацията на България като кредитополучател е окончателно срината. МВР донася, че „от представители на западногермански и английски фирми и банки били изразени опасения за по-нататъшното търговско-икономическо сътрудничество с нашата страна, като на преден план се изтъквали финансовите затруднения на НРБ и непредсказуемостта на българо-турските отношения. В тази връзка регионалният директор на „Дойче Банк“ за социалистическите страни заявил, че западногерманските банки имат инструкции да не отпускат вече краткосрочни кредити на България без гаранции на Държавния институт за застраховане на експортните кредити „Хермес“ (курсивът е мой, Р. А.). Някои от западногерманските бизнесмени оценявали „положението в НРБ“ като по-стабилно във всяко отношение в сравнение с други социалистически страни, но същевременно считали, че и нашата страна е засегната от настъпващите промени в икономиката и политическия живот.“⁴⁶² Същата информация е поднесена почти дословно в друго донесение: „с „непредсказуемост в развитието на българо-турските отношения“ свързвали бъдещите икономически връзки с България западногерманският и английският бизнес“.⁴⁶³

Парите към България не секват мигновено (вж. Таблица 18). БВТБ договаря, в частност, средносрочен консорциален финансов заем с 12 банки, водени от Дойче Банк (Люксембург) в началото на септември 1989 г., а в края на ноември – и втори облигационен заем в йени.⁴⁶⁴ Но както показва

⁴⁶¹ Пак там.

⁴⁶² АМВР, ф. 1, оп. 12, а.е. 943, л. 159. Обзорна оперативна сводка на МВР, 25 септември – 1 октомври 1989.

⁴⁶³ АМВР, ф. 1, оп. 12, а.е. 961, л. 93. Обзорна оперативна сводка на МВР, 25 септември – 1 октомври 1989.

⁴⁶⁴ ЦДА, ф. 630, оп. 4, а.е. 71. 250 mln. USD Loan Agreement, 6 септември 1989. Вальорът на първия падеж е 27 март 1990 г., т.е. ден преди мораториума. Вероятно за обявяването му

анализът на произхода, характера и цената на получените ресурси, *структурата на българския външен дълг вече е претърпяла необратима деградация. Тенденциите, в ход от средата на 80-те години, не може да бъдат спрени и водят към неминуемо – в по-близък или малко по-далечен момент – прекратяване на плащанията. Конкретната повратна точка, след която процесите влизат във финалната права, е екзодусът на българските туристи.* През следващите месеци кредитните потоци стават все по-хаотични, вече на фона на друг тип политически събития, за да се стигне до мораториума от март 1990 г.

II.3.4.

Платежен баланс

■ Въздействието на събитията от лятото на 1989 г. върху платежния баланс на страната са трудно отделими от въздействието на останалите фактори. Ефектът по линия на външния дълг е основното направление. Към него се наслагват разнопосочни допълнителни сили, които рефлектират върху търговските и платежните потоци.

Годината е от най-тежките, ако не и най-тежката, в историята на режима от гледна точка на външноикономическите баланси. Обобщена представа дава свиването на привлечените средства отвън и изобщо на разплащанията с чужбина. Данните на БНБ показват пресушаването на този ресурс, което е по-драстично за идващия от Изток, отколкото от Запад. Използваният външен кредит нараства общо само с 2,9% при средно 12,3% през предходните три години. От социалистическите държави има чувствителен спад (от 744 млн. през 1988 г. на 186 млн. преводни рубли през 1989 г.⁴⁶⁵), докато прирастът на ресурси от капиталистическите страни е 11% при средногодишен от 20,2% за 1986 – 1989 г. Общият обем на разплащанията навън намалява с 25,2% спрямо 1988 г., в това число със 7,4% на стоковите и с 48,9% по кредитните.⁴⁶⁶ Валутният

е изчакано да мине именно това плащане. ЦДА, ф. 630, оп. 4, а.е. 83. Bond Purchase Agreement, 31 октомври 1989. BFTB Yen-Bond Series (1989).

⁴⁶⁵ През годината България погасява напълно задълженията си от 436 млн. преводни рубли към Международната банка за инвестиционно сътрудничество (МБИС).

⁴⁶⁶ Годишен отчет на БНБ за 1989 г., с. 31, 36, 37.

баланс в конвертируема валута е пасивен (-1678,7 млн. дол.) за пета поредна година, което продължава да раздува дълга.⁴⁶⁷

ТАБЛИЦА 20

Таблица 20 показва как валутното салдо в конвертируема валута излиза от контрол през 1986 г. и въпреки последвалите усилия не може да бъде чувствително редуцирано. През 1988 и 1989 г. приходите (по план и по отчет) намаляват, като реализираното е далече под очакванията. Същевременно разходите трудно и значително по-бавно се свиват, без да бъдат орязани до или под заплануваното. Текущата сметка на платежния баланс в конвертируема валута непрекъснато се влошава (с дъно през 1989 г.), следвайки плътно динамиката на търговското салдо. Задълбочаващият се дефицит е покрит от нетен прираст (особено голям през 1988 г.) на получените кредити от чужбина, които обаче през 1989 г. пресъхва, предизвиквайки окончателния шок.⁴⁶⁸ Данните за 1990 г. са за сравнение и отразяват една вече свършено променена реалност след обявения през март мораториум.

Какъв дял от този срив може да се припише на събитията от лятото на 1989 г.? Изключвайки посоченото по повод външния дълг, прецизен отговор не е възможен. Допустими са предположения на основата на съпоставка между статистиката и документални свидетелства. Сигурно е, че предизвиканото от изселването (и насложено към други деструктивни тенденции) разстройство в организацията на целия икономически механизъм е допринесло за неблагоприятните търговски резултати и за общото изтъняване на притока на валута. Заедно със загубата на работна сила и нарушаването на производствените връзки между предприятията (вж. II.3.5), смутовете са пряк удар върху сегменти от износа (особено на тютюна – вж. *Таблица 25*). Планирани са отрицателни валутни резултати на фирмите (-19,7 млн. валутни лв.), а действителните ги надхвърлят 15-кратно (макар и редуциран с 1/4 спрямо 1988 г., пасивът достига 314,3 млн. валутни

⁴⁶⁷ Пак там, с. 38.

⁴⁶⁸ Тук трябва да се вземе предвид все още слабата акуратност на статистическите данни (високата стойност на перото „Грешки и пропуски“).

лв.).⁴⁶⁹ Обяснението на БНБ не се различава от дежурните оправдания, но то е неявно свързано с ефекта от изселването. Коментарът ѝ е напълно примирен пред събития, представяни като природен форсмажор. „Нарастването [на привлечените средства от чужбина] в края на 1989 г. се дължи, както и през предишните години, главно на незадоволителното изпълнение от фирмите и другите организации на задачите за валутни постъпления и беше допуснато с оглед да се посрещнат най-неотложните плащания, както по по-рано получени кредити, така и за изплащане на текущия внос на суровини, материали, машини, резервни части и окомплектовки.“⁴⁷⁰ Връзката със сътресенията от лятото се долавя в ритъма на износа. За осемте месеца той възлиза (като цяло) на 98% от същия период на 1988 г. (101% към социалистическите страни но едва 75% в конвертируема валута); годишният план за валутните приходи в твърда валута до края на август е изпълнен едва 41%.⁴⁷¹

В началото на 50-те години първата изселническа вълна е таксувана от местни партийни апаратчици за злонамерен удар на Турция по „нашия износ, а така също и вноса“⁴⁷². Коментирайки проблемите в платежния баланс през една от годините на изселването (1951 г.), БНБ не обелва дума за връзка между двете, но привежда изразително кратко обяснение: „Централите и другите организации, които изготвят износни стоки, предпочитат да работят за местния пазар, тъй като в чужбина искали по-доброкачествена обработка на артикулите и по-добра опаковка, а цените били еднакви, следователно имат по-голяма печалба от местния пазар“⁴⁷³ ...

⁴⁶⁹ Годишен отчет на БНБ за 1989 г., с. 38.

⁴⁷⁰ Пак там, с. 31 – 32.

⁴⁷¹ ЦДА, ф. 136, оп. 82, а.е. 420, л. 154. Информация за изпълнението на плана през август и осемте месеца и за хода на изпълнението на задачите през септември и деветмесечието на 1989 г., 14 септември 1989.

⁴⁷² ЦДА, ф. 1Б, оп. 6, а.е. 637, л. 18. Доклад на Добри Терпешев до Политбюро след посещение в Кърджалийско, 25 юли 1949. Чернова с поправки на ръка. Цитирано изказване на председателя на Околийския народен съвет в Момчилград.

⁴⁷³ ЦДА, ф. 132с, а.е. 10, л. 6б. Отчет за изпълнението на плана за общия платежен баланс и платежния баланс в неклирнито валути за 1951 г., 9 февруари 1951. Лично, строго поверително.

Особен вид държавно задължение, свързано с изселванията, е изплащането на пенсиите на установилите се в Турция. То не е *допълнителен външен* дълг, доколкото става дума за вече поет от държавата или от осигурителния ѝ фонд ангажимент към бъдещите пенсионери. Но изплащането на сумите поставя специфични проблеми, свързани с действащия валутен режим, с платежния баланс и в крайна сметка може да се отрази върху външната задължнялост. Когато националната парична единица не е свободно конвертируема, евентуално изплащане на пенсии в чужда валута е зависимо от наличните валутни резерви, а техният недостиг би могъл да наложи поемането на нов външен дълг. Обратно, при безпрепятствен обмен на национална в чужда валута за текущи плащания и още повече при фиксиран валутен курс и свободно движение на капиталите подобен „технически“ проблем не съществува: теоретично⁴⁷⁴ погледнато, престава да има принципна разлика между вътрешен и външен дълг.

С много кратки изключения, през цялата си монетарна история до въвеждането на паричен съвет през 1997 г. България се намира в първата хипотеза. Това важи както за периода от Великата депресия до 1944 г., така и за годините на комунистическо управление. Моделът въпреки това е валиден за огромното мнозинство държави по света, с изключение на съвсем малкото на брой водещи страни с конвертируема/резервна валута. При онези рамки всеки валутен разход е проблем и неговото посрещане зависи пряко от наличните резерви, т.е. от състоянието и динамиката на платежния баланс. Основна линия на поведение е стремежът за максимизиране на притока на свободно конвертируема валута (чрез износ, туризъм и пр.) и минимизиране на съответните разходи (чрез опити за заместване на вноса с национално производство, използване на клиринг, бартер или – след 1949 г. – изместване на външнотърговските връзки към затворената платежна система на СИВ). В действителност ситуацията неколkokратно се изплъзва от контрол, което в социалистическа България води до трите дългови кризи от началото на 60-те, края на 70-те и на 80-те години. Обяснимо е, че в подобни условия държавата

⁴⁷⁴ Естествено, съществува рискът в кризисна ситуация, като например рязка девалвация или неплатежоспособност на държавата по външния ѝ дълг, отново да бъде въведен контрол върху валутния обмен и съответно връщане към предходния валутен режим.

прави всичко възможно, за да избегне допълнителни текущи плащания във валута, каквито идват и от превеждането на пенсии в чужбина. Този хроничен проблем отпада едва с паричния съвет – при негово гладко функциониране напрежението от ограничения валутен ресурс изчезва.

Трудностите с пенсиите на изселниците се появяват още в началото на 50-те години, но поради твърде ограничения обхват на самата пенсионна система (особено сред турското население) и поради състоянието на финансовите и политически отношения с Турция това не е ключов финансов въпрос. Възможността за договорно уреждане на плащанията изобщо не е разглеждан, още повече че изселническата вълна протича извън всякаква правна регулация. Обсъждат се само частични проблеми без отношение към валутни плащания. Така например практиката е пенсиите да се изплащат авансово наведнъж в началото на всяко тримесечие и съответно част от заминалите ги получават за период, през който вече не са в България. За да се избегне излишният разход, е взето съответно решение занапред пенсиите да се изплащат месечно или в края на тримесечието и общините да съобщават веднага имената на емигриралите, за да бъдат извадени от пенсионните списъци.⁴⁷⁵

Много по-значим от този дребен въпрос е възникналият във връзка с изселническата спогодба от 1968 г., където пенсиите вече са предмет на формално договаряне между България и Турция. Според чл. 12 „изселниците ще получат съответна компенсация за пенсията, получавана за трудова злополука и за други пенсии и социални осигуровки, чието ползване в чужбина се признава от българското законодателство в сила по време на изселването. Двете страни ще решат допълнително начина, по който ще стане изплащането на компенсацията“⁴⁷⁶. Този член от споразумението ще бъде предъвкван близо три десетилетия, за да придобие ново измерение с началото на „Възродителния процес“ и особено с вълната от лятото на 1989 г.

Основният финансов проблем засяга нежелания, затрудняващ капа-

⁴⁷⁵ ЦДА, ф. 1Б, оп. 6, а.е. 734, л. 23. Доклад от Министерството на труда и социалните грижи до Политбюро, 19 юли 1950.

⁴⁷⁶ ЦДА, ф. 117, оп. 32, а.е. 183, л. 6. Спогодба между НРБ и Република Турция за изселване от НРБ на български граждани от турски произход, чиито близки роднини са се изселили в Турция до 1952 г. Обнародвана в *Държавен вестник*, бр. 82/1969 г.

цитета на икономиката валутен трансфер, свързан с изплащане на пенсиите. Той е облечен в юридическа тога, като през цялото време на повърхността споровете се отнасят до правното тълкуване на чл. 12. Още през първите години на изпълнение на спогодбата българската позиция е, че „компенсациите на длъжимите на изселващите се пенсии за трудови злополуки следва да се ... сведат до... минимум... Плащането следва да е в лева на българска територия... Би било крайно неизгодно... да се поеме задължение за изплащане на цялостно обезщетение за пожизнените пенсии“. Пенсионната администрация смята, че „всички плащания, за които нашата страна би поела ангажимент спрямо изселниците, следва да се извършват непосредствено преди изселването им, като на правоимащите се изплаща съответната сума в лева, без те да имат право да изнасят същата в чужда валута изцяло или отчасти. Длъжимите суми следва да се отнесат по общия ред в ДСК“⁴⁷⁷. Турското тълкуване пък е, че изселниците трябва да бъдат обезщетени за всички осигурителни права, включително за частта от полагащите им се пенсии, съответстваща на трудовия стаж в България.

Според ограничителната българска интерпретация право на компенсация имат единствено получаващите пенсии за трудова злополука, докато за останалите категории пенсии законодателството не позволява чужди граждани да получават български пенсии в чужбина. Тънкостта е, че за основа в чл. 12 са приети законите, *в сила по време на изселването*, а България своевременно ги е нагодила към предстоящото. Законът за гражданството от 1968 г.⁴⁷⁸ ограничава възникването на двойно гражданство, включва множество основания за лишаване от българско гражданство, както и правилото за загубата му от „български граждани от небългарска народност... с факта на изселването си“. Последното фактически дословно повтаря нормата, залегнала още в Закона за поданството от 1940 г., използвана при разговорите с Германия през 1942 г. и съответно в споразумението

⁴⁷⁷ ЦДА, ф. 1478, оп. 21, а.е. 236, л. 23, 25, 26. Писмо от началник управление (в Министерския съвет?) Ал. Минчев относно чл. 12. Без дата.

⁴⁷⁸ Вж.: ЦДА, ф. 1Б, оп. 63, а.е. 128, л. 2. Информация от Г. Танев до Т. Живков за някои имуществени и други въпроси във връзка със заминаващи български граждани в чужбина, 26 юни 1989. За служебно ползване.

Белев – Данекер за депортиране на евреите от 22 февруари 1943 г. В него е записано, че напускат границата на България, евреите губят българско поданство и тя престава да е интересна за тях. Същият принцип е приложен за елиминиране на всякакви претенции от заминаващите за Израел евреи след 1948 г. В случая с турците всички изселници автоматично стават чужди граждани със самото си заминаване, а на загубилия българско гражданство пенсията се прекратява. Целта и в трите случая е идентична – да не бъдат допускани имуществени и финансови иски от тях.

Българската интерпретация свежда ангажимента по чл. 12 до започване на преговори за механизмите, по които ще стане компенсацията на пенсиите за трудови злополуки. По този начин разминаването с Турция в паричните претенции е значително. Контингентът на правоимащите е крайно свит, като сред първата група заминали през есента на 1969 г. той включва само 6 случая.⁴⁷⁹ След изтичането на спогодбата (ноември 1978 г.) се оказва, че 16 000 души са получавали пенсии в България, от които едва 420 за трудова злополука. Според турското становище съответните български задължения възлизат на 13 млн. лв. годишно.⁴⁸⁰ През следващите години проблемът е поставян отново и отново.⁴⁸¹ През 1980 г. най-накрая е създадена работна група, но инструкциите на българските преговарящи е изрично да се противопоставят на сключването на по-широка спогодба в областта на социалното осигуряване, тъй като страната няма икономически и правен интерес от нея. Връченият от Турция проект в края на 1983 г. е отхвърлен с аргумента, че включва много повече въпроси от предвидените в чл. 12. Разговорите продължават безрезултатно и през 1984 г., в самото навечерие на „Възродителния процес“.

⁴⁷⁹ ЦДА, ф. 1478, оп. 21, а.е. 236, л. 26. Писмо от началник управление (в Министерския съвет?) Ал. Минчев относно чл. 12. Без дата

⁴⁸⁰ ЦДА, ф. 1Б, оп. 63, а.е. 109, л. 1, 3. Справка, изготвена от отдел Договорно-правен на МВнР, относно фактическите и правни аспекти на проблема за изплащане на пенсии от НРБ на българи-мюсюмани, изселили се в Турция по Спогодбата от 22 март 1968 г., юли 1987.

⁴⁸¹ Вж.: ЦДА, ф. 1Б, оп. 63, а.е. 107, л. 1 – 2. Информация за неуредените социални права на българските мюсюмани, изселили се в Турция по спогодбата от 1968 г. Без дата, след ноември 1984 г.

Въпреки началото на асимилационната кампания и влошаването на политическите отношения с Турция контактите по въпроса не спират, но тъпчат на място. Единственото по-съществено конкретизиране е българското предложение дължимата сума за пенсиите за трудова злополука да стане за сметка на стоковия износ от България или чрез превод на всяка отделна пенсия.⁴⁸² Междувременно са въведени промени в Закона за българското гражданство, които разширяват възможностите за негово придобиване и заличават текста за автоматичната му загуба при изселване на лица от небългарска народност. Фактически се допуска частично двойно гражданство, но и лишаването по право от гражданство на изселили се.⁴⁸³ Ако обаче до лятото на 1989 г. това развитие в юридическата рамка не представлява значим финансов проблем, то след месец май той придобива съвсем друг мащаб. При това заедно със закона за задграничните паспорти е приета „либерализация“ и на закона за гражданството, като са прибавени нови основания за придобиването му, разширена е допустимостта на двойно гражданство и са стеснени възможностите за освобождаване и лишаване от гражданство. Особено важно е, че отпадат термините *изселване* и *изселнически статут* независимо от срока за пребиваване в чужбина, включително при оставане постоянно в чужда държава.⁴⁸⁴

При заминали 300 000 души и постоянно заселили се в Турция над половината от тях пенсионният проблем се превръща в съществен за платежния баланс на страната. В правната уредба все пак се намират достатъчно основания (убедителни в очите на българските власти) за избягване на плащанията.⁴⁸⁵ Остава забранен износът на валута освен с банково бордеро,

⁴⁸² ЦДА, ф. 1Б, оп. 63, а.е. 109, л. 7. Справка, изготвена от отдел Договорно-правен на МВнР, относно фактическите и правни аспекти на проблема за изплащане на пенсии от НРБ на българо-миосюлмани, изселили се в Турция по Спогодбата от 22 март 1968 г., юли 1987.

⁴⁸³ Вж.: ЦДА, ф. 1Б, оп. 63, а.е. 128, л. 2. Информация от Г. Танев до Т. Живков за някои имуществени и други въпроси във връзка със заминаващи български граждани в чужбина, 26 юни 1989. За служебно ползване.

⁴⁸⁴ Пак там, л. 2 – 3.

⁴⁸⁵ Пак там, л. 4 – 6. Информация от Г. Танев до Т. Живков за някои имуществени и други

установяващо получаването ѝ чрез БНБ: разрешената сума за несоциалистически държави е символична, но по изключение тя е завишена за Турция до 500 лв. Българските граждани, пребиваващи над 6 месеца или постоянно в чужбина, могат свободно да правят влогове в лева или валута в България, но имат право да изнасят неограничено само валута (не левове) с бордеро, доказващо, че е изтеглена от сметката им в съответната банка. А и тези тесни вратички са обезсмислени от закона за пенсиите, който продължава да не допуска (освен при изрична спогодба, каквато няма дори със социалистическите държави) получаването им в чужбина и спира изплащането на пенсия в България след 6-месечно отсъствие (тя е възобновява при завръщане).

Икономическият довод, използван за отхвърляне на претенциите за изплащане на пенсии в Турция, почива на пълното одържавяване на общественото осигуряване: българската страна твърди, че доколкото осигурителните вноски се изплащат не от работещите, а от предприятията, учрежденията и организациите, те всъщност не представляват застраховки, за които може да се изисква обезщетение. Изградена е и правна защита срещу евентуални имуществени претенции от страна на Турция. Тя изтъква формалистични и противоречащи на фактите аргументи: заминалите са български граждани и не се считат за изселили се; имуществото им не е станало собственост на българската държава и тя не може да се разпорежда с него; те доброволно са излезли от страната при познаване на условията на българското законодателство и съответните последици. В същия този момент държавата прави всичко възможно да сложи ръка върху изоставеното имущество или поне да го „оползотвори“ ...

Цялостното уреждане на въпроса за изселилите се след 1 май 1989 г. става с подписаната на 4 ноември 1998 г. в Анкара спогодба.⁴⁸⁶ Всички политически, юридически и икономически пречки са отпаднали, като България изплаща в Турция лични пенсии за изслужено време и старост, за инвалидност и за инвалидност при трудова злополука или професионално забо-

въпроси във връзка със заминаващи български граждани в чужбина, 26 юни 1989. За служебно ползване

⁴⁸⁶ Споразумение между правителствата на България и Турция за изплащане на български пенсии в Република Турция. 4 ноември 1998 г.

ляване, както и съответните наследствени пенсии. Правото (включително на придобилите го след 1 май 1989 г.) и размерът им се определят според българското законодателство.

ТАБЛИЦА 21

Това не е допълнителен външен дълг, а изплащане на дължимо, но в друга държава (валута). Икономическите условия то да се случи, се появяват едва след финансовото стабилизиране на страната и най-вече с успешното въвеждане на паричния съвет. През следващите години процедурите се изпълняват безпроблемно, като от март 1999 г. до края на 2015 г. са изплатени около 600 млн. лв. (около 300 млн. евро).⁴⁸⁷ Тенденцията е към плавно нарастване на годишните суми (средно 40 – 44 млн. лв., или 20 – 22 млн. евро за последните осем години), което отразява естествения демографски процес на стареене на изселените се.

II.3.5.

Реален сектор: заетост и производство

■ Най-видимата в реално време (а и впоследствие) страна на макроикономическия шок от „Възродителния процес“ е загубата на работна сила чрез почти мигновено изчезване на съществен сегмент от заетите.

До затварянето на границата на 21 август 1989 г. *масовото изселване води до свиване с 6,2% на средносписъчния брой на персонала*⁴⁸⁸ *в материалното производство*⁴⁸⁹. Дъното (6,4%) е достигнато малко по-късно, на 7 септември. Неявилите се на работа към 24 август възлизат на 193 017 души, а

⁴⁸⁷ Трябва да се отбележи, че е налице и обратен (много по-ограничен, епизодичен) поток. Изселници, които са се пенсионирали в Турция и след това са се завърнали в България, получават турската си пенсия в страната.

⁴⁸⁸ ЦДА, ф. 1Б, оп. 101, а.е. 2368, л. 69. Седмична оперативна информация на Отдел Деловодство на ЦК, 21 – 27 август 1989.

⁴⁸⁹ В статистическата система на плановата икономика този сектор включва гръбнака на стопанския потенциал на страната: промишленост, строителство, селско стопанство, транспорт, съобщения, търговия. През 1988 г. в *материалното производство* са заети над 80,5% от работниците и служещите в България.

към 7 септември – на 200 144 д. За потенциала на икономиката това е равносилно на скок в безработицата от 0 до 4,9% или на съответна редукция на работната сила в течение на малко под три месеца. Подобна промяна не се наблюдава в мирно време и не може да мине без фатални последици за нито една стопанска система.

ТАБЛИЦА 22

Тези пределни колебания са отразени в Таблица 22. Данните са събирани от различни източници (текуща оперативна информация по партийна линия; официална статистика), оставят някои бели петна или не постигат пълна съпоставимост. Но са достатъчни, за да сглобят и резюмират общата картина и нейната динамика. Приведените числа по предприятия са по-скоро анекдотични и несистемни примери, поместени, за да илюстрират големия диапазон в регистрираните ситуации и някои драстични случаи.

Напускането на работните места започва в самото начало на юни, за да се развие лавинообразно след това. Службите очакват, че под влияние на репресиите от края на май и отговора на властите на щафетните гладни стачки, речта на Т. Живков от 29 май няма да предизвика голям отлив. В първите доносения все още се твърди, че „основната част от [турското население] участват в трудовия процес. От страна на партийните и стопанските ръководства се вземат мерки за своевременното ограничаване на случаите на невявяване на работа и принижена трудова активност в отделни предприятия“⁴⁹⁰. Твърдението обаче е за самоуспокоение. За едва 20 дни вече над 4% от заетите в материалното производство не са по работните си места. При спирането на изселванията в кая на август около 30 – 40 000 души са в България, но не ходят на работа в очакване на административните разрешения и в подготовка за отпътуване. Общата тенденция и състоянието на неопределеност се запазват до първата седмица на септември, когато поради затворената граница и оформящия се обратен поток от Турция започват завръщания в предприятията. Обратът тече бавно (особено в селското стопанство) и към октомври неявилиците се са все още на равнището от юли (вж. III.3.3).

⁴⁹⁰ АМВР, ф. 1, оп. 12, а.е. 76б, л. 122. Информация относно обстановката в страната, 2 юни 1989.

Шокът засяга най-вече селското стопанство, промишлеността и строителството (малко по-слабо), докато услугите (т.нар. нематериална сфера, включваща управлението и по-привлекателните позиции за работа, където турците са слабо представени) остават практически недокоснати. В регионален разрез най-потърпевша е Североизточна България (Разградска и Варненска област). Отливът в някои от тези сектори е от преди 1989 г., което задълбочава прехода към един нов режим на заетост. Макар да е политически предизвикан, екзодусът задейства процеси, които по-късно ще се ускорят на чисто икономическа основа. Затварянето на предприятия, съпътстващата го безработица, появата на контингенти доброволно отказващи да започнат работа⁴⁹¹ са все появили се в последната фаза от „Възродителния процес“ предвестници на бъдещия трудов пазар (вж. III.1.3).

Пряка съпоставка с предходните две изселнически вълни не е възможна поради характера на наличните данни. Но архивите показват, че разтеглената във времето емиграция от 70-те години поражда сходни явления без шоквата им интензивност от 1989 г. Тогава турското население е обект на внимателно проследяване от МВР, което дава епизодични преценки за стопанските отражения на заминаванията. Към средата на периода (1974 г.) турците са, от една страна, добре интегрирани в основни предприятия, а от друга – относително силно мобилни. Значителна част от тях (също ромите и помаците) в Шуменски окръг например работят в големи обекти, жп транспорта, строителството и дори във военни производства. Протичащото контролирано изселване не се отразява на значимата им *вътрешна* миграция, достигаща 8,4% от заетите в промишлеността и строителството.⁴⁹²

В стопанската равносметка за спогодбата от Русе, Толбухин/Добрич не е регистрирано нищо, а от Пловдивски окръг заключението е, че „изсел-

⁴⁹¹ Те отговарят на по-късното понятие за излязло от работната сила, икономически неактивно население.

⁴⁹² АМВР, ф. 20, оп. 1, а.е. 421, л. 15. Справка за резултатите от изучаването на миграционните процеси сред българските граждани от турски произход и българите, изповядващи мохамеданска вяра, в Окръжно управление МВР – Шумен, 12 септември 1974.

ването не даде голямо отражение върху икономиката“. За сметка на това от Разград описват картина, която в умален, локален мащаб и със забавен каданс доста точно предвещава случилото се през 1989 г. „Изселването в Турция даде отрицателно отражение в работата на предприятията... Понижена бе трудовата активност, свързана с подготвянето на изселническите документи, багажа, изпращането на близки. Извършено бе отклоняване на някои материали и стоки, кражби и пр. През 1977 г. и най-вече през 1978 г. се почувства осезаемо излизането на значителен брой квалифицирана работна ръка от производството, особено от селското стопанство. През пролетта и лятото на 1978 г. в много селища от окръга с компактна маса турско население почти не бяха останали механизатори, което наложи вземането на специални мерки от партийните и стопанските органи за обезпечаване на есенната кампания, като извънпланово организиране на курсове за трактористи и др.“⁴⁹³ Докладът за Търговище набляга върху по-осезаемия отрицателен ефект в предприятията, където работят над 50% турци. Заминаването на квалифицирани кадри „сериозно затрудни нормалния производствен ритъм“⁴⁹⁴, предизвиква обща трудова демотивация сред турците. А от Шумен оценката е за „особено отрицателно отражение“, снижаване на производителността и на трудовата дисциплина (в частност поради деморализиращия пример на заминал си партийно издигнат работник).⁴⁹⁵ Но размахът бледнее на фона на стихията след десет години. В Шуменски окръг става дума за 7700 изселили се за година, което е едва 8% от турците в региона, докато през 1989 г. за по-малко от три месеца заминават близо 45% от всички българските турци.

Въпреки всички мобилизационно-силови инициативи, предприети от центъра, местните власти и предприятията (вж. III.3.3), резултатите са недостатъчни и дефицитът от работна сила остава. Към края на юли на местата на напусналите 172 000 души са привлечени с по-стабилен ангажимент

⁴⁹³ АМВР, ф. 2, оп. 4, а.е. 4, л. 104. Доклад на Окръжно управление МВР – Разград относно нови тенденции в оперативната обстановка по Турска линия след приключването на изселването, състоянието на контраразузнавателната дейност и борбата против протурския национализъм, 4 май 1979.

⁴⁹⁴ Пак там, л. 190. Доклад на Окръжно управление МВР – Търговище, 5 май 1979.

⁴⁹⁵ Пак там, л. 252. Доклад на Окръжно управление МВР – Шумен, 4 май 1979.

едва 78 700.⁴⁹⁶ Оплакванията от всички страни и равнища остават хронични и след това. В самото ръководство приповдигнатият тон отслабва. В края на юли обичайният бабаитлък на Т. Живков вече се процежда през зъби. Пред турския посланик в София той провокативно поднася екстравагантна версия: „Колкото повече заминават, толкова повече проблеми се натрупват. България губи работна сила и вече се чувства определен недостиг... в селското стопанство, строителството, транспорта, услугите и в редица предприятия. Ако някои в Турция мислят, че ще предизвикат катастрофа в българската икономика, те се лъжат. Защото на мястото на заминаващите у нас желаят да дойдат работници от други страни – поляци, югославяни, кубинци, китайци, вьетнамци и др. Работници ще се намерят, но работата е там, че изпращаме наши граждани, а сега вместо тях трябва да наемаме чужди. Очевидно тези трудности ще имат по-продължителен характер“⁴⁹⁷. Живков всъщност има предвид очакваното масово заминаване след общото либерализиране на паспортния режим от 1 септември и надигания се страх от изтичане на „интелектуалци, специалисти и висококвалифицирани кадри“. В началото на септември, когато границата е затворена за желаещите да заминат български турци, властта изговаря очевидното. Политбюро приема „съображения“, в които е записано, че „информацията, която постъпва, е прекалено оптимистична, като се има предвид реалното състояние на много предприятия, селските стопанства и т.н. А дори и за неспециалиста е ясно, че с прибирането на реколтата ще се справим трудно, че важни отрасли не могат „да се съвземат“ от изтичането на работна сила“⁴⁹⁸.

⁴⁹⁶ ЦДА, ф. 1Б, оп. 101, а.е. 2396, л. 10. Работна група при Координационния съвет. Справка по някои проблеми по изпълнението на решението на Политбюро от 16 юни 1989, ПМС 27 и Разпореждане 12 на Министерския съвет за повишаване на дисциплината и активизиране на трудовите колективи за успешното изпълнение на плана за 1989, 19 юли 1989.

⁴⁹⁷ **Паметна** бележка за разговорите на Т. Живков с посланика на Турция Ялчин Орал във връзка с връчване на акредитивните му писма, 27 юли 1989. – В: **Ангелов**, В. Асимилаторската кампания срещу турското национално малцинство в България, с. 689.

⁴⁹⁸ **Становище** на Политбюро по някои актуални проблеми на Възродителния процес, 1 септември 1989. – В: **Ангелов**, В. Асимилаторската кампания срещу турското национално малцинство в България, с. 708.

Както е известно, принудителният труд е слабо производителен, което се потвърждава напълно от отзивите за приноса на бригадирите и на останалите привлечени да запълват по спешност зейналия недостиг. Донесенията са за незаинтересованост и пасивност, формалност в изпълнение на задълженията от мобилизираните, трудно съжителство с останалите в България работници и служители от „подпомогнатите“ предприятия. „Слабостите в организацията на бригадирския труд“ са постоянна тема в публични и служебни коментари. Поради инерция и непознаване на друго системата се опитва да компенсира с обичайните ѝ средства, с патриотични или идеологически призови, но те, естествено, не носят успех.

Забелязват се обаче и на пръв поглед парадоксални обратни примери на нарастване на *производителността* в резултат от освобождаването на слабо квалифицирана работна ръка (вж. III.3.2).

Отражението на изселването върху *производството* в общи линии следва това върху заетостта, но то е смекчено именно с ефекта от повишената производителност. Поради неговото действие, както и поради приетите компенсационни мерки *амплитудата на колебанията в производството на засегнатите отрасли е значително по-малка, отколкото тази на заетите в тях*. Най-засегнатите са отново селското стопанство, промишлеността и строителството, където са насочени и основните антикризисни усилия. Трябва да се отбележи, че в аграрния сектор е имало и значително по-драстични сривове в продукцията, но те са през тежки в климатично отношение години (1985, 1987), когато е пострадало земеделието в цялата страна.

ТАБЛИЦА 23

Въпреки казионните оптимистични нотки и статистическите отчети за ръст на продукцията (с 3,6% през август спрямо юли) или на печалбата, икономиката е в извънредна ситуация. Констатациите идват отвсякъде. Представителна е оценката на Г. Стоичков за ресорния му отрасъл строителство, където положението е определено „не само [за] тревожно, но [за] много тревожно... Никога е бил този отрасъл в такова положение“⁴⁹⁹. Той

⁴⁹⁹ ЦДА, ф. 136, оп. 82, а.е. 418, л. 65. Заключително изказване на Г. Стоичков на съвещанието по строителството в Министерския съвет, 21 юли 1989.

обаче също изрича дежурната фраза, че няма място за паника и отнества причините за неблагополучията в национален мащаб към организационни фактори, като например продължилото прекалено дълго учредяване на фирмите в сектора. Другаде проблемът е сведен до пределно познатата неритмичност в изпълнението на плана. В потока от отчети например постоянно присъстват сигнали за проблеми с изкупуването на мляко в животновъдството или с предислоциране на стадата, наложено от отсъствието на овчари. Успоредно с това се преизпълнява графикът по изкупуване на месо поради ликвидирането на животни от заминаващите.

Дефицитите от потребителски стоки са основен сюжет и се изострят далече отвъд обичайното. Така във Варна са свикнали с недостига на редица предмети през курортния сезон, но ако за някои от тях „хората проявяват разбиране относно причините за намаляването... за други... липсващи месеци наред на пазара, масовото настроение е особено негативно“. Изчезват приемани за ежедневни битови продукти („капачки за буркани, тоалетна хартия, салфетки, санитарни принадлежности и др.“). Неубедителни са обясненията на производителите за недостиг на суровини, когато в същото време се вижда, че производството им е насочено към стоки с по-висока цена (примери – декоративни чинии от хартия, луксозни салфетки...).⁵⁰⁰ Статистическата служба за пореден път потвърждава разминаването между изпълнението на плановете по натура и в стойност за сметка на по-рентабилни изделия.⁵⁰¹

Различните измерения на макроикономическия шок от епилога на „Възродителния процес“ донякъде се развиват в уедрените стопански показатели. Ефектът на големите числа или противоположни тенденции изглаждат пиковите в статистическото отражение от събитията. Агрегирани величини като БВП или отраслите „поемат“ шока, но го отразяват с мно-

⁵⁰⁰ ЦДА, ф. 1Б, оп. 55, а.е. 1178, л. 2. Информация за настроенията и политическата обстановка. Варненска област, 12 юли 1989.

⁵⁰¹ За деветмесечието на 1989 г. не са изпълнени плановете за 81 натура (1/3 от изделията с държавни поръчки и държавен план), а за 96 изделия (36%) производството е под това за 1988 г. ЦДА, Ф. 1Б, оп. 101, а.е. 2400, л. 3, 5. Справка на ЦСУ за изпълнението на плана през деветмесечието на 1989 г., 6 октомври 1989.

жество странични шумове, които невинаги може да бъдат отстранени достатъчно коректно.

Има обаче сектор в икономиката, където връзката е пряка и почти изцяло изчистена от изкривяващи влияния. *Отглеждането на тютюн* е изконна стопанска дейност на турците в България. Исторически те са се слели с грижите по тази култура, която в продължение на много десетилетия им е давала поминък. Взаимната зависимост между състоянието на тютюнопроизводството, социалния статус и благосъстоянието на турската общност е непосредствена. В този смисъл всичко, което се случва около „Възродителния процес“, и най-вече при драматичният му завършек през 1989 г., оказва влияние на отрасъла. Вярно е и обратното: секторът е дотолкова важен за цялата икономика, че състоянието му променя съществени нейни параметри.

Най-подробните и релевантни данни за тежестта на турското население в производството на тютюн са събрани в средата на 50-те години⁵⁰² (вж. *Таблица 24*). Както се вижда, то дава 17,5% от ориенталския тютюн в страната (при дял 8,5% в общото население на България), но между 60 и 88% от тютюна в четирите основни района. Добивът е концентриран основно в дребни стопанства, при много по-нисък принос на ТКЗС.

ТАБЛИЦА 24

Тютюнът е ключов експортен продукт, чиято тежест за външнотърговския баланс на страната нараства съществено след войната. В началото на 50-те години (вж. *Таблица 25*) той е най-важният износен артикул на България, чрез който се осъществява важен за стопанството внос. Носи значителни приходи в бюджета и осигурява заетост на около 25 000 семейства със 170 000 тютюнопроизводители. През 1950 г. засетите площи са се удвоили спрямо средното преди 1944 г.⁵⁰³ Четири десетилетия по-късно, в края на 80-те години, върху

⁵⁰² ЦДА, ф. 1Б, оп. 6, а.е. 3372. Статистически данни към: Доклад относно материалното, финансовото и стопанското отражение за страната вследствие евентуално изселване на турското население, 22 юли 1957. Подготвен от комисия с отговорник Карло Луканов и членове Станко Тодоров, Георги Манов, Димитър Юруков, Пеню Докузов.

⁵⁰³ ЦДА, ф. 1Б, оп. 6, а.е. 734, л. 17. Доклад на Титко Черноколев до председателя на Министерския съвет относно мерките за поощряване на производството на ориенталски тютюн Вирджиния и Махорка. Приложен към протокола от заседанието на Политбюро от 21 февруари 1950.

само 2,3% от обработваемата площ (при това негодна за други култури), тютюнът все още осигурява 45% от аграрния износ на България (възлизаш на около 14 – 18% от общия износ на страната) и дава 54% от печалбата на растениевъдството.⁵⁰⁴ При тези дадености е естествено, че икономическите последици от последователните изселнически вълни се пречупват през техния очакван или фактически ефект върху производството/износа на тютюн.

В началото на 50-те години политиката на правителството към заминаващите се определя в голяма степен от нуждите и състоянието на отрасъла. Още през лятото на 1949 г. партията намира, че моментът е неподходящ именно поради прибирането на реколтата. „Раздвижването“ е определено като ненавременно от натоварения да проучи ситуацията Д. Терпешев. „По принцип ние не възразяваме на това тяхно желание, но те трябва да съгласуват това с нашата власт... в никой случай сега, докато не е събрана реколтата, не може да стане, че те имат задължение към нас и така не могат на своя глава да се изселват... Да напускат сега страната, не е в интерес на самите тях. Това е една прекрасна реколта, от която ще получат много пари... Никакво напускане на страната до окончателното прибиране на реколтата.“ Терпешев се позовава на председателя на околийския народен съвет в Кърджали, според когото заминалите няма да могат да бъдат заместени. „Ще срещнем големи затруднения да ги заместим в същия мащаб. Турците са многочислени семейства... Урбулешко изселване не трябва да допуснем. Трябва да има регулирано изселване. Трябва да накажем смутителите, подбудителите.“⁵⁰⁵

Тези прояви се определят като инспириран отвън „удар по нашата стопанска политика“. А през следващата година лошите очаквания се оправдават. Турското население роптае, че тютюнът е заплатен по-ниско от преди, голяма част от производителите отказват да сключат договори за засяване на тютюна с мотива, че „било много и че нямало да могат да изкарат исканото количество поради липсата на работна ръка.“ Тези аргументи не

⁵⁰⁴ **Стенограма** от заседание на Координационния съвет за анализиране информацията за обстановката в страната, 10 юли 1989. Изказване на Васил Цанов. – В: **Ангелов**, В. Голямата екскурзия, т. 2, с. 120.

⁵⁰⁵ ЦДА, ф. 1Б, оп. 6, а.е. 637, л. 17 – 18. Доклад на Добри Терпешев до Политбюро след посещение в Кърджалийско, 25 юли 1949. Чернова с поправки на ръка.

се приемат за чиста монета и агентурата смята, че „с положителност може да се каже, че това не са действителните причини за тяхното нежелание – това е единствено по причина на техните намерения да се изселят“⁵⁰⁶.

Осигуряването на прибирането на тютюна в условията на изселване е най-важната задача на политическия и репресивния апарат в съответните райони. За разлика от плана по доставките на зърно, който през лятото на 1951 г. се изпълнява, при тютюна той изостава (изпълнението е 83%).⁵⁰⁷ За да се осигури устойчивост в добива, се приемат най-различни забранителни мерки. В самото начало (през лятото на 1949 г.) например споменатата забрана за пътувания с влак до Пловдив с оглед уреждане на изселнически документи в турското консулство се оправдава с риска „да остане неприбрана реколтата“⁵⁰⁸. През следващата година се разглежда възможността изселниците, които все още нямат разрешения от турската страна, да бъдат задължавани да засяват площите си по план.⁵⁰⁹

Наред със силовите мерки емиграцията провокира размисъл за последиците върху тютюнопроизводството в краткосрочно и по-далечно бъдеще. В забележително компетентен доклад на инструктор в Националния съвет на Отечествения фронт се правят прецизни преценки и в двете насоки.⁵¹⁰ Относно непосредствените негативи авторът (Георги Божков) посочва, че към 10 март 1951 г. (изселването приключва през есента на същата година) само от „трите основни тютюневи околии“ (Момчилград,

⁵⁰⁶ АМВР, ф. 13, оп. 1, а.е. 755, л. 24. Доклад на началник отдел I-ДС и началник отделение А (подписано само от него) за положението сред турското малцинство и българо-мохамеданското население в НРБ. Без дата, датирано по текста след март 1950. Строго секретно.

⁵⁰⁷ АМВР, ф. 1, оп. 1, а.е. 1917, л. 2. Доклад за общото състояние на работата и дейността на служителите при околийското управление на МВР – Момчилград за третото тримесечие на 1951.

⁵⁰⁸ АМВР, ф. 13, оп. 1, а.е. 755, л. 24. Доклад на началник отдел I-ДС и началник отделение А (подписано само от него) за положението сред турското малцинство и българо-мохамеданското население в НРБ. Без дата, датирано по текста след март 1950.

⁵⁰⁹ ЦДА, ф. 1Б, оп. 6, а.е. 983, л. 135. Доклад от Комисията по изселването, 17 октомври 1950.

⁵¹⁰ АМВР, ф. 2, оп. 1, а.е. 1880. Доклад от Георги Божков, инструктор в Националния съвет на Отечествения фронт, относно отражението на масовото изселване на турците от Родопските околии върху производството на най-хубавите и ценни тютюни в нашата страна, 26 март 1951.

Кърджали и Крумовград) са се изселили 2110 домакинства (над 11 000 души), постъпки са направили още около 13 000 семейства. В Кърджалийско са изоставени 500 къщи, предадени към Трудово-поземлената собственост (ТПС) 5312 дка и оставени на пълномощници 3200 дка.⁵¹¹ Докладът не споделя оптимизма „на някои отговорни другари“. За разлика от тях авторът смята, че турците ще заминат наведнъж, няма да изчакват прибирането на реколтата и намалението на производството ще е по-голямо от планирания за 1951 г. прираст. Прогнозата се основава на здрав разум, изразен в реторичен въпрос: „ще могат ли турците, които имат паспортите в джоба, които непрекъснато мислят за своето заминаване, които са убедени, че няма да се ползват от богатата на своя труд, съзнателно да се отнесат към отглеждането на тютюна?“⁵¹² Очакванията са, че ако ситуацията се запази през лятото и едва тогава се вземат мерки, ще бъдат загубени 75% от реколтата в съответните райони, което представлява 3,5 – 4 млн. кг най-доброкачествени тютюни за около 1,2 – 1,4 млрд. лв.⁵¹³

Съществено е отхвърлянето на единствено предвижданите силови мерки. Като истински пурист, Г. Божков обръща внимание, че при тютюна „няма механизация като в зърнопроизводството. *Тютюневата култура предполага изключително смислени човешки движения, които не могат да бъдат заместени с никакви механически действия* (курсивът е мой, Р. А.)“⁵¹⁴ Съответно на въпроса дали оставените от турците тютюни може да бъдат прибрани от бригадири, отговорът е „решително – не можем! Не може и да се прехвърли производството върху останалите съседи-турци: увеличението на обработваемата площ се отразява неблагоприятно върху качеството и не е по силите на оставащите.“⁵¹⁵ Божков дори открито осъжда „извращенията“, за които е споменал в предхо-

⁵¹¹ Пак там, л. 2.

⁵¹² Пак там, л. 3.

⁵¹³ Средният размер на притежаваната от турско домакинство в Родопите земя се оценява на 15 – 20 дка, от които 3 – 4 дка засети с тютюн. При нормална реколтата средният добив на тютюн е около 250 кг на стопанство. (Пак там, л. 2.)

⁵¹⁴ Пак там.

⁵¹⁵ Пак там, л. 4.

ден доклад, и се възмущава, че не са наложени никакви наказания („което дава много лошо отражение върху турското население“).

Както всяко значимо стопанско сътресение, първата изселническа вълна дава повод за по-дългосрочни модернизационни визии. В доклада се предлагат рационално разселване на населението и решаване на някои екологични проблеми. Не е пропуснато лесното решение за „вербуване“ на нови кооператори на мястото на заминалите, като им се раздават къщите, с които сега разполагат селсъветите“ (не става ясно дали се имат предвид освободените от напусналите). Мисли се за „привличане в низините върху по-богати почви българо-мохамедани, които нямат осигурен поминък по граничните хребети (Момчилградска, Ардинска, Златоградска околии“. Предлага се уедряване на селищата и „разрушаване къщите на махаличките по височините, обитателите на които доунищожават горите“; с цел превръщането им в обекти на залесяване. Като цяло, се призовава за план за „колониизиране (курсивът е мой, Р. А.) на този край с хора, които ще продължат производството на тютюните „Джебел Басма“ и бъдат насочени към овощарство, лозарство, зеленчукови градини и скотовъдство“⁵¹⁶. Мотивът се среща и в по-ранни документи, призоваващи за „групиране на селищата ... да се спуснем към най-хубавите земи, където ще се сее тютюна, а в другите места ще развием овощарство, пчеларство, скотовъдство.“⁵¹⁷ Както при по-късни идеи в подобен дух се заговаря за диверсификация на регионалната икономика, но докладът се придържа към една по-консервативна философия, която все още цели запазване и доразвитие на тютюнопроизводството.

Трудно е статистически да се провери в каква степен е реализирана прогнозата на Г. Божков. Обобщаващите данни за началото на 50-те години (Таблица 25) се поддават на разнопосочна интерпретация. Засадените площи с ориенталски тютюн нарастват през 1950 и 1951 г. През 1950 г. обаче се свиват средните добиви, което би могло да е отчасти резултат на климатични условия, доколкото подобен спад се наблюдава и през 1952 г.,

⁵¹⁶ Пак там, л. 5.

⁵¹⁷ ЦДА, ф. 1Б, оп. 6, а.е. 637, л. 17 – 18. Доклад на Добри Терпешев до Политбюро след посещение в Кърджалийско, 25 юли 1949. Чернова с поправки на ръка.

когато няма изселване. Производството следва колебанията на добивите (ниско равнище през 1950 и 1952 г.), а двете години, за които има данни за износа (1948, 1952), регистрират непроменени физически обеми. Тези числа са обобщени, но със сигурност повечето от наблюденията и бележките в доклада остават валидни за микрообщността на българските турци тютюнопроизводители. В частност, дезорганизацията в производството (въпреки по-обширните засети площи) изглежда потвърдена за 1950 г.

Шест години след края на първата вълна българските власти отново обмислят отваряне на границата, като правят внимателна прогноза за евентуалните икономически последици. И отново тютюнът изпъква като основния потенциален проблем. Изводът е, че „много тежко... ще е положението с усвояването на тютюнопроизводството в четирите околии на Хасковски окръг, които са населени почти изцяло с турци (Кърджалийска, Момчилградска, Крумовградска и Ардинска). Труден проблем ще бъде да разрешим в близките години въпроса със заселването в тези околии и да се осигури до известна степен производството на тютюна, произвеждан от турското население“. Единственото задоволително решение се вижда в създаването на ДЗС (Държавни земеделски стопанства), но и то ще се сблъска с пречки. „Поради характера на района ще трябва да се ангажират по-голям брой хора... [ще има] трудности за набиране на заселници поради лошите битови условия в този край... [и] осигуряване на редовна работа в ДЗС поради сезонността на тютюнопроизводството. Това ще се отрази на себестойността на произвеждания тютюн.“

За компенсиране на загубите при тютюна от изселването на 2/3 от турското население ще са нужни инвестиции от новообразуваните ДЗС от около 300 – 400 млн. лв. „за строителство на сушилни, на стопански, жилищни и други сгради“⁵¹⁸. Това е немалка сума, равняваща се на 1,2% от националния доход на България за 1958 г. „Аритметично“, предвижданите годишни загуби от изселването възлизат съответно на 103 780 000 лв. от тютюн (0,3% от националния доход за 1958 г.), 575 000 000 лв. от

⁵¹⁸ ЦДА, ф. 1Б, оп. 6, а.е. 3372, л. 96. Доклад относно материалното, финансовото и стопанското отражение за страната вследствие евентуално изселване на турското население, 22 юли 1957. Подготвен от комисия с отговорник Карло Луканов и членове Станко Тодоров, Георги Манов, Димитър Юруков, Пеню Докузов.

растениевъдство (1,7%) и 160 700 000 лв. от животновъдство. Общо това са 839 480 000 лв., или 2,5% от националния доход за 1958 г. Като реалистични обаче се приемат само загубите от тютюна и от очаквания голям брой заклани и изнесени селскостопански животни.⁵¹⁹

През 1957 г. така и не се стига до изселване, а когато в средата на 60-те години се тръгва към подготовка на нова спогодба с Турция, въпросът пак е повдигнат. В дискусията се чуват различни мнения в диапазона от левковат оптимизъм до мрачен песимизъм. Сред оптимистите е председателят на Комитета за народен контрол Димо Дичев, за когото загубата на производство на тютюн „не може да ни плаши“. Според Стоян Сюлемезов „на първо време ще загубим, но... турците, които се учат, няма да се върнат там [в тютюнопроизводството]“. Така разсъждава и началникът на Строителни войски, който очаква временни загуби в Кърджалийски, но не и в подресорния му строителен сектор. В другия край на спектъра, Начо Папазов признава, че изселването ще се отрази главно на тютюнопроизводството, но в това вижда възможност за реструктуриране и отправна точка за постепенно намаляване на тежестта на отрасъла.⁵²⁰ Така или иначе, дори да е имало отражение върху тютюнодобива, изпълнението на спогодбата от 1968 г. е разлято във времето. Сред архивите се натъкнах единствено на свидетелство за 1978 г. (с най-многобройни заминавания), което твърди, че във връзка с изселването е нарушен срокът за отглеждането на тютюна (и някои други култури) в Асеновградски и други райони.⁵²¹

Естествено е да се предположи, че насилственото преименуване в началото на 1985 г. се е отразило върху организацията на отрасъла. Вярно е, че към края на юни планът за разсад не е изпълнен със 7% (изоставането е за сортовете „Ориенталски“ и „Вирджиния“, а от сорта „Барлей“ са засе-

⁵¹⁹ Пак там, л. 97.

⁵²⁰ ЦДА, ф. 1Б, оп. 6, а.е. 5657, л. 10, 15, 17, 20. Обсъждане въпроса за изселване на турското население от България, 29 октомври 1964.

⁵²¹ АМВР, ф. 2, оп. 4, а.е. 4, л. 83. Доклад на Окръжно управление МВР – Пловдив относно нови тенденции в оперативната обстановка по Турска линия след приключването на изселването, състоянието на контраразузнавателната дейност и борбата против протурския национализъм, 4 май 1979.

ти по-големи площи), очакваното производство е с 6,8% под предвиденото (което налага внос в конвертируема валута през 1986 г. за 16 млн. валутни лв.)⁵²², а реалният среден добив е с 10% по-нисък от плана.⁵²³ Но тези резултати не са извън нормата, а брънка в очертаваща се през петилетката тенденция за намаляване на добивите и за неизпълнение на производствения план (средното неизпълнение през предходните 4 години е било 17 250 т. при 10 000 т. за 1985 г.). Така че, по всичко изглежда, тютюнопроизводството не е било засегнато през 1985 г.

ТАБЛИЦА 25

През следващите години отрасълът се развива без чувствителна връзка с хода на „Възродителния процес“ или с екстремните настроения и очаквания сред турската общност. Кампанията върви без видими засечки, а в многобройните постановления, приети по неин повод, се съдържат и мерки за стимулиране на отглеждането на тютюн. Трендът продължава да се определя от дългосрочни фактори, чиято обща посока е към постепенно намаляване на добивите. През 1987 и особено през 1988 г. настъпва рязък срив (вж. Таблица 25), посевните площи след 1985/1986 г. намаляват, спадат съответно средният добив, производството (през 1988 г.) и износът (както се вижда от профила на „Булгартабак“ в таблицата – включително към основен пазар, какъвто е СССР). През 1988 г. средните добиви вървят надолу и в повечето общини, където е съсредоточена културата. В анализ, подготвен от МВР, това развитие е специално коментирано. „През последните две години вследствие на неправилна сортова политика и изравнени изкупни цени се констатира съществен спад на националното производство на качествени ориенталски сортове. Само през 1988 г. са произведени 23 500 т. по-малко ориенталски тютюни в сравнение с 1987 г., което създава реални предпоставки за неизпълнение на междуправителствени спогодби за износ на тютюн и цигари в

⁵²² ЦДА, ф. 130, оп. 29, а.е. 16-, л. 225, 226. Сигнална записка от Държавния комитет по планиране до председателя на Министерския съвет Г. Филипов, 1 юли 1985.

⁵²³ ЦДА, ф. 89, оп. 82, а.е. 220, л. 2, 3. Анализ на стопанската дейност и икономическото състояние на стопанските организации в системата на Националния аграрно-промишлен съюз за 1985.

СССР и др. социалистически страни, както и на плана за износ по второ направление [в конвертируема валута].⁵²⁴

Очевидно във връзка с това в началото на 1989 г. са приети поредните мерки за стимулиране на производството на тютюн чрез прилагане на цените на международните пазари и оставяне на получените допълнителни приходи у производителите.⁵²⁵ Но вместо това се наблюдава рязко *пропадане* във всички параметри, което несъмнено в една или друга степен е свързано с изселването. Повтаря се, но с по-разрушителна сила, случилото се при първата вълна от началото на 50-те години.

Документите от лятото на 1989 г. са изпълнени с коментари за състоянието на тютюнопроизводството. То съсредоточава вниманието на целия информационен апарат на властта не само заради значението си, а и поради обстоятелството, че на това поле най-ясно се проявяват икономическото и социалното напрежение сред турското малцинство. Проблемите с тютюна бързо са определени като „голяма тревога“ на стопанския фронт. Още в началото на юни акорданти напускат работа в други райони на страната и се завръщат по родните си места, за да се подготвят за заминаване. По-късно много от акордантите развалят договорите си и изплащат съответните неустойки. Възникват търкания между тютюнопроизводителите от български и турски етнически произход, като насъскващите коментари са, че българските са чувствително по-слабо платени. Все още работещите на акорд недоволстват, че им се удържат големи суми (по 2000 лв.) за изпълнение на договорите независимо от взетите площи.⁵²⁶ В края на юни за община Кърджали се твърди, че „никой не излиза да бере тютюн“. Месец по-късно и в началото на август темпът на бране все още се определя като бавен (дневен прираст от под 1%) и неудовлетворителен.

Властта противодейства с познатите ѝ средства. Привличани са ра-

⁵²⁴ АМВР, ф. 1, оп. 12, а.е. 937, л. 123. Обзорна оперативна сводка, 2 – 8 януари 1989.

⁵²⁵ Ф. 130, оп. 29, а.е. 21, л. 12. ПМС 10 от 29 март 1989 за стимулиране производството на тютюн чрез прилагане на договорни изкупни цени.

⁵²⁶ АМВР, ф. 1, оп. 12, а.е. 942, л. 30. Информация относно обстановката в страната към 20 юли 1989.

ботници, които да поемат изоставените площи. Земите се раздават за обработка на местни предприятия, служители или пенсионери, но голяма част се обработва от неквалифицирани ученици и студенти бригадири. Бригадирският труд е три пъти по-ниско платен и съответно незаинтересован, без спазване на технологичните изисквания. Признавайки очевидното, дори Г. Стоичков заявява, че „тютюн не може да бере всеки, ориенталският тютюн е тънка работа“⁵²⁷. Като цяло, процесът набира скорост бавно. Към средата на юли над 120 000 дка ориенталски тютюн⁵²⁸ (16,6% от посевната площ през 1988 г.), от които 79 000 (от 130 000) дка в Кърджалийска община, са без стопани. По други източници става дума за 155 000 дка (21,4%)⁵²⁹ или дори за 224 000 (близо 1/3). Самите власти обаче признават, че много от тези площи „са малко фиктивно поети, в някои общини са дали на отделни служители, работници и семейства по 15 дка“⁵³⁰.

Прибягва се и до казармени мерки, като приложените от ръководството в Кърджали за „въвеждане на специален режим на снабдяване с хранителни стоки и електричество, съобразен с участието на населението в тютюневата кампания“⁵³¹. Периодично се размахва заплахата, че няма да се дават паспорти, и Г. Атанасов подмята: „да обявим, че... докато не приключи прибирането на тютюна, никой няма да замине“⁵³². В действие са вкарвани и чисто икономически инструменти. От данък върху общия доход се освобождават приходите, получени (по реда на Разпореждане 12 на

⁵²⁷ **Стенографски** протокол от заседание на Координационния съвет по Възродителния процес, 3 юли 1989. – В: **Ангелов**, В. Голямата екскурзия, т. 2, с. 39.

⁵²⁸ ЦДА, ф. 1Б, оп. 101, а.е. 2367, л. 134. Седмична оперативна информация от отдел Деловодство, 10 – 16 юли 1989.

⁵²⁹ **Стенограма** от заседание на Координационния съвет за анализиране информацията за обстановката в страната, 10 юли 1989. Изказване на Васил Цанов. – В: **Ангелов**, В. Голямата екскурзия, т. 2, с. 120.

⁵³⁰ Пак там.

⁵³¹ ЦДА, ф. 1Б, оп. 55, а.е. 645, л. 15. Телекс до отдел Организационен на ЦК за оперативна информация за политическата обстановка в Хасковска област, 26 юни 1989.

⁵³² **Стенографски** протокол от заседание на Координационния съвет по Възродителния процес, 3 юли 1989. – В: **Ангелов**, В. Голямата екскурзия, т. 2, с. 45.

Министерския съвет от 1989 г.⁵³³) като допълнителни стимули от „Булгартабак“ за производството на тютюн през 1989 г. Върху изплатените суми не се начисляват и вноски за общественото осигуряване.

Не липсват, разбира се, ободряващи доклади. Но ситуацията е частично овладяна едва от средата – края на юли, когато „в общи линии“ изоставените площи започват да се обработват, „част от местното население, което чака паспортите си започна работа по брането на тютюна главно в Хасковска област, [но] без Кърджалийска община“⁵³⁴. Към момента на затварянето на границата в една от редовните сводки е записано, че „прибирането на тютюна се нормализира“: събрани са близо половината от низите, около 10 септември за ориенталския тютюн са достигнати 70%, а по данните на ЦСУ в края на месеца – 93%.

Изселването обаче се оказва повратна точка за мястото на тютюнопроизводството в българската икономика. След кулминацията на „Възродителния процес“ зреещият от години и протичал дотогава сравнително плавно упадък на отрасъла се ускорява (вж. Таблица 25). През 1989 г. посевната площ (особено с ориенталски тютюн) пада съществено, за да продължи да намалява по-късно. Същото се случва с обема на производството, с количествата и стойността на износа. Единствено за средния добив спадът от 1989 г. изглежда временен и дължащ се на хаоса от летните месеци.

Третата вълна поставя на дневен ред още по-радикално от предишните реструктурирането на регионалната икономика. Както и през 60-те години, започват да се обсъждат проекти на икономическо инженерство, които да редуцират изконното място на тютюна. Чрез тях партията вижда възможност да бъде намалена зависимостта от отрасъл, където ролята на прието за неблагонадеждно и враждебно население е решаваща. Още в

⁵³³ С това разпореждане „Булгартабак“ е определил 30 млн. лв. за допълнително стимулиране производството на тютюн, като за всеки изкупен кг се изплащат допълнително 30 ст. (ЦДА, ф. 130, оп. 29, а.е. 109, л. 31. Протокол на заседание на Министерския съвет с решение за стимулиране производството и изкупуването на зърно и тютюн, 14 юли 1989.)

⁵³⁴ ЦДА, ф. 1Б, оп. 101, а.е. 2367, л. 134. Седмична оперативна информация от отдел Деловодство, 10 – 16 юли 1989.

средата на август пропагандният апарат е настроен да разяснява предстоящите промени. „Проблемите на тютюнопроизводството ще се решават на икономическа основа, но в съответствие с новите дадености на ограничаване на специфичната работна ръка, което съображение дава основание да се търси и реструктуриране на селскостопанското производство, където тютюнопроизводството ще се намали за сметка на отглеждането на други култури.“⁵³⁵ В началото на септември властта констатира „тревожната тенденция“ за намаляване с близо наполовина засадените площи⁵³⁶ и когато се обсъждат планът за 1990 г., в него е заложено „радикално... свеждане до минимум на производството на тютюн, значително намаляване продукцията на животновъдството и нарастване производството на някои зеленчуци, технически и зърнени култури“. При господстващото безсилие и безперспективност алтернативни варианти не се предлагат. Приема се, „че са малки възможностите, на първо време, да се привлече допълнително население в селата, а се разчита на задържането на съществуващото и на широкото използване на акордната и арендна форма на производството, на бригадирския труд и т.н.“⁵³⁷.

Както рядко се случва в плановата практика, заложените числа се оказват по-песимистични от реалността. Очакваното производство на тютюн за 1989 г. (70 658 т.) е под отчетеното (77 553 т.), а проектопланът за 1990 г. (30 774 т.) записва значително по-ниска цел от достигнатата (72 369 т. – вж. Таблица 25). Въпреки това „Възродителният процес“ е свършил своето. Откъсването на турската общност от нейния вековен поминък, което мъчително продължава и до днес, е станало необратимо.

⁵³⁵ ЦДА, ф. 1Б, оп. 63, а.е. 57, л. 11. Отговори на въпросите, предложенията и критичните бележки, съдържащи се в информацията на областните комитети на БКП, 16 август 1989.

⁵³⁶ ЦДА, ф. 136, оп. 82, а.е. 420, л. 74. Информация до Г. Атанасов от председателя на Комитета за държавен и народен контрол Г. Георгиев относно провежданото оперативно наблюдение във връзка с извършената работа по подготовката и разработването на планове във фирмите и други стопански организации, 8 септември 1989.

⁵³⁷ ЦДА, ф. 136, оп. 82, а.е. 249, л. 19. Докладна записка до Министерския съвет от министъра на икономиката и планирането относно реструктуриране на производството в общините с остър недостиг на работна сила, 12 септември 1989.

II.3.6.

Бюджет

■ Обвързаностите на „Възродителния процес“ с бюджетните приходи и разходи са с различен знак, къде взаимно компенсирани се, къде усилващи се. Техните следи са често неразличими в достъпните данни.

Серията от постановления, приети през юни, юли и септември за компенсиране на загубите от работна сила, натоварват държавата пряко или косвено (чрез допълнителни дотации за предприятията, принудени да поемат добавъчно финансово бреме) с непредвидени издръжки. В същото време тя е лишена от данъчни постъпления поради генерирани загуби, спад на производството, продажбите, потреблението, вноса и износа. Част от необходимите средства за попълване на възникналите фискални нужди са осигурени по спешност от плановете и финансовите органи чрез преразпределение на бюджетния ресурс. Тези решения се вземат на фона на по-мощни императиви за стабилизиране на икономиката, свързани със засилващия се натиск на дълговия проблем. Онова, което с положителност показва статистиката, е, че през 1989 г. *общите* държавни разходи (в постоянни цени) се увеличават с 2,1%. Това е над предходната 1988 г. (+1%), но значително под темповете на прираст от 7,5 – 11%, регистрирани през 1985 – 1987 г.⁵³⁸ Започнали са опити за рестрикции, налагащи се от външноикономическите баланси, ала взетите мерки остават недостатъчни и харчовете на правителството продължават да растат.

Фискални аспекти на последната фаза от „Възродителния процес“ са разгледани другаде (вж. II.3.2; III.3.3), като тук се ограничавам до въпроса за динамиката на ресурсите за силовия апарат през 1989 г. Таблицы 2 и 3 (вж. II.1.2) поставят разходите на МВР през годината на фона на рязката им експанзия от 1983 – 1986 г. и последвалото им постепенно намаление през 1987 – 1988 г. Това се отнася както за целенасочено *планираните* (планът спрямо реализираното през предходната година), така и за *изпълнението* (фактически годишни изменения). Непосредственото впечатление е, че бюджетът на МВР не само не се увеличава, но вследствие на тригодишната тенденция,

⁵³⁸ БНБ. Годишен отчет за 1990 г., с. 75.

продължила и през 1989 г., е сведен до равнището си от 1985 г. Динамиката в другото пряко замесено в репресията ведомство (УБО) е сходна. На неговия бюджет са спестени рестрикциите от 1987 – 1988 г., но през 1989 г. той е намален драстично по план и още повече – като реално изпълнение. Силовите институции се очертават по-скоро като „жертва“ на, отколкото като причина за бюджетните затруднения. Обяснението как секторът е финансиран при тези условия, отново трябва да се търси в маневрирането за сметка на икономии, съкращения и прехвърляне по пера из изначално охолния и широко скроен бюджет на репресивната машина⁵³⁹ (вж. II.1.2).

Важен момент е решението на Политбюро за повишаване на заплатите във въоръжените сили (включително военизирания състав на МВР), взето на 21 юли 1989 г.⁵⁴⁰ Формално то се свързва с „привеждане заплащането в съответствие с новата система от основни заплати на ръководните кадри и специалистите в народното стопанство“, утвърдена от правителството още на 30 декември 1987 г. Но задействането на постановлението през юли 1989 г., тъкмо в разгара на изселването, едва ли е случайно. Става дума за тристъпково (влиза в сила от 1 октомври 1989 г., 1 март 1990 г. и 1 октомври 1990 г.; за волнонаемния състав на МНО и МВР – от 1 януари 1990 г.) увеличение на заплатите на офицерите и свръхсрочнослужещите сержанти със средно от по 10%. Успоредно с това се въвежда непознатият дотогава принцип за автоматично индексирание на годишния фонд „Работна заплата“ в съответствие с процента на нарастване на средната работна заплата в страната през предходната година.

Въпреки чувствителната корекция на заплатите обаче прирастът на разходите за сметка на държавния бюджет е много ограничен. Средствата са осигурени от съкращения на числения състав на армията и в рамките на утвърдения бюджет на Министерството на отбраната. Средства за МВР за 1989 г. идват от икономии по бюджета му, а за 1990 г. – наполовина (19 млн. лв.) от бюджета на МВР и наполовина (още 19 млн. лв.) от държавния бюджет. Остана-

⁵³⁹ Възможно е, разбира се, разходи да са скрити и/или разхвърляни по други пера, но това важи за всяка една година и не би трябвало да окаже влияние върху тенденциите.

⁵⁴⁰ ЦДА, ф. 1Б, оп. 68, а.е. 3710, л. 1 – 3. Решение 145 на Политбюро относно въвеждане на нова система на заплати във Въоръжените сили на НРБ, 21 юли 1989. Секретно.

лите ведомства трябва да намерят ресурсите в рамките на утвърдения им фонд за работна заплата. По този начин необходими за заплащането на лоялност се оказват относително скромните 71,2 млн. лв. за отбраната (8 млн. през 1989 г. и 63,2 млн. лв. през 1990 г.) и 42,8 млн. лв. за МВР (съответно 4,8 и 38 млн. лв.), като при това бюджетната тежест за 1989 г. е незначителна.

Друг начин на посрещане на набъбнали разходи е привилегированото третиране на МВР в условията на общите бюджетни съкращения. Такъв е случаят с успешния натиск на министерството за избягване на орязването на валутните му средства въпреки усилията за намаляване на валутните разходи в държавния апарат и затрудненията на Българска външнотърговска банка. МВР не намира нищо нередно да поиска изключение по една от основните мерки на „стопанската реформа“ (ограничената и частична „девалвация“ на лева), успявайки да издейства за себе си по същество специален валутен коефициент (курс). Преписката започва през първото тримесечие на 1989 г., т.е. преди изселването, и засяга „специалния внос“ и „нестоковите разходи“ във валута по доставката на съоръжения (предаватели, апаратура за радиотелевизионно противодействие). За 1989 г. МВР е заявило 10 млн. валутни лв., а през февруари – още 1,8 млн. До април обаче са му отпуснати 8,1 млн. и министърът настоява „предложеното... намаление на разчета за внос и нестокови разходи от несоциалистически страни общо за страната в размер на 300 млн. лв. да не се отнася до МВР... Наред с това предложеният нов коефициент на лева към долара (по 2,5 лв. за един вал. лв. вместо по 2 лв.) ще наложи да се търсят резерви по бюджета на МВР от 6 млн. лв. за изплащане на валутните разходи. Поради това, че [този бюджет] беше утвърден с намаление от около 10%, считаме, че следва да се направи предложение новият коефициент да не се прилага за валутните разходи по плана на МВР (курсивът е мой, Р. А.)“⁵⁴¹.

По пряко свързаните със събитията поводи е намерена друга формула. В средата на юли МВР среща трудности за доставката на „оперативно-технически средства... поради ембарговия характер на техниката и огра-

⁵⁴¹ АМВР, ф. 21, оп. 2, а.е. 258, л. 19 – 20. Бележки на началник управление „Тил“ по информацията за изпълнението на валутните задачи за първото тримесечие на 1989 г., представена за разглеждане на заседанието на Министерския съвет на 21 април 1989, 20 април 1989. Секретно.

ниченията, наложени от БВТБ при плащанията към чужбина вследствие неблагоприятната конюнктура... От друга страна, поставените задачи пред поделенията на Държавна сигурност и Народната милиция, *особено в усложнената оперативна обстановка* (курсивът е мой, Р. А.), налагат гарантиране през 1989 г. доставката на техника за външно наблюдение (миниатюрни камери и видеокасетofони с продължителност на записа до 400 часа), специални радиостанции и предаватели, системи за прехващания и записи на радиоизлъчвания, прибори за нощно виждане, заснемане и документиране, микрокомпютри и друга електронно-изчислителна техника за специални оперативни задачи⁵⁴². За решаване на проблема финансовите служби на министерството предлагат счетоводна еквилибристика. „При проучване в БВТБ се установи, че доставката може да се реализира със сравнително по-малки трудности от валутата за нестокови разходи. Същевременно предварително е съгласувана с МИП и Министерството на външноикономическите връзки възможността да се увеличи за 1989 г. размерът на валутата за нестокови разходи за сметка на плана за специален внос по второ направление.“⁵⁴³ Задачата е възприета като крайно спешна и още на следващия ден МИП дава съгласие да се извърши прехвърлянето от едно перо в друго: разходите в несоциалистическа валута на МВР за „специален внос“ през 1989 г. са намалени с 580 000 валутни лв. и със същата сума се увеличат тези за „Нестокови операции“ (статия „Други“); прави се и съответна официална корекция на нетърговския валутен план.⁵⁴⁴

През октомври средствата са вече усвоени, но отново възникват затруднения по оставащия план за валутен „специален внос“. Договорени са съоръжения за 1 640 000 лв. (от които въоръжение и оперативно-технически средства за 100 000 лв.), ала „от извършените проучвания се установи, че поради затруднения на БВТБ съществува реална опасност същите да не се изплатят към чужбина“. И тук общостопанските ограничения се оказ-

⁵⁴² АМВР, ф. 21, оп. 2, а.е. 258, л. 14. Писмо от управление Тил до министъра на вътрешните работи, 14 юли 1989.

⁵⁴³ Пак там, л. 2.

⁵⁴⁴ АМВР, ф. 21, оп. 2, а.е. 258, л.13, 23. Писмо на МИП до МВР, 15 юли 1989.

ват преодолими с познатата счетоводна хватка. След направени постъпки пред МИП на 17 ноември е дадено съгласие „за допълнително прехвърляне на 100 000 лв. по второ направление по предишния ред [от „Специален внос“ да се минат по валутния план на МВР за нестокови разходи, статия „Други“]“⁵⁴⁵.

Тези трикове илюстрират някои от фините механизми за справяне с извънредната ситуация от лятото на 1989 г. Общата картина е във финансовите данни за началото и края на годината. В съответствие с макроикономическото положение на страната, през януари на МВР е спуснат открито *кризисен* бюджет, където утвърдените му средства са орязани с 10% спрямо 1988 г. Министърът съответно определя „намалението при структуроопределящите показатели на бюджета на МВР в размер на 5% за фонд работна заплата и порционни пари, до 30% за някои разходи по материално-техническото снабдяване“⁵⁴⁶, със средно 10% (спрямо заявените за 1989 г.) кредити за командировки, култура и политико-просветна дейност, служебна квалификация, поощрения и нещатни служители по Държавна сигурност и Народната милиция, мобилизационни мероприятия...⁵⁴⁷ Патетично се заявява, че бюджетът е съставен „с голямо напрежение“ и не всички нужди са задоволени, за да се изпрати веднага успокояващо послание, че текущата издръжка на състава е разчетена за задоволяването на най-неотложните потребности.

Те се оказват далече по-големи от очакваното и въпреки това МВР успява да се справи. В есенните корекции, направени малко след Десети ноември⁵⁴⁸, някои разходи рязко скачат; по отделни пера се е почувствал недостиг, свързан с възникнали извънредни нужди около „*усложнената*

⁵⁴⁵ АМВР, ф. 21, оп. 2, а.е. 258, л. 24. Писмо от началник управление Тил до първия заместник министър на вътрешните работи Григор Шопов относно доставката на оперативно-технически средства и въоръжение по плана на МВР за 1989 г., 10 октомври 1989.

⁵⁴⁶ АМВР, ф. 21, оп. 2, а.е. 254, л. 1. Докладна от началник отдел Финансов, 18 януари 1989.

⁵⁴⁷ Пак там, л. 2. Циркулярно писмо на министъра на вътрешните работи, 3 февруари 1989.

⁵⁴⁸ АМВР, ф. 21, оп. 2, а.е. 256. Докладна записка от началник отдел Финансов относно промените в бюджета на МВР за второто полугодие на 1989 г., 20 ноември 1989. Строго секретно.

оперативна обстановка“. С пряко позоваване на тази причина е одобрено нарастване на годишните разходи от 5 516 000 лв. При съответното реструктуриране на бюджета са признати допълнителни заявки за 17,3 млн. лв. и намаления от 10,4 млн. лв., като между статии са разместени 8,3 млн. лв. (2,6% от годишния бюджет за 1989 г.). „Икономии“ са направени от порционните пари (на хартия, тъй като са осъществени чрез непопълване на щата), квалификацията на личния състав (поради участието му в мероприятия във връзка със създадалата се ситуация), издръжката на агентурния апарат (с 1,3 млн. лв.). МИП е разрешил (оказва се, че във финансово отношение това министерство стои над МВР) планираните, но неизразходени 3,5 млн. лв. за оперативна, свързочна и електронна техника да бъдат пренасочени „главно за задоволяване на нововъзникнали нужди във връзка с усложнената оперативна обстановка“. Основните пера, по които се одобрява увеличение за второто полугодие (т.е. възникнал е бюджетен недостиг), са заплатите (1,3 млн. лв., свързани с приетото през юли ПМС), „мобилизационните мероприятия“ (с 1,3 млн. лв. поради „проведената извънпланова мобилизация на запасни в областните управления на МВР във връзка с усложнената оперативна обстановка в някои райони на страната“) и телефонни, телеграфни и пощенски разходи (с 0,4 млн. лв., отново във връзка с допълнителни нужди, наложени от събитията.)

За последен път годишен доклад в обичайния формат е изготвен в началото на 1990 г. Той изоставя дежурните формули, като дори не намира за нужно да се позове на оперативните усложнения. От документа просто става ясно, че *кулминацията на „Възродителния процес“ е посрещната с ограничени корекции нагоре по първоначално утвърдения (орязан спрямо 1988 г.) общ бюджет, но основно чрез преразпределение на наличното.*⁵⁴⁹

Одобренията през януари 320,7 млн. лв. са нараснали в течение на годината с 8,2 млн. лв., но от крайната сума остават неизразходвани 4,3 млн. лв. При това прирастът не е свързан със събитията, а със Закона за задгранич-

⁵⁴⁹ АМВР, ф. 21, оп. 2, а.е. 259. Отчет за изпълнението на бюджета на МВР през 1985 г., 5 февруари 1990. Строго секретно.

ните паспорти (4,7 млн. лв.) и с ново строителство (3,5 млн. лв.). Неусвоен ресурс остава от командировки (744 000 лв.), специален внос и дори по агентурата. Последното заслужава специално внимание: за агентурно-оперативни и специални разходи са останали неизползвани 2 млн. лв. „в резултат на намаление на нещатните служители по ДС и Народната милиция (261 000 лв.), неусвоени средства от Първо главно управление (720 000 лв.), резерв на ръководството (704 000 лв.) и 338 000 лв. икономии на други поделения“.

Съкращаване на бройките на агентурата тъкмо в онзи момент изглежда озадачаващо, още повече при цитираните призови на Д. Стоянов апаратът да се увеличава „в пъти“. Намалението на нещатните служители на Държавна сигурност и милицията (със съответната икономия) се дължи отчасти на заминаването на голям брой агенти и осведомители из средата на българските турци. В края на септември от Турция са се завърнали 86 агенти. Самоуспокоението на органите е, че „между тях няма такива с особен актив преди заминаването. На средно и под средно ниво са“. А и тези хора веднага се превръщат в обект на наблюдение, „набелязват се мероприятия за проверка; 15 от тях са взети на оперативни дела и сигнални подписки, един е подследствен за шпионаж“⁵⁵⁰. Същевременно се прави опит за компенсиране на „загубите“, макар да не е достигнато предишното равнище: вербувани са нови 42 агенти и се работи с над 70 кандидати. През септември МВР признава, че „въпреки това има спад в агентурно-оперативната работа като цяло... Около 80% от агентурния апарат има нагласата също да заминава и не се ангажира с конкретна работа... Силовите, физически мерки в редица случаи се използват много по-активно за решаване на задачите.“ Има тотален срив на доверието, като класическата легенда за вербуване по идейни подбуди е паднала напълно. „Във връзка с новите вербовки... досегашната идейно-политическа основа не издържа на проверката. Очертава се мнението, че следва да се отива на смесена основа – зависимост, основаваща се, от една страна, на силата на властта и от друга – на оказването на помощ, поддръжка и доверие.“⁵⁵¹

⁵⁵⁰ АМВР. УБО Е-1989, л. 70. Справка на началник Инспектората на МВР, ген.-лейтенант Н. Черкезов относно някои особености на оперативната обстановка в страната към 26 септември 1989, 27 септември 1989. Секретно

⁵⁵¹ Пак там, л. 70, 71.

Годишният финансов отчет за 1989 г. оценява преразходите на общо 39 млн. лв. (1,2% от бюджета за годината). От тях малко над половината (2,4 млн. лв., или едва 0,7% от годишния бюджет) са пряко свързани със събитията от лятото.⁵⁵² Наложили са се „неосигурени в началото на годината кредити за телефонни разговори за 600 000 лв. и извършване на допълнителни разходи за телефонни разговори и разкриване на постоянни и временни телефонни канали във връзка с усложнената оперативна обстановка (497 000 лв.).“ Освен това са „изразходвани в повече 1,3 млн. лв. за проведената мобилизация на запасни от формиранията в областните управления на МВР“.⁵⁵³

ТАБЛИЦА 26

Таблица 26 дава по-конкретна картина по пера и области, като в нея се открояват зоните на напрежение през деветмесечието на 1989 г. Потвърждава се, че вследствие на кризата са изразходвани необичайно много пари (надхвърлящи естествената квота за деветмесечието от 75%), най-вече за мобилизационни мероприятия. Незначително превишение има при съобщителните разходи (телефонни, телеграфни и пощенски). Изпълнението на цялостния бюджет за три тримесечия по останалите показателни пера (особено агентурно-оперативното) е под 75%. Никакви съществени аномалии не се наблюдават и в регионален план освен многократното превишение на фактическите над предвидените разходи за мобилизационни сборове във Варненска и Разградска област и по-изразеното на тези за свързочна техника в трите най-засегнати от събитията области.

Единствената промяна във финансирането на непредвидените разходи през 1989 г. е благоволенieto реализираните от МВР икономии (те основно покриват увеличението на заплатите) да не бъдат върнати в централния държавен бюджет, а да се използват от ведомството. В рамките

⁵⁵² АМВР, ф. 21, оп. 2, а.е. 259. Отчет за изпълнението на бюджета на МВР през 1985 г., 5 февруари 1990. Строго секретно.

⁵⁵³ Според финансовия отчет за предходната 1988 г. по перото „мобилизационни сборове“ е реализирана значителна икономия (от 1 270 000 лв.) поради тяхната отмяна или ограничаване.

на утвърденото му за 1989 г. „по наше предложение (курсивът е мой, Р. А.) Министерството на финансите разреши от неусвоените целеви средства да се разходват 3 700 000 лв. за задоволяване на нововъзникнали нужди“⁵⁵⁴. Сумата представлява 1,1% от годишния бюджет на МВР. Добавена към идентифицираните по-горе 0,7%, *пряката допълнителна фискална цена, платена за действията на репресивния апарат през последната фаза от „Възродителния процес“*, възлиза на едва 1,8% от бюджетиранияте за 1989 г. средства за Вътрешното министерство.

Масовото изселване на българските турци и съпътстващите го силови операции са се оказали по мярката на обичайните ресурси, отпускани за преторианската гвардия на режима.

⁵⁵⁴ АМВР, ф. 21, оп. 2, а.е. 259. Отчет за изпълнението на бюджета на МВР през 1985 г., 5 февруари 1990. Строго секретно.

III

РАЗПАД НА
ИКОНОМИЧЕСКАТА
ТЪКАН

III.1. ВЪЗНИКВАЩИТЕ ПАЗАРИ

■ Успоредно с макроикономическите шокове заключителната фаза на „Възродителния процес“ отключва серия от процеси с разлагащо действие върху плановия стопански ред и върху режима като цяло. Социалният хаос на изселването, съпътстван от целенасочените мерки на властта в посока на известно децентрализиране на стопанските решения, активизира възникването на *валутен, стоков и трудов протопазар*, а в много по-ограничена степен – и до търгуване с *производствени активи*. В районите, населени с български турци, упражняването на обичайния централизиран планов контрол става все по-трудно, но редица от тези ефекти се разпространяват в по-широк ареал, често – и в национален мащаб. Всичко това става в една като цяло още пределно администрирана система.

Съжителството на планово управление с форми на (полу)толирирана пазарност присъства в различен обхват и дълбочина през цялото съществуване на комунистическите държави. Сивата икономика в онези условия е отдавна установен феномен, естествена последица от самата логика и механизми на функциониране на системата и буфер за стопанските актьори. Но ако в по-спокойните за режима времена този пласт е относително управляем, дори донякъде съзнателно използван/направляван, то през лятото на 1989 г. той в много отношения се изплъзва от опека. Разяждащият потенциал на нововъзникващите пазари надхвърля познатото, като тяхното съществуване става необратимо. Същевременно те се появяват и развиват в една отчетливо небалансирана среда, което им придава изключително деформиран вид. Така „Възродителният процес“ едновременно дава импулс на новото, което предстои да се развие в българската икономика, и слага клеймо на стопанските неравновесия, които ще бележат началото на Прехода.

III.1.1. Валута

■ Валутният и външнотърговският режим в социалистическата икономика са подчинени на пълен държавен монопол, осъществяван от националната банка (БНБ) и специализираните предприятия. Държавата реализира и контролира всички валутни трансакции по текущите плащания, по външния дълг и – доколкото ги има – по капиталовите трансфери извън и към страната. Във външнотърговския обмен тя без задръжки манипулира курса на националната към конвертируемите валути, въвеждайки „удобни“ за износители и вносители диференцирани коефициенти. На хартия и временно това ги облекчава, но всъщност води до съществени структурни дисбаланси, проявяващи се в крайна сметка в натрупването на непосилен външен дълг.

Законният достъп на населението до валута е сведен до съвършено символични размери, ала периметърът, където желязната хватка на системата не може да бъде наложена напълно, е именно валутната търговия между частни лица със съответния *черен* курс. Формално извън закона, те са допускани едновременно от безсилие и като отдушник на редица стопански, социални и политически проблеми. С течение на годините паралелният курс на долара (и германската марка) се превръща във все по-чувствителен параметър. Значението му нараства заедно с масовизирането на международния туризъм в страната; с разширяването на кръга от българи, работещи по договор в Третия свят или в СССР и имащи легален достъп (включително чрез лични влогове) до конвертируема валута; с улесненията за закупуване на стоки на дребно във валутните магазини ...

Заминаването на няколкостотин хиляди души в течение на по-малко от три месеца и значителната ликвидност от изтеглените левови спестявания генерират огромно търсене на долари, което далече надхвърля предлагането по разрешените от държавата канали. Луфтът мигновено е поет от неформалната валутна търговия, като кулминацията на „Възродителния процес“ решително разширява паралелния пазар. Така събитията допринасят за напипване на курс, доближаващ се до реалния (равновесния) и съответно за неизбежната предстояща открита девалвация на лева.

И тук прецедентите от двете предходни изселнически вълни задават модели на поведение, които ще се възпроизведат през 1989 г. В началото на 50-те години те се проявяват в по-ограничена и примитивна форма, но вече набелязват по-късни тенденции, като например формирането на пазар за левове в Турция. Основни действащи лица в трансфера на валута са турски дипломатически служители в България и МВР установява, че „консулствата в страната станаха центрове на валутни сделки“. В София по-специално консултът, „приемайки кандидатите за изселване вземаше от тях български лв., щ. дол., златни наполеони¹ и друга чужда валута и злато, като им обещавахе да получат в Турция съответно количество турски лири. Почти всички изселници той отправяше към своя брат в Истанбул, който [им] дава турски лири... В Цариград и Одрин има специални частни търговски бюра за обмяна на валута, които имат свои неофициални представители тук. Тези бюра се образуваха след като започна изселването, и съществуват неофициално“². В друг доклад се посочва, че ежедневните посещения за подаване на документи от изселниците „умело се използват от дипломатическия персонал за обмяна на валута, злато и скъпоценности“. По време на посещение в консулството за уреждане на изселването в Турция на роднина на информатор например последният дал на консула около 200 000 лв. срещу обещание, „че при настаняването му в Турция горната сума ще му бъде преведена в някоя банка в турски лири“³.

По условията на изселването от 70-те години (всъщност това са общите правила на действащото законодателство) заминаващите нямат право да изнасят българска и чужда валута, а единствено да ги оставят на влог в страната. Тези пари може да бъдат изтеглени лично и изхарчени при завръщане в България, а ако това става чрез пълномощник, се позволява закупените вещи да бъдат изпратени след обмитяване на титуляра.

¹ Френска златна монета от 19. в.

² АМВР, ф. 2, оп. 1, а.е. 1875, л. 10 Справка за начините, по които турските дипломати използват турското население в страната, 24 март 1951.

³ АМВР, ф. 2, оп. 1, а.е. 1810, л. 16. Справка относно начина, по който дипломатите от турската легация обменят валута, злато и скъпоценности на лица от турски произход, изселващи се в Турция, 30 март 1951. Строго поверително.

На практика обаче възниква проблем, който в по-малък мащаб предвещава случилото се през лятото на 1989 г. Ограниченият списък с разрешени (със или без мито) стоки за износ и за техните количества не дава възможност на изселниците да изразходят наличните си левове в страната, и те ги изнасят в Турция.⁴ Така там, както и в някои западни държави, отново се появява левов пазар, който подбива националната валута. Българските власти твърдят, че след разширяването на списъка са създадени възможности за ограничаване на износа на левове, защото повече стоки може да бъдат закупвани в държавната търговска мрежа.⁵ Тя обаче със сигурност не е в състояние да задоволи цялото търсене и пренасянето на левове продължава.

Преди отварянето на границата в края на май 1989 г. незаконните валутни трансакции в страната вече забележимо са се активизирали. Увеличили са се също износът и вносът на левове, обменяни не по официалния, а по ниския курс на черния пазар във или извън България.

Доклад на МВР от февруари 1989 г. оценява този трансфер на общо около 100 млн. валутни лева ежегодно и подробно идентифицира актьорите.⁶ Особено важни сред тях са чуждестранни институционални играчи и физически лица. *Като един от главните потребители на незаконно придобити левове са посочени дипломатическите и фирмените представители у нас: около 90% от разходите на 20 посолства се покриват с левове*

⁴ На проблема обръща внимание У. Бюксеншютц, който посочва отсъствието на точни указания за разрешените за износ вещи, което води до конфискации от българските митнически власти. Вж.: **Бюксеншютц**, Урих. Малцинствената политика в България. Политиката на БКП към евреи, роми, помаци и турци 1944 – 1989, с. 174.

⁵ АМВР, ф. 1, оп. 10, а.е. 1534, л. 8. Заседание на Централната комисия по изселването заедно с 9 окръжни комисии за оценка на работата през 1970 г. и задачите за предстоящия сезон на изселването, което ще започне на 1 април 1971 г., 24 март 1971.

⁶ АМВР, ф. 1, оп. 12, а.е. 938, л. 20 – 26. Информация от началника на ЦИОУ – МВР до министъра относно незаконен трансфер на български лева в страната и чужбина и възможностите за неговото ограничаване, 14 февруари 1989. Документът е предназначен за Т. Живков, Г. Атанасов, Г. Филипов, П. Младенов, А. Луканов и Стоян Овчаров, като имената на последните двама са задраскани.

от такъв произход; през 1987 г. те са извършили плащания за около 12,74 млн. лв., а са получили „законни приходи“ от визи и обменена валута за 1,01 млн. лв. Така циркулират около 18 млн. лв., от които държавата губи годишно над 10 млн. долара. Докладът твърди, че почти всички европейски и латиноамерикански посолства внасят необходимите си суми в лева от чужбина с дипломатическа поща. Дават се примери с френското посолство (което осигурява почти цялата си годишна издръжка от около 1,7 – 2 млн. лв. чрез ежемесечно закупуване на български пари от френската банка във Виена), гръцкото и италианското (внасят от Гърция), арабските посолства (чрез свои студенти у нас), турското (от арабски и вьетнамски граждани). Забележително активно е посолството на Северна Корея (КНДР), което тегли в брой 2,5 – 3 млн. лв. от БВТБ при около 50 000 лв. годишна издръжка.⁷ Докладът изнася, че нито един чужд дипломат няма открита валутна или легова сметка в България и личните им разходи се покриват от незаконен трансфер. *Единствено шведското и американското посолство спазват установения ред за обмяна на валута.* Вносът на национална валута отвън (главно от Австрия) за чуждите дипломатически и фирмени представителства отново е визиран няколко месеца по-късно. *Посолството на КНДР този път е уличено още по-конкретно като крупен спекулант.* Търговията му с легове захранва нуждите на европейската дипломация на тази страна. „При издирване на източниците, от които във виенските банки се внасят български пари, бе установено, че значителна част от банкнотите са редовна емисия на БНБ и са изплатени от БВТБ [на севернокорейското посолство]... Конвертируемата валута, получена от незаконния трансфер, се концентрира в Швейцария и оттам служи за осигуряване на издръжката на посолствата на КНДР в цяла Западна Европа.“⁸

⁷ Тонът към „братската страна“ е мек. Предлага се, „ако се счете за целесъобразно, посолството на КНДР да се уведоми по официален път за неправомерния характер на валутните му операции“.

⁸ АМВР, ф. 1, оп. 12, а.е. 942, л. 22 – 24. Информация относно някои мерки за овладяване и пресичане на каналите за незаконен внос и износ на български пари от чуждестранни граждани и ограничаван на валутно-контрабандната престъпност, 20 юли 1989. Строго секретно.

Чужденците са основни действащи лица.⁹ На пазара за левове в Турция те са изкупувани от различни магазини, предимно от югославяни и поляци, след което се изнасят в австрийски и западногермански банки срещу конвертируема валута. Независимо че курсът на лева в Турция, Гърция и Италия е много под „черния“ пазар у нас, там също се обменят големи суми. Това е свързано с „вноса и износа на лева по туристическия канал [който] придобива напоследък масов характер“¹⁰. Много от западните туристи предварително закупуват изгодно левове в собствените си страни. Български туристи, пътуващи в чужбина, от своя страна изнасят незаконно левове, обменени в чужда валута „по курс, който е близък до курса на „черно“ в страната.“ Левове изнасят работещите в СО МАТ, „Българско речно плаване“, „Балкан“ и пр. Накрая, като негативен фактор е посочена „възприетата линия на Българската асоциация за туризъм и отдих (БАТО), която, водена от тесноведомствени интереси, се стреми да премахне ограниченията и контрола върху произхода на валутата при покупки в Кореком“.

Активно търгуват с валута работещите в България вьетнамци, но те са покровителствани от служители на своето посолство. От друга страна, през май е осъдена група от югославски албанец, двама турци и шестима българи, организирали канал за внос, износ и пласменти на ценни метали, бижута, левове и валута за над 6 млн. лв.¹¹

На този фон българските турци също имат своето място. Преди

⁹ По данни за 1988 г. най-многобройни извършители на митнически (общо 10 870) и валутни (общо 8772) нарушения за 16, 4 млн. лв. са поляци (3871), югославяни (3000), турци (836) и граждани на арабски страни (527). Оценката е, че поляците изнасят от страната средно между 100 и 200 придобити незаконно дол./човек. Стъпвайки на очевидно невярното твърдение, че в България пребивават 1 млн. (!) полски граждани, МВР твърди, че те „без изключение“ се занимават с контрабанда на валута и други подобни дейности и ако всеки един оцети държавата със 100 дол., общите загуби възлизат на 100 млн. (АМВР, ф. 1, оп. 12, а.е. 903, л. 69, 71. Информация от зам.-министъра на вътрешните работи и началник на ВГУ ген.-лейт. Г. Аначков относно контрабандата, трансфера на валута и трафика на наркотици, осъществявани по канала на временно пребиваващите в НРБ чужди граждани, 29 юни 1989.)

¹⁰ АМВР, ф. 1, оп. 12, а.е. 938, л. 20 – 26. Информация от началника на ЦИОУ – МВР до министъра относно незаконен трансфер на български лева в страната и чужбина и възможностите за неговото ограничаване, 14 февруари 1989.

¹¹ АМВР, ф. 1, оп. 12, а.е. 960, л. 79. Седмична оперативна сводка, 15 – 21 май 1989.

лялото на 1989 г. то е по-периферно, но съвсем забележимо. През октомври 1988 г. например Държавна сигурност отчита, че продължават коментарите за предстоящо изселване и че в районите с турско население „е нараснал значително интересът към придобиване на чужда валута“, като курсът на долара на черно достига 7 лв.¹² А през април 1989 г. са отбелязани „особено тесни“ контакти (т.е. валутна търговия) на виегнамци с „българи с възстановени имена и българи от цигански произход“¹³.

Всички разнокалибрени, но еднопосочни констатации в тази област сочат необходимостта от някакви форми на промяна. Още през февруари МВР се позовава на специалисти, според които „разрастването на контрабандата със стоки и на валутните нарушения е свързано преди всичко с недостатъчната балансираност между паричните доходи и разходи на населението, с неизпълнението на програмата за жилищно строителство, със съществуващите *инфлационни източници от 23,65 млрд лв.*¹⁴ (курсивът е мой, Р. А.) и други икономически причини“¹⁵. Основателно е посочено, че „засилването на незаконния трансфер се обуславя и от състоянието на икономиките в съседните страни, където през последните години цените неколкократно се повишават. Вследствие на това НРБ се явява изключително изгоден пазар независимо от митническите забрани.“ С други думи, негласно се признава, че *корекция* на цените (за либерализиране не се и помисля) трудно може да бъде избегната. А предложените мерки тръгват от административни (решаване докрай на проблема с чуждите посолства и представителства; преразглеждане на валутната търговия, като Кореком се

¹² АМВР, ф. 22, оп. 1а, а.е. 1250, л. 94. Сводка за оперативната обстановка и получените по-важни данни по линията на Об управление на Държавна сигурност, 14 – 21 октомври 1988.

¹³ ЦДА, ф. 1Б, оп. 101, а.е. 2366, л. 72. Седмична оперативна информация на отдел Деловодство за общественото мнение, икономическите въпроси и политическите настроения, 10 – 16 април 1989.

¹⁴ Това отговаря на оценката, направена от БНБ. Вж.: **БНБ**. Сборник документи. т. V (1948 – 1990). С.: БНБ и Държавна агенция „Архиви“, 2009.

¹⁵ АМВР, ф. 1, оп. 12, а.е. 938, л. 20 – 26. Информация от началника на ЦИОУ – МВР до министъра относно незаконен трансфер на български лева в страната и чужбина и възможностите за неговото ограничаване, 14 февруари 1989.

отдели от БАТО), за да стигнат до по-крайни за онзи момент: да се прецени въпросът за определяне на реален валутен курс на лева или (вж. II.3.2.2) да бъде осъществена частична обмяна на парите.

Проблемът придобива съвсем ново измерение, когато след приемането през април 1989 г. на закона за задграничните паспорти перспективата за свобода на пътуване зад граница се превръща в реална. В този контекст държавата е длъжна да разшири присъствието си на легалния сегмент за граждани, докато в действителност възможностите ѝ да предлага валута на него, са минимални. При рязко увеличен брой на пътуващите търсенето и предлагането ще са силно несиметрични, а неравновесието – все по-трудно удържимо с административни средства, без девалвация на лева.

В началото на май са направени първите предварителни разчети при допускането, че разрешения за заминаване няма да бъдат отказвани по валутно-финансови причини. За социалистическите валути не се очакват трудности, но с конвертируемите проблемът е сериозен и е прието да се въведе лимит на отпусканите средства.¹⁶ Предлагат се два варианта: „пазарен“, чрез повишаване, „и то чувствително“, на курса за продажба на несоциалистическа валута; административен, чрез определяне на годишна или тригодишна квота за покупка на валута.¹⁷ Административната опция се мисли с таван от 200 долара за три години, като през първата и втората се ползват по 65 долара (сумите и датата на продажбата се записват в паспорта). Като ориентиловъчна горна граница е посочено, че от либерализацията на пътуванията в Унгария са се възползвали около 1,5 млн. души.¹⁸ При екстраполиране на съизмеримо

¹⁶ ЦДА, ф. 130, оп. 29, а.е. 171, л. 38 – 41. Докладна записка от министъра на икономиката и планирането Стоян Овчаров и председателя на БНБ Васил Коларов до Г. Атанасов относно покупката на валута от местни физически лица, пътуващи в чужбина, 8 май 1989.

¹⁷ Наред с това се предлага да бъде отменена поверителността на нормите и на другите условия по реда за продажба на валута на частни лица.

¹⁸ В друга информация числото е много по-високо и перспективата много по-тревожна за българските власти: 3,6 млн. подадени молби за паспорт през 1988 г. при минимален отказ от 0,2%; осъществени 11,2 млн. задгранични пътувания, или 9 – 10 пъти повече отколкото през 1987 г. при рязко намаляване на незавърналите се (едва 0,03 % в тримесечен срок) в сравнение с ограничителния режим на пътуване; изразходвани в чужбина 629 млн. дол.,

движение от България (със 100 долара на човек/година) се оценява, че ще има нужда от около 150 млн. долара. Но конкретните разчети са по-предпазливи, посочвайки разход от едва 30 млн. валутни лв. за 1989 г., който да бъде включен в годишния план за сметка на съответно намаляване на други предвидени валутни разходи.¹⁹ В деня, в който Т. Живков обявява отварянето на границата за българските турци, е прието правителствено постановление, включващо тези параметри.²⁰ Отново е предпочетен утъпканият административен предпазарния подход за уравнивяване на търсенето и предлагането.

Именно в онзи момент турската общност застава в центъра на процесите. Надигналата се изселническа вълна е напълно непредвидена; властта се е разминала както с броя на пътуващите, така и с необходимите суми. Държавата остава незабележим играч в предлагането на валута, а целият недостигащ обем е набавен на неформалния валутен пазар в страната и извън нея. От юни 1989 г. нататък към силите, подхранвали този пазар²¹, се прибавят интензивните трансакции на заминаващите. От една страна, те генерират износ на левове, а от друга, търсене на долари в България.

През летните месеци в изкупуването на левове продължават да са

или 3,7 пъти повече от 1987 г.; изтеглени 50 млн. дол. от личните влогове. 80% от валутния приход от туризъм в Унгария се оказват изразходени за осигуряване на валута за частния (пазарен) туризъм на унгарци в чужбина и положителното салдо от туризъм изчезва, а е невъзможно да се осигуряват средства за пътувания в чужбина от други пера на платежния баланс. Заедно с това либерализацията води до масов внос на западни стоки (само от Австрия за около 1 млрд. дол.) и незаконен износ на валута: закупените навън стоки надвишават около двукратно официално обменената валута. (ЦДА, ф. 1Б, оп. 101, а.е. 2367, л. 140 – 144. Информация относно проблеми по приложението на новата законна наредба на Унгарската народна република за задграничните паспорти и пътувания на гражданите. 16 юли 1989.)

¹⁹ В сметките не се вземат предвид последиците от евентуално изнасяне на валута от личните валутни сметки на гражданите, каквато възможност е разрешена преди това.

²⁰ ЦДА, ф. 130, оп. 29, а.е. 21, л. 95. ПМС 23 от 29 май 1989 за покупка на валута от местни физически лица, пътуващи в чужбина.

²¹ Между тях следва специално да се отбележи практически пълното либерализиране на задграничните пътувания от Унгария и – в по-общ план – начеващите през лятото и есента стопански реформи на Изток (особено в Полша, донякъде в Югославия), където подготовката или въвеждането на вътрешна конвертируемост на националните парични единици генерира нараснало търсене и предлагане на конвертируема валута.

активни западни и източноевропейски банки, но новост е, че важни източници на предлагането на евтина българска валута вече са свързани с изселването. Според МВР „немалък дял в извършването на валутни престъпления и нарушения имат и български граждани, временно пребиваващи зад граница. Укриваните и изнасяни от тях лева се обменят в чуждите банки за западна валута на значително по-нисък курс от официалния в НРБ“²². Естественят икономически интерес от спекулиране срещу отслабващата валута е така купените евтино левове „да се връщат в страната по различни канали, [като] подкопават вътрешния пазар и намаляват валутните постъпления“²³. Икономическото управление на Държавна сигурност илюстрира операциите с конкретен пример за действията на унгарски банки от началото на 1989 г. Те „обменят левове в австрийски банки по курс 1 шилинг за 1 лв. (при официално около 7 шилинга за 1 лв.). В Унгария тези левове се продават на унгарски [и чужди] граждани по курс 14 лв. за долар. Само през юли унгарски банки обменили във Виена около 4 млн. лв. [19 млн. само на унгарци за първите седем месеца на 1989 г. и общо значително повече]... Рязко е увеличен броят на унгарските граждани, посетили нашата страна през първото полугодие на тази година. Силно нараства търсенето на „евтини левове“ – 6 – 7 пъти по-евтино, отколкото ако ги придобиват от БВТБ“²⁴. Всички тези потоци по същество неутрализират емисионния план (емисионната политика) на БНБ.

Данните за изнесените левове може да бъдат само приблизителни. Мащабът е доловен например от отчетността на БНБ за първото полугодие на 1989 г., според която от касата на банката са изплатени (като доход на населението) 9083 млн. лв. (с 1541 млн. повече от същия период на 1988 г.),

²² АМВР, ф. 1, оп. 12, а.е. 942, л. 22 – 24. Информация относно някои мерки за овладяване и пресичане на каналите за незаконен внос и износ на български пари от чуждестранни граждани и ограничаван на валутно-контрабандната престъпност, 20 юли 1989. Строго секретно.

²³ ЦДА, ф. 375, оп. 34, а.е. 39, л. 87. Информация от Георги Георгиев, председател на Комисията за държавен и народен контрол, относно някои негативни явления и тенденции на вътрешния пазар и свързаните с тях нарушения на Закона за сделките с валутни ценности и валутния контрол, 14 ноември 1989.

²⁴ АМВР, ф. 1, оп. 12, а.е. 961, л. 35. Обзорна оперативна сводка, 21 – 27 август 1989.

докато постъпленията в налични пари от стокооборота са 6 578,8 млн. лв. (с 1 120 млн. под същия период на предходната година).²⁵ Разликата донякъде се е насочила към паралелните стокови пазари извън държавната търговска мрежа (вж. III.1.2), но в огромната си част е отишла към валутната търговия в България и износа на левове в чужбина. По оценка на БНБ „и други компетентни органи“, към ноември 1989 г. *извън страната се намират над 1 млрд. лв.*²⁶, което (според паричната статистика) се равнява на 14,5% от банкнотите в обращение към края на 1989 г.

Значима (макар и количествено трудно определима) част от тях са последица от събитията през епилога на „Възродителния процес“. Доклад на КДНК се позовава на „оперативни данни“, според които със заминалите български турци в действителност са излезли незаконно общо около 100 млн. лв.²⁷ Вътрешният министър Г. Танев пък пише за „огромни суми български левове“, привеждайки примера, че за ден „са спрени 200 000 лв. и досега [краят на юни] са 18 млн., но те са изнесли пет пъти повече“²⁸. Ако приемем тези числа за най-консервативно приближение, то само за три месеца заминаващите турци са източник на минимум (най-вероятно значително над) 10% от хипотетичния 1 млрд. лв. в обращение в чужбина към края на годината.

Как конкретно се случва нещата? Според издадените в самото начало

²⁵ ЦДА, ф. 361, оп. 12, а.е. 103, л. 28. Резултати от дейността на ДСК през първото полугодие на 1989 г.

²⁶ ЦДА, ф. 375, оп. 34, а.е. 39, л. 87. Информация от Георги Георгиев, председател на Комисията за държавен и народен контрол, относно някои негативни явления и тенденции на вътрешния пазар и свързаните с тях нарушения на Закона за сделките с валутни ценности и валутния контрол, 14 ноември 1989.

²⁷ ЦДА, ф. 375, оп. 34, а.е. 39, л. 87. Информация от Георги Георгиев, председател на Комисията за държавен и народен контрол, относно някои негативни явления и тенденции на вътрешния пазар и свързаните с тях нарушения на Закона за сделките с валутни ценности и валутния контрол, 14 ноември 1989.

²⁸ АМВР, ф. 1, оп. 12, а.е. 903, л. 125. Информация от зам.-министъра на вътрешните работи и началник на ВГУ ген.-лейт. Г. Аначков относно контрабандата, трансфера на валута и трафика на наркотици, осъществявани по канала на временно пребиваващите в НРБ чужди граждани, 29 юни 1989.

на юни указания на правителството към митническите органи на пътуващите не трябва да се правят спънки и ограничения за износ на пари от валутните им влогове със съответно банково бордеро²⁹. По социалния си статус обаче българските турци не са сред основните титуляри на такива сметки, притежание главно на по-привилигированите слоеве. На заминаващите турци е дадено право също така да изнасят (като временно изключение от действащите наредби) до 500 лв. на човек, които при завръщане да послужат за „посрещане на неотложните им нужди“. Сумите над този лимит се задържат срещу разписка и в края на юни достигат 7,8 млн. лв. (по около 110 лв. на човек), което се преценява като твърде малко в сравнение с количествата, изтеглени от ДСК.³⁰ Освен това, въз основа на действащите митнически наредби, са задържани и депозити за изнесени лични автомобили и други предмети за дълготрайна употреба.³¹

Докъм края на юни в Турция българската валута се приема официално на граничния пункт Капъкуле само от Земеделската банка, след което са дадени указания още три турски банки да започнат да ги обменят.³² Към 20 юли вече има индикации, че притокът се превръща в монетарен проблем. По официални данни в страната са обменени около 80 млн. лв. и „натрупването на българска валута пораждало необходимостта от нейното оползотворяване“, като централната банка възнамерявала „да проведе серия от обменни операции на международния валутен пазар с цел трансферирането на левове в твърда валута (долари и западногермански

²⁹ **Документ** от банката за съответните наличности по лична валутна сметка.

³⁰ **Информация** относно излезлите от страната български граждани-мюсюлмани, 26 юни 1989. – В: **Ангелов**, Веселин. Голямата екскурзия, т. 2, с. 364.

³¹ Тези депозити стават повод за произвол срещу започналите да се завръщат в България турци. Митническите власти често не връщат депозитите за излезлите автомобили. Има и случаи на конфискуване под предлог за митническо нарушение на придобити по законен начин средства в Турция, които за мнозина са единствените, с които разполагат при завръщането си. (Вж.: ЦДА, ф. 117, оп. 46, а.е. 323, л. 57. Мотиви за предложенията на Кръглата маса към Министерския съвет за спешни мерки за решаване на някои социално-икономически проблеми в районите със смесено население. Без дата, датирано 1990 г.)

³² **Информация** относно обстановката в страната, 27 юни 1989. – В: **Ангелов**, Веселин. Голямата екскурзия, т. 1, с. 380.

марки)³³. Същевременно левовият пазар (особено в Истанбул) процъфтява извън финансовите институции. В МВР постъпват данни за собственици на магазини, които разменят ежедневно на български турци по 20 – 40 000 лв. (само в купюри от 10 и 20 лв.) срещу долари по курс от 12 – 14 лв., и че дори представители на турски банки обикаляли Капалъ чарши и уведомявали търговците, че ще изкупуват събраните левове.³⁴

За българските власти причините се свързват с „дотиране на редица стоки от държавата и по-ниски техни цени, отколкото в съседни страни с висока инфлация (Югославия, Гърция, Унгария, Полша), дълготрайни дефицити за редица стоки и стремеж за придобиване на валута, с която тези стоки са достъпни, нарастване влоговете на български граждани в несоциалистическа валута (от 193 млн. валутни лв. през 1988 г. на 202 млн. за деветмесечието на 1989 г.)... несъответствия в регулациите на валутната търговия, засилени от Указ 56 и [очакванията, че] ще нараства броят на фирмите, които ще търсят конвертируема валута...“³⁵. Посочва се „демократизацията на паспортния режим“, която се очаква да доведе до „чувствително нарастване на опитите за незаконен внос и износ на наша и чужда валута и други ценности“. Докосват се и по-фундаментални последици (засилване на инфлационните процеси; превръщане на проблема от чисто икономически все повече в „социален, а оттам – и в политически“).³⁶

Но реакцията на режима към тези процеси проявява безпътицата и тесния му хоризонт на стопанско мислене. Макар повърхностните причини

³³ Обстановката в страната към 20 юли 1989. Пак там, т. 2, с. 193.

³⁴ АМВР, ф. 1 оп. 12, а.е. 943, л. 140. Информация относно обстановката в страната към 10 август 1989; Обзорна оперативна сводка, 31 юли – 6 август 1989. – В: **Ангелов**, Веселин. Голямата екскурзия, т. 2, с. 277

³⁵ ЦДА, ф. 375, оп. 34, а.е. 39, л. 88 – 89. Информация от Георги Георгиев, председател на Комисията за държавен и народен контрол, относно някои негативни явления и тенденции на вътрешния пазар и свързаните с тях нарушения на Закона за сделките с валутни ценности и валутния контрол, 14 ноември 1989.

³⁶ АМВР, ф. 1, оп. 12, а.е. 903, л. 75. Информация от зам.-министъра на вътрешните работи и началник на ВГУ ген.-лейт. Г. Аначков относно контрабандата, трансфера на валута и трафика на наркотици, осъществявани по канала на временно пребиваващите в НРБ чужди граждани, 29 юни 1989.

за явлението да са ясни, предложените мерки са силови и конвенционални, свеждащи се основно до призови за по-строг контрол, без да се излиза от логиката на репресивно-информаторското противодействие (включително изискване за постоянни доклади от БНБ). В духа на времето тази линия е съпроводена от пазарната мантра на деня. Нито един от пакетите с предложения обаче не се доближава до цялостна стабилизационна програма, която системно да атакува проблема чрез монетизиране на икономиката³⁷ със съответната реална либерализация на пазарите, цените и валутния курс.

Преобладаващата философия е формулирана още в началото. В средата на юни Григор Стоичков безхитростно заявява, че „няма друг начин освен административни мерки да се вземат. Да се разясни и когато се хванат такива хора, да се арестуват, и тези, които предлагат, и тези, които купуват, а парите да се конфискуват! Да се конфискуват и да се съдят“³⁸. Дни след Десети ноември основният патос все още е срещу „най-активните извършители на валутно-контрабандни престъпления (виетнамци, поляци, български граждани от цигански произход)“, искат се „радикални мерки за намаляване на паричните масиви в левове, намиращи се извън пределите на страната“ и се препраща към „изказаните от някои специалисти съображения и предложения по усъвършенстване на нормативната уредба за сделките с валутни ценности и валутния контрол“. Последните се свеждат до идея за нов закон, водещ до „премахване паралелното с лева разплащане в други валути; премахване на практическата възможност всеки да купува във валута в специализираните магазини без доказване на произхода ѝ; въвеждане на единен, динамичен (икономически) обоснован курс на лева, който да стимулира обмена на законно притежавана валута; създаване на валутна борса; ограничения за продажба на хранителни и нехранителни стоки за широко потребление в

³⁷ Една икономика е толкова по-монетизирана, колкото ролята и значението на парите, кредита и гъвкавите цени за поведението на стопанските субекти са по-големи. Обратно, икономиката е натурализирана, когато преобладават бартерът и натуралният обмен, а производството и размяната са зависими основно от централизирани решения, разпределящи физически количества продукти.

³⁸ **Обсъждане** на практически мерки във връзка с обстановката в страната и прилагането за Закона за паспортите и българското гражданство, 15 юни 1989. Изказване на Г. Стоичков. – В: **Ангелов**, Веселин. Голямата екскурзия, т. 1, с. 245.

несвойствено големи количества; задължително съхраняване на валута от български граждани в български банки; задължително трудоустройство на лица, занимаващи се системно с валутна търговия и контрабанда; ефективно данъчно облагане на чуждестранните фирми; създаване на координационен съвет за наблюдение и анализ на валутно-контрабандните престъпления и спекулата; наказателни и силови мерки срещу нарушителите...³⁹.

Подобни политики нямат шанс за успех, тъй като атакуват симптомите, а и идват след поредица от безрезултатни стъпки в същия дух и в същата посока. Още на 12 юни правителството е направило опит да ограничи периметъра на чужденците на сивия валутен пазар чрез промяна във валутното законодателство. Мотивите са, че „възползвайки се от облекчения митнически режим, те не само не остават приходи в страната, но и изнасят национален доход във вид на дефицитни стоки и незаконно придобита в НРБ конвертируема валута“. За да се противодейства, се „слагат под контрол сделките и действията, извършвани не само между местни и между местни и чуждестранни лица, но и между чуждестранни лица на територията на НРБ... Ще се пресече възможността за изкупуване на конвертируема валута и за изнасянето ѝ... Поставят се под контрол талоните за храна и напитки, издавани от Балкантурист, и боновете за петролни продукти, които са обект на масови спекулации от страна на наши и чужди граждани [продават се срещу левове в страната]... Забранява се на чуждестранни лица да купуват и продават валута срещу левове извън установения ред... Поставят се под контрол сделките с недвижими имуществва на територията на страната, извършвани между чуждестранни лица“⁴⁰. Наред с това се облекчава редът за българите, придобили законно и декларирали валутата си: те „могат да я използват за покупки в определените магазини, да я внесат на влог в банката

³⁹ ЦДА, ф. 375, оп. 34, а.е. 39, л. 91, 93. Информация от Георги Георгиев, председател на Комисията за държавен и народен контрол, относно някои негативни явления и тенденции на вътрешния пазар и свързаните с тях нарушения на Закона за сделките с валутни ценности и валутния контрол, 14 ноември 1989.

⁴⁰ ЦДА, ф. 136, оп. 82, а.е. 191, л. 12 – 14. Мотиви към проекта за Указ за изменение и допълнение на Закона за сделките с валутни ценности и за валутния контрол и Закона за пребиваване на чужденците в НРБ, юни 1989. (Проектът е одобрен с Решение № 86 на Министерския съвет от 12 юни 1989.)

или да я предложат за изкупуване от банката без разрешение от МИП“. Очакванията са високи и веднага след приемането на законовите изменения се заявява, че „през последните дни сме предприели решителни мерки, за да ограничим изнасянето нелегално на български пари. Сигурно ще съберем стотици милиони български пари. Не по-малко от 100 – 200 млн. ще съберем, тази сума ще се преведе в бюджета“⁴¹. Нещо, което обяснимо не се случва ...

Сривът на лева всъщност подкопава притока на валута по държавните канали, което поражда нов кръг от идеи за администриране на процесите. Най-чувствителен сектор, където това се усеща веднага, е туризмът. В обширен доклад отговарящият за отрасъла Димитър Жулев открито поставя новите потоци в контекста на разширяващия се още преди 1989 г. сив валутен пазар.⁴² „Последните години се забелязва ярко изразена тенденция към относително намаляване обмяната на валута от граждани на несоциалистически страни и Социалистическа федеративна република Югославия (СФРЮ). През 1988 г. средният обмен на валута на една нощувка е спаднал с 15%.⁴³ *Особено се утежни положението през май и юни [1989 г.] във връзка с масовото заминаване на български граждани за Турция (курсивът е мой, Р.А.)*“. Основната причина е в рязкото повишаване на паралелния курс на долара, който „определено намалява интереса на българските граждани за покупки в мрежата за валутна търговия в страната и доведе до снижаване обема на реализацията в магазините на „Кореком“ и Балкантурист със 17,4%⁴⁴ в сравнение със същия период на миналата година“. Предлаганото е отново силово, палиативно и поднесено в бодър тон: реструктуриране на туристическите услуги, но най-вече обмяна на

⁴¹ **Обсъждане** на практически мерки във връзка с обстановката в страната и прилагането за Закона за паспортите и българското гражданство, 15 юни 1989. Изказване на Г. Танев. – В: **Ангелов**, Веселин. Голямата екскурзия, т. 1, с. 248.

⁴² ЦДА, ф. 136, оп. 82, а.е. 418, л. 124 – 126. Докладна записка от Стоян Жулев, председател на Българската асоциация за туризъм и отдих (БАТО) до Г. Атанасов относно въвеждане на задължителна обмяна за чуждестранни граждани. Без дата, между 30 юни и 20 юли 1989.

⁴³ В доклад на МВР се посочва, че от 2985 гръцки туристи, пребивали в два хотела, законно са обменени само 1620 долара, или средно по 53 цента на човек. (АМВР, ф. 1, оп. 12, а.е. 903, л. 70.)

⁴⁴ По други данни приходите на „Кореком“ са спаднали с 50% за деветмесечието на 1989 г.

задължителна минимална сума във валута за гражданите от западни държави, което „ще спомогне за ограничаване на „черната обмяна“ и би осигурило допълнителна валута“. Очакванията са по този начин да се получат по около 30 – 35 млн. дол. годишно и (при въвеждане от 1 август) 10 – 11 млн. за 1989 г. Мярката има и своята цена: тя изисква организация (показва го прецедент от временното ѝ въвеждане през 1975 – 1976 г.), както и ежегодно осигуряване на стокови фондове от около 80 – 90 млн. лв. за снабдяване на магазини, паркинги, заведения, павилиони по основните транзитни пътища.

Обсъждането на тези предложения среща известни колебания. Г. Атанасов, в частност, декларира, че „не може да не мислим как да защитим българския лев. Това е една от мерките, която може би е възможно да приемем“. Същевременно той е скептичен относно частични планове и апелира за по-цялостно разглеждане на всички проблеми и възможни решения, „които могат да ни донесат повече валутни постъпления“. А Г. Стоичков директно опонира, че дори икономически мярката да е разумна, в момента тя не е удачна от гледна точка на международната обстановка.⁴⁵

През целия период на изселването вътрешният неформален валутен пазар работи с пълна сила. С приближаването на 1 септември, когато предстои влизането в сила на задграничните паспорти за всички български граждани, плановете за емиграция и съответното търсене на валута обхващат още по-широки слоеве на населението.⁴⁶

В архивите са отложени стотици документи с постъпващи отвсякъде данни за валутни сделки⁴⁷. Сумите често надхвърлят десетки хиляди левове. Граждани „с безпокойство“ съобщават за нарасналия брой случаи

⁴⁵ ЦДА, ф. 136, оп. 82, а.е. 418, л. 134 – 135. Протокол от срещата в Министерския съвет за обсъждане предложението на Стоян Жулев в неговата докладна записка до Г. Атанасов относно въвеждане на задължителна обмяна за чуждестранни граждани, 20 юли 1989.

⁴⁶ Трябва да се има предвид, че според приетия правилник за прилагане на Закона за задграничните паспорти (ПМС 40 от 16 август 1989) изходните визи – поставяни еднократно за частни пътувания и многократно за служебни – се запазват (освен за социалистическите страни и Югославия). Това на практика оставя възможности за пълен контрол върху пътуванията от страна на властите.

⁴⁷ Темата се коментира до голяма степен открито и в медиите.

на „спекулативна размяна на валута по софийските входно-изходни булеварди.“ Множат се посредниците между изселници и чуждестранните туристи. Статистиките на МВР отчитат нарастване на всички възможни нарушения на действащото валутно законодателство. За деветмесечието на 1989 г. митниците са установили опити за незаконен контрабанден внос в размер на 7,5 млн. лв. (Действителният, особено на потребителски стоки от Турция, е многократно по-голям.) Чувствително са се увеличили спрямо 1988 г. стопанските престъпления срещу паричната система (със 177,8%) и незаконната търговия (с 22,6%). Характерът на нарушенията е сходен: укриване на валутни ценности, злато и скъпоценни метали и стоки, продажбата им в България и износ на придобитата валута и левове. *Наблюдаваното е пик в дългосрочна тенденция.* За предходните 20 години стойността на валутните ценности, обект на незаконни сделки и трансфери, се е увеличила 70 пъти, а броят на установените престъпления – над 2 пъти, като се оценява, че реално се извършват около 11 000 валутно-контрабандни престъпления и нарушения за няколко десетки млн. лв. Отбелязва се, че „нарушители има във всички социални слоеве“⁴⁸, специално са визирани циганите, говори се за засилване на организираната дейност и образуване на *мафиозни кръгове*, посочва се, че валутната търговия е „хранителна среда за подкупи, длъжностни и документални престъпления, хазарт, нелегално хотелиерство, сводничество, проституция, наркомания ... [че тя] деформира съзнанието на младите хора, води ги към nihilизъм, към незачитане на националните ценности и преклонение пред чуждото“. Добра страна във всичко това намират само службите, които от опита си в параноичната обстановка на Студената война (позовават се на КГБ) твърдят, че 90% от вербовките на чужденци, дипломати и търговци стават на основата на тяхна валутно-контрабандна дейност.⁴⁹

⁴⁸ По друг повод Петър Младенов деликатно „не изключва някои от нашите дипломати да продават долари. Трябва да се обяви, че това е мародерство и срещу него има закони. Да излезе съобщение във вестниците и да се изплашат здраво, защото някои другари могат да се подведат“. (Ангелов, Веселин. Голямата екскурзия, т. 1, с. 249.)

⁴⁹ Данните в този параграф са от: ЦДА, ф. 1Б, оп. 101, а.е. 1743; АМВР, ф. 1, оп. 12, а.е. 903, 961; ЦДА, ф. 375, оп. 34, а.е. 39, л. 84.

В разбиранията на властта всичко, което се случва и е педантично описвано, представлява спекула и контрабанда, дело на чужденци, корумпирани българи и изселващите се турци. *В действителност става дума за спонтанно разширяване на валутния пазар в България. Наблюдаването през лятото на 1989 г. е класическа валутна субституция, съпътстваща обезценката на лева.* Въпреки все още действащите идеологически забрани самият термин вече не е пълно табу и дори вътрешният министър си позволява да го произнесе в тесен кръг.⁵⁰ Регистрират се и добре познатите от стопанската история симптоми на превантивно поведение на населението срещу инфлацията. Кратките сводки на службите са антологични примери в това отношение. Една от тях посочва, че „през последните дни се засилват коментарите за предстоящо увеличение на цените. Разпространяват се и спекулативни твърдения, че то „щяло да бъде маскирано с нищожно увеличение на заплатите“. Получават се информации, че лица от различни обществени слоеве, страхувайки се от инфлация, се стремели да превърнат спестяванията си във валута, недвижими имоти и други ценности“.⁵¹ Друго донесение докладва за коментари, че „спекулацията с валута придобива все по-голям размах, резултат на наличието на много свободни пари в левове у изселващите се... които охотно ги заменят дори и при няколкократно по-високи спекулативни цени на западната валута“.⁵² А апаратчикът Григор Стоичков интуитивно е доловил същината: *„това население не го блазнят вече парите, няма ищах към парите [лева]... Към валутата те имат стръв... (курсивът е мой, Р. А.)“*⁵³.

Погледнато макроикономически, търговията сред населението е само сегмент от цялостния обем на извършваните валутни трансакции. Външнотърговските организации в своите плащания в чужбина или

⁵⁰ АМВР, ф. 1, оп. 12, а.е. 930, л. 41. Стенограма от оперативката на ръководството на министерството по обсъждане Основните насоки и мероприятия за работата на МВР във връзка с актуалните проблеми и задачи по Възродителния процес, залегнали в становището на Политбюро от 4 септември 1989, 21 септември 1989. Изказване на Г. Танев. Секретно.

⁵¹ АМВР, ф. 1, оп. 12, а.е. 943, л. 95. Обзорна оперативна сводка, 11 – 17 септември 1989. Лично, строго секретно.

⁵² Информация от Костадин Груев, инструктор в Информационно-социологическия център на ЦК, 29 юни 1989. – В: **Ангелов**, Веселин. Голямата екскурзия, т. 1, с. 403.

⁵³ **Стенографски** протокол от заседание на Координационния съвет по Възродителния процес, 3 юли 1989. – В: **Ангелов**, Веселин. Голямата екскурзия, т. 2, с. 22.

държавата в своите по външния дълг превъртат много по-значителни обороти на други (световни) пазари. На тези фронтове промените се осъществяват по-бавно, в рамките на налаганата фирмена организация и под общата регулация на Указ 56. Те са крайно противоречиви, като едновременно леко разширяват периметъра на „легалните“ сделки и отварят множество пробойни за неформални. Но независимо от обема *ролята, която изиграва кулминацията на „Възродителния процес“ за разрастване на валутния обмен сред населението и сред ембрионалния частен бизнес, е съществена. Формира се левова цена на валутните активи, която много по-адекватно от официалната отразява деформираното им реално търсене и предлагане.*

ТАБЛИЦА 27

Таблица 27 документира преди всичко разрива между официалния и по-малко или повече пазарно определяния курс. Дори проведените през 1988 и 1989 г. от държавата ограничени валутни търгове, които разиграват незначителни количества, вече дават индикация за съвсем различното равнище и за възходящата посока на изменение при свободно договаряне между предприятия.

Същото важи и за населението, колкото и приблизителни да са приведените данни от лятото – есента на 1989 г. Пазарът между физически лица, където се формира черният курс, е различен от този на валутните търгове, но колебанията му отразяват една закономерна динамика. Доларът рязко поскъпва от началото на юни до средата на юли, когато паниката и търсенето са най-интензивни; темпът спада през август, когато изселванията се забавят; американската валута се стабилизира през есента, когато те са прекратени, започват завръщанията и се набелязва нарастващо търсене на левове (предлагане на валута).

Появата на разумна *цена* на конвертируемата валута е най-сигурното свидетелство, че става дума за икономическо пространство, което се доближава до *автентичния пазар*. Неслучайно нейното равнище се оказва много близко до първите котировки след отварянето (19 февруари 1991 г.) на свободната валутна търговия в България.⁵⁴ Междувременно в икономиката

⁵⁴ Първата котировка на 19 февруари 1991 г. е 28,75 лв./щ. дол. Тя обаче бързо спада и след десетина дни се стабилизира за един по-продължителен период между 16 – 18 лв./щ. дол.

бяха настъпили сериозни промени и натрупани много дисбаланси, които трябваше да бъдат *изчистени* (проявени) с освобождаването на цените, в т.ч. тази на валутата. Стихията с развръзката на „Възродителния процес“ даде тласък на този ключов пазар и позволи напипването на неговата точка на равновесие.

III.1.2.

Стоки

■ Терминът *стоков пазар* в условията на централно планираната икономика е изначално условен. Дори да оставим настрана безкрайния схоластичен дебат за основанията на съществуване на стоково-паричните отношения при социализма (десетилетия подхранван от догматичната политическа икономия), налице е съвсем очевидна функционална двусмисленост на понятието. Обстоятелството, че предмети и услуги се разменят срещу пари, не ги прави *стоки*, както и не прави от този обмен *пазар*. Не са спазени решаващи изисквания за това: произведените/доставени количества и техните цени да се определят (достатъчно) свободно; потребителите/производителите да имат правото да се разпореждат без съществени ограничения със своите капиталови (включително парични) активи. При социализма частният капитал е икономически унищожен; редица други блага са изобщо отстранени от сферата на размяната; производителите са подчинени на директивите на плана; потребителите имат известна автономия, но само в предварително зададената от плановете органи рамка, фиксирана чрез баланса на паричните доходи и разходи. Доколкото обаче не съществува принципна възможност въпросните пропорции да бъдат коректно предопределени, и доколкото плановият механизъм по собствената си логика генерира недостиг, в действителността се появяват множество *сурогати на пазар*. Колкото повече системата е блокирана от присъщата ѝ скованост, толкова повече се разширяват техният периметър и разнообразие. В частност, доходите убягват на предполагаемия контрол, а липсващи потребителски продукти се предлагат в паралелни контури по цени без пряка санкция отгоре. В макромощаб пък държавата се опитва да компенсира и преразпределя печалбите и загубите, което като правило води до

натрупването на непосилен вътрешен и външен дълг.⁵⁵ В края на съществуването си режимът пробва частично легализиране на *квазипазарите*, но колабира пред нерешимата задача да съчетае свободата на техните субекти с монопола на политическата власт.

Както и в редица други области, отражението на шока от лятото на 1989 г. върху онова, което за удобство наричаме потребителски стоков пазар, е в две противоположни посоки. Изселването от България на над 300 000 души предизвиква силни напрежения в доставките и снабдяването на населението. Засегнато е както търсенето, така и предлагането, като управляващите се опитват да реагират с непазарни ограничения. Същевременно, влошаващата се обща стопанска ситуация, провежданите организационни промени (с въвеждането на „търговски банки“ и на „фирмена“ структура) и напорът на търсенето от заминаващите подкопават окончателно възможностите на традиционния централизиран контрол. Появяват се спонтанни стокови пазари, които оперират при пълна неравнопоставеност между купувачи и продавачи.

Всяко масово изселване е съпътствано от сходни процеси в стоковия мир. Заминаващите са източник на значително потребителско търсене, обезпечено основно от разпродажбата на имущество (което на свой ред раздува предлагането за други сектори от населението) и от изтеглени парични спестявания. Текущите доходи на напускащите по-скоро се свиват поради разстройството на личните им стопанства или освобождаването им от работа. От другата страна търсени стоки се осигуряват в рамките на възможното от наличните запаси и/или евентуално от бързо реагиращи производители. Доколкото значителна част от придобитите блага са предназначени за износ, държавата налага физически ограничения или митнически санкции, целящи защита в някаква степен на местния пазар. По свои съображения приемащите (в случая Турция) слагат специфични бариери пред вноса.

⁵⁵ За действията на тези механизми вж.: **Антонов**, Венцислав. Теоретични основи на инфлацията при социализма. – В: *Икономика*, юни 1990, Приложение.

Напускащите са поставени в двойно неизгодно положение, принудени да продават евтино и да купуват скъпо. Когато разпродават, те излизат на *пазар на купувача*, където поради краткото време, оставено им да се разпоредят със своето движимо имущество, и поради големия обем на предлаганото от тях условията се диктуват от купувачите. В качеството си на купувачи пък се сблъскват с *пазар на продавача*, тъй като се конкурират за стоки с голямо търсене и ограничено предлагане. В българската история ситуацията е наблюдавана поне двукратно. Първият случай е с гръцката общност в началото на 20. в. (след антигръцкото движение от 1906 г.) и при размяната на население между България и Гърция между войните. Вторият засяга евреите под български контрол по време на антиеврейското законодателство от 1941 – 1944 г. Принудени да напуснат големите градове в „Стара България“ или депортирани от Беломорието, Македония и Пирот, те изхвърлят на пазара лично движимо имущество, а капиталите и активите им са *побългарени*. Съществени стопански различия при комунизма са, че търговията е одържавена, недвижимите имоти може да се разпродават само с държавно (общинско) посредничество⁵⁶, а частни капиталови активи практически не съществуват. Доколкото обаче процесите са по-мощни от капацитета на бюрократичната машина, те се разливат сред съществуващата (и разширяващата се под тяхно влияние) сива икономика. В условията на планова България обсебването на принудително изваденото имущество се оказва в известни отношения дори по-„пазарно“ и стихийно, отколкото нахвърлянето върху *авантата* при действието на скрупулозно разписаните (в действителност мародерски) регламентации на Комисарството по еврейските въпроси.

При изселническите вълни към Турция (изключвам тази непосредствено след Освобождението) възможностите за износ на движимо имущество са като правило фиксирани от междудържавни договорености или от национални разпоредби. Те до голяма степен определят и натиска върху вътрешното търсене и предлагане.

Цариградският договор след Балканските войни (1913 г.) дава възможност

⁵⁶ Ролята на държавата като посредник е ключова и при посочените два предходни исторически епизода.

на решилите да се преселят от България да изнесат безмитно цялото си движимо имущество. Вълната от началото на 50-те години протича без предварителна съгласуваност с Турция, но в движение са договорени процедури, които в общи линии се спазват от двете страни. Турските консулства в България например искат имуществена декларация за изнесения и за оставения в страната багаж.⁵⁷ Въпреки това тук-там вече възникват потребителски атаки. В самото начало на изселването турци закупуват големи количества от „свободните магазини“ (към онзи момент все още е в сила купонна система), някои купуват „б печки и десетки метри памучни и вълнени платове“. Властите съответно настояват за въвеждане на ограничения.⁵⁸

При значително по-организираната втора вълна от 1968 – 1978 г. износът на движимости е предмет на предварителната спогодба и на постоянни уточнения в рамките на действащата двустранна комисия. Възможни решения са разгледани още на предварителното обсъждане на проблема от българските власти през 1964 г. В доклада си Иван Башев предлага движимото имущество (с изключение на добитъка) да може да се отнася.⁵⁹ По време на самата дискусия се чуват гласове изселниците да бъдат оставяни да си купуват някои предмети от България („радио, телевизор, хладилници, корито, дрехи, басми и т.н.“). Други, обратно, мислят за лимити и смятат, че не бива „да ги натоварим с всичко, което могат да вземат“, че „това би било най-голямата глупост“. Разискват се два принципа, които ще бъдат припомнени и през 1989 г. Според единия износът на стоки сам по себе си не е от значение, важното е *парите им тук да остават*. Другата идея е, че масовото търсене е добър повод да се пуснат и реализират камарите от залежали стоки – „ще искат хората да купуват разни работи“.⁶⁰

⁵⁷ АМВР, ф. 1, оп. 1, а.е. 1875, л. 18. Справка за сегашното състояние на изселващото се турско малцинство и реда, по който става самото изселване, 23 май 1951. Строго поверително.

⁵⁸ ЦДА, ф. 1Б, оп. 6, а.е. 983, л. 143. Писмо от околийския комитет на ОФ в гр. Елена до Националния съвет на ОФ, 13 юли 1950.

⁵⁹ Пак там, л. 37. Докладна от Иван Башев до Политбюро относно последиците от изселване на български турци, 15 октомври 1964.

⁶⁰ ЦДА, ф. 1Б, оп. 6, а.е. 5657, л. 10, 15, 17, 20. Обсъждане в Политбюро на въпроса за изселване на турското население от България, 29 октомври 1964.

Спогодбата от март 1968 г. сравнително точно определя обхвата на разрешения износ и следователно обектите на усилено търсене в България. „Изселниците ще могат да вземат със себе си и изнесат от страната без лично мито личните си вещи, с изключение на тези, чийто износ се забранява от законодателството в сила по време на изселването... Занаятчиите и земеделските стопани... ще могат да изнесат без мито инструментите, сечивата, тезгяхите и машините имащи характер на движими имуществва, които лично притежават и са необходими за упражняване на тяхното занятие, професия и за личното им стопанство, с изключение на онези, чийто износ е забранен от законодателството, действащо по време на изселването им... машините си, прикрепени към недвижим имот, които са им били необходими и са били използвани в занятието, професията или в личното им стопанство... хранителни продукти, домашни произведения и земеделски произведения, получени от личното им стопанство, съгласно законодателството, действащо по време на изселването... съответно количество пшеница, необходимо за изхранване на семейството им за един-два месеца.“⁶¹ Същевременно вмъкването на уточнението, че уредбата е според „законодателството по време на изселването“, дава простор за въвеждане на допълнителни ограничения в хода на изпълнението. Узаконеният износ се регулира от изискването (чл. 9) общинските народни съвети да издават документ, удостоверяващ собствеността на изселниците върху посочените вещи. Това е основният лост за свеждане на пренасяното имущество до *наличното* към момента на тръгване и съответно за редуциране на новопридобитото с евентуална търговска цел.

С влизането в сила на споразумението (19 август 1969 г.) започват да възникват конкретни проблеми, които стават обект на разглеждане в двустранната Комисия. Нейните протоколи показват посоките на натиск върху потребителския пазар. Към първите групи заминаващи (през октомври 1969 г.) митниците прилагат стриктно правилата за задържане на по-скъпите вещи

⁶¹ ЦДА, ф. 117, оп. 32, а.е. 183, л. 5 – 6. Спогодба между НРБ и Република Турция за изселване от НРБ в Република Турция на български граждани от турски произход, чиито близки роднини са се изселили в Турция до 1952 г. (Обнародвана в *Държавен вестник*, бр. 82/1968 г.).

(телевизори, хладилници, шевни машини и др.), ако те са закупени в момента на изселването и не са декларирани в документите за собственост, подпомагани от съответните общини. Срещу обмитяване се допуска износът на „някои едри предмети“, стига да са произведени в България.⁶² Четири месеца по-късно българската страна в смесената Комисия вече заявява, че е благосклонна към износа на стоки, като митническите власти дори „понякога пропускат без мито и такива, за които съгласно българското законодателство следва да се събира мито... [и] проявяват доверие и разбиране при проверка на багажа“⁶³. Това означава толериране на закупуването на стоки преди заминаване⁶⁴, твърди се, че е проявена „снизходителност и са пропуснати (курсивът е мой, Р. А.) повече от полагащите се... стоки и хранителни продукти“⁶⁵. Извън „обикновената употребявана покъщнина“ става дума за „пропуснати по-едри предмети и вещи“, като специална справка на Министерството на търговията посочва дори поименно износителите. Става дума най-често за уреди за дълготрайна употреба: готварски печки (466), радиоапарати и радиограмофони (387), шевни машини (381), перални (346), телевизори (322), хладилници (274), прахосмукачки (139), мотоциклети (102), даже лека кола, самосвал, каруца и два коня.⁶⁶ При положение че до онзи момент са се изселили около 300 – 400 домакинства, практически всяко от тях е заминало с иначе дефицитни вещи.

⁶² ЦДА, ф. 1478, оп. 21, а.е. 233, л. 16, Писмо на Управление Митници на Министерството на финансите до Министерството на външните работи, 29 октомври 1969.

⁶³ ЦДА, ф. 1478, оп. 21, а.е. 232, л. 5. Изказване на българския представител пред Комисията по изселването в Турция. Датирано февруари 1970.

⁶⁴ Макар и с по-късна дата, тази практика е косвено потвърдена от натрупаното значително имущество в складовете на турските митници, което пък не може да бъде освободено поради надвишаване на допустимите норми за внос в Турция. Разрешеният безмитен внос е определен със закон от 1934 г. и съответната сума от 6000 лири отдавна е девалвирана. (ЦДА, ф. 1Б, оп. 55, а.е. 1327, л. 12. Икономическо, класово-професионално и политико-нравствено състояние на изселниците-турци от България в Турция, април 1977. Строго секретно.)

⁶⁵ ЦДА, ф. 1478, оп. 21, а.е. 232, л. 14. Справка относно взетите мерки от Министерството на вътрешната търговия по снабдяването със стоки изселващите се български граждани от турски произход съгласно сключената спогодба, 10 март 1970.

⁶⁶ Пак там, л. 16, 19.

Със сигурност част от тях са придобити по повод изселването, купени са с връзки и/или рушвет.

Данни на Министерството на търговията наблягат върху рязко увеличаване на стокооборота на дребно и в общественото хранене в Свиленград, а справка подчертава, че са положени специални усилия за осигуряване на допълнителни количества от търсените стоки и храна в началните и в граничните пунктове. Но те се отнасят най-вече до ежедневното потребление, а не за най-недостъпните по-скъпи предмети. При това дори въпросните грижи не запълват оставения от държавната търговия вакуум и на редица места изхранването на струпаните множества е осигурено от спонтанна частна инициатива.

Сред вещите, които очевидно попадат в оборота на сивия пазар, са бижутата. През март 1970 г. турският представител в Комисията иронично повдига въпроса, отбелязвайки сходство „между нашите народи: жените и у нас, и у Вас имат слабост към украшенията“. Той се позовава на „сведения“, че в България „жените могат да носят тези украшения, а нямат право да ги изнасят сега при изселването... Научаваме и от вашата преса, че има опити да се прави контрабанда с такива вещи“⁶⁷. Желанието на турската страна е България да разреши износа на по-големи количества накити, чието пренасяне е допустимо само до определен грамаж. Към „престижните“ вещи, които винаги са привличали и подкопавали социалистическия пазар, се прибавят и модните турски стоки. Към средата на 70-те години изселническите потоци подхранват все по-активен паралелен бизнес, създаващ опасения на службите. Те са загрижени от „идеологическото въздействие [на]... търговията, която турски граждани масово и в големи мащаби осъществяват. Има една категория... главно изселени от България, на които това е станало занаят... [Развил се е] фетишизъм към стоките от Турция... [от които] получават няколкократно възвръщаемост“⁶⁸.

⁶⁷ ЦДА, ф. 1478, оп. 21, а.е. 234, л. 4. Протокол от разговорите между делегациите на НРБ и Република Турция по приложението на спогодбата по изселването, Анкара, 25 март 1970.

⁶⁸ АМВР, ф. 22, оп. 1а, а.е. 873, л. 5. Доклад за подривната дейност на турското разузнаване, националистическите елементи и работата на органите на Държавна сигурност в Кърджалийски окръг след националното съвещание от 1973 г. по турска линия, 2 април 1975 г.

На най-ранния етап от изпълнение на спогодбата България твърди, че непрекъснато удължава списъка за безмитен износ (представен като ориентиран, минимален и отворен), спазвайки принципа тези стоки да не са обект на търговия, а „да служат за лични, семейни и занаятчийски нужди на изселниците“. Българският представител в Комисията (генерал Н. Ангелов, заместник-министър на МВР) дори изнася кратък урок по политическа икономия на социализма, обяснявайки, че „според вашите закони всеки може да купува и продава стоки. У нас външната търговия е монопол и никой няма право да купува стоки и да ги изнася в чужбина с оглед да ги продаде. ... Една стока може да се купи като лична вещ, но не в количество, което да представлява обект на продажба“⁶⁹.

Турската линия, от своя страна, е да се настоява за облекчаване и разширяване на разрешения износ (българските забрани не са им официално съобщени) и да не се правят излишни спънки в това отношение (посочени са откази за изнасяне на професионални машини, апарати, инструменти). Логиката е, че при положение че заминаващите турци нямат право да изнесат парите от ликвидираното си недвижимо имущество, но могат да ги харчат в България, уместно би било да закупуват възможно най-широк кръг стоки, които да им послужат при настаняването в Турция. Последница от подобен подход би било увеличение на потребителското търсене в България. На практика, както става ясно от разговорите в Комисията, *няма нито един случай изселник да е продал официално недвижимост и да е депозирал парите в ДСК, което означава, че доколкото е имало разпореждане с имоти, то е извършвано на разширяващите се неформални пазари.*

С наличните данни е трудно да се оценят обемот на потенциално или фактически ликвидираното имущество и съответният придобит ресурс, използван отчасти във вътрешната търговска мрежа. Обща индикация е изпуснатото в протоколите твърдение, че има примери „да се изнасят по два вагона стоки на стойност 30 – 40 000 лв. [не става ясно за колко домакинства] и че най-скъпата къща, която изселниците могат да продадат, може да струва

⁶⁹ ЦДА, ф. 1478, оп. 21, а.е. 234, л. 17, 19, 24. Протокол от разговорите между делегациите на НРБ и Република Турция по приложението на спогодбата по изселването, Анкара, 25 март 1970.

от 1200 – 9000 лв.⁷⁰. Така или иначе, поне в началото ситуацията е сходна с тази от 1950 – 1951 г., когато прибързаността и несигурността, свързани с недоверието към властите, предизвикват само загуби. И след 1969 г. изселниците често „напускат работа и ликвидират имуществата си веднага след като получат документи за заминаване от българските институции, преди още да са получили турска входна виза и съобщение за ешелона, с който ще [тръгнат]“. Хората от тази плаваща група (както в началото на 50-те и през 1989 г.) „се обричат дълго време на сериозни трудности... затрудняват издръжката и пребиваването на семейството в страната до момента на изселването. Това доведе до ненужно и вредно сериозно намаляване на материалните средства на гражданите, които те биха изнесли от България“⁷¹. Запазените документи от работата на Комисията след 1970 г. се отнасят единствено до заседанието ѝ от юни 1971 г., но на него имуществените въпроси остават в сянка.

Въпреки немалкото прилики между отражението на изселническите вълни върху стоковите пазари съществената разлика е в скоростта и мащаба, с които протичат събитията в края на „Възродителния процес“. Разрушителната сила при него е несравнима и тя води до качествени различия.

Първата реакция на заминаващите е фронтален щурм срещу наличното в магазините. Подготовката за изселване и преди е бивала свързана с добре известни на властите симптоми, като „опити за продажба на коли и покъщнина и снабдяване с дефицитни стоки“⁷². С отварянето на границата в началото на юни 1989 г. обаче този тип поведение ескалира безпрецедентно, а анекдотичните му прояви стават лайтмотив в донесенията на службите, на партийните антени за следене на общественото мнение и на медиите. МВР съобщава, че само на 2 юни в ЦУМ са изкупени „от лица с възстановени

⁷⁰ Пак там, л. 19.

⁷¹ ЦДА, ф. 1478, оп. 21, а.е. 234, л. 12. Доклад от документите за работата на Комисията по изселване в Турция. Без подпис и дата

⁷² АМВР, ф. 22, оп. 1а, а.е. 1900, л. 70. Сводка за получените по-важни данни по линията на Об управление на Държавна сигурност, 19 – 25 март 1988.

имена“ 700 кожени куфара и 600 пътни чанти за общо 42 500 лв.⁷³ На следния ден е отбелязано масово закупуване на промишлени стоки и медикаменти.⁷⁴ Заедно с това се препредават ропотът и недоволството на населението. В Габрово например е доловена тревога, че „изселниците щели да изпразнят магазините“, и настояването „час по-скоро да се забрани [придобиването на] големи количества хранителни и нехранителни стоки. Има случаи, когато напускащите... купуват по сто чифта вълнени чорапи, десетки броя одеяла и пр.“⁷⁵. Изпраща се информация за бързо изчерпване на много артикули, че дори сапунът е станал дефицитен.⁷⁶ Алармира се, че в община Кърджали от „търговската мрежа е изкупено всичко възможно“. Там, „за да се съхрани част от стоковият фонд, много магазини са в ревизия, в аптеките лекарствата се продават само с рецепти с днешна дата, вземат се и други мерки“⁷⁷. Картината не се променя и през юли, когато тонът и констатациите в докладите запазват същия характер.

Веднага тръгва и предлагането на безценица. Още на 7 юни областният партиен секретар в Ловеч описва класическия *пазар на купувача*. „Както в други области, така и при нас се организира бърза разпродажба на имуществото. На много ниски цени се продава с оглед да се ускори продажбата и се купят други неща, които са им необходими... Някои от другите вещи те ги продават помежду си и на други хора.“⁷⁸ През месеца продължават сигналите в същия тон.

⁷³ АМВР, оп. 1, оп. 12, а.е. 940, л. 135. Справка относно обстановката в страната, 4 юни 1989.

⁷⁴ Пак там, л. 151. Справка относно обстановката в страната към 5 юни 1989.

⁷⁵ ЦДА, ф. 1Б, оп. 55, а.е. 889, л. 8. Информация от кореспондентите на БТА за общественото мнение и коментарите за българо-турските отношения и масовото изселване, 23 юни 1989.

⁷⁶ ЦДА, ф. 1Б, оп. 55, а.е. 1175, л. 25. Информационно-социологически център при ЦК. Информация от П. Бакалов за Омуртагска община, 22 юни 1989.

⁷⁷ Пак там, л. 69. Информация от Иван Петров.

⁷⁸ **Среща** на Политбюро с първите секретари на областните комитети на БКП, председателя на Постоянното присъствие на БЗНС, секретаря на ЦК на ДКМС и министъра на вътрешните работи, 7 юни 1989. – В: **Истината** за „Възродителния процес“. Съставител Самуел Леви, с. 114.

Отговорът на държавата е в различни посоки. В краткия период между майските кървави разправи с демонстранти и речта на Т. Живков от 29 май 1989 г. властта възприема наглед умиротворяваща поза. Наредено е „да се облекчи митническият режим като се дадат възможности на лицата, които пътуват, да вземат толкова багаж, колкото могат да носят... Това да не се отнася за хранителните и други дефицитни стоки, чиито износ е ограничен“.⁷⁹ Първите разпоредби разрешават износа на „предмети за лично ползване по време на пътуването в чужбина, като: дрехи, телевизори, хладилници, автомобили... занаятчийски принадлежности и други предмети за бита, които не са в търговски количества. Количествата стоки над личните и семейните нужди, имащи търговско предназначение, се задържат от митническите органи, като се издава задължително разписка“⁸⁰. Че текстът е писан панически, за да смекчи напрежението, личи от квалифицирането (например) на хладилниците и телевизорите като „предмети за лично ползване по време на пътуването в чужбина“.

Много скоро обаче допусканията количества с оказват далече недостатъчни. МВР донася за недоволството от това, че на заминаващите не се разрешава да изнесат повече лично имущество... „При сегашното положение били принудени да напускат страната с незначителни средства и малко багаж, което било неблагоприятно за нормалното им устройване в чужда държава.“⁸¹

В самото начало на изселването Т. Живков намира за нужно да внесе декларативно успокоение. На съвещанието от 7 юни той заявява, че „няма причини нашият пазар да изпадне в кризисно състояние. Независимо от трудностите ние тази година ще постигнем 20% увеличение на стоките за пазара. През идущата година обаче ние трябва за някои стоки да отидем не на 20%, а да отидем на един път, един път и половина, а някъде и на

⁷⁹ **Практически** мерки на Секретариата на ЦК за преодоляване на последствията от станалите инциденти и нарушения на обществения ред в някои райони на страната, 26 май 1989. – В: **Ангелов**, Веселин. Асимилаторската кампания срещу турското национално малцинство в България, с. 569.

⁸⁰ ЦДА, ф. 117, оп. 47, а.е. 1026. Телекс до председателите на Изпълнителните комитети на областните народни съвети, 5 юни 1989.

⁸¹ АМВР, ф. 1, оп. 12, а.е. 940, л. 123. Информация относно обстановката в страната, 2 юни 1989.

два пъти увеличение⁸². Оптимизмът е само проформа. В действителност правителството тръгва към налагане на военновременни рестрикции. *То се опитва да балансира пазара в много по-малка степен чрез увеличаване на предлагането, където възможностите са крайно стеснени, отколкото чрез ограничаване на търсенето.*

Приетото на 19 юни правителствено разпореждане е първата цялостна стъпка, открито мотивирана с изкупуването на големи количества, съответните спекулативни тенденции и „създадените трудности в снабдяването на населението, включително прекъсване продажбите на някои видове стоки“⁸³. Пред-вижда се осигуряване на зареждането на търговската мрежа единствено с обичайните количества хранителни стоки. В същото време се искат мерки срещу допускане на продажбата на „стоки в необичайни количества“. Връщайки се към практика от предходните изселнически вълни, Т. Живков предлага да се прилагат изпитани бакалски хитрости и заповядва: „спрете редовните стоки, изкарайте всичко, което е залежало. От цяла България в тези райони да се съсредоточат такива стоки... Да се спрат такива стоки, които масово се изкупуват от туристите. Това сме правили винаги...“⁸⁴.

Решението от 19 юни ограничава търсенето преди всичко чрез контрол над количествата и вида на движимостите, допускани за износ. Митниците са призовани да информират гражданите и да спират хранителни стоки „над разрешените количества, необходими за пътуване... в чужбина“. Отнетото се предава за преработка и използване за храна в животновъдни ферми и помощни стопанства. Въвеждат се митнически проверки още

⁸² **Среща** на Политбюро с първите секретари на областните комитети на БКП, председателя на Постоянното присъствие на БЗНС, секретаря на ЦК на ДКМС и министъра на вътрешните работи, 7 юни 1989. – В: **Истината** за „Възродителния процес“. Съставител Самуел Леви, с. 90.

⁸³ ЦДА, ф. 1Б, оп. 82, а.е. 320. Решение за регулиране продажбите на някои стоки от вътрешния пазар, 19 юни 1989. Проект с положени подписи.

⁸⁴ **Среща** на Политбюро с първите секретари на областните комитети на БКП, председателя на Постоянното присъствие на БЗНС, секретаря на ЦК на ДКМС и министъра на вътрешните работи, 7 юни 1989. – В: **Истината** за „Възродителния процес“. Съставител Самуел Леви, с. 99 – 100.

във вътрешността на страната за избягване на натрупване по граничните пунктове. Дни преди приемане на разпореждането Г. Стоичков възмутено и с погнуса споделя, че са му докладвали как на гара във Варненско *безконтролно* докарват багаж около приготвени 12 вагона. „Товарят денкове. И когато отидат на митниците, вече никой не им проверява нищо. Те далеч надхвърлят това, което е разрешено. С тонове багаж карат. Просто е ужасно.“⁸⁵

В края на юни все още се чуват оплаквания от противоречиви разпореждания и ограничения⁸⁶, а от 1 юли влиза в сила драстично увеличаване на обмитяването. Митата за редица изнасяни предмети се вдигат от 200 на 300%, колкото стават и за новите електроуреди, телевизори и мебели. За „други неупоменати стоки“ безмитната стойност е сведена до едва 100 лв.⁸⁷ В началото на август разрешените за износ вещи са произволно ограничени без ясни правила и списъци, чрез проста заповед на вътрешния министър „да се прекрати товаренето на прекомерни количества багаж, дефицитни стоки и излишни вещи в товарни коли и ТИР-камиони, с което се задръстват трасетата и районите на ГКПП“⁸⁸. Три дни след Десети ноември контролните органи признават безсилието си и правят една със сигурност подценена констатация за реално изнесените обеми. „В последно време рязко се увеличиха опитите на чуждестранни и български граждани да изнасят извън пределите на страната български стоки, закупени от тях в необичайно големи количества. Това са над 10 вида хранителни стоки, сред които преобладават млечните продукти, захар и захарни изделия, консервирани храни... над 20 вида нехранителни стоки, към които се проявява подчертан интерес, бебешки и детски облекла и обувки,

⁸⁵ **Обсъждане** на практически мерки във връзка с обстановката в страната и прилагането за Закона за паспортите и българското гражданство, 15 юни 1989. Изказване на Г. Стоичков. – В: **Ангелов**, Веселин. Голямата екскурзия, т. 1, с. 245.

⁸⁶ ЦДА, ф. 1Б, оп. 55, а.е. 1335, л. 4. Информация за общественото мнение и политическите настроения във връзка с подготовката за заминаването на потомците на ислямизираните българи в Република Турция, 26 юни 1989.

⁸⁷ ЦДА, ф. 130, оп. 29, а.е. 21, л. 101. ПМС 26 от 5 юни 1989 за изменение на митническата тарифа от 1988 г.

⁸⁸ АМВР, УБО Е-1989, л. 41. Циркуляр на Г. Танев до началниците на централните подразделения на Софийско градско управление и областните управления на МВР, 4 август 1989. Строго секретно.

трикотажни облекла, кабели и проводници, битова месингова арматура и др.⁸⁹

За редица стоки се стига просто до заповеди за преустановяване на продажбата им до 1 септември 1989 г.⁹⁰ Ограниченията са много по-драстични, отколкото през 70-те години, и засягат (косвено, чрез спиране на продажбите) предмети за дълготрайна употреба, които тогава са били допускани за износ от заминаващите.

От особено значение е фактическо блокиране на пазара на употребявани коли, който традиционно е относително свободен. Продажбата им между граждани е забранена чрез спиране на нотариални заверки на съответните договори, както и „на други сделки с МПС със спекулативна цел“. Важно е да се отбележи, че в самата администрация има сериозна съпротива срещу мярката. Когато в края на август се обсъжда забраната да бъде продължена (въведена е първоначално до 1 септември), Министерството на правосъдието и Главна прокуратура възразяват решително. Аргументите им са, че спирането дори за два месеца е било прието на нож от обществото, че удължаването би засегнало всички граждани и държавата (заради загубени такси за прехвърляне) и че тази мярка „парализира гражданския оборот на леки коли между граждани за продължителен

⁸⁹ По данни на Митниците задържаните стоки от тези групи са нараснали 3 – 4 пъти за деветмесечieto. Конкретно това са 60 т млечни продукти, 38 т месо и месни продукти, 16 т захар, 27 т захарни и шоколадови изделия, 28 т олио др. растителни масла, 16 т вносни хранителни продукти (вкл. кафе и какао), 37 т консервирани храни, 207 000 бебешки и детски облекла и обувки, 9000 трикотажни облекла, общо 14 000 чаршафа, калъфа и плика, 22 000 броя битова месингова арматура, 125 000 прибора за хранене и др. (ЦДА, ф. 375, оп. 34, а.е. 39, л. 82, 83. Информация от Георги Георгиев, председател на Комитета за държавен и народен контрол, относно някои негативни явления и тенденции на вътрешния пазар и свързаните с тях нарушения на Закона за сделките с валутни ценности и валутния контрол, 13 ноември 1989. За служебно ползване.)

⁹⁰ Приложен е списък, който включва: видео- и радиокасетофони; всички видове телевизори; хладилници; автоматични перални; прахосмукачки; електроинструменти; златна и сребърна бижутерия. По последната позиция е направено изключение за младоженските халки и пръстени. (Точно както при депортирането на евреите през 1943 г. великодушно се разрешава запазването им.) Може да се спира продажбата и на други нехранителни стоки, за които е създадена ситуация на бързо изкупуване. В чернова на списъка са задраскани на ръка четири позиции (вълнени и памучни тъкани; одеяла; постелъчно бельо; куфари) и отново на ръка е добавена резолюцията „да се пускат ограничено“.

период от време⁹¹. В окончателния вариант на ПМС 44/11 септември 1989 забраната отпада, което обаче не се случва с исканото от министерството деблокиране на продажбата на недвижими имоти.

Възмущението е на всички нива в професията и един твърде необичаен повик на юрист срещу ембаргото прозвучава като силен апел за правова държава. В края на юни председателят на Районният съд в Павликени адресира писмо до председателя на Народното събрание Станко Тодоров, в което описва по какъв начин е доведена до знание забраната.⁹² „На 21 юни 1989 по телефона от заместник-председателя на Великотърновския окръжен съд ми беше разпоредено да преустановя заверката на договори, с които се прехвърля собствеността на леки коли и ремаркета, собственост на граждани, както и продажбата и изкупуването на жилища и други недвижими имоти от граждани, заминаващи за чужбина, със спекулативни цели, което било предмет на ПМС 27 от 8 юни 1989. След това, отново по телефона, лично от министъра на правосъдието др. Светла Даскалова, получих потвърждение, че действително с Разпореждане от 19 юни 1989 Министерският съвет на НРБ временно е спрял продажбите на леки коли и ремаркета между граждани, както и че е излязло такава ПМС 27.⁹³ Другарю Председател, като гражданин на НРБ и юрист по образование, с настоящото писмо изразявам пред Вас своя решителен протест срещу незаконния начин, по който се отменят или временно спират законови разпоредби. Прехвърлянето на собствеността между граждани е уредено в закона за движение по пътищата ... А за недвижими имоти уредбата е в ЗЗСГ [Закон за собствеността на гражданите]. Следователно, на първо място, тези нормативни актове не могат да се отменят с Разпореждания или ПМС, на второ място – тези забрани са в противоречие със закон и не следва

⁹¹ ЦДА, ф. 136, оп. 82, а.е. 49, л. 35, 51. Предварителни становища по проекта за ПМС 44/1989.

⁹² ЦДА, ф. 1Б, оп. 83, а.е. 272, л. 2. Протест на председателя на Районния съд в Павликени срещу незаконния ред, по който се отменят или временно се спират законови разпоредби за прехвърляне на собствеността на моторни превозни средства между гражданите, 28 юни 1989. Адресирано до Председателя на Народното събрание Станко Тодоров и препратено от заместник-председателя на Народно събрание Атанас Димитров и до завеждащия отдел Национална сигурност на ЦК Велко Палин.

⁹³ Това ключово за икономиката на „Възродителния процес“ постановление не е познато на практикуващи юристи.

да се прилагат от правораздавателните органи... и на трето място – *начинът*, по който се сведоха до знанието не правораздавателните органи е незаконен, неморален, унижителен за мен, а мисля и за всеки гражданин на нашата страна. Моля да бъде правилно разбран – протестирам против начина и формата на забраните, а иначе спекулата с леки коли, ремаркета и недвижими имоти между заминаващи за чужбина наши съграждани придоби в последно време огромни размери. Борбата против тази спекула *във всички* случаи обаче следва да се води с правомерни действия, мисля аз.“ Този необичайно рязък тон предизвиква учудване. Въпреки (или тъкмо поради) сериозността на обвиненията писмото е третирано само като курioз и индикатор за обществените настроения. Отношение по същината на протеста не се взема. Документът е препратен по каналния ред (с молба „разгледайте случая и за вашето решение ни информирайте“) и е включен в седмичната информация за ЦК...

След първите трескави реакции през юни местни власти стигат до настояване за деблокиране на държавния резерв с оглед известно разширяване на предлагането. Поради значителния спад на производството и изкупуването на млечни продукти от Варна например искат освобождаване на определени количества сирене и кашкавал. Отказът по докладната обаче показва, че *резервът вече е фактически изпразнен*⁹⁴ („наличностите са значително под норматива“), че властите не желаят да прибегнат до такава мярка, тъй като е ясно, че всяко допълнително количество ще бъде изнесено в Турция, а и че е „очевидно“, че ще се наложи отварянето му в края на годината.⁹⁵ Въпреки тази обстановка плановата машина продължава да произвежда оптимистични планове за прираст на производството на потребителски стоки от порядъка на 20%.⁹⁶ Прави го на фона на постоянни признания за непостигнат „прелом

⁹⁴ Към на 26 юни 1989 г. наличностите в държавния резерв от сирене са 3700 т (при норматив 7500 т) и 900 т кашкавал (при норматив 2800 т).

⁹⁵ ЦДА, ф. 136, оп. 82, а.е. 480, л. 23 – 24. Искане на Областния народен съвет Варна до заместник-председателя на Министерския съвет Г. Стоичков (20 юни 1989) и становище по искането (26 юни 1989).

⁹⁶ ЦДА, ф. 136, оп. 82, а.е. 324, л. 4. Информация на министъра на икономиката и планирането до Министерския съвет за изпълнението на задачите за производство на стоки и услуги за вътрешния пазар през 1989 г. и необходимите допълнителни мерки през второто полугодие, 27 юли 1989.

на вътрешния пазар“ и за неизпълнени договорени доставки на предмети за потребление (включително по „допълнителните задачи, които са жив отзвук от всенародния подем след обръщението на др. Т. Живков по телевизията и радиото на 29 май 1989 г. за 800 млн. лв.“⁹⁷).

При невъзможността пазарът да бъде уравнивено чрез форсиране на предлагането, акцентът през юли-август продължава да се поставя върху рестрикциите на търсенето. За целта се обсъждат и прилагат както класически, така и иновативни мерки. Чува се предложението хранителни стоки да се продават само на онези, които удостоверяват, че работят. Въвежда се лимит в продажбата на някои недостигащи промишлени произведения и се провежда „разяснителна работа сред търговските работници за професионално прилагане на ограниченията. Ежедневно се наблюдава, контролира и организира стокодвижението на стоките наличности“⁹⁸. Изразява се съжаление, че заминаващите не напускат веднага българската територия и задържайки се на границата по няколко дни, предизвикват допълнителен дефицит на стоки, най-вече от първа необходимост. Докладва се за разбиране от страна на населението на „някои по-крайни мерки“, насочени към стабилизиране на търговското обслужване – получаване на стоки по предварително изготвени списъци; изграждане на комисии за извършване контрол върху изкупуваните стоки, за пресичане на спекулата и пр. Не се одобрява обаче евентуалното въвеждане на купонна система.⁹⁹ Същото това население призовава за мерки срещу привлечените на работа по 35 ПМС, които са се превърнали в конкуренти на местните при достъпа до свиващия се стокосен фонд на държавната търговия.

Ефективността на всички тези решения е ограничена и до затварянето

⁹⁷ ЦДА, ф. 136, оп. 82, а.е. 418, л. 213. Заключително слово на Георги Йорданов на срещата по изпълнение на задачите за производството на стоки за вътрешния пазар през 1989 г., 4 август 1989.

⁹⁸ ЦДА, ф. 136, оп. 82, а.е. 483, л. 128. Докладна от Изпълнителния комитет на Областния народен съвет Хасково до Г. Стоичков за задоволяване на областта с хранителни стоки през 1989 г., 10 август 1989.

⁹⁹ ЦДА, ф. 1Б, оп. 101, а.е. 2367, л. 81. Седмична оперативна информация от Отдел Деловодство при ЦК, 19 – 25 юни 1989.

на границата те не успяват да пречупят напрежението на пазара. А през есента, когато броят на завръщащите се става осезаем, мнозина от тях разполагат с повече средства и те се превръщат в допълнителен неконтролируем източник на потребителски натиск.

Как мощното потребителско търсене се разпределя между „официалния“ и сивия оборот? Статистически данни и архивни свидетелства дават известна представа за това дали и доколко изселването се е отяляло в нововъзникващи паралелни пазари.

Съществуващата държавна търговска мрежа е поела значима част от натиска. Така, ако планът по стокооборота на дребно за юни за община Кърджали е бил 6,5 млн. лв., фактическият му обем достига 10,5 млн.¹⁰⁰ По-обобщените на национално равнище сочат, че прирастът на показателя през първото полугодие на 1989 г. е 6,9% (11,1% на стоките от местно производство, 10% общо за местните и вносни стоки и 6,9% за битовите услуги)¹⁰¹, при положение че за цялата 1989 г. той е 7,7%, което говори за съществено ускорение през второто полугодие, включващо двата месеца (юли и август) на масови заминавания. При това през 1989 г. обичайното съотношение между растеж на доходи и потребителско търсене се променя. Нормата за социалистическите условия (поради наличните дефицити) е растежът на доходите да изпреварва стокооборота. Това се наблюдава през 1988 г., когато (по данни на ДСКС) първите се увеличават с 6,4%, а вторите – с 3%, но не и през следващата година, когато съотношението е обратното и съответните прирасти са 6 и 7,7%.¹⁰² Промяната е станала възможна поне

¹⁰⁰ ЦДА, ф. 1Б, оп. 5, а.е. 1175, л. 69. Отчет от командировката на Иван Петров, сътрудника на Информационно-социологическия център към ЦК, в Кърджали, 24 юни 1989.

¹⁰¹ ЦДА, ф. 136, оп. 82, а.е. 324, л. 4. Информация на министъра на икономиката и планирането до Министерския съвет за изпълнението на задачите за производството на стоки и услуги за вътрешния пазар през 1989 и необходимите допълнителни мерки през второто полугодие, 27 юли 1989. През деветмесечието на 1989 г. реализираният стокооборот на дребно надвишава с 1 млрд. лв. този от същия период на 1988 г. (ЦДА, ф. 1Б, оп. 101, а.е. 2400, л. 9. Справка на Централното статистическо управление за изпълнението на плана през деветмесечието на 1989 г., 16 октомври 1989.)

¹⁰² ЦДА, ф. 361, оп. 12, а.е. 197, 198, л. 3. Годишни отчети на ДСК за 1988 и 1989 г.

отчасти поради стопяването на спестяванията на заминаващите български турци, което обрича опитите на властта да ограничи търсенето.

Годишните числа на ЦСУ за стокооборота на дребно не съвпадат с използваните от ДСК и представят по-двусмислена регионална картина. Според тях общо за страната през 1989 г. растежът му се ускорява до 8,6% срещу средно 5,4% през 1986 – 1988 г. На човек от населението увеличението е още по-изразено (10,1%). В трите области на изселване обаче стойностите са по-ниски от средните за страната. Детайлизирани по общини, прирастите са слаби или (в многобройни случаи) има намаляване в стокооборота на човек от населението. Динамичен е растежът на показателя в големите областни градове на „смесените райони“, където снабдяването е относително по-добро и търговската мрежа – по-развита.¹⁰³ По всичко изглежда, именно в тях са се съсредоточавали покупките на заминаващите, които са игнорирани или не са намирали необходимото в малките общински центрове. Най-вероятно оттук, както и от отсъстващата през поне половин година значителна част от жителите на по-малолюдните градове идва регистрираният слаб (дори спадащ) стокооборот. Обяснението е отчасти и техническо. Стокооборотът/човек е изчислен върху средногодишно население, а според официалните данни (третиращи заминалите само като временно напуснали) в края на годината то почти не е намаляло спрямо края на 1988 г. Реалните стойности следователно са по-високи, тъй като фактическото население в тези райони към края на 1989 г. е значително по-малобройно.

Но наред с непроверимата точност на статистиката стои хипотеза, която косвено се потвърждава от редица факти. А тя е, че *обобщените данни за динамиката и равнището на личното потребление не долавят съществени обеми стокооборот, който се е извършвал извън официалните канали.* Показателна е самата официална информация. Така ЦСУ обявява, че през януари – юли 1989 г. стокооборотът на дребно (по съпоставим обхват) е с

¹⁰³ В общините Силистра, Търговище, Шумен и Хасково стокооборотът на дребно на човек от населението през 1989 г. е нараснал съответно с 11,5%, 16,5%, 11,7% и 38%, т.е. чувствително над средното за страната. Единствено в Разград той стагнира. Данните са от: ЦСУ. Областите и общините в НРБ, т. I – Икономическа характеристика; т. II – Жизнено равнище – 1988, 1989.

210 млн. под обема на стоковите постъпления, че към края на август двете величини почти се изравняват, а за деветмесечието покупките от държавната търговска мрежа на дребно са с около 150 млн. над постъпленията от стоки.¹⁰⁴ *За да посрещне търсенето, търговията следователно е трябвало да намалява наличните запаси (в стойностно изражение), а заедно с това са се образували и нови, по-големи дефицити от най-търсените продукти.*

А по какъв начин в условията на социализма най-търсените стоки достигат до потребителя, е добре известно. Една част от незадоволеното в страната търсене е реализирано в самата Турция с изнесените от България левове или долари. За друга част механизмът е описан (както по безброй поводи) в донесенията на Вътрешното министерство – то е разтревожено от завърналите се към октомври и от все още очакващите да заминат за Турция български граждани, посочени като разполагащи „със значителни средства“. Тези две групи според МВР са причина за „задържане на дефицитни стоки и продукти в складовете, магазините се зареждали с минимални количества, а стоките се разпределяли по предприятия, ведомства и организации. Дефицитът бил причина за... запасяване, „черна борса“, *безпринципно* (курсивът е мой, Р. А.) разпределение на стоките по предприятия и разпространяването на слухове за предстоящо повишение на цените“¹⁰⁵.

Отливането на стоки в сивата икономика е класика за централно планираната система, но през летните месеци на 1989 г. това се случва със значително по-голяма интензивност и обхват, като веднага намира израз в цените.¹⁰⁶ Леките автомобили се търсят и закупуват за 25 – 30 000 лв., което 3 – 4 пъти надхвърля обичайните цени отпреди лятото. Върви слух (с очевидно подстрекателски цели), че на мюсюлманите в „Мототехника“ (монополистът за търговия с нови автомобили) започнали да продават коли без ред. Предлагат се замени на апартаменти срещу коли. Куфар се разменя срещу овца, два куфара – срещу цветен телевизор; цената на

¹⁰⁴ ЦДА, ф. 1Б, оп. 101, а.е. 2400, л. 9. Справка на Централното статистическо управление за изпълнението на плана през деветмесечието на 1989 г., 16 октомври 1989.

¹⁰⁵ АМВР, ф. 1, оп. 12, а.е. 942, л. 134. Обзорна оперативна сводка, 23 – 29 октомври 1989.

¹⁰⁶ Данните са от: **Ангелов**, Веселин. Голямата екскурзия, т. 1, с. 135, 150, 208, 209, 322, 324.

бланка – заявление (декларация) за излизане в чужбина достига 30 лв. В София и другаде се говори, че „в Разградска и Хасковска област се давало „мило и драго“ за автомобили, злато и долари“; че „всякакви превозни средства, багажници, каравани, и др. се продават на баснословни цени“; че „спекулантите правят големи удари и печелят за сметка на заминаващите хора“.¹⁰⁷ Появяват се и изобретателни бартерни комбинации, където едната от страните предлага не стоки, а най-търсените в момента услуги.

Така през последните месеци на режима стоковите пазари все повече се разслояват на *законни* и *свободни*. На вторите цените на сделките са реални, доколкото отразяват небалансираното търсене и предлагане. По всички тези канали „Възродителният процес“ дава съществен тласък за разпада на социалистическия стопански ред.

III.1.3.

Труд

■ В плановата икономика свободното движение на работната сила не е изключено, но основните му посоки са централизирано очертавани и направлявани, а правилата за уседналост са крайно рестриктивни и селективно регулирани. Спонтанната трудова мобилност е изключението, а не нормата и дори когато вътрешни миграционни потоци изглеждат на пръв поглед резултат на свободен избор, те в крайна сметка са повлияни от целенасочено икономическо и социално инженерство. Във всички свои фази „Възродителният процес“ се опира на натрупания в това отношение опит. Както вече стана дума, замислят за етническо хомогенизиране на нацията чрез преименуване на турците е допълван от решения, целящи пространствено разсредоточаване на турската общност или размиването ѝ на място чрез привличане на български заселници. Асимилаторската кампания прави опити да раздвижи големи маси население: през 1985 – 1988 г. това става с обичайните мотивационни лостове за заселване и (по-скоро неуспешно) със силово-мобилизационни планове за извеждане на турците от техните традиционни центрове; през есента на 1989 г.

¹⁰⁷ ЦДА, ф. 1Б, оп. 101, а.е. 2367, л. 41. Седмична оперативна информация от Отдел Деловодство, 5 – 11 юни 1989.

на истинска вътрешна депортация са подложени над 2000 души завърнали се от Турция (вж. III.3.3).

Изселването на българските турци през 1989 г. внася новости и прави безпрецедентен пробив в нормите, управлявали движението на населението и работната сила. Подгонени да заминат от политически замисъл и съпътстващата го враждебна атмосфера, те тръгват без подготовка. Но както свидетелстват документи и по-късни интервюта, при вземане на решението си (а още повече оттатък границата) голямото болшинство от тях са с твърдо намерение да се устроят трайно или поне да опитат да започнат работа в Турция. И в същото време, за разлика от предходните две вълни, вратата не им е законово затворена: те – поне формално – не носят изкованото от режима изначално криминализиращо клеймо на невъзвращенци.¹⁰⁸ Тези хора оставят зад себе си едно настръхнало срещу тях общество, поставяни са им всевъзможни спънки за обратно движение и все пак при неуспех имат път за отстъпление, по който до Десети ноември поемат няколко десетки хиляди. Така, *очистено от уродливия си политически и от емоционалния си контекст, изселването от 1989 г. може да се разглежда като първия и останал единствен радикален случай на масова трансгранична трудова мобилност в комунистическа България.* Нека припомня и че българските турци са по начало по-подвижни поради дългия си опит в сезонната вътрешна трудова миграция, основно в строителството и земеделието.

Освен пряката загуба на население напускането на над 300 000 души предизвиква и значими принудителни размествания на работна сила в страната, с които режимът се опитва да запълни оставения демографски вакуум. За целта обстоятелствата налагат прилагането в непознати дотогава мащаби на по-гъвкави инструменти, както и ревизирането на някои дълбоко вкоренени принципи. Именно тази втора линия залага рудиментите на един малко по-свободен, макар и оставащ все още крайно регулиран, противоречив и изкривен пазар на труда.

Преди всичко, при цялата фелдфебелщина на директивите и говоренето, при комунизма винаги е съществувал пласт на спонтанни икономически

¹⁰⁸ Макар в гражданско-правно отношение след по-дълго отсъствие да се приравняват с чужденци.

микрорешения, пред които партията негласно признава, че е безсилна. Още при първата изселническа вълна от началото на 50-те години бедни и средни селяни от Смолянско и от съседните български околии се стичат да оглеждат и усвояват освободените от турците земи. Три десетилетия по-късно дори на апаратчиците се налага да изговорят, че (ако се изключат административните размествания под формата на бригади, командировки или разселване) *хората остават или си отиват* по своя воля, следвайки икономически стимули. Признанието, разбира се, идва с неохота, особено когато в началото на „Възродителния процес“ (както по-напред бе отбелязано неколкократно) те констатираат, че предприятията поставят стопанските си интереси по-високо от идеологическите изисквания. Така месеци след преименуването Г. Атанасов недоволства, че „все още редица стопански ръководители са склонни да приемат на работа сезонни работници, без същите да са регистрирани адресно по надлежния ред, само и само да преодолеят острия недостиг на работна ръка“. В общезития в София пък живеят „лица с възстановени имена“, които от няколко месеца не работят и са без изискваната регистрация.¹⁰⁹ Три години по-късно същото оплакване се чува в донесения на партийни и културни величия, „слезли сред народа“, за да усетят как върви кампанията. След дежурните успокояващи думи за успехите Любен Гоцев е смутен единствено от признаците за превес на планова „рационалност“ над идеологията. Той забелязал, че „с възродителния процес практически много слабо се занимават стопанските ръководители. За тях все още в сила остава като основно задължение да изпълняват стопанските задачи и планове и по-малко обръщат внимание на проблемите и въпросите, свързани с възродителния процес... От страна на стопанските ръководители не се обръща сериозно внимание дали се говори на български език, използват ли се новите имена, спазват ли се *външните белези на възродителния процес* (курсивът е мой, Р. А.)“.¹¹⁰ Признак, че икономическите стимули донякъде

¹⁰⁹ Доклад на Г. Атанасов пред съвещание с първите секретари на окръжните комитети на БКП за антибългарската кампания в Турция и нейното противодействие, началото на октомври 1985. – В: Ангелов, В. Асимилаторската кампания срещу турското национално малцинство в България, с. 206.

¹¹⁰ Информация от Любен Гоцев, член на ЦК на БКП, относно командировка в Айтоска община, 25 май 1988. Пак там, с. 391.

работят и за привличането на българи, е например притокът през 1988/1989 учебна година на 1651 нови командировани учители.¹¹¹ Макар процесът да е стриктно филтриран, основната притегателна сила е допълнителното възнаграждение от до 50% над основната заплата и възможността за по-висока пенсия. Впрочем, както в предходни (кампанията „Странджа-Сакар“) и в последващи (лятото на 1989 г.) случаи с предоставяне на привилегии за привличане на работна сила, по-високите възнаграждения създават конфликтни ситуации с местните работници и служители.¹¹² Подклаждат и „класова ненавист“, като принудително отишлите в производството работници недоволстват, че на служителите в същото положение се запазва и основната заплата.

Когато в началото на юни 1989 г. се надига изселническата вълна, неоспорван приоритет получават методите за принудително „пренасочване“ на работна сила (вж. III.3.3, Таблица 33). Икономическата мотивация е все още слаба. Според показателна справка за средата на месеца от София са изпратени 17 360 бригадири и командировани, докато започналите работи по по-надеждни дългосрочни индивидуални трудови договори са едва 1500.¹¹³ Но това съотношение 11:1 вероятно постепенно се променя след серията министерски постановления, включващи мерки за насърчаване на преселването и заетостта в обезлюдяващите се райони. Наред с конвенционалните методи в тях се предвиждат и такива, които правят по-гъвкав пазара на труда, като например широкото разпространение на почасовото заплащане.

По-важна от количественото реструктуриране на потоците е постепенно налагащата се неизбежност да бъде оставен периметър за по-сво-

¹¹¹ През следващата учебна година ще се постави въпросът за освобождаването на много от тях поради липсата на достатъчно ученици вследствие на изселването. Разчетите показват, че дори при отказ от всички командировани учители се налага съкращаване на около 800 и пренасочването им в производството.

¹¹² **Справка** относно командировани учители съгласно ПМС 7 и ПМС 15. Декември 1988. – В: **Ангелов, В.** Асимилаторската кампания срещу турското национално малцинство в България, с. 467.

¹¹³ ЦДА, ф. 1Б, оп. 101, а.е. 2367, л. 135. Седмична оперативна информация от Отдел Деловодство към ЦК, 10 – 16 юни 1989.

бодна мобилност на работната сила. Осмислянето на проблема върви заедно с приемането на ПМС 44/1989 (вж. III.3.3): подготвяно в навечерието и непосредствено след затварянето на границата, то се разглежда като дългосрочен отговор на последиците от изселването.

Така *освобождаването на заети от закрити или реструктурирани във връзка с изселването предприятия – при цялата условност на понятието и смекчаващи мерки – образува първия контингент официално признати безработни в комунистическа България* (вж. III.3.2). Появата им принуждава да се мисли за създаването на „Национална система за преквалификация на освободената и незаетата работна сила с оглед задоволяване потребностите от квалифицирани кадри, свързани с технологичното и структурното преустройство на икономиката в населените места, засегнати от миграцията на населението“¹¹⁴. Съответната институционална инфраструктура, разбира се, възниква едва след падането на режима и с масовизирането на безработицата.

Втора предизвикана от изселването ревизия на традиционните норми засяга привилегиите и стимулите за различни отрасли, дейности и производства, които неизменно са насърчавали миграцията към големите градове. Управляващите си дават сметка, че наследената от времето на индустриализацията система дава нежелателни резултати в новата ситуация. Обезлюдените региони имат нужда от заселници и полюсът на привличане (съответно посоката на движение) трябва да бъде изместен от големите центрове обратно към опразнените откъм работна сила области. При това се дава заявка за изменение на философията на регулациите: *ударението се измества към създаване на по-привлекателни общоикономически условия и елиминиране на парниково поддържаното равнище на заетост във фаворизираните населени места*. Тази нова гледна точка в неявен (положително и неосъзнат) вид съдържа допускането за един по-рационален и разкрепостен личен избор.

В доклад от ранния етап на подготовка на ПМС 44/11 септември 1989 г. се прави трезва преценка за недъзите на обичайните селективни стимули.

¹¹⁴ ЦДА, ф. 130, оп. 29, а.е. 109, л. 38. Протокол от заседанието на Министерския съвет на 22 август 1989.

Тази първа чернова от 20 юни¹¹⁵ съдържа някои от приетите по-късно принципи, но в завършения документ има и редица отстъпления. Предлага се насърченията да приемат преди всичко инвестиционен характер, избягвайки класическите добавки към заплатите, които винаги създават напрежения. Смята се, че стимулите трябва да са преди всичко за пряко заетите в производството, да са диференцирани по градове, села и отрасли, да се дават само за селища, където изселването е надхвърлило 20% от населението или трудовите ресурси, да се предоставят на договорна основа при възможно най-високи санкции за неспазване (засягащи цялото движимо и недвижимо имущество на гражданите). Най-новаторската част в доклада е критичната преценка за общата ефективност на действалата десетилетия мотивационна система. Правят се нетипични предложения за намаляване на жилищното строителство в градовете; за преразглеждане (и по възможност отмяна) на някои привилегии за отрасли и дейности, стимулиращи преселването в града (пример е мегаломанският комбинат в Радомир); за премахване на статута на временно жителство (с който фирмите набират работници с „дефицитни професии“); за намаляване на административния апарат с 30%; на пренасочените в материалното производство да се изплаща (за 1 година) разликата до средната им брутна заплата от последните 12 месеца (а не както е прието по-късно, възнаграждението да се добавя към предходната заплата). *Особено радикално е предложението за поетапно ликвидиране на индиректните привилегии, ползвани от населението в градовете чрез дотациите за градския транспорт, топлофикацията и други услуги.* Крайно звучи идеята половината от заплатите на освободените от бюджетните учреждения да остава за онези, които продължават да работят в тях.

Характерна за една променяща се нагласа към мобилността на работната сила е позицията на Министерството на правосъдието по проекто-постановлението.¹¹⁶ Ведомството не приема предвиденото ограничаване

¹¹⁵ ЦДА, ф. 136, оп. 82, а.е. 49, л. 41 – 45. Справка за системата от стимули за заселване в районите, засегнати от силна миграция на населението, 20 юли 1989.

¹¹⁶ Пак там, л. 35. Предварително становище на Министерството на правосъдието по проекта за ПМС 44/1989 (подписано от министър Светла Даскалова). Без дата.

на правото на граждани от засегнатите райони да се заселват в големи градове (приложен е списък), като при това *възраженията му се опират на международноправния принцип за свободата на движение*. България го е приела с подписването на Виенските споразумения от януари 1989 г. и е безпредметно да се въвеждат нови забрани за жителство, при положение че и старите вероятно ще отпаднат. (Този член действително отсъства от крайния вариант на ПМС 44.)

Ако сред държавната администрация зреят идеи за разхлабване на обичайното крепостно трудово право, то големите държавни предприятия и организации продължават да не си представят друга система. Предварителните становища на индустриалното лоби по проектопостановлението са изцяло в духа на статуквото.¹¹⁷ Асоциация¹¹⁸ „Тежко машиностроене“ не пуска в засегнатите райони работниците си по договори от националните обекти (АЕЦ, Радомир, „Странджа-Сакар“). Аграрно-промишленият съюз иска увеличаване на възнаграждението на привлечените в обезлюдените райони с коефициент 1,3, което обаче да бъде поето от бюджета. Асоциацията на предприятията от металургията и минералните суровини настоява някои от най-засегнатите от изселването предприятия да се включат в списъка, разрешаващ отбиване в тях на редовната военна служба, както и за отпускане на бюджетни средства и държавно кредитиране за „ускоряване модернизацията“.

Тези корпоративни интереси получават пълната подкрепа от местните власти. Така през октомври, след приемането на ПМС 44, разградското областно ръководство предлага още по-интензивно привличане на работна сила чрез диференциране на доходите.¹¹⁹ Освен предвидените в постановлението привилегии за някои производства „с изключително значение за страната“

¹¹⁷ Пак там, л. 21, 23, 88. Предварителни становища на Министерството на правосъдието по проекта за ПМС 44/1989.

¹¹⁸ От края на 70-те години Асоциациите са административни шапки на предприятията в даден отрасъл или група отрасли. Те са основният субект на планиране в отрасъла или в по-широк сектор и напълно обезличават автономията на отделните предприятия.

¹¹⁹ ЦДА, ф. 136, оп. 82, а.е. 483, л. 32 – 34. Докладна на изпълнителния комитет на областния народен съвет в Разград до Г. Стоичков, 31 октомври 1989.

то настоява за „значително увеличение на работната заплата, за осигуряване на стабилно производство, пускане на замразените и нововъвеждащите се мощности и постепенно премахване нуждата от скъпо платени чуждестранни работници“. Аргументът по повод конкретния случай със завод „Диамант“ (стъкларско производство) е, че „не е удачно да поверяваме в ръцете на чужди работници (поляци) това стратегическо производство, още повече че заплащането на един човек е високо – от порядъка на 1600 рубли на месец. С едно чувствително завишение на работната заплата необходимата работна ръка може да се набере от страната, да се квалифицира и да заработи по договор по-продължително време“. За това предприятие се предлага увеличение на заплатите с коефициент 2,8, за „Каолин“ – с коефициент 2,5, а за Вагонно-ремонтния завод в Самуил (където персоналът е намалял с 80%) – с коефициент 2,3. При това се иска производствата с повишен коефициент на заплащане да бъдат освободени от данък върху нарастване на работната заплата.

Въпреки че на практика ръчното управление остава доминиращият стил, през октомври продължават да се чуват призови за ревизиране на напластените плановишки привилегии. Мисли се за известно разхлабване на уредбата на движението на заетите. Така *мерките се превръщат в първи стъпки към оформяне на пазар на труда*. Цялостният преглед на действащите нормативни актове¹²⁰ констатира, че в продължение на годините са „създавани за решаване на конкретни въпроси, поради което са твърде разпокъсани, усложнени и обхващат почти всички отрасли и категории трудещи се“. Много-то стимули и привилегии „не са дали особени резултати, а на практика са довели до засилване на движението и текучеството на работната сила и миграция към големите градове“. Установява се, че „значителна част от разпоредбите на нормативните актове, с които се урежда разпределението, насочването и набирането на работна сила (в определени отрасли и райони)... влизат в противоречие с новите принципи за управление на стопанската дейност... Повече от 40 са нормативните актове, с които се задължават предприятията

¹²⁰ ЦДА, ф. 130, оп. 29, а.е. 172, л. 69 – 72. Докладна записка до Г. Атанасов от Стоян Овчаров относно преглед на нормативните актове, предвиждащи привилегии и стимули за различни отрасли, дейности и производства, които стимулират миграционните процеси към градовете, 10 октомври 1989.

да освобождават работници и специалисти по взаимно съгласие... когато преминават на работа в други отрасли, дейности и стопански обекти. Такова задължение за фирмите и другите организации противоречи на основните постановки на Указ № 56 за осигуряване равностойни условия на всички фирми при осъществяването на стопанска дейност“. Несъвместимост има и с международни задължения, поети от България. Регулациите на местоживеенето и жителството в градовете са определени като „много остарели, неефективни и противоречат на съвременната вътрешна и външна политика на страната... На практика не са изиграли съществена роля за възпиране на миграционните процеси от селата към градовете. От друга страна, задълженията, поети от НРБ по международните съглашения, подписани в Хелзинки и Виена, изискват приемането на нови решения за регулиране на миграционните процеси, без да се ограничава личната свобода на гражданите“. Предложението е да се отменят редица действащи разпоредби за разпределение, насочване и набиране на работна сила: да се премахнат тези за предимствено набиране на кадри, които противоречат на Указ 56; да се пристъпи към цялостно изменение на уредбата за жителството и гражданското състояние на лицата, както и на други нормативни актове, уреждащи движението на трудовите ресурси и кадровото осигуряване на икономиката. Така относно мобилността на работната сила и населението на хартия се дава приоритет на Указ 56 и на международните ангажменти пред „Възродителния процес“.

А през есента се изостря проблемът със завръщащите се, сред които голям брой не успяват да се устроят на работа. Тази наричана в днешния икономически жаргон *фрикционна безработица*¹²¹ допълнително разхлабва обичайните трудови отношения, създавайки условия за относително по-разкрепостено битие на работната сила.

В действителност всичко това са задатки и до края на режима нищо в тази област не се променя съществено. Посочените „прогресивни“ идеи съжителстват с най-примитивните форми на разместване на работна сила

¹²¹ Контигентът от временно незаети за относително непродължителен период, през който търсят и намират работа.

и с фактическа вътрешна депортация на население (вж. III.3.3). През двата терминални месеца на стария политически ред в полето на труда се случва същото, което се наблюдава в цялата икономика. От една страна, осъдени опити на партията да се справи с извънредното положение чрез преки интервенции. От друга, реформистка реторика, загуба на степени на свобода в стопанското управление, фактическо изтичане на доходи и развързване на поведението във всички посоки. На една от пресечните точки между тези два вектора започват да се очертават първите контури на бъдещия трудов пазар в България. Развързката на „Възродителния процес“ и тук изиграва своята катализираща роля.

III.1.4

Активи

■ На фона на избуяващите протопазари на валута, стоки и работна сила разширяването на по-свободни трансакции с активи е значително по-ограничено. Причината е преди всичко в крайно стеснения периметър на допусканата в комунистическия стопански ред собственост върху капитал.¹²² Официалната доктрина и законодателство я свеждат до несъществени размери, чието тегло в повечето отрасли на икономиката е пренебрежимо.

Частната дейност, от една страна, е изтласкана към сивия сектор, където широко разпространеното неформално присвояване на активи за лични цели ги превръща в източник на доход и следователно във фактически капитал. От друга страна, режимът винаги я е толерирал и дори насърчавал в определени ниши, преди всичко в селското стопанство. Държавата практически ликвидира възможността за използване на земята като капиталов актив с отказа да изплаща рента за собственост на кооператорите: ако в началото на 50-те години рентата представлява около 40% от дохода на селяните, то в края на десетилетието делът ѝ е сведен до 0,1%. Успоредно с това отмира и пазарът за земя. В същото време обаче е допускано развитието на *помощните стопанства*, които (на

¹²² Вж. например: **Вачев, Н.** Частностопанската дейност в условията на социализма. – В: *Икономическа мисъл*, 1986/3.

приливи и отливи) са приети за неизбежно допълнение към изпитващите хронични проблеми кооперативен и държавен сектор. В началото на 60-те години те заемат около 10% от обработваемата земя, произвеждат същия дял от националния доход и 17% от разполагаемия личен доход. След известно отстъпление, в средата на 80-те години тези парцели дават 55% от яйцата, 40% от зърното, 35% от плодовете и зеленчуците.¹²³ А в края на десетилетието се разнообразяват и формите на частна обработка на земята. Така турското население, което в значителната си част е заето в земеделието, има условия да упражнява частна стопанска дейност, но без да притежава значими активи. Това се отнася и за тютюна, чието отглеждане е изключително трудоемко и слабо капиталоемко. Накрая, предмет на частна собственост са жилищата, но при съществуващите разпоредби те също не може да бъдат свободно търгувани или доходите от тях да бъдат капитализирани на пазарен принцип, т.е. не представляват пълноценен икономически актив.¹²⁴

При тези дадености разпореждането с активи и раздвижването на съответните пазари по време на трите изселнически вълни на българските турци се наблюдават в ограничени, специфични и изкривени форми.

В началото на 50-те години все още съществуват възможности за легално закупуване на частни имоти, което бързо привлича желаещи да придобият изоставените от заминаващите (вж. III.2.1). Когато през 1957 г. въпросът за изселване отново влиза в дневния ред, е установено, че турското население притежава около 6% от обработваемата земя в страната. Няма обаче очаквания за появата на активен пазар: принудителното коопериране е към своя край, прието е, че заминаване на цялото население е малко вероятно, а значителна част от имуществото му е амортизирано или на непривлекателни места, „в които никой няма за ги закупи“.¹²⁵ По действащото през следващите

¹²³ Вж.: **Характер** и развитие на помощното стопанство. – В: *Икономическа мисъл*, 1979/10; **Разговор** по проблемите на личното стопанство. – В: *Икономическа мисъл*, 1986/8.

¹²⁴ Какво става с домовете в условията на „Възродителния процес“, подробно разглеждам отделно (вж. III. 3.2).

¹²⁵ ЦДА, ф. 1Б, оп. 6, а.е. 3372, л. 95, 97. Докладна относно материалното, финансовото и стопанското отражение за страната вследствие евентуалното изселване на турското население, юли 1957.

две вълни законодателство земята и жилищата вече не са активи, с които заминаващите имат възможност, дори отчасти, да се разпореждат свободно. Домовете се продават само чрез посредничеството на държавата (общините) и постъпленията може да се харчат само в България. А нивите са в кооперациите (през 1968 г.) или (през 1989 г.) в напълно одържавените АПК.

На практика единственият значим капиталов актив са стопанските животни, като решенията на изселниците и през трите периода са еднотипни. Първата им реакция е те да бъдат ликвидирани, втората (при възможност) – да се продадат.

През 1950 г. се съобщава, че „в Родопския край турците масово колят едрия рогат добитък или го продават на месоцентралата. Не вземем ли мерки за опазване на родопското говедо, ще лишим бъдещите заселници там от местен добитък, който е най-пригоден за този край“¹²⁶. Властите забраняват практиката както от турците, така и от държавните месопреработвателни предприятия. Кое то пък подтиква към продажби и появата на неформални пазари. През март 1951 г. е отбелязано, че „напоследък турците, които заминават... продават добитъка си в съседни български околии (Хасковска, Харманлийска, Първомайска, Асеновградска) въпреки забраната, а в тия краища той и без това е недостатъчен“¹²⁷.

При прогнозите от 1957 г. се обръща внимание, че при изселване по-големи загуби биха дошли само от тютюна и от селскостопанските животни (отново поради изколването им). Турското население притежава 11% от говедата, 10,4% от козите, 9,2% от мулетата и катърите, 8% от биволите, 7,2% от конете, 76,8% от овцете, 6,2% от птиците, 1,6% от свинете в страната.¹²⁸ Самите очаквания и

¹²⁶ ЦДА, ф. 1Б, оп. 6, а.е. 983, л. 134. Докладна записка от Комисията по изселването, 17 октомври 1950. Чернова с редица поправки на ръка.

¹²⁷ АМВР, оп. 1, а.е. 1880, л. 4. Доклад от инструктора в Националния съвет на Отечествения фронт Георги Божков относно отражението на масовото изселване на турците от Родопските околии върху производството на най-хубавите и ценни тютюни в нашата страна, 26 март 1951.

¹²⁸ Основната част от тези селскостопански животни се отглеждат в дребни стопанства и са лично притежание – на кооператори, еднолични частници, работници и служители. Минимална част от тях са внесени и се отглеждат в ТКЗС. ЦДА, ф. 1Б, оп. 6, а.е. 3372, л. 10б. Докладна относно материалното, финансовото и стопанското отражение за страната вследствие евентуалното изселване на турското население, юли 1957.

слухове, които се разпространяват от предходната година, вече предизвикват масирано предлагане на добитък, който обаче не намира купувачи.¹²⁹

При предварителното обсъждане на спогодбата от 1968 г. се предлага разрешаване на изнасянето на добитъка, но в окончателния текст това не е записано. Оставена е единствено възможност преди заминаване той да бъде продаван съгласно действащото към момента законодателство. Предвидено е все пак това да става по *пазарни условия*.¹³⁰

Стихийното изселване от лятото на 1989 г. предизвиква познатото от началото на 50-те години поведение. Стопанските животни са третираны като движимо имущество и към тях се прилагат нормите, валидни за собственици – чуждестранни лица, по смисъла на Закона за сделките с валутни ценности. Това означава, че заминаващият е приравнен с чужденец, няма право да изнасят тези ценности, а ако не се завърне след шест месеца и движимостите са оставени без надзор, те може да бъдат придобити по давност от този, който ще ги владее, след пет години.¹³¹

Реално случващото се е, че от самото начало на юни 1989 г. отново започват ликвидации и разпродажби на животни, този път от личните стопанства на изселващите се. „На някои места започнаха масово да продават на безценица животните. Например една овца заедно с агнето я продават за 10 – 15 лв. На друго място започват да колят телетата и на пазара телешкото месо се продава за 1 лв. килограма.“¹³² И отново държавата се опитва да

¹²⁹ АМВР, ф. 1, оп. 1, а.е. 3775, л. 8. Справка от заместник окръжния началник на МВР – Хасково относно настроението и разпространяването на слухове сред турското население от Хасковски окръг за изселване в Турция, 28 април 1956.

¹³⁰ ЦДА, ф. 117, оп. 32, а.е. 193. Чл. 10 от Спогодбата между НРБ и Република Турция за изселване от НРБ в Република Турция на български граждани от турски произход, чиито близки роднини са се изселили в Турция до 1952 г. (*Държавен вестник*, бр. 82/1968).

¹³¹ ЦДА, ф. 1Б, оп. 63, а.е. 128, л. 22. Справка по някои въпроси във връзка с възможни имуществени претенции на българските граждани, заминали за Турция, 13 юли 1989. Подписана от Васил Гоцев.

¹³² **Среща** на Политбюро с първите секретари на областните комитети на БКП, председателя на Постоянното присъствие на БЗНС, секретаря на ЦК на ДКМС и министъра на вътрешните работи, 7 юни 1989. Изказване на Николай Жишев. – В: **Левин**, Самуел (съставител). Истината за „Възродителния процес“, с. 108.

спре процес, преливащ отвъд нейния контрол.¹³³ Изпратен е телекс, който нарежда движението на животни извън общините и извън областите да става с разрешение на областните народни съвети, и то само в случаите, когато „това е абсолютно необходимо“. Призовава се за „мобилизация на силите на общините“, а без разрешение на АПК и ветеринарните служби е забранено да се продава месо. Резултатите са познатите – продажбите и унищожаването на стопански животни продължават. През следващите седмици властите на практика признават безсилието си и решават да канализират в рамките на възможното възникналия пазар. Животните започват да се изкупуват от АПК, „за да не създадем търгашеска обстановка“.

Със сигурност сделки с други видове физически капитал са осъществявани инцидентно и несистемно. Но като цяло, изселването през 1989 г. не създава нов, по-динамичен и/или широк пазар на активи.

III.1.5.

Спекула, корупция, мародерство

■ Разлагането на икономическата и социалната тъкан протича особено интензивно през многоликите форми на спекула, корупция и мародерство, съпътстващи масовото изселване на българските турци. Тези явления са типични за всяко принудително и спешно движение на големи маси от хора, каквито са депортациите и/или разместванията на цивилно население в условията на военни действие. Тук обаче те имат и мощен антисистемен ефект с подкопаването на централизирания планов ред. *Мародерството* (в случая, присвояване на имущество от заминалите) е позната форма на кражба от жертви (обезправени), ала през лятото на 1989 г. освен всичко друго тя изважда от обичайния подопечен стопански оборот сегмент от вещи и активи, които тръгват по нерегламентирани канали. *Корупцията* е признат феномен в комунистическото общество, но събитията разширяват периметъра му и го *монетизират* за разлика от типичните бартерни

¹³³ ЦДА, ф. 117, оп. 47, а.е. 1026, л. 23. Телекс от председателя на Изпълнителния комитет на Областния народен съвет до председателите на изпълнителните комитети на общинските народни съвети за животновъдството, 4 юни 1989.

и връзкарски форми. Накрая, онова, което се привижда и анатемосва като *спекула*, е всъщност рационално поведение в рамките на изкривени (полу) свободни пазари, където доминиращо положение са получили купувачът или продавачът: този вид отношения разяждат още по-ударно установения стопански порядък.¹³⁴

Паралелът във формата с депортирането на евреите от „новите земи“ през 1943 г. е наблизно. Но през войната то е проведено от държавата, жертвите ѝ са *смъртници*, оставящи след себе си вещи, покъщнина и домове, обсебвани от тълпи, от държавни ведомства и от всякакви организации. Докато през 1989 г. турците сами организират изселването си: те са едновременно продавачи и купувачи; придобиват на високи цени инвентар за живота *оттатък*; уреждат транспортирането на събраното и самото пътуване. В този смисъл картината по-скоро напомня прогонването на евреите от София и големите градове през месец май 1943 г., когато те не отиват на смърт и при изправената срещу тях държавна и обществена машина все пак остават с някакви минимална лостове за (икономическа) самозащита.

Спекулата, корупцията и мародерството се проявяват бързо. В трансакциите най-облагодетелствани са работещите в държавната търговия, но около тях възниква наситена мрежа от посредници. Справките на МВР са пълни със сведения, които се четат като хроника на ширещата се спекула. Ето част от изнесени факти само през първите две седмици на юли¹³⁵: в Търговище се води следствие срещу гражданин, закупил от София 20 цветни телевизора по 1000 лв., продавал ги на двойна цена; при предварително производство в домовете на длъжностни лица от държавното предприятие „Търговия на

¹³⁴ Съпътстваща тема, изискваща друго изследване, е попадането на същите тези хора в нови спекулантски и корупционни мрежи, след като преминават границата и започват да устройват живота си в Турция. При първата вълна от началото на 50-те години изселници се озовават в ръцете им още в консулствата, с които тогава (за разлика от 1989 г.) имат непосредствен досег. По-напред бяха споменати свидетелства за искани от консулските служители рушвети за получаване на виза, за извършвани от тях нелегален обмен или трансфер на валута срещу високи комисионни. (АМВР, ф. 2, оп. 1 а.е. 1875, л. 11. Справка за начините, по които турските дипломати използват турското население в страната, 24 март 1951.)

¹³⁵ АМВР, ф. 1, оп. 12, а.е. 960. Седмични обзорни оперативни сводки за 3 – 9 юли и 10 – 16 юли 1989 г. Строго секретни. Вж. също много от документите, поместени в: **Ангелов, Веселин**. Голямата екскурзия, т. 1 – 2.

дребно“ в София, продавали „неправомерно“ цветни телевизори, „са открити и иззети дефицитни стоки и над 20 000 лв.“; в Хасково друг закупил голямо количество блузи по 18 лв., които продавал на заминаващи по 30 лв.; в Бургас златар „получил неправомерно“ 500 лв. от турци срещу обещание да им предостави 200 г. злато и да изработи удобни за изнасяне през границата златни изделия; в засечени писма от Турция се препоръчва заминаващите да закупват златни монети, но и персийски килими или да изнасят повече български банкноти, защото на границата нямало време за щателни проверки и мнозина успели да пренесат по 40 000 лв.; магазинери в Тервел не отчитали постъпленията от продажбите (42 000 лв.) в дните на подготовката си за заминаване в Турция (след мерки сумите са възстановени); у мичман са намерени 22 златни пръстена, които възнамерявал да продаде на заминаващи... Обзорна справка за Разградска област¹³⁶ откроява ролята на виетнамските работници в търговията с изселващите се (само в Търговище от виетнамци са иззети 80 000 лв. и 3460 долара); споменава се за дело за присвояване от кмет и секретарката на кметството, които са български турци (за 50 000 лв.); има голям брой преписки за „нетрудови доходи“ (за 2,5 млн. лв.)... Другаде се развива паралелен стоков кредит: в смесен селски магазин раздавали стоки на вересия, което формира дефицит от 7500 лв. Приведен е случай на лекар от Плевен, закупил 100 кюфара по 12,50 лв. и успял, преди да бъде разкрит, да пласира 26 по 50 лв. Ширят се измами при обмяната на валута както при по-големи сделки (има пример за 34 000 лв.), така и с уживания на дребно. Регистрирани са злоупотреби от самите заминаващи, включително спрямо ДСК, чрез плащане с чекове без покритие... Случва се при това (рядко) в мародерството да участват и турци, както някога отделни гърци или евреи са се възползвали от гоненията срещу собствения си етнос.

Най-широк обществен отзвук получава ажиотажът около автомобилите – тези емблематични за социалистическото благосъстояние движимости. За седмица през юли в Толбухин (Добрич) са засечени 8 случая, а в Пловдивско – 53. Към края на юли се водят 591 преписки за покупко-продажба „от

¹³⁶ ЦДА, ф. 117, оп. 47, а.е. 1026. Доклад от заместник-началника на Народната милиция при Окръжно управление МВР Разград относно състоянието по опазване на социалистическата законност през периода януари-юли 1989 г., 22 юли 1989.

и на българи-мюсюлмани на леки коли и други недвижимо имущество“. Непосредствено преди затварянето на границата в Пловдивска и Хасковска области са установени над 430 казуса, при които на заминаващи са „продадени със спекулативна цел леки автомобили по цени, значително по-високи от реалните, и са получени неправомерно стотици хиляди лева“.

По обясними причини силно се развива „превозният“ пазар. *Транспортниците* са в най-изгодна позиция, с разнообразни възможности за изнудване и с богат спектър от предлагани услуги. Сред засечените са обещание на вагон за превоз на багаж до границата (1000 лв.); помощ за транспорт на багаж с линейка (1500 лв., но намерени у шофьора общо 7000 лв.); уреждане на пътуване до Турция за шестима души от двама работници на гара Шумен (3000 лв.) и гара Русе (6000 лв.); осигуряване от хамалин (чрез началника на гарата) на билет за Турция (1000 лв.); допускане на пътници във влак без пропуски и натоварване над допустимия багаж (подкуп на броячката на гара Шумен и в Каспичан); продажба с предимство на индивидуални и групови билети до Свиленград (срещу 50 лв.)... Държавни коли вземат за извозване до границата по 2 – 3000 лв. По-обобщена представа за мащаба на платените услуги в транспорта дават данни от Хасково¹³⁷: в града са заведени дознания срещу 87 души, получили над 250 000 лв. от черни курсове и превоз на багаж на изселващите се на по-високи от нормираните цени. А когато през есента се умножават завръщанията, самата държавна БДЖ – като вид наказателна мярка – налага специални, неколкократно по-високи цени за тях.¹³⁸

В обмена са въвлечени длъжностни лица, като границата между пазар и корупция е тънка, така както ще бъде след падането на режима, през годините на Прехода. Добирането до исканите от заминаващите турци разрешения или административни услуги поражда бюрократични изнудвания, рушвети и други форми на използване на служебното положение от всевъзможни чиновници или стопански ръководители.

¹³⁷ АМВР, ф. 1, оп. 12, а.е. 960, л. 239. Седмична обзорна оперативна сводка за 31 юли – 6 август 1989 г.

¹³⁸ ЦДА, ф. 1Б, оп. 55, а.е. 726, л. 6. Основни резултати от проведеното експресно социологическо изследване на тема „Обратната вълна“. Информационно-социологически център на ЦК. 26 октомври 1989. Поверително.

Директно изложени на изкушение са работещите във властовия апарат и в репресивната машина. В началото на юли на най-високо равнище (включително ЦК) се разискват серия „спекулативни действия“ на около 61 ръководни „партийни, обществени и държавни дейци“, продали колите си на изселващи се, преди на 1 юли да влезе в сила забраната за частни покупко-продажби на леки автомобили.¹³⁹ Месец по-късно обобщаваща сводка¹⁴⁰ говори за 240 случая на „незаконнообразни, користни и др. действия“ от служители на МВР със заминаващи турци: 224, свързани с продажби на автомобили, 5 – със закупуване на животни и селскостопанска продукция, 5 – със сключени договори за стопанисване на имоти и др. имущество, 6 – с нарушаване на реда за заминаване зад граница. Установените извършители са от милицията (158), пожарната охрана (43) и Държавна сигурност (39), но никой – от централните поделения на МВР.

Откъм армията идва сигнал, че над 100 офицери от Шуменския гарнизон „влезли в непосредствени имуществени отношения с лица с възстановени имена, заминаващи за Турция... Продават коли... касетофони... Имуществени сделки, изгодни, се извършват от длъжностни лица“¹⁴¹; служител от командния състав на Българския морски флот се наел „срещу известни отстъпки“, при придобиване на имот от изселили се да им пренесе лични ценности; редник във Варна се опитал да подкупи офицер с „нализ от жълтици“, за да бъде пуснат в отпуск и след това да напусне страната... Регистрирани са опити за корупция във военните управления; надвземани са суми при приемане на такси за задгранични паспорти; на служител във военното управление в Русе

¹³⁹ Конкретно това са: първи секретари на общински партийни комитети – 2; председател на Общински народен съвет – 1; партийни работници от общински партийни комитети – 10; работници от областно ръководство – 4; заместник-председатели и председатели на комисии от общинското ръководство – 4; заместник-председатели и председатели на комисии от общински съвети и кметове – 7; ръководители на общински организации – 6; от профсъюзите, държавен и народен контрол, ръководители на основни фирми и заводи – 14; председатели и заместник-председатели на АПК – 8. (Стенограма от заседание на Координационния съвет за анализиране информацията за обстановката в страната, 10 юли 1989. Изказване на Г. Филипов. – В: **Ангелов**, Веселин. Голямата екскурзия, т. 2, с. 118.)

¹⁴⁰ АМВР, УБО-Е 1989, л. 47. Предложение от ген. майор Стоян Стоянов, първи заместник-министър на вътрешните работи, до министър Г. Танев, 8 август 1989. Строго секретно.

¹⁴¹ В: **Ангелов**, Веселин. Голямата екскурзия, т. 1, с. 309.

бил предложен подкуп (5000 лв.) за издаване на документ на донаторник, позволяващ издаване на задграничен паспорт; направен е опит за извеждане на трима донаторници (12 000 лв.).

Със специфични възможности разполагат работещите в предприятия или финансови институции. В схеми са заловени служители, изготвяли документи с невярно съдържание, с които присвоявали удържки от заплатите на напуснали работа турци, или фиктивни пълномощни за използване/продажба на недвижимо имущество на заминаващи. От клон на ДСК пък изплащали влогове на заминаващи за Турция на посочен посредник срещу подкуп от около 20 000 лв. А в строително-монтажен комбинат натовареният да събира неустойките от заминаващи младежи, завършили техникум и задължени по договор да работят за определен срок в предприятието, вземал от тях по-високи суми...

През цялото време върви с пълна сила *покупко-продажба на души* чрез лично корумпиране и контрол на лоялността на турските елити в страната. Увеличаването на заплатите на мюфтиите е решено още през януари 1986 г., като за главния то е със значимите 250 лв. По-късно е намерена за целесъобразна и персоналната му смяна. За разлика от пряко политическия избор на православния патриарх Максим през 1971 г. този епизод не получава никакво внимание след 1989 г. А той е не само също толкова ярък образец за директно партийно вмешателство във вероизповеданията, но и класическа сделка за *търговия със съвест*, в каквито режимът има огромен опит.

В средата на 1988 г. властта решава, че е наложително Главният мюфтия Миран Топчиев да бъде сменен. Той „провежда правилна политика, подписва всички възвания за възродителния процес... но без да е изразявал открито несъгласие със смяната на имената и възродителния процес, проявява колебания и липса на пълна убеденост... Неговата обща култура и подготовка го правят непригоден да бъде Главен мюфтия в новите условия“. Зад това, изглежда, стои и ход на Г. Танев, доколкото Топчиев е от Разградско, докато новото предложение е за мюфтия от подчиненото на Танев Кърджали. Думата е за нашумелия след 1989 г. Недьо (Недим) Генджев – служител на МВР от 1973 до 1982 г., със *запазено* членство в БКП, който „безрезервно, с ясно класово-партийно и национално съзнание подкрепя възродителния процес“.

С оглед „неутрализиране на евентуалните неблагоприятни реакции от смяната“ се предлагат два равностойни варианта на уютно битово устройване. Първият е Миран Топчиев да бъде изпратен като представител на Главното мюфтийство в Москва, а вторият – да му се отпусне персонална пенсия и „предостави възможност за полезна обществена изява в страната“. И при двата „ще бъде правилно да се удовлетвори молбата му за предоставяне на вилено място и записване на дъщеря му да следва във висше учебно заведение в СССР“¹⁴². Смяната се проточва, но договорките не спират. Обещано му е, че „ако той предложи за избиране Генджев, ще му се запази чистият доход от 886 лв.“ (дори над получаваната дотогава от него заплата от 770 лв.) чрез персонална пенсия в този размер вместо полагащата му се по-ниска пенсия (560 лв.). Уредени са и жилищните му проблеми: искането да продължи да живее в досегашното ведомствено жилище, е отхвърлено, но би могло „в краен случай“ да му се предостави още един двустаен апартамент освен двата, които вече е получил и където е настанил дъщеря си.¹⁴³

Предисторията илюстрира чувството за всепозволеност у купената висша турска (а и всяка друга) номенклатура. Година по-късно Н. Генджев година намира за съвсем естествено да поиска дъщеря му да бъде приета в езикова гимназия в разрез с правилата. Предвид „политическата целесъобразност“ министърът на просветата Александър Фол дава положително мнение, но след консултации с член на Политбюро и в ЦК министерството решава да се отхвърли искането с аргумента, че „през последните пет години не е допуснато нито едно нарушение при приемане на учениците в езиковите гимназии“ и прецедентът би предизвикал „недоволство на обществеността и

¹⁴² **Предложение** на Г. Танев до Политбюро за устройване на бившия Главен мюфтия Миран Топчиев по повод изтичане на неговия втори мандат и утвърждаване предложението му за нов Главен мюфтия да се избере Недю Генджев, 8 юли 1988. – В: **Ангелов**, Веселин. Асимилаторската кампания срещу турското национално малцинство в България. С., 2008, с. 416 – 418.

¹⁴³ **Протокол** от заседанието на Съвета по възродителния процес. Приложена справка с информация и предложения за подобряване на работата с ислямското и други изповедания. 23 януари 1989. – В: **Ангелов**, Веселин. Асимилаторската кампания срещу турското национално малцинство в България. С., 2008, с. 504.

ще се дискредитира както ръководството на [министерството], така също и д-р Генджев¹⁴⁴.

Разбира се, споменатото е само низ от анекдотични примери, попаднали в сводките на службите. Те дават колорит и плътност на едно незаобиколимо явление. *В онази ситуация нито спекулата, нито корупцията са въпрос на правосъздание и/или правов ред. Те са просто стихия, надигнала се от съвпадения в интересите на устремилите се извън България и на овластени в страната.* На пътя на заминаващите са поставени куп политически, административни и икономически бариери, като неминуемо мнозина от официално натоварените да ги вдигат, капитализират своята позиция. В тази амалгама са вкарани и едните, и другите, и българи, и турци, движени от различни, но временно сходими цели.

Приведените са със сигурност малка част от всички случаи (но обратната представа, че злоупотребите са поголовни, не би била коректна). Така или иначе, обявеният поход за пълно елиминиране на корупцията, както и през следващите години на Прехода, е обречен. Кухите политически призови за разкриване на подобни прояви и за „търсене на най-строга отговорност“ са безчет. Особено много са в самата система на МВР, където се вземат и показни мерки. Във връзка със споменатите 240 случая 81 служители са предложени за уволнение, 7 са понижени в длъжност и звание, 66 са наказани с предупреждение, 66 – със строго мъмрене, 13 – с мъмрене.¹⁴⁵ По този повод е отбелязано същевременно, че за едни и същи провинения наказанията са различни, което води до предложение за уеднаквяването им: отказът от разтрогване на „спекулативни“ покупко-продажби или от връщане на „надвзетите“ суми да се наказва с дисциплинарно уволнение; „неискреното“ деклариране на явно занижени цени – с уволнение; проявилите „искреност“;

¹⁴⁴ ЦДА, ф. 142, оп. 89, л. 153, 150. Молба от Главния мюфтия Недим Генджев до председателя на Комитета по въпросите на Българската православна църква и религиозните култове и до председателя на Националния съвет за образование, наука и култура Александър Фол, 4 октомври 1989; Писмо от министъра на народната просвета А. Хаджиолов до Петър Младенов.

¹⁴⁵ АМВР, УБО-Е 1989, л. 47. Предложение от ген.-майор Стоян Стоянов, първи заместник-министър на външните работи до министър Г. Танев, 8 август 1989. Строго секретно.

посочвайки точната цена, и разкажали се – с понижение в длъжност и в звание, и т.н. Във фокуса са и митниците, където възможностите за подкупи или изнудване изобилстват. Онова, което се приема за контрабанда (пренасянето на ценности и вещи над допусканията от наредбите), е толкова значително по количество, че митничарите имат колкото поискат поводи за селективен рекет. Чуват се дори гласове, предлагащи вместо да се събира мито за изнесеното, да се въведе ред при продажбата и забрана на износа на съответните стоки. Подобно решение не би решило нищо, а просто би изместило зоната на корупция към и без това вече рушветчийската държавна търговия. Проблемът се усложнява допълнително, когато завръщащите се започват да внасят в България придобитото зад граница.

Освен пазарите за стоки, услуги и връзки изселването оголва широко поле за най-обикновен грабеж. Основен обект са опразнените жилища и изоставените имоти (вж. III.2). Въпросът за опазването и *оползотворяването* на освободените недвижиминости възниква веднага и властта се оказва принудена да вземе мерки. Картината отново навява паралели с изселването на евреите от София и особено с депортирането на тези от „новите земи“ през 1943 г. През 40-те години и през 1989 г. държавата формално полага грижи за личното имущество, но всъщност слага ръка върху голям обем недвижима собственост, която управлява по свое усмотрение, в интерес на фиска или по-скоро – на определени кръгове.

Още през юни съдбата на „свободните“ площи, стопански сгради, дворни места, както и изкупуването на личния добитък и битови съоръжения са определени като първостепенна задача. По места вина за безстопанствеността е хвърлена на самите турци, които „необяснимо по силата на някакъв, вероятно религиозен, обичай оставят къщите си с една отворена врата“, и по този начин улесняват обирите и разрушенията „от цигани и други лица“¹⁴⁶. Както и през 40-те години, рефлексът е за кражбите да се набеждават други малцинства. Но отделни документи обвиняват и мобилизирани за изкупуване със спекулативна цел на покъщнина и за разграбване на изоставени къщи. В прояви на шовинизъм, масова грубост

¹⁴⁶ ЦДА, ф. 1Б, оп. 55, а.е. 1175, л. 16. Справка за командировка на М. Ангелов от информационно-социологическия център на ЦК в Кубратска община, 24 юни 1989.

или малтретиране са упрекувани също така привлечени да въдворяват ред запасни.

Действително криминалната статистика отчита значително увеличение в броя на престъпленията и по-специално на кражбите на лично имущество в съответните райони.¹⁴⁷ От подготвящи се да заминат или заминали се крадат имущество, бижута и други ценности. Доклади говорят за зачестили побоища. Но по една или друга причина обширната проверка, проведена през есента от КДНК¹⁴⁸, по-скоро омаловажава проблема. За деветмесечието докладваните „кражби, увреждания и ограбване имущество на заминаващи“ в Разградска област са само 156, в Хасковска – едва 7, а в Ловешка – 1, като съответно предварителните производства са 15, 3 и 1.

Мерките по охрана на имуществото на заминалите се организират по няколко линии и са предмет на постоянни коментари и оплаквания от страна на властите. Както през 1943 г., се появява фигурата на *пазача*. В Разпореждането на Министерския съвет от 28 юни 1989 г.¹⁴⁹ първата точка след ритуалния и безсъдържателен призив за преизпълнение на плана е именно „изпълнителните комитети на общинските народни съвети съвместно с органите на Народната милиция да осигурят опазване на недвижимото и друго имущество на лицата, които заминават за чужбина и не са оставили свой пълномощник, който от тяхно име и за тяхна сметка да се грижи и разпорежда с [него] ... Да определят длъжностно или друго подходящо лице, което да се грижи за [това] ... [Разрешава се], там където е необходимо, да се назначават извън щата пазачи за охрана“.

На кметовете устно е разпоредено да организират охраната и наблюдението на безстопанствените жилища. Назначените пазачи обаче са незначителен

¹⁴⁷ ЦДА, ф. 117, оп. 47, а.е. 1026. Доклад от заместник-началника на Народната милиция при Окръжно управление МВР – Разград относно състоянието по опазване на социалистическата законност през периода януари-юли 1989 г., 22 юли 1989.

¹⁴⁸ ЦДА, ф. 375, ап. 34, а.е. 319. Проверка по работата на общинските народни съвети в Хасковска, Разградска и Ловешка област по изкупуването, стопанисването и продажбата на недвижими имоти, собственост на граждани, изявили желание да ги продават, септември 1989.

¹⁴⁹ **Разпореждане № 12** на Министерския съвет за допълнителни мерки за решаване на някои социално-икономически проблеми, 28 юни 1989. – В: **Ангелов**, Веселин. Голямата екскурзия, т. 1, с. 392 – 395

брой – общо 10 в цялата Хасковска област и 128 – в Разградска.¹⁵⁰ На места за целта се използват мобилизирани, платени далече под минималната работна заплата. Изискването да се назначават комисии от длъжностни лица за съставяне на описи и запечатване (с хартиени ленти, залепени с обикновено лепило) на оставеното безстопанствено (без пълномощници) имущество, е спазено не навсякъде и/или частично. Мярката се прилага по-често в по-големите селища, а в махалите никои и не мисли за подобни процедури. Общините определят съответни групи, които да издирват недвижими имоти на заминали, без да оставят пълномощници (през 1943 г. всички депортирани евреи са в това положение): командите сноват из градовете и при намиране на подобни жилища (само в Разград до октомври 1989 г. са открити над 200) изготвят описите и поставят нови брави.

По този повод за общините възниква бюджетен проблем, доколкото предвиденото за охрана е напълно недостатъчно. В Разградска област някъде са осигурени само 30% от необходимите средства (достигащи 100 000 лв.). Насърчава се обгрижването на имуществото от самите заминаващи, а в Хасковска област те и директно са натоварени с разходите по неговото опазване.¹⁵¹

Където не достигат сили, на помощ идва социалното творчество. В Разград е въведен прогресивен почин, комбиниращ „гражданска“ инициатива и наглеждане от *добри стопани на свободното* имущество. Там за жилищата на заминалите без посочени пълномощници се грижат 50 души, които живеят в съответните домове, а вещите са предоставени срещу опис. Призовава се да бъдат включени доброволните отряди и Комсомолът...

Властта разчита на показни законови санкции. Чести са апелите за „твърди превантивни мерки“, за активизиране на прокуратурата и за назидателни наказания, които да бъдат широко публично огласени. На политическо ниво лозунгът, възбудено лансиран от Г. Атанасов, е „във въпрос на въпросите“ да се превърне „да бдим над имуществото“. Той настоява при посегателства да се действат по съкратената процедура, „да не се бави с месеци следствието“ (изобщо „защо

¹⁵⁰ Сведенията са от доклади на Комитета за държавен и народен контрол по повод проверка по изкупуването, стопанисването и продажбата на недвижими имоти, „собственост на граждани, изявили желание да ги продават“. Вж.: ЦДА, ф. 1Б, оп. 34, а.е. 319, октомври 1989 (вж. 3.4.3).

¹⁵¹ ЦДА, ф. 375, ап. 34, а.е. 319, л. 29 – 30. Проверка по работата на общинските народни съвети в Хасковска, Разградска и Ловешка област по изкупуването, стопанисването и продажбата на недвижими имоти, собственост на граждани, изявили желание да ги продават, септември 1989.

е нужно следствие, след като нарушителят е хванат на местопрестъплението?“), да се налагат максималните наказания и да се прилагат „много жестоки мерки“, да няма прошка заникого и на тези престъпления да се гледа като при военное време.¹⁵² Въпреки привидността това съвсем не е въздигане на пиедестал на частната собственост. Формално са визирани и личното, и държавното имущество, но патосът се отнася най-вече до посегателствата върху „общонародното благо“, т.е. *социалистическата собственост*, докато на изоставеното частно имущество държавата вече гледа като на неочаквано появил се неин резерв.

Всички „грижи“ към интересите на собственика, разбира се, са крайно лицемерни. Те търсят да внушат, че въвеждат стопански ред там, където устоите на икономиката са изначално опорочени. Стараят се да създадат видимост на право в тоталното безправие; искат съблюдаването на закон, произвеждащ несправедливост; впрягат репресивния апарат в борба с дребните простъпки, последица от голямото безправие, което напълно се премълчава; не проблематизират аморалните основания на една политика, а само нелицеприятни дори за режима последици от нея. В това отношение ситуацията ни връща към *законността на беззаконието*, към – по буквата на антисемитските кодекси – юридически безукорните и бюрократично безупречни действия на Комисарството по еврейските въпроси по побългаряването и ликвидиране на имуществото на евреите от „стара България“, Македония и Беломорието в началото на 40-те години. И в двата случая държавата „се бори“ със сили на злото, които сама е отприщила, творейки друго зло; прави го заинтересовано, за да сложи ръка върху материалните отпадъци от този зловонен процес.

Немаловажната, но двусмислена отлика, която трябва да бъде отбелязана, е, че през 1989 г. редица от документите назовават мародерството в прав текст като *мародерство*. Този най-точен термин не може да бъде намерен никъде в архивите на Комисарството, натоварено тъкмо с грандиозна държавна мародерска мисия. Но ако думата се среща неведнъж в комунистическите архиви, то е, за да се осъди поведението на малкия човек, не за да заклеими държавния му вдъхновител и подстрекател.

¹⁵² **Заключително** изказване на Г. Атанасов на заседанието на Министерския съвет от 28 юни 1989 г. – В: **Ангелов**, Веселин. Голямата екскурзия. Т. 1, с. 396 – 397.

III.2. СОБСТВЕНОСТ

■ Всяко етническо изселване оставя дълбока следа в тъканта на собствеността. Напускането на цели общности и обезлюдяването на определени райони превръщат в централен проблем прекрояването на владението над големи обеми недвижимо имущество. За по-кратък или по-продължителен период възниква необичайно предлагане на недвижимости, то поражда своето търсене, а правовата рамка се разклаща. Доколкото обаче икономиката не търпи вакуум, овладяването на освободените пространства е неизбежно. Рязкото разместване и последващото уталожване на пластове от собствеността са съществен аспект от икономиката на масовите човешки придвижвания.

Българската история познава няколко подобни епизода. Форматираща за бъдещето развитие на страната е трансферът на земите на напускащите турци след Освобождението. От по-ограничен мащаб, но с висока интензивност и с многопосочни стопански и социални последици е преначертаването на контурите на недвижимата собственост по повод конфликтите с гръцкото малцинство в началото на 20. век; приливите на бежанци през и след войните от 1912 – 1918 г.; размяната на население с Гърция¹⁵³ и спорадичните изселвания на турци през междувоенния период; в хода на прилагането на антисемитското законодателство от 1940 – 1944 г.

Особеното в тези процеси през годините на комунизма е напълно променената рамка на собствеността. С национализацията и с проточилото се десетилетие коопериране режимът осъществява най-радикалното ѝ реструктуриране, което засяга и турското малцинство. Така трите после-

¹⁵³ Вж. например: **Dragostinova**, Theodora. *Between Two Motherlands. Nationality and Emigration among the Greeks of Bulgaria, 1900 – 1949.* Ithaca and London. Cornell University Press, 2011.

дователни изселнически вълни протичат при нови юридически правила и принципи. Различно е и тяхното международноправно регулиране. Ако между войните движенията на етнически групи през границите е в една или друга степен уредено от международни конвенции, отделящи основно внимание на разпореждането с недвижимостите, то две от вълните след 1944 г. (през 1950 – 1951 г. и през 1989 г.) стават при пълен произвол в това отношение. При това имуществото, с което се разпореждат заминаващите, е сведено до минимум: преди 1944 г. турци, гърци или евреи ликвидират (евреите са просто експроприирани) частни жилища, земя, индустриални активи или акционерни участия, докато при комунизма напускащите турци имат да уреждат собствеността единствено върху своя дом и (евентуално) върху оскъдно селскостопанско имущество (вж. III.1.4).

Архикласическият проблем са домовете. С напускащите гърци важен въпрос е как в техните жилища да се настанят български бежанци, прииждащи отвън, докато през 1989 г. проблемът е как в районите с изселващо се турско население да се установят *надеждни* вътрешни мигранти. С евреите разпределението на недвижимите трофеи става пряко от държавата, макар и до голяма степен задкулисно, по лично усмотрение на върховния упълномощен (комисарят на КЕВ) и през многопосочни, безсистемни лични връзки. През 1989 г. на хартия всичко е канализирано от централните и общинските власти, което съвсем не елиминира възможностите за злоупотреби.

В този раздел по-внимателното връщане във времето е задължително. Защото, както се оказва, много от решенията на властите от лятото на 1989 г. относно недвижимите имоти, които изглеждат на пръв поглед родени от нищото, всъщност имат прецеденти. Те отвеждат към едно наложено и дълго култивирано от комунизма отношение към собствеността, което в края на режима се разгръща в най-разюздания си вид.

Но тук се налага и забягването напред, след самите събития. Тъй като тъкмо случилото се с жилищата на много от изселниците е едно от отровните завещания и част от цената (платена постфактум) на „Възродителния процес“. То повдига болезнени правни и стопански проблеми, решавани в течение на години след падането на режима. Резултат на дълго балансиране и компромиси, *Законът Доган* от юли 1992 г. дава окончателното им (противоречиво) сечение. Избягвам изкушението да обсъждам оживените дебати и моралните

дилеми около приемането на този емблематичен акт на ранния Преход. Вместо това използвам натрупаната през онези три години значителни информация за случилото се със собствеността върху домовете на голям брой български турци. Като фактология и статистика то уточнява сметката, предявена на „Възродителния процес“ от историята.

III.2.1.

Ретроспекция

■ Анкарският договор от 1925 г. предвижда начина за трансфер на средствата, получени от ликвидиране на недвижимите имуществва, да се уреди със специално споразумение, което обаче така и не е сключено. Приливите и отливите в емиграцията на турци от България между войните са хаотични и не следват твърди правила. В. Стоянов посочва например натиска на български националистически организации след 1934 г. (действали с негласното съгласие на местните власти), чиито представители използват положението си за закупуване на изселнически имоти на безценица, „понякога за стойността на един паспорт“.¹⁵⁴ Цитира и по-изтънчени схеми на държавата: в писмо от същия период директно се твърди, че „ако е въпрос турско население да бъде принудено да се изселва, това... трябва да дойде по законен ред, чрез строго прилагане на фискалните закони. Понеже турците... са невежи, те постоянно правят закононарушения. Финансовите, акцизните и горските власти биха могли чрез много актове да ги разорят стопански, да им отчуждят имотите за задължения към фиска“¹⁵⁵.

На ролята на бежанските организации след 1923 г. и на целенасочената държавна политика след 1934 г. обръща внимание и М. Нюбъргър. Тя отбелязва обществените настроения срещу завръщащи се в страната турци: третирането на турско малцинство в Родопите като *чуждо*, което *трябва* да освободи земите си за българските селяни и бежанци.¹⁵⁶ След преврата от

¹⁵⁴ Стоянов, Валери. Турско население в България между полюсите на етническата политика. С.: ЛИК, 1998, с. 89.

¹⁵⁵ Цитирано от В. Стоянов. Пак там.

¹⁵⁶ Neuberger, Mary. The Orient Within ..., p. 179.

19 май политиката на държавните институции е определена като съзнателно подтикване към напускане с оглед съсредоточаване на собственост в български ръце.¹⁵⁷ Особено важно е, че *през този период се утвърждава принципът за посредничество на държавата в трансакциите с недвижима собственост*. Нюбъргър добронамерено приема, че намесата ѝ предизвикана от желание на властта да не остави земята на емигриралите да бъде придобита от спекуланти и лихвари, което е улеснено от високата задлъжнялост на турските селяни. Въведен е фактически държавен монопол върху изкупуването на изселнически земи, осъществяван чрез предоставения на държавната Българска земеделска и кооперативна банка приоритет в това отношение.¹⁵⁸ В протовариант на онова, което ще се случи през лятото на 1989 г., властите просто отказват паспорт на заминаващите, ако те не са продали недвижимостите си (основно земята) през тази банка. Чрез тази техника на практика се прокарват и елементи на аграрна реформа. Земите са дирижирано предлагани по преференциални лихви и цени на определени категории (по-бедни) селяни. Като цяло, въпросният механизъм се вписва в идеологията на държавно опосредствано оземляване, прилагано и в други случаи, като например при размяната на население с Гърция (и съответното настаняването на бежанци в България).

В една съвсем нова вътрешна и геополитическа ситуация тези принципи са безпроблемно регенерирани и възприети през годините на комунистическия режим.

Припомням, че първата изселническа вълна се заражда през лятото на 1949 г. След заминаването на семейства и съгласието на милицията да приема заявления, в началото на юни „този въпрос стана централен“ и веднага започват слухове и коментарите. Основното, което вълнува турците – както и всеки емигрант, е „какъв инвентар и багаж ще могат да изнесат и има ли някакво споразумение между двете правителства“.¹⁵⁹ Последното визира най-вече проблема с имотите.

¹⁵⁷ Ibid, p. 180.

¹⁵⁸ Ibid., p. 181.

¹⁵⁹ АМВР, оп. 2, а.е. 1818, л. 2. Доклад относно създаденото настроение за изселване на турското и българо-мохамеданското население в Сектор Държавна сигурност Пловдив, 25 юли 1949 г.

След първоначалните силови мерки за възпиране започва подготовка за бъдещо „планомерно“ и организирано изселване. *Още тогава (както и през 30-те години) се оформя намерението за пълен държавен контрол над трансакциите с недвижима собственост на заминаващите.* В края на юли виждането е „да се забрани продажбата на турски имоти на частни лица [като] такава продажба може да се прави само от държавата“ (курсивът е мой, Р. А).¹⁶⁰ По същия начин гледа на нещата и Държавна сигурност, за която овладяването на освободеното от изселниците пространство (имоти) се подразбира от само себе си. Отбелязана е например ситуацията в с. Устина (Пловдивска околия), където „друга причина за заминаването било образуването на ТКЗС. Ако в селото се изселят 100 – 200 семейства турци така ще се задоволят нуждите на малоимотните в селото, тъй като се чувства нужда от земя, но ако изселването вземе масов характер, ще се почувства липса на работна ръка“¹⁶¹. Опасенията на правителството са да не се стигне до искания от Турция за компенсации. На всякаква формално сключена изселническа спогодба се гледа като на опасност за обременяване с тежки финансови условия и властта търси вземане на имуществото без пари и ангажименти: „вероятно е турското правителство да... поведе преговори и... поиска заплащането на имотите на изселниците, но тоя опит трябва да бъде париран“¹⁶².

В началната фаза (в хода на един все още стихийен процес) се допуска въпросът с „по-нататъшното използване“ на имотите (ниви, градини, сгради, добитък, инвентар) да бъде проучен и решен по-късно¹⁶³, но до края на 1949 г. виждането не е еволюирало. Според Д. Терпешев правото да се сложи ръка от държавата върху имуществото на емигриралите, не подлежи на съмнение. „При изселването на турското население цялата

¹⁶⁰ ЦДА, ф. 1Б, оп. 6, а.е. 637, л. 3. Решение на Политбюро от 28 юли 1949 г.

¹⁶¹ АМВР, ф. 2, оп. 1, а.е. 1818, л. 3. Доклад относно създаденото настроение за изселване на турското и българо-мохамеданското население в Сектор Държавна сигурност Пловдив, 25 юли 1949 г.

¹⁶² АМВР, ф. 1, оп. 1, а.е. 834, л. 3. Доклад от министъра на вътрешните работи Руси Христов до Секретариата на ЦК на БКП относно изселването на турското малцинство в България, 30 август 1949.

¹⁶³ ЦДА, ф. 1Б, оп. 6, а.е. 653, л. 4. Решение на Политбюро от 18 август 1949 г.

земя става държавна собственост... [На нея] биха могли да се организират държавни образцови тютюневи, овощарски, лозарски, пчеларски и скотовъдни стопанства, ТКЗС и частни такива... Много по-бързо ще стане проектираното уедряване на селищата, работната земя и горски площи в тези околии.¹⁶⁴

Нещата обаче се развиват по различен начин. Процесът се оказва хибриден, като *държавата и пазарът се конкурират при овладяването на оставяните от турците имоти.*¹⁶⁵ Въпреки приписаната на първата водеща роля, преди пълното коопериране частната собственост в селата е все още жива и собствениците действат според естествените си интереси и стимули. Резултатът е *парадоксална ситуация, при която през годините на най-мрачния сталинизъм се ширят пазарни отношения. Сделките с недвижимости на изселващите се турци в началото на 50-те години са по-опазарени от тези в съпоставимата ситуация (с жилищата) от края на 80-те.* Уравновесяването между търсене и предлагане на недвижима собственост (възникването на „пазар на купувача“) се решава и между частни лица, докато през 1989 г. проблемите са между частни лица и държавата, оказала директна принуда върху продавачите. Всичко това се случва в една все още аграрна икономика, където отраженията на изселването се чувстват в много по-голяма степен върху селскостопанския сектор отколкото върху хилавата индустрия. При това пазарът не следва изцяло етнически разделителни линии. Ако в края на 80-те търсенето/присвояването на „свободна“ недвижимост е почти изключително от българи, то през 50-те турци също се възползват.

Вмешателство на централната власт при разпореждането с частно недвижимо имущество оформя онова, което може да се назове *държавната линия* по въпроса. Отначало имотният пазар е тесен, а изселването се

¹⁶⁴ ЦДА, ф. 136, оп. 83, а.е. 13, л. 7. Доклад до председателя на Министерския съвет от под-председателя на правителството Д. Терпешев относно изселването на турското население от Родопския край и заселването на българи от други краища на страната, 7 декември 1949.

¹⁶⁵ Тази картина се различава от представената от В. Стоянов, който набляга единствено върху забраната за продажба на турски имоти на когото и да било освен на държавата, и по този начин игнорира широкият периметър от пазарни трансакции. Вж.: **Стоянов**, Валери. Турското население в България между полюсите на етническата политика. С.: ЛИК, 1998, с. 109.

преплита с офанзивата за коопериране. Някои са готови да заминат дори изоставяйки имотите си. Ето какво пише в прихванато през есента на 1949 г. от Държавна сигурност писмо на турчин, примирил се за момента с невъзможността да замине. „Реколтата ни е малко слаба... Ще хвърлим новите семена във влажна почва, пък да видим какво ще даде Бог [нетипично за канона, изписан с главна буква]... Ние нито за минута не сме се отказали от това намерение [да се изселят], но засега не смеем да се заловим за тази работа, понеже *понастоящем нито може да се продаде земя, нито пък да се купи* (курсивът е мой, Р. А.). И тези, които са подали заявление, седят тук като нас. Ако трябва да се върви, то ще трябва да се замине с празни ръце, а с празни ръце какво може да се направи... Сега в България никой не ни безпокои... Само една мъка имаме, а тя е следната: сега тук земеделците започнаха да събират земите си наедно, т.е. да образуват кооперативи и да работят задружно. Такива земи ги наричат „блок“. Нашите земи влизат в тези блокове, а на нас, които не влизаме в тези блокове, ни дават друга земя, но разбира се, слаба земя. Обикновено блоковете се образуват от хубави плодородни земи... това е нашата мъка. И наши две ниви влязоха в такъв блок, а на нас дадоха съвсем неподходяща земя. Не приехме посочените земи, че след това дадоха още по-лоши. Въобще лошо е...“¹⁶⁶

Изцяло в руслото на *държавната линия* се вписва поверителното Разпореждане № 651 на Министерския съвет от 11 октомври 1950 г., което (при условията, в които са поставени изселващите се турци) означава фактическа експроприация на техни земи.¹⁶⁷ То урежда текущи задачи по организиране на сеитбата, но чл. 6 визира пряко заминаващите. С него е разрешено „да се приемат от местните Комисии по трудовата поземлена собственост (ТПС) земите, които се предлагат от изселващите се турци, от собственици на перекедетни земи и от други земеделски стопани, при

¹⁶⁶ АМВР, оп. 2, оп. 1, а.е. 1833, л. 5 – 6. Цитирани пасажии от писмо на български турчин от 8 септември 1949 г. в: Справка относно положението на турското малцинство у нас и желанието му за изселване. Общо политическо положение в Турция, положение на изселените се от България турци. Началник 4 Отделение, 10 април 1950.

¹⁶⁷ ЦДА, ф. 136, оп. 6, а.е. 642, л. 2. Разпореждане на Министерския съвет № 651 относно подготовка на есенната сеитба, 11 октомври 1950. Поверително, непубликувано.

условие че притежателите им дадат доброволно писмено съгласие за това пред местния народен съвет. Местните комисии по ТПС да причислят тези земи в държавния поземлен фонд, след което Министъра на земеделието да разпорежи предаването им на ТКЗС, ДЗС или местните народни съвети за стопанисване и срочно засяване“. За разлика от обичайното коопериране тук се отнема дори формалната собственост, тъй като земите отиват в Държавния поземлен фонд, т.е. извършва се национализация, макар и със „съгласието“ на собствениците. Няма и дума за компенсации: турците просто *предлагат* земите си. Мотивът е формулиран простодушно: тъй като „земеделски стопани по най-различни причини се отказват от владение на имотите си“, се налага „отказването от собствеността, приемането и причисляването на такива имоти към Държавния поземлен фонд“ [практиката очевидно е най-масова при изселващите се турци] да бъде „облечено в правна форма“.¹⁶⁸

Държавата е неминуемо въвлечена и в надигналата се инициатива за колективно преселение в *освободени* от турците села. Характерното е, че исканията идват от власи – коритарии и вретенари, т.е. от малцинствена група, която търси да реши проблемите си за сметка на друга. По всичко изглежда, това е организирана акция в страната (в архивите се пазят молби със същите дати от Плевенско, Ловешко и Врачанско) за настаняване в конкретни селища в Шуменско. Аргументите и стилистиката на писмата са идентични, а документите са от март 1951 г., когато заминаването на турците е в пълен ход.

И трите писма¹⁶⁹ са адресирани до Вълко Червенков, привеждат резолюции от състояли се общи събрания в селото и са гарнирани с характерните за епохата лозунги, прославящи партията, социализма, Вожда и СССР. В едно от тях по-пространно са изтъкнати и чисто икономическите мотиви, свеждащи се до вопъл срещу мизерията. „Днес се събрахме за осми път да обсъдим въпроса с нашето бъдещо препитание. Групата ни, състояща се от 30 семейства, намира, че селото, в което живеем сега, е бедно и малоземлено, по която причина нашата прехрана за в бъдеще е застрашена.

¹⁶⁸ Пак там, л. 6. Писмо от Софийския Окръжен народен съвет до Министерския съвет.

¹⁶⁹ ЦДА, ф. 136, оп. 1а, а.е. 1306, л. 5 – 6, 10 – 12, 15 – 16. Писма до В. Червенков от с. Градина (Плевенско), с. Угърчин (Ловешко) и с. Лилече (Врачанско).

Поради недостатъчно земя и поради излишък на работна ръка местното ТКЗС отказва да ни приеме за членове. В резултат на всичко това малцинствената ни група дойде до твърдото убеждение, че тя трябва да търси препитание в друго населено място. Групата изказа единодушно желание да бъде подпомогната за изселване в едно от селата – Св. Климент или Престоя, околия Коларовградска [Шуменска]. По този начин ще избегнем мизерията и изостаналостта, които досега са наш постоянен спътник, за да влеем и ние силите си при изграждане великото дело от БКП – социализма¹⁷⁰. В друго писмо се посочва „търсене на препитание за всички ни“. Молбите са съпроводени от приложени резолюции от събрания или удостоверения за лоялност от селските власти („всички колективно и масово са гласували за ОФ“). Приведените основания са пряко обвързани с *освободените* територии: „правата и свободата, които се дават днес от нашето народно правителство *във връзка с изселването (масово) на турското малцинство* от Коларовградско и Новопазарски окръзи“; искането правителството „да излезе със специално решение, което да улесни *нашето заселване* [за обособяването ни на самоопределено местожителство с наши политически и стопански ръководители за осъществяването и изграждането на социализма в нашата страна] *върху... земя на изселващите се турци*“ (курсивът е мой, Р. А.).

Инициативата не дава резултат и получава еднотипен отговор. В него се позовават на проверка в Министерството на земеделието, установила „че засега се *правят проучвания какви имоти са оставени... и в скоро време ще бъде изготвен цялостен план с предложение за вътрешно разселване* (курсивът е мой, Р. А.), с който ще се уреди и настани Вашето семейство (домакинство)¹⁷¹. В известен смисъл епизодът е сходен (макар в много по-ограничен мащаб) с организираното настаняване на българи в оставени от заминали турци жилища през лятото на 1989 г. И в двата случая ключовото понятие е *разселване*, като думата е за кампаниите на демографско инженерство, провеждани от режима и целящи „побългаряване“ на опразнените периметри. Ако през 50-те години въпросният микропроект остава недовършен, то по време на

¹⁷⁰ ЦДА, ф. 136, оп. 1а, а.е. 130б, л. 5.

¹⁷¹ Пак там, л. 5, 10.

„Възродителния процес“ начинанието придобива широк национален размах (вж. II.1.4.; III.3.3).

Допълнително свидетелство за ролята на властите при разпореждането с имуществото на турците (от юли 1950 г.) са призивите до общинските народни съвети временно да спрат продажбите на имоти.¹⁷² През октомври (малко след временното затваряне на границата на 7 октомври) действащата Комисия по изселването настоява да бъдат забранени препродажбите на турски имоти с мотива за борба със спекулата, като строгият контрол за тази мярка е възложен на народните съвети.¹⁷³ Искане за издаване на заповед за спиране на продажбите на земи и други недвижимости е отправено и към Политбюро.¹⁷⁴

Тези апели говорят за изплъзващи се от погледа на властите сделки, които – независимо дали стават непозволено в сивия сектор, или легално – очертават зона, където господства втората, *пазарна линия*. Следите в това отношение са много.

Така, изселващ се турчин се оплаква, че в началото на 1950 г. Околийският народен съвет в Момчилград е проявил самоуправство, забранявайки му да продаде имота си. Проверката показва, че на 13 януари съветът действително е „дал указания, че изселващите... не могат да продават недвижимите си непокрити и покрити имоти, а същите трябва да се причисляват към ТПС и държавни имоти и да се стопанисват от народните съвети“. През лятото пък същият Околийски съвет е постановил, че заминаващите „могат да оставят пълномощници, които да стопанисват имотите им и да приберат реколтата. Ако такива не бъдат оставени – стопанисването и прибирането на реколтата става от народните съвети“.¹⁷⁵ Налага се МВР да въвежда ред, т.е. да разясни, че разпоредбите срещу свободните продажби на недвижимост

¹⁷² ЦДА, ф. 1Б, оп. 6, а.е. 983, л. 143. Писмо от Общинския комитет на ОФ, Елена до Националния съвет на ОФ, 13 юли 1950.

¹⁷³ Пак там, л. 135. Докладна записка от комисията по изселването, 17 октомври 1950. Чернова, с поправки на ръка.

¹⁷⁴ Пак там, л. 142. Бележка от Катерина Аврамова към проекта за решение на Политбюро.

¹⁷⁵ ЦДА, ф. 136, оп. 1а, а.е. 1547, л. 17. Писмо от МВР до кабинета на Министър-председателя, 13 ноември 1950.

са незаконосъобразни, и да ги разреши. Редът за прибиране на реколтата обаче остава непроменен. А на няколко пъти след временното затваряне на границата на 10 октомври 1950 г. партийни и обществени инстанции предупреждават да не се продават имотите, преди да е получена входна виза, което говори за законността на тези сделки.

Много преди 1989 г. (още през 1950 г.) се появява идеята за безвъзмездна обработка на изоставените пустеещи площи. Първоначално тя се отнася до имотите на принудително изселени стопани от граничните райони, които (ако няма кой да се грижи за тях) следва да се предават на ТКЗС или на частни земеделци. Предложението е по този принцип да се постъпва и с безстопанствените *турски земи*.¹⁷⁶ Пазарни процеси отразява и споменатият по-напред доклад от инструктор на Националния съвет на Отечествения фронт, оказал се отличен познавач на културата на тютюна в Родопския край. Покрай дежурните (но оставащи съвсем периферни в текста) политически рефрени той се опитва да внесе здрав разум.¹⁷⁷ Наред с многото конкретни препоръки отбелязва, че „бедни и средни селяни от Смолянско проявяват интерес към земите на турците, разположени в равнините покрай Кирковската река и р. Сютлийка, а идват да оглеждат местата и някои селяни от българските съседни околии“. Авторът очертава цялостен проект за *завземане* и раздаване на изоставените къщи и имоти или използването им за привличане на нови заселници в опустелите райони. За целта се препоръчва забрана за купуването на недвижимости във въпросните села и разрешение на околийските народни съвети да оземляват и въвеждат във владение на къщи желяезците да се преселят там. Ще им се предоставят за ползване поне 30 дка земя, а те „поемат задължение да произведат освен наложения им наряд в мястото, където са напуснали, и наряда на изселилия се турчин, като в разгара на работата селсъвета им организира безплатна помощ от работна ръка“.

Наред с легалните и полуполегални покупки-продажби на имоти очевидно

¹⁷⁶ ЦДА, ф. 1Б, оп. 6, а.е. 983, л. 136. Докладна записка от Комисията по изселването, 17 октомври 1950. Чернова, с поправки на ръка.

¹⁷⁷ АМВР, оп. 2, оп. 1, а.е. 1880, л. 4 – 5. Доклад от инструктора в Националния съвет на Отечествения фронт относно отражението на масовото изселване на турците от Родопските околии върху производството на най-хубавите и ценни тютюни в нашата страна, 26 март 1951.

се извършват и такива извън закона. Разликата с 1989 г. е, че в случая са обвинявани класовите врагове. Сигнал от гр. Елена например посочва, че „поради масовото изселване на турското население в околията са плъзнали маса бивши кръчмари, кулаци, джамбази и всевъзможни още паразити, които изкупуват земите им заедно с посевите, къщите, добитъка, като овце, птици и едър добитък. Изкупуването на имотите се извършва без документи, а с обикновени договори между продавача и купувача. Съветите трудно упражняват контрол върху тези продажби, обикновено се крият, а им подпомага и това, че са от други околии, независимо... че ще ни направят маса безобразия по държавните доставки на храни. Комитетът [на Отечествения фронт] а и бедното население от българи в тези райони се интересува законни ли са тези продажби, като Ви посочваме кой купува. Няма ли да излезе правителството с указание по този въпрос да се вземат мерки относно тези паразити? ... И как да постъпим с тези имоти, които остават непродадени, понеже има и такива случаи, когато продават само тазгодишната реколта, не и земите. Кой как ще се завземат, когато имаме само турско население и се изселва 100%, това се отнася и за къщите“¹⁷⁸.

Най-ясната картина за протичалите по време на изселването хибридни (пазарни и държавно регулирани) процеси изплува малко преди и след окончателното затваряне на границата на 8 ноември 1951 г. Тогава като на стопкадър се проявява случилото се междувременно. Лакмусът, както и през 1989 г., се оказват казусите с домовете и земите на онези немалко български турци, които не са се установили окончателно в Турция. В началото на 50-те години това са голям брой потенциални изселници, получили паспорти и продали имотите си, но не успели да пресекат границата поради затварянето ѝ. През 1989 г. думата е за заминалите, които продават недвижимото си имущество, а впоследствие се завръщат в България. И в двата случая тези хора се озовават пред сходна ситуация: намерили се обратно в предишното си местожителство, те се оказват без дом и земя. След 1951 г. сблъсъкът обаче е по-често между частни собственици, които като правило са вземали решения по правилата на обичайните гражданскоправни договорни отношения. А

¹⁷⁸ ЦДА, ф. 1Б, оп. 6, а.е. 983, л. 143. Писмо от Общинския комитет на Отечествения фронт в Елена до Националния съвет на ОФ, 13 юли 1950.

през 1989 г. завърналият се влиза в конфронтация с държавата, придобила с принуда собствеността му и разпоредила се с нея; новият притежател е минал през заинтересованото посредничество на общините, които продължават да са арбитър.

При решаването на възникналите през есента на 1951 г. правни проблеми се очертават два типа казуси. От една страна, са случаите с отстъпените безвъзмездно земи на Държавния поземлен фонд (ДПФ), станало по посоченото Разпореждане на Министерския съвет от 11 октомври 1950 г. От друга, са сделките между частни лица, при които правата на собственост са формално спазени, но изселническата конюнктура и приетите извънредни правни норми са довели до продажби на безценица.

Завръзката идва от оплаквания през септември-октомври 1951 г. на останали в страната турци от Елена и от Русе. Впоследствие проблемът се оказва дотолкова значителен и политически чувствителен, че правителството се занимава с него в течение на година. Последствията от разпореждането са описани от Окръжния народен съвет в Русе, чието писмо до Министерския съвет от 19 септември 1951 г. (т.е. преди затварянето на границата) сигнализира, че *значителен брой* готвещи се да заминат турски семейства са *отстъпили* нивите си на Държавния поземлен фонд, но онези, които не са успели да се изселят, желаят да възвърнат земите си.¹⁷⁹ Подобни искания са предявени само в Русенски окръг. Няколко дни по-късно писмо на Околийския народен съвет в Елена поставя и въпроса за сделките между частни лица.¹⁸⁰ От него става ясно, че *предлагането на имоти е породило спонтанно търсене не само в локален, но и в национален мащаб*. Голяма част от тези на желаещите да се изселят турци са продадени на местното население и на специално преселили се за закупуването им от Горнооряховска и Търновска околия, от Сталински (Варненски) и Коларовградски (Шуменски) окръг и от София. Писмото поставя и два странични въпроса. Оказва се, че придобилите имотите са класово-политически ненадеждни, „хора, най-вече враждебно настроени на мероприятията на ОФ,

¹⁷⁹ ЦДА, ф. 136, оп. 12, а.е. 678, л. 15. Писмо от Окръжния народен съвет Русе до Министерския съвет, 19 септември 1951.

¹⁸⁰ ЦДА, ф. 136, оп. 12, а.е. 678, л. 17. Писмо от Околийския народен съвет гр. Елена до Министерския съвет, 5 октомври 1951.

изгонени и неприети в ТКЗС, уволнени офицери, изселени и др.“; потвърждава се, че повечето частни сделки са надлежно оформени, но очевидно ефектът от прибързаното свръхпредлагане е продажбата на ниски цени. Останала е също безстопанствена и непродадена земя (около 2000 дка), за която възникват изкушения държавата и кооперациите да действат по три начина: причисляване към поземления фонд; използването ѝ „чрез ТКЗС, местните кооперации или бедни частни, стопани, каквито искания вече има“; откриване на скотовъдни ферми към местните съвети или кооперации.

Малко преди двата доклада правителството обсъжда издаването на специално постановление, което да уреди изкупуването на кредит на оставяните земи. То възлага на Министерството на земеделието да проучи правната рамка (неотменяната изселническа конвенция с Турция от 1925 г.) и конкретните количества предлагана земя.¹⁸¹ Отговорът на министерството е също в посока, която ще се наложи през 1989 г. Но препоръчва използване на ситуацията в полза на държавата и на приоритетните ѝ политики (в случая – за фаворизиране на създаването на кооперации и на държавни земеделски стопанства). Предлага отстъпените безвъзмездно и зачислени към ДПФ земи „да се върнат само на онези турци, които действително са се отказали от намерението си да се изселват. Връщането... да стане само от свободните земи на ДПФ, а не от ония фондови земи, които са предоставени във владение на ДЗС и ТКЗС и включени в сеитбооборотните им планове“¹⁸².

Предложението е бламирано в края на ноември поради неясно формулирано проектопостановление, неточни и непроверени данни и недостатъчно добро проучване. Проблемът обаче остава и дори се изостря в стопанско и политическо отношение. В началото на 1952 г. той е отново повдигнат от Русе, където местните власти долавят потенциално опасно социално напрежение.¹⁸³ Те припомнят за турците, *подарили* нивите си

¹⁸¹ Пак там, л. 9. Писмо от Министерския съвет до Министерството на земеделието, 6 септември 1951.

¹⁸² Пак там, л. 13. Доклад на министъра на земеделието до Министерския съвет, 30 октомври 1951.

¹⁸³ Пак там, л. 8. Писмо от окръжния народен съвет Русе до Министерския съвет, 18 януари 1952.

на ДПФ, и за други, „дали къщите на частни стопани само да им осигурят паспорти и пари до границата“. На неуспелите да заминат „положението е затруднено, пари нямат, добитък, ниви, а някои и къщи за живеене нямат“. Количествено картината изглежда така: 195 семейства са преотстъпили нивите си на ДПФ (общо 3470 дка); 6 са ги продали на частни стопани (общо 120 дка); 121 семейства са си продали къщите. Въпреки запитванията до властите относно тези имоти хората продължават да са „настанени да живеят в близки свои роднини или, ако нямат такива, заставени са купувачите на къщите да ги подслонят в по някоя стая временно. Самите те предлагат да им се върнат нивите от фонда, а продадените къщи също да им се върнат, разбира се, след като върнат получените пари, защото *всички са продали много евтино* (курсивът е мой, Р.А.). Колкото за добитъка, те трудно ще могат да се снабдят“. Идеята е земите от ДПФ да бъдат възстановени, „а за да могат да си купят къщите, закупят добитък, семена, инвентар за пролетно засяване, да им се отпусне дългосрочен кредит“.

При тази политически обстановка около незаминалите, но разпродали имотите си турци правителството се захваща с генерално решение, като водещата роля е отредена на заместник-премиера, земеделеца Георги Трайков. Този път вниманието е фокусирано върху сделките между частни лица и той признава, че „действително въпросът е много сложен и създалите се отношения между купувачи и продавачи могат да бъдат уредени само с ПМС“.¹⁸⁴ Проучванията са показали *значителния периметър на пазарните сделки*, като „такива случаи има почти във всички селища“. Потвърдена е и *осезаемата миграция, която се е задвижила от интереса към овладяване на „освободените“ недвижимости*. Хора са били готови да продадат имуществото си в по-неплодородни район, за да се възползват от появилата

¹⁸⁴ Пак там, л. 2 – 3. Доклад от Г. Трайков до председателя на Министерския съвет относно положението на изселниците-турци, които са продали имота си на други лица и не са напуснали пределите на България, 21 февруари 1952. Същата преписка върви първо по партийна линия. (Вж.: ЦДА, ф. 1Б, оп. 27, а.е. 12, л. 2, 4. Докладна записка от завеждащия отдел „За работа сред турското население“. Преди 12 февруари 1952; Проекторешение на Секретариата на ЦК на БКП с предложение да бъде назначена правителствена комисия.) Единствената разлика с правителствените документи е, че се призовава за „грижлива разяснителна работа и съдействие от страна на Партията“.

се възможност да придобият земя в по-богати. „Само в Коларовградска [Шуменска] околия са извършени 424 покупко-продажби на имоти. Като правило са сключвани предварителни договори, повечето от които даже не са заверявани от селсъветите. Много малко са случаите на покупко-продажби с редовно заверени от съда нотариални актове... Трудностите... произтичат от това, че значителна част от купувачите на турски имоти са от планинските краища на страната, продали са имотите си там с редовни документи. В Коларовградска околия такива случаи са 148 от общо 424. При това положение, ако се подходи формално, би трябвало тия покупки да се анулират. Това крие в себе си опасността от влошаване на отношенията между трудещите се турци и българи, а също така – преселниците българи да останат без подслон“. Регистриран е и чисто търговски интерес. „Друга част от купувачите са местни хора, от които *една част са купували имоти с търговска и спекулативна цел* (курсивът е мой, Р. А.). Същите, позовавайки се на сключените договори, претендират за правото на собственост върху закупените от тях имоти и не желаят да ги върнат на турците, не успели да се изселят, или пък искат големи суми за неустойка, а в някои случаи предлагат да ги продадат, но на много по-високи цени, отколкото тия, за които те са ги закупили.“ Посочва се пример от Преславско за имот, придобит за 120 000 лв., за който се искат 240 000 лв. Проблемът с обратното изкупуване на земите или къщите от продалите ги турци е, че много от тях „са изразходвали получените за имотите пари и сега не са в състояние, въпреки добрата воля на отделни купувачи за споразумение, при положение че си получат парите, да се споразумеят. Такива случаи само в Коларовградска околия засягат 167 семейства. Най-тежко е обаче положението на онези продавачи изселници, които се завърнаха от границата и сега нямат нито средства за да си възвърнат парите, нито пък къде да се настанят. Понастоящем същите са настанени в близки и роднини и преживяват с помощ от населението“.

Г. Трайков предлага подготвянето на правителствено постановление и задвижва процедурата за назначаване на правителствена комисия. Такава е създадена на 7 март 1952 г. с председател министъра на правосъдието (Ради Найденов) и членове – председателя на държавната планова комисия (Евгени Матеев), министрите на финансите, земеделието, комуналното стопанство и благоустройството, ръководител отдел „Изпълкоми на

народните съвети“ при Министерския съвет и представител на апарата на ЦК на БКП. До 20 дни тя трябва да проучи положението и представи на правителството проект за постановление.¹⁸⁵

Работата на комисията върви трудно и непоследователно. Тя подготвя в срок текст, който почива на три основни принципа¹⁸⁶: имотите се връщат след получаване на определената в договора сума; когато изселникът не разполага с нужните средства, е допустимо разсроченото ѝ плащане на четири вноски с 4% годишна лихва; изпълнението се обезпечавя със законна ипотека върху имота. Същевременно се въвеждат две категории договори – тези, при които разтрогването не може да се оспори, и тези, при които това е възможно просто защото новите собственици вече са се устроили. Това означава *поставяне в привилегировано положение именно на купувачите, дошли от вътрешността на страната с цел да се възползват от разпродаваните от турците имоти на безценица*. „Във връзка с придобиването на имота [те] са напуснали своето старо местожителство, ликвидирали са с имота си там и са се заселили по местонахождението на придобития *турски имот* (курсивът е мой, Р. А.). В тези случаи връщането [му] ... е свързано с разстройство на новото стопанство на тези преселници, най-често хора от балканските краища, което не е целесъобразно да се допусне.“ Интересно е, че проектът пряко препраща към положенията от Анкарската конвенция от 1925 г. относно разпореждането с недвижимо имущество. Това обаче не носи правни последици, доколкото предвиденото тогава допълнително споразумение за трансфера на средствата от ликвидирани на недвижимо имущество така и не е сключено. Важно е също, че решенията се вземат от комисия под председателството на околийския съдия, но включваща и политически лица (представители на Околийския народен съвет, на местния Общински народен съвет и на Околийския

¹⁸⁵ Пак там, л. 1. Разпореждане № 728 на Министерския съвет за назначаване на правителствена комисия относно положението на изселниците-турци, които са продали имота си на други лица и не са напуснали пределите на България, 7 март 1952.

¹⁸⁶ ЦДА, ф. 136, оп. 11, а.е. 988, л. 15. Мотиви към проектоуказа за връщане продадени недвижими имоти от изселници турци, 27 март 1952; Пак там, л. 17. Проект на указа, 27 март 1952.

комитет на ОФ), както и че с решението за връщане на имота „сключеният договор се счита обезсилен по право относно върнатия имот.“

Началникът на юридическия отдел на Министерския съвет д-р Нисим Меворах¹⁸⁷ внася някои доуточнения в проекта за постановление (например, че то се отнася само за изселници след 9 септември 1944 г., за да не се засягат продажби, станали от 1926 г. до 1944 г., или че третите лица, на които купувачът е препродал имота, могат да уредят отношенията си по общия исков ред пред съда).¹⁸⁸ Изготвено е предложение за указ на Народното събрание, но по-нататъшното придвижване на документа е спряно. На 21 април бюрото на Министерския съвет го връща за ново обсъждане в комисията „с оглед направените бележки от подпредседателя на МС др. Райко Дамянов“.¹⁸⁹

Изглежда, за колебанията е изиграл роля и сигнал от Айтос, в който с агресивен тон са представени действията на турците, а като жертва се посочват помаците.¹⁹⁰ Става въпрос за завърнали се от границата 57 турски семейства (от общо изселили се 851) и се описват продажбите „на други турци, на българи и главно на помаци [предимно тютюнопроизводители] от златоградска околия, преселили се в нашата околия“. Последната група е в най-тежко положение, доколкото „за да набавят необходимите суми за закупуване на турски имоти, са продали собствените си имоти в родните си места, а сега стоят в нашата околия без парични средства и без всякакви имоти“. Продавачите са обвинени, че „използвайки добродушието и

¹⁸⁷ Изтъкнат юрист – комунист. През 1947 – 1948 г. е български пълномощен министър във Вашингтон, а след прекъсване на дипломатическите отношения със САЩ се завръща в страната и активно практикува юридическата си професия на различни поприща. Баща на поета Валери Петров.

¹⁸⁸ ЦДА, ф. 136, оп. 11, а.е. 988, л. 10. Записка от подпредседателя на Министерския съвет до председателя на Министерския съвет относно проектоуказа, април 1952.

¹⁸⁹ Пак там, л. 1. На комисията междувременно са препратени писма от Околийския народен съвет в гр. Сталин (Варна), молбите на трима турци от с. Звънец, Сталинско, писмо на изпълнителния комитет на Околийския народен съвет в Айтос, молба от група изселници – турци от с. Сухиндол.

¹⁹⁰ ЦДА, ф. 1Б, оп. 27, а.е. 12, л. 5 – 7. Писмо от секретаря на Околийския комитет на БКП Айтос и околийския народен съвет Айтос до Министерския съвет и ЦК на БКП, 5 април 1952.

неграмотността на помаците-купувачи... и базирайки се на клаузата в договорите (всички еднообразни), в които се казва, че „ако по независещи от изселника причини същият не може да се изсели, има право да върне на купувача броената му сума, а купувача да върне имота“, изселниците от турското малцинство отново се настанили в продадените си къщи, взели обратно добитъка и нивите, без да върнат на купувачите броените суми, заявявайки, че сега не могат да ги върнат, защото похарчили парите, които им броили купувачите. Освен това турците-купувачи се изхитрили, като прибрали в себе си договорите за покупко-продажба, в които изрично е казано, че се дават на купувача¹⁹¹. С получените пари турците са закупили главно дрехи и покъщнина, но в неопределеността около очакването за заминаване те не продават нищо и не възстановяват парите на купувача. „Не връщат сумите и тези продавачи, които имат пари, пазейки ги за в случай на евентуално изселване.“ Турците „отново овладяват продадените имоти, като вземат и нивите с есенни посеви, засети от купувачите“. Въпреки че „с разяснение и убеждение“ са уредени 36 от 57-те случая, от Айтос искат указания как да постъпят с останалите.

След отлагането от 21 април 1952 г. са назначени две комисии (за Северна и за Южна България) с представители на министерствата на правосъдието, на земеделието и ЦК, които да обхождат по-големите населени места, откъдето има незаминали, и да съдействат за разрешаване на споровете по споразумение между продавачите и купувачите. Комисиите получават инструкции от Г. Трайков, а на 17 юли 1952 г. Вълко Червенков изисква въпросът да бъде отново проучен от министъра на правосъдието. При този нов цикъл правната форма постепенно се отдалечава от законово или друго нормативно решение, като статутът е сведен до обикновена инструкция. Една от причините е, че междуременно голям брой от конфликтите са били решени доброволно. *Обществото (поне в тези му периферни сегменти и райони) се оказва достатъчно живо, за да*

¹⁹¹ Приложен е договор, в който продавачът се ангажира да предостави нотариален акт най-късно до края на 1952 г., предвижда се неустойка от 50 000 лв. при нарушение на някоя от страните, съставен е само в един екземпляр (оставащ у купувача), а преписи се вземат от продавача.

намери спонтанни решения, които стоят относително близко до базисни гражданскоправни принципи.

В доклада на министъра на правосъдието от 11 декември 1952 г.¹⁹² е приведена констатацията на комисииите, че неуредени остават случаи главно в Северна България. Установено е, че „купувачите [включително преселниците от Берковско, Благоевградско и Ивайловградско] в голямото си мнозинство са закупили имотите с цел подобряване своето стопанство или своите битови условия“, като при това *цените на къщите са пазарни, а на земята – по-ниски от пазарните, но има почитеност при покупките.* „Почти във всички случаи купувачите са броили уговорените цени за имотите. Тези цени относно продадените къщи отговарят на реалната стойност на имота, но по отношение на полските имоти обикновено са значително по-ниски от действителната стойност. Продавачите турци са похарчили получените суми и сега не са в състояние да върнат тези пари.“ Сделките са сключени предимно с частни писмени договори, които произвеждат правно действие, като на някои места (главно в Кърджалийско) „всички продажби на имотите (къщи) са станали с редовно извършени нотариални актове“. В много случаи купувачите са направили подобрения в имота, влагайки „значителни средства в пари и труд“.

Очертават се две решения – законодателно (чрез надлежен указ) или конкретно за всеки отделен случай (чрез споразумение между страните). Министерството на правосъдието клони към становището в Бюрото на Министерския съвет „да не се прибегва до законодателно уреждане [идеята за постановление е изоставена], мероприятие, което понастоящем при сегашното състояние на нещата може да предизвика излишни сътресения“. Препоръчва се изпращането на указания до народните съвети за постигане на доброволни споразумения. В това отношение *подходът е обратният на възприетия по повод аналогичния проблем от 1989 г., когато (през 1992 г.) е предпочетено законово решение, обявяващо всички сделки за недействителни.* В крайна сметка е издадена само инструкция до изпълнителните комитети

¹⁹² ЦДА, ф. 136, оп. 11, а.е. 988, л. 16 – 17. Доклад от министъра на правосъдието Ради Найденов до председателя на Министерския съвет, 11 септември 1952.

на местните народни съвети, която всячески ги насърчава да посредничат за постигане на споразумения.¹⁹³ Тя е юридически оформена от Н. Меворах и изпратена за одобрение до правителството от Г. Трайков.

Последвалата преписка е продължителна и противоречива, като в един начален етап тя е относително благоприятна за турците, изпаднали в затруднено положение. Но постепенно някои от облекчителните положения се замазват за сметка на по-императивни, ориентирани в полза на държавата и ТКЗС. Можем само да гадаем какво си е мислил Н. Меворах при даването на правова сила на мерки, които по дух, а понякога и по буква следват експроприаторската логика на антиеврейското законодателство от десетилетие преди това.¹⁹⁴ Така или иначе, от документа изчезва опцията за разсрочено плащане, като „облекчаването“ на изселниците в случаи, когато са фактически лишени от препитание, се предвижда само чрез трудоустрояване на турците в ТКЗС, ДЗС или държавни предприятия, т.е. ситуацията отново се използва за принудителното им насочване към усилено създаващите се нови кооперативни и държавни структури. Веднага (както през 1989 г.) възниква и лесното решение за използване на къщите на напусналите. „При всички случаи, когато изселникът поради това, че не получава обратно имота си, остава без средства за препитание, изпълнителните комитети да положат необходимите грижи и да направят нужните постъпки, за да бъде настанен на работа изселникът в някое ТКЗС или ДЗС, или някое държавно индустриално предприятие и др. Същевременно да се погрижат за настаняване на изселниците в жилища – например в останалите свободни къщи от изселилите се турци и др.“ С цел успокояване на засегнатите е вмъкнат текст, уверяващ, че няма да се

¹⁹³ ЦДА, ф. 136, оп. 11, а.е. 1158, л. 11 – 12. Проект на инструкция, подписана от Г. Трайков и Н. Меворах за уреждане положението на изселниците-турци, продали имотите си, но ненапуснали страната. До изпълнителните комитети на околийските нападни съвети в Русенски, Коларовградски, Сталински, Бургаски и Хасковски окръзи. (Придружителната записка до председателя на Министерския съвет от Г. Трайков и Н. Меворах е датирана 11 ноември 1952 г., но самата инструкция е – най-вероятно – приложеният проект за нея към доклада на Р. Найденов от 11 септември 1952 г.)

¹⁹⁴ В случая едва ли има значение, че много по-рано, на младини, Н. Меворах е приел протестанството.

натиска за сключване на спогодба и че страните по никакъв начин не са лишени от правото да отнесат споровете пред съда.

В документа е запазен единствен пункт, в който Н. Меворах се е опитал да назове нещата с истинските имена – че става дума за принудителни продажби – и да се застъпи за онеправданите изселници. Точка от проекта за инструкция в явен вид признава, че е налице *пазар на купувача*, където продавачите са поставени в зависимо положение. „Когато договорът е сключен при очевидно неизгодни за продавача условия, следва да се съдейства за доброволно разваляне на договора и за връщане на имота и на получените пари, като се уговори срокът за това.“ Може би тук у Меворах се е събудила паметта за началото на 40-те години, но така или иначе, неговата версия не е приета. В нея е съзрян идеологически недопустим пасаж и при разглеждане на проекта партийното ядро в правителството го връща¹⁹⁵ за редакция, „тъй като е *неправилно да се издава правителствен документ, в който... се говори за сделки, сключени от изселващи се турци при неизгодни условия, на безценица, продадени с принуда и пр.* (курсивът е мой, Р. А.)“¹⁹⁶. В крайния си вид инструкцията е приета на 6 декември и разпратена на 12 декември 1952 г.

Така при първата изселническа вълна от 1950 – 1951 г. недвижимото имущество на напускащите български турци се преразпределя в по-голяма степен под влияние на пазарни сили, отколкото на пряката държавна намеса. Тя обаче съвсем не е встрани от случващото се и излъчва насочващи импулси, които предвещават поведението през 1989 г. Използването на възникналото принудително предлагане за решаване на държавните приоритетни задачи и политики (тогава – фаворизиране на разширяването на периметъра на ТКЗС и ДЗС): разбирането, че всеки обявен за *свободен* имот може и трябва да бъде присвояван за *общественото благо*, или несиметричната посредническа пози-

¹⁹⁵ Много по-малко вероятно тълкувание на това възражение би било за сблъсък по въпроса между тримата подпредседатели комунисти на правителството и подпредседателя от БЗНС (Г. Трайков).

¹⁹⁶ ЦДА, ф. 136, оп. 11, а.е. 1158, л. 4. Разглеждане проекто-дневния ред за заседанието на Бюрото на Министерския съвет за 3 ноември 1952 с предложение от подпредседателите на Министерския съвет Г. Чанков, Р. Дамянов и А. Югов за връщане на министерството на правосъдието доклада от 11 септември 1952 относно приемане на инструкция за уреждане положението на изселниците турци продали имотите си, но не напуснали страната.

ция, отреждана на местните власти, са вече отчетливо формулирани принципи. Освен с все още непренебрежимия частен сектор в земеделието остатъчното място на пазара може да се обясни и с действащата международноправна рамка. Конвенцията от 1925 г. не е денонсирана, а тя предполага свободно разпореждане на изселниците с имотите им в течение на две години след заминаването. Ето защо България формално (ала избирателно и ограничително) все още спазва някои щадящи частната собственост положения.

По-късни обобщени данни показват, че официално ликвидираното недвижимо имущество представлява минимална част (едва 3,2%) от недвижимата собственост на напусналите български турци. Към края на 1962 г. по техни сметки в ДСК е депозирана равностойността на 337 308 щ. дол., докато оставените неликвидирани недвижими имоти са оценени на 10 300 000 щ. дол. (3 млрд. лв. по пазарни цени от 1951 г.).¹⁹⁷ По други, „ориентировъчни“ сведения на народните съвети, през май 1952 г. изселниците са оставили (по държавни цени в нови лева от 1952 г.) неликвидирани 91 679 дка земя¹⁹⁸ за 112 828 134 лв.; 3358 къщи и стопански сгради; 1 155 000 лв. (към 31 декември 1955 г.)¹⁹⁹, блокирани по сметка „Местни лева“ при ДСК.²⁰⁰

За неликвидирани се водят имотите, които изселващи се не са продали в оставения им по Анкарската конвенция от 1925 г. двегодишен срок от заминаването. Според нея след този момент те не губят правата си на собственост, но вече не им е разрешено да ги ликвидират лично, а съгласно действащите през 1950 – 1952 г. български закони това може да направи само държавата за тяхна сметка. Приведените по-горе числа подценяват реалния размер на продажбите. Без съмнение, е имало прехвърляния чрез подставени лица, недекларирани продажби, укрити приходи и нелегално изнесени от България суми. Но данните свидетелстват за *появата на значителен фонд „турски имоти“, с който на практика пълновластно се разпорежда*

¹⁹⁷ ЦДА, ф. 1Б, оп. 6, а.е. 5657, л. 34. Докладна от министъра на външните работи Иван Башев до Политбюро относно последиците от изселване на турци, 15 октомври 1964.

¹⁹⁸ 0,2% от стопанисваната обработваема земя в страната през 1952 г.

¹⁹⁹ 0,05% от спестовните влогове в ДСК към 1955 г.

²⁰⁰ АМВР, ф. 2, оп. 1, а.е. 2054, л. 15. Справка от началник II Управление до зам.-министъра на вътрешните работи по изселническия въпрос, 9 април 1958.

държавата. Тя става неоспорван медиатор чрез избора на евентуални купувачи и определянето на цените.

Разногласията с Турция по повод трансфера на сумите от ликвидираното недвижимо имущество са важни не само за изселническият въпрос, но и изобщо за двустранните отношения след първата вълна. Проблемът е, разбира се, политически, но той има и чисто икономическо измерение, свързано с действащия в България валутен режим. Евентуалното изнасяне на сумите се разглежда от властите като възможен източник за увеличаване на външния дълг и заплаха за изключително крехкия платежен баланс в конвертируема валута. Турция поставя за първи път въпроса през август 1950 г. (в разгара на масовото изселване)²⁰¹, но в течение на 50-те години не получава отговор на предложението. Така сумите, внесени в ДСК, залежават и не се превеждат на титулярите им, а отсъствието на споразумение защитава България от възможни финансови претенции. София оформя позицията си въз основа на разбирането, че „при наличието на значителни изселнически авоари в БНБ и неликвидирани недвижими имоти сключването на такова споразумение, предвидено по чл. 2 от Конвенцията [от 1925 г.], ще бъде явно във вреда на нашата страна. Освен финансовите затруднения, които би предизвикало, при наличността на Конвенцията то ще поддържа още повече настроенията сред турското население за изселване в Турция“²⁰². В разговорите директно се заявява, че България не е в състояние да преведе средствата в чужда валута.

През 1957 г. са направени редица прогнози за мащаба на потенциалния имуществен трансфер при ново изселване. Оценява се възможният шок при сценарий за напускане на цялото турско население, макар той да се смята за малко вероятен.

След 1951 г. в организацията на селското стопанство са настъпили

²⁰¹ ЦДА, ф. 1Б, оп. 6, а.е. 1041 л. 42. Размяна на вербални ноти с Турция. Турска нота, 28 август 1950.

²⁰² АМВР, ф. 2, оп. 1, а.е. 2054, л. 16. Справка от началник II Управление до зам.-министъра на вътрешните работи по изселническият въпрос, 9 април 1958. В доклада е направен подробен преглед на отношенията между двете държави по повод изселванията на българските турци от 1926 до 1958 г.

значителни промени, но кооперирането на българските турци все още не е приключило. През 1957 г. 43% от притежаваната от тях обработваема земя са в дребни стопанства извън ТКЗС, а в *чисто турските* населени места дялът достига 70%. Структурата съответства на социалния състав на малцинството, в което 32% са членове на ТКЗС и 42,4% са частни земеделски стопани.²⁰³ Това обяснява отношението от втората половина на 50-те години към евентуално изселване. *За разлика от по-предназливия подход през 1950 – 1951 г. то се разглежда като добре дошла възможност за окончателно решаване на въпроса със забавяното се коопериране в съответните райони. Няма колебание, че „освободената“ земя ще бъде включена в новите колективни и държавни структури. Очаква се (както през 1989 г.) „лошото отражение за народното стопанство“ да бъде неутрализирано чрез запълване от държавата на възникналите празнини: то би подпомогнало последното настъпление срещу частната собственост. Предвижда се „съобразно действащите закони в страната, веднага след изселването една част от земята да се усвои от малоземлените ТКЗС, а другата част – от ДЗС, като те се подсилват с малко техника и работна сила“.*²⁰⁴ Пресметнато е дори, че (при хипотеза за изселване на 2/3 от турците) 65% от земята ще бъдат „усвоени“ от ДЗС (останалата остава в ТКЗС и на частните стопани).

Грижливо са остойностени активите на турците. Земята и сградите им (85% жилищни и 15% нежилищни) са приблизително за 1170 млн. лв., а притежаваните селскостопански животни – за около 450 млн. лв. Числата обаче се приемат за завишени, тъй като е преценено, че значителна част от сградите „са амортизирани или на места, в които никой няма да ги закупи“.²⁰⁵ На тези имоти се гледа като на потенциална придобивка

²⁰³ ЦДА, ф. 1Б, оп. 6, а.е. 3372, л. 95, 96, 102, 103. Докладна записка относно материалното, финансовото и стопанското отражение за страната вследствие евентуалното изселване на турското население. Подготвена от комисия с отговорник Карло Луканов и членове Станко Тодоров, Георги Манов, Димитър Юруков и Пеню Докузов. 22 юли 1957. Строго поверително.

²⁰⁴ Пак там, л. 96.

²⁰⁵ Пак там, л. 97.

от частни собственици, но и като на безполезни активи, които поради липса на интерес в крайна сметка отново ще попаднат под контрола на държавата.

Към края на 50-те години основните линии на модела за разпореждане с недвижимото имущество изглеждат установени.²⁰⁶ Схемата отчасти следва възприетата през 1950 – 1951 г. практика получените суми да се депозират в БНБ или ДСК, като не се трансферират във валута, а може да се изразходват свободно само в България. Това е представено като премахване на всякакви пречки за ликвидиране на собствеността на изселниците при оставяне на възможност те „да вземат със себе си или да продават движимото имущество и да продадат недвижимото“. Въпросният механизъм кристализира в хода на вътрешните дискусии, предшествали спогодбата от 1968 г. и кодифицирани от нея.

Първият принцип е *препратка към решението, използвано при емигрирането на българските евреи след 1948 г.*, което през 1964 г. е представено като особено успешен еталон. За разлика от по-плахото му споменаване по повод предишното изселване в Турция позоваването на този прецедент вече е открито и систематично. Защото освен срещу звонково плащане във валута на глава *пукането* на това малцинство е изтъргувано със световни еврейски организации и срещу забрана за пренасяне в Израел на приходите от ликвидиране (или отдаване под наем) на имотите му в България. Тогава на евреите е дадено право пряко (при посещение в България) или чрез пълномощници да изразходват получените суми единствено в страната. За тази схема през 1964 г. се говори като за положителен пример и Иван Башев предлага тя да бъде приложена спрямо българските турци. При обсъждането на неговия доклад в Политбюро в подкрепа на „еврейския модел“ се произнасят министърът на финансите Димитър Попов и други участници. Попов заявява, че „въпросът трябва да се постави така, както бе поставен за евреите. Една част от имуществото те са вземали, а друга имат блокирана

²⁰⁶ ЦДА, ф. 1Б, оп. б, а.е. 3372, л. 98, 104. Докладна записка относно материалното, финансовото и стопанското отражение за страната вследствие евентуалното изселване на турското население. Подготвена от комисия с отговорник Карло Луканов и членове Станко Тодоров, Георги Манов, Димитър Юруков и Пеню Докузов. 22 юли 1957. Строго поверително.

в нашата банка и когато дойдат, разполагат с нея²⁰⁷. На същото становище са Димо Дичев (който предлага и известно вътрешно ограничение – „в продължение на 10 – 15 г. да могат да си теглят парите“), Стоян Сюлемезов и Начо Папазов. Никой не се произнася против.

Блокираните сметки връщат към антиеврейските закони от 1941 – 1944 г. (за които през 1964 г. никой не обелва дума), когато в тях (счетоводното понятие е идентично) постъпват *всички* приходи на евреите от текуща дейност или от ликвидиране на капиталови активи. Има, разбира се, и съществените разлики. През войната техните капитали са *принудително* побългарени (продадени на български собственици), а използването на сумите по блокираните сметки е строго контролирано и само в рамките на определени лимити. За евреите от „новите земи“ те остават напълно формален финансов авоар, доколкото депортирането им е равнозначно на смъртна присъда. Предлаганото решение по отношение на турците е всъщност хибридно: парите са недостъпни за тях, що се отнася до възможността да бъдат изнесени в Турция, но (за разлика от 40-те години) са свободно използвани в страната.

Вторият обсъждан през 1964 г. принцип е, че *държавата поема пълнен контрол върху имотите*. Идеята е те да бъдат стопанисвани от нея (става въпрос основно за жилищата) или земите на турците да бъдат изкупени от държавата, естествено, на безценица. За Димо Дичев „няма друг, който да ги купи. Кооперативните стопанства ще заплатят една минимална цена... Къщите са като нивите. Няма кой да купи къщи“²⁰⁸. В съпътстващия анализ се твърди, че цените на полските имоти са значително по-ниски, отколкото при вълната от началото на 50-те години, и придобиването им би излязло по-евтино на държавата или кооперациите. Намаление на депозирани в банките суми се очаква поради изразходване („както през 1950 г.“) на част от полученото от имотите за покъщнина и обзавеждане.²⁰⁹

Накрая, *бъдещото изселване да бъде поставено* (за разлика от 1989 г.)

²⁰⁷ ЦДА, ф. 1Б, оп. 6, а.е. 5657, л. 4, 10, 15, 20. Обсъждане на въпроса за изселване на турското население от България, 29 октомври 1964.

²⁰⁸ Пак там, л. 9.

²⁰⁹ ЦДА, ф. 1Б, оп. 6, а.е. 5657, л. 35, 36. Доклад на Иван Башев до Политбюро относно последиците от изселването на турците, 15 октомври 1964.

в съществуващите международноправни рамки, като взаимните финансови претенции се нетират. Това е моделът, използван при размяната на население с Гърция през 20-те години. Приема се, че неликвидираната собственост на заминалите се заплаща от държавата, която са напуснали, а парите от ликвидираното недвижимо имущество следва да се трансферират съгласно отделно споразумение.

Подходът включва потенциалните нови задължения, свързани с изселниците в сложната историческа плетеница от взаимни претенции между България и Турция. В анализа на българските експерти се предлага „на финансовите претенции на Турция... да противопоставим следните [наши] – изоставени имоти на изселените насилствено българи от Мала Азия през 1914 г.; некомпенсирани двувластни имоти на българското гранично население; недвижими български държавни имоти от новите земи, на които са настанени турци, дошли от Турция след Балканската война: общо 582 млн. лв. (курс на лв. от 1934 г.), или 10 155 082 щ. дол. + имоти на Българската екзархия за 8 300 00 щ. дол. Или общо 18 455 082 щ. дол. + неуточнена сума на имотите на българи от Турция след Конвенцията от 1925 г.“. Крайното салдо в полза на България според тези изчисления би било (по „предварителни и ориентировъчни“ оценки) 7 500 000 щ. дол. С хипотези относно неуточнените суми, с намаляване на турските претенции поради по-ниските текущи цени на имотите у нас и с увеличаване на българските поради по-високите в Истанбул положителното салдо е доведено до над 10 000 000 щ. дол.²¹⁰ Всички задължения, които биха възникнали при едно ново изселване, се наслагват към тези числа. Грубата сметка е, че ако недвижимото имущество на средно селско домакинство (с 40 дка обработваема земя, къща и др.) се равнява на около 1400 лв., то при 50 000 емигрирали домакинства стойността на недвижимите имоти, които те биха оставили, е около 70 млн. лв., или 35 млн. щ. дол.²¹¹ Предвиждат се два възможни начина за уреждането на вземанията от продажбите на имотите: „сумата от ликвидиране се оставя на разположение на изселниците в наши банки (както това стана с ликвидирането на имотите на изселилите се в Израел евреи), кое-

²¹⁰ Пак там, л. 35.

²¹¹ Пак там, л. 36.

то е най-изгодно за нас; след приспадане на нашите вземания от сумата, получена в резултат на ликвидацията на имотите, да се постигне споразумение за изплащането на една приемлива глобална сума, платима от 1970 г. в равни вноски за 10 – 15 г. чрез стоки на нашата промишленост, от износа на които сме заинтересовани²¹². Втората опция е съществена промяна в позицията, доколкото с нея България за първи път е готова да признае дълг в конвертируема валута, свързан с недвижимото имущество на заминаващите турци.

Вярно е, че самият финансов министър дава да се разбере, че сметките за претенциите са български изчисления, които съвсем не е задължително да бъдат приети от турската страна. Но пробив е направен и две години по-късно разговорите се водят върху тази основа. Турция настоява за договаряне на неуредените след изселването от 1950 – 1951 г. финансови въпроси, а България предявява своите исторически контрапретенции. И. Башев представя това като победа, тъй като „за първи път турската страна бе принудена да признае писмено правото ни да предявим нашите финансови и имуществени претенции и на принципа на прихващането, да се установи салдото в полза на едната или другата страна, както и да се определи начинът на неговото прихващане... Успяхме да отклоним разглеждането на висящите и спорни въпроси да става въз основа на споразумението от 1925 г.“. Започват експертни преговори за техническите параметри на споразумението и се съставя комисия за „разглеждане взаимните претенции съгласно принципа на компенсацията и с определяне начина на уреждане на салдото“²¹³.

Турция не харесва варианта за дългосрочно изплащане чрез български износ, а предпочита друга техника, при която погашението да става през българо-турския клиринг, докато е в сила спогодбата. Реакцията на София тук е крайно отрицателна от опасения за създаване на прецедент и поради съзрялата възможност за заобикаляне на забраната за износ на валута от частни лица. Страхът е подобно споразумение да не породява сходни искания за прехвърляне на суми от имотите на предишни изселници, най-вече турците от първата

²¹² Пак там, л. 37.

²¹³ ЦДА, ф. 1Б, оп. 6, а.е. 6409, л. 14, 11. Докладна записка от И. Башев до Политбюро за разговорите му с турския външен министър, 1 септември 1966.

вълна и емигриралите за Израел български евреи. Би се дала възможност „за ползване и от други държави за трансфер на средства от изселници бивши български граждани-евреи и други, които също имат и други имуществва в страната. Ние не можем да установим дали тези суми, които ще се наберат, са... на изселници или на други лица, които може да се опитват да приемат суми от местни лица и да ги представят за свои и чрез този трансфер да образуват авоари в чужбина на наши местни лица, които след това да ги използват... Има много други български граждани, които се изселват от страната... но не им се разрешава да превеждат в чужбина средствата си, добити от ликвидация на имуществата им. Ако ние се съгласим, това ще означава, че ние спрямо другите страни провеждаме дискриминация, което не бива да се допуска...“²¹⁴. Българското становище остава, че използването на парите от ликвидираното имущество може да стане „само по пътя на закупуваните стоки от пазарния фонд за населението по вътрешни цени на дребно и износ в Турция при обмитяване на общо основание“²¹⁵, без ограничение във времето за изразходване на сумите от тези сметки. Интуитивно се следва „кейнсианска“ политика за помпане на потреблението.

В подписания на 22 март 1968 г. документ връзката с вълната от 50-те е посочена в самото заглавие, което създава приемственост не само между човешките потоци (включени са единствено близките на заминалите тогава), но по косвен път – и между имуществата. Единственият пункт, касаещ недвижимостите (чл. 11), постановява, че „изселниците ще могат свободно да ликвидират преди изселването недвижимите си имоти съгласно действащото българско законодателство към датата на влизането в сила на настоящата Спогодба“²¹⁶ и че българските компетентни власти ще окажат съдействие при осъществяването на тази ликвидация.

²¹⁴ ЦДА, ф. 1478, оп. 21, а.е. 232, л. 9, 10. Записка от Валутното управление на Министерството на финансите за нашето становище по въпроса за трансфер на суми в лева от ликвидирани изселнически имоти, 27 февруари 1970.

²¹⁵ Пак там, л. 9.

²¹⁶ ЦДА, ф. 117, оп. 32, а.е. 183. Спогодба между НРБ и Република Турция за изселване в Република Турция на български граждани от турски произход, чиито близки роднини са се изселили в Турция до 1952 г. Спогодбата е обнародвана с пълния текст в *Държавен вестник*, бр. 82, 1968 г.

От една страна, това означава, че идеята проблемът да бъде обвързан с по-общите финансови претенции и контрапретенции на двете държави, е била изоставена. (В крайна сметка Турция пък се отказва от евентуален трансфер по клиринга.) От друга, България е приела принципното поставяне на въпроса, оставяйки си обаче достатъчно поле за маневриране. Формулировката за законодателството *към момента* на влизане в сила на Спогодбата позволява до началото на действието ѝ да бъдат въведени желаните ограничителни условия. Уточнението присъства само в този член, като по други точки е приета препратка към законодателството *по време на изселването*. С отношение към имуществените въпроси е и писменото съгласие на И. Башев, дадено по повод национализираните през годините имоти на български турци. Стагутът на тази собственост на изселващите се „ще бъде решен според законодателството на НРБ и в това отношение спрямо [тях] няма да се постъпи различно от другите български граждани. Когато в бъдеще проблемът за национализираните имущества бъде решен, двете страни ще се съберат, за да обсъдят произтичащите от национализацията финансови въпроси“.

Важната уточняваща корекция в българското законодателство преди влизането на спогодбата в сила е промяната от април 1969 г. на Наредбата за управление имуществовата на чуждестранни лица в страната.²¹⁷ Тя визира имотите на български (и чужди) граждани, изселили се от страната (т.е. контингентът на бъдещите емигранти по спогодбата), и на чужденци, които не живеят в България²¹⁸. На пръв поглед изменението въвежда по-либерален режим, доколкото отменя действащото ПМС 311/22 май 1953 г., по което управлението на въпросните имоти е възложено на изпълнителните комитети на народните съвети: с него *след първото масово изселване държавата си е развързала ръцете да овладее „свободните“ недвижимости*. В новата наредба народните съвети престават да се занимават с управление на имотите на тази категория граждани, като то се прехвърля на посочени от собстве-

²¹⁷ ЦДА, ф. 136, оп. 48, а.е. 14, л. 9 – 10. Справка относно Наредбата за управление имуществовата на чуждестранни лица в страната, март 1969; Пак там, л. 2. ПМС 13 / 4 април 1969 за одобряване Наредба за управление на имуществовата на чуждестранни лица в страната.

²¹⁸ С изключение на управляваните по пълномощно от съпругата на собственика или негов близък роднина.

ниците пълномощници. Същевременно обаче, ако в 18-месечен срок това не се случи, „изпълнителните комитети на народните съвети, които през това време управляват чуждестранните имоти, започват да ги владеят“. Отделно от това по действащото законодателство след 10 години изтича срок, даващ право на държавата да придобие по давност *собствеността* върху тях. Така *местните власти продължават да разполагат с лост за присвояване на недвижимото имущество на заминалите. Той ще им е особено полезен и при хаотичното изселване от лятото на 1989 г., когато уреждането на административните формалности отива на съвсем заден план.*

Практиката по спогодбата повдига много въпроси, редица от които отново са свързани с трансфера на сумите от продаденото имущество на изселниците. Споровете са канализирани в двустранната българо-турска комисия. При цялото напрежение и латентни/открити конфликти протоколите от нейните заседания и приложените към тях документи са пример за това какво е можело да се случи (но не се случва) при наличието на диалог в началото на 50-те и в края на 80-те години.

В хода на изпълнението на споразумението Турция предлага нова схема чрез създаването на левов фонд от постъпленията по ликвидирано имущество. Принципът е изселниците да ползват еквивалентни суми в лири в Турция, „като финансовите въпроси се уредят в рамките на стокообмена между двете страни или този фонд да служи за покриване на нуждите и разходите на турското посолство в София, а турската държава да изплати на изселниците припадащата им се част“.²¹⁹ Българското становище е отново отрицателно поради същите опасения за създаване на прецедент и износ на валута. Приведените аргументи впрочем предугаждат едно рационално поведение. Очаква се по-специално, че при наличието на подобен фонд „изселниците ще се въздържат да изразходват средствата си за покупки в страната и по такъв начин ще се набере голяма сума в левовата сметка на турското посолство“. Създава се също така основание и други държави да поискат да ползват левове от подобен произход за посрещане нуждите на своите посолства. Най-вече се предполага, че във въпросния фонд ще „бъдат внасяни различни суми на изселниците в различно време... което

²¹⁹ ЦДА, ф. 1478, оп. 21, а.е. 232, л. 21. Паметна бележка за среща на Раденко Григоров с турския посланик в София на 2 февруари 1970, 3 февруари 1970.

трудно може да се контролира и ще създаде възможност за образуване на авоари на местни лица в чужбина²²⁰.

Въпросът продължава да се повдига с по-малка или по-голяма острота при всяка следваща сесия на комисията. През март 1970 г. става ясно, че думата е за умозрителен проблем. *Никой в България не е внесъл в ДСК пари от ликвидирано недвижимо имущество*²²¹, ала фактът не предизвиква особена тревога у турската страна, доколкото за нея дългият срок на спогодбата е приет тъкмо за да се избегнат прибързани продажби. Заминаващите турци се боят да оставят парите си в напълно контролираната от властта банкова система, властите прилагат изготвената по мярка наредба за управление на имуществото на чужденци. Че тя е приета именно с оглед предстоящото изселване, е съвсем прозрачно в изложението на българския представител в комисията през лятото на 1971 г. Без статистически данни в подкрепа той твърди, че само минимална част от заминаващите не успяват да продадат къщите и недвижимите си имоти или разполагат с твърде кратко време за това. Надълго обяснява и принципите на наредбата, но същевременно признава, че до 30 май 1971 г. (почти 1,5 г. след заминаването на първите групи) само 30 души са упълномощили лица за управление на имотите си²²², което отваря перспектива за безпроблемно насочване на лични активи към държавата. От своя страна турските представители не само се позовават на оплаквания от безгрижие на местните власти и от това, че доходите от имотите (на изселници отпреди и след 1969 г.) не се получават от пълномощниците, но продължават настойчиво и недоумяващо да искат разяснения от кой момент нататък това имущество се обсебва от народните съвети.²²³

²²⁰ ЦДА, ф. 1478, оп. 21, а.е. 232, л. 10. Записка от Валутното управление на Министерството на финансите за нашето становище по въпроса за трансфер на суми в лева от ликвидирани изселнически имоти, 27 февруари 1970.

²²¹ ЦДА, ф. 1478, оп. 21, а.е. 234, л. 5. Протокол от разговорите между делегациите на НРБ и Република Турция по приложението на спогодбата по изселването, Анкара, 25 март 1970. Изказване на турския представител.

²²² ЦДА, ф. 1478, оп. 21, а.е. 235, л. 60. Протокол от проведеното заседание на Смесената българо-турска комисия по изселването, състояло се в София от 2 до 12 юни 1971. Изказване на българския представител Н. Ангелов, заместник-министър на вътрешните работи.

²²³ Пак там, л. 75, 85. Изказване на турския представител.

Подготовката и сключването на спогодбата са съпроводени от значителна за стандартите на режима публичност. През 1966 г. е публикувано комюнике за разговорите, самото споразумение е обнародвана в „Държавен вестник“, води се разяснителна работа на събрания и в печата. Очертаващото се заминаване обаче не премахва недоверието, а по-скоро насърчава намеренията за разпореждане с недвижимото имущество. Още при първите индикации симптомите за раздвижване се усилват и отново на преден план излиза спирането на частните строежи. По-необичайно е, че се предявяват и искания за реституция в случай на заминаване. Туркини от село Люляково „заявили, че ще се изселят, ако разносните поеме ТКЗС и правителството, „поради това, че ние си дадохме земята в ТКЗС“. Претенции за изплащане на инвентара и земята на турците, които ще се изселват, са предявили... от Стожер, Хитово, Карапелит и др.²²⁴. Напълно резонният иск за възстановяване на дялов капитал, разбира се, не получава развитие.

След подписването на спогодбата призивите стават още по-открити, дори дръзки. 153 семейства (общо 811 души) използват случая, че землището на тяхното село Дебелец ще бъде потопено от изграждащият се язовир „Цонево“, за да се обърнат към Т. Живков и да приложат списък на желаещите да заминат в Турция. „Нашите сънародници-турци са много доволни от вашето посещение в република Турция и са насърчени относно изселването си... Освен това държим да заявим, че желаем да бъдем включени в първия контингент на изселници, понеже времето е кратко. Не се съмняваме, че Вие с Вашето държавническо прозрение ще разберете най-правилно нашето желание за изселване.“²²⁵ Приложеният списък дава представа за стойността на имотите, посочена до стотинка. Диапазонът на оценките не е голям, като минималната е 1693,42 лв., а най-високата – за 8309,03 лв.²²⁶

Приприяността е типична за всяко масово изселване, дори когато то става по относително добре уточнени правила. Година след началото на из-

²²⁴ ЦДА, ф. 1Б, оп. 53, а.е. 1, л. 8. Информация от окръжния комитет на БКП в Толбухин (Добрич) за извършената разяснителна работа по въпроса за изселването на турското население от НРБ и настроението на турците в Толбухински окръг, 8 септември 1966.

²²⁵ ЦДА, ф. 1Б, оп. 53, а.е. 1, л. 15. Молба от трима български турци до Т. Живков за изселване на жители от с. Цонево.

²²⁶ За мащаб – средната годишна заплата в промишлеността през 1967 г. е 1276 лв.

пълнение на спогодбата се проявява познатият от 50-те и от 1989 г. стремеж за преждевременно ликвидиране на имущество, което притеснява властите. „Поради известен стремеж за по-бързо изселване една част от изселниците побързаха да ликвидират цялото си имущество... Такова едно явление е опасно и може да създаде трудности в бъдещата работа... [Окръжните комисии по изселването] следва да разясняват... [на хората] да не ликвидират имуществото си, преди да са уведомени за датата на изселването.“²²⁷ За да не бъдат окуражавани прибързаните разпродажби, е решено („по принцип“) да не се удовлетворяват молбите на турци, продали имуществото си и искащи на това основание ускоряване на заминаването си.

Независимо от разписаните договорености притесненията за имотите съпровождат спогодбата от 1968 г. от началото до края на действието ѝ. Подозрението от двете страни на границата, че българските турци са прогонени, за да им вземат домовете, е дълбоко загнездена, почти рефлекторна. Тази представа няма нужда от доказателства; да се доказва, трябва само обратното. Подобни нагласи дразнят властта, която смята, че споразумението е пределно отстъпчиво. Във всеки момент когато намира, че е премината червена линия, тя заплашва и е готова да прибегне до репресивния арсенал – лишаване от гражданство, конфискации... А междувременно използва икономическия натиск и наличния юридически инструментариум за обсебване на възможно най-голям дял от свръхпредлагането. През първите две вълни проблемът с недвижимите имоти така и остава нерешен. До самото изтичане на срока на спогодбата от 1968 г. стоят въпросителни или тлее очакването, че той предстои да бъде (до)решаван с нови и нови изселнически споразумения.

През 1989 г. ситуацията в това отношение рязко се променя. Политическата буря помита всичко и икономическите съображения отиват на заден план, за да се пристъпи към грубото, директно и опосредствано, отнемане на собственост...

²²⁷ АМВР, ф. 1, оп. 10, а.е. 1534, л. 6 – 7. Информация от Н. Ангелов [зам. Министър на вътрешните работи и председател на централната Комисията по изселването] до министър на вътрешните работи Ангел Солаков относно изселването на български граждани от турски произход в Турция през 1970 г., 25 юли 1971. Строго секретно.

III.2.2.

1989 г.: Домовете

■ В годините на първата вълна плановата система настъпва в индустрията и градовете, но до тях – в районите на турската общност – все още съществуват периметри на атаквистични, автентично пазарни отношения. През 1989 г. икономиката е на хартия тотално обхваната от плана, докато на практика неуправляема и стихийна пазарност мигновено запълва множащите се разломи в него. Ако през 1968 – 1978 г. (донякъде и преди това) България посвоему се съобразява и лавира между съществуващи (или новоприети с нейно съгласие) международноправни рамки, то през 1989 г. (всъщност от 1985 г.) партийната върхушка действа по принципите на сатрапническия произвол.

Тези различия се отразяват съществено върху начина, по който е третирано имуществото на заминаващите турци. В годините на късния комунизъм режимът разполага с необходимото, за да се разпорежда с имотите. Както показва ретроспекцията, ключови лостове са апробирани именно при предходните преселения. А там, където такива липсват, те са намерени по спешност с оправданието за създалото се извънредно положение и в съзвучие с параноичната обществена атмосфера от лятото и ранната есен на 1989 г.

Въпросът за имотите се поставя още в началото на „Възродителния процес“, когато са приети първите мерки по принудително *вътрешно* разселване на турското малцинство (вж. II.1.4). При подготовката през юли 1985 г. на указа „за вътрешно преселване на отделни лица и семейства“ обезщетяването и предоставянето на жилища и други имоти са решени чрез действащите закони за териториалното и селищно устройство и за собствеността на гражданите.²²⁸ С по-голяма острота проблемът възниква през следващата година във връзка с ПМС 5/28 февруари 1986 г. Уредбата вече върви към правилата от 1989 г., а отегчението от това, че се налага съобразяване с някакви си права, става все по-силно. През 1986 г. прагът

²²⁸ ЦДА, ф. 136, оп. 84, а.е. 921, л. 8. Решение 131 на Бюрото на Министерския съвет за одобряване на проектоуказ за вътрешно преселване на отделни лица и семейства, 12 юли 1985 г. Поверително, в 2 екземпляра.

на толерантност преди задействане на механизмите за *изземване* е все още 5 – 10 г., докато три години по-късно ще може да се пипа незабавно, още със заминаването. *И в двата случая обаче принципът е жилището да бъде придобивано (срещу някакво заплащане) от народните съвети.*

На съвещанието по проекта за ПМС 5/1986 един от участниците чистосърдечно споделя, че „имаме свободен жилищен фонд в селата, и то доста голям. Можем да приемем всички 20 000 човека [които са записани за преселване] в нашия окръг, но срещаме трудност в изземването на жилищния фонд. Работят в София по-голямата част, няма ги по 10 – 20 г. и като дойде да им вземем къщите, те казват „трябват ни“. Може би нещо по-категорично трябва да запишем“²²⁹. По-нататък в дискусията му приглася Григор Стоичков, който заявява, че „трябва да се измисли нещо по този въпрос... Ние можем или в постановлението, или в протокола да го запишем. Ние може би с вас да се уточним при какви условия да му *вземем* (курсивът е мой, Р. А.) къщата – не живял 5 г. или 10 г. и т.н. и да се взема, ще му се плати, разбира се. Нещо от този род трябва да запишем. *Да има право съветът да я взема* (курсивът е мой, Р. А.)... Ние трябва да уточним така – има ли жителство на друго място – има; има ли жилище – има; 5 г. не е ли живял тук – не е живял – да се взема. Трябва да ги уточним тези условия и да ги запишем“²³⁰. Намира се местен функционер (от нарочения за *приемащ* работна сила Михайловградски/Монтана окръг), който признава, че трябва да се спазва някаква правова привидност, но само за да се изнасили законът: „за квартирите... юридически не може да се запише да се отнеме имотът на хора, но да ни се разреши принудително настаняване в къщите, които са свободни. Ние като настаним един път тези хора, собственикът ще бъде принуден да продаде“²³¹.

Остава само волята да бъде облечена в подходяща форма, което за нито един от изказвалите се не изглежда принципна трудност. Обмислилият ситуацията шуменски представител провижда онова, което ще стане през 1989

²²⁹ ЦДА, ф. 136, оп. 84, а.е. 945, л. 127. Стенограма от [подготвителното] съвещание, проведено под ръководството на Г. Стоичков за обсъждане на проекти за постановление и програма за разместване на трудовите ресурси, 23 януари 1986.

²³⁰ Пак там, л. 138.

²³¹ Пак там, л. 139.

г.: „Нашите юристи ни съветват да предложим жилищните имоти на граждани, които преминават на работа в други окръзи, по тяхна молба да се изкупуват от общинските народни съвети по реда на чл. 26 от закона“.²³² Оплаквания, че законови пречки все още връзват ръцете, обаче продължават и след приемането на постановлението. В инструкция до председателите на окръжните народни съвети от юли 1986 г. министър-председателят Г. Атанасов пише, че „трудности поражда и законът за собствеността на гражданите, който не позволява да се използва без съгласието на собствениците от години необитаван жилищен фонд, така необходим при планираното заселване“²³³. Съобразяването с „формалностите“ е трън в очите за окръзи, принудени да търсят начин за настаняване на преселените. Така, през 1987 г. от Ловеч недоволстват, че „в селата имаме необитаеми къщи. В с. Дерманци имаме 93. Но Законът за собствеността на гражданите и последния път не се изпълни [вероятно – промени], за да може да сложим ръка на тези имоти. Къщите стоят затворени. Моля въпросът да се внесе в Министерския съвет и да се сложи ред по отношение на собствеността на тези къщи, за да можем да ги даваме на хората (курсивът е мой, Р. А.)“²³⁴.

На правото на частна/лична собственост при комунизма винаги се е гледано като на отживелица, която може по целесъобразност да бъде видоизменяна, усуквана или отстранявана. Ако тук грижата е за спънките, поставяни пред замисленото *вътрешно* преселване на население, то през 1989 г. ще се чува същото относно *външното* изселване. Далече преди кулминацията на „Възродителния процес“ в употреба вече са влезли репликите и призивите от лятото на 1989 г. Партийният и държавният апарат е проговорил без никакво смущение за *изземване* (срещу очевидно символично заплащане), за това *как да му вземем къщата; за принудително настаняване; право [на народния съвет]*

²³² Пак там, л. 143.

²³³ ЦДА, ф. 136, оп. 84, а.е. 947, л. 4. Проект за писмо на председателя на Министерския съвет Г. Атанасов до председателите на изпълнителните комитети на окръжните народни съвети, 17 юли 1986.

²³⁴ ЦДА, ф. 136, оп. 84, а.е. 945, л. 22. Среща при Г. Караманев с председателите на изпълнителните комитети на окръжните народни съвети по изпълнението на ПМС 15/1986, 27 януари 1987. Възможно *икономическо* решение някои виждат в насочването за преселване главно на хора, които нямат жилище, и то към махалите. От друга страна, изселващи се от махалите няма на кого да продават своите непривлекателни имоти.

да взема [дома]; за слагане ръка на имотите; за слагане на ред по отношение на собствеността...

Въпреки известни колебания в самото начало главните линии в отношението към „турските имоти“ се проявяват бързо. Обсъжданото в партийното ръководство през първите дни на юни намира израз в правителствени решения, взети в течение на месеца, и в допълнителното им уточняване и калибриране през юли. Ако през този период основното внимание е към това как да се овладее имуществото, то от август нахлуват огледалните грижи около завареното от завръщащите се. През есента, до отстраняването на Т. Живков, властта търси силови решения на тази задача, които всъщност само усложняват и изострят още повече ситуацията. Появила се е общност от материално ощетени и морално онеправдани български граждани, останали без жилище, на които противостои групата на възползвалите се от обстоятелствата. Острият контрапункт между двете ражда конфликт и повдига напрежението в общество, което и без това е болезнено чувствително към ширещите се привилегии и злоупотреба с власт.

В течение на годините социалистическата правна система предоставя на държавата монополна позиция в сделките с активи и фактически заличава фигурите на свободния купувач и продавач на недвижими имоти. Части от системата възникват именно по повод изселванията на турското малцинство. Така още преди 1989 г. разпоредбите са като цяло готови да посрещнат събитията по удобен за властта начин.²³⁵

Философията е заминалите да бъдат третирани като *чуждестранни лица*.²³⁶ Изобретателността е голяма, доколкото статутът не произтича от

²³⁵ ЦДА, ф. 375, оп. 34, а.е. 329, л. 5 – 10. Извадки от нормативни актове, уреждащи изкупуването, стопанисването и продажбата на недвижимите имоти, собственост на граждани, изявили желание да ги продават. Тези извадки са систематизирани от Комисията за държавен и народен контрол в края на септември 1989 г. по повод проблемите, възникнали с продадените имоти на завръщащите се в България турци.

²³⁶ В крайната си форма принципът за лишаване от поданство със съответно отнемане на имоти е прокаран при депортирането на евреите от българските власти през 1943 г. (Той е приложен на практика само в „новите земи“.) Според приетите тогава решения депортираният губи поданството си при пресичане на границата на страната.

Закона за българското гражданство, а от този за сделките с валутни ценности и валутния контрол. По него към *чуждестранните* се приравняват три категории: физически и юридически лица с постоянно местопребиваване или седалище в чужбина без оглед на гражданството им; лица, излезли от страната преди повече от 6 месеца, но незавърнали се; заминалите с намерение да се изселят в чужбина. В края на юни работна група от правната служба на Министерския съвет, Министерството на правосъдието, МВР и Министерството на външните работи преглежда основните нормативни актове, регулиращи имуществените и други права на българските граждани, придобили статут на чуждестранни лица.²³⁷ Направено е заключението, че изселващите се турци следва да се разглеждат като лица с двойно гражданство. Макар тази категория формално да запазва правата си на собственост върху недвижимите и движимите имоти, съгласно валутния закон имуществата ѝ се поставят под особен режим. Сделките и прехвърлянето на собствеността се извършват само с разрешение на МИП (Министерството на финансите); управлението на имотите им се осъществява по споменатата Наредба за управление на имуществата на чуждестранни лица в НРБ от посочени пълномощници, контролирани от МИП; при липса на такива до 3 месеца изпълнителните комитети на народните съвети влизат във владение, като след 10 г. придобиват имота по давност. Според Закона за наемните отношения в жилищата и вилите на тези граждани може да бъдат настанявани наематели по административен ред (освен ако там са настанени съпрузи или роднини по права линия), а наемите са нормирани като за държавни жилища и се внасят в ДСК по сметка „Местни лева“ на „чуждестранните лица“. От нея те или пълномощниците им имат право да теглят ограничени по размер суми за строго определени нужди, като само МИП разрешава изтеглянето на по-значими средства. Асоциацията с блокираните „еврейски“ сметки от 1941 – 1944 г. е станала още по-натрапчива.

Общата рамка е зададена от Закона за собствеността на гражданите,

²³⁷ ЦДА, ф. 1Б, оп. 63, а.е. 128, л. 3 – 4. Информация от Георги Танев до Тодор Живков за някои имуществени и други въпроси във връзка със заминаващи български граждани в чужбина, 26 юни 1989. За служебно ползване.

отреждащ централното място на общинските народни съвети.²³⁸ Именно чрез тях се извършват продажбите на недвижими имоти и вещни права върху тях; те определят цената; съветите обявяват продажбата; отново те (областните) дават съгласието си държавни учреждения и стопански, кооперативни или обществени организации да купуват (със съгласието на министъра на финансите) недвижими имоти от граждани; управляват държавния жилищен фонд.

Комунистическата държава е изпипала (или поне така смята) правните си норми и от гледна точка на възможни имуществени претенции от чужбина. Както стана дума, страховете Турция или установили се там български турци да отправят искове към България по повод оставената собственост, съпътстват и трите изселнически вълни. В контекста на тази отлято на 1989 г. обаче са паднали някогашните международноправни рамки, които дават основание за подобни действия (Анкарският договор от 1925 г., Спогодбата от 1968 г.), и при отсъствието на заместители тълкуванията на българските власти имат по-скоро доморасла, самоуспокояваща цел без външно признание. Те най-вече бягат от всякакъв намек за легитимиране на изселническия статут на заминаващите турци, доколкото освен имуществени последици той би означавал признаване на малцинство. Това е и линия за противодействие срещу настроенята в турската общност, сред която се разпространяват съвети опитващите да вземат нотариалните актове за имотите си, да не разпродават недвижимото имущество, „тъй като по-късно турското правителство щяло да прояви претенции за неговата валутна компенсация“²³⁹.

Основният казуистичен аргумент е, че претенции отвън са неоснователни, тъй като изселените се „запазват правото си на собственост и могат да се разпореждат в страната по установения ред с намиращите се в България техни движими и недвижими имоти“. Това са, според интерпретацията, отношения

²³⁸ ЦДА, ф. 375, оп. 34, а.е. 329, л. 5 – 6. Извадки от нормативни актове, уреждащи изкупуването, стопанисването и продажбата на недвижимите имоти, собственост на граждани, изявили желание да ги продават.

²³⁹ АМВР, ф. 1, оп. 12, а.е. 943, л. 98. Информация относно обстановката в страната, 3 август 1989.

от гражданскоправен характер, при които българската държава не е страна.²⁴⁰ Действащият ред обаче съществено ограничава възможността за разпореждане, доколкото те не могат да ги продават на купувач по техен избор, нито да изнасят получените суми. В детайлизираната защита на правната рамка се отличава Васил Гоцев (бъдещ министър на правосъдието в правителството на Иван Костов), който развива подробно горните аргументи, наблягайки на познатите валутни рестрикции: законите налагат пълен контрол върху износа на капитали и изключват всякакъв валутен трансфер; всички вземания са осъществявани в лева без право на обръщането им във валута и изнасяне в чужбина.²⁴¹ Той предлага и находчиво тълкуване за полските имоти, които „поради това, че съществуващите АПК са държавни организации и те владеят имотите в течение на повече от 10 г., може да се поддържа тезата, че държавата ги е придобила по давност“. По тази угодническа логика фактически всички български селяни, и в частност турците, са приравнени към „чуждестранни лица“...

На фона на подобна нормативна конструкция реакцията на партийното ръководство е завършено мародерска. Тя е в две опорни точки: появила се е *свободна* недвижимост, която трябва обезателно да бъде придобита, усвоена, стопанисвана, управлявана и използвана като своя за текущи или дългосрочни цели на партията; възникнала е възможност за рекетиране на притиснатото към стената малцинство, която следва да не се изпускат. А колкото повече се слиза надолу по йерархията, толкова по-конкретни стават потенциалните материални изгоди. Във всичко това няма принципна разлика със случилото се в началото на 20. в. с гърците в България или с българските (а още повече с македонските и гръцките) евреи по време на войната. Различието е в законодателния контекст и в силата на властта. При първите два епизода правото на частна собственост не е отменено, като в казуса с гърците налага да бъде приета международно договорена схема. В този с евреите чисто

²⁴⁰ ЦДА, ф. 375, оп. 34, а.е. 329, л. 3. Извадки от нормативни актове, уреждащи изкупуването, стопанисването и продажбата на недвижимите имоти, собственост на граждани, изявили желание да ги продават. Пак там, л. 3.

²⁴¹ ЦДА, ф. 1Б, оп. 63, а.е. 128, л. 21, 22. Справка от Васил Гоцев по някои въпроси във връзка с възможни имуществени претенции на българските граждани, заминали за Турция, 13 юли 1989.

експроприаторските мерки са надлежно облечени в привидностите на една своевременно скроена по мярка правна уредба. През 1989 г. управляващите не страдат от подобни скрупули, свободата им на действие изглежда неограничена, а разбирането им за собственост е изначално редуцирано, ампутирано и подчинено на политико-идеологическата целесъобразност.

След изявлението на Т. Живков от 29 май за момент изглежда, че връзката с недвижимостите може да преосмисли или забави решения за изселване. Службите докладват, че „немалка част от лицата с възстановени имена свързва отношението си към изселване от страната с това как ще бъдат решени имуществените въпроси. Изразява се мнение, че ще напуснат България след сключване на изселническа спогодба“²⁴². Процесите обаче много бързо се отприщват и баластът на собствеността поддава. Още на 6 юни заседание на Политбюро обсъжда обстановката, като съдбата на имотите веднага застава в центъра на вниманието без друга мисъл освен за това как те да бъдат *взети*.

При цялата сервилност и чинопоклонничество в общуването дискусиата е оживена, с две ясно изразени линии. От една страна е позицията на Т. Живков за пълен държавен контрол върху „освобождаваното“ имущество, а от другата са подметнати реплики (основно на Пенчо Кубадински) в полза на допускане на частни сделки с имотите. Живков веднага улавя възможността жилищата да бъдат използвани за натиск. „Най-важното е да ги накараме да се върнат да работят. Ако не се върнат да работят, трябва да се вземат мерки. Ще му се каже, че ще отиде да живее в друг район, а в неговата къща ще се настани друг, за да работи.“²⁴³ А от допълнение на Григор Стоичков се разбира, че апетитът за жилищата се е проявил мигновено. „Другарите от Разград са поставили

²⁴² АМВР, ф. 1, оп. 12, а.е. 940, л. 94. Информация относно отзиви и коментари в нашата страна след изявлението на др. Тодор Живков, 31 май 1989 г. Само няколко дни по-късно (на 6 юни) обаче вече докладва за засилени продажби на вилно имущество.

²⁴³ ЦДА, ф. 1Б, оп. 68, а.е. 3670, л. 21. Протокол от заседанието на Политбюро на 6 юни 1989. Текстът на протокола е достъпен в: **Леви**, Самуел. Истината за „Възродителния процес“. Документи от архива на Политбюро на ЦК на БКП. Институт за изследване на интеграцията. С., 2003; **Ангелов**, Веселин. Строго поверително. – В: **Ангелов**, В. Асимилаторската кампания срещу турското национална малцинство в България (частично); Дигитални колекции от документи на Държавна агенция „Архиви“. Протоколи на Политбюро и на ЦК на БКП – <http://archives.bg/politburo/bg/2013-04-24-11-12-48/dokumenti/1980-1989/1528--105-6-1989->

въпроса да им кажем при какви условия ще *вземем* (курсивът е мой, Р. А.) жилищата на това население и ще ги предоставяме на държавата.²⁴⁴ Точно по този повод се проявява „алтернативната“ позиция на П. Кубадински, който предлага разрешаване на покупките между граждани, аргументирайки се с класическия ефект върху цените от очакваното масово предлагане. „Другият въпрос е свързан с къщите. Къщите сега ще поевтиняят много. Трябва да разрешим – и тук правителството трябва да вземе решение, – че къщи могат да се продават от човек на човек, АПК може да изкупи къща, общината може да изкупи къща и заводите могат да изкупят.“²⁴⁵ Въпреки заповедната реплика на Живков („не на частни лица!“), Кубадински продължава да настоява, че „на частни начала също трябва да могат да изкупят“. В по-компромисна форма тази линия се защитава от Васил Цанов, предлагащ жилищата „да се купуват от обществени организации, АПК, бригади, заводи, от държавата, а след това може да ги даваме на доброволци, които отидат на територията да работят“²⁴⁶. За ползата от това с предлаганите на ниски цени имоти да се изпълнят наболели общински задачи, пък говори Георги Йорданов: „Много важно е да се решат проблемите, свързани с недвижимото имущество, по който път могат да се създадат и общински имоти главно чрез общинските съвети и някои предприятия на територията. Ние можем да решим много неща за училищата, за детските градини, за почивната база и т.н. Понеже се продават на крайно ниски цени, ако тези къщи се изкупят от общинските съвети, това ще отнеме още един коз за претенции към нас, вместо да се раздува огромна спекула с имоти. Това може да се регулира от нас“²⁴⁷.

„Пазарният уклон“ на П. Кубадински е съсечен в зародиш от Т. Живков. Със знаменитата си фраза „да няма спекула с къщите. Трябва да ги *вземем без пари, така да се каже*“²⁴⁸ (курсивът е мой, Р. А.) той лапидарно начертава пътя, който ще бъде следван през следващите месеци.

²⁴⁴ Пак там.

²⁴⁵ Пак там, л. 24.

²⁴⁶ Пак там, л. 26.

²⁴⁷ Пак там, л. 29.

²⁴⁸ Пак там, л. 26.

Още на това заседание, но и по-нататък „борбата“ срещу спекулата ще стане прозрачният претекст за превръщане на самата държава в крупен спекулант чрез съсредоточаването изключително в нейни ръце на разпореждането с недвижимото имущество на прогонените български турци. На антиспекулантската анатема на Живков поддакват В. Цанов и Г. Йорданов, като последният (заедно с Емил Христов) развива и друг (съмнителен, но ефектен за вътрешно ползване) аргумент, който впоследствие ще стане централен: ако къщите се изкупят от общинските съвети, ще бъдат отнети основанията за имуществени претенции от страна на Турция.

Във встъплението си от следващия ден пред съвещание по същите въпроси с по-разширен актив Т. Живков не оставя съмнение, че линията е предопределена. Той е абсолютно категоричен: „Продажбата на къщи да се забрани. Къщите остават на разпореждане на общините. Инвентар, който притежават, също... Как ще постъпим с тези къщи – вчера не се доразбрахме по този въпрос. Аз смятам, че трябва да сложим ръка на тези къщи. Ще ги дадем (курсивът е мой, Р. А.) на тези, които отидат там да работят... Ще намерим млади семейства, които ще отидат да работят там, ще им дадем *безплатно* (курсивът е мой, Р. А.) къщи и т.н. [Тук П. Кубадински, който междуременно е променил мнението си от навечерието, приглася сервилно: „общината да ги изкупува, защото те ги продават на частни лица.“] Няма частни лица да ги изкупуват, защото там [става дума за Разградско] има вили. И да се предупреди всеки, който е изкупил, че *имотът ще бъде национализиран, без да му се връщат парите* (курсивът е мой, Р. А.). Защото разни изпользвачи ще хукнат там да купуват. За това имущество ще се разпорежда общината. Трябва да се разработи специален статут. За инвентара въпросът стои по същия начин – той трябва да остане там, за да се използва за работа в селското стопанство...“²⁴⁹.

²⁴⁹ ЦДА, ф. 1Б, оп. 68, а.е. 3670, л. 48, 49. Среща на Политбюро с първите секретари на областните комитети на БКП, председателя на Постоянното присъствие на БЗНС, секретаря на ЦК на ДКМС и министъра на вътрешните работи, 7 юни 1989. Текстът на стенограмата е достъпен в: **Леви**, Самуел. Истината за „Възродителния процес“. Документи от архива на Политбюро на ЦК на БКП. Институт за изследване на интеграцията. С., 2003; **Ангелов**, В. Асимилаторската кампания срещу турското национална малцинство в България (частично); **Ангелов**, Веселин. Голямата екскурзия, т. 1 (частично); Дигитални колекции от документи на Държавна агенция „Архиви“. Протоколи на Политбюро и на ЦК на БКП – <http://archives.bg/politburo/bg/2013-04-24-11-12-48/dokumenti/1980-1989/1528--105-6-1989>

По-нататък Т. Живков се намесва с кратки вметки, които прекъсват изказващите се, но са не по-малко показателни (дори са още по-изразителни) за намеренията му. „Трябва да спрем изкупуването на къщите от частни лица. Който се изсели, общината купува неговата къща и я съхранява“²⁵⁰ ... „На частни лица не бива да се продава в никакъв случай. В Хасково има вили. Ще отидат да купят вили ... Тези къщи *ще ги дадем* на други, които отидат там да живеят ... В Кърджалийския район има вили, софиянци ще отидат и ще ги изкупят.“²⁵¹ ... „Щом мине границата, *настаняваме* там друг“²⁵² ... „Общината *слага ръка върху [къщите]*, докато той се върне. *Общината ще даде оценка. Ако струва 50 хиляди, ще даде 2 или 3000*, а той след това, като се върне, ще му се дадат тези пари да отиде да си прави къща. Анархия няма да създаваме в страната!“²⁵³ (курсивът е мой, Р. А.)

В заключителното си слово Живков намира за нужно отново да повтори тезите си. „Сега трябва и тук да им кажем: не желаете ли да работите, ще дойдат други, но вие ще им отстъпите и къщите си, за да има къде да ги настаним ... От тази гледна точка никакви къщи не бива да се продават на частни лица. Къщите ще стоят, а те нека да отидат да работят навън. Когато се върнат, ще им ги дадем. Ще им платим наем за това, че сме ги ползвали. Къщите свободни не могат да стоят, няма врабците или гаргите там да си правят гнезда... Обществото не може да търпи такова нещо. И няма такъв закон. Ако има такъв закон, трябва да го изменим.“²⁵⁴

В този екзалтиран словесен поток с множество реторични повторения е изречена цялата стратегия по въпроса. Слага се ръка, национализира се, експроприират се имоти чрез десетократно по-ниски оценки, къщи се вземат и дават безплатно, вдвояват се заселници в опразнените домове ... Нервната реакция, изглежда, е предизвикана от частни сделки, които не са били навреме овладени и за които не намерих архивни следи. Тази пазарна вълна вероятно

²⁵⁰ Пак там, л. 65.

²⁵¹ Пак там, л. 68.

²⁵² Пак там, л. 69.

²⁵³ Пак там, л. 89.

²⁵⁴ Пак там, л. 108 – 109.

е била светкавична и донякъде неочаквана, но седмица след отварянето на границата партията (развявайки призрак на спекулата) е решена да наложи своето разбиране. С известния си народопсихологически усет Живков вкарва изконния, политически особено опасен сюжет с вилите: предупреждава, че при едно *частно* решение те естествено биха се превърнали в силно привлекателен актив и – нещо недопустимо – биха излезли от контрола на властта. Все още не всички детайли са ясни (той не се обременява с правото, което се променя или кове по усмотрение) и във възбудата си генералният секретар изказва противоречиви твърдения. Къщите ту ще се отнемат (или „вземат“ по символична цена), ту ще се ползват срещу наем по време на отсъствието на собствениците им. Но водещият принцип е установен. Частни сделки няма да има, единственият разпределително-разпоредителен орган ще са народните съвети, а оттам нататък те ще държат недвижимия имот като всемогъщ инструмент за изнудване, подкуп, наказание или назидание. Ако подобно всевластие с имотите на заминаващите турци не е имало в предходните два изселнически епизода, то в последните си издихания режимът заема поза на всевластие както през най-сталинистките си години.

Любопитното е, че въпреки смразяващото присъствие на Живков се проявява плах отглас на „спора“ в Политбюро от предния ден. Варненският областен партиен ръководител Димитър Димитров все пак надига глас за частни сделки с имотите: „Да не създаваме обстановка да почнем да изкупуваме къщите. Предлагам да оставим този другар, който иска да си продаде къщата, да си намери клиент. Той няма клиент в момента. Ако създадем обстановка да изкупуваме къщи, ще бъде сигнал, че сме започнали изселническа кампания. Опасявам се от това“²⁵⁵. Но и тук отпорът е твърд.

²⁵⁵ ЦДА, ф. 1Б, оп. 68, а.е. 3670, л. 64. Среща на Политбюро с първите секретари на областните комитети на БКП, председателя на Постоянното присъствие на БЗНС, секретаря на ЦК на ДКМС и министъра на вътрешните работи, 7 юни 1989. Текстът на стенограмата е достъпен в: **Леви**, Самуел. Истината за „Възродителния процес“. Документи от архива на Политбюро на ЦК на БКП. Институт за изследване на интеграцията. С., 2003; **Ангелов**, Веселин. Строго поверително. Асимилаторската кампания... (частично); **Ангелов**, Веселин. Голямата екскурзия..., т. 1 (частично); Дигитални колекции от документи на Държавна агенция „Архиви“. Протоколи на Политбюро и на ЦК на БКП – <http://archives.bg/politburo/bg/2013-04-24-11-12-48/dokument/1980-1989/1528--105-6-1989->

Григор Стоичков докладва вече за подготвени проекти на решения. „Ние сме записали така – изпълнителните комитети на общинските народни съвети, селскостопанските организации, фирмите и техните подразделения своевременно да изкупуват предлаганите за продажба жилища и недвижими имоти. Предлагаме. Някои не си предлагат за продажба имуществото, възлагат пълномощия на някого да го стопанисва. Той иска да отиде да види какво е положението [в Турция] и да се върне. А други продават имота си на безценица. За тях общинските народни съвети или заводите да изкупуват къщите им, да не става това чрез отделни лица.“²⁵⁶ А местни апаратчици апострофират с по-малка или по-голяма острота. Партийният началник в Разградска област П. Петров заявява, че „ние тук малко се различаваме с др. Д. Димитров. Ние мислим, че е правилно да се даде право тези, които доброволно желаят да си продадат къщата, главно съветът или предприятие да я изкупи“²⁵⁷. Докато Лазар Причкапов (тогава шеф на Областния комитет на БКП в Благоевград, а при демокрацията, от 2002 до 2007 г., кмет на Перник) „изцяло подкрепя“ разпореждането с къщите „да не става на договорна основа между този, който иска да продава, и този, който иска да купи. Това трябва да става в центъра.“²⁵⁸ Изходът от ариергардната престрелка е предрешен, но между редовете е успяло да се вмъкне двусмислено предложение за едно-поразширително тълкуване, при което не само съветите, но също предприятия и заводи да придобият право да закупуват имотите.

Непосредствено след двете партийни обсъждания е издадено правителственото ПМС 27/8 юни 1989 г. с евфемистично заглавие, което представлява първата цялостна програма за реакция на стопанска извънредна ситуация.²⁵⁹ Формално в нея на имуществените въпроси е отделено малко място (чл. 8, ал. 1) в сравнително мек тон (естествено, без намек за принуда върху

²⁵⁶ Пак там, л. 55.

²⁵⁷ Пак там, л. 68

²⁵⁸ Пак там, л. 83.

²⁵⁹ ЦДА, ф. 136, оп. 82, а.е. 32, л. 2 – 3. Постановление на Министерския съвет 27 от 8 юни 1989 г. за повишаване дисциплината и активизиране на трудовите колективи за изпълнение на плана за 1989 г.

продажбите). От партийната директива е оставено в явен вид позоваването на възможна спекула. Същевременно се посочва (за жилищата – по-дискретно, „при необходимост“) основната роля на народните съвети.²⁶⁰ Записано е изпълнителните комитети „да не допускат продажбата и изкупуването на жилища и други недвижими имоти от гражданите, заминаващи за чужбина, със спекулативни цели и при необходимост да организират изкупуването им от съвета.“ По отношение на добитъка народните съвети не трябва да допускат „намаляване на поголовието и да организират изкупуването от АПК и др. селскостопански организации на предлаганите животни от личните стопанства“. Реалният ефект на ПМС 27 обаче се оказва много по-силен. То е тъкувано (и по-нататък изпълнявано) именно като нареждане *всички* предлагани жилища да се изкупуват от народните съвети.

През следващите дни обстановката се изостря, като вниманието на управляващите е погълнато основно от непосредствените текущи проблеми с работната сила, ситуацията на пазара, външнополитическите отражения... В навечерието на следващия пленум на ЦК (16 юни) Политбюро провежда ново обсъждане на ситуацията, където проблемът с имотите заема съвсем периферно място. Единствено Георги Танев предлага решение, което се оказва съзвучно с това за еврейските имоти от 1943 г. Той настоява „да се приеме нормативен акт на Министерския съвет, който *на правна и хуманна основа* (курсивът е мой, Р. А.) да осигури условия за пълно ликвидиране на имуществото на българските граждани, които ще останат постоянно в чужбина. В никакъв случай не може да преговаряме за прехвърляне на имуществото оттук там, това значи във валута да го прехвърляме. В никакъв случай. Тук да се ликвидира този въпрос... В никакъв случай думата спогодба и изселване не може да съществува. Това би било страшен удар за нашия народ, той няма да го приеме, в т.ч. и по-голямата част от гражданите с възстановени имена“²⁶¹. В решенията

²⁶⁰ Те фактически поемат разпределителни задачи, сходни на вменените на Комисарството по еврейските въпроси през август 1942 г. (различни са техниките и процедурите).

²⁶¹ **Стенограма** от обсъждане в Политбюро на практическите мерки във връзка с обстановката в страната и прилагането на закона за паспортите и българското гражданство, 15 юни 1989. – В: **Ангелов**, Веселин. Голямата екскурзия, т. 1, с. 244.

на Политбюро „по неотложните въпроси“, одобрени от проведения на следващия ден пленум, и в заключителното слово пред него на Т. Живков проблемът с имотите не е включен.

В края на юни Г. Атанасов препотвърждава изискването продажбата на жилища задължително да става през народните съвети, но оставяйки и вратичка²⁶²: „къщи могат да се закупят и от предприятията, но това да става по реда, установен със закона. Не бива да позволяваме отделни хора да се занимават с този вид търговия. Ще преценим дали е необходимо нещо допълнително да се направи“. Заявява, че не всички къщи могат да се продават, защото „ако не са казали, че продават къщите, нямаме законно основание да ги продаваме“. Ала и тук специално приетата по повод изселническата вълна от 1969 – 1978 г. разпоредба отваря възможности за разпореждане с имотите. „Непродадената къща, съгласно изискванията на закона, имаме право да я даваме под наем, да я ползваме. След 10 г., ако собственикът не я потърси, ако не я завещае на държавата, имаме право да я конфискуваме.“

Но сред обществото вече са плъзнали бесовете. На опразнените имоти се гледа като на отписани: в очите на мнозинството турците са оставили празнина, рефлексът тя да бъде запълнена, е първичен, раздражението от спънките в нейното „оползотворяване“ е силно. Вълненията какво става и какво ще стане с имотите, занимават умовете. Партийно-полицейската информационна машина регистрира необозрим брой слухове и страхове сред населението. Някои от тях се опират на (полу)проверени факти, но много са просто интуиция или проекция на наслагвани с годините социален опит и стереотипи на поведение, разпространени далече не само сред турците. Само в отделен такъв доклад например (справка от 40 листа за един-единствен ден, 23 юни) се съдържат шест позовавания на въпроса.²⁶³ От Габрово донасят, че „много проблеми създава на ръководните стопански

²⁶² **Заключително** изказване на Г. Атанасов на заседанието на Министерския съвет на 28 юни 1989. – В: **Ангелов**, Веселин. Голямата екскурзия, т. 1, с. 396 – 397.

²⁶³ ЦДА, ф. 1Б, оп. 55, а.е. 889, л. 9, 26, 33, 36, 37, 39. Информационно-социологически център на ЦК на БКП. Информация от кореспондентите на БТА за общественото мнение и коментарите за българо-турските отношения и масовото изселване, 23 юни 1989.

и партийни кадри въпросът с жилищата на отпътувалите. Защото сега те заминават, а багажът им остава да заема много ведомствени и др. апартаменти и общежития. И сега ръководителите на заводите и предприятията не могат да предложат жилища на новопристигналите работници. Трябва централно и колкото се може по-бързо да се реши този въпрос – къде, колко време и как ще се съхраняват вещите, оставени във ведомствените жилища на получилите двойно поданство или пък изобщо напуснали страната ни български граждани“. В Пловдивско „някои от изоставените земи започнаха да се преразпределят“. В Силистренско имало „данни (трябва щателно да се проверят) за продължаващи спекулативни сделки с недвижими имоти на мюсюлмани. В сделките участвали служители, от които зависи решаването на един или друг въпрос, свързан с изселването, и дори служители от МВР“. В Смолян се коментирало, че „забраните от онзи ден за прехвърляне на автомобили и недвижимо имущество са „незаконни“ и подклаждат „поведението на турците да бързат“, в смисъл, че те не вярват на българските нормативни документи“. В Стара Загора пък се носел слух, че „мнозина ще използват случая с раздаването на къщите по селата за евтина покупка на вили. Имало и случаи на интерес от ръководители (например – ръководител на културен институт)“. А в Хасково се притесняват „да не би Турция да има териториални претенции за сметка на оставащите в България недвижими имоти“. Има и периодични призови средствата за масова информация по подходящ начин да разясняват имуществените и други въпроси, свързани със заминаването.²⁶⁴

Сред част от населението остава неяснота и/или убеждението, че продажбата на недвижими имоти от заминаващите е изобщо забранена. Налага се по партийна линия да бъде разяснявано, че няма подобна „забрана върху правото за продажба на недвижимите имоти на заминаващите. Общинските народни съвети и кметствата, съобразно нуждите на отделните населени места, трябва да... изкупуват такива недвижими имоти, сделките

²⁶⁴ ЦДА, ф. 1Б, оп. 63, а.е. 122, л. 4. Предложение от инструктор в Информационно-социологическия център на ЦК на БКП, 12 юни 1989; Пак там, а.е. 57, л. 18. Справка за въпросите, предложенията и критичните бележки, съдържащи се в информацията на областните комитети на БКП, 16 август 1989.

могат да се извършват само с разрешение на съответните народни съвети²⁶⁵. Неведението очевидно се шири сред хора, които са далече от вече активния алъш-вериш. Реалният процес си тече под общински контрол.

А в решение от 28 юни²⁶⁶ е уреден и финансовият аспект. При положение че става дума за разходи, които не са предвидени в общинските бюджети, част от средствата минават за сметка на вече двегодишното РзМС 27/1987, разписало „стимулите“ по „Възродителния процес“ за 1987 – 1990 г. (вж. II.1.3). На общините се дава правото да използват средствата по това разпореждане „за изкупуване на жилища и други недвижими имоти от граждани, заминаващи за чужбина“. *Работи се по Живковата заръка „да им вземем къщите без пари, така да се каже“: неусвоени стари ангажименти по вече открито провалилата се асимилаторска кампания се прехвърлят към спешни текущи нужди, за да не натоварват допълнително бюджета.* Това впрочем не успокоява общините, които продължават да роптаят, че изкупуването на имотите е „неправилно... тъй като ще замрази за дълго време и без това малките им бюджетни средства“²⁶⁷.

Грижата за „опазване“ на имотите е само прикритие на апетита за тяхното присвояване от държавата и други организации. В началото на юли темата за *използването* им все повече обсебва вниманието на партийната върхушка, която следва линията, начертана от Живков. На заседание на Координационния съвет по възродителния процес Гриша Филипов докладва, че „онзи ден“ Т. Живков „поръчал“ и натоварил правния съвет към правителството „на основата на закона да каже как може да използваме жилищата и да ги даваме на млади семейства“²⁶⁸.

²⁶⁵ ЦДА, ф. 1Б, оп. 63, а.е. 57, л. 11. Справка за въпросите, предложенията и критичните бележки, съдържащи се в информацията на областните комитети на БКП, 16 август 1987.

²⁶⁶ ЦДА, ф. 136, оп. 82, а.е. 320. Протокол № 13 на заседанието на Министерския съвет от 28 юни 1989.

²⁶⁷ Справка относно провежданите организационни мерки и получени по-характерни сигнали в Дирекцията на Народната милиция във връзка с усложнената оперативна обстановка по възродителния процес към 30 юни 1989. – В: **Ангелов**, Веселин. Голямата екскурзия, т. 2, с. 5.

²⁶⁸ **Стенографски** протокол от заседание на Координационния съвет по Възродителния процес, 3 юли 1989. – В: **Ангелов**, Веселин. Голямата екскурзия, т. 2, с. 26.

Но на същото съвещание най-настървено е поведението на кооперативния истаблишмънт. Кооперациите бодро и с готовност се включват в оползотворяването, смятайки се за естественият приемник на това имущество. Становището на представителя на Централния кооперативен съюз Иван Пехливанов (ИП) и диалогът му с вътрешния министър Д. Стоянов (ДС) и с Г. Стоичков (ГС) е от най-изразителните свидетелства за това какво е разбирането за правата на собственост в късния социализъм, едва година преди първите демократични избори в България. ИП започва с това, че „най-подходящата форма е стопанисване на личния двор чрез аренда от отделни лица... Нашата кооперативна система е много подходяща да се включи активно да вземе дворовете (курсивът е мой, Р. А.) и да ги даде под аренда на външни лица, включително и от градовете, за стопанисване. В това сме готови да се включим“. Предлага се спешен план за действие. „Първо, общините и техните пълномощници веднага (курсивът е мой, Р. А.) да изяснят кои дворове могат да ни се предадат за стопанисване по този начин. Колкото е възможно по-бързо (курсивът е мой, Р. А.) това да стане.“ Тук ИП изведнъж се сеща, че „има юридически въпроси. Не може в чужд двор да влезеш и да го стопанисваш“. Но веднага е насърчен от ДС. „Ако си решил да вършиш работа и да я свършиш, ще си намериш хора в общините и ще видите в кои села се налага и със селкоопите, селсъветите да решите въпросите.“ Въпросът, който стяга, е как да се разрешат влизането и разпореждането в къщите и имотите. ИП настойчиво пита трикратно, докато получи еднозначно устно одобрение и благоприятно тълкуване въз основа на писмен нормативен акт: „Може ли да считам, че от днес имаме указание да влизаме в дворовете? ДС: Може да считате. Заедно със съвета на място ще решавате. ИП: Аз това казвам, да се каже на общините, че може да правим това. ДС: Казано им е. ГС: В решението е записано: „Изпълнителните комитети на областните и общинските народни съвети до 5 юли да раздадат площите със селскостопански култури, както и животновъдните ферми на предприятия, на фирми, на учреждения, на учебни заведения, на частни лица и други организации“. ИП: Можем ли да пуснем телекс до нашите хора, че от утре могат да влизат в личните дворове? ГС: Казано е, в една справка изяснихме и писмо ще се пусне как ще се постъпва с личните дворове и с къщите. За къщите – до 3 дни щом като няма пълномощник, общината става стопанин. И се стопанисва, продава и се внасят

пари в спестовната каса на името на собственика. ДС: Другарят Пехливанов, определи си хората да отидат на място. Сведения няма да събираме...²⁶⁹ ДС: За кооперациите. Въпросът, който постави др. Пехливанов. В срок от 2 – 3 дни тези нормативни документи, които се уреждат от Министерския съвет – да се влиза в личния двор на заминалите за Турция граждани и да се решават въпросите за оползотворяване на реколтата от личния двор²⁷⁰.

Работи се по спешност. *Сроковете за влизане във владение са сведени от три месеца (за жилищата) на три дни*, а влезлите в дворовете, естествено, ще отчитат каквото поискат и ще превеждат на собствениците такива суми, каквито решат. В тази припряност и чувство за недосегаемост „в името на общественото благо“ се оглежда цялата стопанска и идеологическа култура на българския кооперативизъм, градена, насаждана и утвърждавана в течение на столетие...²⁷¹

Сладникавият мотив със загрижеността за стопанисването и конкретните предложения в тази посока се настаняват трайно в различните партийно-полицейски документи. Пред командировани в Разградски окръг тревожно е поставен въпросът „какво ще правим с оставените къщи, дворове, постройки, трайни насаждения и др. на тези, които след предвидените в закона срокове не пожелават да се върнат в България. Това са обществени ценности, създадени не само от тях, а и в резултата на социалната политика и помощ на държавата и обществото. Как ще ги опазим от унищожение и разграбване, как да ги стопанисваме и ползваме“²⁷². Демонстративна тревога се проявява за напълно обезлюдените села, където „има голяма материална база, държавни и обществено-административни сгради... за изграждането на които са инвестирани огромни средства, материали, труд и пр. и трябва да се опазят“. На 10 юли Д. Стоянов предава указания на Т. Живков, поставил

²⁶⁹ Пак там, с. 38.

²⁷⁰ Пак там, с. 42

²⁷¹ Вж.: **Аврамов**, Румен. Комуналният капитализъм, т. 2, 3; Пари и де/стабилизация в България 1948 – 1989, С.: Ciela, 2008.

²⁷² **Посещение** на [български] дипломати в Разградска област, 3 – 7 юли 1989. – В: **Ангелов**, Веселин. Голямата екскурзия, т. 2, с. 110.

задачата „да направим опит в освободените вече жилища да настаним 1000 – 2000 млади семейства и да подедем тази инициатива. От други райони на страната да настаним на тези места млади хора и такива, които предстои да се уволнят от армията“²⁷³. Натискът продължава и „отдолу“. Някои не си представят друг вариант освен принудителното изкупуване от държавата на „свободните“ къщи по занижени цени (отпреди 1979 г., когато е последното повишение на цените на жилищата). Твърди се, че това би успокоило страха, че Турция ще иска валута за имотите.²⁷⁴ Други предлагат къщите на заминалите да бъдат одържавени, „за да може в тях да бъдат настанени да живеят тези, които идват тук като изпълнителски кадри от други райони на страната. То и сега се прави, но тихомълком (курсивът е мой, Р. А.)“²⁷⁵.

Загатнатият окултен пласт около *законното* отнемане, усвояване и оползотворяване на имотите на турците е широко документиран в реално време от самата държава, без тя да има угризения, че върши нещо нередно. Много скоро след Десети ноември въпросните факти ще изригнат публично в публикации, в медиите, в антропологичните дневници на изследователи или записаните разкази на потърпевшите, но вече като обществен обвинителен акт. Арена, където ще се изговаря премълчаваната доскоро фактология, ще стане и Народното събрание: там се пренася търсенето на някаква справедливост, на форми за овъзмездяване и на решения относно оспорваните имоти, добавящи милиони към икономическата цена на „Възродителния процес“. А българските турци, както и много свидетели – българи ще си спомнят за *травматичния момент, когато прогонени хора са били принудени да продадат своите домове, за да получат разрешение да заминат. Тези случаи засягат далече не всички изселили се. Но те се превръщат*

²⁷³ **Заключение** на Д. Стоянов, направено на заседание на Координационния съвет по възродителния процес, 10 юли 1989. Пак там, с. 128.

²⁷⁴ **Информация** за настроението и политическата обстановка в община Ситово, Разградска област, 19 юли 1989. Пак там, с. 177.

²⁷⁵ **Информация** за обстановката в Силистра, Главиница, Ситово и Дулово, изготвена въз основа на проведените разговори с представители на народните съвети и комунисти в трудовите колективи, 10 август 1989. Пак там, с. 295.

в емблематичната проява на икономическото насилие, упражнено през епилога на „Възродителния процес“.

Групата на продадите своя дом и останали без жилище при завръщането си (мнозина се оказват в същото положение, след като го продават, но по една или друга причина не успяват да заминат) ще фокусира общественото внимание в течение на близо три години след Десети ноември. Решаването на казусите с техните имоти ще постави сложни правни и стопански проблеми. Още в първите дни на януари 1990 г., непосредствено след „връщането“ на имената, Комисията за защитата на обществените интереси и правата на гражданите в казионния парламент предлага проекторешение за възстановяване на „собствеността върху жилищата и другите недвижими имоти на онези български граждани, които са били *принудени поради обстоятелствата* (курсивът е мой, Р.А.) да ги продадат на народните съвети. Ако имотите са отчуждени, съветите да им предоставят за закупуване или под наем други... съобразно определените в законите норми“²⁷⁶. На това заседание Юлий Бахнев (представител на създадения още преди ноември 1989 г. официален комитет за защита на правата на човека) поддържа тезата продажбите на въпросите имоти да се окачествят като опорочени. А министърът на правосъдието на Живков Светла Даскалова (все още е титуляр) заявява, че договорите с народните съвети следва да бъдат развалени: „ако [жилищата] са още собственост на народните съвети, направо да се предадат на хората; ако обаче вече са прехвърлени на други граждани и лица, какъвто е май големият [брой случай], там вече трябва да се търсят други начини за намиране на жилища“²⁷⁷.

Принудата има много лица. Най-разпространената форма е чисто административна, чрез предявяване на преки изисквания, представени като условие за получаване на административно разрешение. В течение на 1990 г. са се появили многобройни свидетелства за това как са ставали

²⁷⁶ ЦДА, ф. 117, оп. 57, а.е. 450, л. 3. Протокол от заседанието на Постоянната комисия за защита на обществените интереси и правата на гражданите при 9-то Народно събрание за отстраняване на някои нарушения, извършени след 1984 г. от авторитарния режим и засягащи националното единство на българския народ, 4 януари 1990.

²⁷⁷ Пак там, л. 27 (Ю. Бахнев) и л. 39 (С. Даскалова).

въпросните продажби, и в средата на годината Ю. Бахнев (вече депутат от ДПС във Великото народно събрание) твърди, че „има неопровержими доказателства, включително и писмени, че за издаването на документи за пътуване и за включване в колона (термин, който може би ще умре някога, но сега е из-вестен на всички нас), държавни органи са изисквали от заминаващите погасяване на жилищни заеми и продажба на техни жилища... Тези действия на държавните органи не почиват на никаква законна основа и са акт на дискриминация. Защото такива изисквания пред други български граждани не се поставят... Създаде се *обстановка на крайна нужда и принуда* (курсивът е мой, Р. А.), което е основание да се търси обявяване на продажбите за нищожни по Закона за договорните отношения, чл. 27“²⁷⁸.

Условието за погасяване на задълженията противоречи на нормативната уредба, като незаконосъобразността на този мотив за отказ на задграничен паспорт е пояснена от Министерството на правосъдието още през август 1989 г. В указания по тълкуване на чл. 7 от Закона за задграничните паспорти то посочва, че „за задължения към държавата, български юридически лица и български граждани, които са предварително обезпечени (например внесена ипотека в полза на държавата, ДСК и др.) не следва да се налага ограничение по чл. 7 или да се изисква допълнително обезпечение“²⁷⁹. Непосредствено след Десети ноември ДСК дава сходно тълкуване, посочвайки, че заеми на банката, „обезпечени с ипотека или поръчителство задълженията към [нея], не са безусловно основание за отказ да бъде издаден задграничен паспорт или изходна виза.“ Повод за *временно* ограничаване на получаването на паспорт или виза е налице само при наличието на ненадлежно обезпечени „значителни парични задължения“ (например заеми за текущи нужди, по които не са постъпили шест и повече вноски и с остатък на дълга над

²⁷⁸ ЦДА, ф. 117, оп. 46, а.е. 317, л. 63. Протокол от заседанието на Комисията по човешките права и и националния въпрос при Великото Народно събрание, 30 август 1990. Изказване на Юлий Бахнев.

²⁷⁹ ЦДА, ф. 88, оп. 37, а.е. 48, л. 44. Указания на Министерството на правосъдието по тълкуване изпълнението на чл. 7 от Закона за задграничните паспорти, 31 август 1989.

1000 лв., или заеми за строеж или покупка на жилища, по които не са настъпили 12 и повече вноски без оглед на остатъка).²⁸⁰

Въпреки това на желаещи да заминат, е отказван паспорт, ако не покрият остатъка от свои задължения, включително заеми за построяване на жилище. След падането на режима ще се появят и признания, че „са спускани указания отгоре“ да се действа така.²⁸¹ Налице е и документално доказателство – формуляр за служебна бележка, която ръководствата да издават в удостоверение на това, че подалият молба за паспорт „в настоящия момент изпълнява трудовите си задължения и не е длъжник към предприятието ни“²⁸². Образецът е разпратен до общинските народни съвети и е съгласуван с управленията на МВР, доколкото представянето на бележката е посочено като формално изискване за получаване на задграничен паспорт. Това става в самото начало на изселването, а редът следва да се въведе до 11 юни.

Особено изразително свидетелство за методите на принуждаване са адресираните до Комисията за персоналната отговорност за политическата и икономическата криза при Великото Народно събрание жалби, постъпили от Исперих (47), Разград и Разградско (общо 83) през март 1991 г.²⁸³ При работата с този набор от документи трябва да се имат предвид редица особености. Всички оплаквания от Исперих са с една и съща дата (10 март 1991 г.), а от Разградско са подадени между 10 и 20 март. Адресите в Исперих са силно концентрирани, текстовете са почти идентични, а някои са писани съвсем формално. Редица жалби от града приключват с едно и също политическо искане: „поради факта, че продажбата е извършена в период на масови (психологически) манипулации, заплахи (и спекулативни сделки) и

²⁸⁰ ЦДА, ф. 361, оп. 12, а.е. 39, л. 13 – 15. Указание № 14 – 89 г. на Централното управление на ДСК до клоновата мрежа относно изменение на Закона за задграничните паспорти, *Държавен вестник*, бр. 92, 28 ноември 1989 г.

²⁸¹ ЦДА, ф. 117, оп. 46, а.е. 317, л. 64. Заседание на Комисията по човешките права и националния въпрос при Великото народно събрание, 30 август 1990.

²⁸² ЦДА, ф. 117, оп. 47, а.е. 1026, л. 12.

²⁸³ ЦДА, ф. 117, оп. 46, а.е. 991. Жалби до Комисията за персоналната отговорност за политическата и икономическата криза при Великото Народно събрание, л. 1 – 74 (жалби от Исперих); л. 97 – 224 (жалби от Разград и Разградско).

изнудвания, всички покупко-продажби извършени от май до декември 1989 да бъдат анулирани“. Допускането ми е, че става дума за организирана от ДПС акция в подкрепа на неговите искания за специален закон, при която адвокати са мобилизирали (някъде по местожителство) ощетени български турци. Това обаче не е основание свидетелствата да бъдат зачеркнати. Личните истории със сигурност звучат автентично и във всички тях като мотив за принудителната продажба е посочено условието за получаване на паспорт да бъдат погасени налични задължения.

В типична жалба (от Исперих) е разписано, че „поради заема, който имах... бях принуден да си продам жилището на Общинския народен съвет Исперих. От органите на МВР ми искаха служебна бележка, че съм си продал жилището, за да ми подготвят документите за задграничен паспорт“. В друга се разказва за заплахата от милиционер, че паспорт ще се получи след погасяване на заемите, което заминаващият е можел да направи само ако продаде апартамента си. Среща се формулата, че продажби се правени срещу обещания „за ходатайство“ (през познат в МВР) да се получи паспорт или (многократно) „за включване с предимство в автоколона [към границата]“. Служебната бележка за продадено жилище често се иска за изготвяне на задграничен паспорт *с предимство*. Има случай, при който изискването дори не е продажба, а *дарение* на жилището за кметството чрез Фонд „1300 години България“.

Натискът нерядко е публичен. От Градския народен съвет в Разград официално разгласяват, че който продаде или дари апартамента/къщата си, ще получи по-бързо паспорт; другаде всяка сутрин началникът на паспортната служба съобщава с високоговорител, че само на продали жилището си ще издадат документа и пропуск за колоната; подобен анонс е правен и по радиоточки на предприятия.

Но освен административен рекет действия и по-размитата икономическа принуда. Продажби се налагат за посрещане на извънредните разходи по преселването, големите пътни разходи, митото за изнесени стоки и пр. Пари са нужни за исканото погасяване на режимни (понякога предплата за шест месеца) или на платеното от държавата за образование (според Михаил Иванов това са около 4 – 50 000 лв.).

Самите „сделки“ почти стандартно се съпровождат от уговорката, че при евентуално завръщане (някъде е посочен срок от три месеца, другаде – от

една година) или невъзможност да се замине, собственикът ще получи обратно жилището, като върне парите. Тази договореност съпътства както продажби на имоти на частни лица, така и договори с общински народни съвети. В много случаи обаче първите са *устни*, без никакви възможности за контрол и съблюдаване на правата на продавача. Недобросъвестни се оказват голям брой държавни предприятия, придобили имотите чрез общинските съвети.

Жалбите документират разнообразни казуси (повечето – след падането на режима): нов собственик отказва да върне жилището и да пусне завърналия се; същото правят държавни фирми, като старият собственик често е принуден да живее на свободен наем; въпреки уговорката общината или държавно предприятие са продали жилището на (или са настанили в него) трето лице, отказвайки да върнат дома на собственика; новият собственик иска от предишния много по-висока цена за имота или заплашва, че ще го продаде значително по-скъпо другиму... В много случаи настаняването в жилището (или продажбата му) стават дори след като заминалият за Турция бивш собственик се е завърнал: подобна практика е отбелязана през 1990 г. (най-късният пример е от август 1990 г.) Точно тези злоупотреби и неспазени договорки са предмет на жалбите и в основата на възникналия голям социално-политически проблем със завърналите се (незаминалите), които остават без жилище.

Освен другото, наборът от документи потвърждава постфактум, че *въпреки всички постановления на властите все пак е бил налице и активен частен пазар на имотите*. Той въпреки не е тайна за службите. Още доклад на МВР от средата на август 1989 г. отбелязва, че „при ликвидиране на жилищни имоти от подготвящи се за отпътуване лица от района на Търговище имотът се оставял за стопанисване с генерално пълномощно или се продавал на частни лица на значително занижени цени вместо действителната цена на съответния съвет или друга държавна организация [плановишкото мислене е винаги убедено, че *действителната* цена е тази, определена от държавата]. Правели се писмени уговорки за евентуалното възстановяване имотите на предишните им собственици при завръщането им“²⁸⁴.

²⁸⁴ АМВР, ф. 1, оп. 12, а.е. 943, л. 138. Информацията относно обстановката в страната на 10 август 1989.

Търсенето и предлагането следват обичайните пазарни закони. Съдържанието на архивния масив хвърля светлина именно върху слабо познатия ценови аспект на продажбите. Описаното се отнася до завърнали се (или незаминали) и в този смисъл не е напълно представително, тъй като изключва останалите окончателно в Турция. Но документите със сигурност отразяват инструментите на икономическо оцеляване, които са еднакви както за останалите в крайна сметка в България, така и за установилите се в съседната страна.

Оплакванията, че имотите са изкупени на безценица, са многобройни. Но ако при покупка от общината сделките са по действащите официални фиксирани цени, то на „свободния“ пазар ниската цена идва от поизгодното положение на купувача в конюнктура, където има изобилие на принудително предлагане.

ТАБЛИЦА 28

Освен от цените продавачите губят и от различни удръжки. Таблица 28 илюстрира една от тях. Разпространена практика очевидно е била общината да задържа като депозит част от оценената сума при уговорка за обратно изкупуване на жилището в случай на завръщане (или незаминаване). Това намалява ликвидния ресурс, на който турците са разчитали. Макар и с ограничен брой данни, таблицата дава представа и за реализирани от общината (предприятието) печалби от препродаване на имотите.

Обяснима удръжка е наложената при продажба на ипотекирани жилища. Общото впечатление е, че „заминаващите като правило погасяват изцяло заемите си за текущи нужди, някои от тях погасяват и заемите за строеж и покупка на жилища, но в много случаи [последните] не се погасяват, тъй като по тях има учредена ипотека“²⁸⁵. Партийните функционери проявяват нетърпение ДСК да сложи ръка върху залога на заминалите, превърнали се в нередовни длъжници, и призовават банката „да реши въпроса“, посочвайки „след какъв срок от излизането на заема в нередовност ще може да пристъпи към продажба на тези жилища с цел събиране на вземането“. В средата на юли е дадено указание,

²⁸⁵ ЦДА, ф. 1Б, оп. 101, а.е. 2368, л. 50. Седмична оперативна информация от Отдел Деловодство до членовете на Политбюро и на секретариата на ЦК на БКП, 14 – 20 август 1989.

когато заминаващ продава апартамент, закупен от народен съвет на изплащане (по действащата до 1984 г. уредба) и все още не е погасил цялата сума, да му бъде изплатена цената на жилището, намалена с остатъка от задължението. (Така според редица от посочените жалби продавачите получават 70% от цената.) Ако заминаващият го е бил закупил със заем от ДСК (от 1984 г. нататък), общините поемат остатъка от задължението към банката, погасявайки го за сметка на фонд „Жилищно строителство“ към своите бюджети, а продавачът получава евентуалната разлика до цената на жилището.²⁸⁶

В една слабо монетизирана икономика, каквато при комунистическия режим (дори в края му) е българската, диапазонът на ценовите имуществени щети е относително ограничен. Подобни рискове са като правило по-големи в зоната на неформалната икономика, където обаче трансакциите с недвижимости са по-голяма рядкост. За сметка на това обществото е изключително чувствително към (и изложено на) *произвола на прякото разпределение*. При повсеместни дефицити насочването на блага към определени адресати е в основата на властовото равновесие, а домът е най-скъпото и най-цененото от тези блага. Ето защо пътят на „освободените“ жилища се превръща в централен проблем и въпросът „кой е облагодетелстваният“, се дискутира повсеместно. Това става в атмосфера на тъгнен срещу привилегиите и злоупотребите с власт, засилил се пределно под влияние на натрупаното от десетилетия отвращение към тях, на видимото гниене на системата и на външните повеи от съветската перестройка. След Десети ноември траекторията на редица от тези имоти придобива публичност, а начините на придобиването им месеци наред са сред водещите сюжети в отприщеното ретроспективно разобличаване на режима. Проблемът е силно експониран, като възстановяването на собствеността на завърналите се върху принудително продадените жилища е от основните каузи, с които ДПС се утвърждава като политическа сила.

Функцията и мястото на местните власти в разпореждането с тези недвижимости отново навеждат към паралели с ролята на КЕВ. Вярно е, че

²⁸⁶ ЦДА, ф. 117, оп. 47, а.е. 1026, л. 5. Указание от МИП до председателите на изпълнителните комитети на общинските народни съвети, 16 юни 1989.

общините формално се управляват от колективни органи, докато началникът на КЕВ взема еднолични решения. Но предоставените възможности по същество са сходни. Дават се права върху голям обем имущество, а колкото и стриктно да са разписани правилата за неговото разпределение, намеренията и изкушенията за използването му по целесъобразност са неизбежни. Не е учудващо следователно, че начинът на консумиране на тази икономическа власт през 1989 г. и в началото на 40-те години са в редица отношения съпоставими.

Макар и многобройни, примерите, коментирани след 1989 г. в медиите, не могат да заместят отсъстващата изчерпателна информация относно пътя и крайните получатели на тези имоти. По-систематизирани заключения са възможни само на базата на масиви от данни, позволяващи статистически групировки и оттук – по-малко или повече представителни обобщения. За извор отново ми послужиха няколко десетки жалби от Исперих, Разград и околните им селища, съдържащи еднотипни сведения. Без да е изрядна репрезентативна извадка, материалът дава основа за предпазливи констатации. Нека се има предвид, че прехвърлянето на тези жилища е започнало епизодично през лятото на 1989 г., усилило се е през есента, но е продължило през зимата и (въпреки декларираното през април намерение за мораториум) пролетта на 1990 г. Окончателната забрана на продажбите е едва от 18 декември 1990 г., когато (три дни преди слизането си от власт) правителството на А. Луканов изпраща съответно разпореждане по телекса.²⁸⁷

ТАБЛИЦА 29

Разделът в *Таблица 29* със случаите в Разградско показва различните схеми, като в близо половината от случаите жилището е препродадено на държавни предприятия, настанили за *наематели* свои работници и служители. Това е обичайната практика от онези години, при която предприятие, успяло

²⁸⁷ ЦДА, ф. 117, оп. 47, а.е. 942, л. 4. Заседания на Комисията по правата на човека относно проекта за Закон за възстановяване собствеността върху недвижими имоти на български граждани от турски произход, направили постъпки за заминаване в Република Турция и други страни през периода май-септември 1989 г., 17 юни 1992. Изказване на Стоян Джамбазов, заместник-кмет на община Шумен.

да построи/придобие жилища, урежда в тях (временно или за по-дълго) част от персонала си. Втората и третата схема се оказват също широко разпространени. При тях вече става дума за придобиване на *собственост* директно или след преминаване през статута на наематели. Тук облагодетелстването е по-осезаемо и съответно тези ходове са използвани за властово/служебно добре поставени лица, както и за привличане на по-ценени кадри. Вижда се също така, че общините не са пропускали да се възползват от случая, за да уредят свои служители или да предоставят собственост на избрани. Данните регистрират активността на кооперативни структури. Накрая, отново се потвърждават преките покупко-продажби между частни лица, но и ограниченият дял на тези сделки.

В района на Исперих сделките между или с физически лица са с относително висок дял (20%), но основният контур остава през общината. Половината от препродадените от нея жилища са закупени от производствени предприятия; има и придобити от ведомства и граждани. Показателен детайл е, че общините допускат просрочия и разсрочено плащане, докато за „частниците“ това се оказва невъзможно.

Таблицата очертава институционални и социални профили на настанилите се. Сведенията в жалбите (някои от тях носят клюкарски привкус) не оставят съмнение, че по-„издигнати“ кадри (директори и други началници) и техни близки са се възползвали от възможността. Втора добре видима група са служители от силовите институции (МВР, военни), като в немалко подобни случаи общината им е продавала имота пряко (а не чрез ведомствата). Тези примери, естествено, фокусират най-силно общественото внимание.

Най-многочислени обаче остават работниците и служителите от местни предприятия. Не е възможно да се прецени дали и в каква степен те са използвали връзки, услуги или корупция, за да получат достъп до собствеността. Ясно е, че *изправена пред неочаквано допълнително предлагане на жилища, системата ги е рециклирала по обичайните си правила*: преобладаващия брой е разпределяла към предприятия и организации за частично решаване на хронични жилищни проблеми на персонала; определен сегмент е заделяла за добре познатите форми, с които при социализма се осребряват общественото положение, позиция в йерархията и/или лоялност.

Отчетливо се вижда как благодарение на съществуващите и специално въведени разпоредби *общините са се превърнали в активен брокер на принудително придобита недвижимост от изселващите се български турци*. Някъде това е разбрано в напълно буквалния смисъл. Така в Разград е учредено „Бюро за услуги“ към общината, занимаващо се с изкупуване, стопанисване и продажба на предлаганите за продажба недвижими имоти на заминаващите. В него допълнително са привлечени седем специалисти от апарата на общината „за бързо уреждане документацията по продажбите“. Но (показателно за обстановката и за усещането, че се извършва нещо нередно) е намерено за добре да бъде проявена дискретност, като „по обясними причини бюрото е изнесено извън сградата на съвета“²⁸⁸.

Двата мотива – за насилствените продажби и за изкупуването на ниски цени – са публично обсъждани от началото на 1990 г. насетне, за да бъдат широко използвани в заключителните дебати по *Закона Доган*. При първото му четене неговите защитници плакатно обобщават, че „веднага след напускането от тези граждани на страната, даже още преди това, върху техните имоти се нахвърлиха ... функционери от партийни и стопански сфери и [те] бяха разграбени буквално пред очите на хората“²⁸⁹. Ще се припомня, че „хора са били принуждавани да предоставят за продажба имотите или да ги продават директно на физически лица... На безценица или при крайна нужда“²⁹⁰. Искане за справедливост за онези, „които бяха принудени да напуснат страната и преди да получат своите паспорти, бяха задължени [да продават неизгодно]... Обикновено при тези случаи административните власти и приближени на тях лица, главно

²⁸⁸ ЦДА, ф. 375, оп. 34, а.е. 319, л. 27.

²⁸⁹ ЦДА, ф. 117, оп. 47, а.е. 98, л. 10. Протоколи на 36 Народно събрание, 109 заседание, 6 юли 1992 г. Първо четене на законопроекта за възстановяване на собствеността на недвижими имоти на български граждани от турски произход, направили постъпки за заминаване в Република Турция и други страни през периода май-септември 1989. Изказване на Веселина Рашеева.

²⁹⁰ Пак там, л. 1. Изказване на Васил Гоцев. Както беше отбелязано, през лятото на 1989 г. той предоставя на властта юридически аргументи за това как заминаващите да бъдат лишени от възможността да се разпоредят със своето имущество.

от партийната номенклатура, използваха възможността... по такъв начин да се обогатят²⁹¹. Парчетата статистика едновременно потвърждават практиката и смекчават склонността за нейното абсолютизиране.

Проблемът се появява още в средата на август, когато – дори преди затварянето на границата – български турци започват да се завръщат. Мнозина намират домовете, които са продали (включително принудително), препродадени на предприятия или във владение на общините, но с вече настанени в тях наематели. Ситуацията се изостря през есента. Властта си дава сметка за политическите, правните и икономическите последици, но до Десети ноември и непосредствено след отстраняването на Т. Живков търсените решения са неизменно силови. Те наслагват репресия над вече упражнената и не разглеждат никакъв вариант за връщане на собствеността. *Влиза се в нов цикъл от насилствени мерки, чийто връх е параноичният план за поредно разселване и вътрешно депортиране в други райони на България на останалите без жилище* (вж. III.3.3).

В ранен проект от август е прокарана линията за забрана на обратното изкупуване от завръщащите се на вече продадени имоти и за прогонването им от тяхното предишно местоживееене. Приема се, че тези хора ще се настаняват в своите домове „само ако те не са продадени“ от общините. Ползвалите държавни жилища преди заминаването трябва „да се насочват към селища със свободен жилищен фонд и нужна работна ръка, където няма компактно население от български мюсюлмани“. Йезуитски се допуска „разполагашите със собствени и държавни жилища да се възстановяват на работа със съгласието на колективите и профорганизациите, в които са работили и членували преди заминаването си. В случай че [тези колективи и организации] отказват да ги приемат, да им се предлага жилище и работа в райони, където няма компактно население от български мюсюлмани“²⁹². Два месеца по-късно Г. Танев ще представи това придвижване като прогресивно

²⁹¹ Пак там, л. 13. Изказване на Димитър Сепетлиев.

²⁹² **Проект** за мерки във връзка със завръщащите се в България български мюсюлмани. Датирано 8 август 1989 г. – В: **Ангелов**, Веселин. Голямата екскурзия, т. 2, с. 291

социално инженерство: направлявано търсене и предлагане; дирижирани потоци, които оптимално ще се засрещнат в точката, „където в момента има жилища“. А „Даването на жилища е работа на трудовите колективи“.²⁹³

В началото на септември Д. Стоянов реагира на политическата опасност, съзряна в засилващото се възмущение от присвояване на продадени от турците имоти. За да не подхранва слуховете, той е все още предпазлив и условен в говоренето. „Постъпиха някои сигнали, които трябва да споделя с вас, за да не станат грешки. Освободиха се много квартири в градовете. Част от тях са изкупени от съветите. Получават се данни (непроверени от нас), че някои ръководители използват тези жилища за решаване на въпросите на свои синове и дъщери (нещо, което се беше получило и с продажбата на леки коли). Моля ви, ако има такива опити, те да се пресекат, за да не се излагаме пред хората. За тези квартири е казано в ПМС 44, че се блокират, изкупуват и в тях ще се настаняват млади семейства, които идват от други райони на страната.“²⁹⁴

Междувременно обратният поток нараства и в ежеседмичните справки за Политбюро започва да се включва специална информация за притежаваните от тях жилища. В средата на октомври е отчетено двукратно увеличение на прибралите се, които нямат дом: от 345 в първата седмица на месеца до 755 през следващата.²⁹⁵ На този фон властта извършва последен, спазматичен опит да посрещне проблемите, породени от кулминацията на „Възродителния процес“. В същото време тя тръгва подробно да инвентаризира задълбочилия се проблем с препродадените недвижими имоти на завръщащите се.

На 21 август Турция е затворила границата, а на 11 септември е изда-

²⁹³ ЦДА, ф. 1Б, оп. 63, а.е. 53, л. 246. Протокол от заседание на Съвета по координация във връзка с обстановката в страната, 16 октомври 1989.

²⁹⁴ ЦДА, ф. 1Б, оп. 136, а.е. 82, л. 139. Изказване на Д. Стоянов пред съвещание в Министерския съвет по изпълнението на ПМС 44/1989, 16 септември 1989.

²⁹⁵ ЦДА, ф. 1Б, оп. 101, а.е. 2368, л. 171, 185. Седмична оперативна информация от Отдел Деловодство до членовете на Политбюро и на секретариата на ЦК на БКП, 2 – 8 октомври 1989; 9 – 15 октомври 1989.

дено подготвяното в течение на близо месец ПМС 44.²⁹⁶ Документът се опитва да сложи някакъв ред в съществено изменената обстановка, когато, от една страна, ликвидирането на последиците вече не е под натиска на масовото изселване, а от друга, обратно прииждат хиляди. Въпреки очевидните причини за неговото издаване заглавието отново е евфемистично и обобщаващо. А в своята идеология постановлението не се отклонява с нищо от обичайния *колонизационен модел* (вж. II.1.3). То се мъчи да запълни оформилата се демографска празнина точно по начина, по който десетилетия наред са правени опити за „облагородяване“ на етническия състав на населението в засегнатите райони: чрез предоставяне на социални и финансови привилегии за заселване. Ползвателите (жители и новозаселили се) са определени по списък на общините, а за размера на заемите с поети от бюджета лихви е въведен таван.²⁹⁷

Принципно новите моменти са в заключителните разпоредби, чиито тънкости визират именно улесняване на ползването или присвояването на имотите на заминалите български турци. Това става с поправки в правил-ника за прилагане на Закона за наемните отношения и в Наредбата за управление имуществата на чуждестранни лица в страната. Първата потвърждава правото да се настаняват наематели в „изцяло свободните жилища и вили на български и чужди граждани, установили се да живеят *постоянно* (курсивът е мой Р. А.) в чужбина“, но премахва дотогава действащия текст, че „не се считат установили се да живеят *постоянно* в чужбина български граждани, които пребивават в чужбина с редовен български паспорт, чиито срок не е изтекъл“. По този начин оставената от редовно заминалите в Турция жилищна площ автоматично остава на разположение на властите за отдаване под наем. Втората поправка скъсява

²⁹⁶ ЦДА, ф. 136, оп. 82, а.е. 49, л. 70 – 77. Постановление на Министерския съвет 44 от 11 септември 1989 за развитие на населените места, засегнато от миграцията на населението. Първата индикация за изготвяне на постановление с подобно съдържание (вж. ЦДА, ф. 215, оп. 5, а.е. 45, л. 133) е от 21 юни 1989 със срок 30 юли. На 22 август (ден след затваряне на границата) правителството приема принципно ПМС 44, като го разпраща на ведомствата за окончателно съгласуване.

²⁹⁷ ЦДА, ф. 361, оп. 12, а.е. 39, л. 20, 21. Указание № 15 на Централното управление на ДСК по ползването на заеми за строеж съгласно ПМС 44/11 септември 1989.

трикратно срока, след който общините получават правото да владеят голяма част от имотите: това става вече, ако б (а не както преди – 18) месеца след „придобиване на статут на чуждестранно лице собствениците не посочат пълномощници на изпълнителните комитети на общинския народен съвет, които през това време управляват чуждестранните имоти“.

Много показателни са предварителните становища на редица ведомства по проекта за ПМС 44/11 септември 1989. В редица от тях личи желанието на почувствали се ощетени институции да пазят периметъра на привилегиите си. Но и по този повод част от администрацията и най-вече Министерството на правосъдието изразяват здрав разум, та дори се позовават на някои универсални правови принципи. Позицията, подписана от министър Светла Даскалова, се противопоставя на монополното право на общините да изкупуват имоти, предоставено им още в началото на юни с ПМС 27/8 юни 1989 г.²⁹⁸ Коментарът показва също, че самият мотив „за борба със спекулата“ е сгрешен. Без да твърди, че той поражда корупция, логиката е, че ако е бил оставен свободен избор на купувача, е нямало да останат безстопанствени имоти. При положение че частна продажба по закон не е възможна извън санкцията и посредничеството на общината и че цените са фиксирани от държавата, възможностите за покупка по спекулативно ниски и продажба по високи цени не са големи. По всичко изглежда, министърът не си представя пазар отвъд рамките на действащия образец социалистически Закон за собствеността на гражданите и оплакването е всъщност, че (дори в този си крайно изкривен вид) той е фактически парализиран. „Чл. 8 на ПМС 27, пише С. Даскалова, не може да остане в този вид. С него фактически се спряха продажбите на недвижимите имоти между всички граждани, тъй като нотариусите не знаят кои граждани заминават и кои не – (курсивът е мой, Р. А.). Сега хората недоволстват, нотариусите бездействат, а в бюджета не постъпват събираните такси, които не са малки (9% от продажната цена).“

В становището има и разбиране, че поставянето на общините в позицията на задължителен посредник създава повече основания за

²⁹⁸ Не е ясно дали тя е имала възражения по приемането на това постановление.

бъдещи претенции за обезщетения от страна на Турция. „Искам да ви кажа мнението си по чл. 8. Ако заминаващите си бяха продали имотите, необходимостта от мерките, които сега се предвиждат в постановлението, може би щяха да бъдат значително по-малко. Имотите щяха да станат собственост на български граждани. Купувачите доброволно щяха да се заселят и да се грижат за тези имоти. Освен това лицата, установили се в Турция, нямаше да имат претенции за заплащането на тези имоти, доброволно продадени от тях. Спекулата в тези случаи е ограничена, тъй като цените на имотите се определят от народните съвети. Предлагаме тази точка да се отмени. Ако тези имоти трябва да бъдат изкупени от общинските народни съвети, те имат такова право по силата на чл. 23 и 26 на Закона за собствеността на гражданите. Следва обаче да се прецени дали това е уместно. При имуществени претенции от страна на Турция, когато купувач е общинският народен съвет, съответно държавата, аргументите за заплащане на обезщетение ще бъдат по-силно.“²⁹⁹

Министерството на външните работи също отбелязва, че вкарвайки общините като задължителна страна в сделките с недвижими имоти, държавата се излага на евентуални бъдещи компенсации. И от тази институция предлагат да отпадне чл. 8 от ПМС 27, като се произнасят срещу новата редакция на правилника за прилагане на Закона за наемните отношения, която „не създава необходимите гаранции за ползване освободените от заминалите за Турция граждани имоти. Новата формулировка е неиздържана в правно отношение поради трудността да се докаже намерението.“³⁰⁰ Накрая, Областният партийен комитет и Областният народен съвет в Разград проявяват най-трезвото разбиране измежду засегнатите райони. От становището им става ясно, че придобиването на присвоени жилища се възприема като несигурно (може би и незаконно) действие. „Възможностите за настаняване на новозаселените [по ПМС 44]... в жилищни имоти, собственост на общинските народни съвети и фирмите, е ограничена, тъй като броят на

²⁹⁹ ЦДА, ф. 136, оп. 82, а.е. 49, л. 34 – 35. Становище на Министерството на правосъдието по проекта за ПМС 44. Без дата, между 20 август и 10 септември 1989 г.

³⁰⁰ ЦДА, ф. 136, оп. 82, а.е. 49, л. 82, 83. Становище на МВнР по проекта за ПМС 44. Без дата, между 20 август и 10 септември 1989 г.

изкупените от тях жилища е малък. За настанените в жилищни имоти на заминали граждани не съществува гаранция, че ще могат да ги придобият, въпреки че са спазени условията на договора, тъй като при завръщането на собственика са длъжни да го освободят. По тези съображения считаме, че този стимул ще се приеме като едно бъдещо несигурно събитие от страна на новозаселващите се. Считаме също, че възможността за придобиване безвъзмездно собствеността върху имоти, които значително се различават по стойност, ще доведе до редица спорове и конфликтни ситуации поради това, че при едни и същи условия и за изпълнение на едни и същи задължения гражданите ще получат различни суми. Предлагаме на новозаселилите се граждани да се предоставят с договор жилища със съответните дворове и стопански сгради за живеене и стопанисване, без да заплащат наем за тях. След 10 г. да им се предоставят 10 000 лв. от държавния бюджет за закупуване на жилищен имот в същото населено място.³⁰¹

Всички тези призови обаче не са чути и в крайния си вид постановлението не отменя чл. 8 от ПМС 27, а напротив – препотвърждава всичките му основни положения (както и тези на РзМС 12/28 юни 1989) до края на 1990 г. Започналото в средата на юни изкупуване от общини и предприятия на имоти на заминаващи ще продължи, трупайки нови и нови поводи за бъдещи конфликти.

При очевидността на възникващите проблеми, успоредно с приемането на ПМС 44, е разпоредено мащабно проучване на състоянието симотите на заминалите и на завърналите се. Инвентаризацията е възложена на КДНК, който е специализираното звено за надзор върху провежданите държавни политики. Апаратът на тази институция е значителен и тя има дългогодишен опит в разкриване на нередности. Естествено, набеязването на мишените, оповестяването на резултатите и разобличаването на виновните много често са част от тактика за компрометиране на изпаднали в немилост ръководители или ведомства. В случая машината се задейства още на 5 септември, т.е. седмица преди приемането на ПМС 44, когато

³⁰¹ ЦДА, ф. 136, оп. 82, а.е. 49, л. 110, 111. Становище на областния комитет на БКП и областния народен съвет Разград по проекта за ПМС 44, 31 август 1989.

на КДНК е наредено „да извърши проверка по работата на общинските народни съвети в Хасковска, Разградска и Ловешка област по изкупуването, стопанисването и продажбата на недвижими имоти, собственост на граждани, изявили желание да ги продадат“.³⁰² Ходът на проучването е особено интересен, доколкото то е проведено в самото навечерие на Десети ноември (от 2 до 27 октомври), а резултатите са обобщени непосредствено след това, като политическата промяна дава видимо отражение върху някои нюанси и акценти. А събраната фактология е изключително подробна, предоставяйки първото и най-точно количествено описание за съдбата на недвижимото имущество на прогонените български турци.

Програмата на проверката я представя като реакция на запитвания, подозрения, слухове и публични обсъждания³⁰³, свързани с това имущество. Властите от своя страна са наясно с възможностите за злоупотреби. КДНК трябва да проучи и даде отговор на 14 въпроса в няколко направления³⁰⁴: статистика на процесите; съобразяване на общините с установените процедури (оповестяване, определяне на кандидатите за изкупуване според жилищните им нужди, спазване на наредбата за цените и пр.); крайно предназначение на имотите (за целите на общините; препродажба на предприятия, организации, държавни учреждения; придобити селски имоти); проблемни ситуации (жилища, които са изкупени от общината, но продадите ги продължават да обитават поради това, че не са заминали за Турция; самонастанили се след завръщането в продадени от тях жилища преди заминаването им); констатирани случаи на спекула; има ли имоти, преминали във владение на общината поради незавръщане на собственика 6 месеца след напускането; опазване на оставените имоти и установени кражби

³⁰² ЦДА, ф. 375, оп. 34, а.е. 319, л. 1. Заповед за проверката в изпълнение на т. 7.3 от Единния съгласуван план за дейността на органите на националната контролна система през второто полугодие на 1989. За съдействие при проверката са въвлечени МИП, Министерството на правосъдието, Комитетът по териториално и селищно устройство и областните народни съвети.

³⁰³ В материалите са включени фотокопия от публикации в печата по тези въпроси.

³⁰⁴ ЦДА, ф. 375, оп. 34, а.е. 319, л. 2 – 3. Програма за извършване на проверка по работата на областните народни съвети в Хасковска, Разградска и Ловешка области по изкупуването, стопанисването и продажбата на недвижими имоти, собственост на граждани, изявили желание да ги продават, септември 1989.

и/или ограбване на имущество; предложения „за подобряване работата“ и нормативната уредба по организиране на продажбата и изкупуването на недвижими имоти. Показната бюрократична загриженост и тук предизвиква препратки към проявената от КЕВ „грижовност“ при ликвидирането на имуществото на депортираните евреи от Македония и Беломорието. Някои от процедурите са дословни реплики, а тонът на изготвените от КДНК доклади натрапчиво напомня този на отчетите, писани от съответните служебни лица през 1943 г.

Въпреки проверката, към средата на октомври властта съвсем не е готова да даде право на завръщащите се да си получат обратно предишното жилище. Въпросът е бил повдиган, но на заседание на Съвета за координация Г. Филипov е двусмислен относно собствените жилища и категоричен за държавните. Той заявява, че „трябва още сега да се говори и по друго, което се предлага ... да се обсъди как да се действа спрямо тези граждани, които сега се връщат и искат да им се върнат жилищата, длъжностите и т.н. Ние трябва да се договорим, че никакви жилища няма да им се връщат, те нямат право да се настаняват в държавни жилища, които им са отнети“. Изворът на легитимност за подобна позиция е, че „гражданството у нас се вълнува, че не провеждаме политика, с която да защитаваме интересите на *нацията* (курсивът е мой, Р. А.)“³⁰⁵.

ТАБЛИЦА 30

Статистиката в *Таблица 30* обхваща *всички* оставени недвижими имоти (включително селските) на заминалите български турци, от които *продадените* представляват 13,1%. От тези продадени от турците жилища пък 12,2% (18,1% без селските имоти) са обитавани от неуспели да заминат или завърнали се и самонастанили се в предишните си домове бивши собственици: към 30 септември въпросният най-конфликтен и публично чувствителен периметър е все още относително тесен (1,6% от *всички* оставени имоти). Изводът от статистиката е, че *сравнително малка част от всички заминаващи са продали жилищата си. Рекетът е упражняван селективно или хаотично, но*

³⁰⁵ ЦДА, ф. 1Б, оп. 63, а.е. 53, л. 236. Заседание на Съвета за координация във връзка с обстановката в страната, 16 октомври 1989.

не повсеместно и не задължително успешно. Някои не са се поддали; имало е случаи на продажби, осъществени „доброволно“, а не като условие за издаване на паспорт.

Но „доброволността“ в онази ситуация е винаги условна. Изходната точка и крайната причина за подобна стъпка е насилието над турската общност. Без него ликвидиране на имуществото изобщо не би била обмисляна. При това трябва да се вземе предвид и динамиката. От една страна, притокът на завръщащи се (сред които мнозина са продали домовете си) се усилва през следващите месеци. От друга, продажбите продължават и далече след 30 септември 1989 г. Накрая, *потенциалът за бъдещо присвояване е значителен* – над половината (56,5%) от оставените имоти са без пълномощници и както беше посочено, тази категория преминава във владение на общините, ако собствениците не посочат в кратък срок такова лице.³⁰⁶

Контурът на разпределение на имотите в общи линии потвърждава данните от по-ограничената извадка, отразена в *Таблица 29*.³⁰⁷ Месец след затваряне на границата над половината (54,2%) от *продадените* от турците имоти са в ръцете на общините³⁰⁸ и едва 12% от тях са вече препродадени на учреждения и организации (включително предприятия). Но първият прочит изкривява тенденциите, доколкото в Разградска област придобитите *селски* имоти са много. Тази категория може да бъде продавана *пряко* на частни лица, така че, ако те бъдат извадени от сметката, се оказва, че общините държат 80% от жилищата, които турците е следвало задължително да предложат първо на общинските власти. Останалите 17,7% се продължили траекторията

³⁰⁶ Назначаването на пълномощник изисква формална процедура, която заминаващите не са имали време или желание да следват. За редица от оставените имоти без изрично посочено лице е имало устна договорка за нагледането им със съседите. Както показват публикувани спомени или свидетелства, в много от случаите това са били българи. Вж. например: **Етническата** картина в България. Проучвания. Клуб 90. София, 1993, с. 106.

³⁰⁷ Трябва да се има предвид, че в *Таблица 29* са включени данни от продажби и през следващите месеци, до средата на 1990 г.

³⁰⁸ Закупените от общините жилища се предоставят за стопанисване на Стопанското предприятие „Благоустройство и комунално стопанство“.

си и се намират в учрежденията и предприятията (основно придобити от „структуроопределящи“ фирми, където работниците са напуснали масово и се е налагало привличане на дефицитни специалисти от страната).³⁰⁹

Зад общите числа се крият различия между и в рамките на трите области. Броят на оставените жилища в Разградска област надвишава двойно този в Хасковска. Продажбите също са много по-активни в Разградско, където предприятията са вземали повече апартаменти. Делът на имотите без надзор в Хасковска област (основно Кърджалийско) обаче е чувствително по-висок. И трите тенденции отразяват по-слабата индустриализация в Кърджалийския район, но не обясняват почти пълната концентрация на продажбите на селски имоти в Разградско.

Служителите на КДНК първоначално подготвят три доклада (за всяка от областите), систематизиращи отговорите на поставените въпроси.³¹⁰ Констатациите, като правило, хвалят стриктното придържане към процедурите. Видимостта за ред и законност е спазвана грижливо, а стъпките са ясно уточнени. Преписките са били комплектовани с писмени предложения на продавачите, с писмени съгласия по определената цена и с необходимото одобрение от Областния народен съвет. Цената е според действащата наредба, като постигнатата „договореност“ е на основата на определената от съвета. След това парите се превеждат в ДСК по сметка на собственика на недвижимия имот, сключва се писмен договор между него и общината и се съставя акт за държавна собственост.

Не са установени покупки-продажби под определените държавни цени, но не се пропуска случаят да се поиска актуализацията им (те не са променени от 1979 г.). Отрича се да е имало прехвърляне и придобиване на имоти със спекулативна цел (заменки), макар да са регистрирани епизодични опити. Отчетността в общинските и областните служби е намерена за адекватна, отразяваща всички изменения по продажбата, покупката и опазването на недвижимото имущество. Популяризира се челен опит, като инициативата в Исперих „при връчването на задграничните паспорти и при даване разрешение

³⁰⁹ ЦДА, ф. 375, оп. 34, а.е. 319, л. 24. Доклад за Разградска област.

³¹⁰ ЦДА, ф. 375, оп. 34, а.е. 319, л. 16 – 18 за Ловешка област (26 октомври 1989); л. 21 – 27 за Разградска област (23 октомври 1989); л. 29 – 32 за Хасковска област (без дата).

за заминаване със собствени леки коли, натоварени длъжностни лица [да изискват] от заминаващите да посочат кой ще се грижи за жилищата им, когато не са оставени пълномощници. В тези случаи са посочвани родственици или съседи. Без такива данни не са предоставяни задгранични паспорти на лицата... [което] създадо условия за по-добро стопанисване на оставените жилища³¹¹. Доколкото в края на септември не са изминали шест месеца от получаване на изходна виза от заминаващите, все още няма имоти, преминали във владение на общините. Но те с нетърпение очакват момента, когато срокът ще изтече, и в Хасковска област докладват, че „вече има създадени предпоставки чрез изкупени жилища и тези, които евентуално ще се одържавят от общинските народни съвети за по-успешно прилагане ПМС 44 по отношение осигуряване жилища на изявилите желание да се заселят в тези общини“³¹².

Привеждат се относително безобидни процедурни нарушения, като например невзето съгласие на областните народни съвети при продажби на жилища от общината на предприятия и организации. Има отделни случаи, при които след надлежно изпълнени изисквания продавачите решават да развалят сделката и отказват сключването на писмен договор. За тях обаче тълкуването на местните власти е, че са налице всички основания за придобиване на имотите от държавата и че не бива да се приема, че сделката не е извършена. От бележки на ръка по текста на докладите се разбира, че началството е оценило някои идеи на контрольорите като ненужно щедри. Поставена е например резолюция „Не!“ на предложението общините преди зимата да прекъснат за сигурност водоснабдяването, да източат водата на напуснатите домове и да организират текущи ремонти на покривите им.

Сигнализират се малък брой конфликти (най-вече в Разградска област) по повод обратно настаняване на завърнали се (или ненапускане от незаминали) в продадени от тях жилища.³¹³ Докладват се решителни мерки

³¹¹ ЦДА, ф. 375, оп. 34, а.е. 319, л. 22. Доклад за Разградска област.

³¹² ЦДА, ф. 375, оп. 34, а.е. 319, л. 32. Доклад за Хасковска област.

³¹³ Понякога тези конфликти стигат до насилие и саморазправа със закупилите жилищата или с длъжностни лица. Вж. например: АМВР, ф. 1, оп. 12, а.е. 9431 л. 162. Обзорна оперативна сводка за обстановката към 3 октомври 1989.

в защита на „правото на собственост“ (на общините и на гражданите), в т.ч. принудително извеждане. Но проблемът все още не е със социалната и политическата значимост, които ще придобие през следващите месеци.

Към края на септември започва да се чувства и финансовата тежест от закупуването на недвижимите имоти. Посрещането на този разход, който също следва да се впише по общата сметка на „Възродителния процес“, не е безболезнено. Той е непредвиден контур, по който общините допълнително задължняват. Недостигът на бюджетирани средства за подобни разходи³¹⁴ е покрит със заем от ДСК, а доколкото крайният купувач (предприятието) често е фактически неплатежоспособно, общината не е в състояние да се издължи на Касата. Проблемът е добре описан за един от най-големите длъжници, община Разград, „имала по сметка „Жилищно строителство“ [фондът, от който се закупуват общински жилища] към 30 септември само 833 000 лв., а е закупила жилища за 9 883 000 лв., като 9 млн. са получени като заем от ДСК. Предстои да поиска нов заем от [Касата]. Получила е от продадените на социалистически предприятия 543 апартамента едва 2 млн. лв. Някои от предприятията не разполагат със средства и трудно ще изплатят стойността на получените жилища. Не е изяснен и въпроса кой ще изплаща лихвата на ДСК, която съвсем не е малка (4%). Подобно е положението и в община Кубрат³¹⁵. Общините настояват за осигуряване на целеви ресурс от централния бюджет, но Министерството на финансите отказва да признае допълнителните разходи в Разград и Кубрат за погасяване на взетите кредити от ДСК. То препраща към решението от края на юни 1989 г. за тези нужди да бъдат използвани средствата

³¹⁴ Връщайки се отново към прецедента с депортирането на евреите от Македония и Беломорието, ще посоча, че държавните ведомства тогава се сблъскват със сходен проблем. Те получават достъп до недвижимости на депортираните евреи и хищно се нахвърлят върху тях, но се оказва, че нямат предвидени бюджетни средства за придобиването им. Първоначално държавните учреждения се опитват да получат безплатно желаните вещи. Когато това им е отказано и те не успяват да намерят необходимите ресурси, ведомствата изпадат в просрочия, като нерядко губят предоставената им опция за закупуване на заявените недвижимости. Що се отнася до „откупуването“ на недвижимите имоти, през 1943 г. държавата не плаща в наличност, а предвижда да емитира облигации на името на принудително извадените от жилищата им и на депортираните извън страната евреи. На практика обаче тя не издава тези ценни книжа.

³¹⁵ ЦДА, ф. 375, оп. 34, а.е. 319, л. 26. Доклад за Разградска област.

по РзМС 25 /1987 г. (вж. II.1.3): по общинския бюджет на Разград за 1989 г. те възлизат на 4 млн. лв., а в Кубрат са 3,84 млн. лв.³¹⁶

На основата на трите доклада заместник-председателят на КДНК изготвя компилативна информация, която тръгва по пътя си нагоре. Това става непосредствено преди Десети ноември и политическата промяна изменя тоналността на последната брънка от веригата на проверката. Окончателният доклад до възложителя, изпратен от председателя на Комитета, използва почти изцяло и дословно данните, констатациите и препоръките от информацията на по-долните инстанции, но внася някои специфични акценти и нюанси.

Чернова на документа³¹⁷ продължава да назовава прогонването с камуфлажен термин („динамични миграционни процеси“). На преден план е изведен значителният брой жилища, оставени без надзор, на които се гледа като на обществени и се обсъждат съответните трудности с тяхното стопанисване и опазване от общините. Новата политическа конюнктура по върховете обаче е предизвикала смекчаване в действията и принудителното извеждане на самонастанилите се бивши собственици в продадените от тях жилища е преустановено. Особено показателно е как изложеното в предходните доклади по области, с минимални вметки, ретуши и добавки изведнъж се е превърнало в отрицателно явление, а редица неутрални данни придобиват открито негативна окраска. В КДНК внезапно са прогледнали (едва ли са получили допълнителна информация) и са видели машинации в разпределението от общините към предприятията и организациите. Оказва се, че от изкупените 685 жилища на въпросните две категории *получатели* са дадени 543, но „е допуснато неправилно да се разпределят 66... на работници и служители, жители на града, без да са картотекирани като нуждаещи се съгласно Наредбата за разпределяне и продажба на жилища... Допуснати

³¹⁶ ЦДА, ф. 375, оп. 34, а.е. 319, л. 37, 38. Справка от Държавно бюджетно управление относно информацията за извършената проверка [в Разградска област]. Без дата, след 23 октомври.

³¹⁷ ЦДА, ф. 375, оп. 34, а.е. 319. Информация от председателя на КДНК Георги Георгиев до председателя на Министерския съвет Г. Атанасов относно резултатите от проверката на работата на общинските народни съвети по изкупуването, стопанисването и продажбата на недвижими имоти собственост на граждани, изявили желание да ги продадат. Предварителен вариант. Без дата, след 10 ноември 1989.

са и заменки... без доказана жилищна нужда³¹⁸. Установените кражби стават *множество*, а разкритите грабежи и увреждания – *малко*. Под влияние на общественото недоволство пряко се внушава, че номенклатурата се е облагодетелствала. „Прави впечатление, че над 100 жилища от изкупените [от общините] са предоставени на областните и общинските ръководства... което има отрицателно отражение сред населението и обществеността. Има общински народни съвети, които не са спазили Закона за собствеността на гражданите и правителствените решения по продажбата и закупуването на недвижими имоти.“³¹⁹

Въпреки тези компромисни формулировки нагласата, че държавата ще придобие голяма част от имотите, остава. Ударението в черновата на окончателния доклад е изместено именно към предстоящия трофей – жилищата, които ще останат безстопанствени след изтичането на шестмесечния срок. Общините са упрекнати, че не предприемат нищо по въпроса, „а и няма ясно виждане навсякъде какво ще се прави и как ще се използват имотите на собствениците, които са придобили статут на чуждестранни лица и не са посочили пълномощници“. Иска се съответно да бъдат взети „допълнителни мерки по осигуряване неприкосновеността на имотите, оставени без надзор, и [да се] извърши подготвителна работа за тяхното владение и стопанисване, ако собствениците им не се завърнат в определения срок... да се изготвят методически указания за начина на владение и стопанисване на жилищните имоти на българските граждани, получили статут на чуждестранни лица“³²⁰. Подкрепено е и настояването на общините за помощ от Министерството на финансите по погасяването на заемите от ДСК за изкупуване на имотите.

Но в *окончателно изпратения* вариант на доклада са настъпили нови показателни промени. Отпаднала е както бележката, че няма виждане какво ще се прави с имотите на незавърналите се в срок собственици, така и „острата“ критика на неправомерните разпределения в полза на властимащи.³²¹

³¹⁸ Пак там, л. 52.

³¹⁹ Пак там, л. 55.

³²⁰ Пак там, л. 55, 56.

³²¹ Пак там, л. 62. Окончателен вариант на доклада, 8 декември 1989.

Времената са смутни, партийният и държавният апарат са неориентирани, без опорни точки и посока към какво да се нагодят...

Наред с тези действия на държавни институции тревожни гласове относно проблемите с имотите се чуват и от другаде. Такъв е случаят с преписка на секретаря на Комисията за защита на обществените интереси и правата на гражданите в Народното събрание Владимир Калайджиев. Писмото му от октомври 1989 г. е емоционална лична реакция по повод достигналата до него разпоредба изселващите се турци да продават жилищата си, за да получат паспорт. Самата нескрита изненада от нейното съществуване говори, че не всичко от ставалото през лятото на 1989 г. е било известно дори на част от достатъчно високопоставената номенклатура.³²² Калайджиев е сезиран от председателя на Централната контролно-ревизионна комисия на партията Начо Папазов по въпрос, свързан с положението на завръщащите се, което му дава основание да изрази безпокойствие относно възможни правни и политически последици. В ръкописна бележка той отбелязва, че „има факти, които ме тревожат, защото говорят за жестоко или незаконно отношение спрямо тези хора. Това може да има много дълбоко отражение върху по-нататъшното развитие на обстановката. Изпращам Ви един пример. Какво мислите Вие?“³²³.

Примерът е жалба на семейство турци (преименувани с българското име Велеви), с която Калайджиев е занимал председателя на Общинския народен съвет в Кърджали. Те „умоляват да бъдат оставени да живеят [дори плащайки наем] в бившето тяхно собствено жилище“, което заемат и след продажбата му, тъй като не са успели да заминат. Това е, както видяхме,

³²² В. Калайджиев е бивш партизанин, лекар и заместник-министър на народното здраве през 60-те години. През 80-те е заместник-председател на Комисията по възпроизводство на човешките ресурси към Държавния съвет. Комисията за защита обществените интереси и правата на гражданите, която оглавява през 1989 г., е придобила нова тежест в самия край на режима поради фасадните усилия да бъде демонстрирана загриженост към проблемите на човешките права във връзка с международната изолация на България около „Възродителния процес“. На започналата през януари 1990 г. Кръгла маса В. Калайджиев прави редица предложения за връщане на жилищата на собствениците им или за тяхното настаняване в други.

³²³ ЦДА, ф. 1Б, оп. 63, а.е. 43, л. 10. Ръкописна бележка от В. Калайджиев до Н. Папазов, 20 октомври 1989.

масовизиращ се казус в районите с турско население. Отказът от Кърджали, „въпреки че тези хора се намират в тежко положение и няма къде да се устроят сега с децата си“, предизвиква Калайджиев да обобщи ситуацията. В повторно писмо до общинския председател (с копие до Н. Папазов)³²⁴ той призовава „да се върнем малко по-назад и да разгледаме как стоят нещата според закона. Когато тези граждани са поискали да заминат за Турция, на тях им е било заявено от общинския народен съвет, както те съобщават, че за да им бъдат издадени паспорти, следва да продадат жилището си, тъй като имали заем към ДСК. Това тяхно твърдение се удостоверява и от писмото на ДСК, копие от което ви прилагам. Сега следва да се постави въпросът: защо се предявява такава претенция? защо се поставят хората в такова принудително положение? Предявеното спрямо тях искане е в грубо противоречие със Закона за задграничните паспорти, т.к. чл. 7, буква „е“ изключва задълженията по ипотекирани жилища като основание за отказ да бъде издаден паспорт. Срещу заема... са дължали, те оставят ипотекирано жилище, което покрива стойността на заема, в случай че той не бъде изплатен. На какво основание тогава е било поискано от тези граждани да продадат жилището си и сега да бъдат изхвърлени от него. А пък те и не са отпътували дори, казват, че не са напускали работа, не са вземали отпуск... Аз Ви моля да обясните законните основания на своите действия. Боя се, че така можем да изпаднем в нарушения, за които по-нататък пред нас ще бъдат предявени претенции“.

Завършекът на тази кореспонденция е експресивен с по-нататъшния път на писмото и отразеното върху него становище. Н. Папазов не се решава да намери друг ход, освен страхливо да препрати гневния изблик на Калайджиев до Любомир Шопов, който е от най-яроствните идеолози и организатори на „Възродителния процес“. За собствено успокоение Папазов слага и резолюцията „Не бива да предизвикваме осите! И без това си създадохме не малко трудности. Това е моето мнение“³²⁵. Резигнацията

³²⁴ Пак там, л. 11 – 13. Писмо на В. Калайджиев до председателя на Общинския народен съвет в Кърджали с копие до сем. Велеви, 23 октомври 1989.

³²⁵ Пак там, л. 11. Резолюция на Начо Папазов върху копие от писмото на В. Калайджиев, препратено на Любомир Шопов, завеждащ Отдел „Патриотично възпитание“ на ЦК на БКП, 29 октомври 1989.

и малодушието му отразяват състоянието да духа сред върхушката в навечерието на Десети ноември. Тя едновременно чувства, че ситуацията е безизходна, и е парализирана от страх, че всяко връщане назад ще доведе до ескалация и окончателна развръзка ...

III.2.3.

Проекция

■ За въпроса с имотите обаче Десети ноември не се оказва гранична дата. След нея завръщанията продължават, а механизмите, по които местните власти (т.е. държавата) са се разпореждали с продадените преди заминаването жилища, не са демонтирани. Партията още дълги месеци, включително след изборите от юни 1990 г., е достатъчно силна, за да остави в ход преразпределението на това имущество. То вече се случва в динамично променяща се обществена, институционална и медийна обстановка. Структурират се различни интереси, които може да бъдат публично огласявани и политически представени. Това се отнася, в частност, до останалите без дом български турци; за българите, противопоставящи се на „компенсационни“ решения; за учреденията, защитаващи ведомствения си интерес; за местния апарат, започващ да се бои от възмездие... Появяват се нови актьори, заемащи страна или опитващи да посредничат в една открито конфронтационна ситуация. Сред тях централно място в търсенето и намирането на работещи решения се пада на Комитета за национално помирение.³²⁶ Изменят се политическият и институционалният мизансцен. Конфликтите се изнасят на Кръглата маса; действащите стари структури (като все още необновеното Народно събрание и първият кабинет на Андрей Луканов) се включват, за да монтират половинчати механизми; след парламентарните избори Великото народно събрание започва да обсъжда по-радикални ходове, но до края на 1990 г. това става

³²⁶ Комитетът е учреден на 7 декември 1989 г. от Антонина Желязкова, Михаил Иванов и Сюлейман Гавазов. (Вж. интервюто на А. Желязкова в: http://www.omda.bg/public/arhiv/rumyana_uzunova/rumyana_sled_jivkov_8.html.)

при парализа на изпълнителната власт в лицето на второто правителство на А. Луканов; при последвалите два кабинета (коалиционния на Димитър Попов и този на СДС) философията на подхода еволюира, за да се стигне накрая – далече не без напрежение – до натоварения с послания *Закон Доган*. През цялото това време се променя и икономическата рамка, която постепенно разхлабва някои имуществени отношения и позволява немалко от висящите случаи да намерят в една или друга степен спонтанен и полу-пазарен изход чрез договорки между засегнатите страни.

Без да влизам в политическите перипетии от периода³²⁷ или да обсъждам юридическите лабиринти на последователно предприетите стъпки, тук се връщам към една от основните задачи на тази книга, която е да се проявят и остойността, в рамките на възможното, различни елементи от икономическата цена на „Възродителния процес“. Защото имотите на завърналите се след прогонването си български турци са *лична* цена, която се превръща в *обществена*, когато държавата се вижда принудена да поеме финансово *част* от отговорността си. Това слагаемо от общата сметка се оформя в течение на 1990 – 1992 г. и идентифицирането му налага да се погледне отвъд 1989 г.

Изходната точка е ясно дефинирана: „над 4000 от завърналите се български граждани не намериха своите жилища, като се върнаха, продадени от съветите. Те всъщност се оказаха без подслон. Има случаи, когато техни познати български семейства ги приютяват, но вече минава цяла година... Има случаи, когато намират жилища по селата, пътуват, но има и трагични случаи...“³²⁸. Особено изпъква историята с разрушените домове в Хасково.³²⁹

³²⁷ Сред множащите се с годините публикации за първите години на прехода вж. Кръглата маса. Стенографски протоколи. 3 януари – 15 май 1990. С.: Фондация „Д-р Желю Желев“; **Симеонов**, Петко. Голямата промяна. Опит за документ. С.: Отечество, 1996; **Луджев**, Димитър. Революцията в България 1989 – 1991. С.: „Д-р Иван Богоров“, Книга 1 (2008), Книга 2 (2012).

³²⁸ ЦДА, ф. 117, оп. 46, а.е. 317, л. 64. Заседание на Комисията по човешките права и националния въпрос при Великото народно събрание, заседание от 30 август 1990 г. Изказване на Юлий Бахнев.

³²⁹ След заминаването на българските турци, обитавали кварталите „Вароша“ и „Хисар“ в града, през октомври 1989 г. са разрушени над 1000 техни жилища и завърналите се се намират буквално без покрив. Разрушаването става с аргумента, че са незаконно построени и че

Проблемът се е изострил от това, че много от жилищата са препродадени от общините „месеци след завръщането на първите им собственици [т.е. след Десети ноември], които са правили неуспешни опити да си ги получат обратно – под наем или чрез изкупуване и въпреки указанията дадени от Министерския съвет“. Освен това „хиляди хора, живели [преди да заминат] във ведомствени жилища, след завръщането си или дори само поради факта на подаване на документи за заминаване за Турция са останали на улицата дори когато няма други желаещи да се настанят в тези жилища. Масова е практиката етническите турци да не се допускат до жилищата и да се издават настанителни заповеди за тях на българи, въпреки че наемните договори не са препратени по предвидения в Закона за наемните отношения съдебен ред“³³⁰.

Незаконният характер на много от действията е посочен още през декември 1989 г., а впоследствие (март 1990 г.) той е потвърден от проверки на комисията, съставена от Народното събрание, Комитета за национално помирение и Комитета за правата на човека (групата се е запознала с конфликтите на място и изслушала 800 души). Резултатите са представени на Кръглата маса. „Установява се, че много от продажбите не са удостоверени с нотариален акт... голяма част от жилищата са продадени (предоставени) на предприятията... много от купувачите са ненуждаещи се по смисъла на Наредбата за разпределение и продажба на жилища... много от наемните отношения на завърналите се... не са прекратени по установения ред.“³³¹

Кръглата маса към Министерския съвет, където са докладвани изводите от проверките, набляга на това, че продължават процесуалните действия,

решението е взето независимо от обстоятелството, че собствениците им са заминали. Обратно, за мнозина този акт е един от най-изразителните символи на извършваните посегателства върху имотите на турците по време на „Възродителния процес“. (Има и други сходни казуси, но от много по-малък мащаб.) Впоследствие случаят и отговорността на тогавашния кмет на Хасково (междувременно избран за депутат от БСП) стават предмет на дълги парламентарни и публични обсъждания. Обвинителен акт обаче така и не му е повдигнат.

³³⁰ ЦДА, ф. 117, оп. 46, а.е. 323, л. 55, 56. Мотиви за предложения на кръглата маса към Министерския съвет за спешни мерки за решаване на някои социално-икономически проблеми в районите със смесено население. Без дата, най-вероятно март 1990.

³³¹ ЦДА, ф. 117, оп. 46, а.е. 317, л. 64. Заседание на Комисията по човешките права и националния въпрос при Великото народно събрание, заседание от 30 август 1990 г. Изказване на Юлий Бахнев.

свързани с оформяне на вече продадени жилища, както и нови продажби. Тя предлага спиране на откритите процедури за продажба на недвижими имоти и прекратяване на препродажбите на жилища от общините на предприятия и граждани; настоява в домовете, където все още няма настанени наематели, да бъдат върнати бившите собственици; в полза на бившите собственици, чиито имоти са придобити законно от трети лица, да бъде учредявано, при възможност, право на строеж и те да се снабдяват със строителни материали; да се разпреди извънредно картотекиране на етническите турци, загубили имотите си; завърналите се и останали без жилище да бъдат настанявани във ведомствени жилища, наемните договори за които не са прекратени по предвидения съдебен ред и в тях няма настанени нови наематели.³³²

Всичко това става в обстановка на яростни конфликти по повод раздадените жилища. Още на другия ден след пленума на ЦК от 29 декември 1989 г., решил „връщането“ на имената и на имоти на българските турци, се надига вълна от протестни резолюции. Типична от тях например гласи, че „ние като партийни членове най-отговорно твърдим, че представители на тюркоезичното население в нашия край не бяха насилствено уволнени от работа и не бяха насилствено изгонени от жилищата им. Те съвсем доброволно предадоха жилищата си дори търсеха връзки за това. Не сме съгласни да бъдат отнети жилищата, закупени по законен ред от българи, и им бъдат върнати обратно – те дори някога ги получаваха с предимство“³³³. Огласеното на пленума и от държавните власти намерение за възстановяване на бившите им собственици на „неизползваните“ жилища предизвиква брожения. В писмо от Общинския народен съвет в Исперих се казва, че „това становище беше разтълкувано много разширително [от тях]... като отнасящо се до връщане на всички продадени жилища, те започнаха и сега с още по-голямо ожесточение искат от общинските народни съвети да върнат жилищата им, безпокоят настанените в бившите техни жилища граждани, което води

³³² ЦДА, ф. 117, оп. 46, а.е. 323, л. 55, 56. Мотиви за предложения на кръглата маса към Министерския съвет за спешни мерки за решаване на някои социално-икономически проблеми в районите със смесено население. Без дата, най-вероятно март 1990.

³³³ ЦДА, ф. 1Б, оп. 55, а.е. 645, л. 18. Писма и резолюции от събрания на първичните партийни организации по повод решенията на ЦК от 29 декември 1989.

до изключително изостряне на социалното напрежение, предпоставки за саморазправа, включително и физически конфликти³³⁴. За сблъсъци свидетелстват и участници в проверките през март, но те са отбелязали³³⁵ и различия в действията на общинните: имало е такива (например в Добрич), които разумно са решили да не препродават домовете, или (в Асеновград) са разубеждавали хората да се освобождават от собствеността си.

Случаят в Исперих³³⁶ се отнася до около 130 закупени от общината и впоследствие препродадени или отдадени под наем имоти „за привличане на трудови ресурси“, главно в държавната фирма „Хан Аспарух“ и в животновъдството. Останали са празни само 4, а като последица от тези разпоредителни действия към март 1990 г. 75 от завърналите се семейства са без дом. Решаването на подобни конфликти веднага повдига претенции за държавна финансова помощ. Така от Исперих искат нов нормативен акт, който да разреши проблема, но и виждат като най-изпълним вариант предоставянето на целеви средства на засегнатите общини „за срочно изграждане на държавен жилищен фонд за нанасяне конкретно на тази група нуждаещи се граждани.“ Друго предложение е да се доплати разликата в цената на онези лица, които са продали под нормативната: обстоятелство, което, между другото, опровергава твърдението в официалните доклади на КДНК от октомври 1989 г., че *всички* жилища са продавани по държавно установените цени.

Въз основа на проверките от март и под натиска на общественото напрежение правителството изготвя ПМС 29 от 5 април 1990 г., което е първият опит за цялостно решение на възникналите имуществени въпроси в районите с турско население.³³⁷ Неговият обхват (в сила е за конкретен списък от общини) и целите му обаче са крайно ограничени и

³³⁴ ЦДА, ф. 136, оп. 85, а.е. 29, л. 23, 24. Писмо от общинския народен съвет Исперих до Министерския съвет, Народното събрание и Държавния съвет, 31 януари 1990.

³³⁵ Споделено в личен разговор от Михаил Иванов.

³³⁶ Вж.: Таблица 28.

³³⁷ ЦДА, ф. 136, оп. 85, а.е. 29, л. 11. Постановление на Министерския съвет 29 от 5 април 1990 г. за решаване социални проблеми на български граждани в някои райони на страната.

не вземат предвид направените препоръки. Постановлението не засяга препродажбите, а визира единствено останалите непродадени от общините имоти; записаното относно наемателите, чиито договори са прекратени незаконосъобразно при заминаването³³⁸, е чисто пожелателно.

Предвиденият основен вариант за настаняване на останалите без жилище български турци е обратното изкупуване от бившите собственици по цени, по които общината ги е придобила от тях. Втора възможност е улесняване на ново строителство чрез включване на допълнителни терени в регулацията на населените места, като с предимство се преотстъпва правото на строеж. Останалото се свежда до призови за мобилизиране на наличните резерви и до административни облекчения в рамките на действащата уредба: използване на част от оборотния жилищен фонд; картотекиране като „нуждаещи се“; възстановяване на отнето жителство; социално подпомагане; връщане на събираните суми за възстановяване на държавните разходи за полученото училищно и висше образование на заминали ученици и студенти; дори пренасочване на част от сглобяемите жилища от Стражица и Попово (инсталирани там след земетресението от 1986 г.), където да бъдат настанени чуждестранни работници, които на свой ред да освободят жилищен фонд.

Предвидимите преки икономически последици от ПМС 29 са малко. Възможността за обратно изкупуване е очевидно несъстоятелна компенсация, доколкото имущественото състояние на тези хора междуременно се е променило съществено (на преобладаващия брой то се е влошило) именно вследствие на прогонването им от страната. Естествено възниква и въпросът с променените цени. Ако обратното придобиване на жилището по цени от 1979 г. е изгодно за първоначалния собственик, който се съгласи на този вариант, то избралият да предприеме ново строителство, ще е поставен в по-неизгодни условия поради значителната инфлация след

³³⁸ Разпространена практика е била прекратяването на наемните отношения, при положение че заминаващите са били предплатили наемите си за 4 – 6 месеца напред. В тези случаи няма законови основания за прекратяване на договора. Въпреки това, доколкото общината вече на практика владее жилището, тя е настанявала други наематели в него. (Вж.: ЦДА, ф. 117, оп. 46, а.е. 323, л. 21. Заседание на Комисията по човешките права и националния въпрос при Великото народно събрание, 16 октомври 1990. Изказване на Пламен Богоев.)

1979 и особено през 1990 г. А и тази втора възможност зависи от добрата воля и потенциала на общината. Накрая, общото финансово обезпечение на постановлението се свежда до 80 млн. лв., предвидени основно за жилищно строителство за крайно нуждаещи се. В онзи момент на икономически хаос всяко обещание за каквото и да е допълнително строителство е напълно химерично. При това бързо възникват и други идеи за използването на тези пари, като едно от предложенията е с тях да се покрият ценовите разлики на пожелалите да си построят ново жилище.³³⁹

Концептуалната ограниченост на постановлението е широко обсъждана и тя отново излиза на дневен ред няколко месеца след неговото влизане в сила, когато резултатите му са видими и вече е конституирано Великото народно събрание. Стегнато и ясно обобщение в Комисията по правата на човека в края на август 1990 г. прави депутатът от ДПС Ю. Бахнев.³⁴⁰ Той посочва, че ПМС 29 не стъпва върху конституционната отговорност (и съответни задължения) на държавата по въпроса. Не е направен никакъв опит по искане на прокуратурата да се обявят за невалидни продажбите или сделките за продажба, при които е нарушена Наредбата за разпределение и продажба на жилища. А. Луканов е уверил, че ще спре процесуалните действия във връзка с продажбите на тези имоти, но не е дал съответното нареждане. Политическата оценка е, че неуспехът на ПМС 29 се дължи на съпротивата на апарата на местните органи на властта, които „по-скоро съдействаха на ненуждаещите се да си запазят вторите и третите жилища“.

Същевременно е скицирана едната от основните линии за генерално решение на въпроса. Бахнев предлага гласуването на закон, който да почива на няколко принципа: обявяване за недействителни на сделките за продажба на жилищни и недвижими имоти от заминалите за Турция през май – декември 1989 г.; тази разпоредба да се отнася и до всички последващи прехвърляния на собствеността им в случаите, когато не е спазена действащата Наредба

³³⁹ ЦДА, ф. 117, оп. 46, а.е. 323, л. 17. Заседание на Комисията по човешките права и националния въпрос при Великото народно събрание, 16 октомври 1990. Изказване на Михаил Иванов.

³⁴⁰ ЦДА, ф. 117, оп. 46, а.е. 317, л. 65 – 68. Заседание на Комисията по човешките права и националния въпрос при Великото народно събрание, заседание от 30 август 1990 г. Изказване на Юлий Бахнев.

за разпределение на жилища; физическите лица, закупили жилища при спазване на Наредбата, да бъдат обезщетени от държавата с равностойни с предимство и със средства, предвидени в ПМС 29; Народното събрание да наложи мораториум върху процесуалните действия по тези имоти.

Законовата линия, възприета и подкрепяна докрай от ДПС, ще противостои в продължение на близо две години на алтернативната позиция въпросът да бъде решен чрез правителствени *постановления*. В чисто юридически план фокусът е върху фигурата на *добросъвестния собственик*.³⁴¹ Това са онези лица, придобили препродадените от общините жилища в съответствие с действащите разпоредби и при наличие на действителни права по тях. При закон, обявяващ всички сделки за недействителни, тези хора би трябвало да ги освободят и – според мнозина – техните права биха били нарушени неоснователно, като подобен акт би влязъл в противоречие с всички действащи закони.³⁴² Обратно, при оставяне на „добросъвестните“ собственици в заеманите от тях жилища се налага намирането на домове за настаняване на завърналите се предишни собственици, което може да стане само от налични свободни жилища на общините или с ново строителство. Философията на този, икономически значително по-утопичен, подход е формулирана от М. Иванов: на „това, което се случи миналата година... трябва да се гледа като на бедствие – бедствие, от което пострадаха онези, които тръгнаха... а някои от тях се върнаха, така и за тези, които останаха. Когато имаме бедствие, последиците трябва да се решават. Дори и в едно напълно приватизирано общество ролята на Министерския съвет е задължителна, [той] трябва да се превърне в координатор и ръководител на една строителна програма... Много българи, които са взели жилища на български турци, са готови да отидат в новото жилище, а този, който си е обзавел жилището, да се върне... Трябва да има възможност за движение, т.е.

³⁴¹ Макар от правна гледна точка тези хора безусловно да са добросъвестни, в морален план придобиването на имот, чиято съмнителна предистория е известна, би трябвало да оставя горчив привкус. Затова и термина използвам в кавички.

³⁴² Това е например позицията на Михаил Иванов, който я защитава като експерт при различни обсъждания, включително в Народното събрание. Вж.: ЦДА, ф. 117, оп. 46, а.е. 323, л. 16. Заседание на Комисията по човешките права и националния въпрос при Великото народно събрание, 16 октомври 1990.

трябва да има нови жилища. Такава строителна програма не трябва да бъде за сметка на другата, която не е екстрена, защото това означава отново да внесем противоречия между различните етнически групи³⁴³.

Половин година след влизането в сила на ПМС 29 неговите резултати и икономически последици се очертават по-ясно.

ТАБЛИЦА 31

Таблица 31 дава всеобхватна количествена представа за промяната на собствеността върху жилищата на българските турци. От данните не може да се направят изводи за интензивността на различните процеси през отделните възлови периоди (май – август, септември – декември 1989 г., януари – април и след април 1990 г.)³⁴⁴, но числата показват мащаба на трансферите на собственост. Те отразяват също така предприетите действия от властите и от заинтересованите български турци.

Преди всичко, статистически се потвърждава, че и след ПМС 29 общините и фирмите продължават да продават на частни лица жилища, които те са изкупили от заминаващите. Въпреки поети ангажименти от правителството, в Разградска област (информация има само за нея) придобитите след април 1990 г. имоти представляват 15% от препродадените. Местните интереси и протекцията на централната власт са достатъчно жилави, за да могат да поддържат една яростно оспорвана практика. Спорадично (отново по данни от Разградска област) се увеличава и отдаването под наем на такива жилища.

В административните си разпореждания постановлението се изпълнява и донякъде е раздвижило разрешаването на проблемите. Всички свободни жилища, изкупени от общините, но непродадени от тях, са били предложени за откупуване от бившите им собственици. От депозираните жалби за връщане на домовете са удовлетворени близо половината. Останалите са основно жилища, продадени на частни лица или разрушени (каквто е случаят в Хасково). В рамките на ПМС 29 няма предвидени варианти за тези казуси

³⁴³ Пак там, л. 16 – 17.

³⁴⁴ Данните в *Таблица 30* не са съпоставими със сходна информация, поместена в *Таблица 28* и *Таблица 29*. Дефиницията и обхватът на показателите се различават, което води до разминаване в поместените в тях числа, отнасящи се до една и съща област и за цялата страна.

и те може да бъдат решавани чрез разваляне по съдебен ред на продажбите, развалянето им по индивидуален ред чрез съда и настаняване (при доказване на принуда за продажбата).³⁴⁵ Предоставените възможности са позволили на 3500 семейства да се картотекират за нуждаещи се, което впрочем предизвиква най-силен ропот сред българското „мнозинство“.

Така към септември 1990 г. кръгът на най-острите случаи се е стеснил до „самонастанилите се“ в 205 жилища (т.е. в бившите си имоти) и 963 семейства все още без дом (числа, близки до регистрираните 854 неудовлетворени молби). В края на август 1990 г. вече има нагласа проблемът да бъде омаловажен и да не се възприема като макроикономически. Но при положение че жилищата, заети от „добросъвестни купувачи“, са напълно изключени от ПМС 29, въпросните 1168 случая (или 854 висящи молби) остават спорни. Потърпевшите изразяват недвусмислено предпочитание да получат собствените си имоти, и странят от предвидената възможност за ускорено предоставяне на строителни терени. „Има подчертано нежелание от завърналите се да решават жилищните си проблеми чрез ново строителство... Очакването, че въпросът ще се реши с един едностранен акт и всеки ще се върне в старото си жилище, въздържа-ше гражданите от вземане на терени, кредити и от едно частично решение.“³⁴⁶ Това е добре изразено в Разградска област (вж. Таблица 30), ала там се виждат и ограничените възможности за връщане в някогашните собствени домове: само 35% от удовлетворените са с бившата си собственост.

Липсата на перспектива висящите случаи да бъдат решени с наличните свободни и оборотни общински квартири (макар второто да е формално незаконно, то е използвано) или с ново строителство, е очевидна. Свободните (към 14 септември) са нищожна бройка³⁴⁷, а очакваните да бъдат завършени до края на 1990 г. са 3071 на фона на остра жилищна криза, измерена с регистрираните общо 77 636 крайно нуждаещи се. Обяснимо е, че при това

³⁴⁵ ЦДА, ф. 117, оп. 46, а.е. 323, л. 6. Заседание на Комисията по човешките права и националния въпрос при Великото народно събрание, 16 октомври 1990. Изказване на Нора Ананиева.

³⁴⁶ Пак там, л. 7.

³⁴⁷ Не е ясна причината за разминаването между общия брой свободни жилища към 14 септември и свободните в Разградска област към 12 декември 1990 г. Но дори по-високата бройка, посочена за 12 декември, не променя радикално ситуацията.

положение общините поддържат обичайните си искания за средства от централния бюджет (около 15 млн. лв.), оттам безпрепятствено постъпват само помощите за деца. Кредитирането на жилищно строителство и използването на предвидените по ПМС 29 80 млн. лв. са напълно проблематични. Година след Десети ноември написана в непокътнат плановишки тон информация до Областния съвет в Разград³⁴⁸ установява, че „на фона на задълбочаващата се икономическа криза, остър дефицит на основни строителни материали, очаквано неизпълнение на плана за държавно жилищно строителство за годината решаването на жилищните проблеми чрез осигуряване на готови жилища се очертава като невъзможно... Основен източник за задоволяване жилищните нужди остава строителството на... кооперации, групови индивидуални жилищни сгради по стопански начин и чрез възлагане...“. В някои по-малки общини проблемите са решени, като спорните се концентрират в големите (Разград, Русе, Търговище, Силистра) и средни (Омуртаг, Попово, Тутракан) градове. „Застрашени от дефицита на строителни материали и неконтролируемите им цени, 75% от останалите без жилища желаят да получат готови такива на държавни цени.“ Исканията на държавни средства по постановлението набъбват до почти 20 млн. лв., търсят се „по-особен режим на снабдяване, отделни лимити, източници и др.“. Макар и стеснен по обхват, проблемът е без изгледи за скорошно решаване (както всичко, свързано със строителството в разпадащата се, но все още неотменена планова икономика).

През следващите месеци конфликтът е съсредоточен именно около отношенията между *добросъвестните* и завърналите се *бивши* собственици. По време на коалиционното правителство на Димитър Попов протестите против дадените възможности и съдебните решения в полза на българските турци са многобройни и патетични.³⁴⁹ В тях може да се прочете например призив, че

³⁴⁸ ЦДА, ф. 117, оп. 47, а.е. 1026, л. 113 – 115. Информация до Временния областен изпълнителен комитет в Разград от секретаря на Комисия по ТСУ и строителство Стефан Стефанов относно жилищните проблеми на гражданите, завърнали се от Република Турция, във връзка с ПМС 29 от 1990 г., ноември 1990.

³⁴⁹ Приведените по-нататък извадки са от: ЦДА, ф. 117, оп. 46, а.е. 323, л. 78 – 80. Жалба от инициативния комитет на репресираните семейства от Разградския район до Комисията за правата на човека към Великото народно събрание, 19 август 1991; пак там, л. 85 – 86. Жалба от Велика Иванова, Разград, до Президента, 23 май 1991.

„независимо от малкия брой засегнати семейства за мащабите на страната все пак това са човешки съдби. Умоляваме ви, помогнете ни!“ Издига се повик за „мораториум върху изпълнението на постановлението и излезлите вече решения на съда до излизане становището на независимата комисия. Не ни изхвърляйте на улицата! Не допускайте други да ни изхвърлят на улицата! Нека не допуснем проливане на невинна човешка кръв – не този е начина за отстояване на погазени човешки права“. Саркастично се иска: „Върнете ни къщата! Искане да живеем. И ние сме хора, въпреки че не сме ходили на „екскурзия“.

Според гледната точка на тази страна става дума за семейства, „откликнали на повика на правителството за спасяване на икономиката в Разградския регион през лятото на 1989“, за хора, „дошли за да окажат помощ и да осигурят семействата ни с жилища. Много от нас са изтеглили вноските си за жилища, за да могат да платят новите“³⁵⁰. А основният (статистически коректен) аргумент е, че само малка част от заминалите са си продали жилищата. „Категорично заявяваме, че не отговаря на истината твърдението от страна на „екскурзиантите“ за упражняване на принуда върху тях за продажбата на жилищата им на общинските народни съвети, отделни предприятия, фирми и частни лица. В потвърждение на това изтъкваме факта, че от всички, ходили на екскурзия от Разградския регион, само около 15% са си продали жилищата. Останалите, независимо от изнесените стоки, изглежда, наистина са смятали отиването си на екскурзия и след като се върнаха, нямаха никакви проблеми с жилищата си.“

Обстановката е такава, че случаите на злоупотреба няма как да бъдат игнорирани: приема се да бъдат правени проверки и където жилищата са продавани под принуда, да се наложат санкции. Но „добросъвестните собственици“ са вече с усещането за дискриминирано малцинство и за ненаказуемост на нередностите, извършвани от другата страна. Те настояват за наказания и за турците. Посочват се сведения, че „някои от „екскурзиантите“ държат празни заключени още по едно или повече жилища, но след завръщането си умишлено са се регистрирали в едно жилище с други техни роднини

³⁵⁰ Сред предявяващите претенции „добросъвестни собственици“ са и такива, придобили жилища по ПМС 44/11 септември 1989, т.е. получили право да се настаят в тези домове с обещание да получат документ за собственост след десетгодишен престой и работа в обезлюдените райони.

и близки, за да доказват, че няма къде да живеят“. Настоява се да бъдат взети предвид „прехвърлянията и продажбите на имоти от двете страни през 1989 – 1991 г., за разкриване на злоупотреби и едва тогава да се вземат справедливи за невиновната страна решения“. Позицията е, че сделките за закупуване на имотите от общините са перфектни, но че съдят работи в полза на българските турци „за „възстановяването“ на собствеността на доброволно продадените от тях жилища и вече излизат решения... с което се обявяват сделките за нищожни между бившите собственици и общинските народни съвети... Някои от нас получават писма... с определения срок за освобождаване на жилището и свободен наем до освобождаването му“. Протестът е, че на завърналите се „е позволено да ни изхвърлят от собствения ни дом и могат да живеят в него незаконно – под закрила на прокуратурата. А ние собствениците трябва да молим и просим от врата на врата да ни освободят дома. Това го няма в никоя друга държава“.

Рисуваната картина на безправие е симетрична на тази от лятото на 1989 г., но сега в жалбите българите са представени за жертви на подигравателно-пренебрежително наричаните „екскурзианти“. „Добросъвестните собственици“ са „отчаяни от леката ръка, с която се решават техните съдби“. Те търсят ефект на сплашване с приведените случаи на „самоуправства от страна на бившите собственици (за тях законите на Република България никога не са били валидни – заплашват ни с насилие, плашат ни нощем и др.)“ или на нахлуване в „български“ дом на голяма група турци, които „ни малтретираха, изхвърлиха ни от къщата и се настаниха те. От тогава няма живот за нас“.

В атмосферата на приведените емоционални декларации и при оставащия нерешен с ПМС 29 етнически оцветен конфликт, през лятото на 1991 г. изпълнителната власт предприема поредна стъпка. Тя продължава да е във формата на правителствено постановление, а не на законодателни мерки. *Същевременно по тази линия се трупат нови разходи, които по-късно са добават към цената на „Възродителния процес“.*³⁵¹

Приетият (вече от коалиционното правителство на на Димитър Попов)

³⁵¹ Строго погледнато, от нея би трябвало да се приспадат сумите, изплатени от онези български турци, които са откупили обратно своите жилища от общините.

акт е ПМС 170 от 30 август 1991 г.³⁵² (отново озаглавено в неутралната и замазваща терминология от комунистическите години). Той е одобрен след признание, че предходното постановление от април 1990 г. „не е изиграло решаваща роля за решаване на социалните проблеми“³⁵³. ПМС 170 продължава да игнорира жилищата, заемани от „добросъвестни собственици“ („придобити по възмездни сделки от трети лица“), споровете за които се решават по съдебен път. Така за обратно изкупуване пак се предлагат „свободните“ имоти, които все още се намират в собственост на държавата (министерства, ведомства, учреждения, държавни и общински фирми и пр.). Скромно разширение на периметъра е безвъзмездното връщане на жилищата, които собствениците им са „дарили“ (в тези немногобройни случаи това е ставало принудително) на държавата. Най-съществената промяна, водеща със себе си и значителни нови разходи, е приетият принцип, че когато изкупените от общини и фирми (или предоставени от тях за управление и стопанисвани) имоти вече не се намират в собственост на държавата, бившите собственици се обезщетяват с равностоен или (при липса на възможност) с пари.³⁵⁴ Поради настъпилата през февруари 1991 г. либерализация на цените закупеният от общината през 1989 г. имот и предоставеният за обезщетение (или предложеното парично обезщетение) се оценяват по новите действащи държавни цени за жилища.³⁵⁵ *Възприемането на принципа за парично овъзмездяване (никой не вярва, че компенсиратето с реален нов имот ще е възможно в широк мащаб) на хартия представлява съществен допълнителен бюджетен ангажимент.*³⁵⁶

ТАБЛИЦА 32

³⁵² ЦДА, ф. 136, оп. 87, а.е. 169. ПМС 170 от 30 август 1991 за уреждане на социални проблеми в някои райони на страната.

³⁵³ ЦДА, ф. 136, оп. 87, а.е. 169, л. 17. Доклад от Пенчо Пенев, министър на правосъдието, относно проектопостановлението за уреждане на социални проблеми в някои райони на страната.

³⁵⁴ Предвижда се и опцията при съгласие от страна на бившия собственик той да бъде обезщетен чрез отстъпване право на строеж.

³⁵⁵ При отстъпване право на строеж разликата в цената на това право се поема от общината, а държавата отпуска кредит за строежа до разликата в държавната цена на продаденото (през 1989 г.) и новопостроеното (през и след 1991 г.) жилище.

³⁵⁶ Тук и по-надолу става дума за разписани в документи пари. *Фактическите* разходи се оказват по-малко.

Неуредените случаи не са намалявали, а напротив, сравнението с Таблица 30 показва, че за около година общият брой на жалбите се е увеличил с 39%, като той е нараствал със същия темп за удовлетворените и за неудовлетворените. В предварителните разчети за необходимите по ПМС 170 средства Министерството на финансите определя максимално възможния разход на 176 млн. лв.³⁵⁷ Числото е целенасочено раздуто по два начина: приложена е по-висока (пазарна) цена на жилищата, а не предложената да се използва „базисна държавна цена“³⁵⁸; броят на неудовлетворените жалби, използван при изчислението, е завишен³⁵⁹. Коректното изчисляване би свело тавана на паричното обезщетение до 69,9 млн. лв., което, разбира се, също съвсем не е пренебрежима величина. Въпреки всички резерви постановлението е прието с максималния размер от 170 млн. лв., а крайният срок за подаването на жалби е 31 декември 1991 г. (молби продължават да постъпват и след това).

Към сметката обаче следва да се добавят разходи по строителството на нови жилища, свързани най-вече със случая в Хасково, по който има неудовлетворени жалби за 280 (от общо над 600) разрушени жилища. Съответната общинска програма предвижда 185 млн. лв. за 1990 – 1995 г. (от които 30 млн. за 1991 г.) и разчита на целево финансиране от бюджета. Строителството на двата блока обаче е спряно и Министерството на финансите подозира, че общината проявява обичайния плановишки инстинкт отпуснатите по „специални“ програми средства да се отклоняват за решаване на други залежали проблеми (вж. II.1.3). Макар да е по принцип съгласно, то силно орязва бюджетните кредити по това перо, приемайки „исканите

³⁵⁷ ЦДА, ф. 136, оп. 87, а.е. 169, л. 45. Писмо на Министерството на финансите относно предложения и допълнения п проекта на ПМС за уреждане на социалните проблеми в някои райони на страната, 17 юни 1991.

³⁵⁸ Пазарните цени са се увеличили 7 пъти спрямо онези (21 250 лв.), по които са изкупвани жилищата през 1979 г. докато предложения от Министерския съвет вариант за „базисни пазарни цени“, по които държавата да обезщетява, са нараснали четворно спрямо 1979 г. Така в изчисленията на Министерството на финансите средната цена за обезщетение е 148 750 лв. вместо 85 000.

³⁵⁹ Използван е общият брой неудовлетворени жалби (1184), докато по три позиции (маркирани с *) в Таблица 32) държавата няма задължение да предоставя жилище за обезщетение.

средства за значително завишени. Това създава впечатление, че допуснатото закононарушение за периода май – септември 1989 върху граждани, бивши собственици на 600 жилища, се използва като основание в настоящия момент за извършване разходи в много по-големи размери... Иска се изграждане инфраструктура за цял жилищен комплекс, при положение че за изграждане на 600 жилища е необходимо пространство с диаметър от около 500 м³⁶⁰. Позицията на министерството по исканията за допълнителни пари и по проекта за ПМС 170 е обяснима. То твърди, че постановлението поражда непредвидени в бюджета разходи, увеличаващи одобрения бюджетен дефицит, и че вероятно ще породи нарастване на броя на жалбите. В нежеланието си да посрещне още плащания, ведомството предлага нови жалби да не се приемат, спорните случаи да се решават единствено по съдебен ред, а целият въпрос да бъде отнесен към Народното събрание.

Политическото послание на тази позиция обаче е дълбоко съмнително и двусмислено. Финансовият министър от СДС Иван Костов на практика възприема *меката* националистическа теза, защитавана и от БСП, според която през лятото на 1989 г. е имало и заминали по собствено желание, което ги лишава от основание за обезщетяване. *Общата неморална и репресивна начална причина на веригата от събития наново се размива, за да може действията на българските турци да бъдат представени ако не като укорими, то като израз на тривиално „свободно“ волеизявление.* Настрани е оставено подгонването на цяло едно малцинство, за да се прокара незащитима разделителна линия между *принудително* и *непринудително* заминали. Оттук тълкуването от само себе си се хлъзга към друг – също толкова несъстоятелен – разлом между *доброволно* (като че ли това е свободно пазарно предлагане) и *принудително* продали имотите си. Така накрая се стига и до уродливото представяне на решението на проблема като *привилегия*. „В проектопостановлението са обхванати всички случаи на заминали в Република Турция, както по принуда, така и по собствена инициатива. По този начин от *привилегията* (курсивът е мой, Р. А.) на ПМС ще се ползват и гражданите, напуснали страната по собствено желание,

³⁶⁰ ЦДА, ф. 136, оп. 87, а.е. 169, л. 76, 77. Становище на министъра на финансите Иван Костов относно докладна на отдел Социална политика в Министерския съвет, 18 юни 1991.

което ще породи негативна обществена реакция.³⁶¹ Това становище на представителя на „демократичните сили“ е допълнено от „правилно и законосъобразно“ искане за лични декларации от жалбоподателите, че „не са освободени от българско гражданство и че имат намерение трайно да се установят в страната“. Подобно декларация за постоянно завръщане е вече отхвърлена от парламентарната Комисия за правата на човека като противоречаща на действащото законодателство, „според което всеки може да напусне свободно страната“³⁶².

Приемането на ПМС 170 става в навечерието на политическата промяна с идването на правителството на СДС на власт през октомври 1991 г. Едно от условията за подкрепа на новото правителство от ДПС е приемането на закон, който не само да уреди оставащите случаи, но и емблематично да обяви всички сделки с имотите на заминалите през лятото на 1989 г. български турци за нищожни. Проектът на закона е внесен през февруари 1992 г., обсъждането му се проточва няколко месеца, за да бъде окончателно гласуван на 31 юли. Междувременно ПМС 170 е започнало да се прилага, проявявайки множество несъвършенства и проблеми. То е придвижило някои от висящите случаи, но е създадо и нови затруднения. Ето защо разискванията в парламентарните комисии през март – юни се оказват обсъждане както за характера на бъдещия закон, така и по хода на все още валидното постановление. Дебатът дори дълго продължава да дискутира дали да се променя и усъвършенства ПМС 170, или да се приеме законът, внесен от Ахмед Доган. На заседанието от 25 март е създадена работна група, ръководена от заместник-министъра на правосъдието Нели Куцко-ва, която до 20 април да направи критичен анализ на изпълнението му. Той е представен (обсъден е на заседанията от 17 и 24 юни) със становище за „подобряване“ на ПМС 170, но при затягане на контрола на неговото прилагане. Политическото решение обаче е друго и законът е внесен в пленарната зала.

³⁶¹ Пак там, л. 74 – 75. Становище на министъра на финансите Иван Костов относно проекта на ПМС за уреждане на социалните проблеми в някои райони на страната, 18 юни 1991.

³⁶² Пак там, л. 78. Становище по проектопостановлението за уреждане на социалните проблеми в някои райони на страната на Комисията по правата на човека и националния въпрос към Великото народно събрание (подписано от Ю. Бахнев и Денис Куманов), 22 май 1991.

Основните дилеми се проявяват по време на споровете в Комисията по правата на човека към Народното събрание.³⁶³

Неговите мотиви са изразено политически. След като се изреждат закононарушенията във връзка с принудителните продажби и последващото разпореждане с имотите на заминаващите български турци през 1989 – 1990 г., е формулирана общата му цел „възстановяване справедливостта и законността и [да] се охраняват правата на гражданите, засегнати от жестокостта на тоталитарния режим и неговата садистична рожба – „Възродителният процес“... Спроекта се охраняват правата на добросъвестни граждани придобили собственост на имоти на лицата, направили постъпки за заминаване, като задължително се обезщетяват с недвижими имоти“³⁶⁴.

Общата правна логика е тази на приетите от правителството на СДС закони за денационализация. Принципът е, по думите на Пламен Богоев, „да се връща това, което е свободно [т.е. не е вече в собственост на трети лица]. Това, което е собственост на трети физически лица, няма да може да се върне... Това, което е придобито на правно основание, ще се върне в равностойност с пари по отделен закон“³⁶⁵. Предвижда се възстановяване на собствеността в четиримесечен срок, при обратно изкупуване на жилищата по номинал от 1989 г., без коригиране с инфлацията. (Могат да се възползват само окончателно установилите се до 1 март 1992 г. в България.) Не се възстановява собствеността, ако лицата са получили в обезщетение друг недвижим имот или притежават в същия район недвижим имот, задоволяващ жилищните им нужди. *Налага се принципът за обезсилване на договорите поради опорочаване волята на продавача, като те (както даренията и отказите от право на собственост) се*

³⁶³ ЦДА, ф. 117, оп. 47. Заседания на Комисията по правата на човека относно проекта за Закон за възстановяване собствеността върху недвижими имоти на български граждани от турски произход, направили постъпки за заминаване в Република Турция и други страни през периода май-септември 1989 г. (а.е. 940 за заседанията от 18 и 25 март 1992; а.е. 942 за заседанията от 27 май и 17 юни 1992; а.е. 943 за заседанието от 24 юни 1992.)

³⁶⁴ ЦДА, ф. 117, оп. 47, а.е. 1155, л. 16. Мотиви към проекта за Закон за възстановяване собствеността върху недвижими имоти на български граждани от турски произход, направили постъпки за заминаване в Република Турция и други страни през периода май-септември 1989, 29 февруари 1992.

³⁶⁵ ЦДА, ф. 117, оп. 47, а.е. 940, л. 25. Заседание на Комисията по правата на човека от 25 март 1992. Изказване на Пламен Богоев.

обявяват за нищожни. По този начин се признава (това е основният политически подтекст на закона), че всички български турци, продали жилищата си, са действали под една или друга форма на принуда. „Добросъвестните“ трети лица, придобили имотите, подлежащи на възстановяване, се обезщетяват от държавата или общината с равностоен имот при определени условия (да са били крайно нуждаещи се³⁶⁶; да не са придобили собствеността чрез използване на служебно или партийно положение, или чрез злоупотреба с власт). Ако до три месеца не може да се получи равностойно жилище, общината заплаща 12-кратна стойност на цената (това е оценката за натрупаната инфлация), изплатена за жилището, подлежащо на възстановяване. (Тези, които не са картотекирани като нуждаещи се, получават само заплатената сума, без инфлационно обезщетение.) За покриване на очакваните разходи се създават специални фондове в републиканския и общинските бюджети. Владението върху възстановените имоти следва да се предаде до 1 април 1993.³⁶⁷ На закупилите селски имоти се дава правото да ги продават (при съгласие от страна на бившия собственик), ако в едномесечен срок заплатят 12-кратната стойност на продажната цена.

Както се вижда, идеологията на подхода е напълно променена по отношение на предходните две ПМС (№ 29 и 170). От една страна, се действа със закон, който обезсилва сделки. От друга, на обезщетение вече подлежат не българските турци, а „добросъвестните“ купувачи на техните жилища, които изобщо не попадат в полето на ПМС 170.

Основните възражения и съмнения от правно естество са няколко. Атакувано е обявяването със закон на цяла категория сделки за нищожни, при положение че само съдът може да определя нищожността. Допуска се, че не всички продали своите жилища биха искали да възстановят собствеността си и че ще се стигне до несправедливи последици за много хора. А законът ще важи и за онези, които вече са решили проблема си и нямат претенции. Опасенията са също, че в проекта има много неточности и законът би бил

³⁶⁶ Това изискване е отменено от Конституционния съд.

³⁶⁷ ЦДА, ф. 117, оп. 47, а.е. 1155, л. 1 – 4. Досие на Закона за възстановяване собствеността върху недвижими имоти на български граждани от турски произход, направили постъпки за заминаване в Република Турция и други страни през периода май-септември 1989.

неприложим. Изразяват се притеснения, че броят на делата ще расте отвъд капацитета на съдилищата. Възражава се, че ако има извършени престъпления с придобиването на имоти, те трябва да се преследват индивидуално, а не да се засягат и всички „добросъвестни“ собственици. Някои от тези критики са отправени остро не само от представителите на опозицията в лицето на БСП (особено Велко Вълканов и Велислава Дърева), но и от експерти на управляващите, като Нели Куцкова или съветниците на президента Желю Желев Пламен Богоев и Михаил Иванов.

Икономическото измерение на закона се очертава от броя на оставащите спорни случаи и от хода на изпълнението на ПМС 170. В дискусиата се споменават различни числа, вариращи от 400 до 2000 жилища (второто е на имащите основателни претенции по ПМС 170). Сам по себе си ограниченият брой (при първоначален проблем с над 4000 имота) е приведен като аргумент, че става дума за прецеденти, които не налагат приемането на специален закон. Но по-съществените проблеми са с фактическата му неприложимост. Той отново прехвърля решението към ново жилищно строителство или към парична компенсация, които при стопанската ситуация на страната са крайно неправдоподобни. Практиката след приемането на ПМС 170 е доказала, че почти никой не приема предлаганото, напълно неадекватно в условията на висока инфлация и вече свободен жилищен пазар, парично обезщетение. *Близко две години след издаването на постановлението са постъпили искания за разходи по него от едва по 10,5 млн. лв. от Разград и Кърджали при общо заделени 170 млн. лв.*³⁶⁸ Показателна е ситуацията в Разград, където след всички взети мерки са останали 124 неуредени случая, от които само в 1 е пожелано парично обезщетение, а за останалите се иска имотно. Съответно миражното решение е строителството на 150 жилища през следващата 1,5 година³⁶⁹ ...

Законът Доган е приет на първо четене на 6 юли 1992 г. със 125 гласа и 1 въздържал се (депутатите на БСП бойкотират заседанието и не участват в гласуването). Окончателно е гласуван на 31 юли. И тъкмо в най-разгорещия последен ден на парламентарната дискусия по неочакван начин се завръща

³⁶⁸ ЦДА, ф. 117, оп. 47, а.е. 942, л. 18. Заседание на Комисията по правата на човека от 17 юни 1992. Изказване на Цветан Петров от Министерството на финансите.

³⁶⁹ Пак там, л. 26. Изказване на Ангел Такев, заместник-кмет на Разград.

призракът на пресечните точки между всички етнически прочиствания. Изказвайки задоволството си от приемането на закона, депутатът от ДПС Емил Бучков в нелепа реплика добавя, че „в историята на България има два случая. Първият е с отнемането на еврейските имоти през тъй нареченото от вас „фашистко управление“. И вторият случай е този, в който се отнеха имотите през периода на тъй наречения възродителен процес. И ако трябва да направим една оценка и една равностметка, трябва да ви кажа, че наричаните от вас фашистки правителства са били много по-честни, защото всичко са правили със закони, а вие само с постановления на Министерския съвет, които не са публикувани; с решения на Политбюро, които бяха тайни за народа; с вътрешни наредби, факсове и т.н. на министър-председателя и от членове на Политбюро“³⁷⁰. Оставям настрана несъществуващата откритост на всъщност напълно засекретените решения и постановления от февруари – март 1943 г. за депортирането на евреите. Обръщам внимание единствено на абсурдността да се степенува престъпност, която в края на краищата има едни и същи корени в нетърпимостта към различния и в сляпото преследване на онова, което е провъзгласено за национален идеал/интерес.

А иначе съдбата на този закон е подобна на тази на много други. Предложенията за поправки започват почти веднага, а месец след приемането премиерът Филип Димитров предлага да се създаде анкетна комисия за проверка на възникналите конфликти и за неговото приложение. Продължават споровете по идеологическата му интерпретация и призивите за връщане на имотите от облагодетелствувалите се партийни и МВР функционери, като в зависимост от политическата принадлежност техният дял се определя между 5%, 2/3 или 95%... Продължава и фактическата безизходица в изпълнението поради нереалистично направени сметки, финансовата и инвестиционна безпомощност на държавата. *Законът Доган* потъва в пясъка, а окончателното утаяване на собствеността върху *принудително* продадените през лятото на 1989 г. имоти на българските турци – защото всички те са се разделили в една или друга степен по принуда с тях – се разстила във времето...

³⁷⁰ ЦДА, ф. 117, оп. 47, а.е. 105, л. 90. Протокол от пленарното заседание на 36 Народно събрание относно законопроекта за възстановяване на собствеността на недвижимите имоти на граждани от турски произход, 31 юли 1992.

III.3. МЕЖДУ РЕТОРИКАТА И ДЕЙСТВИЕТО

III.3.1. Раздвоение

■ Оценките за стопанското отражение на последната, критична фаза от „Възродителния процес“ през лятото и есента на 1989 г. не могат да бъдат пълни, ако събитията останат извън контекста на общите тенденции в българската икономика през този период.³⁷¹

Както бе нееднократно отбелязано, през 1989 г. България е влязла в дългов капан, при който перспективата за спиране на плащанията е необратима, по външните задължения е съвсем реална, осъзната и изговаряна от все по-широк кръг информирани наблюдатели в страната и навън. В макроикономически план властите се опитват да реагират с традиционните инструменти. Но възможностите в това отношение са крайно ограничени поради вече напълно убягващия от контрол централизиран планов механизъм и заради политическата цена, която изхабеният, уплашен за съдбата си и склерозирал режим не е готов да плати.

Под натиска на тези обстоятелства и на съветската перестройка, през предходните няколко години, съвпаднали с разгръщането на „Възродителния процес“, той решава да предприеме промени в стопанската среда и в начина на функциониране на икономиката. Представени като серия от гръмки

³⁷¹ За конкретизиране на картината вж.: **Аврамов**, Румен. Пари и де/стабилизация в България 1948 – 1989. С.: Ciela, 2008; **Иванов**, Мартин. Реформаторство без реформи. Политическа икономия на българския комунизъм 1963 – 1969. С.: Ciela, 2008; **Иванов**, Мартин, Цветана **Тодорова**, Даниел **Вачков**. История на външния държавен дълг на България 1878 – 1990. Трета част. БНБ. С., 2009.

инициативи на партията и като радикални реформи, те обаче бързо затъват в собствената си половинчатост и концептуална ограниченост. Мерките не са в състояние да съчетаят несъчетаемото: необходимото *опазряване* на икономиката със запазването на плановата система, с политическото статукво и персоналното самосъхранение на управляващите. Те могат (така са и замислени) единствено да развържат ръцете ѝ и да обезпечат финансово нейното предстоящо отстъпление. Колкото и рязко да изглежда на повърхността предприетото (като например учредяване на „търговски банки“ или въвеждането на Указ 56), то не е повече от мимикрия, жестикуляция, реторика и – на втори план – изграждане на спасителна мрежа. Обрасло с толкова много условности, предприетото не може да проработи като стройна, ударна и ефективна реформистка програма. Напротив, взетите решения още повече задълбочават стопанските проблеми и безсилието на политиките.

Общественият климат обаче е променен. Наслоеното недоверие към всякакви промени отгоре е достигнало върха си, а завладялото големи сектори очакване, че нещо принципно ново трябва да се случи, е подхранвано допълнително от събитията в останалите социалистически страни. Масовото съзнание, както и широки среди от партийния истаблишмент са раздвоени между овладялото ги усещане за предстоящо обръщане на ситуацията и неведението как това може да стане. Така режимът попада в собствената си клопка, насърчавайки декларативно промените, а в действителност боейки се от тях, слагайки всевъзможни ограничения, отваряйки лични аварийни изходи и създавайки стартови позиции с оглед контролиране на последиците от настъпващата политическа промяна.

Последната фаза на „Възродителния процес“ съвпада хронологично с пределно изостряне на тези тенденции, но това не са паралелни светове. Смутът, предизвикан от прогонването на българските турци, генерира експлозивна смес. Властта мобилизира огромни усилия за въвеждане на „фирмената организация на икономиката“ и едновременно с това в голям мащаб прибегва до типични управленски лостове от арсенала на Военния комунизъм³⁷². През

³⁷² Имам предвид чертите на политиката, провеждана в Русия непосредствено след Октомврийската революция, в условията на гражданска война (1918 – 1921). Тя се характеризира с крайна стопанска централизация, държавни монополи, демонетизиране на

последните месеци на съществуването си комунистическият режим в България открито прилага най-архаичните форми на стопанската си философия именно под фанфарите на огласения от него реформаторски поход. Заедно с това извънредните обстоятелства отлятото на 1989 г. стихийно отключват структурни трансформации, които никога преди не са предприемани целенасочено. „Възродителният процес“ се оказва както лакмус, така и фермент. Сблъсъкът между двете тенденции е с решаващ принос за разпада на икономическата тъкан на системата.

Многопластовост и двусмисленост има във всички обсъждания и решения по стопанските въпроси от май до ноември 1989 г. Те се долавят в разговорите в Политбюро, в приетите ключови правителствени постановления (№ 27, 29, 44), но и в реакциите на обществото. В тях се преплитат оценки за хода на официалните реформи, инстинктът да се действа силово като единствен ефективен и „справедлив“ отговор на създалата се ситуация, интуицията, че спонтанните шокови промени от само себе си ще придвижат икономиката към едно колкото по-разумно, толкова и пълно с неизвестности състояние... Плановите органи в едно и също време чертаят дългосрочни програми за реструктуриране и дават указания за незабавно, тактическо адаптиране към кризисното положение. Самите структурни промени се разглеждат като поредната планова задача, в изпълнението на която пазарът не играе никаква роля.³⁷³ На микроравнище пък въвеждането на наглед по-гъвкави стимули (различни форми на увеличаване на работната заплата) е обезсилено от необходими одобрения от „центъра“ и от цял куп изключения от правилата. Брутално е разместването на завръщащи се турци (някъде цинично наречено „цялостна миграционна програма с оглед икономическите нужди на страната“³⁷⁴), особено след началото на септември.

икономиката, уравнително разпределение и трудова милитаризация. За мнозина (тогава и по-късно) тази политика е еманация на автентичния комунизъм, за други тя е временно явление, плод на обстоятелствата.

³⁷³ Дори за износа се мисли не като за автономно външно търсене, а като за волунтаристично увеличение на производството за експорт.

³⁷⁴ ЦДА, ф. 1Б, оп. 63, а.е. 57, л. 9. Отговори на въпросите, предложенията и критичните бележки, съдържащи се в информациите на областните комитети на БКП, 16 август 1989.

Наред с привидност на меки стимули за заселване се вземат сатрапски мерки за изселване на останалите в обезлюдени села жители, тук-там за настаняване в тях на армията (вкл. войските на МВР) с оглед установяване на „ред за... обработване на земята и за отглеждане на животните“.³⁷⁵ Флагманите на финансовата промяна („търговските банки“) са третираны като касички в услуга на висшестоящата воля: от една страна, „субективният фактор“ е назидаван, че не разбира новото, където всичко вече трябва да се подчинява на строга финансова дисциплина; от друга, на банките се заповядва да покриват възникващите отвсякъде непредвидени разходи на предприятията.

Контрастът между реформаторско говорене и фактическо затягане на политическия и полицейски контрол върху икономиката в условията на събитията от лятото на 1989 г. се проявява особено отчетливо при съпоставяне на посланията, тона и речника на официалната реторика с тези на директивите от органите за сигурност.

Едното лице е пропагандният патос относно промяната в стопанската организация. През януари е приет, а през февруари е влязъл в сила Указ 56, в течение на годината Министерският съвет на широка нога преобразува предприятията във фирми и създава нови структури; тече огромно преразпределение на държавните активи; трескаво се въвеждат всеобхватни промени в правилата за функциониране на стопанските субекти. В тази атмосфера и под ефекта от усилващия се политически кипнеж в страната Т. Живков променя стилистиката в серия от екзалтирани речи. Изказът му става все по-екзотичен за обичайния партийен жаргон и външно разкрепостен, а всъщност напълно безотговорен и безконтролен. Характерен пример е поведението му на първите големи партийни форуми, проведени след началото на масовото изселване. На тях той достатъчно ясно формулира нарежданията си, но и лесно се приплъзва към словесен делириум за преустройството на икономиката и обществото. При срещата с областните партийни ръководители на 7 юни безпардонно се намесва с подметнати заповедни указания, свързани с бързо деградиращата обстановка. Важен

³⁷⁵ ЦДА, ф. 136, оп. 82, а.е. 419, л. 97. Справка за срещата на Председателя на Министерския съвет Г. Атанасов по проекта за постановление на правителството за развитие на населените места, засегнати от миграцията на населението, 14 август 1989.

акцент във встъплението му обаче е другаде. В него Живков разпалено обяснява предстоящото макроикономическо реструктуриране, при което *коренно* ще се променя „досегашната концепция за така наречената група „А“ и група „Б“. Група „А“ и група „Б“ трябва да произвеждат в максимална степен освен предмета на своята дейност и стоки за широко потребление и услуги за населението“³⁷⁶. Този поврат в официалната догматика³⁷⁷ очевидно го занимава поне толкова, колкото и последиците от изселническия поток. Защото намира за нужно на широко да изложи възгледите си за бъдещето, които представляват шизофренна представа за икономическото и социално устройство, организирана около поредния низ магически понятия. Мотив, от който вождът е опиянен, е *преливането на капитали*, вече невъзможно „по старите калъпи и старите доктрини, които отдавна са мухлясали и които ги няма никъде по света... Капиталите могат да се преливат по сегашния начин – да отидете в Държавната планова комисия, да помолите и те да кажат: толкова и толкова ще дадем. Или пък да реши Политбюро и Министерския съвет. Това е истинска беда. Ако ще придвижваме капитали, трябва да ги придвижваме, както ги е създала съвременната цивилизация“³⁷⁸.

Пред следващия форум, когато „турският въпрос“ е още по-парещ, Т. Живков си доставя лукса да потеоретизира в любимите си термини на *стратегически маньоври*. Първият от тях отново е приоритетното развитие

³⁷⁶ **Среща** на Политбюро с първите секретари на ОК на БКП, 7 юни 1989. Встъпително слово на Т. Живков. – В: **Левин**, Самуел (съст.). Истината за „Възродителния процес“. Документи от архива на Политбюро на ЦК на БКП. С., с. 91.

³⁷⁷ В марксистката терминология група „А“ включва отраслите, произвеждащи средства за производство (т.е. инвестиционни съоръжения), а продукцията на група „Б“ са машините за производство на предмети за потребление. Според канона, в условията на социализма отраслите „за производство на средства за производство“ (т.е. тежката индустрия) следва да се развият изпреварващо. Това отговаря на форсираната индустриализация от първите десетилетия на режима, която практика след 60-те години започва отчасти да се проблематизира. Макар обаче партийната линия да обръща по-голямо внимание на жизненото равнище и свързаните с него стопански сектори, икономиката не успява да се освободи от баласта на тежката индустрия. Изглежда, през лятото на 1989 г. Т. Живков вече действително вярва, че е в състояние да постигне обрат в това направление.

³⁷⁸ **Среща** на Политбюро с първите секретари на ОК на БКП, 7 юни 1989. Встъпително слово на Т. Живков. – В: **Левин**, Самуел (съст.). Истината за „Възродителния процес“. Документи от архива на Политбюро на ЦК на БКП. С., с. 122.

на група „Б“. „Цялата наша марксистическа обществена мисъл, теория и практика доведе този проблем до катастрофално положение и до задънена улица. Ние трябва да се върнем към генезиса на Маркс, така като той го е заложил, а не към това, което се е натрупало в разработките на съветски и на наши учени, а и в други страни. Какво е заложено в генезиса на Маркс? Заложено е, че в края на краищата производството обслужва обществото, обслужва човека... Ние не можахме да осъзнаем теоретически този проблем... Сега е време да осъзнаем, че вече няма група „А“ и група „Б“ механично, както досега е било, а има проблем за икономиката и задоволяване постоянно растящите потребности на хората.“³⁷⁹ Вторият маньовър е от глобален, мегаломански мащаб и се отнася до социализма като цяло. „Ние отидохме на фирмени организации. Това е правилно. Но за нас е ясно, че големите пробиви и движения на производителните сили, а оттам рязко изменение на производствените отношения могат да направят само гиганти... мултинационални корпорации... или, преведено на български език, това означава наднационални корпорации... Да направим един гигант, а към нас ще се присъединят почти всички социалистически страни... Това ще бъде принципино нов гигант.“³⁸⁰

Тези пасажии излъчват наглед радикалната тоналност, с която е захранвано обществото в момент, когато текущите проблеми, свързани с прогонването на българските турци, са от съвсем друго естество. Разноезичието между проповядваната икономическа идеология, обкръжаващата реалност, объркването и драстичното налагане от страна на властта на казармени панически реакции е въпиющо.

Безпътицата сред различни управленски кръгове прозира в рядко откровеното (дори за висш кадър на службите) недоумение за това как да се съвместява свободата на фирмената организация с продължаване изпълнението на познатите задачи. В самото навечерие на кризата от края

³⁷⁹ **Заключително** изказване на Т. Живков при обсъждането в Политбюро на практическите мерки във връзка с обстановката в страната и прилагането на закона за паспортите и българското гражданство, 16 юни 1989. – В: **Леви**, Самуел (съст.). Истината за „Възродителния процес“. Документи от архива на Политбюро на ЦК на БКП. С., с. 134.

³⁸⁰ Пак там, с. 135.

на май 1989 г. началникът на икономическото управление на Държавна сигурност в прав текст посочва несъвместимостта между плановата система и всяка форма на пазарност/отвореност; признава, че дори малко повдигане на клапата разлага системата. От неговата гледна точка (а това е гледната точка и на партийната власт, която не може да е различна от тази на охранителните ѝ) изборът не буди съмнение.

Генералът докладва³⁸¹, че „трудно се ориентираме в тази смесица от функции и права в условията на стопанска самостоятелност и самоуправление, демократизма и изискването строго да се съблюдава законът. Затова намаляха сигналите и делата на оперативен отчет. *Въпросът е сега какви реализации ще правим? Такива, каквито в миналото ли? Заместник-министри и генерални директори ли ще предаваме на съд, както беше досега, или ще предотвратяваме бедите на народното стопанство* (курсивът е мой, Р. А.). Ето това е големият въпрос, на който трябва да търсим верния отговор“. Задачата в новите условия се разбира като „задълбочаване връзките и взаимодействието на Държавна сигурност с ръководствата на фирмите, без да се допуска вмешателство в тяхната стопанска дейност. Да не се пречи поради оперативни съображения на развитието на демократизма, гласността, изборното начало на ръководните екипи на фирмите, тяхната самостоятелност да вземат решения, да поемат стопански рискове, свободно да взаимодействат със специалисти и търговци от всички страни и т.н.“. Ще има самостоятелност, но и ще се *взаимодейства* (включително с КГБ и „други братски органи за сигурност“) – това е разбирането на службите и на властта относно начина на ръководството на икономиката. Под напора на събитията около „Възродителния процес“ през следващите месеци ще остане само взаимодействието, за да падне дори смокиновият лист на самостоятелността.

Малко по-късно, вече в разгара на смутното време, пред Колегиума на МВР Димитър Стоянов изрича напътствия, които може да се приемат като

³⁸¹ АМВР, ф. 1, оп. 12, а.е. 903, л.12, 14. Доклад от началника на IV управление Държавна сигурност ген.-майор Кирил Величков относно обстановката и дейността на ОДС за защитата на икономиката и подпомагане на нейното развитие след приемане Указа за стопанската дейност и въвеждането на фирмената организация, 11 май 1989.

програмна декларация не само за управлението на икономиката в тогавашните условия, но и за запазването на контрола през предстоящия политически стопански преход.³⁸² „Откритата икономика предполага още по-значителна и съществена роля на органите на Държавна сигурност в тези процеси... Главен проблем за нас е бързото създаване на нов подход и осъществяване на „взаимопроникването“ на органите на Държавна сигурност с новите фирмени структури. Ние трябва в буквалния смисъл да се „разтворим“ и „потънем“ във фирмените структури, като едновременно запазим организационните си връзки, единни информационни системи и взаимодействието под различни форми и прикрития... Необходимо е другарите от 4 [икономическо] управление Държавна сигурност да разработят нова стратегия за осигуряването на икономиката в новите условия... Това трябва да се осъществява бързо и в движение... Новите виждания и решения... трябва да гарантират и вдъхват увереност, че ще постигнем едно ново качествено равнище в работата и с това да се докаже новото място на нашите органи в икономическата система и с осезаемо ясно наше присъствие и влияние в необходимото направление на икономическото развитие на страната в съвременния свят... Главната наша задача сега [в условията на масово изселване] е да осигурим равномерното и ефективно функциониране на националната икономика с оглед затрудненията, които повече от месец се създават от наши граждани, които са решили да пътуват за Турция (курсивът е мой, Р. А.).“ Платформата не оставя съмнение за реалното съотношение между реформаторство и пряко администриране в разбиранията на управляващите. В тези думи няма никаква голяма визия за частна собственост или за капитализъм. Те излъчват само твърд отказ да се изпуснат стопанският и политическият контрол; да се обезпечи трансформиране на политическата власт в икономическа.

Неопределеността, която внася объркване във висшите кръгове, се чувства още по-отчетливо сред населението. Хаос съпътства неуредиците при въвеждането на новия организационен ред. До 12 юни са регистрирани

³⁸² Пак там, л. 101, 102, 105, 111. Стенограма от проведеното заседание на Колегиума на МВР, 10 юли 1989. Изказване на Димитър Стоянов.

390 държавни, 132 общински, 36 кооперативни фирми и 8 на обществени организации при 2812 собственост на граждани.³⁸³ В същото време генерализираният песимизъм за икономическите перспективи се свързва с последиците от екзодуса.

Информациите от службите и по партийна линия долавят стъписването. Много коментари отбелязват точките на напрежение между обявените цели на реформите и налаганите от обстоятелствата решения. Често се посочва, че въведеният икономически механизъм (новите регулации на поведението на предприятията) не стимулира материалната заинтересованост от поемането на надпланови задачи, което пък се изисква от серията постановления по повод на извънредната ситуация. През есента завръщанията се възприемат от някои като препятствие пред икономическите промени, тъй като (по същия начин както заминаването) отнемат вниманието от по-важни въпроси, като стопанската реформа и „по-нататъшната демократизация на обществото“³⁸⁴.

Специфични позиции по това напрежение изразяват органите за сигурност, които по природата си не са в авангарда на икономическото либерализиране. Заинтересовани най-вече от контрола върху ситуацията, те реагират прагматично на концептуалните дилеми. В докладите им се омаловажава влиянието на текущите политически събития върху икономиката и се изтъкват по-дългосрочните причини за влошеното стопанско положение или за проявяващите се социални конфликти.³⁸⁵ Доколкото „по отношение на икономиката ние нямаме проблеми засега и остри сигнали за закани за стачки... [а] заплатите за м. септември ще бъдат изплатени“, голямо безпокойство не се забелязва. Средният кадър рапортува само, че „информацията, която получаваме, е... че специално сред работническия състав се забелязва едно понижение

³⁸³ ЦДА, ф. 1Б, оп. 101, а.е. 2367, л. 46. Седмична оперативна информация от отдел Деловодство до членовете на Политбюро и секретариата на ЦК на БКП, 5 – 11 юни.

³⁸⁴ ЦДА, ф. 1Б, оп. 55, а.е. 726, л. 18. Основни резултати от проведеното експресно социологическо изследване на тема „Обратната вълна“, Информационно-социологически център на ЦК на БКП, 26 октомври 1989. Поверително.

³⁸⁵ АМВР, ф. 1, оп. 12, а.е. 928, л. 8. Стенограма от оперативката на ръководството на МВР, 7 септември 1989. Изказване на началника на 4 (икономическо) управление на Държавна сигурност Кирил Величков.

в интереса към преустройството в икономиката, по-скоро се чувства едно недоверие в неговото осъществяване³⁸⁶. На високото равнище вътрешният министър е по-чувствителен към политическите и идеологическите реакции. На сигнал за остро изказване срещу „Възродителния процес“ например той отговаря с призив за превъзпитание на интелигенцията в китайски стил. „Най-добрият контрол ще бъде... да се организират да отидат в помощ на селското стопанство в тези райони... Необходимо е част от интелигенцията да се изправи лице в лице с реалните проблеми, да ги усети, да ги види, да ги почувства, а за да стане това, те трябва да отидат там да работят известно време.“ Министърът отправя и извителната (не толкова далече от истината) забележка как във връзка с „демократизирането на паспортния режим“ забелязал, че интелигенцията „предпочитат да пътуват не частно, а служебно“³⁸⁷.

Накрая, в донесенията на службите е отразен скепсисът на западни делови кръгове по отношение на реформаторството, провеждано по време на кулминацията на „Възродителния процес“. „Сред значителна част от представителите на [чужди] фирми у нас се споделя, че засега предприетите мерки били само „пореден опит за подобряване на икономическото положение“ и нямало да доведат до декларираното преустройство в стопанския живот на България. Изразяват се мнения, че... [страната] не се приема като „сигурен партньор“. Като основна причина за това най-често се приема „нестабилността“ на нормативната база. Особено критични са оценките за Закона за гарантиране на инвестициите в НРБ... При тези условия „било трудно някой бизнесмен да се реши да инвестира парите си в България“³⁸⁸.

В зависимост от мястото в обществото стопанските промени се посрещат в диапазона между информиран, циничен песимизъм (органите за сигурност; партийният апарат), страх пред твърде неясното бъдеще, смътно усещане, че новото е неизбежно, макар контурите му да са разбирани или съвсем мъгляво (от масовото съзнание) или (от технократските „елити“) превратно. Маркери, събирани от всепроникващата информационна мре-

³⁸⁶ Пак там, л. 8. Изказване на П. Петков, Софийско градско управление на МВР.

³⁸⁷ Пак там, л. 19, 12. Изказване на министъра на вътрешните работи Георги Танев.

³⁸⁸ АМВР, ф. 1, оп. 12, а.е. 944, л. 16. Обзорна оперативна сводка, 16 – 22 октомври 1989.

жа, обобщават две от характерните нагласи.³⁸⁹ Едната изразява просто страх, „че опасение, че пренасочването [на работна сила] може да се окаже постоянно, и така, използвайки ситуацията, ръководствата на предприятията и учрежденията да направят съкращения на персонала“. Другата комбинира показната патерналистична загриженост на апаратчика с примирение пред неизбежността. „В много случаи тези въпроси [изоставените села; дали ще бъдат преодолен икономическите трудности; опасенията от военен конфликт с Турция или дори от гражданска война; ще има ли подкрепа от Съветския съюз] придобиват по-общо звучение, засягат като цяло съдбата на преустройството, на демокрацията и гласността у нас. Отделни хора със злорадство подхвърлят: „този път май сериозно сме притиснати отвсякъде и няма да можем да изхитруваме“.

Това са в известен смисъл типични настроения за *fin de règne* (край на царуването). Особената оцветеност в случая идва от обстановката около пароксизма на „Възродителния процес“. Не че без него ситуацията би била по-отчетлива, а реформаторските усилия – по-искрени. Но фактът, че опитите за промяна се правят в период, когато режимът удря силно и прави всички възможно, за да изглежда непоклатим, още по-ясно открояват изначалната му неспособност за стопанско-политическо самообновяване. В един двадесетгодишен цикъл българският комунизъм тръгва от реформите през 60-те години, за да се върне към най-откровена (етническа) репресия през втората половина на 80-те, която пък съжителства с „късно-социалистическия пазарен фундаментализъм“ на фирмената организация и банковите реорганизации...

Очертаната най-общо двусмисленост на икономическата ситуация през 1989 г. е предметена на следващите страници. В тях, през съдържанието на документите, се коментира вътрешната противоречивост в трите главни вектора на икономиката на „Възродителния процес“ от този критичен период: стихийните изменения, вървящи срещу съществуващото статукво;

³⁸⁹ ЦДА, ф. 1Б, оп. 55, а.е. 1335, л. 13, 9. Информационно-социологически център на ЦК на БКП – информация за общественото мнение и политическите настроения във връзка с подготовката и заминаването на потомци на ислямизираните българи в Република Турция, 26 юни 1989.

съзнателните промени в политиките; реакциите на икономическите институции и *хитрините* на стопанските субекти, които реанимират най-правоверните поведенчески модели на плановата система.

III.3.2.

Говорене за реформи

■ Всяка голяма стопанска криза едновременно оказва натиск върху носещата конструкция на икономиката и генерира мотивация за промяна. Дали, как и доколко шансът ще бъде уловен, зависи от конкретни обстоятелства и от гъвкавостта на системата. Тоталитарните са по определение най-консервативни.

Макроикономическият шок от изселването на българските турци се пресича с хроничната неспособност на социалистическото стопанство да се рационализира чрез закриване на неефективни, губещи предприятия/производства и освобождаване на работна сила. По самата си форма събитията от лятото на 1989 г. отварят възможност именно в тази посока. Напускането засяга потенциала на техните предприятия, но същевременно оголва постоянно толерирания скрит излишък на заети. Успоредно с това възниква въпросът за закриването на нежизнеспособни производствени единици, които са изкуствено поддържани по политически и социални причини. И двата процеса *аритметично* водят до повишаване на производителността. Действително, обобщените показатели за 1989 г. са за намаляване на средносписъчния брой на персонала във фирмите с 2,4% и чувствително увеличение на „обществената производителност на труда“ в тях с 11,2%.³⁹⁰ *Резултатът обаче не е плод на системна реформаторска политика, а на стихийни тенденции.* Тяхната динамика е трудно контролируема, като в онези обстоятелства преминаването на границата между освобождаване на неефективно заетите и пълен срив в броя на наетите в дадено предприятие не може да бъде управлявано.

След 1990 г. на рационализиращия ефект от екзодуса е обръщано

³⁹⁰ БНБ. Годишен отчет за 1989 г., л. 36. Показателят за производителност е на база чиста продукция (включително данък върху оборота).

внимание. Върху него акцентира Урих Бюксеншютц³⁹¹, който се опира на резултатите от изследване, проведено през есента на 1989 г., и на по-късни проучвания. Ситуацията според него не е екстремна. „Всъщност... реакцията на стопанските ръководства спрямо рязкото намаляване на заетите в предприятията е била в някои случаи хипертрофирана, преувеличена... В повечето случаи [напускащите] са били хора с ниска квалификация и заеманите от тях работни места обикновено са били „периферни“ по отношение нормалното протичане на производствения процес. Поради това едва ли са могли да изиграят решаваща роля и в широки мащаби за цялата индустрия в общината.“ Съгласно последния извод (източникът на фактите и на оценките не е посочен) „скритият излишък от работна сила е бил приблизително равен на броя на напусналите до последното тримесечие на 1989 г.“³⁹². А цитирано изследване на Б. Гюзелев подчертава изкуствената заетост в тези райони, създадена от политически мотивираната им индустриализация, с което – на свой ред – се обяснява крайно високата безработица в тях след 1990 г.³⁹³

Интересът ми тук не е към по-късните рефлексии, а към възприятието на процесите в реално време. Осмислянето им всъщност започва по-рано и идеята напрегнатата ситуация около етническите протичания да бъде използвана за решаване на наболели проблеми, се задейства още през 50-те и 60-те години. При обсъждането през 1957 г. на последиците от евентуално разрешаване на изселванията властта планира инвестиции, които чрез държавните земеделски стопанства да осъществят икономическо реструктуриране.³⁹⁴ Аналогичен е подходът при подготовката на спогодбата от 1968 г., когато очакваното свиване на заетите в тютюнопроизводството се

³⁹¹ Бюксеншютц, Урих. Малцинствената политика в България. Политиката на БКП към евреи, роми, помаци и турци 1944 – 1989. С.: Международен център по проблемите на малцинствата и културните взаимодействия, 2000, с. 182 – 183.

³⁹² Пак там, с. 182. Цитирано от: **Етническият** конфликт в България. С., 1990, с. 261.

³⁹³ Пак там, с. 183. Цитирано от: **Gjuzelev, V.** Minderheiten in Bulgarien unter Berücksichtigung der letzten Volkszählung vom Dezember 1992. – In: *SOE* 43 (1994) 6 – 7, S. 366 ff.

³⁹⁴ ЦДА, ф. 1Б, оп. 6, а.е. 3372, л. 98. Докладна записка относно материалното, финансовото и стопанското отражение за страната вследствие евентуално изселване на турското население, 22 юли 1957.

приема като желателна промяна в земеделието на съответните райони.

В хода на „Възродителния процес“ идеята асимилационната кампания да бъде използвана за модернизационно префасониране на регионалната, че и на националната икономика, възниква почти веднага. Това е открито изразен или неявен замисъл на всички големи постановления, които след началото на 1985 г. насочват ресурси към зоните със „смесено“ население (вж. III.1.3). Особено силен е този момент в решението от януари 1986 г. за предислокацията на трудовите ресурси. Идеологията на въпросните програми е напълно плановишка, като те просто вписват обичайното преразпределение на средства в поредната национална/локална политическа инициатива. Тъкмо в едно от тези обсъждания за първи път се прокарва и хрумване, което тогава звучи в известна степен нетривиално. Не друг, а Григор Стоичков (едно от най-правоверните и грубо скроени лица от партийната върхушка) в началото на 1986 г. предлага *предизвикване на изкуствена безработица* и силово преочертване на местната икономика, за да бъде подтикнато турското население към установаване в други области на страната. „За Кърджалийски и други окръзи се обсъжда намаление на производството и на промишлеността... Да предизвикаме изкуствена безработица... При вас, ако ние не създадем по икономически път безработица, трудно ще направим тази работа... Трябва да търсим решения и в областта на промишлеността с оглед да предизвикаме изкуствена безработица.“³⁹⁵

Тук не е нужно да се търсят дълбоки реформаторски контекст и воля. Апаратчикът просто подхвърля лост, с който по-ударно да бъде постигната политическата цел на деня. Но мотивът ще избуи и ще се развие през последната фаза на „Възродителния процес“, когато икономическият шок ще притисне властта до стената. Тогава, в самото начало на юни 1989 г., Т. Живков призовава *уплахата да се превърне в градивна сила*: „тревогата, сега трябва тази енергия да я насочим към дела“.³⁹⁶ В онзи момент лозунгът има

³⁹⁵ ЦДА, ф. 136, оп. 84, а.е. 945, л. 132, 134. Стенограма от подготовителното съвещание, проведено под ръководството на Григор Стоичков за обсъждане на проекта за постановление и програма за разместване на трудовите ресурси, 23 януари 1986.

³⁹⁶ **Заседание** на Политбюро на ЦК на БКП по обстановката в страната, 6 юни 1989. – В: **Левин, Самуел** (съст.). Истината за възродителния процес, с. 73. Реплика на Т. Живков.

преди всичко националистически подтекст. Почти веднага обаче той намира и друга употреба, като енергията на страха започва да се вплита в аргументи за структурно или поведенческо преустройство, в предложения, които не са нищо друго освен (често превратно) признаване на изискванията на икономическата рационалност, пробиваща си път поради политическата и стопанска криза.

А в Политбюро и на улицата всъщност се говорят по сходен начин едни и същи неща. Ръководството и масите постоянно се захранват взаимно чрез пропагандата и наситената агентурно-информационна мрежа, пренасяйки в двете посоки идентични послания. Анонимен глас от Пловдив например поетично (и оптимистично) подмята, че проблемите ще тласнат промяната: „нищо чудно, препускайки неудържимо към границите, нашите мюсюлмани да пришпорват преустройството ни!“. Обратно, песимист от същият град очаква „спиране на демократичните процеси у нас и изостряне на командно-административната система“, а от Сливен се чува „критика към „застойчиците“, които ликували, дори съзнателно „разигравали турската карта“, за да отклонят вниманието от себе си, от истинското преустройство“.³⁹⁷

Първосигнален рефлекс, задействан от изселническата криза, е тя да бъде използвана за решаване на затлечения, вековен, проблем с бюрокрацията. Отколешна и безвредна цел на критично говорене, чиновничеството лесно става мишена на неприязън. На заседание на Политбюро представяният по-късно за прогресивен реформатор Петър Младенов се пита „защо да не разрешим – ако процесът не спре, ще имаме оголване на цели райони – чиновниците да отидат да работят в производството. Въпросът в България за чиновниците ние не можахме да го решим. Защо не отидем на нещо друго – да дадем право на мъжете от чиновниците да се пенсионират на 55 години, жените – на 50 години, и да им дадем право, а не задължение да се пенсионират, да им дадем пенсия и половина, ако отидат да работят в селското стопанство или там, където ги насочим? Ако започнем от нас, от Външно министерство и вървим по-нататък, според мен в момента можем спокойно да освободим 50 до 60% от администрацията, без да пострада

³⁹⁷ ЦДА, ф. 1Б, оп. 55, а.е. 889, л. 27, 34 – 35. Информация от кореспонденти на БТА за общественото мнение и коментарите за българо-турските отношения и масовото изселване, 23 юни 1989.

абсолютно работата.³⁹⁸ „Смелата“ идея е доразвита и в посока към армията, която „е гарант на нашата сигурност. Трябва да бъде винаги в бойна готовност, но защо да не се помисли половин ден да се занимават с военна подготовка и половин ден да работят?“. При това акцията е представена като безплатна, тъй като „фонд работна заплата не е нужен... ще вървим към увеличаване производителността на труда, ще дадем повече заплати“. Действително в приетото седмица по-рано ПМС 27/8 юни 1989 вече е предвидено „по-ефективното използване на всички трудови ресурси за осигуряване ритмично изпълнение на производствените задачи... намаление на административно-управленския персонал и насочването му непосредствено в производството“. Но както горе, така и долу си дават сметка, че това са по-скоро метафори. Малко по-късно в същото обсъждане П. Младенов вмъква репликата, че „трябва да съкратим чиновничеството и да отидат повече хора в производството [но] целият въпрос е... че няма да ги приемат в производството“³⁹⁹. А донесение за обществените настроения също разделя мненията на два лагера. „Оптимистите смятат, че „дяволът не е толкова черен“, и виждат в ситуацията дори положителни страни – ще бъдат закрити неефективни цехове и предприятия, ще се засили ролята на кооперативите, строителството ще се съсредоточи само върху наистина необходимите обекти, административният апарат и чиновниците в предприятията принудително ще бъдат съкратени. Песимистите твърдят, че икономиката не може да се поддържа с войници, бригадири и чиновници, а производството на тютюн, месо и мляко – с учителки.“⁴⁰⁰

В хода на събитията табуираният десетилетия наред термин *безработица* е произнасян неведнъж, обикновено в контекста на целенасочени мерки, водещи към икономическа принуда. В началото на юни заместник-председателят на Министерския съвет Петко Данчев я свързва с кампанията по фирмената организация, която да бъде използвана за извличане на резервите в

³⁹⁸ **Протокол** от обсъждане на практическите мерки във връзка с обстановката в страната и прилагането на Закона за паспортите и българското гражданство към 15 юни 1989. Изказване на П. Младенов. – В: **Ангелов**, В. Голямата екскурзия. Т. 1, с. 242 – 243.

³⁹⁹ Пак там, с. 250.

⁴⁰⁰ **Седмична** оперативна информация до членовете на Политбюро, 12 – 18 юни 1989. – В: **Ангелов**, В. Голямата екскурзия. Т. 1, с. 282.

предприятията. В допустимия речник вече е влязла и *скритата безработица*. С нейното изваждане най-вече се очаква да бъде уплътнено работното време и да се повиши производителността. Това също се разглежда като организирано *мероприятие*, създаващо подходяща „политическа и организационна среда“.⁴⁰¹ А когато през октомври 1989 г. акордантите отказват да сключват договори за тютюна, местните партийни и общински ръководители отново предлагат МИП да прецени как да развива отглеждането на тази култура, „изкуствено да създадем безработица и да отидат да търсят работа по други места“.⁴⁰²

Безработицата е само един от процесите, насочващи властта към „реформаторски“ мисли. Освобождаването на заети се разглежда по-скоро като страничен и *временен* ефект от отдавна прокламираното (но все неслучващо се) реструктуриране на икономиката, за което събитията изведнъж създават условия и налагат принуда. Така друго от забранените понятия – затварянето на предприятия и на цели производства – също бързо и широко навлиза в речника на партийните и държавни решения. Тази имитация на пазарни механизми е задействана силово, под пълен държавен контрол.

Още при подготвителната среща за ПМС 27/8 юни 1989 Живков задава директива изселването да бъде впрегнато в решаването на въпроса с производителността. „Ако вземем заводите, ще видим, че държим излишна работна ръка... излишен административен персонал. Това е една възможност да оправим тези заводи. А там, където действително имаме нужда от работна ръка, трябва да вървим по няколко пътища. Трябва да се набира работна ръка.“⁴⁰³ Приетото постановление предвижда *изчистване* на неефективния план чрез определяне на излишните предприятия с оглед на тяхното закриване. Искат се разчети, които да посочат работниците,

⁴⁰¹ **Заседание** на Политбюро на ЦК на БКП по обстановката в страната, 6 юни 1989. – В: **Леви**, Самуел (съст.). Истината за възродителния процес, с. 74. Изказване на Петко Данчев.

⁴⁰² ЦДА, ф. 1Б, оп. 63, а.е. 53, л. 237. Заседание на Съвета за координация във връзка с обстановката в страната. Изказване на Гриша Филипов. 16 октомври 1989.

⁴⁰³ **Изказване** на Т. Живков пред срещата на Политбюро на ЦК с първите секретари на областните комитети на БКП, председателя на Постоянното присъствие на БЗНС, секретаря на ЦК на ДКМС и министъра на вътрешните работи, 7 юни 1989. – В: **Ангелов**, В. Асимилаторската кампания срещу турското национално малцинство в България, 1984 – 1989, с. 603.

боравещи с ненатоварени мощности и произвеждащи продукция с неосигурена реализация. Наредено е да се определят предприятията, които „не са свързани с основни потребности на народното стопанство и са с ниска ефективност“. Освободените работници не са *изхвърлени*. На хартия те са просто *пренасочени* към други приоритетни производства и дейности в съответните райони или дори командироваани по места с дефицит на работна ръка. За целта приемащата организация е задължена да им изплаща командировъчните и заработка при коефициент 1,3. През следващите месеци „по планов ред“ се изнасят продукция и дейности. Успоредно с това редица процеси протичат съвсем стихийно, като напускането води до затваряне на производствени единици. В съвсем оперативен порядък протича „тактическо реструктуриране“ чрез пренасочване на работници към пускови обекти, прехвърляне на изготвяни артикули от една фирма в друга, спиране на ненатоварени инсталации и съответно преместване на заети в „оголени технологични работни места“ (например „Марбас“, Димитровград). От самото население постъпват предложения⁴⁰⁴ МИП да създаде работна група, която заедно с местните власти да обсъжда и предлага на правителството на кои предприятия да се прекратява дейността и къде да се насочват ресурсите на затворените.

Резултати са почувствани веднага. Обобщените статистически отчети регистрират прираст на производителността от съответно 6,4% и 5,7% през юли и август 1989 г. (спрямо същите месеци на 1988 г.). Числата може отчасти да са разкрасени, но на микроравнище става дума за реалности.⁴⁰⁵ Още в края на юни МВР констатира (с почуда) ефекта от частичното изрязване на неефективния слой заети. Посочват се примери като този с Кремиковци, където – както се твърди – напускането на 21 000 работници не се е отразило по никакъв начин. Не е пропуснато фактите

⁴⁰⁴ ЦДА, ф. 1Б, оп. 63, а.е. 57, л. 11. Справка за въпросите, предложенията и критичните бележки, съдържащи се в информацията на областните комитети на БКП. Отговори на повдигнатите въпросите. 16 август 1989.

⁴⁰⁵ Тук възниква чисто статистическият проблем за отчитане на производителността. Не е ясно дали навсякъде заминалите са отчислени от средносписъчния състав в предприятията. Ако това не е станало, действителният растеж на производителността на труда би бил още по-висок.

да бъдат представени като позитив от етническото прочистване. От една страна, със задоволство се подмятат расистки стереотипи: напусналите са от *мързеливото* или *крадливо* турско население. От друга, се твърди, че са си отишли недисциплинирани, неграмотни и немотивирани работници, които при това саботират. На заседание на колегиума на министерството Д. Стоянов споделя „интересно явление“: „където част от трудовите колективи са подменени с бригадири и други лица, доброволно участващи в трудовия процес, се наблюдава подобряване на количеството и рандемана на продукцията, независимо че тяхната квалификация е по-ниска от тези, които са заместили. Ясно е, че там преди това са съществували значителни нарушения на организацията, на технологичната дисциплина, включително значителни злоупотреби и безстопанственост“⁴⁰⁶.

Колко далече от пазарната логика е принудителното реструктуриране на засегнатите от изселването предприятия, се вижда в духа на приетите документи. Тяхната философия се свежда до обичайното централизирано разместване на ресурси. Преглъщането на някога непроизносимия термин *закриване* по никакъв начин не е промяна в мисленето за икономиката.

Конкретната работа се активизира в средата на септември (месец след затварянето на границата) въз основа на ПМС 44. Правителството стъпва върху прогноза за чувствително общо намаление на заетите в обезлюдените общини с 229 000 души през 1989 и с 312 000 души през 1990 г. Най-интензивен отлив се очаква в селското стопанство (с 30%) и в промишлеността (с 15%).⁴⁰⁷ Предвиденият инструментариум за справяне със ситуацията (бригади от служители и учащи се, прекратяване на отделни производства и поемането им от фирми в други райони, преквалификация, разместване на животни и нова конфигурация на земеделските култури) налага пълно затваряне на 55 фирмени подразделения и на около 110 производства и дейности. От тях към приоритетни фирми

⁴⁰⁶ АМВР, ф. 1, оп. 12, а.е. 903, л. 112 – 113. Стенограма от проведеното заседание на Колегиума на МВР, 10 юли 1989. Изказване на Д. Стоянов.

⁴⁰⁷ ЦДА, ф. 136, оп. 82, а.е. 191, л. 16, 17. Докладна записка до Министерския съвет от министъра на МИП относно реструктуриране на производството в общините с остър недостиг на работна сила, 12 септември 1989.

трябва да се пренасочат 8200 души през 1989 и 5300 души през 1990 г. Тези бенефициенти ще бъдат валутно и финансово обезпечени („в границите на възможностите на фирмите и съобразно ефективността“) с банкови кредити и държавна помощ (за отделни случаи „с общонационално значение“). Необходимите средства са оценени на 318 млн. лв.

Решение от края на септември⁴⁰⁸ препоръчва на фирмите до 15 октомври 1989 г. да разгледат възможностите и прекратят дейността на свои неефективни поделения, а местните власти да *подпомогнат* пренасочването на свободните трудови ресурси към приоритетни производства. От кръга на затваряните фирми се изключват предлагащите потребителски стоки или услуги за населението, които (заедно с „ефективните“ дейности) получават допълнително появилите се ресурси. Естествено, всичко се опакова в списъци, превръщащи се в предмет на бюрократични и властови пренареждания. В първоначалния вариант в листата са включени за закриване 42 поделения на фирми: 13 от Разградска област, 15 от Хасковска, 3 от Варненска, 2 от Бургаска и 9 от Пловдивска. Облагодетелстваните „приоритетни производства, които следва да се развиват“, са общо 41 поделения, съответно 13 в Разградска област, 13 в Хасковска, 7 във Варненска, 4 в Бургаска, и 4 в Пловдивска. По-късно решение на правителството във връзка с изпълнение на ПМС 44 уточнява, че на закриване подлежат производства с 12 500 души персонал, а поради внедряване на нова техника ще бъдат освободени 9200 души.⁴⁰⁹

Тези трансфери на човешки и финансови ресурси са от твърде ограничен мащаб. Те далече отстъпват на онова, което ще се случи през следрежимната икономическа криза в началото на 90-те години, с приватизацията и със спонтанната емиграция. Но в онази обстановка и при все още пълното господство на централизираната планова икономика подобни движения са новост.

Това обяснява острата реакция на набелязаните фирми и начина,

⁴⁰⁸ ЦДА, ф. 136, оп. 82, а.е. 191. Решение на Министерския съвет 149 за реструктуриране на производството в общините с остър недостиг на работна сила, 26 септември 1989.

⁴⁰⁹ **Справка** относно изпълнението на ПМС 44/1989, 4 ноември 1989. – В: **Ангелов, В.** Асимилаторската кампания срещу турското национално малцинство в България, с. 764.

по който в крайна сметка е осъществено затварянето. С различен успех те организират лобистки натиск. При общо 51 поделения, включени в поредната редакция на списъка на МИП, в окончателния вариант попадат 40, или *коэффициентът на оцеляване* (пощадените) е 21,6%. Сред поделенията в окръжните градове той е 30,8%, а в по-малките възлиза на 18,4%: властовият потенциал на предприятията, работещи в окръжния център, е бил по-висок и съответно вероятността да оцелеят, е по-голяма.

Как точно се взимат окончателните решения, се вижда от няколко примера.⁴¹⁰ В тях съдбата на предприятието е сложена на кантар поради масово напускане на персонал и невъзможност да функционира пълноценно. За разлика от пазарните циклични кризи на капитализма обаче тук причината не е свито *търсене*, а рязко намален капацитет за *предлагане*. Иначе изборът, пред който е изправен собственикът (в случая държавата), е сходен.

Във фирма „Корабостроене“ са силно засегнати няколко поделения (ЗКЕ Търговище през юни са напуснали 25% от служителите; заводът за корабно машиностроене в Каолиново е напълно обезлюдял), което изисква да бъде преразпределено производството на над 15 000 изделия. В писмото си до МИП ръководството на фирмата изтъква, че затварянето на поделението в Търговище само ще усложни обстановката, но използва технологичния аргумент, че „повече от 15 години то е част от българското корабостроене и много трудно ще се адаптира към друга система“. Същевременно нито едно друго поделение не е склонно да произвежда същата продукция. Доводите са чути и заводът отпада от окончателния списък за затваряне.

Друг е резултатът от постъпките до Т. Живков и до различни инстанции от партийния секретар на цех към завод за дамски облекла в Асеновград. Заплахата за закриване в случая идва от общинското ръководство, което в кризата е съзряло възможност да реши свои проблеми: то настоява дейността да бъде съкратена (в цеха е останал половината персонал) и хората да бъдат пренасочени към *приоритетни* предприятия в общината. Защитната линия е социална (голяма част от заетите са майки с деца, диспансерно болни и трудоустроени) и рационална (колективът ще се разпилее и „приносът, който

⁴¹⁰ ЦДА, ф. 136, оп. 82, а.е. 191, л. 13 – 14, 32, 36 – 39; ЦДА, ф. 136, оп. 82, а.е. 249, л. 7 – 8. Писма от отделни фирми до МИП.

имаме, да запълваме празните магазини за облекла няма да съществува“). Вкарана е и идеологическа нотка с припомняне, че „Партията прави всичко в името на човека [и] искаме да ни помогнете цехът да съществува, да се развива, хората да работят любимата си професия и да почувстват далновидната политика на нашите ръководители“. Това не помага и поделението остава в списъка на обречените.

Чисто икономическа е логиката на фирма „Квант“ в Пловдив, чието ръководство се застъпва срещу закриване на поделението си в Исперих, изтъквайки наличието на западно оборудване, производството на импортозаместваща продукция, евентуален удар по кооперирани предприятия и пропуснати печалби. Лобирането, изглежда, е успешно, тъй като поделението не остава в списъка за закриване. В друг случай Министерството на транспорта възразява срещу искането за затваряне на авторемонтен завод в Кърджали. Аргументите му са в различни посоки: добре познатият принцип „твърде голям, за да фалира“; единствен, най-ефективен, незаменим и печеливш дори при отсъствието на 300 души персонал; перспектива за въвеждане на нови технологии; опасност от големи загуби при затваряне. Постъпката е успешна и фирмата не е включена в списъка за затваряне. Накрая, неустойими са доводите, свързани с отбраната. Така на поделение на фирма „Строителна механизация“ в Исперих е възложено мобилизационно задание, поради което искането за запазване е адресирано до Генералния щаб и секретаря на Държавния комитет на отбраната. Приведени са и допълнителни икономически аргументи – модерно, високоефективно, затварящо цикъла на производствено-стопанската дейност на фирмата предприятие; опасност от спиране на ремонтите в цял отрасъл, уникалност на завода. По всичко изглежда, заинтересована страна зад искането за затваряне е Заводът за фаянсови плочки в Исперих, където (поради неговата „валутоносност“) се предвижда да бъдат пренасочени освободените служители. Но очаквано, той отпада от списъка. Всички тези примери показват произволността при решенията, задействането на неведоми властови ресурси, успешното мобилизиране на мрежи и в крайна сметка пълната условност на упражнението.

Покрай прекрояването на икономиката в районите, засегнати от масовото изселване, събитията предизвикват и по-тънки промени в обичайното стопанско управление. Те идват от принудителни реакции на системата, която

в извънредната ситуация често не е в състояние да отговаря по утвърдените правила.

Насърчава се например по-гъвкавото привличане на работна сила чрез разширяване на практиката за почасово заплащане.⁴¹¹ В плахи наукообразни предложения от инструктор на Информационно-социологическия център при ЦК се внушава премахване на свещените ограничения за получаване на жителство.⁴¹² А както видяхме (вж. III.1.3) във връзка с ПМС 44/1989, на масата е поставено дори предложение за поетапно елиминиране на субсидиите за градския транспорт, топлофикацията и други услуги. В събраните становища трезво се признава, че спирането на тези дотации би било правилна мярка, която обаче изисква увеличаване на цените със съпътстваща целева компенсация на населението и особено на нискодоходните му сегменти. Чиновниците си дават сметка, че изкуствено ниските цени на комуналните услуги всъщност облагодетелстват хората с по-високи доходи и най-вече онези, които живеят „в най-комфортни условия на отопляване“. В същото време очакваният ценови скок (оценен на 213% за топлофикацията) все още не може да бъде преглътнат и се определя като политически и икономически (поради неосигурени бюджетни средства за компенсация) неприемлив.⁴¹³

Без да образуват трайни и радикални пробойни в цялостния стопански ред, тези новости инфилтрират по-различен език и стандарти. Те се вписват в общия тон от началото на 1989 г., който покрай въвеждането на „фирмената организация“ механично и повърхностно пренася елементи от терминологията на пазарната икономика в оставащия непокътнат фундамент на плановата механика. Още през месеците преди изселването

⁴¹¹ **Разпореждане 12** на Министерския съвет от 28 юни 1989. – В: **Ангелов**, В. Голямата екскурзия, т. 1, с. 392.

⁴¹² ЦДА, ф. 1Б, оп. 63, а.е. 122, л. 3. П. Георгиев. Някои идеи във връзка с възникналата ситуация сред българските граждани с възстановени имена, 12 юни 1989.

⁴¹³ ЦДА, ф. 130, оп. 29, а.е. 172, л. 143, 162, 163. Становища от Министерството на транспорта и от Дончо Конакчиев по прегледа на нормативни актове, предвиждащи привилегии и стимули за различните отрасли и производства, които стимулират миграционните процеси към градовете. Докладна записка до Г. Атанасов, 10 октомври 1989.

са приети Програма за организацията на работата по въвеждане на данък добавена стойност или проект на постановление за осигуряване на работа, преквалификация и социално подпомагане на освободените работници и служители поради ликвидация или закриване на работни места и длъжности. В Указ 56 се поощрява *социалистическото акционерство* в районите с турско население. А в хода на екзодуса са одобрени Проект за временни методически указания за провеждане на месечно статистическо изучаване на цените на дребно и проект на указ за предотвратяване на монополното положение на фирмите и нелоялната конкуренция. Около 1/3 от изоставените площи са отдадени за обработване, според промотираната тогава форма, на акорд.

Основната отрезвяваща дилема, пред която са изправени управляващите, е как да уравновесят търсенето и предлагането (вж. III.1.2). Кризата поставя класическия избор дали те да бъдат балансирани чрез *цените*, или чрез *обемите*, т.е. с помощта на пазара или посредством директивно ратиониране (разпределение). Макар предпочитанията и предприетото да спадат към втората линия, на масата е сложен и *ценови вариант*. Г. Атанасов е получил указание да бъде подготвено „постановление за няколкократно [административно, а не пазарно] увеличение на цените на тези неща, които те [турците] купуват“, а Г. Стоичков е изпълнил задачата, предлагайки (без много да си вярва) то да е петкратно и временно.⁴¹⁴ В евентуална подобна стъпка обаче са намерени много недостатъци: напрежение сред останалата част от населението (сред *българите*); условия за спекула чрез разпродажби на по-високите цени на търсените потребителски стоки; сринове в снабдяването на болници, детски и други заведения; нарушаване на бюджета... Измежду лостовете с отражение върху цените са споменати още въвеждане на забранително високи данъци⁴¹⁵ и повишаване на митата (действително приложено), за да

⁴¹⁴ **Стенограма** от обсъждане на практическите мерки във връзка с обстановката в страната и прилагането на Закона за паспортите и българското гражданство, 15 юни 1989. Изказване на Г. Стоичков. – В: **Ангелов**, В. Голямата екскурзия, т. 1, с. 245 – 246.

⁴¹⁵ За чувствителния случай с автомобилите Г. Стоичков признава, че данъчни лостове няма да проработят, „защото той няма да каже на каква цена е купил“. Обмисля обаче варианта при продажбите между частни лица „да се заплаща таксата в троен, петорен размер на застрахователната стойност.“

„не засягаме населението, което остава в България, а този, който тръгва, да плати тройно... да защитим интереса на нашия пазар“.

Нито една от тези нотки в управленската практика не бива да се надценява. Това са некоординирани, несистемни и интуитивни реакции, изговаряни под натиска на обстоятелствата. Дори да навеждат към някои, изглеждащи по-смислени и отдавна наболели стабилизационни или „опазаряващи“ мерки, въпросните решения не маркират промяна в икономическия мироглед на властта. Той си остава дълбинно централистки, уповаващ се на ръчното управление и избягващ всяко по-рязко стопанско движение, което би разклатило партийно-властовия монопол. В действителност ръководството на икономиката тръгва тъкмо в обратната посока и на официалното говорене, и на спонтанно възникващите по-свободни форми. Стопанските измерения на кризата с прогонването на българските турци мобилизират тъкмо най-силните. *Системата се ражда и си отива с военен комунизъм.*

Още през юни се появяват призови за *по-гъвкаво* прилагане на приетия през януари Указ 56. Те не са нищо друго освен сигнал за суспендиране на неговото и без това противоречиво действие; за преминаване към пряко администриране. Г. Филипков предлага да бъде създадена „някаква група“ при МИП, която спешно да решава преустановяването и пренасочването на дейности. Той иска „гъвкавост“, защото се натъкнал на случаи, където, ако Указът се прилага дословно („с оглед на нормалните условия“), ще се създадат „трудности и няма да можем да използваме ефективно ресурсите и бързо да компенсирате загубите на ресурси“. Би се получило „блокиране на икономиката, както... става на много места, изхождайки от сегашните указания по прилагане на механизма“⁴¹⁶. Аргументът за пряка намеса връща към най-чистите сталински императиви на „центъра“ и плана, които всъщност никога (дори при провежданата в онзи момент кампания за фирмено преустройство) не са изоставяни: *„това са балансови въпроси и не може друг да вземе решение освен този, който води балансите в страната (курсивът е мой, Р. А.)“*.

В следващите страници маркирам многопосочни прояви на тази линия.

⁴¹⁶ **Стенографски** протокол от заседанието на Координационния съвет за информация за обстановката в страната, 26 юни 1989. – В: **Ангелов**, В. Голямата екскурзия, т. 1, с. 371.

III.3.3. Военен комунизъм

■ С навлизането през май 1989 г. в епилога на „Възродителния процес“ правовият ред в България е фактически променен и системата е пренастроена към режим на активна гражданска война. Това става с решенията и действията около вълната от гладни стачки и стълкновенията с човешки жертви. По-нататък процесът продължава още по-всеобхватно, включително (нещо, което често се пропуска) след затварянето на турската граница през август. Мерките от този период засягат допълнително разписаните конституционни права и правомощията на органите за стопанско управление. Управлява се според принципите на извънредното положение: в името на главната цел ръцете са развързани, а икономиката (особено в кризисните райони) се администрира пряко в зависимост от променящите се спешни задачи.

Две стъпки в правовия мир, но във връзка със стопанския живот, са особено важни.

На 16 юни 1989 г. властите разширяват правомощията на „доброволните отряди“, т.е. на легалните биячески ядра на режима. Политическото указание е дадено още на 7 юни от Т. Живков, който въздига създаването на „отряди за защита на нашето мило отечество България от всякакви посегателства“ до „трето направление в нашето обществено развитие“. Те трябва да се изграждат „вътрешно, без да го обявяваме... под ръководството на МВР“. Инициативата е гротескно представена като граждански отговор на възникващите неформални опозиционно настроени организации. Отрядите следва да се създават „долу, а вероятно в бъдеще ще изграждаме и отгоре. Широко да ги изграждаме, за да раздвижим цялата обществена самоуправляваща се общност“. „Голяма роля“ е отредена на Комсомола, който да организира млади хора в „отряди за защита... на нашата мила родина Народна република България. Как точно да се казват, трябва да помислим. Отряди, а не навсякъде да излиза МВР. Нека да излязат тези отряди. Ние трябва да ги водим като неформални, но те трябва да работят тясно с МВР. Да се упражняват без

оръжие. Да се учат на разни хватки, карате и т.н. Да се развие широко това движение за карате“.⁴¹⁷

В духа на тези политически виждания правителството допълва съществуващата уредба, като към техните функции по опазване на обществения ред добавя и включването им „при провеждане на събрания, митинги, манифестации и други обществени прояви“. Разширява се и периметърът на действие. Специализираните групи ще се създават за изпълнение на определени задачи „в общините, големите кметства, фирмите и другите организации, научните институти, висшите и полувисшите заведения“. Засилва се ударната им сила и те „могат да употребяват допустимите от закона физическа сила и помощни средства, съответстващи на характера и тежестта на нарушението и оказаната съпротива“. Накрая, статутът на членовете им е приравнен към този на униформените. „При изпълнение на служебните си задължения отрядниците имат качеството на длъжностно лице и са защитени от закона по реда, установен за служителите на Народната милиция и Противопожарната охрана. При телесна повреда или смърт по време на изпълнение на задълженията им отрядниците ползват правата, установени за служителите на Народната милиция и Противопожарната охрана.“⁴¹⁸

През втората половина на юни вече действат шпицкоманди. От провинцията рапортуват, че „в съответствие с Решение „Б“ [секретно] на Секретариата на ЦК на БКП относно засилване борбата срещу отрицателните явления в страната в почти всички общини на областта... са формирани политически отряди и отряди за борба със специално предназначение за провеждане на неотложни действия при екстремални условия“.⁴¹⁹ В друга информация е описана конкретната активност на формированията. „Започна работа политическия отряд от община Казанлък в община Кирково. Той

⁴¹⁷ **Изказване** на Т. Живков пред срещата на Политбюро на ЦК с първите секретари на областните комитети на БКП, председателя на Постоянното присъствие на БЗНС, секретаря на ЦК на ДКМС и министъра на вътрешните работи, 7 юни 1989. – В: **Ангелов**, В. Асимилаторската кампания срещу турското национално малцинство в България. 1984 – 1989, с. 609.

⁴¹⁸ ЦДА, ф. 130, оп. 29, а.е. 79, л. 2. Решение 91 на Министерския съвет за одобряване проект на Указ за изменение и допълнение на Указ 1104 за доброволните отряди на трудещите се, 16 юни 1989.

⁴¹⁹ ЦДА, ф. 1Б, оп. 55, а.е. 1176, л. 7. Информация за общественото мнение и политическите настроения на трудещите се от Софийска област за периода 10 – 29 юни 1989, 29 юни 1989.

се състои от най-изявените партийни работници начело със секретаря на общинския комитет на БКП Казанлък. Работи се във всички населени места. Присъствието на всички въоръжени отряди е от изключително значение за стабилността на обстановката и спокойствието на населението, затова и през предстоящата седмица въоръжени отряди от Стара Загора ще носят дежурство в Момчилград и Джебел, от Димитровград в Крумовград, от Хасково в Черноочене. Целият апарат на областния комитет и почти всички мъже от апарата на общинския комитет от северната част на областта вече 10 дни са на работа в районите с преименувани.⁴²⁰

В по-друг регистър и област (икономиката), но по същество в същия дух на придаване извънредни силови пълномощия, седмица по-късно е учредено и Бюро за стопанска координация (с председател Петко Данчев), което „при необходимост внася в съответните държавни органи и в Министерския съвет свои предложения за ускорено решаване на важни въпроси, свързани с изпълнението на плана, структурни промени и балансите в икономиката“⁴²¹. То има право да взема задължителни за отрасловите асоциации решения и да провежда практическата си дейност чрез тях. Изградени са и работни групи към областните и общинските народни съвети, натоварени с разработване и оперативно реализиране на програмите за реструктуриране на икономиката.

Значително по-обхватната стъпка е въвеждането на типичната за всяка военновременна ситуация *гражданска мобилизация*.⁴²² Обсъждането на идеята започва в последната десетдневка на юни, но правовият инструмент не е намерен веднага. За обявяване на гражданска мобилизация няма нормативно основание, доколкото по съществуващия от 1966 г. указ тя трябва да бъде предшествана от въвеждане на военно положение. Междинното решение,

⁴²⁰ ЦДА, ф. 1Б, оп. 55, а.е. 1176, л. 11. Телекс до отдел Организационен на ЦК за оперативна информация за политическата обстановка в Хасковска област, 26 юни 1989.

⁴²¹ ЦДА, ф. 130, оп. 29, а.е. 79, л. 86. Решение 99 на Министерския съвет за създаване на Бюро за стопанска координация, 23 юни 1989.

⁴²² Решението силно напомня мярката от времето на Втората световна война, когато гражданската мобилизация е широко прилагана от властите, в частност спрямо служителите на Комисарството по еврейските въпроси. През март 1943 г. те са натоварени с организиране на (отмененото) депортиране на евреите от „стара България“ и с (осъществено без засечки) на тези от „новите земи“.

докладвано от Г. Стоичков, е „за управление на временния недостиг на работна сила, изпълнителните комитети на областните народни съвети, с помощта на областните военни управления по преценка да свикат на учебни сборове необходимия брой квалифицирани работници и служители за работа в народното стопанство“.⁴²³ Това е познатият принудителен труд чрез привикване на военен запас, но очевидно в новите условия подобна форма е недостатъчна.

Създадената работна група все пак намира съответен член в Конституцията (чл. 94, т. 2, ал. 2), въз основа на който изискването за военно положение е формално заобиколено и е издаден *Указ на Държавния съвет 1253 за гражданска мобилизация в мирно време*.⁴²⁴ Несъществуващата дотогава юридическа формула е обвързана пряко със случващото се. Мобилизацията се обявява „за осигуряване необходимата работна сила и техника при възникнали извънредни обстоятелства или бедствия, които създават значителни трудности за народното стопанство и страната“. Обхванати са жените между 18 – 55 г. и мъжете между 18 – 60 г. (някои категории, като военнослужещите и майки с деца до 7 г., се освобождават, но гражданската не освобождава мъжете от мобилизация в армията). Хората могат да бъдат мобилизирани в предприятията, където работят, или другаде. (Във втория случай транспортните разходи са за сметка на приемащото учреждение и те запазват работните си места). Срещу обезщетение от фирмите, които ги използват, на мобилизиране подлежат транспортни средства и друга техника (лична или стопанисвана от предприятия, учреждения и организации), както и лични товарни автомобили и селскостопанска техника. Отклонението от мобилизация се наказва с глоби от 100 до 500 лв. (при рецидив – от 1000 до 5000 лв.). Мобилизацията за цялата страна се обявява от Държавния съвет, а частична – от правителството.

Веднъжвъоръжен със сечивата (указът на Държавния съвет е от 30 юни), режимът изчаква две седмици за прилагането им. Правителството въвежда *частична* гражданска мобилизация на 12 юли⁴²⁵, с която към общия текст

⁴²³ **Стенографски** протокол от заседанието на координационния комитет за информация за обстановката в страната, 26 юни 1989. – В: **Ангелов**, В. Голямата екскурзия. Т. 1, с. 379.

⁴²⁴ Вж.: **Ангелов**, В. Голямата екскурзия. Т. 1, с. 411 – 412.

⁴²⁵ ЦДА, ф. 136, оп. 82, а.е. 213, л. 10 – 111. Решение 109 на Министерския съвет за обявяване на частична гражданска мобилизация, 12 юли 1989.

внеся само няколко конкретни уточнения. Посочени са административно-териториални единици, където е приложена мярката⁴²⁶, и срокът ѝ на действие (от 18 юли до 31 октомври 1989 г.). Наредено е граждански мобилизираните да се водят в неплатен отпуск и да им се заплащат (от фирмите, където са мобилизирани) работните редовни трудови възнаграждения, полагащите им се допълнителни пари за заеманата от тях длъжност, както и осигуровки и командировъчни. Пенсионерите получават едновременно възнаграждения/обезщетения за работата и пълния размер на пенсията.

Седмица след приемането на указа от Държавния съвет информационните канали на властта докладват, че е широко обсъждан, но той все още не е тема на медиите. Отрицателният характер на коментарите става ясен от боязливо подметната объркана формула, че има „одобрение, но и неодобрение да се мобилизира в мирно време граждански населението“⁴²⁷. Граждански мобилизирани са и самите турци, които някъде така са връщани принудително на работа, пораждайки недоволство сред българите. В Шуменско „мобилизацията не се приемала положително от трудови колективи от промишлеността поради връщане на български мюсюлмани на работа... В селското стопанство завърналите се на работа изпълнявали небрежно възложените им задачи... В работата им по тютюна стремежът бил само да се изпълнят нормите, което довело до влошаване качеството“. Като неправилна практика е посочен и случай с мобилизирането на 67 души, на които са „събрани паспортите, натоварили ги на колите и ги изпратили за Раднево, без да им разясняват указа и последиците от неизпълнението му“⁴²⁸. Партийните и стопански ръководства също са

⁴²⁶ 13 във Варненска област (в Шумен само за отделни производства); 21 в Бургаска (13 за отделни производства и дейности); 27 в Хасковска (4 за производства и дейности); 27 в Разградска (7 за производства и дейности); 5 за Пловдивска (4 за производства и дейности; в Мадан – за рудодобив и минното строителство); 1 в Ловешка (само за строителството); циментовите заводи в Темелково и Бели Искър.

⁴²⁷ ЦДА, ф. 1Б, оп. 55, а.е. 726, л. 15. Информация на Информационно-социологическия център при ЦК за актуалните явления, мнения и настроения сред българската младеж във връзка с процеса на единение на българската нация, 1 – 8 юли 1989; Пак там, а.е. 1223, л. 6. Справка на Информационно-социологическия център при ЦК за общественото мнение и политическите настроения на трудещите се, 2 – 8 юли 1989.

⁴²⁸ **Информация** относно обстановката в страната, 13 юли 1989. – В: **Ангелов, В.** Голямата екскурзия. Т. 2, с. 153.

предпазливи в очакванията си. Някои смятат, че гражданската мобилизация трябвало да се проведе първо в тютюнопроизводителните райони и „зад всеки декар тютюн да има човек“. Докато за Г. Стоичков (ръководил подготовката на указа) мярката следва „да започне, след като са използвани всички други средства“, става дума за „възможност да се привлича необходимата работна ръка и техника, но тя трябва да се използва като краен вариант“.⁴²⁹

След изтичането на срока (17 октомври) действието на указа е удължено до края на 1989 г. Властта си е дала сметка, че първоначално определената продължителност се е оказала недостатъчна. Г. Стоичков признава, че погрешно са мислили, че процесите ще приключат до края на октомври, но „сега се вижда, че има още хора, които не се явяват на работа“, поради което възможността за гражданска мобилизация трябва да остане.⁴³⁰ Иначе инициативата идва формално отдолу, с писмо от Областния народен съвет в Разград (от 9 октомври), което предлага „във връзка с продължаващия остър недостиг на работна сила в някои отрасли на народното стопанство на областта да се продължи действието на Указа“. Стоичков резолира (ръкописно) съгласуването с Г. Атанасов съгласие, но от правния отдел на Министерския съвет възразяват, че писмо не е достатъчно, а трябва решение на правителството. Освен това гражданската мобилизация по принцип се обявява с публикувано в „Държавен вестник“ постановление, тъй като е свързана с основни права и задължения на гражданите, включително административно-наказателна отговорност. На управляващите обаче тази пречка се вижда твърде формалистична и нецелесъобразна, така че *на този етап* е прието да се издаде решение с оглед на обстановката, което да не се обнародва.⁴³¹

Настъплението срещу и без това илюзорните граждански права с оправ-

⁴²⁹ **Стенографски** протокол от заседанието на Координационния съвет по възродителния процес, 3 юли 1989. – В: **Ангелов**, В. Голямата екскурзия. Т. 2, с. 33; **Стенографски** протокол от заседание на Координационния съвет за анализиране информацията за обстановката в страната, 10 юли 1989. – В: **Ангелов**, В. Голямата екскурзия. Т. 2, с. 124.

⁴³⁰ ЦДА, ф. 1Б, оп. 63, а.е. 53, л. 230. Заседание на Съвета по координация във връзка с обстановката в страната, 16 октомври 1989.

⁴³¹ ЦДА, ф. 136, оп. 82, а.е. 261, л. 2 – 3. Решение 161 на Министерския съвет, 17 октомври 1989.

данието, че го налагат извънредните обстоятелства, намира всевъзможни форми. През юни е подготвен проект на указ за ползването на социални (включително конституционни) права. С него „лицата, които без уважителни причини не упражняват общественополезен труд и не учат“, се лишават от социални помощи, от безплатно (съответно могат да ползват срещу пълно заплащане) здравно обслужване, образование и намалени такси в детски заведения. Ръководителите и съответните длъжностни лица носят дисциплинарна и имуществена отговорност „в размера на неправомерно изплатените суми и на цената на извършените услуги на нарушение на указа.“⁴³² Не ми е известно дали той е приет, но със сигурност са налице документални свидетелства за предложения в тази посока, за фактическа забрана за отпускането на социални помощи, както и за принуда за завръщане на работа чрез заплахата с глад. След командировка сътрудник на Информационно-социологическия център при ЦК отбелязва например, че се „вземат мерки неоснователно напусналите работа да се върнат. Само при това условие на тях и семействата им ще се разрешава да закупуват хранителни продукти (същите ще се продават на работните места). Някои са се завърнали, но за сметка на това бездействат на работните си места. Връщат се главно водени от страха, че може да не им се издадат паспорти“⁴³³. Провежда се и съзнателна павликморозовска⁴³⁴ политика, като държавата оказва „съдействие и помощ на младежи и девойки, които скъсват със своите родители и роднини и не заминават с тях за Турция“⁴³⁵. През октомври Г. Филипов без притеснение поставя въпроса за наказателно лишаване от базисни услуги: „тези, които не желаят да работят, да се даде право на общините да ги лишават... от редица социални придобивки, които общините дават на населението, включително да се види как ще

⁴³² ЦДА, ф. 136, оп. 82, а.е. 320, л. 7 – 8. Проект на Указ за изменение на условията за ползване на някои социални придобивки, юни 1989.

⁴³³ ЦДА, ф. 1Б, оп. 55, а.е. 1175, л. 26. Информация от П. Бакалов за Омуртагска община, 22 юни 1989.

⁴³⁴ Павлик Морозов е действително дете, предало на властите родителите си, които се съпротивляват на насилственото им вкарване в колхоз по време на колективизацията в СССР. Представен като положителен образ, неговата история е използвана за пропагандни цели в журналистиката, литературата и киното.

⁴³⁵ ЦДА, ф. 1Б, оп. 63, а.е. 57, л. 8, 10. Отговори на въпросите, предложенията и критичните бележки, съдържащи се в информациите на областните комитети на БКП, 16 август 1989.

се обслужват от здравните заведения, как ще им се дава електрическа енергия, вода“. Той откликва положително и на ширещите се настроения на онези, които не работят, да бъдат отнемани задграничните паспорти.⁴³⁶ А главният идеолог Йордан Йотов отива по-далече, предлагайки „да възприемем тезата тези, които не работят, да ги лишаваме от жителство. Това не е административно решение, това е икономическо решение. Той не работи а консумира“⁴³⁷.

В най-ясен вид силовата философия се проявява при обсъжданията и решенията относно *принудителното разселване*. В тях хората са третираны като стадо и стан, убеждението е, че държавата може съвсем легитимно да размества човешки маси по свое усмотрение. Режимът в една или друга форма е правил това с всички етноси/социални групи през цялата си история и в частност през по-ранните етапи на „Възродителния процес“ (вж. II.1.4). Ала през последната му фаза тези политики придобиват още по-голям размах.

Не трябва да се забравя, че през лятото на 1989 г. въпросният тип решения засягат отначало българите. Ако турците „спонтанно“ се придвижват към границата и задачата на властите е да канализира потока, то за обезлюдените територии се правят опити ударно да бъдат заселени. Документите (били те на информатори или на изпълнителната власт) придобиват тоналността на фронтови сводки, където основен сюжет е разместването на производства, работна сила и животни. Хората се задвижват към набеязаните точки с парични примамки, командироваат се, изпращат се на бригади, мобилизират се или военизирано се разсредоточават...

Тази политика приема завършения си облик спрямо завръщащите се турци. Към тях се провеждат формени акции по етническо прочистване и насилствено демографско инженерство чрез вътрешно депортиране; подмятат се идеи от евгениката. През есента настроението сред висшето ръководство е още по-войнствено. *Със затварянето на границата на 21 август нищо не се е променило. Напротив, режимът е отмъстителен и с по-голяма свобода на действие, защото отново държи малцинството в страната.*

⁴³⁶ ЦДА, ф. 1Б, оп. 63, а.е. 53, л. 233. Заседание на Съвета за координация във връзка с обстановката в страната, 16 октомври 1989.

⁴³⁷ Пак там, л. 260.

В архивите няма признаци, че върхушката мисли за близък край на системата; заслепението изглежда пълно.

Обратният поток първоначално е слаб и предизвиква два вида реакции. Още преди да тръгне, през юни враждебно настроени българи от кризисните райони принципно отхвърлят всяка, все още хипотетична, възможност за допускане на заминалите. Характерно е опасението, че от икономически съображения („да спасим плана“) държавата ще е склонна „погрешно да позволи“ това „и така сме щели да обречем страната си след две-три десетилетия на същото „дередже, на което сега се пържи Ливан“.⁴³⁸ От друга страна, когато започват да се наблюдават единични случаи на реални завръщания, службите веднага реагират съобразно (контра)разузнавателните си задачи. На 15 юли например министърът изпраща циркуляр с инструкция за „противодействие на турското разузнаване [срещу изпращането от него] в България на агентура [и на] изявения криминален контингент“. Организирането, посрещането, филтрирането и събирането на обща и разузнавателна информация от желаещите да се завърнат, използване на беседите за вербовка, по-нататъшен контрол, оказване на положително влияние сред българите мюсюлмани или провеждане на пропагандни мероприятия... В работата със завърналите се... да не се допуска уронване на тяхното достойнство и създаване впечатление, че се разследват заради пребиваването си зад граница. Същевременно към [онези] с нелоялно и подстрекателско поведение да се действа законосъобразно и безкомпромисно“⁴³⁹. Вземат се мерки за недопускане обратно на „проявили активна антибългарска дейност“ в Турция или в България преди заминаването. А още с първите признаци, че броят на връщащи се нараства, през август започват да се вземат мерки за *разсредоточаването* им и за недопускане южните райони на Хасковска област да бъдат напускани от „българи с традиционни имена“. Дават се политически указания те да бъдат възстановявани на работа

⁴³⁸ ЦДА, ф. 1Б, оп. 55, а.е. 889, л. 9. Информации от кореспондентите на БТА за общественото мнение и коментарите за българо-турските отношения и масовото изселване, 23 юни 1989.

⁴³⁹ АМВР, УБО, Е-1989, л. 32, 35 – 36. Писмо от Г. Танев до началниците на централните подразделения, Софийско главно управление и областните управления на МВР, 15 юли 1989. Строго секретно. Към 4 август завърналите се и върнатите от турските власти са 556 а., от които 145 цигани.

„само след съгласие на трудовите колективи и при спазване на Кодекса на труда“ и да се пренасочат към строителството или селското стопанство⁴⁴⁰.

Около обсъждането, приемането и прилагането на ПМС 44/11 септември 1989, както и през следващите два месеца се провежда систематична кампания за разселване на големи контингенти турци в рамките на държавата.⁴⁴¹

Практиката съвсем не е нова (вж. II.1.4). Първите ѝ прецеденти с турци са от 1949 – 1951 г. През изселническата пауза между началото на 50-те и 1969 г. се експериментира в други насоки и с други малцинства. Такъв пример е преместването на компактна група помаци от Благоевградско в Разградско през 1960 г. Макар да изглежда доброволно и мотивирано от икономически причини (организирано е от заинтересовани да привлекат работна ръка ТКЗС в Разградски окръг; „без участие на органите“), то е поставено под контрол и насърчавано от властите. Опитът се оказва неуспешен и завършва с недоволство и *самоволно* завръщане на около 200 души по родните им места. „На изселниците са били дадени големи обещания; че в Разградско ще бъдат настанени добре, че ще заживеят по-богато и културно, че ще бъдат посрещнати добре от населението, че ще им се оказва голяма помощ и пр. Те обаче заявиха, че са излъгани, че обещанията към тях не са изпълнени и затова не желаеха да останат повече.“⁴⁴² При втората вълна от 70-те завръщанията са съвсем ограничени. При положение че емигриралите вече са с турско гражданство, случаите са с изрично разрешение на властите. Позицията на Централната комисия по изселването е да допуска постоянно завръщане

⁴⁴⁰ ЦДА, ф. 1Б, оп. 63, а.е. 57, л. 3, 7, 8. Отговори на въпросите, предложенията и критичните бележки, съдържащи се в информацията на областните комитети на БКП, 16 август 1989.

⁴⁴¹ Към вътрешното изселване от есента на 1989 г. наскоро се върна Михаил Иванов с публикувани архивни документи и коментари към тях. Вж.: **Последното** престъпление на „възродителния процес“. В електронните списания *Обектив*, бр. 217, 31 януари 2014 и *Либерален преглед*, 21 и 28 февруари 2014. Лични документи за изселванията на помаци и турци в Северозападна България са публикувани и коментирани в: **Зафер**, Зейнеб, Диана **Иванова**, Мариана **Атанасова**. Премълчаното изселване, разкази от първо лице. – В: *Либерален преглед*, 19 юли 2015.

⁴⁴² АМВР, ф. 2, оп. 3, а.е. 16, л. 9. Доклад от н-к отдел I до Мирчо Спасов относно положението с помациите от Благоевградско, заселени в Разградско, 19 ноември 1960.

„само по оперативни и политически съображения“, а за вече прибралите се „да се подхожда диференцирано, като или им се продължава разрешението за престой или (при неблагоприятни за сигурността на страната данни) се предупреждават да напускат България“.⁴⁴³ Тази политика се запазва до края на кампанията. Изключенията са само в интерес на службите и при „конкретни предложения и твърда гаранция за ползата от завръщането на отделни лица“⁴⁴⁴. Краткият прозорец с позволени завръщания (през 1972 г.) е оценен отрицателно, като от 270 души болшинството отново заминава за Турция, а българско гражданство приемат едва 55 – 60 души. Картината е съвсем различна от 1989 г., когато обратното движение няма как да бъде спряно за запазилите българското си гражданство. Вече в хода на „Възродителния процес“ мащабно проиграване на вътрешно разселване е осъществено с ПМС 5/28 февруари 1986 г.

Идейната и практическа платформа на разместването на турско население през есента на 1989 г. е разработена по друг повод още през април. В последния програмен политически документ по „Възродителния процес“ отпреди отварянето на границата изконната програма за целенасочено етническо прекрояване придобива нова мащабност. В конкретен вид е разписан план за насочване на турци към Северозападна България. В прав текст се призовава за „работа по хармонично разположение на населението по всички части на страната... С предимно икономически средства да се стимулира неговото двупосочно движение, като приоритет се даде на привличането на населението от районите на възродителния процес в населените места на северозападната и централната част на страната и особено на западната граница, като се премахнат съществуващите сега ограничения за нейното заселване“. На правителството е възложено „за

⁴⁴³ АМВР, ф. 1, оп. 1, а.е. 1534, л. 9. Информация от Н. Ангелов до министъра на вътрешните работи Ангел Солаков относно изселването на българските граждани от турски произход в Турция през 1970, 25 юни 1971. Строго секретно.

⁴⁴⁴ АМВР, ф. 2, оп. 4, а.е. 4, л. 77. Окръжно управление на МВР – Кърджали. Доклад относно нови тенденции в оперативната обстановка по Турска линия след приключването на изселването, състоянието на контраразузнавателната дейност и борбата против протурския национализъм, 4 май 1979. Строго секретно.

смесването на населението, възстановило имената си с останалото да утвърди контролни числа, които да се постигнат към 2005 – 2010 г. ... Да се слоят в един общ документ всички постановления, отнасящи се до стимулирането на демографското развитие на отделните райони на страната⁴⁴⁵.

Събитията се развиват именно в тази посока. Още при първите обсъждания на ПМС 44/1989 се вмъкват военизирани нотки. След дискусиата по началния вариант правителството решава да се дислоцират някои войскове подразделения или тилови части „в населените места, засегнати от миграция на населението, които да поемат стопанисването на прилежащата обработваема земя“, както и да „мобилизира“ затворници, като се създаде нормативна уредба, позволяваща „изтърпяването на някои... наказания в населени места, засегнати от миграцията, при по-свободен режими по професията на осъдените лица“⁴⁴⁶. В предварителните си писмени становища обаче МНО е надало вопъл, че „армията е обезкървена“, и възразява срещу прякото му ангажиране. През 1991 г. се очаква недостиг за наборния състав от 20% като последица от традиционната политика за превръщането ѝ в източник на незаплатен труд. Сред изредените причини за това положение са изпълнението на програмата за хидромелиорации, ежегодните задачи по прибиране на реколтата, големият брой (около 4000) младежи, освободени от служба поради договори за работа в приоритетни отрасли... Но има и причини, пряко свързани с „Възродителния процес“. Така, изселването на над 300 000 турци редуцира наборите от 1991 г. нататък с около 2500 души; от 1988 г. лимитът на Строителни войски е увеличен с 5000 души; значителна част от наборния контингент отива за попълване войските на МВР, чиято основна роля е подсилване на репресивния апарат по време на асимилацията.⁴⁴⁷

⁴⁴⁵ ЦДА, ф. 1Б, оп. 99, а.е. 27, л. 79. За по-нататъшно единение на българската нация. Решение на Политбюро, утвърдено с протокол 69, 11 април 1989.

⁴⁴⁶ ЦДА, ф. 130, оп. 29, а.е. 172, л. 59. Решение по Постановление на Министерския съвет за развитието на населените места, засегнати от миграцията на населението, 22 август 1989.

⁴⁴⁷ ЦДА, ф. 136, оп. 82, а.е. 49, л. 39. Становище на Министерството на народната отбрана по проекта за Постановление на Министерския съвет за развитието на населените места, засегнати от миграцията на населението. Преди 22 август 1989.

На обсъждането от 22 август е конкретизирана и политическата линия. Вътрешният министър бди да не се стигне до етническо съсредоточаване в засегнатите райони. Той призовава „да не се допусне при движението на населението от едни райони в други да се съберат компактни маси от българо-мохамедани и лица от цигански произход в тези места“, защото „затвореният [им] бит и култура“ вредели на ефективността на организацията на труда.⁴⁴⁸ Веднага след приемането на ПМС 44/1989 политиката е потвърдена на по-високо равнище от Д. Стоянов, който предлага „да се върнем към изпълнението на позабравеното решение на ЦК отпреди години за настаняване на това население [турците] не на едно място, компактно (не да създаваме гета, а да настаняваме това население разпръснато). Това ще спомогне за издигане на тяхната култура“. Заканва се, че „нова концентрация за възпроизводство на протурски национализъм ние няма да допуснем!“, и се опитва да успокои тревогите в „местата за разселване“ на северозапад (например в Кула) с това, че там ще се настанят по няколко семейства, което „нищо няма да измени... [защото] не могат да влияят. Напротив, върху тях ще бъде оказвано влияние“. Заключение е напътствено откровение: „поставям тези въпроси, защото някои другари не си дават сметка, че *в края на краищата* (курсивът е мой, Р. А.) това са български граждани. Тук трябва да проявяваме политически подход“⁴⁴⁹.

Декларираната цел на ПМС 44/1989 е „стабилизиране на демографските процеси чрез организиране на икономическа и патриотична основа заселването на нови жители“. Преведена на езика на МВР, целта включва редица националистически задачи пред органите, между които „стимулиране на патриотичните чувства и *антитурските настроения* (курсивът е мой, Р. А.) сред традиционното българско население“ и „активно подпомагане работата по разсредоточаване на завръщащите се от Турция и разбиване на патриархално-родовите връзки за приобщаване на потомците на ислямизираните в миналото български граждани“. Във връзка с това специално внимание се обръща на работата по правителствените мерки „за работа по завръщащите се и

⁴⁴⁸ Пак там, л. 79. Предложение от Г. Танев по т. 2 на заседанието на Министерския съвет от 2 август 1989.

⁴⁴⁹ ЦДА, ф. 136, оп. 82, а.е. 420, л. 140 – 141. Изказване на Д. Стоянов пред съвещание в Министерския съвет по изпълнението на ПМС 44/1989, 16 септември 1989.

лицата, които не са успели да заминат, но са ликвидирали имотите си⁴⁵⁰. Тази специфична група се превръща в основен обект на директно въздействие. Цитираният тук програмен документ на министерството е с военновременна тоналност и с хоризонт до 1992 г. Посочено е, че при създамата се вътрешно- и външнополитическа обстановка отношенията между България и Турция „навлизат в нова фаза на остър сблъсък между стратегическите интереси на двете страни“.

През октомври, когато предстои да се реши удължаване на указа за гражданска мобилизация, разселването вече се провежда активно в течение на месец и е дало повод за оценки на натрупания опит. В Съвета по координация си дават сметка за конфликта между преследваните с още по-ударни средства политически цели и съпротивителните реакции на икономиката. Покрай кампанията по учредяване на фирми повсеместно се говори за *легитимни* стопански интереси, ала властта постоянно установява, че етническата ѝ политика би била блокирана, ако те се съблюдават стриктно. Дни преди Десети ноември сатрапският език и методи са се завърнали изцяло.

Раздвоението се проявява в почти всички изказвания. МИП например е предложило в плана за 1990 г. да бъде отменено ПМС 25/1986⁴⁵¹, доколкото то е очевидно неударно в текущата макроикономическа обстановка и при това средствата по него са отклонявани. Идеята обаче предизвиква хамлетовски колебания у Г. Стоичков, който ги решава по партийному, декларирайки, че „лично аз считам, че ... това е решение на Политбюро да се дават тези пари. Те не се използват за тази цел, за която са дадени. Но мисля, че не бива да го отменяме, а трябва да продължи да действа“⁴⁵².

Друг флагрантен казус възниква, когато подгонените да изпълняват плана предприятия назначават турци в разрез с политическата линия. Конфликтът

⁴⁵⁰ АМВР, ф. 1, оп. 12, а.е. 930, л. 7, 8, 10. Основни насоки и мероприятия за работата на МВР във връзка с актуалните проблеми и задачи по възродителния процес, залегнали в становището на Политбюро от 4 септември 1989, 18 септември 1989. Проект. Строго секретно.

⁴⁵¹ Предвиждащо целево превеждане на 150 млн. лв. годишно за развитието на 115 общини, обект на „Възродителния процес“ (вж. II.1.3).

⁴⁵² ЦДА, ф. 1Б, оп. 63, а.е. 53, л. 230. Заседание на Съвета по координация във връзка с обстановката в страната, 16 октомври 1989.

идва от противоречивите нареждания на същите тези членове на Съвета по координация. Особено възмутен от политически некоректния резултат е Г. Филипov. „Ние наистина не сме създали организация за ликвидиране на компактните маси от български мюсюлмани и след завръщането им. 40 000 д. са се завърнали и отново се утвърждава тяхната компактност. [Мудността]... може да се подклажда, от една страна, от нежеланието по същество да се приемат части от българските мюсюлмани в дадени райони на страната, от друга страна, много от тях бързо се приемат на работа, тъй като ги натискахме да изпълняват плана... Става ясно, че ние трябва да гарантираме някакви условия за преселване. Това не може да стане на самотек, а само на основата на интересите. Очевидно трябва да се създават някакви условия и за изселване на български мюсюлмани в други райони. И още един въпрос, който на много места се поставя е... да не се допуска разселване на работна ръка, а да се разселват семейства.“⁴⁵³ За Г. Филипov етническият резултат стои над всичко и споделя тревогата си, че „много от директорите на предприятията през главата на трудовите колективи, без съгласието на партийната организация назначават тези, които са се върнали от Турция, на същите места, на които са работили и по-рано и създават политическо напрежение в трудовите колективи. Ръководителите на предприятията като че ли по този въпрос заемат една негативна позиция и провалят нашите мероприятия. Трябва да се даде някакъв срок бързо да се ликвидира тази ситуация“. За излизане от нея екзалтираният политик предлага да се пристъпи към евгенични манипулации с поименното назначаване на двойки с национално отговорни репродуктивни задачи. „Ние трябва бързо да създадем едно силно българско ядро в тези села с компактно население. Има предложение ние централно да определим списъка кои да влязат в това ядро. Персонално трябва да решим как и откъде да намерим хора за това ядро... Ако трябва... ние даже трябва да им дадем персонални заплати... Смятам, че не бива да се разрешава сключването на граждански бракове с турски граждани, заселването им в България и да създаваме наново антибългарски гнезда.“⁴⁵⁴

Съвсем различен е регистърът на вътрешния министър Г. Танев.

⁴⁵³ Пак там, л. 231 – 232.

⁴⁵⁴ Пак там, л. 234 – 235.

Имитирайки без никакъв риск иконоборство, той заиграва с тънката чувствителност и говори за права на човека... С префинен цинизъм един от главните изпълнители във „Възродителния процес“ клейми фашизма и диктатурата, пледира за икономически стимули и срещу насилието, препраща към световния опит и към цивилизацията... За него в ПМС 44/1989 „няма атмосфера“ за реализиране на поставените задачи. Безпокои го „начинът, по който се третира от редица кадри, в т.ч. и в ЦК, това да се извършва по административен начин, нещо, което ще бъде груба грешка. Нито ще ни разберат поколенията, още по-малко в бъдеще, нито културният свят. Това трябва да се избие от главата на всички... Това е най-голямото посегателство върху правата на човека... И никога освен при фашистки диктатури, не се е вършило... И вместо да се отива на тази струна, трябва да се запрятате за работа“.

Г. Танев вижда смисъла от обръщане към икономическите стимули не в неговите стопански, а в етническите му последици. Той иска „рязко съкращаване на капиталните вложения по всички нецелесъобразни неща в този район. Няма да пропаднат от това, че няма пътища или нещо друго, ще живеят както и досега (курсивът е мой, Р. А.). Решително механизирание на процесите, специално в селското стопанство и поне с десет пъти да намалее необходимостта от заетост на хора. И специално в планинските райони – структурата на промишлеността. Промислени дейности, където не може да се механизират, да се ликвидират... Вместо да работим така както работи целият свят, ние си мислим, че ще натоварим [по камионите] този и онзи и МВР ще ги обере и ще ги пренасочи... Тези неща, освен че не могат да се приемат, не са и трайни, ако се извършат по насилствен начин. Те трябва да станат с желанието на хората или по принуда – търсене на по-добри условия“. Идеалният, правилен и силно желан етнически резултат ще е разселване, което не се изрича, а се самогенерира. „Другият път е чрез пропаганда и агитация... Думата „разселване“ въобще не трябва да се споменава (курсивът е мой, Р. А.). Как ще агитираш човека да се разсели само с пропаганда? Значи, има три пътя: или със силата на милицията, или само чрез пропаганда, или с икономически натиск. Мисля, че на нас ни приляга да изберем подхода на икономическия натиск. Става въпрос за два различни потока – българи с възстановени имена да напуснат; други лица, наследници на българи християни от други райони,

да отидат (на тях са дадени достатъчно стимули) ... Не може да ги *извеждаме* (курсивът е мой, Р. А.) през зимата.⁴⁵⁵

Накрая се произнася и Йордан Йотов. Идеологът също предупреждава „да се внимава да не се създадат нови райони с компактно турско население, което *ще развали* районите с *действително българско* (курсивът е мой, Р. А.)“. И него, както Г. Филипов, несъзнателно го влече евгениката. „Ако все пак бъде необходимо да разселваме много от тези хора в с други райони, струва ми се, че е правилно да не разселваме семейства, а само младежи и да ги поставим в условия, в които все пак някаква надежда биха имали, че те там ще създадат смесени семейства и на тази основа вече можем да преодоляваме това тяхно небългарско съзнание.“ Логиката му е, че „ако се разселват семейства, те ще се групират, ще се разраснат и проблемът само ще е преместен, а не решен“⁴⁵⁶.

Хладнокръвно обговаряните в Съвета за координация военновременни задачи и планове присъстват в архивните документи в бюрократичното си, административно битие. Човешкото съдържание на тези истории за потъпкани права и произвол може да бъде почувствано само през разказа за личните преживявания – поле, където с годините устната история и културната антропология събраха немало свидетелства.⁴⁵⁷

Поставеният дотук акцент проявява преди всичко *идеологията* на стопанското управление през последната фаза от „Възродителния процес“. Тази гледна точка донякъде размества хронологията, отделяйки по-голямото внимание на събитията от есента на 1989 г. *Всъщност икономиката минава на релсите на военния комунизъм още от началото на юни.*

Проблемът с отлива на работна сила веднага фокусира вниманието на плановите органи и на партийния апарат. Непознатата за социалистическата

⁴⁵⁵ Пак там, л. 243 – 245.

⁴⁵⁶ Пак там, л. 253.

⁴⁵⁷ В архивните фондове все пак също са съхранени откъслечни (макар и записани по-късно) лични разкази. В тях се чете за „включване в списъка за разселване“ или за принудително разселване на турци от Разград с осигурен от общината камион за багажа и таксиметров превоз за хората. Вж.: ЦДА, ф. 117, оп. 46, а.е. 991, л. 1 – 232. Жалби до Комисията за персоналната отговорност за политическата криза при Великото народно събрание по повод искания за връщане на продадени жилища от заминали български турци.

икономика ситуация предизвиква едновременно стъписване и безсилие. Първата директива на Т. Живков от 6 юни е в духа на политиките, които режимът познава най-добре: дефицитът да бъде запълнен силово, с допълнителна работа, бригади и заплахи. Накратко – по всякакъв начин да се *мобилизира*. „Трябва да им се каже: поради това, че не се явявате на работа безпричинно, ще носите отговорност за загубите. Трябва да се действа с желязна воля... Трябва да се каже: загубите са толкова, ще бъдете дадени под съд и никога няма да получите паспорт. Бригадирското движение трябва да насочим там... Не работи ли, няма да получи паспорт... Ако не се върнат да работят, трябва да се вземат мерки. Ще му се каже, че ще отиде да живее в друг район, а в неговата къща ще се настани друг, за да работи.“⁴⁵⁸

ТАБЛИЦА 33

Таблица 33 показва усилията на централните и на местните власти, като ролята им е променлива. В най-активните бригадирски сезони (началото на лятото и есента) приносят на привлечените от другаде работници и служители е по-голям. Те традиционно отиват в селското стопанство, но броят на насочените в промишлеността не е пренебрежим. Чиновниците от София са относително пощадени по политически причини. За целия период са мобилизирани около 300 000 бригадири. През август и септември все по-активно се прибегва до пренасочване на вьетнамски работници, намиращи се от години в България. Като положителен опит се лансира сключването на преки дългосрочни договори с желаещи от столицата, но това по-„пазарно“ начинание не засяга повече от 3 – 4000 случая.

Усещането по върховете е, че планът за годината е компрометиран и че за наваксване на изоставането политически и икономически са оправдани всякакви мерки. В средата на юни става ясно, че през предходния месец плановите показатели не са изпълнени и че растежът се забавя. Статистиката е използвана за повдигане на духа. Месец по-късно Г. Стоичков бодрячески твърди, че в резултат на взетите мерки „общо се осигурява изпълнението на плана“, и даже счита, че „не трябва да се чака официалното съобщение... а още

⁴⁵⁸ **Заседание** на Политбюро, 6 юни 1989. – В. **Ангелов**, В. Асимилаторската кампания срещу турското национално малцинство в България, с. 598.

сега да се каже, че планът се изпълнява. Защото вървят разни слухове, че... не се изпълнява“. Д. Стоянов дори наддава, предлагайки „да се организира кръгла маса по телевизията и да се даде широка информация, оптимистична, за плана“⁴⁵⁹.

Г. Филипов, от своя страна, се обявява срещу закриване на производства. „Въпросът тук е не само за темпа като темп, а за производство на продукция. Ако ограничаваме някои действия и спираме производствата, то не трябва да бъде свързано с производството на материални блага, както и със строителството на обекти, които ще произвеждат материални блага. Ние ще отидем на спиране на работата на чиновническия апарат. Ще насочим в производството армията. Война няма да има, аз съм дълбоко убеден. Но да се спира производството – това е крайна мярка.“⁴⁶⁰

Макар възможността за война да е отречена, манипулативното ѝ споменаване оправдава катастрофичните мобилизационни икономически планове. Мисли се дори по крайната хипотеза всички турци да се изселат. Възложено е нейното проиграване, като Г. Атанасов е наредил изготвеният план да бъде налице при нужда: „да го направим, пък да го заключим в касата. Да бъде готов. Да знаем при такива условия как ще действаме“⁴⁶¹. И наистина, на 10 юли се споменава за вече възложена на МИП задача да бъде разработен „вариант за функциониране на икономиката без мюсюлмани (курсивът е мой, Р.А.)... За Кърджалийски окръг би означавало – пълно обезлюдяване“⁴⁶².

Военно инспирирани идеи извираат и отдолу. Населението предлага (а слухтящият апарат препредава) да се създаде „единен национален щаб, който да разработи цялостна програма за излизане от затрудненото положение“, да

⁴⁵⁹ **Стенографски** протокол от заседание на Координационния съвет за анализиране информацията за обстановката в страната, 10 юли 1989. – В: **Ангелов**, В. Голямата екскурзия, т. 2, с. 123.

⁴⁶⁰ **Обсъждане** на практически мерки във връзка с обстановката в страната и прилагането на Закона за паспортите и българското гражданство, 15 юни 1989. – В: **Ангелов**, В. Голямата екскурзия, т. 1, с. 252.

⁴⁶¹ **Изказване** на Г. Стоичков. Пак там, с. 246

⁴⁶² **Стенографски** протокол от заседание на Координационния съвет за анализиране информацията за обстановката в страната. 10 юли 1989. Изказване на П. Дюлгеро̀в. – В: **Ангелов**, В. Голямата екскурзия, т. 2, с. 114.

се разработят спешни „аварийни мерки“ и „мероприятия с по-дългосрочен характер“ (5 – 6 м.), например такива „със стратегическо предназначение“ в районите с компактни маси от турци. Сред тях са „трайно заселване [там] на ново население“ или сериозно преструктуриране на икономиката, съобразено с наличните трудови ресурси и тяхното движение, както и съкращаване на някои излишни за такава малка страна производства.⁴⁶³

Както обикновено, перспективата на атаката е формулирана от Т. Живков. В политическото си говорене той успява едновременно да търси решаване на икономическия проблем, свързан с изселването, и да даде напътствия как да се противостои на крайно изострилият се въпрос с външния дълг. Въпреки разтръбяваната казионна фирмена организация партията както винаги разчита на ръчно управление. В пасаж, в който употребява думата *трябва* 11 пъти, той призовава „да се предприеме широко настъпление. Разбира се, разумно... Там, където не желаят да работят и се събират – мобилизиране! Временно мобилизиране и изпращане на работа... Средствата да се насочат за прибиране на реколтата... Да не позволим да се повторят тези сблъсъци [от месец май]. Но там, където се опитат – безпощаден удар. Не стрелба и убийства, но удар... Ние не можем да не отидем и да кажем ясно на българския народ: до края на годината работен ден е и събота... Преустройството ни заставя да го направим... Трябва до края на годината... от въвеждането на 24 работни дни [от 1 юли] – това трябва да започне отдолу, като предварително се извикат фирмите, за да извършат подготовка, трябва да се добием с допълнителна продукция най-малко от 4 млрд. лв. ... Съкращаване на капиталовложения с не по-малко от 2 млрд. ... От всичко това – шестдневен работен ден и от капиталовложения ние трябва да реализираме 1 млрд. долара, за да бъдем свободни в нашите отношения със западните страни. Един милиард долара трябва да осигурим, което означава, че всичко залежало трябва да излезе, че трябва да се работи този шести ден преди всичко с икономисани материали, суровини и енергия... Трябва... да произведем повече стоки, да гарантираме поне това, което е в

⁴⁶³ ЦДА, ф. 1Б, оп. 55, а.е. 1335, л. 14. Информация за общественото мнение и политическите настроения във връзка с подготовката и заминаването на потомци на ислямизираниите българи в Република Турция, 26 юни 1989.

плана – 20% увеличение на стоките за широко потребление, да гарантираме реално един милиард долара. Може да изнесем суровини, може всичко да направим, да дадем, дето се казва, със загуби, но един милиард долара реално трябва да осигурим до края на годината, за да можем да бъдем с развързани ръце. Ние трябва да живеем, трябва да задълбочим преустройството, как ще го задълбочим, когато все повече изпадаме в зависимост от Запада⁴⁶⁴.

Настъпателната стилистика синтезира духа на взетите решения. Крайъгълният им камък е ПМС 27/8 юни 1989 г., което под фасадата на мерки за осигуряване изпълнението на плана фактически поставя икономиката в режим на извънредно положение. Патосът в него е към повишаване на трудовата дисциплина, санкции срещу „безпричинно“ неявяване на работа и екстензивно разширяване на вложения труд. Тъкмо този документ въвежда в промишлеността, строителството и селското стопанство удълженото работно време и само един почивен ден до края на юни. С него административно-управленски персонал се изпраща „непосредствено в производството“ (срещу съответното допълнително възнаграждение), привличат се пенсионери там, където отсъстват условия за производство (липса на суровини, материали) и продажби, „трудовите колективи“ се пренасочват в други предприятия, МНО е задължено да края на 1989 г. да осигури 800 военнослужещи за работа в селското стопанство и на други „възлови места в материалното производство“.

Компендиумът от мерки за попълване на освободените работни места включва още *издирване* на всички младежи и девойки от 16 до 30 г., които не учат и не работят; провеждане на преговори от асоциации и стопански обединения за осигуряване на чуждестранни работници; сключване на договори с учебни заведения за привличане на бригадири ученици и студенти; сключване на договори с предприятия от други райони на страната за привличане на работници; спиране производството в някои цехове и дейности и прехвърляне на освободените работници в други производства; повсеместно акордно отглеждане на отделни

⁴⁶⁴ **Заключително** изказване на Т. Живков на заседание на Политбюро, 16 юни 1989. – В: **Ангелов, В.** Асимилаторската кампания срещу турското национално малцинство в България, с. 628 – 630.

селскостопански култури от служители, пенсионери и ученици...⁴⁶⁵ Малко по-късно (с ПМС 32/7 юли 1989 г.) е приет допълнителен кръг, предвиждащ насочване в селското стопанство и строителството на работниците от предприятия, където не могат да бъдат осигурени условия за допълнителна работа или използване на труда на поне 50% от администрацията до края на 1989 г.

ПМС 27/1989 вменява на ръководителите на асоциациите лична отговорност и задължение за ежеседмични доклади по осигуряване на предвидените валутни постъпления. Специални групи се захващат с ръководителите на фирми, които „системно не изпълняват договорните задължения“, чрез военни запасни сборова в определени предприятия се мобилизират квалифицирани работници и служители. Разрешава се неползване на годишния отпуск срещу съответно обезщетение... Поставена е задачата до края на юни да се подготви предложение за дългосрочно решаване на икономическите, социалните и демографските въпроси в засегнатите райони.⁴⁶⁶ Работата по него ще продължи по-дълго, за да се увенчае с приетото на 11 септември ПМС 44.

Казармено-мобилизационната линия се опира и на традиционния резерв от Строителни войски, но възможностите им са вече по-ограничени. След ред преобразувания техният набор за десетилетие е намалял с над 40% (от 35 700 души през 1974 г. на 19 800 души през 1985 г.).⁴⁶⁷ Това е доста по-различно от 60-те години, когато плановете за компенсиране на втората изселническа вълна разчитат до голяма степен именно на трудоваците. А и тогава, и през 1989 г. в Строителни войски служат голям брой турци, докато в същото време турското население

⁴⁶⁵ **Информация** от Г. Георгиев, Председател на Комитета за държавен и народен контрол относно някои основни констатации и проблеми, установени от провежданото оперативно наблюдение по изпълнение ПМС 27/8 юни 1989, 28 юни 1989. – В: **Ангелов**, В. Голямата екскурзия, т. 1, с. 389.

⁴⁶⁶ Вж.: ЦДА, ф. 130, оп. 29, а.е. 109. Протоколи от заседания на Министерския съвет от 13 и 21 юни 1989.

⁴⁶⁷ ЦДА, Ф. 1Б, оп. 83, а.е. 165, л. 1 – 2. Справка за намаление на наборния контингент на Строителни войски за 1970 – 1985 г. Без дата. Секретно.

внимателно е изолирано от производствата в отбранителния сектор.⁴⁶⁸

В сходен силов дух е предприеманото от по-нискостоящите звена. Всички достъпни им средства впрягат общините. Примерите с мина Каолиново и с комбината „Мадара“ в Шумен пък показват типичен коктейл от решения в предприятията. Те включват използване на набрана от общината работна сила; командироване от висшестоящата Асоциация работници; студенти – бригадири; създаване условия за двусменна работа; командироване от други предприятия, прибъгване до възможностите на Указа за мобилизация...⁴⁶⁹

В реалността, разбира се, всичко протича хаотично и при лоша организация. Силно е недоволството срещу 6-дневната работна седмица, за която впрочем не са осигурени суровини и материали. Дразнят умножените проверки („много държавни коли пътуват из отделни райони“, само отчитат дейност и пречат; да се ограничи до минимум провеждането на пленуми, съвещания и др.) и натрапчивата пропаганда („много станаха декларациите, обръщенията, изявленията, откритите писма и публикацииите, а крайно оскъдни са практическите мерки и действителните резултати“). Усилва се познатата неприязън към административните служители (в случая – преместени отвън), „които чувствително си увеличават доходите“⁴⁷⁰.

През летните месеци икономическите документи на държавната власт звучат като бойни заповеди, с които се претакат хора и активи. Добър пример

⁴⁶⁸ Конкретен пример от 70-те години са строящите се *поверителни* Химически заводи – Смядово. Там са „взети сериозни мерки за ограничаване броя на българските турци, кандидати за работа, но от друга страна, Химически завод – Смядово се изграждат понастоящем от поделения на Строителни войски, а там мнозинството от войниците са български турци“. АМВР, ф. 2, оп. 4, а.е. 4, л. 251. (Доклад на Окръжно управление МВР – Шумен относно нови тенденции в оперативната обстановка по Турска линия след приключването на изселването, състоянието на контраразузнавателната дейност и борбата против протурския национализъм, 4 май 1979.)

⁴⁶⁹ ЦДА, ф. 136, оп. 82, а.е. 480, л. 28 – 30. Докладни записки от председателя на Областния народен съвет Варна до заместник-председателя на Министерския съвет относно осигуряване допълнителна работна ръка, 11 юли 1989.

⁴⁷⁰ ЦДА, ф. 1Б, оп. 55, а.е. 1335, л. 15 – 16. Информация за общественото мнение и политическите настроения във връзка с подготовката и заминаването на потомци на ислямизираните българи в Република Турция, 26 юни 1989.

е извадка от кореспонденцията на Министерския съвет с Областния народен съвет във Варна. Писмо заповядва „поради силно намаления състав на заводи на софийска фирма в Хитрино и Върбица наличният им персонал да бъде прехвърлен в цеховете на Мадара в тези селища. Ръководството на Мадара да заплати на софийската фирма приетите от нея основни фондове.“ Главно управление на Строителни войски „предоставя (на мина Каолиново) 100 души, като същевременно се допълва указ от 1977 г. за признаване редовна военна служба на младежи постъпили на работа в тази мина (150 души за 5 години). По предложение на съответните асоциации МИП е натоварен „да осигури чуждестранни работници за до края на 1989 г. за 7 предприятия – 200 кубинци, 200 китайци, 100 корейци, 500 виетнамци, 350 чуждестранни работници (общо 1350)“. Закрива се един цех за бельо...⁴⁷¹

На макроравнище всичко е подчинено на *компенсирането*, на заместване на вноса и разширяване на износа. Данъците върху печалбата и местните данъци за *допълнителна* продукцията се намаляват наполовина, а в кризисните области отпадат изцяло. Привикнали да разсъждават в *натури*, плановиците са убедени, че всякакъв резултат може да бъде постигнат посредством *бързо пренасочване* на материални и човешки ресурси. Според бакалските им сметки работниците, предвидени да бъдат освободени поради свиването на инвестициите (политика, свързана с външния дълг), ще запълнят оставената от заминалите празнина. Системата обаче не е в състояние да изпълни тези и без това некоректно поставени задачи. Инерцията и начинът ѝ на функциониране не успяват да редуцират капиталните вложения, а само обременяват банковата и финансовата система.

Характерна е промяната – само в течение на дни – в позицията на Г. Стоичков, който отговаря за инвестиционната политика. Пируетът му е твърде познат днес, когато сме постоянно свидетели как търсеният от политиките образ на решителност се изпарява след всеки флирт с „народа“,

⁴⁷¹ ЦДА, ф. 136, оп. 82, а.е. 480, л. 30, 60 – 63. Докладни записки от председателя на изпълнителния комитет на Областния народен съвет Варна до заместник-председателя на Министерския съвет Петко Данчев относно осигуряване допълнителна работна ръка, 11 юли 1989; Предложения от работна група за решаване на някои неотложни въпроси във Варненска област във връзка с намаляването на работната сила, 10 август 1989.

след сблъсък с конкретни интереси или в търсенето на гласове. Защото макар лостовите и механиката при комунизма да са други, властта също *се съобразява*: онова, което сега наричаме корпоративен/политически интерес, тогава съществува в най-чист вид в разнопосочните тежнения на социални слоеве, на гилдии или на групи вътре в партията, на поколенчески или регионални лобита. Между всички тях режимът лавира; той е длъжен да заиграва с едни или други, за да балансира на власт.

В гневно изказване на 21 юли Стоичков се оплаква, че инвестиционните планове на фирмите не са съобразени с реалните финансови възможности. При разчет от 9,5 млрд. лв. исканията възлизат на 11,3 млрд. лв., което е наложило рестриктивни мерки, приети от правителството на 23 юни и предвиждащи намаление на капиталните вложения до 8,5 млрд. лв. Афиширайки твърдост, Стоичков застрашително заявява, че „такива са реалните финансови възможности на страната за годината. Министерският съвет няма да прави никакви компромиси. Решението предвижда стопанските организации и фирми, общинските народни съвети и другите инвеститори до 30 юни да приведат плановете си... в съответствие с уточнените източници за финансиране. Този срок не беше спасен. Нещо повече... инвеститори, въпреки че нямат осигурени собствени средства, не са включени за финансиране от фонд Държавно кредитиране⁴⁷² и не отговарят на условията за ползване на банков кредит продължават да правят планове с по-голям обем... Искам да ви припомня, че в света няма фирми, които да искат да строят без да са си осигурили средства и че това не е възможно и в България вече да става. Досега е било възможно да става, но отсега вече не възможно... Някои другари не могат да разберат... Не. Друга е вече постановката. Но явно е, че другарите не са разбрали“. Въпреки решенията работата на обектите, за които няма средства, не е спряна и само през юни за тях са изпълнени 200 млн. лв., останали неразплатени. На банките е разпоредено да не се разплащат за тези суми. „Задачата е решително намаляване на фронта на строителството. Някой от вас ще каже, че тази задача и друг път е поставяна. Да. И друг път е поставяна, но този път мога да ви уверя от името на Министерския съвет, че тя ще бъде

⁴⁷² За функционирането на Фонда вж.: **БНБ**. Сборник документи, т. V (част I – IV), 1948 – 1990. Под редакцията на Румен Аврамов. С.: БНБ и Държавна агенция „Архиви“. 2009.

проведена.“ Ако към момента се водят на отчет около 17 000 обекта, то „те трябва да се сведат до 7 – 8, максимум 10 000“⁴⁷³.

Свиването на инвестициите е императивно поради ситуацията с външния дълг, но и заради макроикономическия шок от изселването. Въпреки това само седмица по-късно Г. Стоичков предлага на правителството покриване на вече направени разходи и осигуряване на нови.⁴⁷⁴ Оказва се, че до 31 май фонд „Държавно кредитиране“ е разплатил авансово 162 млн. лв. с ресурси, които не са предвидени в бюджета му за 1989 г. Оглед на списъците със стартирали обекти разкрива възможности за финансирането им със собствени средства на инвеститорите, за привличане на банкови кредити и за връщане на част от получените пари от държавния фонд. Въпреки това обаче значителен брой начинания остават без ресурс за завършване, а политическата и стопанската ситуация (заедно с ведомственият натиск) оправдават всякакви мерки. Заявките за помощ от правителството за продължаване на строителството възлизат на 332 млн. лв. (вкл. 160-те млн. усвоени авансово без покритие). Забравяйки „безкомпромисната“ си реч отпреди няколко дни, Г. Стоичков внася предложение за покриване на този дефицит. Това става от една страна с ресурса на Стопанска банка, която „да мобилизира допълнително разкритите собствени средства на стопанските организации и инвеститори (63 млн. лв.) и да задели 90 млн. лв. от кредитните си ресурси“. От друга страна на БНБ е наредено „да завиши кредита си за фонд Държавно кредитиране с 332 млн. лв., с които да покрие извършените авансово разходи до 31 май на обектите, чието финансиране се преустановява (162 млн. лв.), и да се продължи финансирането на онези“⁴⁷⁵, които отговарят на изискванията“⁴⁷⁶. Паниката около изселването,

⁴⁷³ ЦДА, ф. 136, оп. 82, 418, л. 68 – 69. Заключително изказване на Г. Стоичков на Съвещание по строителството, 21 юли 1989.

⁴⁷⁴ Пак там. л. 182 – 186. Докладна записка до Министерския съвет относно осигуряване на финансиране на пускови за 1989 г. и някои особено важни обекти на капиталното строителство, 27 юли 1989.

⁴⁷⁵ Сред одобрените са например и жилища за МВР.

⁴⁷⁶ Посочените мерки далече на изчерпват всички нареждания към банките. Българска земеделска и кооперативна банка например е задължена да отпусна кредити за закупуване на договорени от Машинно-тракторните станции машини.

политическата целесъобразност и *натурализираното* стопанско мислене за пореден път са продиктували стъпки, които допринасят за финансовото дебалансиране на икономиката.

Всяка военно-мобилизационна обстановка изработва извънредни начини за *снабдяване* на населението. Наред с многото други решения в тази посока, правителствено разпореждане от 28 юни (няколко дни преди обявяването на гражданска мобилизация) подробно описва задачата, комбинирайки „гарантирането на изпълнението и преизпълнение на плана“ чрез повече продукция с „установяване ред при продажбите на някои стоки на вътрешния пазар“⁴⁷⁷. Което не пречи в познатия стил една забрана да бъде превърната в привилегия за малцинството, т.е. за послушници: през предприятията и организациите например е оставена вратичка за продажба на нови автомобили за „работници и служители с личен принос в изпълнението на важни стопански задачи по реда на депозитните им вноски“.

Там, където има снабдяване, задължително се появява и призракът на купоните. Още от средата на юни е поставен въпросът за ограничаване на покупките на определен кръг стоки чрез това изпитано средство. На обсъждането в Политбюро Г. Филипов констатира разстройство на пазара и призовава не само да се ограничи износът, но и да се „въведе порядък в продажбите“. „Ако трябва, ще въведеме и купони... Смятам, че трябва да се въведат лимити за дефицитните стоки и ежедневно повече от лимита да не се дават стоки за търговската мрежа.“⁴⁷⁸ В заключителното си изказване Т. Живков подхваща темата, допускайки общинските ръководства и кметствата да „предприемат различни инициативи – регулиране на пазара до въвеждане на купонна система, където е необходимо транспорт, мобилизация на хора и т.н.“. Но той настоява за дискретност по темата. „Ние не бива

⁴⁷⁷ **Разпореждане** 12 на Министерския съвет от 28 юни 1989 за допълнителни мерки за решаване на някои социално-икономически проблеми. – В: **Ангелов**, В. Голямата екскурзия, т. 1, с. 392 – 393.

⁴⁷⁸ **Обсъждане** на практически мерки във връзка с обстановката в страната и прилагането на Закона за паспортите и българското гражданство, 15 юни 1989. Изказване на Г. Филипов. – В: **Ангелов**, В. Голямата екскурзия, т. 1, С., 252.

да публикуваме това решение, но широки права да им се дадат.⁴⁷⁹ По всичко изглежда, усетът и опасенията на Живков се оправдават, тъй като е докладвано, че рязко (в черновата – *остро*) е отхвърлено твърдението, че „поради критичното състояние на търговията ще се премине към купонна система“. Смята се, че това би довело до конфронтация между ръководните органи в общините и останалото население.⁴⁸⁰ До въвеждане на купони (поне в широк мащаб) така и не се стига. Връщането към инструмента, който в обществената памет е останал символ на военни времена и на икономическа немощ на режима, все пак се оказва неприемливо за управляващите.

Но кризата от лятото на 1989 г. се сродява особено тясно с духа на ранния комунизъм в *отношението към завръщащите се турци*. По-напред стана дума за неговите идеологически и политически основания. Нататък привеждам фактология.

В края на октомври те са вече 47 000 души и на тази *обратна вълна* са посветени експресно изследване на Информационно-социологическия център на ЦК⁴⁸¹ и проучвания на МВР.⁴⁸² Резултатите очертават редица

⁴⁷⁹ **Заключително** слово на Т. Живков пред заседанието на Политбюро във връзка с обстановката в страната и прилагането на Закона за паспортите и българското гражданство, 16 юни 1989. – В: **Ангелов**, В. Асимилаторската кампания срещу турското национално малцинство в България, с. 631.

⁴⁸⁰ ЦДА, ф. 1Б, оп. 55, а.е. 1335, л. 13. Информация за общественото мнение и политическите настроения във връзка с подготовката и заминаването на потомци на ислямизираниите българи в Република Турция, 26 юни 1989.

⁴⁸¹ Проведено е през първата половина на октомври и резултатите са представени (за служебно ползване) на 26 октомври 1989. В него участват също Програмен колектив по етносоциология към Института по социология на БАН и анкетъори от Научноизследователския институт за младежта при ЦК на ДКМС. Анкетирани са 339 лица, от които 200 завърнали се, 79 представители на ГКПП, 41 журналисти, 19 представители на областни и общински партийни комитети и други местни ръководители. Има основания за съмнения в качеството на социология, провеждана при самото пристигане на границата, когато респондентите са силно стресирани и подложени на всевъзможни филтри, включително полицейски и за лоялност. Вж.: ЦДА, ф. 1Б, оп. 55, а.е. 726. Основни резултати от проведеното експресно социологическо изследване на тема „Обратната вълна“. Информационно-социологически център на ЦК, 26 октомври 1989.

⁴⁸² По своя линия МВР е поискало от областните си управления пълна социо-демографска характеристика на останалото в България „население с възстановени имена“ и е решило

демографски профили. Установяват, че преобладаващият брой са семейни (85%), в трудоспособна възраст (43% са до 40 г.), от Хасковска област (81%), работили в „материалното производство“ (66% – в строителството, селското стопанство, транспорта, машиностроенето и леката промишленост), безпартийни (само 6 % са членове на БКП, а 20% – на Комсомола).

Проучването долавя и преобладаващото настроение. „Общата картина на ГКПП е тягостна... Оформя се впечатлението, че завръщащите се българи са нежелани, че отношението към тях е подчертано недружелюбно, че в родината си те са приемани като чужди граждани.“ Изводите акцентират върху това, че тезихора „са различни и от желаещите да заминат и от останалите в Турция“. Завръщането им в България е приемано като *предателство* от установилите се в Турция, те са представени като „нова и все още непозната социална група“, не като общност, „а по-скоро случаен аритметичен сбор от несвързани помежду си лица. Със същата сила, с която са чужди на всички около тях, те са чужди и помежду си“⁴⁸³. Срещат враждебност, недоверие, изолация и вменияване на вина от двете страни.⁴⁸⁴

Именно този депресиращ статус⁴⁸⁵ прави от завръщащите се силно

до 30 октомври да се извърши емпирично-социологическо проучване на завърналите се от Турция. Вж. АМВР, ф. 1, оп. 12, а.е. 930, л. 12, 20. Основни насоки и мероприятия за работата на МВР във връзка с актуалните проблеми и задачи по възродителния процес, залегнали в становището на Политбюро от 4 септември 1989. Строго секретно.

⁴⁸³ ЦДА, ф. 1Б, оп. 55, а.е. 726. л. 11, 12, 17. Основни резултати от проведеното експресно социологическо изследване на тема „Обратната вълна“.

⁴⁸⁴ Пак там, л. 16. Цитират се реплики на служителите от ГКПП: „всички те са дезертъори, а врагът – какво ще го възпитаваш, той трябва да се унищожава“; „чудя се как сме разчитали на такава измет“; „на тия хора не може да им се вярва“; „за мене всички са еднакви – двуличници, мразя ги, не им вярвам“; „има някои които навеждат глави, но това е само за мили очи“.

⁴⁸⁵ Пак там, л. 23 – 25. В отделен раздел на проучването е направен анализ на публикациите в пресата от 23 август до 7 октомври. Констатира се, че завръщането е относително слабо отразено, като поместените материали по тази тема са около 1/5 от публикуваните върху българо-турските отношения в централните вестници. В противовес на комунистическата традиция се е появил терминът *възвращенец* (антипод на познатия *невъзвращенец*). Учени и писатели почти не се занимават с въпроса. Преобладаващите социално-психологически портрети са на *жертвата* (на турската пропаганда), *мъченика* (на турската действителност) и *грешника*. Посланията (*понятийните акценти*) са, че завръщането не

уязвима общност, която е лесно манипулируема и малтретирана, най-вече през тяхното реинтегриране. Анкетата регистрира, че половината (52%) смятат да упражняват предишната си професия (около 1/3 да я сменят), 65% да работят на предишното си работно място, 71% да живеят в собствения си дом (19% при роднини), 92% в същото населено място.⁴⁸⁶ Данните говорят за уплаха и разколебаване, за известна готовност за смяна на местоработата, но не и на местожителството. Те констатираат „настойчиви, но едва ли напълно успешни опити на общинските ръководства за разселване в други райони на страната“⁴⁸⁷.

Официално ПМС 44/11 септември 1989 е документ за превръщане на обезлюдените райони в умален модел на една цялостно реформирана българска икономика. Говори се за обновени производства, използващи местни суровини и насочени за износ на запад, за преместване на мощности в други области и за закриване на неефективните, за реструктуриране на регионалната икономика. В същото време постановлението широко вкарва в действие познатия инструментариум на централизирания план. По списък (66 общини с почти 500 населени места) се предоставят по-благоприятни условия (данъчни облекчения, субсидии, държавни кредити), което – точно както се случва с разпорежданията по „Възродителния процес“ от 1985 – 1988 г. (вж. II.1.3.) – веднага разпалва борба за попадане между облагодетелстваните. Старозагорският партиен ръководител например лобира за включването на Любимец в списъка. Градът бил „буквално обкръжен“ от селища с привилегии по друго правителствено постановление, които засмукват хора и особено специалисти. Искането е Любимец да получи всички предвидени предимства, което би могло да стане с добавянето му в списъка по ПМС 44.⁴⁸⁸ Освен пряк

е геройство; отрицателното отношение към завръщащите се; очакваните доказателства за „чувство на дълг и преданост към Родината“. Медийното отразяване е оценено за „недостатъчно, фрагментарно, не като системен процес а като набор от събития, връзката между които не е ясна. Няма своевременна и гъвкава реакция. Очевидно вестниците са неподготвени да дадат съответстваща на значимостта на явлението социална оценка“.

⁴⁸⁶ Пак там, л. 12.

⁴⁸⁷ Пак там, л. 16.

⁴⁸⁸ ЦДА, ф. 136, оп. 82, а.е. 483, л. 136. Доклад от Минчо Йовчев, първи секретар на Областния комитет на БКП в Стара Загора до Г. Стоичков за развитието на гр. Любимец в условията на миграция на населението, 11 октомври 1989.

натиск, за същата цел се използват и по-изтънчени методи.⁴⁸⁹

По постановлението на новозаселилите се предоставят жилища с обещание след 10 г. да получат документ за собственост без заплащане на имота, раздават се безвъзмездно права за строеж, ДСК отпуска ипотечни кредити и заеми за обзавеждане или стопански нужди при поети от бюджета лихви. Работещите в селското стопанство се освобождават от данък общ доход в течение на пет години. Но зад разписаните гладки и примамливи текстове⁴⁹⁰ стои целта да се организират принудително етническо прочистване и диверсифициране на съответните райони. Към това подтикват обстановката по места и оформящата се значителна група с проблеми по обратното си трудоустрояване. До края на септември от завърнали се 12 000 трудоспособни (измежду общо 25 000 души) работа са започнали едва 4600 души.⁴⁹¹ За болшинството незаети това далече не е само нормална фриксионна безработица, свързана с волеизявление на свободни хора на свободен трудов пазар. Думата е за процес, задвижван от три, предизвикани от държавата сили: враждебно отношение на приемащите „колективи“ и местното население; разрастване на броя на завърналите се (или неуспелите да заминат), които са продали жилищата си; силовото разсредоточаване на завръщащи се. И трите фактора са израз на целенасочената агресивна политика от последната фаза на „Възродителния процес“.

Напрежението с българското население бързо ескалира. Още в началото на септември службите докладват, че то ще създаде проблеми за устройването на турците на работа. „Като правило тези хора сега се посрещат с неприязън от трудовите колективи и от стопанските и други

⁴⁸⁹ При тях се иска не включването на самите населени места, а (по изключение) само на работещите в „структуроопределящи фирми и подразделения, които са силно засегнати от масово напускане на персонала“. Друга линия за допълнително включване в постановлението, изобретена от Разградския областен народен съвет, е в списъка да влязат и селища, където процентът на заминалите за Турция е по-нисък (между 20 и 25%).

⁴⁹⁰ Постановлението съвсем не е лишено от мобилизационни мерки. В тези райони например се *разпределя* чуждестранната работна сила, а от тях се ограничава изпращането на работници зад граница.

⁴⁹¹ ЦДА, ф. 1Б, оп. 101, а.е. 2368, л. 154. Седмична оперативна информация от отдел Деловодство на ЦК, 25 септември – 1 октомври 1989.

ръководства... Там където се е налагало по политически съображения да се върнат на същите места се стига до много сериозни разговори и остра реакция от страна на болшинството от хората.⁴⁹² Партийните съгледвачи донасят, че „много трудови колективи не се пожелали да приемат завърналите се“: общо за страната в края на септември неприетите са 1491, а само седмица по-късно – 1900.⁴⁹³ Някъде заплашват със спиране на работата срещу назначаване на предишните места на дошлите си от Турция. „В Разградска област по усмотрение на ръководствата на отделни пред-приятия и общини се пристъпило към освобождаване от работа на лица с възстановени имена и насочването им в селското стопанство“.⁴⁹⁴ През октомври Г. Танев заявява пред Съвета за координация, че „ако искаме да спрем да дразним собствения си народ, още утре трябва да спрем тези публикации в „Работническо дело“ и предаванията по телевизията за завръщащите се български граждани от Турция... Ние просто настройваме народа си срещу нас. С когото и да говорите от обикновените хора по този въпрос, всички са настръхнали за това, че непрекъснато ги показваме“⁴⁹⁵. След падането на режима ще стане съвсем ясно, че много от заминалите са уволнени неправомерно (например по време на законен отпуск) или че завърнали се квалифицирани служители и работници са назначавани систематично на по-ниски длъжности. Към октомври 1989 г. в Хасковска област все още едва около 1/10 от подалите молби са приети на старите им работни места, в Асеновград от 2250 завърнали се 900 са безработни.⁴⁹⁶ От края на декември

⁴⁹² АМВР, ф. 1, оп. 12, а.е. 928, л. 10. Стенограма от оперативката на ръководството на МВР, 7 септември 1989. Изказване на началника 4 управление ДС Кирил Величков. Секретно.

⁴⁹³ ЦДА, ф. 1Б, оп. 101, а.е. 2368, л. 155. Седмична оперативна информация от отдел Деловодство на ЦК, 25 септември – 1 октомври 1989; Пак там, л. 186. Седмична информация, 9 – 15 октомври 1989.

⁴⁹⁴ АМВР, ф. 1, оп. 12, а.е. 943, л. 122. Информация за обстановката към 26 септември 1989.

⁴⁹⁵ ЦДА, ф. 1Б, оп. 63, а.е. 53, л. 246. Заседание на Съвета по координация във връзка с обстановката в страната, 16 октомври 1989. Изказване на Г. Танев.

⁴⁹⁶ ЦДА, ф. 117, оп. 46, а.е. 323, л. 52, 53. Мотиви за предложение на Кръглата маса към Министерския съвет за спешни мерки за решаване на някои социално-икономически проблеми в районите със смесено население.

1989 г. възстановяването на тези нарушени права става основно искане на турците наред с възвръщането на собствеността върху продадените имоти.

В така създадената обстановка държавата задейства още по-активно познатите ѝ репресивни лостове, като прибегва до частично вътрешно депортиране.

Някои от завърналите се не чакат да бъдат изведени и предприемат сами стъпката. Сред мнозина цари примирение, те виждат невъзможността да се върнат на старите си работни места, и „приемат предлаганата им работа в други отрасли като селско стопанство и строителство“⁴⁹⁷. Споменава се за групи, които „напускат по собствена инициатива родните си места и търсят възможности за намиране на работа при изгодни за тях условия във Видинско и други райони. В редица случаи при отказ от страна на местните стопански ръководители да бъдат удовлетворени исканията им, остават в тези райони и се ориентират към ангажиране в частни строителни кооперации“⁴⁹⁸. В края на септември Инспекторатът на МВР констатира, че „всички изявяват желание да се върнат на предишната си работа, но са готови да започнат и друга, каквато им се предложи. Съзнават, особено тези били на административна длъжност, че няма да могат да разчитат на предишните си места.“ Заедно с това високомерно се отбелязва, че това са хора в болшинството си „малограмотни, с нисък интелект... предимно хора посредствени, които се подават на емоционална обработка и внушения“. Турската интелигенция е незначителна част от завърналите се (само около 10 – 12 висшисти, 80% са с основно и незавършено основно образование). На този етап службите все още търсят да внушат спокойствие: „като цяло завърналите се не създават проблеми с поведението си... Засега проблемите са свързани с устройването им на работа и с жилища. Тези, които са живели във ведомствени или са продали собствените си къщи и апартаменти... се насочват към селата при родители и други роднини. До този момент само около 20 д. са отишли във Видинския регион“⁴⁹⁹.

⁴⁹⁷ АМВР, ф. 1, оп. 12, а.е. 943, л. 162. Обзорна оперативна сводка на МВР, 3 октомври 1989.

⁴⁹⁸ Пак там, л. 142. Информация на МВР за обстановката към 26 септември 1989.

⁴⁹⁹ АМВР, УБО, Е-1989, л. 69. Справка от началника на Инспектората на МВР ген. л-т Н. Черкезов относно някои особености на оперативната обстановка в страната към 26 септември 1989.

Но това автономно придвижване в желаното от властта направление (Северозападна България, Габровска и Плевенско) не е достатъчно. Тя осъществява *операция по организиран трансфер, използвайки рамката на ПМС 44*. В доклада си Инспекторатът настоява „стриктно да се спазва указанието да не се допуска ново заселване на завръщащите се от Турция в областните центрове и други големи градове; на лицата без жилища още с влизането им в България да се предлага ново местожителство и подходяща работа“⁵⁰⁰. Текущите информации специално следят потока на северозапад и реакциите на приемащото население. Така, в началото на октомври от 366-те завърнали се без жилище 240 са насочени в райони, където не са живели преди заминаването си, а 105 още не са започнали работа.⁵⁰¹ Този тип сводки се представят като отговор на „предприетите мерки в съответствие с указанията на Министерския съвет за изясняване възможностите за настаняване на завърналите се в други области“. Някъде те са допълнени и със статистика за незаетите работни места в Софийска, Пловдивска, Михайловградска и Ловешка област, както и с данни за свободния жилищен фонд за отдаване под наем, за закупуване и за парцели за строеж.

С принудителното насочване към *български* райони не е постигнато очакваното успокоение. Конфликтите се пренасят и на други места; географията на междуетническото напрежение просто се измества. Два месеца след затварянето на границата опасенията са за „нови демонстративни прояви и вълнения“.

Към последните дни на октомври *пренасочените* са 2263 души (408 в Софийска област, 708 в Михайловградска, 1067 в Ловешка)⁵⁰². Броят им обаче скрива широтата на замисъла, размаха и решимостта на изпълнението. Държавата от самото начало прави усилия да прикрие намеренията си, като ПМС 44 и други документи от есента на 1989 г. подвеждащо са представени

⁵⁰⁰ Пак там, л. 71.

⁵⁰¹ ЦДА, ф. 1Б, оп. 101, а.е. 2368, л. 171. Седмична оперативна информация от отдел Деловодство на ЦК, 2 – 8 октомври.

⁵⁰² ЦДА, ф. 1Б, оп. 101, а.е. 2405, л. 3. Информация до Т. Живков относно някои проблеми на организацията по пренасочването и трайното устройване на потомци на ислямизирани в миналото българи. Обсъдена на 30 октомври 1989. Секретно. (Същият документ се пази и в АМВР, ф. 1, оп. 12, а.е. 942, л. 142 – 144.)

като регулиращи спонтанна миграция, подлежаща на административно оптимизиране. В редица от докладите на самото МВР обаче мерките без заобикалки са наречени *разселване* (термин, забранен за използване от потърпевшите). Подготовката е извършена по правилата на военна операция. Уточнени са отговорните институции в лицето на изпълнителните комитети на областните и общинските народни съвети със съответните комисии, включващи служители на МВР. Фиксирани са допустимите и карантинните райони („всички общини без градовете, вододайните зони и селищата с имоти зад граничните съоръжения“). Въведени са квоти на допустима концентрация (заселените да не надвишават 8% от местното население).

Оставеният периметър за произвол е обширен и легитимирен. На практика се излиза отвъд набелязания контингент на останалите без жилище и работа. Информация до Т. Живков показва как „независимо, че замисълът миграцията на това население да се осъществи естествено и по икономически път, на практика се прилагат главно административни методи. Наред със завърналите се от Турция, които са ликвидирали имуществото си и са останали без работа, *в списъците се включват много лица, които не са подавали документи за пътуване и не са прекратявали трудовите си договори, включително притежаващи собствени жилища, пенсионери и др.* (курсивът е мой, Р. А.) При изпращането на хората в много случаи се действа грубо, без предварително предупреждение.“⁵⁰³ Опасенията са, че така „се формира мнение, че се провежда „разселване“ на определени категории лица“. Въпросът за МВР не е в намирането на евфемизъм за неудобния термин, страхът е от възможни политически усложнения, доколкото квалифицирането на действията на милицията като „нехуманен и незаконосъобразен акт“ дава възможност „за жалби и оплаквания до различни държавни и обществени органи и до Комисията за защита интересите и правата на гражданите към Народното събрание“. Или – което изглежда още по-лошо – до „Независимото дружество за защита правата на човека в България“⁵⁰⁴ и към дипломатически

⁵⁰³ Пак там, л. 4.

⁵⁰⁴ Най-радикалната дисидентска организация от последните една-две години на режима, към която в началото на 1989 г. започват да гравитират протестиращи български турци.

представителства на западни държави, включително Турция.⁵⁰⁵

За режима проблемите не идват от престъпността на замисленото, а отразяват „организационни слабости“ и политическите минуси от реакциите на местното население. Това което описва самият доклад, е саморазобличително, но в очите на изпълнителите то носи единствено дефектите и неудовлетвореността от недобре свършената бюрократична задача. Разликата с еднотипните писания от 1943 г. е, че социалистическата бюрокрация върши по-небрежно репресивната си работа отколкото предшествениците ѝ отпреди 46 години...

Операцията носи всички белези на депортирането. По-голямата част от пристигащите турци от Разградско в Михайловградско (Монтана) турци се оказват без никакви документи, „болшинството не знаят защо и по какви причини са изпратени, за какъв срок и има ли нормативен документ, който ги задължава да останат. При заминаването всичко е ставало прибързано и без да са предупреждавани предварително, само за броени часове са ги натоварили и изпратили с багажа им“. В общините (където чиновници и местните жители очевидно гледат на преселените като на интернирани престъпници) не са наясно дали новодошлите могат свободно да напускат района, и *засега* е възприета „тактиката [отново военен термин] без грубо вмешателство, с малки изключения да не се допускат обратно по родните си места.“⁵⁰⁶ Отново на преден план излизат жилищата. „Особено остро стои въпроса с наличния жилищен фонд. Оказва се, че 90% от предварително посочените жилища не отговарят на елементарните изисквания за живеене.“ Има временно настанени във физкултурния салон на училището (Брусарци), а в Ловешка област болшинството са в занемарени общежития на различни предприятия.⁵⁰⁷ Куца и идеологическата обработка, като „разяснителната

⁵⁰⁵ ЦДА, ф. 1Б, оп. 101, а.е. 2405, л. 5. Информация до Т. Живков относно някои проблеми на организацията по пренасочването и трайното устройване на потомци на ислямизирани в миналото българи. Обсъдена на 30 октомври 1989. Секретно. Сигнализира се за опит на седем семейства за масов протест в с. Смирненски.

⁵⁰⁶ Пак там.

⁵⁰⁷ Проверката на Комисията за държавен и народен контрол посочва случаи в Ловешка област на настанени в цехове на предприятия, в стопански дворове на селскостопански бригади, в някои почивни станции. Посочва се също, че „завърналите се и изпращани от други общини“ понякога са от специалности, които не са нужни на предприятията в областта. (ЦДА,

и възпитателна работа“ е незадоволителна и „местното население счита, че пристигащите... са били инициатори и участници в събитията през май т.г.“, което още повече засилва негативното отношение.⁵⁰⁸

Много от преселените възприемат положението като временно и избягват подписването на дълготрайни (5 – 10 г.) трудови договори, търсейки временна работа в земеделието и строителството. Не желаят да се установяват трайно „и се надяват да се завърнат в родните места или да се изселят през следващата година в Турция.“ Общият извод е, че „компетентните административни органи нямат необходимата готовност за оптималното решаване на миграцията на ислямизираните българи. Използването на органите на МВР за *принудително пренасочване* (курсивът мой, Р. А.) на лицата от тези среди компрометира мероприятиято и създава трудности за страната във вътрешен и международен план“⁵⁰⁹.

Информацията е обсъдена в Съвета за координация (на дейностите във връзка с обстановката в страната), където бутафорията стига дотам архетипният опричник Д. Стоянов да се оплаква от прекомерна полицейщина. Това са последните дни на Т. Живков на власт, но независимо от очевидно насилствената линия в ариергардните действия партията продължава да държи да дава вид, че превес в политиката ѝ имат кресливо прогласяваните „разкрепостяващи“ мерки, доброволността на решенията и спазването на закона. Изразена е тревога, че „в някои общини държавните органи използват насилствени или груби административни методи за насочване на ново местожителство на потомци на ислямизирани в миналото българи. В ЦК решително се осъждат подобни незаконни, несъответстващи на партийната политика действия, независимо от мотивите им.“ Апелира се за ефективни политически и идеологически действия, като се дава тълкуване

ф. 375, оп. 34, а.е 319, л. 18. Докладна записка до председателя на КДНК от инж. М. Спасов, инспектор в групата за народните съвети в Комитета относно резултата от проверката на Областния народен съвет в Ловеч по изкупуването, стопанисването и продажбата на недвижими имоти собственост на граждани, заминали в чужбина, 26 октомври 1989.)

⁵⁰⁸ ЦДА, ф. 1Б, оп. 101, а.е. 2405, л. 6. Информация до Т. Живков относно някои проблеми на организацията по пренасочването и трайното устройване на потомци на ислямизирани в миналото българи. Обсъдена на 30 октомври 1989. Секретно. Пак там, л. 6.

⁵⁰⁹ Пак там.

за категоризиране на случаите: „които не са пътували в Турция да не се насочват на ново местожителство; завърналите се, които имат собствени жилища, може да се [настанят] на ново местожителство само ако самите те желаят това⁵¹⁰; завърналите се без жилища могат да се установят на ново местожителство като с тях се води аргументирана разяснителна работа, за да се убеждават, че е в техен интерес и на семействата им да отидат там където може а дим се осигури работа, жилище и нормални условия на живот“. Главният тъмничар призовава за законност и инструктира местните партийни ръководства „да не се прилагат груби административни и незаконни методи... Единствено правилен и траен начин на решаване на миграционните проблеми... [да е] на основата на икономическите интереси на гражданите и с тяхно желание... Главното внимание [да се насочи] към привличане граждани в райони, засегнати от миграция, като се използват стимулите, предвидени в ПМС 44“⁵¹¹.

След още три дни е направена равностметка за изпълнението на акцията по разселването. Подготвена е като отчет за постигнатото по ПМС 44, с което еднозначно показва какви са крайните му цели. Резултатите са все още скромни, но документът препотвърждава намеренията и стратегическата цел. В обезлюдените райони с напуснало турско население „са насочени трайно на работа“ 700 души. Същевременно, „свободният жилищен фонд“ е оценен на 9358 жилища (значителна част от него може да бъде отдаван под наем), където е възможно да се настанят около 9000 семейства, или 30 – 40 000 души. В обратната посока (на северозапад, без София) капацитетът за прием на разселени се оценява на 2660 „свободни“ жилища в състояние

⁵¹⁰ Данните показват, че има преселени, притежавали имоти там, където са живеели преди заминаването. От Разград например се оплакват, че не е уредено изкупуването на оставени от тях жилища, и предлагат тази група да бъде приравнена на живеещите в чужбина, чиито недвижимости могат да бъдат закупувани и продавани след определен период. (ЦДА, ф. 375, оп. 34, а.е 319, л. 26, 27. Докладна записка от И. Иванов, старши инспектор в Комитета за държавен и народен контрол, относно резултатите от проверката по работата на народните съвети в Разградска област по изкупуването, продажбата и стопанисването на недвижими имоти, 23 октомври 1989.)

⁵¹¹ ЦДА, ф. 1Б, оп. 101, а.е. 2405. л. 1 – 2. Писмо на Д. Стоянов до първите секретари на областните партийни комитети, 1 ноември 1989.

да поемат 10 – 12 000 „български граждани, завръщащи се от Турция, които са продали жилищата си и нямат такива“. Що се отнася до работните места, те възлизат на 117 000 в районите с напуснало турско население и на 23 000 в тези, определени за разсредоточаване на завръщащите се.⁵¹² *В самото навечерие на падането на режима продължават да се поставят задачи на етническо инженерство.* „Трябва да се използва ситуацията със свободния жилищен фонд в другите общини на областите, за... заселване на селищата, засегнати от миграцията... и за да се снее напрежението по жилищния проблем в големите градове.“ Наставнически се припомня истинската крайна цел. „Трябва да Ви бъде ясно, че ние ако не решим тази задача, заедно с реструктурирането на икономиката в районите, засегнати от миграцията, няма да можем да създадем икономически предпоставки за разбиване на компактните маси ислямизирани в миналото българи. Ето защо... изпълнението... следва да се счита като важна политическа и национална задача.“⁵¹³

Относно устройването на изселените се обръща внимание те „в никакъв случай“ да не бъдат настанявани в неподходящи за обитаване сгради. Проявената грижовност веднага е допълнена от бележката категорично да се спазва законът и „тези, които са си продали жилищата или са напуснали ползваните ведомствени жилища, нямат законно основание да претендират за жилища по местата, където са живели досега“ (освен ако се настанят при своите родители.) И за да е всичко ясно, в края се обяснява, че „преодоляването на допуснатите слабости не означава, че ние прекратяваме работата по настаняване особено на част от завръщащите се, в други райони на страната. Когато тези граждани *бъдат убедени* (курсивът е мой, Р. А.) да подпишат молби за заселване в други селища и в същите има възможност за тяхното настаняване, няма причини за спиране на процеса“⁵¹⁴. Нещо повече,

⁵¹² **Справка** относно изпълнението на ПМС 44/1989, 4 ноември 1989. – В: **Ангелов**, В. Асимилаторската кампания срещу турското национална малцинство в България, с. 764 – 765.

⁵¹³ Пак там, с. 765.

⁵¹⁴ Пак там, с. 766.

очаква се това двупосочно „обективно“ движение да се засили в бъдеще заедно с реструктурирането на икономиката. Насрещните потоци обаче не бива да си пречат и експериментите, свързани с икономическите промени, в никакъв случай не трябва да стават претекст за замъгляване на главната, етническа, цел. „Сега някои общински ръководства като видят хиляди хора без работа погрешно провеждат линия за възстановяване на производства и дейности. Напротив, именно тази ситуация е благоприятна и трябва да се използва за устройване в други райони на работа и живеене.“⁵¹⁵

Неслучайно за това, че предстои вътрешното депортиране да бъде спряно, се заговаря веднага след Десети ноември. Още през първата седмица след падането на Живков са доловени коментари, че обстановката във връзка с разселването се е усложнила. Малко по-късно „пренасочените по местожителство в Михайловградска област по ПМС 44“ вече изказват надежда, че ще могат да се завърнат по родните си места, и започват за се готвят за това.⁵¹⁶ „Голяма част от тях отказвали да подават молби за жителство в селищата където са изпратени. Други не започват работа. Изразяват убеденост че 44 ПМС ще бъде отменено. Очаквали да им „бъдат върнати турско-арабските имена и им се разреши да се завърнат по родните места.“⁵¹⁷ Смисълът на постановлението е окончателно демаскиран. То не е мислено и възприемано като инструмент на *мека* политика, а през краткото си съществуване е представлявало оръжие в междуетническа война.

Съвсем естествено, в тези условия проработват изконните плановишки рефлексии. Според установената в централните политически и планови органи догма запълването на зейналите дефицити повелява още и още производство без оглед на съпътстващите финансови, дългови, инвестиционни и външни ограничения. Въпреки очевидните блокажи апаратчиците продължават да

⁵¹⁵ Пак там.

⁵¹⁶ Пак там, а.е. 945, л. 99. Информация относно обстановката сред лицата с възстановени имена, 21 ноември 1989.

⁵¹⁷ АМВР, ф. 1, оп. 12, а.е. 961, л. 170. Обзорна оперативна сводка, 8 – 19 ноември 1989. Строго секретно.

се придържат към традиционната темпова философия за максимизиране на растежа на всяка цена, гонейки недостижимите 5% годишно. Серийно се фабрикуват *компенсационни програми* за преизпълнение на плана, прогнози и директиви за *ускоряване*.⁵¹⁸

На микрониво се прилагат всички добре познати от десетилетия хватки. Стопанските ръководители не пропускат възможността да вземат всичко, което могат, от притиснатата в ъгъла държава. В многобройните постановления администрацията на предприятията си осигурява допълнителни възнаграждения, пораждайки напрежение с другите категории персонал. *Гъвкавото* (т.е. според извънредните условия) прилагане на „икономическия механизъм“ дава възможности за отпадане на всякакви санкции за неизпълнение на плана, за ново изтичане на средства за заплати и за опрощаване на дългове. Трудностите повсеместно се използват като приемливо алиби за несвършена работа. С оправданието за осигуряване изпълнение на плана при тежки обстоятелства фирмите се презапасяват. Обиграните апаратчици от кооперативния съюз използват случая, за да се освободят от некачествена продукция и нескрито да признаят, че „към настоящият момент една от малкото ползи, които има тази работа е, че ликвидирахме всички залежали стоки“⁵¹⁹.

Събитията стават повод и за още по-плътното проникване на службите за сигурност в предприятията. Създадена е цяла система на изпреварващи индикатори⁵²⁰, които обаче не се следят (както в пазарните икономики) от специализирани агенции за проучване на конюнктурата, а от Държавна сигурност. „В МВР е създадена организация за своевременно получаване

⁵¹⁸ За икономическата несъстоятелност на тази линия вж.: **Антонов**, Венцислав. Теоретични основи на инфлацията при социализма. – В: *Икономика*, юни 1990, Приложение; **Аврамов**, Румен. Пари и де/стабилизация в България 1948 – 1989, С.: Ciela, 2008. За технократските становища в управлението вж.: **БНБ**. Сборник документи, т. V (част I – IV), 1948 – 1990. Под редакцията на Румен Аврамов. С.: БНБ и Държавна агенция „Архиви“, 2009.

⁵¹⁹ **Стенографски** протокол от заседание на Координационния съвет по Възродителния процес. Изказване на Иван Пехливанов. 3 юли 1989. – В: **Ангелов**, В. Голямата екскурзия, т. 2, с. 37.

⁵²⁰ Изпреварващите индикатори са показатели, които със статистически добре установен интервал предвещават предстоящите повратни точки в икономическия цикъл.

на информация, отнасяща се до затрудненията и неудачите в отраслите на народното стопанство... Анализира се състоянието на икономиката – ритмичност на производството, изпълнението на количествените и качествените показатели, проблеми на доставката на суровини и материали, изпълнението на договорите, прояви на социално напрежение сред трудовите колективи и причините за това... Обезпечено е агентурното покритие на уязвимите места в предприятията и основните производства. Агентурният апарат е инструктиран за долавяне на признаци, предхождащи възникването на критични състояния в икономическите обекти с оглед придобиването на изпреварваща информация.⁵²¹

Политическият ефект от всички тези мерки е със сигурност *антиреформаторски*, ако изобщо се приеме неправдоподобната хипотеза, че съществува искрено реформаторски настроена група в партийното ръководство. Това е ясно изразено от член на семейния клан на Живков (Христо Малеев), който още при едно от ранните обсъждания (15 юни) поставя дилемата между замразяване или ускоряване на промените. Предпочитанието му привидно е за втората опция. „Ние трябва да използваме този повод и този минус, или тази сложна обстановка, да бъде един допълнителен аргумент, за да го форсираме напред.“ Само че предложената посока на движение е друга. Идеята е да бъде яхнат националистическият патос, за да се запази непокътнато статуквото. „Ние трябва да използваме хората, този подем, това национално чувство, което е много хубаво, особено у младите хора, за да почваме и да си решаваме другите въпроси. Тоест това помоему може *да ни спести* (курсивът е мой, Р. А.) преустройството, защото у нас нямаше сериозна масова нагласа у народа да се прави преустройство в България.“⁵²²

⁵²¹ **Справка** относно настъпили критични ситуации в някои обекти на икономиката вследствие масовото заминаване на българи-миюсюлмани в Турция. 4 август 1989. – В: **Ангелов**, В. Голямата екскурзия, т. 2, с. 267.

⁵²² **Обсъждане** практическите мерки във връзка с обстановката в страната и прилагането на закона за паспортите и българското гражданство. Изказване на Христо Малеев. 15 юни 1989. – В: **Ангелов**, В. Голямата екскурзия, т. 1, с. 254.

В навечерието на колапса на режима българската икономика е хибридна. Кулминацията на „Възродителния процес“ и прокараната фирмена реорганизация отварят врати за заобикаляне на традиционния стопански ред. В същото време ръчното управление и извънредното положение реактивират най-ретроградните форми на държавна социално-икономическа и политическа принуда, утвърждават приоритета на идеологическите (в случая и етническите) мотиви над стопанската рационалност и включват на пълни обороти класическата машина на централизираното планово ръководство. *Оттук се ражда кръвосмесителна комбинация: кълновете капитализъм се примесват с последното дихание на военния комунизъм, за да донесат окончателния икономически шок и стопанския разпад на комунистическия режим в България.*

ЕПИЛОГ

НАСЛЕДСТВОТО: ИКОНОМИЧЕСКАТА КУЛТУРА НА ПРЕХОДА

■ Какво наследство оставя за икономическата култура на настъпващия Преход двусмислената и противоречива действителност от края на „Възродителния процес“?

Много от задвижените през лятото на 1989 г. и коментирани дотук стопански процеси може да бъдат оценени не само в качеството си на удар, нанесен на системата, но и като стартови позиции в Новото, чието летоброене ще започне броени месеци по-късно. *Онова, което се случва в българската икономика, е в редица отношения предистория, експеримент, генерална репетиция и тренажор на една действителност, която предстои да се наложи през следващото десетилетие.* Развиващите се мобилност на труда, валутен и стокови пазари, трансакциите с активи или закриването на производства вървят в посока на промените, но го правят в най-небалансираните му неконкурентни форми, давайки съществен тласък на сивата икономика и корупцията, които ще доминират повторното раждане на българския капитализъм. Събитията насърчават частната инициатива, съществувала латентно и в зародиш през целия живот на *страня*, но то отново става по изкривен начин, давайки път не на автентичния капиталист, а на спекулата, използвачеството и изнудването.

Отраженията на завършващата фаза на „Възродителния процес“ върху формирането на протопрактики, разбираня и правила на бъдещето са в диапазона от анекдотични случаи до макроикономически принципи.

Първите всъщност съпътстват всички масови изселвания, като се наблюдават дори по време на сравнително добре организираното заминаване от началото на 70-те години. И в онази атмосфера успяват да избуят частни начинания в микроскопични размери. Така, на гара Дъскотна „поради липса на държавни павилиони, отделни частни лица... разкрили 4 сергии и... направили голям оборот. Бил е открит само един държавен подкрепителен

пункт, който е продавал лимонади и вафли. На гара Свиленград магазинът за електроуреди и транзистори... бил в ревизия, а изселниците са търсили тези артикули“¹. На другия полюс, през 1989 г. процесите са от съвсем различен порядък. Те вече подкопават базисни икономически норми на социализма. Валутната субституция например срива валутния монопол и атакува лева в непозната за обичайният черен пазар сила, а атаката срещу ДСК генерира уникална банкова криза.

Навлиза и различно институционално поведение, като динамичните обстоятелства и пъпкуващите се държавни/частни фирми предоставят неочаквани възможности за частна капитализация. При това те имат етнически проекции, които службите следят отблизо. В контекста на обсъжданото през март 1989 г. противодействие на евентуална съпротива на българските турци специално внимание се обръща на контрола върху семейните им фирми.² А когато през юли МВР анализира стопанското положение в страната във връзка с изселването, са идентифицирани най-ранните механизми на *източването*. Първите техники на този емблематичен за Прехода процес са овладени, познати и точно описани. „Забелязва се една неприятна тенденция с изграждането на еднолични колективни фирми с един и същ предмет на действие с държавните фирми [с което] се създават условия за изтичане на материални ценности от предприятията. *Директор на предприятие, заедно с двама инженери, прави лична фирма* (курсивът е мой, Р. А.) и с [нея] той миналия ден изтегли 100 000 лв., преди два дена изтегли 300 000 лв. на базата на лична фирма като директор на същата. Такива фирми предполагаме, че и в бъдеще, ако не се вземат съответни мерки, ще се използват тези врагички и ще излизат ценности на държавата.“³ Прогнозата е коректна. Играта с паралелни фирми се ражда в недрата на стария режим, за да се превърне след падането му в основна

¹ АМВР, ф. 1, оп. 10, а.е. 1499, л. 8. Информация от ген. Н. Ангелов до министъра на вътрешните работи А. Солаков относно изселването на българските граждани от турски произход в Турция през 1970 г., 25 юни 1971.

² АМВР, ф. 1, оп. 12, а.е. 932, л. 16. Стенограма от срещата на министъра на вътрешните работи с началниците на областните управления на МВР, 10 март 1989.

³ АМВР, ф. 1, оп. 12, а.е. 903, л. 82. Стенограма от проведеното заседание на Колегиума на МВР. Изказване на З. Калудов (Пловдив), 10 юли 1989.

рамка за симбиозата между частния и държавния сектор и за неформалното преливане на активи. Появили са се схеми и е разкрито поле, където започва натрупването на капитал за предстоящата скрита приватизация. Думата е за целенасочено използване на нововъзникващите институционални форми за *капиталистическо строителство*; за мислене в термините и перспективите на стопанско поведение, което няма общо с все още господстващата (дори засилена от принудителните мерки около заминаванията) система на централизирано управление.

Същото изпреварващо усещане е налице в повсеместните симптоми на корупция (вж. III.1.5). Разпростирайки се мигновено, тя подготвя населението и се превръща в школа за настъпващите години на Прехода. Експресивен параграф на журналист от „Работническо дело“ резюмира въпроса на локално равнище и позволява *Заключението на „Възродителния процес“ да се мисли (не само поради хронологичното съвпадение) като Увод за Прехода.* „В процеса на този масов изселнически екстаз (курсивът е мой – Р. А.) избухват престъпните рецидиви на корупцията, рушветчийството, на скъпо платеното ходатайство, на какви ли не други комерчески прояви, дестабилизиращи слухове.“⁴ Тревогата е, че обстановката подхранва „безпрепятственото развихряне на националистическата, антибългарска и антисоциалистическа пропаганда“, а видяното е определено като реликт. Но картината съвсем не е връщане назад, а прогноза; духът е на пълзящото монетизиране на икономиката и – в по-широк план – на зараждащия се капитализъм. На по-високо ниво оценките са още по-категорични и думата *мафия* е вече в оборот. Събитията от 1989 г. са квантов скок във възприемането на явлението. Йерархията е спазена и тук: ако Г. Стойков се ограничава до заклеяване на секторна (*хотелска*) мафия⁵, то Т. Живков ги мултиплицира и говори за *система*, обхванала цялата икономика. Тъкмо по повод на стопанския хаос в началото на изселването той призовава

⁴ **Информация** на областния кореспондент на „Работническо дело“ в Кърджали Никола Кидиков за обстановката в Хасковска област, 23 юни 1989. – В: **Ангелов**, В. Асимилаторската кампания срещу гурското национално малцинство в България, с. 651.

⁵ ЦДА, ф. 136, оп. 82, а.е. 419, л. 135. Протокол от срещата в Министерския съвет за обсъждане докладната записка на председателя на БАТО Стоян Жулев относно въвеждане на задължителна обмяна на чужда валута. Без дата (между 30 юни и 20 юли 1989).

„Да знаем, че са създадени организации още от заводите да отклоняват стоки за широко потребление и са създадени цели мафии, които се занимават с това. Ако ние не ги разкрием и разгромим най-жестоко, ще стане така, както става в други страни. Трябва жестоко да поведем борба срещу тези мафии“⁶.

Всъщност генерализираната *спекула*, всички останали прояви на сивата икономика и корупцията през онзи период имат друг икономически смисъл. Раздвижвайки пазари и инжектирайки пари, те генерират по-голяма ликвидност и мобилност на ресурсите. Така улесняват (сред българи и турци) най-ранното първоначално натрупване на капитали, което в наложеното от самата държава безвластие, безправие и липса на правила забърква бульона, в който започва да се подготвя бъдещата приватизация.

Лятото на 1989 г. предоставя и непозната дотогава възможност за докосване до *реалния капитализъм*. По силата на обстоятелствата за първи път български граждани толкова масово се сблъскват с различна за тях действителност: 90% от заминалите не са посещавали Турция преди това.⁷ Мнозина успяват да натрупат трудов и жизнен опит там. Малка част признават, че са работили, но със сигурност много измежду онези 53%, които по очевидни причини не отговарят на въпроса, за известно време са се трудили. Един от водещите мотиви за завръщане е тъкмо липсата на подходяща работа.

Образът за Турция (а през нея и за капитализма), който изграждат изселниците, е показателен. Характерът, моментът и изпълнителят на проучването за *обратната вълна* предполагат навеждащи въпроси, търсени отговори и внушение за негативен образ на съседната държава. Но би било некоректно излъчването от анкетата недоверие да се отхвърли като подправен резултат. Тя улавя настроения на отчуждение (усещане за студен прием, отсъствие на съчувственост и безразличие), а също страхове и съмнения, които ще обхванат голяма част от българското население в началото на

⁶ **Среща** на Политбюро с първите секретари на областните комитети на БКП, председателя на Постоянното присъствие на БЗНС, секретаря на ЦК на ДКМС и министъра на външни работи, 7 юни 1989. – В: *Истината* за Възродителния процес. Съставител С. Леви, с. 90.

⁷ ЦДА, ф. 1Б, оп. 55, а.е. 726. Основни резултати от проведеното експресно социологическо изследване на тема „Обратната вълна“. Информационно-социологически център на ЦК. 26 октомври 1989. Поверително.

Прехода, та и до днес. В терминологията на проучването заминалите са най-силно впечатлени от високите цени („скъпотията“), трудностите в намирането на работа⁸, социалната диференциация и поляризация, платената медицинска помощ, условията на труд (по-специално отношението на работодателите и детския труд), частната собственост и *лошото* държавно устройство. Тези общи впечатления се потвърждават от по-късни антропологични изследвания, проведени вече без идеологическа (авто)цензура, при свободен достъп до изселниците и с известно отдалечение във времето от най-драматичните моменти. През 1994 – 1996 г. едно от тях констатира практически същото. То подчертава, че „първите уроци, които преселниците получават по пазарна икономика, обикновено са травмиращи“⁹, а от отговорите на респондентите става ясно, че особено силно начално впечатление в Турция е необичайната монетизирана икономика. Това, че „гук всичко е с пари“¹⁰, че „парите са единствен еталон на човешка дейност... е най-голямата новост, с която трябва да се погодят българските турци, преселили се от едно общество, в което беше почти неприлично да се говори за пари“¹¹. Съпътстващ щрих е разказът за попадане в мрежа на измами и мошеничества. Два мотива, които са доминирали и за Прехода в България, чиято икономическа същност бе именно връщането на изконните функции на парите след господстващото полунатурализирано социалистическо планово стопанство.

Сблъсъкът с реалностите на пазара в Турция или в България е – разбираемо – източник на страхове и (за големи групи) на фрустрация. Но онези, които успяват, оценяват своя нов опит като недостижима по-рано възможност/реализация на предприемчивостта. По наблюдението на Петър

⁸ Приведените данни са противоречиви: според едни през май 1990 г. 53%, а според други – 80% от изселниците в трудоспособна възраст са започнали работа. Вж.: **Димитрова**, Донка. Българските турци преселници в Република Турция през 1989 г. – В: **Между** адаптацията и носталгията. Българските турци в Турция. Съставител Антонина Желязкова. Международен център по проблемите на малцинствата и културните взаимодействия. С., 1998, с. 90 – 91.

⁹ **Димитрова**, Донка. Българските турци преселници в Република Турция през 1989 г. – В: **Между** адаптацията и носталгията. Българските турци в Турция, с. 131.

¹⁰ Пак там, с. 130.

¹¹ Пак там, с. 131.

Кръстев в пробилите си път там някои виждат продължители и гаранتي за запазване на ататюркската традиция; в България те вече могат да се връщат с различно самосъзнание: не като „малцинство, жалки потомци на една презряна азиатска орда, а авангардът на европейската мисъл в тъмна Азия“¹². В същото време и на фона на успешните траектории продължава да се чувства силният остатъчен пласт на първичната икономическа култура. Друг респондент разказва бързите си удачи на трудовия пазар, за да добави, че „културната адаптация никога няма да стане. Ние дойдохме от страна, където всички са равни...“¹³.

Сред общността на изселниците протича диференциация, каквато се наблюдава във всяко капиталистическо общество. Би могло да се мисли, че по силата на естествения отбор за Турция са заминали (а още повече там са останали) предимно по-инициативните и че обратно – в България са се завърнали по-слабо адаптивните към пазарните изисквания и ценности. Иначе казано, или мигриралите са били най-предприемчивите сред турското население у нас, или самата борба за съществуване ги е направила такива.¹⁴ Във всеки случай, в много от събраните разкази заминалите присъстват като „по-капиталисти“ от инертното консервативно местно население в Турция. С неизменно – съвсем немаловажно – уточнение, че признават съществената първоначална помощ от турската държава.

Вероятно по-точно е общността на изселниците да се разглежда като представителна за разслоението, което ще настъпи малко по-късно и в българското общество при първите му контакти с пазара. В тези колизии протичат идентични процеси, които действат като симпатично мастило, проявявайки останала неразвита или потисната при предишния обществен ред предприемчивост. Тя е по начало рядкост; преобладаващата част от хората (в Турция, в България и навсякъде другаде) просто не притежават тази заложба, което ги отнася към пасивните и/или, нерядко, към губещите. Адекватните

¹² **Кръстев**, Петър. Вечни подопечни. – В: **Между** адаптацията и носталгията. Българските турци в Турция. Съставител Антонина Желязкова. Международен център по проблемите на малцинствата и културните взаимодействия. С., 1998, с. 173, 179.

¹³ Пак там, с. 168.

¹⁴ Пак там, с. 161 – 162.

човешки качества са изначално неравномерно разпределени... Сред кохортите от първите две вълни (през 50-те и 70-те години) са провидени даже регионални различия, „една по-добра приспособимост на кърджалийските турци и турците от Родопите изобщо към новите за тях пазарни отношения в Република Турция. Те се оказват по-склонни да рискуват, по-лесно се впускат в търговия и частен бизнес. Турците от Делиормана предпочитат да работят на заплата. „По-сигурно е“, казват“.¹⁵

Не трябва да се забравя и че Турция от началото на 90-те години е също страна в преход. В различен мащаб и при различна традиция, тя преживява сходни промени на онези, които България започва и ще задълбочи по-късно. Точна е бележката, че „установяването на консуматорско общество в Турция съвпада по време с тяхното [на изселниците] идване, тогава започва приватизацията, развили се банковите услуги, заедно учели с местните що е кредитна карта“¹⁶. Беязани от глобализацията и налагащите се в света либерални начала, двете икономики вървят – най-общо – по успоредни пътища. В този смисъл изселниците прескачат не само от комунизма в капитализма, а от комунизъм в една *променяща се* капиталистическа икономика, изискваща адаптивност и от своите собствени предишни обитатели.

Успешните обаче не остават капсулирани в Турция, без да предадат нищо на родината си. Явно или неявно те стават проводници на ценности, потребителски стандарти и икономическо поведение. Така тази част от общността става фермент на промените в България, което е важна странична последица на „Възродителния процес“. А освен дух тя пренася и капитал. Краткото пребиваване в Турция на завърналите се (запазените връзки в България на заселилите се), без съмнение, е спомогнало за форми на първоначално натрупване през заработено, припечелено от продажби или парични потоци към близки в страната. По-късно въпросните пари ще потънат в движещите се пясъци от началото на Прехода, спомагайки някак си за адаптацията на турците в България към новите порядки. Изтъканите мрежи

¹⁵ **Димитрова**, Донка. Българските турци преселници в Република Турция през 1989 г., с. 123.

¹⁶ **Кръстев**, Петър. Вечни подопечни. – В: **Между** адаптацията и носталгията. Българските турци в Турция. Съставител Антонина Желязкова. Международен център по проблемите на малцинствата и културните взаимодействия. С., 1998, с. 163.

ще са важни и по-късно, когато благодарение на миграционните потоци и свободното движение между двете страни и в Европа ще се стигне до стратегия, резюмирана във формулата, че „най-добре се живее между две държави“¹⁷.

Капиталистическият опит, трупан в икономическата стихия от лятото на 1989 г., е низ от не задължително свързани фрагменти. Често той не е и осъзнат като такъв. Появява се на фона на агресивни силови практики на държавата и сред идеологически заклинания, които разпространяват невежествени образи на бъдещата икономическа система.

Седмица след изявлението си от 29 май 1989 г. Тодор Живков излага визията си за оксиморона *социалистически капитализъм*. Новата му обсебеност се развива успоредно (и се преплита) с прогонването на българските турци. Представите му са за икономика, където важното е *натурата*, лошото е печалбата; за капитализъм без капиталисти, а ако все пак ги има, те да са със запазен морален облик. Изходният му прицел е спекулата около заминаванията. „Главното е да не позволим на нашите производители да отидат на спекула. Поради това, че сме в преходен етап не всичко може да се раздвижи от един път... Спекулата може да се допусне като дадем фронт не на производството на предмети в натура, не на валута и особено западна валута, не на предмети за широко потребление, а дадем възможност на всевъзможни организации, които ще правят спекула... *Създава се втори пазар, черен пазар, създават се богаташи, рентниери и всевъзможни сволочи* (курсивът е мой, Р. А.). Това ние не бива да позволим.“ Визирайки стопанските ръководители, Живков припомня, че е внесена промяна и „директорът не може да получава премия, ако той, а и целият му антураж, като се започне от бригадира и се свърши с него, не произвежда натура. *Не да движи пари, а натура...*“¹⁸ (курсивът е мой – Р. А.). Ако той не

¹⁷ **Георгиева**, Цветана. Преселническата мотивация на българските турци. – В: **Между** адаптацията и носталгията. Българските турци в Турция. Съставител Антонина Желязкова. Международен център по проблемите на малцинствата и културните взаимодействия. С., 1998, с. 51.

¹⁸ **Среща** на Политбюро с първите секретари на областните комитети на БКП, председателя на Постоянното присъствие на БЗНС, секретаря на ЦК на ДКМС и министъра на външните работи, 7 юни 1989. – В: **Истината** за Възродителния процес. Съставител С. Леви, с. 122 – 124.

решава проблемите си за валутата, ако не произвежда предмети за широко потребление – никакви премии. Ето за това се плаща – и на работниците и на всички, а не на спекуланти, които накрая ще отчетат печалба, а фактически се разстройва цялата наша икономика. Не печалба ни интересува, която няма покритие от стоки, нас ни интересува какво се произвежда. От това се интересува обществото.“ Следва моралният императив: „който регистрира фирма трябва да бъде честен човек. Не е ли честен човек, не може да регистрира фирма. Ако той върви по линията на спекулата – веднага трябва да се ликвидира безпощадно. Това, че... ще пропаднат, че ще бъдат ликвидирани – това е само един оздравителен процес.“ Финалът изобщо отрича бащинството на капитала. „Пазарът не е създаден от капиталистите, нищо подобно... Той е резултат от развитието на цивилизацията... Капиталът си е капитал. Всеки лев трябва да стане или два лева, или лев и половина, иначе не е капитал.“

Към онзи момент философстването на загубилия посока, отиващ си лидер има все по-малко значение. В историята тази тирада би могла да остане като курioз или диагноза. Но някои от посланията ѝ не са напълно чужди на възникващи под влияние на случващото се около изселването настроения, представи, митологеми и клишета на публиката относно бъдещия капитализъм. Редица от тях се загнездат в общественото съзнание и формират основни синдроми от началото на Прехода, а и от последвалите години на вече *победилия капитализъм*.

Зловещдането на парите на другите е добре известна черта на националния характер, която през събитията от лятото на 1989 г. се изостря и намира широко поле за проява. *Баснословните суми в ДСК* на заминаващите турци се превръщат в притча во язицех сред българското население. Тегленето на пари под погледа на всички ражда мълвата за „благоденстващи семейства“ с натрупани влогове, достигащи, че и надхвърлящи 100 000 лв., за „коли, къщи и други удобства.“¹⁹ В създаването на този мит участва и интелигенцията. Изпратен през юни 1988 г. от ЦК на патрицианска обиколка заедно с политици и „общественици“, за да се запознае отблизо с хода на „Възродителния процес“;

¹⁹ ЦДА, ф. 1Б, оп. 55, а.е. 1335, л. 19. По-характерни въпроси, поставяни от граждани във връзка с актуалната ситуация в страната, 26 юни 1989.

Любомир Левчев докладва ентузиазизирано, че „очевидно работата върви добре, защото хората имат много пари и се чудят какво да ги правят, ако не ги похарчат на някоя гигантска сватба... Строят се къщи. Но материалите са много по-малко от желанията“²⁰.

Използван от пропагандата, препредаван с охота чрез медии и по каналите на партийната информация, образът на богати неблагодарници представя изселването като противоестествен и морално осъдителен избор. Успоредно с това се подхваща и подсилва старата неприязън към привилегиите, свързани с някогашната система за *издигане* на турското малцинство. Този път обект на завист стават и българите – *колонисти*, получили предимства с оглед заселването си в засегнатите райони.

Ситуацията култивира и друг основен лайтмотив от Прехода: *убеждението, че капиталът (спестяванията) и забогатяването могат да бъдат плод единствено на кражба*. Върху напускащите турци се наслагват всички утвърдили се по-късно и получили безчет потвърждения представи за произхода на богатството, които биха могли да се резюмират с някогашната крилата фраза на Прудон²¹, че „собствеността е кражба“. На тях се приписва и цялото (отдавна навлязло във фолклора) негативно отношение към типичния социалистически печалбар, което, придобивайки турска етническа оцветеност, изведнъж като че ли чудотворно изчиства лика на *българина*. Формира се изначалното недоверие към произхода на парите и изобщо към капиталиста. В центъра на внимание вече застава сакралният въпрос *кой е той*.

В текущите информации за ЦК тези настроения и убеждения могат да се уловят в най-различни регистри. Отбелязано е например „единодушното мнение сред българите с традиционни имена, че регистрираните високи добиви в селското стопанство „са плод не само на благоприятната климатична година, а и на това, че на повечето места досега българите мюсюлмани са ни крали, крали са безогледно години наред, крали са ни като пладнешки разбойници“. В под-

²⁰ Доклад на Л. Левчев за резултатите и задачите по Възродителния процес, добити в резултат на неговата командировка по поръчение на ЦК в община Венец, Варненска област, началото на юни 1988. – В: Ангелов, В. Асимилаторската кампания срещу турското национално малцинство в България, с. 402.

²¹ Френският философ и политик Пиер-Жозеф Прудон (1809 – 1865), първи идеолог на анархизма.

крепа на това са и „високите добиви в зърнопроизводството, овощарството, животновъдството, в т.ч. покачване на маслеността и количеството на издоеното мляко“²². Подхвърля се, че „една кола от продукцията е била за общественото стопанство, една за личното... Но българите мюсюлмани са си мълчали, криели са тези неща между тях, а ние сме спали“. Обобщава се, че „именно нетрудовите доходи, кражбите на продукцията, на работно време, безплатното използване на техниката са в основата на баснословните спестявания. Предлага се „анализ на източниците на доходите на незаминалите българи мюсюлмани с крупни влогове и част от тях да бъдат отнети като нетрудови“²³.

Предвид очакванията за предстояща нова емигрантска вълна идеята е доразвита до предложение за тотално разследване на произхода на спестяванията в държавата. „Като се има предвид, че след 1 септември 1989 г. е възможно масово заминаване и на други слоеве от нашето население в чужбина, да се направи пълно проучване на спестовните влогове в нашата страна.“²³ Убеждението, че големите депозити в ДСК са плод на присвояване, присъства и в твърденията за „кражбите, извършвани от това население главно от селскостопанска продукция за отглеждане на животни в личните стопанства“²⁴. Всичко това мълвата преди е приписвала на кого ли не, ала в онази атмосфера етническият маркер усилва внушението.

Визирайки вече не само турците, но и поведението на българи през лятото на 1989 г., *печалбите (изобицо интересът на фирмата) са априорно демонизирани и делегитимирани*. Рудиментарното пазарно поведение сред производителите (държавни, ала все повече и частни), които реагират на сигналите на търсенето и предлагането чрез цените, злоупотребявайки с монополното си положение, води до *морално осъждане на печалбата*. Тя е възприемана – в термините на *етични* категории – като резултат от *порочно* поведение на новосъздадените фирми, преследващи *егоистично* по-висока доходност. Ширещият се недостиг се привижда като следствие на ощетяващи

²² ЦДА, ф. 1Б, оп. 101, а.е. 2368, л. 21. Седмична оперативна информация от отдел Деловодство на ЦК, 31 юли – 6 август 1989.

²³ Пак там.

²⁴ ЦДА, ф. 1Б, оп. 55, а.е. 889, л. 27. Информация от кореспондентите на БТА за общественото мнение и коментарите за българо-турските отношения и масовото изселване, 23 юни 1989.

потребителите икономически интереси на предприятията; разпростира се представата за *неправомерна печалба*, получена от „изпразването на пазара от евтини стоки“, иначе казано, от *неправилно* повишаване на доходите, заплатите и фондовете за социално осигуряване в съответните фирми.²⁵ *Добрият* потребител е противопоставен на *лошия* производител.

Тенденциозно преекспонираният размер на спестяванията на турците засилва *латентната враждебност към разслоението*, което ще се усили през годините на Прехода. През лятото на 1989 г. мишена е мнимото благосъстояние на иначе считани за нищи труженици. Обект на неприязън се оказва най-обезправен пролетариат, населявал преизподнята. По-късно същата неприязън ще се прояви, но вече изобщо към *богатите*, голяма част от които действително са натрупали своите пари с *удари*. В двата случая става дума за идентично разбиране на социалната справедливост; за преобладаващото усещане, че средната класа и „дребните съществувания“ винаги остават излъгани. Тонът на препредаваните от партийно-полицейския апарат оплаквания през 1989 г. предвещава неотслабващото мърморене от последвалите години: убеждението е, че не лични качества, а някакви вродени права или обществена значимост на даден вид труд определят *полагацията* се доход и дял в националното богатство. Тези синдроми не са нови. Те са реплики на атавистичното докомунистическо отношение към капитализма в България, възпроизвеждано във все нови и нови форми при всяка негова следваща версия.

Накрая, „*Възродителният процес*“ *оставя следи в първите стъпки на приватизацията и в съпротивата срещу нея*. Освен с консервативните си нагласи и егалитарни настроения²⁶ турската общност бе обективно поставена в неизгодно положение при смяната на собствеността.²⁷ От друг страна, двупосочните

²⁵ ЦДА, ф. 136, оп. 82, а.е. 420, л. 155. Информация до Г. Атанасов от Г. Георгиев, председател на Комитета за държавен и народен контрол, относно провеждането оперативно наблюдение във връзка с извършената работа по подготовката и разработването на плановете във фирмите и други стопански организации за 1990 г., 8 септември 1989.

²⁶ Вж.: **Груев**, Михаил, Алексей **Калъонски**. *Възродителният процес*. Мюсюлманските общности и комунистическия режим. С.: Институт за изследване на близкото минало. 2008, с. 195.

²⁷ В началото на 1991 г. едва 0,2% от турското население има реални възможности и желание да участва в раздържавяването. Вж.: **Минев**, Духомир, Георги **Шопов**. *Доходи на населението и*

движения около изселването/завръщанията, както и установените в Турция контакти видоизменят фобииите от „Възродителния процес“. *Подклажданите или съществували в българското общество страхове от политическо и военно турско нахлуване за известно време повяхват, но се събуждат тези от икономическо. В годините непосредствено след Десети ноември се завръщат традиционните стопански форми на междуетнически съперничества, които този път преминават през раздържавяването. Само по себе си конфликтен процес, в този си аспект то носи потенциал за допълнително напрежение, настройва срещу себе си с опасенията от етнизирание на икономиката и затваряне (монополизиране) на пазарите в етнически рамки.*

Така хаосът от 1989 г., пропагандата и националната нетърпимост утвърждават още в недрата на разпадащия се комунистически режим повсеместна подозрителност към предприемчивостта, криминализират пазара като спекула, корупция и грабеж; формират антикапиталистически настроения преди самата поява на капитализма. Под влияние на трупашите се през следващите години факти, интерпретирани все в същия дух, тази визия ще се утвърждава. И губейки етническата си окраска, ще се превърне в широко разпространено разбиране за самата същина на капиталистическото стопанство.

Епилогът на „Възродителния процес“ е важна брънка в културния шок, съпътствал установяването на пазарни (а в по-общ смисъл и капиталистически) стопански отношения в страната. Прогонването на българските турци образува силово поле, в което – в местен и в национален план – се сблъскват старото и новото. То обхваща както движението на пари, стоки, активи и труд, така и промени в представите, възгледите и стопанския мироглед. Бруталността на етническия конфликт, предизвикан от рухващия режим, със сигурност допринася този културен преход да приеме формите, които познаваме. И така слага отпечатъка си върху мъчителното раждане на *втория български капитализъм*.

междуетнически отношения. – В: **Аспекти** на етнокултурната ситуация в България. Асоциация АКЕС. С., 1994, с. 82. Историци пък обръщат внимание, че в началото на 90-те години българските турци разполагат с малко земя, която би могла да бъде реституирана, и следователно са в относително по-лоша изходна позиция. Вж.: **Изказване** на Атанас Орачев. – В: **Аспекти** на етнокултурната ситуация в България. Асоциация АКЕС. С., 1994, с. 85. По въпроса вж. също: **Христозков**, Йордан. Етническите отношения в периода на икономическа криза. Пак там, с. 62 – 63.

ОТКЛОНЕНИЕ I ЗАЛИЧАВАНЕ НА ПАМЕТТА

„Безспорно най-ценното у човека е името му. Без името не можем да го назовем и той не би могъл да съществува. Нито ще го знаем, нито ще го помним, а и той самият би изсъхнал и изчезнал без нашите представа и знание за него... Хората живеят не като ядат и пият, а като се назовават един друг помежду си.“¹

Илия Бешков

■ „Възродителният процес“ започва в края на 1984 г. Джордж Оруел с положителност не си е представял, че историята с такова престараване ще изиграе, на точно уречената дата, една от пълните версии на неговия роман. Защото този невзрачен социален експеримент си съперничи с пророческия си литературен пред-образ. Освен всичко друго, „Възродителният процес“ е оруеловски градеж от думи, понятия и имена, издигнат чрез огромна работа над езика, паметта и документа. Те са използвани, за да се произнася тъкмо обратното на онова, което се мисли. Следващите няколко затварящи разказа страници са поглед назад към бележки и впечатления, родили се в странстванията ми из този абсурден свят.

В намерението на инициаторите си и в обществената памет асимилационната кампания от 1984 – 1989 г. е символизирана от смяната на имената на българските турци. Но този, като че ли излязъл от думите на Бешков, радикален *властови* номинализъм, целящ да (само)внуши, че промяната на названието ще доведе в обозримо бъдеще до промяна в същността и във вътрешния мир на човека, не се свежда до личното име. Той задвижва след себе си нови и нови концентрични кръгове от преназовавания, които да приведат в съответствие цялата обкръжаваща понятийна среда, като основно сред тях е модифицираното „етикетиране“ на двата противостоящи етноса. Първото натрапчиво усещане на всеки, навлязъл в документите от събитията, е за насието над словото, с което чрез евфемизми, словосъчетания и неологизми

¹ Бешков, Илия. Черната тетрадка. С.: Изток-Запад, 2015, с. 66.

се претендира да бъде предефинирана националната идентичност.

Езиковите конструкции назовават (или описват) без да именуват, защото тяхната основна мисия е тъкмо да прикрият и изкоренят етнонима *турчин*. По един (вероятно непълен) списък на използваните заместители турците в България са вече: българи с възстановени имена; българи – мюсюлмани (въпреки че това е тавтология с българомохамеданите, т.е. с помаците); (потомци на) ислямизирани, насилствено помохамеданчени и/или турцизирани в миналото българи; потурчени българи; насилствено асимилирани в миналото (по време на турското иго) българи; български туркоезичници; туркоезични българи, доскоро погрешно наричани турци; нови българи; възродени(те) българи... За удобство и икономия си пробива път тенденцията към скъсяване на използваните термини чрез вкарване в оборот на безцветни обръщения, като „преименуваните (българи)“, „възродените“, „с новите имена“, „това население“, „тази категория граждани“... При позоваване на миналото им битие понякога те се посочват като население с арабско-турски имена.

Опит за нормиране на езика се прави още през 1985 г.² Относно времената до Освобождението изискването е да се говори за „българи мюсюлмани, които са ислямизирани“, но при нужда се допуска и употребата на термина *турци* за „колонизаторите, дошли от Мала Азия при завоюването и след това“. По новия канон, между Освобождението и 1944 г. има „българи с арабско-турски имена, някои от които вярват в исляма“, и само по изключение е допустимо изговарянето на думата *турци*, защото такива почти не били останали в България. Приема се, че страната „физически се е изчистила от тях“ с изселванията след 1878 г. „на тези, които не се чувстват българи или са били враждебни на българския народ“. В краен случай, когато не може да се отрече турско присъствие, следва да се посочва, „че някои от българите с арабско-турски имена са били с повече или по-малко *замъглено българско самосъзнание, т.е. турцизирани*“. Накрая, след 1944 г. има „български мюсюлмани с арабско-турски имена“, като за периода до края на 1984 г. те се споменават „така, както е било в действителност“. Друга линия стига до границата на расизма,

² ЦДА, ф. 117, оп. 47, а.е. 1027, л. 48 – 49. Някои уточнения за употребата на арабско-турски имена на лица и географски обекти. Без дата, 1985 г.

предлагайки класификация на „расова типология“.³ Но в хода на „Възродителния процес“ нормирането не успява да се наложи изцяло, в много документи разноезичието се запазва и често дори се използват различни термини в рамките на един и същи текст.

Евфемизмите за турците обаче изискват аналогичен подход и за българите. Те да се наричат просто *българи*, не е уместно, тъй като всички обитаващи страната са вече такива. Ето защо мнозинството става: традиционно българско население; хора с традиционни български имена (въпреки че и турците са ги придобили) или българи с традиционни имена; традиционни българи; потомци на неислямизиране българи; българи, които не са засегнати от последиците на ислямизацията; стари българи... В най-„смелите“ версии това са потомци на (българи) православни християни или (съвсем епизодично) просто християни. Използването на тази религиозна определеност за светското и атеистично комунистическо общество обаче е неестествено. Много от формите на напрежение между българи и турци след 1944 г. и особено „Възродителният процес“ не могат да бъдат представени, както на места това прави Е. Иванова⁴, като противопоставяне между мюсюлмани и християни.

Всички тези нелепи семантични упражнения за прекрояване на миналото показват, че режимът всъщност нито цели, нито вярва във възможностите на „номиналната“ асимилация за обезличаване на етническата принадлежност. Напротив, той търси увековечаване на разделението, като за политическите и полицейските му цели е нужно разграничението да остане. Така въвеждането на нови форми, названия и термини продължава да дискриминира, като политиката, която пропагандно тръби за равноправие, на практика прокарва още по-ярки разграничителни линии.⁵ Това се проявява в разговорното общуване, където ефектът от манипулациите в официалната терминология е

³ ЦДА, ф. 117, оп. 47, а.е. 1027, л. 66. Информация за антропологичните изследвания върху етногенезиса на населението на България, провеждани в Института по морфология при БАН. Без дата. 1985 г.

⁴ **Иванова**, Евгения. Отхвърлените „приобщени“, или процесът, наречен „възродителен“ (1912 – 1989). С.: Институт за източноевропейска хуманитаристика, 2002, с. 194.

⁵ Вж.: **Иванова**, Евгения. Отхвърлените „приобщени“, или процесът, наречен „възродителен“ (1912 – 1989). С.: Институт за източноевропейска хуманитаристика, 2002, с. 194.

повърхностен и хората продължават да мислят/говорят за *турци*. Проявява се и в стенограмите от обсъжданията във върхушката, в тесния и интимен кръг на властта, където идеолозите и изпълнителите понякога забравят да си кривят езиците и в лапсусите (все по-чести в последната фаза) отново споменават *турците*.

Езиковото инженерство в тази област съвсем не е изобретение на „Възродителния процес“. Далечните корени на аналогични практики са в отношението на Дружба „Родина“ към помаците отпреди 1944 г. и в атаките срещу културната идентичност на турци и помаци в социалистическа България. Евгения Иванова проследява нишката, включваща „шарени“, „утрешни“ или „присадени“ българи, категориите „българи от 1972, 1984, 1985 г.“, за да стигне до обобщението, че „дълбокото заравяне в „българския родов корен“ непрекъснато произвежда „нечисти“, „по-нечисти“, „още по-нечисти“ турци – постъпателно и районирано – докато, вече през 1985 г., „нечисти“ се оказват всички.⁶ Огледално прочетено от М. Груев и А. Калъонски, това „размножаване на мюсюлманските идентичности“ води до фрагментиране образа на общността между „почти“, „по-малко“ и „най-малко българи“.⁷

Нека обърна внимание, че и самото дефиниране на случващото се не е напълно устойчиво. Идеята, че имената се *върщат* (по отношение на помаците), е лансирана още в документи от началото на 70-те години. В речника на „творчески“ настроени апаратчици като Стоян Михайлов влиза в обръщение по-помпозното и патетично „Възрожденски процес“, докато нисшите чиновници по инерция често принизяват тоталната асимилационна кампания след 1984 г. до обичайното им „мероприятие“ или до съвсем провинциалното регионализиране на „селищни системи с възродителни процеси“. А когато идва екзодусът от лятото на 1989 г., властта изведнъж се сеца да бъде по-внимателна в понятията, защото все пак знае, че това не са безобидни думи и че те могат да имат международноправни последици. Припомня си (по-скоро

⁶ Пак там, с. 57, 159, 186.

⁷ Вж.: **Груев**, Михаил, Алексей **Калъонски**. Възродителният процес. Мюсюлманските общности и комунистическият режим. С.: Институт за изследване на близкото минало и Институт Отворено общество, Siela, 2008, с. 93.

й е припомнено), че в цивилизования свят принудата към *изселване* (камо ли *депортацията*) води със себе си права за имуществени претенции, от които тя бяга по всякакъв начин. (Че може да я застигне наказателна отговорност, не си и представя). Ето защо режимът се опитва да извади тези думи поне от местния публичен и документален език, замествайки ги с благозвучното словосъчетание *свободно пътуване*.

Накрая, логическата несъстоятелност на начинанието се проявява и в неговата географска определеност. След като турците в държавата България се оказват всъщност потурчени българи, то няма основание да не се твърди същото за тези в прилежащите ѝ райони на Европейска Турция. Последователността би изисквала от нея да се поиска поне преименуване, а и – защо не – към съседката да се предявят териториални претенции.

Словотворчеството в тази област в крайна сметка винаги е опирало до проблема за статута на турското население в България. Всяка поредна езикова манипулация се е правела в съответствие с водещите цели на партийната политика към момента и е преследвала определен, удобен за нея (ре)дизайн на миналото. През 1989 г., около втората повратна точка във „Възродителния процес“ и месеци преди епилога, партийните лабораторни идеолози се връщат към уточняване на използваните понятия.⁸ Отново се търси тяхната „научна“ обосновка, „за да се употребяват последователно и с успех от политиките“. Това упражнение е напомяно с показно самочувствие, което да вдъхва увереност в критичния момент. Според авторите му „ислямизирани българи“ („потомци на ислямизираните българи“) е „исторически обосновано название и никой, включително трезвомислещите политици в Турция не може да възрази срещу него по същество“. „Български мюсюлани“ поставя ударението върху религиозната принадлежност, „без да става достатъчно ясно какъв е техният етнически произход.“ В бъдеще би следвало да се тушира акцентирането върху религиозните различия и да не се „подчертава непрекъснато присъствието на исляма в България“. Самото понятие „ислямизирани българи“ да се приема като работно и използва „само при необходимост“. В настъпателен тон се декларира,

⁸ ЦДА, ф. 1Б, оп. 63, а.е. 68, л. 1 – 8. Някои предложения на отдел Патриотично възпитание на ЦК във връзка с Възродителния процес. Без дата; след април 1989.

че „за българския народ и за света трябва да бъде ясно под какво робство е била България пет века.“ В кратко историческо уточнение се твърди, че „замяната на „турско робство“ с „османско робство“ противоречи както на историческата истина, така и на националната памет. Османска е държавата, в която са включени различни народи, но робството е осъществявано от турците“. В документа се преповтаря основната линия на българската етническа политика спрямо турците не само от периода на „Възродителния процес“, но и от над две десетилетия преди това, която изключва признаването на турско национално малцинство. В това отношение режимът всъщност само подражава на Турция, укрепвайки еднонационалния модел, стъпвайки върху пределен етнически есенциализъм и отваряйки поле за национализма. На подобна основа става допустима дори критиката на Коминтерна. Анонсирана е нуждата от пленум по националния въпрос, на който да стане ясно, че „България исторически се е изградила като еднонационална държава“. Вината, че тази цел е срещала трудности, е хвърлена на „буржоазните правителства“, но и на тези след 1944 г., когато „видни държавни и партийни дейци пренебрегваха българските национални интереси в името на криворазбран интернационализъм. Не може да не се изрази отношение и към решението на Коминтерна за създаването на три нации от българския народ – македонска, тракийска и добруджанска“. Въпреки отричането на национални малцинства у нас обаче, тази декларация ни най-малко не пречи да бъдат формулирани претенции за български малцинства в чужбина. С преиграна скромност се твърди, че „сега България е едва ли не единствената страна, която не поставя въпроса за свое национално малцинство в други държави. Това е наше право и право на българите по света“. През 1989 г. дотам не се стига, но защитата и насърчаването на български малцинства в съседни и близки държави (да не говорим за Македония) се превърнаха в основна външнополитическа линия в демократичните времена...

Езикът и „логиката“ на „Възродителния процес“, без съмнение, заслужават отделно проучване. Тук примерите за безсилна витиеватост на първия и за пробойни във втората са споменати преди всичко като симптоми на по-дълбоки дефицити. Те са в пълната научна несъстоятелност на цялостната идеологическа конструкция, в нейните политическа безпринципност и – в крайна сметка – в погазването на базисните граждански и човешки морал и порядъчност.

Слизайки едно равнище по-долу от нематериалната сфера на езика, онзи, който работи с архивното наследство на „Възродителния процес“, се сблъсква със съвсем земните методи за изтриване на паметта и с характера/изкривяванията на произвежданата информация.

По всичко изглежда, преди да започне операцията по преименуването, властта не е предвиждала всички налагащи се мерки за заличаване на паметта. Много бързо обаче опитът за премахване на следите от съществуването на стотици хиляди хора се проявява в цялата си сизифовска безнадеждност. Борбата с миналото започва да поглъща все повече усилия, а предприетите стъпки приемат все по-безумен вид. Ето няколко междини свидетелства.

През 1985 г. например правителството нарежда на всички министерства и други ведомства „да направят цялостен преглед на документите в своите системи, предназначени за обслужване или попълване от гражданите... и да отстранят всички показатели и данни, които са в противоречие с правилното провеждане на възродителния процес“⁹. През юли 1985 г. е направен преглед на хода на подмяната на документи, свързани с преименуването. Списъкът обхваща 62 вида, засягащи гражданското състояние (6), финансовата дейност (21), държавни имоти (8), архитектура и благоустройство (24), търговия и занаяти (3). Преправят се (за изчистване на „арабските имена“) лични паспорти, удостоверенията за раждане и граждански брак (със съответните записи в актовете книги), документи за недвижима собственост и данъчни декларации, партиди-декларации за произведени вина, договори за наем, за продадени държавни жилища, преписки по нотариални актове отпреди 1934 г., присъди, кадастрални планове, поименни стопански регистри, разрешителни за строеж, преписки, молби и жалби, нотариални актове, разрешителни за търговия и за услуги, книжки за сервитъори и пр. и пр.¹⁰ Нагледен пример как се постъпва, дава инструкцията от 3 юни 1985 г. за

⁹ ЦДА, ф. 1Б, оп. 99, а.е. 6, л. 3. Предложения по въпроси, свързани с възродителния процес, които да бъдат внесени в Секретариата на ЦК, Координационната група към Политбюро и Работната група по възродителния процес, 7 декември 1988.

¹⁰ ЦДА, ф. 117, оп. 47, а.е. 1017, л. 21 – 23. Писмо до председателя на Изпълнителния комитет на Общинския народен съвет Пловдив, 29 юли 1985.

служителите от турски произход в резиденция „Воден“, стопанисвана от УБО.¹¹ В нея са иззети цялата касаеща ги налична документация, архивът и други материали. Натоварената комисия извършва пълна проверка на счетоводния архив за януари 1979 г. – януари 1985 г., на кочаните с първични документи, входящата и изходяща кореспонденция, заповедите, разплащателните книги от 1938 до 1951 г., ведомостите за заплати и книги за трудов стаж от 1961 до 1985 г., досиетата и трудовите книжки. Правят се съответните предложения за унищожаване на документи: счетоводен архив (мемориални ордери и приложения) от 1979 – 1981 г.; кочани с изтекъл срок на съхранение; болнични листове за 1978 – 1982 г. с изтекъл срок за съхранение, заповедите (без тези за назначение и уволнение 1972 – 1981 г.; декларации за семейни надбавки 1968 – 1981 г.) с изтекъл срок; актове и наказателни постановления с изтекъл срок от 1970 – 1984 г. За съхранение остават само няколко вида документи, като счетоводни, фактури, ведомости за заплати и досиета за трудов стаж, а справките и издаването на нови документи са възложени на специални служители. По същото време вече са издадени 564 740 нови паспорта, а КАТ е подменил 132 524 шофьорски книжки. Правят се обаче много грешки и продължава „уточняването на имената“ в паспорти, домови книги, адресни регистри, което води до преиздаване на документи. Акцията отново е повод да се огледат и прочистят лицата, включени в чувствителни списъци, като например допусканията „да допират общоопасни средства“ (ловци, „взривници“, пазачи, отрядници). През май 1985 г. Държавна сигурност се оплаква от многото проблеми, свързани с унищожаването на документите. „Реално се удължиха сроковете. Минаха в някои министерства и финансови ревизии, за да се унищожат документите, а не да се чака срок от 3 – 5 г. Допускат се компромиси, има и недостатъчен контрол по подмяната, замяната, унищожаването на документите. Например през януари в цялата страна се получиха ведомости, на които с молив отгоре се написаха българските имена върху турско-арабските. Телефонните указатели трябваше да се подменят, но те издадоха една притурка. Фактически и старият телефонен

¹¹ АМВР, УБО-9, л. 33 – 35. Протокол от 3 юни 1985. Секретно.

указател ... и тази притурка, създават условия за изтичане и преснимане на документи.¹²

Година след началото (през януари 1986 г.) продължава инерцията с издаването от държавни предприятия на официални документи със старите имена. А още една година по-късно задачата за изчегъртване на миналото изглежда все така неизпълнима, като на дневен ред стои нареждането да приключи подмяната на документите за образование и недвижими имоти в цялата страна. През ноември 1987 г. прочистването продължава, като на места (Силистра) има оплаквания, че процесът се протака за документите за образование, включително получените от чужбина. Към декември 1988 г. се твърди, че „в основни линии“ документацията е била актуализирана, но се отбелязват и многобройни останали пропуски.¹³ В лични кадрови формуляри продължават да се искат данни за „народност“ и за това кога, къде и по какви причини е изменяно собственото, бащиното или фамилното име. Народността стои отбелязана и в други, попълвани преди началото на „Възродителния процес“ документи, като обаче при отнасящите се за „граждани с възстановени имена“ те са засекретени по съответния ред.

Въпреки всички старания старите имена отново и отново изникват отвсякъде: в непредставените в съда за подмяна нотариални актове има записи на турско-арабски имена на починали; някои документи са обявени за изгубени или постъпват от чужбина с турски имена; другаде все още се вписват имената на родители, братя и сестри, които отдавна живеят в чужбина и не са преименувани... За очистване и на тези пропуски са взети съответните мерки. Там, където все още коварно стои, графата „народност“ е премахната и са изтеглени наличните формуляри от книжарниците. В системата на МВР са прегледани около 1400 образеца, формуляра, бланки и др., като за нуждите на следствието е разработен и отпечатан комплект от нови образци на всички видове процесуални документи, а до снабдяването с тях полетата за

¹² АМВР, ф. 1, оп. 12, а.е. 662, л. 36 – 37. Стенограма от срещата на министъра на вътрешните работи с групата по преименуваните българи, състояла се на 31 май 1985. 11 юли 1985. Строго секретно.

¹³ ЦДА, ф. 1Б, оп. 99, а.е. 22, л. 3 – 7. Информация за състоянието на използваната гражданска документация и привеждането ѝ в съответствие с въпросителния процес, 7 декември 1988.

„народност“ и „националност“ са заличени. Същото прочистване е извършено и в документи от системата на Министерството на културата, науката и просветата. В случаите, където изискването за посочване на етнически произход произтича от закона, просто се иска промяната му. Когато заличаването остава (почти) невъзможно, се прибегва до засекретяване. Така, в ДСК, ДЗИ, бюрата за съдимост и др. са засекретени и се пазят преписките на лицата, които не могат да бъдат издирени поради това, че не са вече български граждани или са починали. Подмяна на имената не се извършва само в тези преписки. Донякъде помага и навлизащата електронна техника, доколкото в регистрирането на документи като спестовни влогове или пенсионни преписки се използват само ЕГН, а носителите на съдържанието им, където фигурират старите имена, са архивирани в очакване на унищожаването им в законния срок. Тук се стига до недосегаемо ядро от документи, свързани основно с личното имущество. За тях се приема, че е невъзможно да бъдат унищожени архивите и засекретени документи от народните съвети, ведомствата и стопанските организации преди изтичането на предвидения от закона срок за запазване, тъй като те удостоверяват дълготрайни имуществени интереси и това би довело до „ощетяване и нарушаване на законните интереси на гражданите“.

Усилията за заличаване на паметта продължават до самия край на режима. В архивите се пази телекс от септември 1989 г. „за осъществяване действителен контрол във всички служби извършващи административно-правни услуги на населението“. С него се иска строга лична отговорност на длъжностните лица, нарушили указанията „за строго съхранение на всички документи с турско-арабски имена и категоричната забрана за издаване на документи (удостоверения, служебни бележки и др. подобни) с турско-арабски имена“.¹⁴

Да се изтрият следите от съществуването на хора с „неправилни“ имена, е огромна задача, но тя е само част от пренаписването на миналото. Реликтите са навсякъде из заобикалящия свят и в материализираната памет. Естествено, опасни напластявания са останали в отделни книги и в книгохранилищата.

¹⁴ ЦДА, ф. 117, оп. 47, а.е. 1026, л. 11. Телекс от председателя на Областния народен съвет до председателя на Изпълнителния комитет на Общинския народен съвет Разград, 21 септември 1989.

Затова, напълно в духа на Рей Бредбъри и неговите „451 градуса по Фаренхайт“, започва акция срещу неадекватното печатно наследство. Още през юни 1985 г. идеологическият отдел в ЦК нарежда материалите и литературата на турски език в библиотеките по селата, предприятията и училищата „да се изведат от ползване от библиотечните фондове“, като на авторите с променени имена се запазват библиографските записи, но срещу тях се посочи препратка към новото име.¹⁵

Заповедта се излива в изключително подробно указание на Народна библиотека, където са описани конкретните процедури за всеки един вид книгохранилища.¹⁶ То продължава най-класическите традиции на сталинистката цензура от времената на Главлит, макар че в случая обектът на акцията е специфичен. По логиката на инструкцията, колкото по-нисък е рангът на дадена библиотека, толкова по-малко от въпросните книги следва да се пазят. За самата Народна библиотека „Кирил и Методий“ процедурите с депозитния фонд (Архива на българската книжнина) не се променят, доколкото те така и така са неприкосновен запас. Но всички публикации в страната на турски и/или от български турци („автори с арабско-турски имена“), предназначени по-рано за използвания от читателите оперативен фонд се отклоняват към обособения фонд, със специален режим от поверителни библиотечни материали (спецфонда). Съответно техните каталожни картички с описания се изтеглят от достъпните каталози и се включват в каталога на спецфонда. Тези издания престават да се споменават и в библиографските или информационни издания „за масово ползване“, като (както обикновено) се допуска създаването на „поверителен репертоар за ползване от съответните партийни и държавни органи“. Същият отделен поверителен фонд със съответния каталог за публикувани в България книги на турски или от български автори с турски

¹⁵ ЦДА, ф. 117, оп. 47, а.е. 1027, л. 33. Мнение от заместник завеждащия отдел Идеологическа политика към ЦК относно работата на библиотеките с материали, публикувани в България на турски език на български автори с арабско-турски имена, 6 юни 1985.

¹⁶ ЦДА, ф. 117, оп. 47, а.е. 1027, л. 28 – 32. Народна Библиотека „Кирил и Методий“. Указание за работата на библиотеките с библиотечните материали, публикувани в България на турски език и от български автори с арабско-турски имена. Без дата, 1985 г.

имена се обособяват в централните научни. В зоналните окръжни библиотеки този тип издания са пазят в спецфонд само ако са депозитни, а получените по друг начин се отчисляват и временно се пренасят в охраняемо хранилище. Специално им се вменява „настойчиво“ да изискват от читателите заетите забранени книги, а на онези, които са отказали (или забравили) да ги върнат, се съставя списък със задържаните заглавия. В по-ниската категория (окръжните) библиотеки въпросните издания изобщо се отчисляват, като се държат временно (до специално разпореждане) в сигурно хранилище. По-надолу (в читалища, училища и предприятия, висши учебни заведения, специални библиотеки) всички визирани книги и съответните каталожни записи се прочистват и депозират в окръжните библиотеки. Прочистват се и периодичните издания чрез премахване от всички картотеки на статии от списания и вестници на турски език и от автори с турски имена, както и от списания с турски названия. Оригинална чуждестранна литература на турски език от турски автори се запазва единствено в по-големите библиотеки (НБКМ, централните научни и зоналните окръжни). Изтеглят се и аудиовизуалните носители – грамофонни плочи и касети със записи на песни, пиеси и приказки (предават се в зоналните библиотеки), както и диафилми и диапозитиви на турски. Указанието визира не само книгите, но и читателите. Анулират се читателските карти с непроменени имена, като съответните заети книги се презаписват на читателите с подменените карти, където те фигурират с новите си имена. Старите картони се унищожават, а книгите на неявилиците се да си подменят читателския документ просто се отчисляват от библиотеката.

Основната част от инструкцията цели прочистване на издадените в България книги на турски, но и особено на имената на авторите и читателите български турци: предмет на манипулацията с паметта са най-вече *хората*. Същевременно документът прави крачка и към необятното прочистване на *съдържание*. В окръжните библиотеки са пощадени например единствено краеведските материали (те са важни за повсеместно търсеня „българския родов корен“), които се запазват в поверителния фонд и се завеждат в служебна краеведска картотека, достъпна само с разрешение на директора. Същевременно от тази категория се иска да бъдат изтеглени всички описания, свързани с турски език, имена, история на селища и др.

В друг документ¹⁷ се регламентира и начинът на цитиране, който може да се окаже коварен канал за запазване спомена за турците. Така при споменаването на книги и документи с „арабско-турски“ имена и термини (например „български турци“) те да се дават според оригинала, но подобни цитирания да се избягват в масовите издания и особено в тези за чужбина, като се свеждат единствено до специализираната литература. При преиздаване на книги с арабски, персийски и турски имена и думи се изисква „да се правят необходимите пояснения за измененията, настъпили по-късно и главно от края на 1984 г., а ако е възможно, и да се прередактират за намаляване на арабско-персийско-турските имена и думи“. Всички тези мерки, разбира се, са с нищожен ефект. Въпреки тях читателите могат да разберат, че в България „са живели“ турци, тъй като целият съответен български книжен фонд до 1984 г. открито говори за тях. Няма как например да се премахнат издания като статистическите справочници, където до средата на 60-те години етносът е преброяван, научната литература отпреди „Възродителния процес“ или още по-малко да се посегне на свещените партийни писания (документите на самата Партия са публикувани в десетки сборници), които включват многобройни решения, посветени на турците. Упорити петна остават и в топонимията, където позоваването на старите названия е неизбежно. В тази област впрочем направеното след началото на „Възродителния процес“ е много скромно в сравнение с масираната кампания за промяна в имената на населените места, предприета през 1934 г. от правителството на Кимон Георгиев.

Заличаването на паметта от хартията е недостижима цел, а въпреки това властта започва да се бори и с паметта върху камъка. Една от най-варварските и отблъскващи прояви на асимилационната акция след 1984 г. е посягането върху спомена за покойниците. От самото начало важен компонент на „Възродителния процес“ е насилственото придаване на светски характер на погребенията на българските турци. В конкретния контекст тази линия отива отвъд обичайната атеистична политика, за да се превърне в част от пуснатото в ход целенасочено изтриване на тяхната етническа идентичност.

¹⁷ ЦДА, ф. 117, оп. 47, а.е. 1027, л. 48 – 49. Някои уточнения за употребата на арабско-турски имена на лица и географски обекти. Без дата, 1985 г.

Настъплением срещу традиционната мюсюлманска погребална култура и заличаването на надписи протича с различна интензивност и бруталност през целия „Възродителен процес“. В. Стоянов, Е. Иванова, М. Груев, А. Калъонски привеждат множество свидетелства в това отношение. Посочват се случаи на изравняване със земята на турски гробища от булдозери, ексхумиране на погребаните и препогребването им по „общобългарски ритуал“.¹⁸ Дават се примери на заличаване на мюсюлманските имена от хиляди плочи и обединяване на български и турски гробища при спазване на „социалистически обред“. А доколкото преименуването води до даване на несъществуващо бащино име, ако бащата е починал преди 1985 г., се стига и до „преименуване на покойници“ чрез промяна на надписите върху надгробния паметник.¹⁹ Споменават се моменти на временно и съвсем относително разхлабване на хватката, когато за кратко се разрешават отделни изключения. Никакъв компромис обаче не се допуска в изписването на сменените имена на български език.

Архивните документи регистрират тези посегателства. Така през 1986 г. Милко Балев спуска инструкция постепенно да се решава изграждането на общи (български и турски) гробища, особено в районите със смесено население. Той настоява „да се пресече решително поставянето на надгробни паметници със старите имена на турски език, с турски символи“.²⁰ Една година по-късно в рамките на утвърждаването на „социалистическата празнично-обредна система“ продължава „прегледа на гробищните паркове“. А след още година, в края на 1988 г., може да се попадне на приповдигнат рапорт, изпратен от Нова Махала и Фотиново (Баташка община), в който се благодари за

¹⁸ Стоянов, Валери. Турското население в България между полюсите на етническата политика. С.: ЛИК, 1998, с. 181.

¹⁹ Вж.: Груев, Михаил, Алексей Калъонски. Възродителният процес. Мюсюлманските общности и комунистическият режим. С.: Институт за изследване на близкото минало и Институт Отворено общество, Сіела, 2008, с. 70, 159. Вж. също: Иванова, Евгения. Отхвърлените „приобщени“, или процесът, наречен „възродителен“ (1912 – 1989). С.: Институт за източноевропейска хуманитаристика, 2002, с. 124.

²⁰ АМВР, ф. 1, оп. 12, а.е. 732, л. 29. Информация изнесена от министъра на вътрешните работи Д. Стоянов на срещата с първите секретари на окръжните комитети на БКП, 25 януари 1986. Заключително слово на М. Балев. Строго секретно.

„предоставена конкретна помощ на *ритуалчиците* (курсивът е мой, Р.А.) в двете села... Най-проблемен през този етап беше ритуала „погребение“, който четири години след започването на възродителния процес се извършва по традиционен български начин. Като успех може да се отчете присъствието на жени по време на този ритуал, което по-рано беше недопустимо. Проблемът тук е осигуряването на ритуала с катафалки... Нивото на този ритуал значително се подобри с пускането в действие на дома на покойника в с. Нова Махала в края на годината. Имаме виждане същия проект да бъде приложен и за с. Фотиново. В резултат на конкретната индивидуална работа се поставиха 40 бр. надгробни пирамиди през тази година. Осигурени са и започна подмяната на паметни плочи в с. Нова махала.“²¹ В началото на майските бунтове от 1989 г. въпросът с погребенията е един от поводите за протестите. Докладва се, че „по неписано, но добре действащо правило, всеки който е починал в даден град се погребва задължително в общинските гробища. Не се зачита последната воля на починалия или желанието на близките му той да бъде погребан в своето родно място. Не може да се изключи в скоро време този въпрос да бъде поставен остро и да стане повод за големи публични прояви на хора с възстановени имена“²². Той със сигурност възниква, когато в края на месеца идва ред да се изпратят жертвите от насилието. А в разгара на изселванията от лятото на 1989 г., въпреки че властта се опитва (разигравайки показна религиозна толерантност) да не налива допълнително масло в огъня, позицията по погребенията остава твърда. Дават се указания²³ „завоюваните позиции при погребенията на мюсюлмани по възможност да се устоят“, като не се насилва волята на хората и се разрешава на близките (ако те много настояват) покойникът да не се облича, да не се поставя в ковчег, да има молитви или да бъде погребан в определен район на *единния* гробищен парк. Не се отстъпва обаче от задължението върху надгробния паметник да се изписват само български имена на български език.

²¹ ЦДА, ф. 117, оп. 47, а.е. 1017, л. 64 – 65. Информация от общинския народен съвет Батак за социално-икономическите мероприятия в с. Нова Махала и Фотиново, 18 ноември 1988 г.

²² ЦДА, ф. 1Б, оп. 101, а.е. 2366, л. 133. Доклад от Групата за оперативна информация към отдел „Деловодство“ при ЦК, 3 – 7 май 1989.

²³ ЦДА, ф. 1Б, оп. 63, а.е. 68, л. 10. Становище по някои въпроси, свързани с възродителния процес. Без дата, след май 1989.

Параноичният опит да се заличи миналото чрез работа върху камъка, води и до нареждане да се преизпишат имената на турци върху паметници на антифашисти. До 1984 г. съдбата на тези хора е използвана за индоктриниране на турското население, ала сега изведнъж те се превръщат в проблем. За това докъде е стигнала тази практика в Източните Родопи, се разбира покрай надигащите се вълнения през април 1989 г. В опит да се дистанцира от нея, партийният апарат симулира неодобрение, докладвайки, че „по нечие указание турските имена на героите-антифашисти и на бойци, загинали в Отечествената война, които са изписани на паметниците и паметните плочи в бившия Кърджалийски окръг, сега са подменени с нови, български имена. Имената са избрани произволно и нищо не говорят на потомството. В същото време редица предприятия и битови комбинати от други райони на страната са с непроменени турски имена и те навсякъде се цитират. Говори се, че извън Родопите надписите на паметниците и паметните плочи са непроменени и се счита, че в това отношение тукашното население е дискриминирано“²⁴. Макар този нелеп въпрос да е съвсем ненужен в момент на нарастващо напрежение, властта приема само с половин уста да се опита да го тушира. Във великодушен компромис тя разрешава „в случай на необходимост (курсивът е мой, Р. А.) да не се забранява употребата на старите имена на граждани, загинали в борбата против фашизма и капитализма, на починали преди завършека на възстановяването на имената. По същия начин да се постъпва и при научни разработки, публикации в средствата за масова информация и др.“²⁵.

„Възродителният процес“ е гражданска война, насочена срещу близо 10% от населението на страната. Съответно голяма част от решенията на режима носят секретен или конспиративен характер. Веднага се оформят и типичните за военни действия две равнища на комуникация: от една страна, насоченото към изпълнителите; от друга – пропагандното, което обосновава, разяснява и оповестява публично. В тоталитарната държава това са напълно

²⁴ ЦДА, ф. 1Б, оп. 101, а.е. 2366, л. 58. Доклад от Групата за оперативна информация към отдел „Деловодство“ при ЦК, 3 – 9 април 1989. Поверително.

²⁵ ЦДА, ф. 1Б, оп. 99, а.е. 27, л. 78. Решение „Б“ на Политбюро за по-нататъшно единение на българската нация, април 1989.

овладени и контролирани контури, които се подчиняват на утвърдените през годините правила за производство и движение на документите. До голяма степен именно те предопределят съдържанието и обхвата на архивното наследство, а оттук и на паметта за събитията. Предмет на съвсем друг тип изследване е доколко архивите са прочистени, защото няма съмнение, че бягайки от отговорността, властовата пирамида е замитала и унищожавала следи на всички равнища. Това е ставало най-вероятно не толкова по време на случващото се, колкото след падането на режима. Наглед парадоксално е, че оригинали на документи (споменават се около 60 за „Възродителния процес“) вероятно са потънали (скрити, залежали или забравени) при пренасянето на огромни масиви в Главна прокуратура по така и никога неприключилите дела за „икономическата катастрофа“ и „Възродителния процес“.

Няколко бележки за пътя на документите показват начините, по които те се филтрират и усядат, преди да се превърнат (ако оцелеят) в основен източник за представите на поколенията за „Възродителния процес“. Показателен е примерът с решенията от началото на месец май 1984 г. („съображенията“ на Т. Живков; решението на Политбюро; допълнението към него), които бележат началото в поврата към тотална асимилационна кампания (вж. I.2.1). Все още камуфлиращи целта и разработени в три степени на поверителност, те са разпространени строго диференцирано сред различни лица и кръгове на върхушката, при съблюдаване на всички правила за секретност (включително връщане на документа от някои след прочитане).²⁶ Запознаването надолу става в концентрични кръгове и по точно разчетени дози, през сложна структура на достъп, която не върви плътно по йерархията, а прокарва разделителни линии дори сред най-висшите ръководни тела. Така, пълен комплект от трите материала получават 60 души, а на други петима (между които достатъчно високопоставени, като Александър Фол или Лъчезар Аврамов) са изпратени извлечения от „допълненията“ (посочено е точно кои точки от него). Трети списък включва адресатите само на два от

²⁶ **Списъци** от № 1 до 5 от секретната секция на отдел Деловодство при ЦК с получателите на материали във връзка с решенията „За по-нататъшно сплотяване и приобщаване на българските турци към делото на социализма“, юни 1984 г. – В: **Ангелов**, Веселин. Асимилаторската кампания срещу турското национално малцинство в България. Документи. С., 2008, с. 145.

документите (решението на Политбюро и съображенията на Живков), но изненадващо сред тези лица с ограничен достъп до информацията са такива от най-висок ранг (Огнян Дойнов, Станко Тодоров, Тодор Божинов, Андрей Луканов, Емил Христов, Александър Лилев...). На местно равнище първите окръжни секретари получават три копия (само от решението на Политбюро), с които да запознаят съответните окръжни секретари по организационните въпроси и по идеологията и председателя на Окръжния народен съвет. Накрая, само решението на Политбюро получава и съветското посолство. Общо в различните списъци фигурират 87 имена. Самите указания на Милко Балев за начина, по който да стане запознаването с материалите, са диференциращи и полуконспиративни.²⁷ Предвижда се обсъждането на конкретните мерки да става в бюрата на окръжните комитети на партията „в делови порядък, без да се организират окръжни съвещания“. В самите окръзи също се въвеждат различни равнища. Категоризирани са и държавните ведомства (според това дали изпълняват „широк“, или ограничен“ кръг от задачи), както и самите отдели на ЦК.

Подобни схеми за селективно консервиране на паметта са очертани за много други документи от всички фази на „Възродителния процес“. Проектът за ключовото ПМС 5/1986 (вж. II.1.3) е отпечатан първоначално в единствен екземпляр и размножен в още три. По-нататък (20 януари 1986 г.) той е разпространен за обсъждане в 35 копия. А разпращането му до държавните ръководители по окръзи през март временно е спряно поради изтичане на информация. Те са смъмрени, че „на съвещанието от 28 януари 1986 г. участниците бяха предупредени строго да спазват изискванията за поверителност. Въпреки това има сигнали, че някои ръководители са споделили съдържанието на постановлението с лица, нямащи пряко служебно отношение към неговото изпълнение. Нарещдам председателите на изпълнителния комитет на окръжния народен съвет лично да инструктират служебните лица, заангажирани с изпълнението на постановлението за

²⁷ **Указания** на Милко Балев за начина, по който да става запознаването с решенията на Политбюро „За по-нататъшно сплотяване и приобщаване на българските турци към делото на социализма“, 20 юни 1984. – В: **Ангелов**, Веселин. Асимилаторската кампания срещу турското национално малцинство в България. Документи. С., 2008, с. 143.

най-строго спазване на изискванията за секретност. За констатирани нарушения ще се вземат най-строги мерки, включително и отстраняване от длъжност²⁸. Ситуацията е абсурдна, доколкото постановлението вмениява важни стопански задачи, а поверителният му характер пречи с него да бъдат запознати визираните предприятия и структури. Въпреки това исканията за разширяване кръга на информираниите са отклонени от Министерския съвет. Отделно е контурът на поверителната икономическа информация, достъпът до която така и така е силно ограничен. Годишните отчети на БНБ например до 1989 г. са „строго поверителни, от особена важност“, написани са в един екземпляр и фотокопирани (за 1985 г.) в 29 екземпляра. Тези за дейността на ДСК до началото на 1990 г. продължават да се съставят в 8 екземпляра и да се разпространяват само за държавни икономически ведомства (не за партийни инстанции).

Към редица от документите, свързани с „Възродителния процес“, има изисквания да бъдат върнати след прочитане или унищожени „според изискванията за опазване на партийната и държавна тайна“. Огромната част от тях са с гриф „Секретно“ или „Строго секретно“, те се размножават (съответно номерират и проследяват) в различен брой екземпляри – от 1 – 2 до няколко десетки. Сложен е и пътят им до окончателна редакция. Така, ПМС 27 от 8 юни 1989 г., което организира първоначалната реакция по повод започналото масово изселване, е разработено от главния секретар на Министерския съвет, координирано е с ресорния заместник-председател на правителството, окончателният му вариант е съгласуван с главния надзираващ репресивния апарат Д. Стоянов, след което е докладвано и подписано от премиера Г. Атанасов. След това то е разпратено на партийните и държавните инстанции из страната. В хода на всички тези съгласувания и зигзагообразни движения се губят или добавят факти, оценки и нюанси.

В тоталитарната (а и във всяка) власт много от ключовите решения не оставят следа на хартия. Това е особено характерно за „Възродителния процес“, при който за всички е поне интуитивно ясно, че се извършва противозаконно насилие. Затова не е учудващо, че голям брой разпореждания

²⁸ ЦДА, ф. 136, оп. 945, л. 157. Движение на документите по ПМС 5/1986.

са отдавани *устно*. Най-вероятно такъв е случаят с основното от тях, сложило начало на преименуването (вж. I.2.1). Практиката се потвърждава от доклада за дейността на бившите органи на Държавна сигурност по време на асимилационната кампания, в който обаче позоваването на неписани заповеди може да представлява и ход за самосъхранение.²⁹ В него се твърди, че в края на 1984 г. с документите по „Възродителния процес“ в ръководството на МВР са запознати „само определен кръг лица от висшия ръководен персонал на министерството“. Репресивният апарат получил заповед за действие „по указание и разпореждане на Политбюро и Секретариата на ЦК, не без желанието и самоинициативата на Д. Стоянов“. Документите до МВР били изпращани лично до него, „който след това в устна форма ги е интерпретирал и предавал по съдържание на съвещания на ръководството.“

Забулеността на решенията около „Възродителния процес“ не променя нито характера, нито значението им за обществената памет. Въпреки усилията за запазване на секретност контактите сред различните пластове на властта неизбежно разпространяват мълвата и информацията сред по-широки кръгове. А и много от документите (в частност тези за икономиката) пряко засягат толкова многочислени групи хора, че политиката на режима няма как да остане скрита: изпълнението и последиците ѝ така или иначе се реализират, което рано или късно ги прави видими. Така, въпреки оставените умишлено или останали от прочистване бели петна наличното дава ясна картина за механиката на процесите, за техните вдъхновители и за изпълнителите. А след като табутата над мисълта и езика бяха вдигнати и печатите над архивите разчупени, живата памет за насието над българските турци през втората половина на 80-те години избуя в цялата си противоречива и конфликтна многоликост.

Освен пътят на документа, за историка, който реконструира събитията въз основа на архивите, е от значение тяхното съдържание и тоналност. Погледът на съставителите им се предопределя от поставените задачи, от

²⁹ Доклад на Централната група на МВР за изпълнение решението на Министерския съвет от 27 януари 1991 г. за обследване дейността на бившите органи на Държавна сигурност. – В: **Ангелов**, Веселин. Асимилаторската кампания срещу турското национално малцинство в България. Документи. С., 2008, с. 801.

институционалната позиция, от служебното положение и обществените настроения... Когато се взема решение, което се полага на хартия, или когато се предават факти „нагоре“, авторът се съобразява с формално изразените или с негласно доловени очаквания от него. Ако вземем например най-висшето властово равнище, току-що споменатата „самоинициатива“ на Д. Стоянов следва да се разчита не като негов личен дневен ред, а само като движение, изпреварващо желанието на Този над него.³⁰ Подобни вградени нагласи присъстват на всички нива и затова документът изразява не само реалността, но и ценностната/мисловната матрица, през която тя се пречупва.

По повод на „Възродителния процес“ тази даденост е ясно различима в специфичните стилистики на произвежданите от двата основни източника документи. В *партийната* оптика надделяват политическата гледна точка и интерес на властта. От самото начало подадените информации от партийния апарат изграждат своя си социология, която следи преди всичко масовите настроения, слуховете, реакциите към партийните решения и симптомите на недоволство сред българите и турците. Когато през пролетта и лятото на 1989 г. събитията преминават критичната точка и се налага да бъдат управлявани отприщени от самата власт стихии, фокусът на вниманието се насочва към всеки симптом на националистическа екзалтация от едната или другата страна. Стилът на *репресивната машина* може да си позволи по-директни и неразкрасени оценки. Неговата мисия е бдителността, той живее в постоянна параноя и подозрителност: сгъстяването на краските и перманентната тревожност са задължителни; те са естественият, очакван от него, уклон; написаното прилича на фронтови съобщения и справки. В документите на МВР идеологическата пяна е по-малко или изобщо отсъства, там без заобикалки и при открито формулиране на крайните цели се обсъждат стратегеме, комбинации, активни действия. На органите не е нужно да дочакат

³⁰ Нещо сходно се наблюдава при приемането на Закона за защита на нацията през декември 1940 г. и в началото на разговорите между България и Германия от лятото на 1943 г. по повод предстоящото депортиране на евреите в териториите под българско управление. И законът, и отключващото възможността за депортация решение на властите евреите в „новите земи“ да не получат българско гражданство, са приети не защото германците са го поискали, а тъй като българското правителство е вървяло изпреварващо пред добре известните му намерения на германското.

акцията от 1984 г., за да поставят под наблюдение българските турци. Те са подложени на перманентно и тотално следене от десетилетия, като преходът към безкомпромисна асимилация просто довежда до предел тези практики. Но рязкото разграничаване между двата потока е, разбира се, твърде условно. В тоталитарната система политическото тяло и силовият апарат са в неразделна симбиоза, като много често е трудно различимо кой формулира целите и кой има последната дума. Общият мотив в крайна сметка е задържането на властта.

Тези характеристики на записаната памет за „Възродителния процес“ обясняват нейни типични изкривявания. Налице е склонност (изразена ясно в изначално по-„мекушавите“ партийни информационни материали) тоналността на документите да се променя в хода на придвижването им нагоре: по-остри текстове, сигнали или нелицеприятни мнения понякога отпадат, за да бъдат смекчени или изгладени в рамките на възможното. Бързо се изработва и неписан стандарт за пренос на информация, като в потока от ежедневни справки задължително присъства първи „успокоителен“ пласт, преповтарящ политически коректните фрази за подкрепа на линията, след което идват лошите новини. Разкрсяването и дедраматизирането са широко практикувани от висшето началство, а по обясними причини на такава обработка е подложен и публичният език на партийните документи. Движещата се в различни посоки информация е инфектирана колкото от спонтанно, толкова и от манипулативно задвижвани сведения. Партийният и репресивният апарат си имат работа с материя, която до голяма степен сами произвеждат или чието възникване мотивират. Освен засечените факти и всяко най-малко трептене в обществото, слуховете и страховете са техни основни обекти на наблюдение, като обикновените доноси са глината на архивите, особено в претърпаните с тях писания на МВР. Но има и такива от префинени интелектуалци на режима. Сред тях отново над всички е Любомир Левчев, който след организиран от ЦК „интелигентски“ десант в „турските“ райони успява да съчини виртуозен доклад.³¹ В него той възприема приглушения тон на сърцевед и душевед, на

³¹ Доклад на Любомир Левчев за резултатите и задачите по възродителния процес, добити при неговата командировка по поръчение на ЦК в община Венец, Варненска област, началото на юни 1988. – В: **Ангелов**, Веселин. Асимилаторската кампания срещу турското национално малцинство в България. Документи. С., 2008, с. 401.

нежност и човечност, на негата по непостижимата партийна правда. Поетът избира да донесе за началството съвсем дребни, практически и житейски проблеми, които заобикалят и/или нямат нищо общо с очевидния голям въпрос и с въпиющата несправедливост; да изповяда войнстващ атеизъм (трудно връзващ се с днешното му увлечение по църква и православие); с две думи – да напише малък литературен опус, който поетизира репресията.

Естествено, при подобни параметри достоверността на информацията е съмнителна. По този критерий началството я филтрира според собствения си интерес и интуиция. За да опровергае мъвата за натиск за изселване, упражняван върху турците през лятото на 1989 г., Г. Танев например определя като лъжа докладите на подчинените му в МВР и отсича (позовавайки се на проверки), че 95% от сведенията за насилие вътре в самата турска общност са неверни оправдания пред органите.³² Но има случаи, при които погледът на МВР по места е отрезвяващ и по-обективен. „Инакомислещи“ позиции изразява областният началник на Държавна сигурност в Хасково (полк. Красимир Саманджиев), който в началото на майските бунтове от 1989 г. оспорва агресивния характер на демонстрациите и проявява нежелание да предприеме нареденото му раздаване на паспорти и „извеждане на хора“ от Елхово с мотива, че така „ще пропадне България“. В открит сблъсък между двамата вътрешният министър Г. Танев предупреждава подчинения си, че „ако продължите да си въобразявате, че ще проявявате самоинициатива, за да занимавате членовете на Политбюро и да им внушавате неща, които са ваше схващане, но не и колективно мнение на министерството, без да си ни информирал, ще носите отговорност“³³.

³² **Обсъждане** на практически мерки във връзка с обстановката в страната и прилагането на закона за паспортите и българското гражданство, 15 юни 1989. – В: **Ангелов**, Веселин. Голямата екскурзия. Т. 1, с. 249. За Разградска област вж. и с. 307.

³³ **Секретна** телеграма, 1 юни 1989; Стенограма от съвещание на ръководството и Колегиума на МВР, 21 юни 1989. – В: **Ангелов**, Веселин. Голямата екскурзия, т. 1, с. 112, 314. Тези конфликти не бива да се надценяват. К. Саманджиев е дългогодишен служител на Държавна сигурност и на по-ранен етап е награден за участието си във „Възродителния процес“. След 10 ноември именно подобен типаж на верен, но проявил някаква форма на несъгласие кадър в службите изплува като „правилия профил“ за Прехода. Той взема реванш веднага след падането на Живков, назначен е за заместник-началник на Второ главно управление, а по-нататък – за първи ръководител на образуваната на негова основа Национална служба за защита на конституцията и за заместник-министър на вътрешните

Преднамерената и тенденциозна информация неизбежно оставя много бели петна. Тук само обръщам внимание – както вече са правили и други³⁴ – че големият отсъстващ в целия този масив е автентичният глас на жертвите. Всичко, което се препредава за тях от донесенията, е пречупено през интереса на властта. Неподправените им мислене, усещания и настроения могат да бъдат доловени само в извадките от прехванати писма. Огромният мащаб на перлюстрацията³⁵ предоставя на службите обемист материал, който фрагментарно прониква дословно в някои доклади и е използван за основен ориентир в други. Извадките от писма се четат като уникални свидетелства, добити от една перверзна антропология. Едва по-късно, след края на режима, когато нахлуха спомените, езиците се развързваха, а устната история и културната антропология навлязоха с проучванията си сред турската общност в България и сред изселниците в Турция, онези гласове можеха да бъдат съпоставени (в това отношение все още много предстои) с новите разкази за миналото. Тези разкази са връщане назад, в което е изгубена свежестта на непосредственото изживяване, но където са инкрустирани напластяванията на времето върху мисленето за събитието, върху неговия образ и привкус...

Случващото се в тоталитарния свят битува двуизмерно, а всъщност и окултната реалност, където животът протича не по предписанията на държавните разпореждания, е от два вида. Единият е свързан с нарушаване на налаганите правила, норми и стандарти. Тези простъпки са гледани под лупа от репресивния апарат и широко отразени в донесенията по партийна и по полицейска линия. Описанието им пълни камари от писания, утаили се в запазените архивни фондове. Другият тип обаче (почти) не оставя следи по

работи. По-подробно за професионалната му биография, както и за тази на други активни участници от службите във Възродителния процес вж.: **Методиев**, Момчил, Мария **Дерменджиева**. Държавна сигурност. Предимство по наследство. Професионални биографии и водещи офицери. С.: Ciela, 2015.

³⁴ **Иванова**, Евгения. Отхвърлените „приобщени“, или процесът, наречен „възродителен“ (1912 – 1989). С.: Институт за източноевропейска хуманитаристика, 2002, с. 191.

³⁵ Става дума не само за организираното систематично отваряне на пощенската кореспонденция, но и за засичането на писма, изпращани по други пътища. Такъв канал са например предадени на МВР писма от пътуващи за Турция шофьори на камиони от международния транспорт, на които български турци доверчиво поверяват лична кореспонденция.

време на самите събития и отвежда към действителност, която (почти) не е отразена в документа. Те са част от онази държавна репресия и принуда, от които дори тя смътно се срамува или по-скоро изпитва страх и съответно полага грижи да заличи от паметта. Този летопис излиза наяве впоследствие, едва след като системата се срине, езиците се развържат и оценките за събитията променят полярността си.

Историята на прогонването на българските турци през 1989 г. по особен начин наслагва двата типа реалност. Онова, което в хода на случващото се държавата скрупулозно е документирала и архивирала като нарушения или престъпления, впоследствие се превръща в свидетелство за легитимно противопоставяне срещу нея или най-малкото за естествен човешки стремеж към свободно поведение. След краха на режима политическият протест и неподчинение, но също – да кажем – напускането на работа, тегленето на личен влог или други форми на подкопаване на установения стопански ред вече се четат като правомерна съпротива. Властта е налагала недопустими норми и документирайки тяхното нарушение, тя е инкриминирала собствените си престъпления. Същевременно, веднага щом забраните отпаднат, онова, което е било непроизносимо и дори официалните хроникьори са криели, се отприщва като устен разказ, печатно слово или художествен образ. Този интимен поток на съзнанието е неизбежно деформиран от страдания, носталгия, емоции... Но именно той се превръща в новата реалност, придаваща цвят на историята, изучавана от следващите поколения. До бъдещата, поредна, промяна в гледната точка...

Заличаването на паметта е невъзможно и въпреки всички ободряващи самовнушения режимът разбира това. С напредването на „Възродителния процес“ и особено преди неговата развързка властта все повече си дава сметка, че начинанието е не само все по-недостижимо, но и опасно. При споменатия „интелигентски“ десант в помощ на асимилацията от май 1988 г. други две знакови фигури³⁶ препоръчват да не се прекалява с „в много случаи ненужна

³⁶ Сервилният и най-верен на режима конституционалист (акад. Ярослав Радев) и най-ревностният идеолог на „Възродителния процес“ от средата на българските турци (Орлин Загорев/Шукри Тахиров).

употреба на понятията „възродителен процес“, „българи с възстановени имена“, „български мюсюлмани“ и пр.“. Те съветват употребата им да става „при крайна необходимост и в строго научни изследвания. Във всекидневното общуване да се ползва едно понятие, единен етноним „българин““. Призовават вместо „Възродителен процес“ да се използват сложни наукообразни и абсурдни евфемизми, като „укрепване и развитие на българското социалистическо национално съзнание; нова култура на националните чувства, повишаване на националното достойнство и гордост на съвременния българин... приобщаване към духовните ценности на българската социалистическа нация“ и пр. По-важното е, идеолозите предлагат *„да се изключат от обръщение всички документи, в които се напомня за сменени имена и други промени, настъпили в духовния статус на гражданите“* (курсивът е мой, Р. А.).³⁷ Точно година по-късно, непосредствено преди начало на щафетните гладни стачки и майските бунтове от 1989 г., към идеята се връща и виден практик на „Възродителния процес“ какъвто е заместник вътрешният министър Григор Шопов.³⁸ В думите му има съзнание за извършвано зло и престъпление, но вече и осезаем страх от онова, което би станало, когато бъдат намерени документите за стореното. „Ние трябва да имаме готовност и за най-лошото ако се случи. Тук [същият онзи К. Саманджиев] постави въпроса как ще парираме тези опити ако се вдигнат масите и тръгнат на демонстрации... Ние не трябва да довеждаме нещата дотам. Някои дразнителни трябва да се премахнат, някои неща да се огледат предварително и да се вземат мерки.“ И точно тук отново изплува призракът на недозаличената памет. „Къде ще се съхраняват, пита той, списъците на преименуваните. *Например в Момчилград се вдигат и взимат тези списъци, за да покажат в цял свят какво се прави у нас. Ако са в общината трябва да се преместят оттам. Да се зашифроват и легендират* (курсивът е мой Р. А.)“.

³⁷ Доклад за някои по-важни изводи от посещението в общините Момчилград, Хлебарово и Ветово и предложения за по-нататъшно задълбочаване на преустройството в тези общини от акад. Ярослав Радев и Орлин Загорев, май 1988. – В: Ангелов, Веселин. Асимилаторската кампания срещу турското национално малцинство в България. Документи. С., 2008, с. 398, 399.

³⁸ Стенограма от съвещание в МВР по някои проблеми на възродителния процес, 3 май 1989. – В: Ангелов, Веселин. Голямата екскурзия. Т. 1, с. 45.

Параноята е достигнала връх, макар че все още предстои кулминацията ѝ с най-интензивните събития. „Възродителният процес“ е по дефиниция изтриване на паметта, но твърде скоро след началото *извършителите му признават, че се налага изтриване на паметта за изтриването на паметта. Вече не е толкова важно да се забравят имената, колкото да се забрави, че са били сменяни имената.* С цялата си безнадеждност се завихря спиралата на непреодолимото забвение.

ОТКЛОНЕНИЕ II А СЕГА НАКЪДЕ?

■ Беязан от национализъм, популизъм и ксенофобия, днешният ден носи ред отровни съставки от българското лято на 1989 г. При това те не идват внезапно от нищото. Изплуват като поредно обостряне след лека ремисия, което изкушава да се хвърли мост между историята и изживявания момент. Давайки си сметка за риска от импресионистично докосване до пяната на злободневието, добавям кратък послепис на книгата с няколко думи по сюжета.

Атмосферата този път се определя от прилива на бежанци, проявил – заинтересовано раздухание от властта – всички латентни стереотипи, тревоги и враждебности към непознатото и чуждото. Обществената реакция срещу вълната едновременно дава криле на и е подстрекавана от množащите се екзалтирано-агресивни „патриоти“, надянали благородна тога и претендиращи за безукорна респектабилност. С тях политическата класа вече не изпитва погнуса да общува. Напротив, те станаха част от нея и задават тона на *новата* политическа коректност.

На подобен фон „турският проблем“ изглежда изместен на втори план. Още повече че неотдавна бе направен опит за словесно разчистване на политическите сметки с историята. На 11 януари 2012 г. Народното събрание прие „Декларация, осъждаща опита за насилствена асимилация на българските мюсюлмани“, която „категорично“ заклеява „асимилационната политика на тоталитарния комунистически режим спрямо мюсюлманското малцинство...“, включително и така наречения „Възродителен процес“; обявява „прогонването на над 360 000 български граждани от турски произход за „форма на етническо прочистване, извършено от тоталитарния режим“ и призовава българското правосъдие и главния прокурор „да

направят необходимото за приключване на делото срещу виновниците“.¹

Но правилните думи трудно прикриват преобладаващите настроения и нагласи. Неслучайно декларацията благосклонно оставя настрана проблема за активната подкрепа на „Възродителния процес“ сред широки слоеве извън непосредствено отговорните. Показателна за отсъствието на единомислие е и самата предистория на документа. Внесен на 29 октомври 2009 г.², текстът цяла година не влезе в пленарната зала, при първия опит разглеждането му бе отхвърлено, а в крайна сметка бе приет от под половината народни представители (119 при 3 въздържали се и бойкот на гласуването от останалите). Последваха настойчиви инициативи за законодателната му отмяна.³ Напълно игнориран остана повикът (отново) да заработи правосъдието. Съпротивата срещу един дори чисто символичен акт е мотивирана освен (за някои) от бягство от лична отговорност, от широко разпространените убеждения, че ясно афиширано осъдително отношение уронва престижа на страната, „вменява несъществуваща вина на българския народ“, неоснователно квалифицира екзодуса от 1989 г. като етническо прочистване и че изобщо се търси престъпност там, където всъщност няма такава.⁴ Отричането на престъпния характер на „Възродителния процес“ е де факто легитимирано; то присъства – често доминиращо – и в публични изяви, и в социалните мрежи, и сред агората на анонимките, каквато са интернет форумите. А превъзнасяният „български етнически модел“ е система, удобен евфемизъм и формула, които замъгляват взора назад;

¹ Вж.: <http://www.parliament.bg/bg/declaration/ID/13813>

² От Иван Костов и група депутати от Синята коалиция. Не осъдително, а елеино-„помирително“ пък се опитват да сложат точка извършителите и политическите им приемници. Тук даже не заслужава да се споменават серията от техни кухни декларации и жестове след 1990 г., чиято най-безвкусна кулминация бе „целувката на Орлов мост“ от 16 ноември 2013 г. между тогавашните лидери на БСП и ДПС.

³ Вж.: <http://www.parliament.bg/bg/bills/ID/13970>;
<http://www.parliament.bg/bg/parliamentarycommittees/members/2345/reports/ID/5155>

⁴ Същият характер имат доводите срещу признаването на отговорността на българската държава за депортирането на евреите от Вардарска Македония, Беломорска Тракия и Пирот през март 1943 г.

те целят, освен всичко друго, преждевременното затваряне страницата, запечатване на миналото.

Но ропотът срещу всяко връщане към тази травма е жив и защото по никакъв начин не са изчезнали историческата и политическа подозрителност към турското население и дълбоката боязън от турската държава (вж. I.1 и I.2). Извън твърде тесен кръг, в началото на Прехода правата на малцинството бяха (плахо) приемани донякъде по политически причини, донякъде поради стъписването пред катастрофалните последици на „Възродителния процес“. По-късно заработи възпитанието в „европейски ценности“, което някои искрено приеха като уроци по толерантност, а у мнозинството доведе до повърхностна мимикрия. Днес обаче толерантността е в пълно и откровено отстъпление. Тя (в по-широк смисъл – самите либерални начала) вече е притисната към стената, донкихотовска кауза, маргинализирана както по силата на случващото се в самата България, така и на регреса на демокрацията на Запад. За това, разбира се, допринасят страстите около бежанския въпрос, които неусетно преливат и към другите групи, битувачи като *различно* тяло в местното общество.

По отношение на турците кресчендото се наслаждава към отдавна познати шумове. Неизброимите напъни за национално себеутвърждаване, възпалени в камък, слово и образователни програми (заели „правилната“ позиция по сюжета робство/съжителство), задължително минават през подгриване на антитурски патос. А въпреки политиканската си обвивка несеквалата реторика срещу ДПС няма как да прикрие (и със сигурност засилва) мнителността към турската общност. Нещо иначе напълно ирационално, доколкото въпросната партия всъщност развива до краен предел пороците на *българския* политически живот и се използва (или е била замислена) като инструмент на етнически *българската* олигархия.

Полъх отпреди 1990 г. идва и от другаде. До самия му крах идеологията на „Възродителния процес“ стъпва върху отчасти автентичния и в голяма степен манипулиран страх, че далечната цел на Турция е да ликвидира България като държава чрез насърчаване на искания за автономия и последващо откъсване на райони от страната. Позабравени за известно време, тези плашила се завръщат. Допреди броени години те биха звучали умозрително, но неотдавнашни съвсем реални събития дадоха свежа храна за спекулации в тази посо-

ка. Анексията на Крим и все по-безконтролните бесове на Реджеп Ердоган веднага бяха интерпретирани от политици и „публични интелектуалци“ като прецеденти, които ще позволят отцепване на българска територия.⁵ Поднови се говоренето за възможни турски завоевания. А те водят към някогашната логика, която нито съюзничеството в НАТО, нито хипотетичното (все по-илюзорно) турско присъединяване към Европейския съюз са пречупили. Европейската перспектива пред съседите е масово разчетена като бъдещо безконтролно разтваряне на България в политическото им и икономическо пространство. *Националната сигурност* е завладяла публичността, станала е алиби за всичко; общ знаменател, под който се привежда всяка проблематика; термин – подправка, пригоден да се добави към която и да е ситуация или дневен ред. Подхванат отляво и отдясно, та дори и от върхушката на ДПС⁶, някогашният речник на службите за инфилтрация, „пета колона“ и автономистки подстрекателства е отново разменна монета. Откъдето следва, че ако и сега, и преди 1989 г. се приема върховенството на „националната сигурност“, то репресивният апарат на комунистическата власт е пазил честно държавата. Той, в частност, е имал пълно основание да се позовава на турската инвазия в Кипър през 1974 г. и на последвалото прекрояване на острова като на валиден аргумент за фронтално настъпление срещу малцинството у нас. От подобно признание до – откритото или под сурдинка – оправдание на „Възродителния процес“ няма и крачка. Така произволно обстоятелство, възприемано или представяно за държавна опасност от юг, е в състояние – при какъвто и да е режим – да стане отправна точка за радикализиране на отношението към българските турци и към инакомислието, както това се случва през Студената война.

Не мисли ли същото Димитър Стоянов, когато два месеца преди Десе-

⁵ Което съвсем не пречи на българските „патриоти“ и държава да проявяват настойчива загриженост за интересите и защитата на българското малцинство в Украйна и другаде. Да не говорим за свойското им патерналистично отношение към Македония.

⁶ Вътрешнопартийният преврат и показната политическа екзекуция на Лютви Местан, извършени от Ахмед Доган през декември 2015 г., бяха издържани в изцяло сталинистка стилистика, подготвени с механиката на някогашните служби и идейно пакетирани в познатото от онова минало злоещо заклинание, че „такава ще бъде съдбата на всеки, който се изправи срещу националните интереси на България“.

ти ноември в разпалена тирада е готов да забрави идеологическите бариери, оправдавайки асимилацията и диктатурата с континуитета на българската държавност? В духа на късния национал-комунизъм той заявява, че „американските стратегии, след като 45 години не можаха да дестабилизируют България, това което направиха преди години в Чехословакия, Унгария и Полша, си мислят, че като използват „турската карта“... могат да накарат България да отстъпи по големия въпрос – има или няма турско малцинство [в страната]... От Освобождението България вече 110 г. в нито един дипломатически документ не се е подписала, че има турско малцинство. Ние не сме [го] признали и няма да [го] признаем... Те [Западът] по същество се връщат към Берлинския конгрес през 1878 г., когато разсякоха България на четири части, взеха ѝ една трета от териториите и сега начело с англичаните, защото Лондон е центърът на антибългарската кампания, искат отново да ни поставят на колене в интерес на Турция... Ние трябва да поддържаме този патриотичен порив и да не допускаме чрез западната пропаганда в страната да се създават враждебни неформални групи... да има лица, които смятат, че на гребена на този въпрос ще могат да печелят личен авторитет и да импонират на радио Свободна Европа. А имаме дузина такива лица из различни райони на България. Още в зародиш трябва да бъдат разобличавани като родоотстъпници и предатели на отечеството. Нашият народ е достатъчно чувствителен по тези въпроси. Страдал е 500 г. под турско робство, а 111 г. живее под заплахата на пантюристките намерения на Турция. Затова с тези вътрешни родоотстъпници ние трябва да бъдем наясно... По единството на нашия народ, на нашата държава, на нейния суверенитет и нейното бъдеще – с никого няма да влезем в други разговори“⁷.

Идеологически обрати в изконно националистическата турска държава открай време също са ставали повод за втвърдяване на курса у нас. Не е изненадващо съответно, че видимото напоследък заиграване *там* с османизма задейства *тук* рефлексите от сходни преориентации в миналото. Достатъчно е да се припомнят войнстващите реакции на българската държава към

⁷ ЦДА, ф. 136, оп. 82, а.е. 420, л. 142 – 143. Изказване на Димитър Стоянов пред съвещание в Министерския съвет по изпълнението на ПМС 44, 16 септември 1989.

възхода на кемализма отпреди 1944 г. или към „натовска капиталистическа Турция“ след войната. Без съмнение, отблъскващите деспотии на Ердоган (или на Путин) са заплаха за всеки либерален ред, но не това тревожи много от нашите политици и политолози, силно привлечани от „нелибералната демокрация“ на Виктор Орбан. Те предпочитат да експлоатират идващата от Анкара враждебна жестикулация към външния свят, която чудесно обслужва нагона им към силово управление в самата България.

Повторение на „Възродителния процес“ може да изглежда неправдоподобна антиутопия. Лесно е да се твърди, че тя е свършено изключена от институционалната рамка, в която понастоящем е поставена страната. Но се оказва, че тази рамка е неспособна да тушира дразнителите (вътре) или изкушенията (отвъд границата) от присъствие на малцинство, сродено със съседна държава. Още по-малко, когато шовинизмът бушува в нея и повсеместно в Европа. Знаменателно е, че при днешната обстановка и облъчване на масовото съзнание 1/3 от населението приема конфликтите на етническа основа за „най-сериозна *вътрешна* заплаха пред сигурността на България“, което двукратно надхвърля нагласите отпреди десетилетие (и идва след престъпността и корупцията); че за същия период се е удвоило (до 18%) усещането, че отвън най-страшни са „военните заплахи от съседни страни“⁸.

Дали, кога и в каква форма би могло да избухне ново етническо напрежение, в което турското население за пореден път да стане заложник, няма как да се предвиди. Във всеки случай, искрата е твърде лесно възпламенима, а в историята (показва го и тази книга) червените линии, отделящи от немислимото, са крайно гъвкави или пропускливи. И ако това се случи, икономиката пак би била блед мотив в отключването на драматични обстоятелства, свързано с по-мощните, слепи и диви социални импулси на национализма.

⁸ Изследване на Алфа Рисърч. Вж.: <http://www.mediapool.bg/alfa-risarch-bezhantsite-i-terorizmat-sa-glaven-iztochnik-na-naprezhenie-u-nas-news254358.html> (21 септември 2016 г.).

ТАБЛИЦИ

СПИСЪК НА ТАБЛИЦИТЕ

I.1. Дългият пролог

1. Изселвания на български турци към Турция, 1878 – 1943 г.

II.1.1. Разходи на репресивния апарат

2. Бюджетни данни за силовите институции, 1983 – 1989 г.
3. Бюджетни разходи на МВР, 1983 – 1989 г.

II.1.2. Инвестиции: Колонизационният модел

4. Икономически програми, свързани с „Възродителния процес“
5. Инвестиции по РзБМС 5/1985 и РзБМС 25/1987 г.
6. Коефициент на субсидиране по окръзи
7. Показатели за жизненото равнище по окръзи
8. Предвидено разсредоточаване на български турци по ПМС 5/28 февруари 1986 г.
9. Преселени през 1986 г. български турци по ПМС 5/28 февруари 1986 г.

II.1.5. Загуба на съсед

10. Място на Турция в българския външнотърговски стокообмен, 1983 – 1989 г.

II.2.1. Параметри на изселването

11. Изселвания на българските турци към Турция, 1949 – 1989 г.

II.3.1. Наслагване върху тренда

12. Макроикономически параметри на българската икономика, 1984 – 1990 г.

II.3.2. Монетарен шок

13. Движение по сметките на ДСК в БНБ, баланс на ДСК и кредитен план на БНБ 1988 г.
14. ДСК – Разпределение на влоговете и заемите по окръзи, 1987 – 1989 г.

15. Динамика на спестяванията на населението, 1985 – 1989 г. Сметка на ДСК в БНБ, 1988 – 1989 г.

16. Парична емисия, 1985 – 1989 г.

II.3.3. Външен дълг

17. Българският външен дълг: общи данни, 1980 – 1990 г.

18. Надбавка над LIBOR по външните заеми на България, 1985 – 1989 г.

19. Произход на краткосрочния (срочност под 1 година) български външен дълг към банкови институции

II.3.4. Платежен баланс

20. Платежен баланс на България, 1985 – 1989 г.

21. Изплатени суми по Споразумението от 4 ноември 1998 г. между България и Турция за изплащане на български пенсии в Република Турция

II.3.5. Реален сектор: заетост и производство

22. Отражение на изселването на българските турци върху заетостта, 1989 г.

23. Отраслови темпове на растеж, 1985 – 1990 г.

24. Производство на тютюн от турското население, 1957 г.

25. Данни за производството на тютюн в България, 1948 – 2014 г.

II.3.6. Бюджет

26. Текущи разходи на МВР по пера, 1989 г.

III.1. Възникващи пазари

27. Движение на цената на долара, 1988 – 1989 г.

III.2.2. 1989 г.: Домовете

28. Данни за цени на продадени от български турци имоти

29. Схеми за промяна на собствеността и ползването на жилища, продадени от заминаващи български турци. Данни за приобретатели на жилищата

30. Състояние на недвижимите имоти на заминалите български турци

31. Резултати и икономически последици от изпълнението на ПМС 29/5 април 1990 г.

32. Жалби, подадени от направили постъпки за заминаване в Турция през май-септември 1989 във връзка с решаването на имуществени въпроси

III.3.3. Военен комунизъм

33. Предприети мерки за запълване недостига на работна сила, 1989 г.

ТАБЛИЦА 1**ИЗСЕЛВАНИЯ НА БЪЛГАРСКИ ТУРЦИ КЪМ ТУРЦИЯ, 1878 – 1943 г.
(брой)**

1878 – 1884	100 000
1885 – 1912	250 000
1931 – 1939	53 000
1924 – 1934	166 485
1935 – 1943	61 715
1935	10 519
1936	14 188
1937	14 568
1938	8640
1939	8000
1941	2600
1942	2600
1943	1200

Източници: АМВР, ф. 2, оп. 1, а.е. 2054, л. 8; ЦДА, ф. 1Б, оп. 63, а.е. 152, л. 2.

ТАБЛИЦА 2
БЮДЖЕТНИ ДАННИ ЗА СИЛОВИТЕ ИНСТИТУЦИИ, 1983 – 1989 г.

2.1. МВР и МНО, 1983 – 1984 г.
(хил. лв.)

	1983 План	1983 Отчет	1 – 9.1984 План	1 – 9. 1984 Отчет
МВР				
Приходи				
Дотации от ЦРБ*	279 925	278 544	221 246	216 836
Разходи				
Капитални вложения	35 715	34 544	30 836	30 836
Други разходи	244 219	242 606	190 410	175 049
МНО				
Приходи				
Дотации от ЦРБ	998 389	993 285	911 680	889 800
Разходи				
Капитални вложения	70 623	68 139	66 580	44 700
Други разходи	927 766	925 147	845 100	845 100

2.2. Разходи за „специалните ведомства“, 1983 – 1986 г.
(хил. лв.)

	МВР	ГО**	УБО	МНО	Специални ведомства – ОБЩО	ЦРБ – ОБЩО	Дял на „специалните ведомства“ в ЦРБ	В т.ч. МВР	В т.ч. МНО
1983	277 150	26 603	58 165	993 276	1 355 194	10 294 925	13,2%	2,7%	9,6%
1984	304 440	26 050	66 133	1 118 322	1 514 945	10 829 485	14,0%	2,8%	10,3%
Изменение 1984/1983	9,8%	-2,1%	13,7%	12,6%	11,2%	5,2%			
Уточнен план 1984 (07.1984)					1 521 122				
Проект 1985 (07.1984)					1 600 478				
Проект 1985 (11.1984)					1 507 980				
1986	412 827	31 746	65 939	1 462 018	1 972 530	14 306 844	13,8%	2,9%	10,2%
Изменение 1986/1984	35,6%	21,9%	-0,3%	30,7%	30,2%	32,1%			

2.3. Разходи на УБО, 1982 – 1989 г.
(хил. лв.)

	1982	1983	1984	1984	1984	1985	1985	1986	1986	1987	1987	1988	1988	1989	1989
	Отчет	План	План	Отчет	План	Отчет	План	Отчет	План	Отчет	План	Отчет	План	Отчет	План
Заплати	13 961	16 100	16 900	18 190	19 750	19 647	22 100	21 481	22 900	21 363	24 000	20 999	24 000	22 605	24 000
МТС***	12577	13 700	14 000	12 861	17 100	19 925	21 300	20 010	22 500	19 819	20 600	19 593	23 000	18 728	23 000
Специални доставки	4855	5800	7500	5 806	9800	8398	21 800	11 780	17 000	15 543	27 500	27 077	5000	3756	5000
Текущи разходи – ОБЩО	36 615	41 700	44 700	39 308	53 050	53 567	72 600	58 600	69 300	70 319	81 000	76 734	62 000	51 605	62 000
Изменение отчет/отчет (за 1984: 1984/1982)				7,4%		36,3%		9,4%		20,0%		9,1%		-32,7%	
Изменение план/отчет за предходната година (за 1984: 1984/1982)					35,0%		35,5%		18,3%		15,2%		-19,2%		
Капитални вложения – ОБЩО	16 037		25 151	21 724	18 592	15 651	8714	7338	70 000	5769	7000	9533	12 000	10 301	12 000

2.4. Текущи разходи на регионалните дирекции на МВР, 1983 – 1989 г.
(лв.; изменение отчет/отчет)

Окръг	1983		1984		1985		Изменение 1985/1983		1986		Изменение 1986/1985	
	Одобрено	Отчет	Одобрено	Отчет	Одобрено	Отчет	Одобрено	Отчет	Одобрено	Отчет	Одобрено	Отчет
Разград		1 098 028			1 990 000	1 948 170	77,4%		2 210 000	2 209 965	13,4%	
Търговище		1 183 341			2 132 000	2 123 565	79,5%		2 240 000	2 237 444	5,4%	
Шумен		1 545 512			3 435 000	3 432 348	122,1%		3 420 000	3 413 485	-0,5%	
Силистра		1 273 211			2 395 000	2 378 387	86,8%		2 140 000	2 139 820	-10,0%	
Толбухин		1 695 226			2 645 000	2 636 847	55,5%		2 928 000	2 916 899	10,6%	
Хасково		2 758 972			4 315 000	4 314 999	56,4%		5 085 000	5 084 995	17,8%	
Кърджали		1 841 789			2 974 000	2 973 970	61,5%		4 330 000	4 329 079	45,6%	
Текущи разходи – ОБЩО	244 210 000	242 606 028	267 885 000	264 732 477	327 000 000	324 623 981	33,8 %		378 360 000	376 521 728	15,7%	
Капиталови разходи – ОБЩО	35 715 000	34 543 731	362 150 000	36 547 378	41 574 923	41 574 923	20,4 %		36 298 811	36 298 811	-12,7%	
Текущи+Капиталови разходи – ОБЩО	279 925 000	277 149 759	304 100 000	301 279 855	368 574 923	366 198 904	32,1 %		414 658 811	412 820 539	12,5%	
	1987		Изменение 1987/1988	1988		Изменение 1988/1987	Област	1989		Изменение 1989/1988		
	Одобрено	Отчет		Одобрено	Отчет			Одобрено	Отчет			
Разград	2 320 000	2 314 072	4,7%	2 040 000	2 039 774	-11,9%	Разград	10 850 000	10 724 046			
Търговище	2 190 000	2 189 326	-2,2%	2 002 200	1 999 427	-8,7%	Варна	14 146 000	14 144 370			
Шумен	2 482 000	2 481 934	-27,3%	2 365 000	2 364 833	-4,7%	Хасково	11 995 000	11 989 568			
Силистра	2 235 000	2 234 199	4,4%	2 150 000	2 132 861	-4,5%						
Толбухин	2 908 000	2 905 766	-0,4%	2 678 000	2 677 460	-7,9%						
Хасково	4 587 000	4 586 991	-9,8%	4 464 000	4 463 949	-2,7%						
Кърджали	3 497 000	3 463 935	-20,0%	3 180 000	3 176 203	-8,3%						
Текущи разходи – ОБЩО	365 700 000	364 524 820	-3,2%	338 000 000	337 208 137	-2,5%		325 770 800	324 902 946	-3,6%		
Капиталови разходи – ОБЩО	33 000 000	33 000 000	-9,1%	37 050 000	37 950 000	15,0%		31 750 000	31 750 000	-16,3%		
Текущи+капиталови разходи – ОБЩО	398 700 000	39 8524 820	-3,5%	375 950 000	375 158 137	-5,9%		357 520 800	356 652 946	-4,9%		

2.5. Изменение на общите текущи и капиталови разходи на МВР, 1984 – 1989 г.

	1984	1984	1985	1985	1986	1986	1987	1987	1988	1988	1989	1989
Текущи разходи план/ отчет за предходната година	10,4%		23,5%		16,6%		-2,9%		-7,3%		-3,4%	
Текущи разходи отчет/отчет	9,1%		22,6%		16,0%		-3,2%		-7,5%		-3,7%	
Капиталови разходи план/отчет за предходната година	4,8%		13,8%		-12,7%		-9,1%		12,3%		-16,3%	
Капиталови разходи отчет/отчет	5,8%		13,8%		-12,7%		-9,1%		15,0%		-16,3%	

* ЦРБ – Централен републикански бюджет

** ГО – Гражданска отбрана

*** МТС – Материално-техническо снабдяване

Източници: ЦДА, ф. 132п, оп. 13с, а.е. 7; оп. 14с, а.е. 4; оп. 15с, а.е. 1, 3, 4, 5, 6 (Равносметка на приходите и разходите на държавния бюджет). АМВР, ф. 21, оп. 2, а.е. 176, 179 (1983), а.е. 215, (1985), а.е. 231 (1986), а.е. 241 (1987), а.е. 251 (1988), а.е. 260 (1989) (Касово изпълнение на бюджета на МВР); АМВР, ф. 21, оп. 2, а.е. 193, л. 26; 198, л. 10; а.е. 256).

ТАБЛИЦА 3

БЮДЖЕТНИ РАЗХОДИ НА МВР, 1983 – 1989 г.

3.1. Текущи разходи по пера (хил. лв.)

	1983		1986		1987		1988		1989	
	Одобрено	Изпълнено	Одобрено	Изпълнено	Одобрено	Изпълнено	Одобрено	Изпълнено	Одобрено	Изпълнено
Заплати	89 178	87 688	122200	120 784	125 000	124 752	126 446	121 946	119 735	119 626
Порционни пари	7970	7885,8	17680	17 391	17 640	17 362	18 000	16 974	16617	16 502
Командировки	1300	1286,9	2200	2542	2300	2640	2650	2310	2463	2268
Службна квалификация	2750	2479,4	4523	4176	4876	4582	5437	4966	4890	4114
Агентурно-оперативни разходи – ДС	6984	6647,7	9471	8091	12 110	9925	11 518	10 823	11 340	10 897
Поощрение на нещатни служители – ДС	1170	1036,7	1650	1389	1650	1545	1700	1567	1440	1359
Агентурно-оперативни разходи – НМ	400	315,5	490	427	579	500	585	509	570	473
Поощрение на нещатни служители – НМ	1450	1374,1	1650	1579	1750	1641	1750	1631	1430	1358
Продоволствие и кухненски инвентар	10 248	10 133	14290	14 600	14 573	14 414	13 277	13 097	13 120	12 974
Оперативна и свързочна техника	32 985	31879,2	44434	45729	41 635	42 168	34 404	35 340	33 654	32 319
Въоръжение и стрелкова подготовка	8265	8 493	18322	18 289	10 390	10 305	7642	7980	4889	4762
Телефонни и телеграфни разходи	6000	5682,9	11100	10 557	12 700	11 945	11 540	11 427	12 366	12 371
Превантивни мероприятия на МВР	362	186,6	370	225	200	78	115	48	155	100
Текущи разходи – ОБЩО	244 210	242 577,5	378360	376 438	365 760	364 433	340 873	337 103	329 035	324 764

3.2. Данни за личния състав, 1983 – 1988 г. (брой*)

	1983		1984.І.		1984.ІІ.		1984.ІІІ.		1984.ІV.		1985		1986		1988	
	ДС	НМ	ДС	НМ	ДС	НМ	ДС	НМ	ДС	НМ	ДС	НМ	ДС	НМ	ДС	НМ
Офицери	2624	436	2681	444	2657	431	2669	442	2709	448	2416	413	2386	413	2175	446
Сержанти	1058	211	1068	214	1065	212	1075	211	1072	216	751	209	750	209	725	415
Волнонаемни	767	80	801		836		842		867		722	120	696	118	831	161
Срочнослужещи		38		95		35		32		30						
Адм.-технически и помощен персонал						100		105		107						
ОБЩО	5341								5449		4717		4724		4951	

3.3. Намаление (-) или увеличение (+) на одобрените в началото на годината разходи на Окръжни дирекции на МВР с коректировъчния план от 5 ноември 1985 г. (лв.)

Разград	Търговци		Шумен		Силистра		Толбухин		Хасково		Кърджали		Общо намаление на коригираните разходи 1985/Общи разходи за 1985		Общо увеличение на коригираните разходи 1985/Общи разходи за 1985		
	+	-	+	-	+	-	+	-	+	-	+	-	+	-	+	-	
Залпати	10 000		130 000		5000		64 000		220 000								
Порционни пари			1200				2500		11 000								
Агенгурно-оперативни разходи – ДС			10 000		5000						10 000						
Поощрение на нещатни служители – ДС			2500								10 000						
Агенгурно – оперативни разходи НМ											5000						

ТАБЛИЦА 4
ИКОНОМИЧЕСКИ ПРОГРАМИ, СВЪРЗАНИ С „ВЪЗРОДИТЕЛНИЯ ПРОЦЕС“

	РзБМС 5 29.01.1985	ПМС 7 31.01.1985	ПМС 15 2.04.1985	Комплексна програма за Кърджалийски окръг. 22.04.1985	ПМС 5 28.02.1986	РзБМС 25 6.04.1987	ПМС 31 5.10.1988 (За граничните райони)	Основни насоки за развитието на възродителния процес в страната 30.11.1988	За по- нататъшно единение на българската нация 11.04.1989
Образование	X	X	X	X				X	X
Здравеопазване	X			X				X	X
Търговия, снабдяване, услуги	X			X			X		
Социална инфраструктура	X			X		X	X	X	X
Тютюнопроизводство		X		X					
Промисленост				X			X		X
Транспорт				X			X		
Селско стопанство								X	X
Преселване на население					X				
Предвидени разходи до 1990 г. (млн. лв.)	600			892	250	150			
Мащаб: Национален доход (млн. лв. в текущи цени)	1985 25 450,5			1986 26 851,4	1987 28 338	1988 29 422,6	1989 30 839,7		

Бел. Предвидените разходи са до 1990 г. и се отнасят за съответното постановление. Някои от решенията включват перата от предходни постановления на правителството. Приемани са различни моменти и оставаният до 1990 г. период не е еднакъв. Поради тези причини не е коректно да се извършва сумиране по реда.

ТАБЛИЦА 5
ИНВЕСТИЦИИ ПО РЗБМС 5/1985 И РЗБМС 25/1987 г.*
(хил. лв.)

Окръг	1985	1986 Очаквано	1986	1987 Проект	1988 Проект
Кърджали	58 858	65 260	70 038	30 000	
По РЗБМС 5/1985		29 240			
Разград	31 605	31 200	34 487	15 000	
По РЗБМС 5/1985		14 800			
Силистра	22 774	20 370	26 085	6500	
По РЗБМС 5/1985		6 445			
Толбухин (Добрич)	35 377	38 180	28 083	5000	
По РЗБМС 5/1985		4900			
Търговище	19 105	20 070	22 075	8000	
По РЗБМС 5/1985		7 420			
Хасково	42 739	37 080	48 232	5000	
По РЗБМС 5/1985		4800			
Шумен	29 399	33 250	34 512	13 000	
По РЗБМС 5/1985		9900			
Инвестиции за изграждане на социална инфраструктура по области					
Видин – общо			136 874	145 036	156 348
В т.ч. по РЗБМС 25/1987			18 658	20 700	27 455
Разград – общо			94 286	120 033	156 501
В т.ч. по РЗБМС 25/1987			28 019	35 500	46 625
Хасково – общо			128 649	146 869	173 907
В т.ч. по РЗБМС 25/1987			28 983	38 060	47 025

* Включително капитални вложения за изграждане на жилища по реда на чл. 117 от ЗТСУ.

Източници: ЦДА, ф. 130, оп. 29, а.е. 258, л. 4 – 7. Единен държавен план за 1987 г.; а.е. 268, л. 25. Единен държавен план за 1988 г.

ТАБЛИЦА 6
КОЕФИЦИЕНТ НА СУБСИДИРАНЕ ПО ОКРЪЗИ

Окръг	Очаквано 1985	План за 1986
Кърджали	4,50	4,71
Разград	2,88	2,74
Силистра	2,74	2,74
Толбухин	1,95	2,03
Търговище	3,22	3,19
Хасково	2,27	2,37
Шумен	2,51	2,46
Средно за страната	1,82	1,80

Източници: ЦДА, ф. 136, оп. 86, а.е. 1017, л. 55, 56. ПМС 73 за създаване условия за изпълнение на Единния план за социално-икономическо развитие и на Държавния бюджет на НРБ за 1986 г. (т. 3), 26 декември 1985. Единен държавен план за 1986 г.

ТАБЛИЦА 7
ПОКАЗАТЕЛИ ЗА ЖИЗНЕНОТО РАВНИЩЕ ПО ОКРЪЗИ
(% от средното за страната)

Окръг	1985	1986	Област	1987	1988	1989
НД/човек (лв.) – Средно	2840	2998		3159	3276	3431
Кърджали	53%	51,5%	Варна	100,2%	87,2%	84,5%
Разград	79%	76,4%	Разград	84,0%	86,0%	69,2%
Силистра	77%	72,7%	Хасково	91,3%	91,1%	59,3%
Толбухин (Добрич)	75%	77,3%				
Търговище	67%	72,3%				
Хасково	72%	61,0%				
Шумен	85%	74,9%				
Година заплата (лв.) – Средно	2564	2697		2812	3025	3292
Кърджали	81,7%	83,7%	Варна	96,5%	97,7%	98,7%
Разград	91,0%	92,0%	Разград	92,9%	95,4%	95,5%
Силистра	91,1%	91,9%	Хасково	98,0%	96,0%	95,9%
Толбухин (Добрич)	92,9%	94,4%				
Търговище	93,2%	92,7%				
Хасково	100,7%	99,4%				
Шумен	92,5%	93,9%				
Пенсия (лв.) – Средно	1090	1188		1236	1294	1401
Кърджали	91,7%	92,1%	Варна	96,9%	97,0%	97,4%
Разград	86,9%	87,2%	Разград	91,3%	91,3%	93,4%
Силистра	86,9%	86,4%	Хасково	97,5%	99,8%	98,9%
Толбухин (Добрич)	95,1%	94,4%				
Търговище	89,4%	88,9%				
Хасково	101,4%	100,8%				
Шумен	93,3%	93,1%				

Окръг	1980	1984	1985	Област	1986	1987	1988
Места в целодневните детски градини на 100 деца от 3 до 6 г. – Средно	49	66	77		73	75	76
Кърджали	56,6%	60,5%	58,4%	Варна	106,2%	113,2%	102,9%
Разград	153,8%	142,7%	123,7%	Разград	115,1%	88,7%	111,4%
Силистра	104,9%	111,6%	102,9%	Хасково	88,1%	100,0%	89,1%
Толбухин (Добрич)	116,2%	118,9%	111,8%				
Търговище	112,8%	108,8%	102,3%				
Хасково	102,0%	100,0%	85,8%				
Шумен	118,7%	110,7%	104,0%				
Класни стаи на 100 паралелки във всички видове училища – Средно	79	81	81		77	80	82
Кърджали	110,1%	127,9%	117,3%	Варна	98,2%	97,3%	98,7%
Разград	105,7%	103,1%	105,7%	Разград	103,6%	103,0%	103,2%
Силистра	91,5%	99,3%	96,3%	Хасково	107,8%	108,1%	108,3%
Толбухин (Добрич)	108,6%	105,7%	107,5%				
Търговище	133,8%	124,2%	118,3%				
Хасково	101,8%	93,8%	78,1%				
Шумен	98,7%	100,2%	93,8%				

Бел. Данните по области за 1987 г. са очаквани, а за 1988 г. са планирани числа.

Източници: Централно статистическо управление. Разширено социалистическо възпроизводство на Народна република България; ЦДА, ф. 130, оп. 29, а.с. 254, 258, 268, 272. Държавна планова комисия. Единен държавен план за 1986, 1987, 1988, 1989.

ТАБЛИЦА 8
ПРЕДВИДЕНО РАЗСРЕДОТОВАЧАНЕ НА БЪЛГАРСКИ ТУРЦИ
ПО ПМС 5/28 ФЕВРУАРИ 1986 г.
(брой)

**Пренасочване на население
в други райони на страната**

От окръг	IX петилетка (1986 – 1990)	До 2000 г.
Кърджали	26 800	83 000
Разград	8 000	45 000
Търговище	2 000	10 000
Хасково	1 000	3 000
Шумен	4 500	20 000
Силистра	1 000	9 000
Толбухин	2 000	10 000
ОБЩО	45 300	180 000

**Пренасочване на трудоспособно население от окръзите
с относителен излишък чрез временно пребиваване**

От окръг	IX петилетка
Кърджали – общо	28 300
За работа в СССР	10 800
За други окръзи	17 500
Разград	10 500
За работа в СССР	3 300
За други окръзи	7 200
Търговище	9 400
За работа в СССР	2 150
За други окръзи	7 250
Хасково	5 990
За работа в СССР	2 000
За други окръзи	3 990
Шумен	8 950
За работа в СССР	1 950
За други окръзи	7 000
Силистра	3 900
За работа в СССР	900
За други окръзи	3 000
Толбухин	8 700
За работа в СССР	1 150
За други окръзи	7 550
Благоевград	11 550
За работа в СССР	1 850
За други окръзи	9 700
ОБЩО	103 290
За работа в СССР	23 800
За други окръзи	79 490

**Подготовка и насочване на учащи се от окръзи с
относителен излишък на трудоспособно население**

От окръг	IX петилетка	До 2000 г.
Кърджалийски	5 000	22 500
Разградски	2 000	9 000
Търговишки	1 000	4 500
Хасковски	350	950
Шуменски	1 000	4 500
Силистренски	200	2 000
Толбухински	1 200	6 200
Благоевградски	5 000	1 500
ОБЩО	15 750	64 650

**Приемане на специалисти в окръзите, от които ще се
изселва относително незаето трудоспособно население**

В окръг	IX петилетка	До 2000 г.
Кърджали	4 000	14 000
Висшисти	1 300	4 500
Разград	2 000	6 000
Висшисти	1 050	2 000
Търговище	2 000	5 000
Висшисти	650	1 650
Хасково	1 000	4 000
Висшисти	320	1 300
Шумен	2 000	7 000
Висшисти	650	3 300
Толбухин	2 000	5 000
Висшисти	650	1 600
Силистра	2 000	5 000
Висшисти	650	1 600
ОБЩО	15 000	46 000
Висшисти	5 270	15 900

Източник: ЦДА, ф. 136, оп. 84, а.е. 945, л. 46, 55, 65. ПМС 5 от 28 февруари 1986.
Програма за планомерно разпределение на трудовите ресурси между окръзите
и селищните системи и за националните обекти през IX петилетка и до 2000 г.

ТАБЛИЦА 9

ПРЕСЕЛЕНИ ПРЕЗ 1986 г. БЪЛГАРСКИ ТУРЦИ ПО ПМС 5/28 ФЕВРУАРИ 1986 г.

Окръг	Трайно заселване в други райони		Трайно заселване от други райони		Временно заселване в други райони		Временно заселване от други райони		Насочени към Главно управление Строителни войски		Осигурени за национални обекти		Заминали да учат в други окръзи		Приети да учат от други окръзи		Вътрешно разместване	
	План	Изпълнение	План	Изпълнение	План	Изпълнение	План	Изпълнение	План	Изпълнение	План	Изпълнение	План	Изпълнение	План	Изпълнение	План	Изпълнение
Извратац																		
Шумен	700	130	72	20					300	172	268	261	14					
Хасково	200	116		1540	1553													
Търговище	280	99	10	12	2370	2372				неизпълнен план			70	400				794
Толбухин	220	151		900	641	20	4			неизпълнен план								
Кърджали	1200	285		8000	9200				2300	128								
Разград		66%							900	225								
Прелемац																		
Ст. Загора			230	220		1870	1721											
Смолян						8000												
Враца			690	48														
Ловеч			120	116														

Източник: ЦДА, ф. 136, оп. 84, а.е. 945. Среца при Георги Караманев с председателите на Изпълнителните комитети на Окръжните народни съвети и на Столичния народен съвет по изпълнение на ПМС № 5/1986, 27 януари 1987. Поверително.

ТАБЛИЦА 10
МЯСТО НА ТУРЦИЯ В БЪЛГАРСКИЯ ВЪНШНОТЪРГОВСКИ СТОКОБМЕН, 1983 – 1989 г.
 (млн. вал. лв.)

	1983	1984	1985	1986	1987	1988	1989	1990	1991
Износ									
Турция	126,0	217,0	151,0	36,0	9,0	20,8	9,3	37,5	
Развиващи се страни	1550,0	2003,5	1991,0	1322,0	1477,0	1360,0			
РКС*	1234,4	1179,2	1168,9	925,8	935,7	925,7			
ОБЩО – несоциалистически страни	2784,4	3182,7	3159,9	2247,8	2412,7	2285,7			
Внос									
Турция	25,0	35,0	11,0	20,0	13,0	28,8	24,2		
Развиващи се страни	747,9	816,5	1098,4	1070,1	630,4	1094,4			
РКС	1667,6	1771,4	2142,0	2211,5	2151,4	2151,9			
ОБЩО – несоциалистически страни	2415,5	2587,9	3240,4	3281,6	2781,8	3246,3			
Реекспорт – износ									
Турция	3	2	8	4	0,02				
Развиващи се страни				103	77				
РКС				83	191				
Реекспорт – внос									
Турция	0,08	0,07	0,09	2	0,04				
Развиващи се страни				94	206				
РКС				124	87				
Общ износ на електроенергия (хил. квтч), в т.ч. за Турция	2 808 645 1 520 145	3 334 098 1 981 146	2 955 824 1 676 844	1 469 560 —	951 549 0	848 533 0	710 015 0	1 655 700 0	1 642 511 820 518

* РКС – Развити капиталистически страни

Източници: ЦДА, ф. 259, оп. 45, а.е. 353, 354; ЦСУ. Статистически годишник на Република България. С., 1990, 1992; НСИ. Външната търговия на Народна република България 1970 – 1985; НСИ. Външна търговия на Република България 1980 – 1991, 1992.

ТАБЛИЦА 11
ИЗСЕЛВАНИЯ НА БЪЛГАРСКИ ТУРЦИ В ТУРЦИЯ, 1949 – 1989 г.
(брой)

11.1. Първа вълна: 1949 – 1951 г.

С натрупване	
12.31.1949	1706
12.31.1950	52185
11.30.1951	156099
По периоди	
1949	1706
1.1. – 31.7.1950	16051
1.8. – 30.9.1950	17550
2.12.1950 – 7.11.1951	120792
По месеци	
1950 – Общо*	52 185
1.*	816
2.*	1212
3.*	2186
4.*	2387
5.*	1274
6.*	3930
7.*	3065
8.*	6028
9.*	7308
10.*	2572
11.*	0
12.*	21 407
1951 – Общо*	102 208
1.*	21 352
2.*	20 237
3.*	9553
4.*	16 259
5.*	8008
6.*	8646
7.*	5243
8.*	5489
9.*	2861
10.*	3455
11.*	1114

11. 2. Втора вълна: 1969 – 1978 г.

	Снеобходимите документи за изселване	Подадени молби	Издадени български паспорти	Издадени турски визи	Заминали
С нагрупване					
10.8./1969					79
12.3.1969					2549
2.18.1970		78 941	53 851	13 242	2549
12.1.1970	91 459	79 798			13 025
6.1.1971			77 851	28 687	15 425
6.1.1974					39 448
11.30.1976					42 950
11.22.1977			81 299		52 392
12.31.1977					53 378
11.30.1978		84 134			115 000
По години					
1969					2549
1970					10 476
1971*					9 540
1972*					10 555
1973					5321
1974					1448
1975					388
1976*					0
1977*					12 005
1978					61 622
Регионално разпределение (1.8. – 30.11.1970)					
Кърджали					1925
Търговище					600
Шумен					525
Разград					525
Русе					225
Силистра					225
Толбухин					75
Хасково					150

	Заминали
Ст. Загора	75
Пловдив	225
Бургас	300
Варна	75
Сливен	75
Благоевград	75

11.3. Трета вълна: 1989 г.
(данни с натрупване; по области)

	ОБЩО	Бургас	Варна	Разград	Хасково	Пловдив	Ловеч	София (град+област)
Заминали								
25.5. – 4.6.1989	1556							
6.6.1989	2202							
11.6.1989	7859							
14.6.1989	17 597							
21.6.1989	46 087							
26.6.1989	70 037	7096	26 298	19 470	15 006	1866		
30.6.1989	86 747	8349	32 054	24 734	19 145			
5.7.1989	105 352	10 865	34 964	31 083	25 018			
12.7.1989	134 683	14 172	42 026	37 701	35 256			
20.7.1989	170 045	16 938	50 719	48 279	46 962			
24.7.1989	190 080	18 988	55 063	56 891	51 847			
26.7.1989	200 057	19 852	56 901	62 331	53 514			
31.7.1989	220 183	21 203	61 077	71 887	56 873			
3.8.1989	230 860	21 847	63 426	76 502	58 946	7873		
7.8.1989	246 130	22 236	67 155	83 143	61 840	9125		
10.8.1989	260 328	22 819	70 721	89 903	64 814	9623		
14.8.1989	272 136	23 446	73 040	94 607	68 323	10 186		
18.8.1989	292 511	24 028	78 741	101 285	72 222	10 414		
20.8.1989	308 929	25 510	83 693	109 308	75 724	11 834		
Затваряне на границата (23.8.1989)	309 592	25 524	83 807	109 742	75 866	11 843	1939	859
26.9.1989	312 513	25 918	84 479	110 839	76 314	12 014	2001	936

	ОБЩО	Бургас	Варна	Разград	Хасково	Пловдив	Ловеч	София (град+област)
Завърнали се от Турция								
24.7.1989	314							
26.7.1989	385		111	102	115			
31.7.1989	450		122	154	116			
3.8.1989	595		164	173	123			
7.8.1989	752	126	194	229	157			
10.8.1989	909	162	216	286	167			
14.8.1989	1179	169	271	385	249			
18.8.1989	1457	240	331	491	283			
Затваряне на границата (23.8.1989)	2209	319	491	776	446	69		
28.8.1989	3332							
11.9.1898	12 265							
19.9.1989	19 436							
26.9.1989	25 431	2843	5020	12356	3954	889	298	65
3.10.1989	31 018							
10.10.1989	35 211							
17.10.1989	40 992							
24.10.1989	45 017		9717	21 950	5777			
31.10.1989	47 615	6068	10 360	23 237	5934	1467		
21.11.1989	59 950	7352	12 273	27 132	9898	1955		
	Приети молби за паспорти	Изготвени паспорти	Връчени паспорти	Неподали документи за паспорт				
6.6.1989	12 230	7721						
11.6.1989	53 876	37 548						
14.6.1989	126 931	92 676						
21.6.1989	276 579	194 526						
30.6.1989	371 645	224 240	120 340					
12.7.1989	426 554	267 635						
20.7.1989	430 996	289 782	183 505					
1.8.1989	514 161	355 480	238 282					
8.9.1989				294 000				
1.10.1989	549 757							

**11.4. Интензивност на изселванията
(заминали средно на седмица)**

Общ брой заминали		
1950 – 1951	154 393	
1969 – 1978	115 000	
25.5. – 23.8.1989	309 592	
Интензивност	Договорена седмична квота	
Първа вълна		
1.1. – 31.7.1950	530	
1.8. – 30.9.1950	2015	
2.12.1950 – 7.11.1951	2487	
1950 – средно*	1004	
1.*	204	
2.*	303	
3.*	546	
4.*	597	
5.*	318	
6.*	982	
7.*	766	
8.*	1507	
9.*	1827	
10.*	643	
11.*	0	
12.*	5351	5600
1951 – средно*	1965	
1.*	5338	5600
2.*	5059	5600
3.*	2388	
4.*	4064	
5.*	2002	
6.*	2161	
7.*	1310	
8.*	1372	
9.*	715	
10.*	863	
11.*	278	

Втора вълна		
1969 – 1978 (средно)	390	
1969	293	300
1970	267	300
1971*	795	300
1972*	203	300
1973	102	300
1974	28	300
1975	7	300
1976*	0	
1977*	231	300
1978	1284	1300
Трета вълна		
25.5. – 22.8.1989 – средно	22 814	
25.5. – 30.6.1989	16 428	
1.7. – 31.7.1989	31 182	
1.8. – 22.8.1989	28 474	

Бел. Приетата квота за 1976 – 1977 г. е в сила от 1 март 1976 г., а квотата за 1978 – от 1 януари 1978 г. Данните за интензивността на емиграцията през 1973 – 1978 г. са занижени, доколкото числата за годината са разделени на 52 седмици, докато в действителност изселване не се осъществява през всички месеци.

Източници: 1949 – 1951: АМВР ф. 2, оп. 1, а.е. 2054, л. 8; ЦДА, ф. 1Б, оп. 55, а.е. 1327, л. 5.
 1969 – 1978: ЦДА, ф. 1478, оп. 21, а.е. 232, л. 4; оп. 234, а.е. 44, л. 4, 52; ф. 136, оп. 83, а.е. 13, л. 5; ф. 325Б, оп. 1, а.е. 45, л. 17, 18; АМВР ф. 1, оп. 10, а.е. 1534, л. 3; ф. 2, оп. 4, а.е. 4, л. 1; ф. 1, оп. 10, а.е. 1499, л. 3.
 1989: Аналитични справки, информации и сводки от АМВР; Данни от: **Ангелов**, Веселин. Голямата екскурзия, т. 1 – 2.
 Данните на Б. Шимшир за 50-те години и на В. Хьопкен за 1969 – 1978 г. (по: **Бюксеншютц**, Улрих. Малцинствената политика в България. Политиката на БКП към евреи, роми, помаци и турци 1944 – 1989, с. 238, 239) са маркирани с (*).

ТАБЛИЦА 12

МАКРОИКОНОМИЧЕСКИ ПАРАМЕТРИ НА БЪЛГАРСКАТА ИКОНОМИКА, 1984 - 1990 г. (%)

	1984	1985	1986	1987	1988	1989	1990
Растеж на БВП – произведен (постоянни цени)	3,4	2,7	4,2	6,0	2,6	-1,9	-12,0
Крайно потребление (дял от БВП в текущи цени)	68,1	69,9	70,3	69,4	68,2	70,7	78,2
Брутно нагрупване (дял от БВП в текущи цени)	33,2	32,2	35,6	32,9	34,4	33,1	29,4
Капитални вложения (дял от БВП в текущи цени)	25,6	26,4	27,0	26,8	26,7	26,1	21,8
Изменение на запасите (дял от БВП в текущи цени)	7,6	5,8	8,9	6,0	7,7	7,1	7,6
Растеж на Брутна обществен продукт	4,4	2,7	4,5	5,2	3,2	0,8	
Растеж на НД	4,6	1,8	5,3	5,1	2,4	-0,3	
Фонд нагрупване (% от НД)	24,3	23,1	26,2	23,2	24,0	23,2	
Фонд потребление (% от НД)	75,7	76,9	73,8	76,8	76,0	76,8	

Източници: БНБ – Годишен отчет за 1990, с. 75; ЦСУ. Разширено статистическо възпроизводство на Народна република България.

ТАБЛИЦА 13
ДВИЖЕНИЕ ПО СМЕТКИТЕ НА ДСК В БНБ, БАЛАНС НА ДСК И КРЕДИТЕН
ПЛАН НА БНБ 1988 г.

13.1. Сметка на ДСК в БНБ, 1988 г.

Остатък в началото на годината

Източници на средства (прираст)
 Влогове – спестовни и др.
 Депозити
 Собствени средства на населението за строеж на жилища
 Резервирани средства за извършено и неразплатено строителство
 Средства на ДСК

Използване на средства (прираст)
 Заеми за покупка и строеж на жилища
 Заеми за текущи нужди
 Други активи (сметка в БНБ; заеми
 за Министерството на финансите)

Общ доход	млн. лв.	
Доход	479	100.0%
От лихви по кредити на населението	140	29.4%
От лихви по средствата на ДСК в БНБ и по заеми на Министерството на финансите	339	70.6%
Разходи	263	
Разходи за лихви по влогове	207	
Административно-управленски разходи	56	
Облагаема печалба	217	
Данък върху печалбата (88%)	192	
Оставена печалба в ДСК	25	

Остатък в края на годината

13.2. Баланс на ДСК към 31 декември 1988 г.
(% от балансовото число)

АКТИВИ:	22,9 млрд. лв.	
Други активи		76.4%
Средства на ДСК в БНБ		69.0%
Средства, предоставени на Министерството на финансите		7.4%
В т.ч.: Пряко кредитиране на бюджета		2.6%
Кредитиране на населението		19.6%
За текущи нужди		5.2%
За жилищно строителство		14.4%
ПАСИВИ	22,9 млрд. лв.	
Спестявания на населението		87.3%
Средства на обществени организации		7.5%
Средства на държавни учреждения и фирми		2.1%

13.3. Кредитен план на БНБ (млрд. лв.)

	1986	1987	1988	1989
КРЕДИТНИ ВЛОЖЕНИЯ	44 821	50 057	53 850	
Кредити за оборотни средства	17 981	19 643	20 635	
Кредити за капитални вложения	14 768	15 242	15 709	
Кредити на населението и предприятия за жилища и текущи нужди	3902	4307	4716	
Жилища	2976	3263	3527	
Текущи нужди	926	1044	1189	
Средства предоставени на бюджета	3353	4957	9367	
От БНБ	1657	2330	4098	
От БВБ	1248	1497	3539	
От ДСК (% от средствата предоставени на бюджета)	448 13,3%	1130 22,8%	1730 18,5%	
Външни (финансови и фирмени) Кредити за сметка на Фонд Държавно кредитиране	1845 1723	1086	1470	
КРЕДИТНИ РЕСУРСИ	42 787	45 924	51 086	58 971
Средства на населението	21 284	22 963	25 227	27 344
Дял в общите кредитни ресурси	49,7%	50,0%	49,3%	46,3%
Спестявания в ДСК	17 481	18 486	20 149	
Дял на спестяванията в ДСК в кредитните ресурси	40,8%	40,2%	52,5%	
Пари в обращение	3385	4019	4736	
Средства на ССО*	9288	11 088	12 401	14 323
Средства на финансовата система	4405	3184	3457	4644
Средства на бюджета (републикански и местен)	3090	2585	2811	
Средства на застрахователните организации	1309	584	635	
Привлечени средства от чужбина			8136	
I направление**	727	1135	744	
II направление***	4855		5391	7162
Други ресурси	2228	2163	2095	
Фонд Валутен в БНБ	1245	1370	1431	
Други валутни сметки	392	371	387	

* ССО – Социалистически стопански организации

** I направление – социалистически държави

*** II направление – капиталистически държави

Източници: ЦДА, ф. 361, оп. 12, а.е. 104, 198; ф. 132, оп. 15с., а.е. 22, л. 7 – 12, 13 – 18.

ТАБЛИЦА 14

ДСК: РАЗПРЕДЕЛЕНИЕ НА ВЛОГОВЕТЕ И ЗАЕМИТЕ ПО ОКРЪЗИ, 1987 – 1989 г.

14.1. Влогове по окръзи към края на годината

	Спестовни			Жилищни			Брой спестовни партии/ Население	Брой жилищни партии/ Население
	Партиди (брой)	Остатък (лв.)	Остатък/ Партида (лв.)	Партиди (брой)	Остатък (лв.)	Остатък/ Партида (лв.)		
1989								
Кърджали	220 289	262 605 377	1192	5778	24 286 184	4203	76%	2%
Разград	222 595	205 776 152	924	9075	31 051 294	3422	114%	5%
Силистра	192 493	238 308 750	1238	7311	32 387 397	4430	111%	4%
Толбухин	282 877	409 726 291	1448	16 429	68 640 015	4178	110%	6%
Търговище	190 878	280 992 111	1472	8446	39 431 049	4669	115%	5%
Хасково	346 121	613 921 950	1774	19 003	99 952 575	5260	103%	6%
Шумен	260 168	353 431 444	1358	12 914	51 519 813	3989	102%	5%
ОБЩО за страната	10 633 036	16 222 718 582	1526	623 993	2 853 174 802	4572	119%	7%
1988								
Кърджали	204 897	496 231 643	2421,86	7140	33 479 458	4689,00	71%	2%
Разград	146 153	243 972 634	1669,30	9720	36 559 494	3761,26	75%	5%
Силистра	125 954	225 068 403	1786,91	7189	32 647 359	4541,29	72%	4%
Толбухин	180 422	339 669 452	1882,64	16 159	66 951 343	4143,29	70%	6%
Търговище	132 733	273 171 501	2058,05	8630	38 116 244	4416,71	80%	5%
Хасково	220 948	486 106 464	2200,09	19 180	95 778 916	4993,69	66%	6%
Шумен	166 928	332 528 261	1992,05	13 820	58 350 808	4222,20	66%	5%
ОБЩО за страната	6 765 019	12 812 755 534	1893,97	606 565	2 640 514 977	4353,23	76%	7%
1986								
Кърджали	160 872	444 272 395	2761,65	6012	25 929 666	4312,99	56%	2%
Разград	145 938	233 696 524	1601,34	8594	30 970 717	3603,76	75%	4%
Силистра	117 003	204 464 693	1747,52	6557	30 287 340	4619,08	67%	4%
Толбухин	174 484	300 009 920	1719,41	14 260	58 009 971	4068,02	68%	6%
Търговище	135 913	246 927 795	1816,81	7815	31 753 835	4063,19	82%	5%
Хасково	217 602	431 580 923	1983,35	17 569	83 735 894	4766,12	65%	5%
Шумен	172 625	306 399 600	1774,94	12 757	51 906 672	4068,88	68%	5%
ОБЩО за страната	6 506 590	11 373 783 904	1748,04	572 030	2 234 616 157	3906,47	73%	6%

14.2. Заеми по окръзи към края на годината

	Дългосрочни			За текущи нужди		
	Партиди (брой)	Остатък (лв.)	Остатък/ Партида (лв.)	Партиди (брой)	Остатък (лв.)	Остатък/ Партида (лв.)
1989						
Кърджали	7280	40 374	5,546	7310	13 354	1827
Разград	10 076	52 876	5,248	13 949	20 040	1437
Силистра	9086	49 617	5,461	11 744	12 735	1084
Толбухин	9716	120 043	12,355	24 974	35 122	1406
Търговище	19 874	46 844	2,357	11 081	19 411	1752
Хасково	17 130	86 759	5,065	22 694	27 864	1228
Шумен	16 230	87 433	5,387	17 098	27 458	1606
ОБЩО за страната	642 428	3 541 418	5,513	891 816	1 353 639	1518
1988						
Кърджали	7512	44 567	5,933	8431	15 392	1826
Разград	9804	54 289	5,537	15 166	19 386	1278
Силистра	8873	49 712	5,603	13 004	16 941	1303
Толбухин	18 966	109 047	5,750	24 612	30 962	1258
Търговище	10 129	46 626	4,603	10 570	16 607	1571
Хасково	16 422	82 046	4,996	23 854	26 164	1097
Шумен	17 351	86 893	5,008	18 237	24 800	1360
ОБЩО за страната	633 325	3 280 576	5,180	883 416	1 192 892	1350
1986						
Кърджали	6535	36 145	5,531	8617	10 140	1177
Разград	9969	44 480	4,462	15 916	15 316	962
Силистра	7941	40 440	5,093	14 137	10 837	767
Толбухин	17 577	82 052	4,668	24 635	22 115	898
Търговище	9704	42 526	4,382	11 314	11 869	1049
Хасково	14 790	68 385	4,624	28 089	22 021	784
Шумен	15 675	67 979	4,337	20 366	18 429	905
ОБЩО за страната	592 950	2 689 516	4,536	937 498	925 998	988

14.3. Динамика на влоговете 1985 – 1989 г.

Окръг	Изменения на спестовните влогове/човек (лв.)				Изменения на депозитите (хил. лв.)		Дял в общия остатък по влоговете 31.12.1988	Дял в общия прираст по влоговете през 1988	Изменение на влоговете 12.1988 – 12.1989
	1985	1986	1987	1988	1989	1988			
Кърджали	181	77			37 931	-319 526	3,0%	3,2%	-52,7%
Разград	195	58			18 315	-110 432	1,7%	1,5%	-31,9%
Силистра	214	52			14 128	-42 458	1,6%	1,2%	-13,7%
Толбухин	194	66			26 955	-10 967	2,4%	2,3%	-2,3%
Търговище	229	48			25 296	-60 756	1,9%	2,1%	-16,1%
Хасково	261	73			42 504	3803	3,5%	3,6%	0,5%
Шумен	207	17			16 037	-83 150	2,8%	1,4%	-15,1%
ОБЩО за страната	224	71			1 187 698	562 230			2,8%
Област									
Варна			87	128	-9				
Разград			67	120	-215				
Хасково			91	142	-175				
ОБЩО за страната			98	149	74				

Източници: ЦДА, ф. 361, оп. 12, а.е. 197, 198 (Годишни отчети на ДСК за 1986, 1988, 1989), а.е. 102, л. 18. ЦДА, ф. 132, оп. 15с., а.е. 68.

ТАБЛИЦА 15
ДИНАМИКА НА СПЕСТЯВАНИЯТА НА НАСЕЛЕНИЕТО, 1985 – 1989 г.
СМЕТКА НА ДСК В БНБ, 1988 – 1989 г.
(млн. лв.)

15. 1. Динамика на спестяванията		1985	1986	1987	1988	1989
Прираст на спестяванията (млн. лв.)*	План	746	649	714	665	1053
	Отчет	2180	739	1005	1493	793
Покупателен и стоков фонд на населението	План	17 794	18 595	19 647	20 656	22 203
	Отчет	17 627	18 484	19 594	20 783	21 895
Покупателен	План	19 940	21 053	21 910	23 270	23 943
	Отчет	20 543	21 420	21 924	22 374	23 550
Стоков	План	1 444 000	202 000	412 378	792 212	226 951
	Отчет			71 977	83 213	2620
Прираст на влоговете в ДСК (хил. лв.)**	Слестовни			1157	1262	956
	Детски			1769	1848	1798
Семейни	Слестовни			461	513	505
	Детски			151	178	175
Разплащателни	Слестовни			1870	1407	1777
	Детски					
Жилищно-спестовни	Слестовни					
	Детски					
ОБЩО	Слестовни	1 857 000	463 000	698188	1 144 043	467 482
	Детски					933
В градовете	Слестовни					
	Детски					
В селата	Слестовни					
	Детски					
В градовете				609 000	968 000	806 000
В селата				89 000	176 000	-339 000

15.2. Сметка на ДСК в БНБ, 1988 – 1989 г.

	30.6.1988	30.9.1988	31.12.1988	План за 1989	30.6.1989	30.9.1989	31.12.1989
Прираст на остатъка по сметката			775,8				45,1
Източници (прираст)	847,0	1183,1		975,0	10,4	353,6	
Влогове – общо	566,0	670		670,0	-206,9	35,8	
Слестовни и др.	459,0	612,3		600,0	-292,6	-96,5	
Жилищни	107,8	148,5		70,0	85,5	132,3	
Депозити	63,1	112,2		175,0	48,5	82,7	
Средства на ДСК	-4,3	0,5		15,0	-5,5	2,1	
Направления (прираст)	113,7	881,2		794,2	-582,9	738,5	
Заеми за покупка и строеж на жилища	133,0	195,5		440,0	73,1	137,9	
Заеми за текущи нужди	35,0	47,1		109,0	62,2	36,7	
Други активи	-158,3	478,1		0	-831,2	386,5	
В т.ч. МИП (държавен бюджет)		600,0				500,0	
Нетен прираст (Източници минус Направления)	733,3	301,9		180,8	-593,3	-384,3	
Остатък към края на периода	15 960,8	15 609,1	15 861,6	16 363,3	15 419	15 675,3	15 906,7
Лихви от БНБ	142,4	221,4		320,9	150,76	228,6	

15.3. Показатели на ДСК

	30.6.1988	30.9.1988	31.12.1988	План за 1989	30.6.1989	30.9.1989	31.12.1989
Приходи							
Лихви			480,3				520,6
От БНБ и МФ – общо			339,4				364,7
В т.ч.: от БНБ		221,4		320,9		228,6	
В т.ч.: от МФ		30,6		34,6		31,0	
От кредитна и текуща дейност			140,5				155
Разходи							
За лихви		177,6		279,2		193,4	283,9
Административно-управленски		31,7		56,2		34,1	
Облагаема печалба							
Данък върху печалбата			216,6				236,2
Оставена в ДСК печалба	86,5	136,5	191,9		98,9	148,2	209,3
Чист приход/100 лв. общ доход			24,7				27,3
			82,44				81,03

15.4. Регионален разрез

Клон ДСК	Изплатени влогове от ДСК		Постъпили суми по влогове в ДСК		Закрити влогови партиди (брой)	Влогонабиране по райони		Теглене на влогове през лятото на 1989	1 - 30.6.1989	Май - началото на август 1989		
	юни 1988	юни 1989	юни 1988	юни 1989		Клон ДСК	План 1989				Изпълнение 31.10.1989	(% от влоговете в края на 1988)
ДСК - Общо	463	1375	556	639	168 000	ДСК - Общо	670	117	ДСК - Общо***	6,9%	8,2%	
Кърджали	9	205			18 000	Кърджали	24	-327	Кърджали****	38,7%		
Разград	25	137			35 000	Разград	12	-118	Разград****	48,8%		
Шумен	12	121			17 000	Силистра	11	-49	Шумен****	31,0%		
Търговище						Толбухин	17	-22				
						Търговище	12	-71				
						Хасково	24	-9				
						Шумен	12	-89				

* Чист прираст - без капитализираните лихви. Данни на БНБ

** Данни на ДСК

*** Към всички влогове в ДСК

**** Към спестовните и жилищните влогове

Източници: ЦДА, ф. 361, оп. 12, а.е. 198 (Годишни отчети на ДСК за 1988 и 1989 г.), 103, 104. Годишен отчет на БНБ за 1989.

ТАБЛИЦА 16
ПАРИЧНА ЕМИСИЯ, 1985 – 1989 г.

16.1. Баланс и оборотна ведомост на БНБ, 1987 – 1989 г.

	Дебитно салдо		Кредитно салдо		Дебитен оборот		Кредитен оборот	
	1987	1988	1987	1988	1987	1988	1987	1988
Фондове на банката								
Кредитиране в левове			-56,3%	131,2%	241,4%			
Кредитиране във валута			1,0%	1,2%	0,7%			
Емисии ОБЦО (банкноти + монети)			8,5%	18,1%	17,3%	-30,9%	9,8%	15,6%
Банкноти в обращение			8,5%	18,5%	17,4%	-30,9%	9,9%	15,9%
Монети в обращение			8,3%	6,6%	15,2%		8,3%	6,6%
Парични средства								
Резервна каса – банкноти	-18,3%	20,4%	-23,9%		7,4%	11,1%	10,4%	10,3%
Резервна каса – монети	13,0%	-4,3%	20,3%		26,2%	23,2%	20,8%	78,2%
Каса	-0,3%	4,9%	-12,2%					32,6%
Предоставени заемобразно средства на държавния бюджет от БНБ	40,6%	75,8%	14,1%					

16.2. Динамика на паричната емисия
(годишни данни – декември/декември; 1989 – месечен темп)

	1986	1987	1988	1989														
Емисии – общо кредитно салдо	2,4%	8,2%	18,1%	17,3%	1989.1	1989.2	1989.3	1989.4	1989.5	1989.6	1989.7	1989.8	1989.9	1989.10	1989.11	1989.12		
Емисии – общо кредитно салдо	-0,1%	0,2%	-0,8%	1,1%	2,5%	10,4%	0,5%	0,1%	1,1%	0,8%	0,0%	0,0%	0,8%	0,0%	0,0%	0,8%		
Банкноти обращение	0,0%	0,0%	-0,8%	1,1%	2,5%	10,7%	0,4%	0,0%	1,0%	0,7%	0,0%	0,0%	1,0%	0,7%	0,0%	0,8%		
Монети обращение	5,5%	5,5%	0,2%	0,2%	1,0%	1,4%	3,2%	3,4%	1,9%	1,3%	1,2%	1,9%	1,3%	1,2%	1,2%	0,2%		
Парични средства – дебитно салдо																		
Резервна каса – банкноти	6,1%	6,1%	-20,7%	-26,2%	6,5%	-52,9%	40,2%	-26,6%	101,7%	-0,9%	9,2%	-10,5%						
Резервна каса – монети	-10,2%	-10,2%	-2,7%	1,4%	5,4%	14,6%	0,3%	3,3%	0,1%	6,1%	4,6%	-1,4%						
	1985	1986	1987	1988	1989													
Прираст на свободните парични средства на населението (млн. лв.)																		
План	1056	979	1294	1145	1843													
Отчет	1507	1482	1639	2210	2034													
Прираст на наличните пари в обращение (млн. лв.)																		
План	310	330	580	480	790													
Отчет	-673	743	634	717	1241													

16.3. Регионален разрез на емисионния резултат* на БНБ (по окръзи; хил. лв.)

	Кърджали					Разград				
	1985	1986	1987	1988	1989	1985	1986	1987	1988	1989
Емисионен резултат	-33 209	-53 924	-53 418	71 161	358 351	-18 130	-49 228	-45 645	56 346	162 949
% от общия емисионен резултат	-4,9%	7,3%	8,4%	9,9%	28,8%	-2,7%	6,6%	7,2%	7,9%	13,1%
	Силистра					Толбухин				
Емисионен резултат	-10 588	-32 669	-32 961	52 828	71 858	-2450	-21 642	-24 455	26 222	119 538
% от общия емисионен резултат	-1,6%	4,4%	5,2%	7,4%	5,8%	-0,4%	2,9%	3,9%	3,7%	9,6%
	Търговище					Хасково				
Емисионен резултат	-6608	-40 707	-35 859	52 828	115 723	18 707	-31 142	-20 517	27128	7624
% от общия емисионен резултат	-1,0%	5,5%	5,7%	7,4%	9,3%	2,8%	4,2%	3,2%	3,8%	0,6%
	Шумен					ОБЩО за страната				
Емисионен резултат	12 422	-37 997	-23 427	45 030	119 538	673 434	-743 082	-63 3846	716 325	1 245 547
% от общия емисионен резултат	1,8%	5,1%	3,7%	6,3%	9,6%					

* Емисионен резултат: Касови плащания минус Постъпления на БНБ. (Отговаря на разликата внесени минус изнесени банкноти и монети от резервна каса на БНБ).

Източници: ЦСА, ф. 132п., оп. 15с., а.е. 32, 34, 35, 36, 37, 68. Годишен отчет на БНБ за 1989.

ТАБЛИЦА 17
БЪЛГАРСКИЯТ ВЪНШЕН ДЪЛГ: ОБЩИ ДАННИ, 1980 – 1990 г.

Планирано и отчетено валутно салдо по пълния обхват на валутния план
(млн. вал. лв.)

	План	Отчет
1980	450.0	459.2
1981	281.4	268.8
1982	436.2	6.6
1983	151.0	123.0
1984	142.0	150.2
1985	-275.3	-573.7
1986	-1651.1	-1112.7
1987	-1456.9	-742.5
1988	-1463.1	-550.0
1989	-1358.0	-345.0

Брутни задължения (млн. щ. дол.; в края на годината)

1980	4865.4
1981	4080.9
1982	3500.1
1983	3068.5
1984	2922.9
1985	4119.7
1986	5511.6
1987	7404.0
1988	9125.7
1989	10 656.9

Дял на привлечените средства в конвертируема валута
в общите кредитни ресурси на банковата система (%)

1986	10.8
1987	11.1
1988	13.3
1989	13.5

Световна банка – World Debt Tables*
(млн. щ. дол.)

	1983	1984	1985	1986	1987	1988	1989	1990
ОБЩ ДЪЛГ	1739	2584	3852	5866	8256	8934	10 124	10 867
Дългосрочен (LTD)	1739	2584	3802	5806	7905	8305	9270	9813
Краткосрочен (STD)			50	60	351	629	854	1055

	1983	1984	1985	1986	1987	1988	1989	1990
ПОТОЦИ НА ДЪЛГА								
Пости задължения	1460	1554	2016	2585	1880	2476	1716	563
Частни кредитори	1410	1492	1797	2104	1384	2358	1657	511
Облигации						78	223	0
Търговски банки	1055	725	742	886	970	1576	1337	431
Доставчици	120	256	17	0	23	5	0	0
Други	235	511	1037	1218	392	699	87	79
Плащания (LTD)	674	1198	1921	2828	2994	2675	2770	875
Частни кредитори	674	1188	1839	2539	2330	2246	2674	795
Облигации	0	0	0	0	0	0	240	65
Търговски банки	444	804	1222	1498	1172	1297	1788	576
Доставчици	24	68	130	115	49	40	11	4
Други	207	316	487	926	1109	909	635	151
По главницата	191	253	960	1255	1574	1856	1904	872
Частни кредитори	191	253	951	1243	1560	1804	1869	842
Облигации	0	0	0	0	0	0	0	0
Търговски банки	135	154	567	678	742	875	800	241
Доставчици	3	15	76	79	81	90	84	6
Други	53	85	308	485	737	839	985	595
Нетни потоци	483	945	961	1573	1420	820	866	3
LTD								
Частни кредитори	483	934	887	1297	769	442	805	-46
Облигации	0	0	0	0	0	0	240	65
Търговски банки	308	650	655	821	430	422	988	335
Доставчици	21	53	53	35	-32	-50	-74	-2
Други	154	231	179	441	372	70	-350	-444
STD								
Лихви	109	204	215	296	404	455	623	452
Частни кредитори	109	204	214	290	395	441	606	438
Облигации	0	0	0	0	0	0	0	15
Търговски банки	55	129	150	176	233	277419	337	
Доставчици	2	5	6	7	8	8	5	1
Други	52	70	59	106	153	156	181	84
Нетни трансфери	374	740	746	1277	1017	365	243	-449
Частни кредитори	364	731	673	1006	375	1	199	-484
Облигации	0	0	0	0	0	0	240	49
Търговски банки	253	521	506	644	197	145	569	-2
Доставчици	19	49	47	28	-41	-58	-79	-3
Други	101	161	120	335	219	-86	-530	-528
Обслужване на дълга	300	458	1175	1550	1977	2311	2527	1324
Частни кредитори	300	457	1166	1533	1955	2245	2475	1280
Облигации	0	0	0	0	0	0	0	15
Търговски банки	191	282	716	854	975	1152	1219	578
Доставчици	4	20	82	87	90	98	90	7
Други	105	155	367	592	890	995	1166	679
УСЛОВИЯ ПО ДЪЛГА								
(новоотпуснати заеми)								
Всички кредитори								
Лихви (%)	10.4	8.8	8.5	7.4	8.2	8.5	9.3	9.1
Срочност (години)	6.8	7.0	7.3	9.1	6.6	5.4	5.1	3.4
Гратисен период (години)	2.7	2.4	3.7	3.7	3.4	3.5	3.3	2.3
Частни кредитори								
Лихви (%)	10.4	8.8	8.5	7.5	8.2	8.5	9.3	9.1
Срочност (години)	6.7	7.0	6.9	8.5	6.0	5.2	5.1	3.1
Гратисен период (години)	2.8	2.4	3.5	3.5	3.1	3.5	3.3	2.3

* Работна таблица от 30 септември 1993 г., изпратена от Световната банка до Симеон Петков (ръководител на Информационната група по дълга) на 1 ноември 1993 г. Посочено е, че данните ще бъдат поместени до края на годината в изданието на Световната банка World Debt Tables. Остават въпроси по дългове на Минералбанк за 312 дол., към официални кредитори (30.9 млн. дол.) и към СИВ (401.5 млн. дол.). Таблицата не е поместена в пълния си обем.

Източници: Годишни отчети на БНБ за съответните години. ЦДА, ф. 630, оп. 4, а.е. 3115, л. 74 – 79 (World Bank – World Debt Tables – Работна таблица от 30 септември 1993 г.)

ТАБЛИЦА 18
НАДБАВКА НАД ЛИБОР ПО ВЪНШНИТЕ ЗАЕМИ НА БЪЛГАРИЯ, 1985 – 1989 г.

	1985	1986	1987	1988	1989	I тримесечие 1989	II тримесечие 1989	III тримесечие 1989	IV тримесечие 1989	I тримесечие 1990
Средна надбавка над ЛИБОР по всички заеми в USD	0,344	0,319	0,255	0,402	0,738	0,275	0,517	0,750	0,748	0,819
Брой заеми в USD от съответния тип										
Депозити		1		12		1	3	5	18	25
Банкови синдикирани	3	1	3	9	3					
Банкови финансови	5	3	3	9	2					
Финансови	1	2	4	7	2					2
Негарантирани търговски	7	3	4	12		9	3	1	3	2
Средна надбавка над ЛИБОР по всички заеми в DEM	0,313	0,306	0,400	0,288		0,683	0,498	0,492	0,838	0,824
Брой заеми в DEM от съответния тип										
Депозити			1	1		4	5		9	21
Банкови финансови	2	1	1	14	2					
Финансови	2	2	3	6			2	5		1
Негарантирани търговски	1	6	2	5		3	2	2	1	3

Бел. Средните надбавки над ЛИБОР не са претеглени с размера на заемите.

Източник: ЦДА, ф. 630, оп. 4, а.е. 3109.

ТАБЛИЦА 19
ПРОИЗХОД НА КРАТКОСРОЧНИЯ (СРОЧНОСТ ПОД 1 г.) БЪЛГАРСКИ
ВЪНШЕН ДЪЛГ КЪМ БАНКОВИ ИНСТИТУЦИИ* (%)
(Към датата на мораториума, 29 март 1990 г.)

Структура на общия дълг (главница+лихви) по срокост

Под 1 г.	10.5
1 година	18.7
Средносрочен	26.8
Дългосрочен	43.9

Според седалището на клона, отпуснал кредита

Великобритания	21,8
Австрия	21,1
Франция	15,9
СССР	9,0
Германия	7,5
Полша	6,7
Люксембург	3,6
Чехословакия	3,3
Италия	2,1
Швейцария	1,6

Според седалището на банковата централа

Австрия	21,5
Франция	14,0
Германия	10,8
Полша	10,3
СССР	9,0
Великобритания	7,2
Чехословакия	4,3
Япония	4,2
Люксембург	3,3
Унгария	2,5
Италия	2,1
Швейцария	1,6

Според собствеността на банката

Австрия	21,5
СССР	13,7
Полша	13,0
Франция	11,5
Германия	11,0
Великобритания	5,2
Япония	4,4
Чехословакия	4,3
Унгария	2,5
Италия	2,1
Швейцария	1,6

По банки

Girozentrale und bank der Ostereichen Sparkassen, Wien	9.20
Narodni bank Polski	6.80
Caisse nationale de crédit agricole, Paris	5.60
Mocatta and Goldsmid, London	5.18
Zivnostenska banka, London	3.43
Ceskoslovenska obchodni banka, Praha	3.31
Creditanstalt, Wien	2.94
Banque commerciale de l'Europe du Nord, Eurobank	2.48
Société Générale, Paris	2.40
Bayerische Landesbank Giro	2.21
Commerzbank, Luxembourg	2.13
Dresdner, Frankfurt	2.11
Banque nationale de Paris, Paris	2.05
Oesterreichische Volksbanken, Wien	2.00
Okobank, Helsinki	1.99
Postpankki, Finland	1.89
Bank Fuer Arbeit und Wirtsshaft, Wien	1.87
Moscow Narodny, London	1.78
Banque international, Lux	1.74
UBS, Zurich	1.69
Deutsche Aussenhandelsbank, Berlin	1.68
Generale bank, London	1.61
Bank Handlowy, Luxembourg	1.51
Erste, Wien	1.24
Mitteleuropaeische handelsbank, Frankfurt	1.14
Credit commercial de France, Paris	1.13

* Обобщени данни на Групата по дълга. Таблица от 28 март 1992 г. Дългът е конвертиран в левове по курса към 30 декември 1991 г.

Източници: ЦДА, ф. 630, оп. 4, а.е. 3115, л. 170, 173, 178, 182, 183, 188.

ТАБЛИЦА 20
ПЛАТЕЖЕН БАЛАНС НА БЪЛГАРИЯ, 1985 – 1989 г.

Изпълнение на валутния план в конвертируема валута (млн. вал. лв.)	1985 – План	1985 – Отчет	1986 – План	1986 – Отчет	1987 – План	1987 – Отчет	1988 – План	1988 – Отчет	1989 – План	1989 – Отчет
	Приходи							3343	2483	3043
Разходи							3893	3946	3388	3420
Салдо	-574	-275	-1113	-1651	-742	-1457	-550	-1463	-345	-1358
В т.ч. Стокообмен										
Приходи							2068	1603	1845	1292
Разходи							2555	2433	2251	2011
Салдо							-488	-830	-407	-718
Платежен баланс в конвертируема валута (млн. щ. дол.)	1985	1986	1987	1988	1989	1990				
Общ баланс	298	-885	-497	657	-434	-850				
В т.ч. Текущ баланс	-85	-715	-773	-840	-1306	-860				
Търговски баланс	-387	-832	-955	-972	-1199	-757				
Услуги	261	184	346	417	385	185				
Лихви (без просрочените)	-29	-128	-250	-363	-555	-396				
В т.ч. Капитален баланс	-90	228	440	1882	596	-117				
Получени кредити (нето)	495	664	553	2139	712	-414				
Опуснати кредити (нето)	-305	-436	-442	-445	-167	299				
В т.ч. Прешки и пропуски	473	-398	-164	-385	276	125				

Източници: БНБ. Годишни доклади за 1988, 1989, 1990.

ТАБЛИЦА 21

**ИЗПЛАТЕНИ СУМИ ПО СПОРАЗУМЕНИЕТО ОТ 4 НОЕМВРИ 1998 г.
МЕЖДУ БЪЛГАРИЯ И ТУРЦИЯ ЗА ИЗПЛАЩАНЕ НА БЪЛГАРСКИ ПЕНСИИ
В РЕПУБЛИКА ТУРЦИЯ
(лв.)**

1999	855 113
2000	23 279 176
2001	46 354 105
2002	29 362 410
2003	26 948 496
2004	26 015 176
2005	30 922 897
2006	31 003 558
2007	34 855 583
2008	40 305 906
2009	42 948 031
2010	43 874 038
2011	41 912 981
2012	41 482 579
2013	43 211 979
2014	44 131 042
2015	43 665 983
ОБЩО	591 129 059

Източник: Национален осигурителен институт. Данни, предоставени по Закона за достъп до обществена информация.

ТАБЛИЦА 22

ОТРАЖЕНИЕ НА ИЗСЕЛВАНЕТО НА БЪЛГАРСКИТЕ ТУРЦИ ВЪРХУ ЗАЕТОСТТА, 1989 г.

22.1. Неявили се на работа по отрасли и по региони
(брой; % от заетите през 1988 г.)

	22.6.1989	13.7.1989	20.7.1989	10.8.1989	24.8.1989	31.8.1989	7.09.1989	14.9.1989	21.9.1989	28.9.1989	5.10.1989	12.10.1989
ОБЩО	137 573	160 000	171 827	184 917	193 017	195 562	200 144	196 255	183 416	181 766	175 110	170 000
В т.ч: заминали за Турция				145 000	165 000							140 000
% от всички заетите	4,4%	5,2%	5,6%	5,9%	6,2%	6,3%	6,4%	6,2%	5,9%	5,8%	5,5%	5,3%
Селско стопанство			66 103	76 708	80 712	83 512	83 753	78 306	77 412	78 000		78 000
% от заетите			8,3%	9,7%	10,2%	10,5%	10,5%	9,9%	9,7%	9,8%		9,8%
Промисленост			62 323	61 179	64 106	66 298	69 482	73 186	65 005	63 009	60 000	60 000
% от заетите			4,3%	4,1%	4,4%	4,6%	4,8%	5,1%	4,5%	4,3%	4,1%	4,1%
Строителство			19 497	20 929	21 831	22 151	21 139	20 679			17 500	12 000
% от заетите			5,4%	5,8%	6,0%	6,1%	5,9%	5,7%			4,8%	3,3%
Други				26 100	26 368	25 601	25 770	24 054				
По области												
Разград	53 573	53 973	59 236	69 132	70 586	68 872	69 735					
Хасково	46 134	43 220	45 970	38 721	41 348	41 809	41 553					
Бургас		12 899	18 163	19 969	19 488	19 541	19 351					
Варна	37 866	23 500		30 500	35 000	35 000	42 930					

**22.2. Намаление на зетите (неявили се на работа и напуснали)
по райони и предприятия**

	31.5.1989	23.6.1989	11.7.1989	31.8.1989	12.10.1989
Общини					
Кубрат		35%			
Разград				23%	
Разградска област					
Персонал към 31.5.1989	273 192				
Неявили се			52 997		
Напуснали			30 359		
Отсъствали			22 638		
Пренасочени			9004		
Недостиг			27 746		
Жп транспорт					
Напуснали		21%			
Подадени молби за напускане		50%			
Предприятия (напуснали)					
„Дружба“					30%
„Хан Исперих“					31%
„Промислена микробиология“					25%
Диамант					68%
„Яйца и птици“					70%
„Каолин“					51%
Мина „Каолиново“			85%		
„Арма“					57%
„Завод за стъкло“		87,2%			
Отрасли и предприятия					
Асоциация „Металургия и местни суровини“				5%	
ОЦК Кърджали				40%	

	31.5.1989	23.6.1989	11.7.1989	31.8.1989	12.10.1989
„Бентонит“ Кърджали				27%	
„Горубсо“				5%	
СО Воден транспорт		50%			
Мина „Черно море“				6,3%	
СМК Толбухин*		95,2%			

**22.3. Годишна динамика на заетите
(%; 1980=100)**

	Изменение 1989	Изменение 1990	1985	1986	1987	1988	1989	1990
ОБЩО	-2,3%	-12%	102,2	102,5	102,8	102,4	100	85,7
Материална сфера	-3,0%	-13%	101,2	101,3	101,4	100,5	97,5	83,4
Селско стопанство	-5,4%	-18%	87,6	85,8	82,8	80,4	76	71,4
Промисленост	-3,1%	-11%	108,3	109,6	111,3	110,7	107,2	88,1
Строителство	-2,5%	-14%	104,9	104,9	104,8	103,7	101,2	83,4
Транспорт	-4,0%	-6%						
Нематериална сфера	0,8%	-8%	107,3	108,5	109,9	111,6	112,5	96,7

СО – Стопанско обединение

СМК – Строително-монтажен комбинат

* % от работниците турци

Източници: ЦДА, ф. 1Б, оп. 101, а.е. 2367, 2368, 2396. (Седмични оперативни информации на Отдел Деловодство към ЦК); ф. 1Б, оп. 55, а.е. 1775 (Отчети от командировки на сътрудници на Информационно-социологическия център на ЦК); ф. 117, оп. 47, а.е. 1027, л. 48; ф. 136, оп. 82, а.е. 483, л. 29 – 31; ф. 136, оп. 82, а.е. 49, л. 26, 111; ф. 1Б, оп. 55, а.е. 889, л. 5. Годишен отчет на БНБ за 1990 г., с. 77. ЦСУ – Статистически справочник. 1989. ЦСУ. Икономиката на България. Статистически сборник. 1991, с. 34.

ТАБЛИЦА 23
ОТРАСЛОВИ ТЕМПОВЕ НА РАСТЕЖ, 1985 - 1990 г. (%)

	1985	1986	1987	1988	1989	1990
Произведен БВП	2,7	4,2	6,1	2,6	-1,9	
Промисленост	5,1	5,2	5,4	2,4	-0,3	
Селско стопанство	-20,6	22,0	-14,6	-1,7	-2,4	
Услуги	11,4	-6,5	20,5	4,9	-5,4	
Чиста продукция в материалната сфера	1,8	5,3	4,7	2,4	-9,2	-3,1
Промисленост	5,1	5,7	5,5	2,2	-2,6	-5,4
Селско стопанство	-20,6	22,1	-14,6	-1,7	-4,8	3,5
Строителство	4,8	2,0	4,7	4,0	-0,1	-3,3
Други	0,2	1,0	7,3	8,6	5,4	1,6

Източник: Годишен отчет на БНБ, 1990 г., с. 75, 76.

ТАБЛИЦА 24

ПРОИЗВОДСТВО НА ОРИЕНТАЛСКИ ТЮТЮН ОТ ТУРСКОТО НАСЕЛЕНИЕ, 1957 г.

	Дребни стопанства (кооператори, частни едноличници, работници и служещи)		ТКЭС		Общо производство за страната и по околии (кг)	Дял в общото производство за страната и по околии
	Засети площи (дка)	Количество (кг)	Количество (кг)	Общо количество (кг)		
ОБЩО ЗА СТРАНАТА	130 895	7 164 506	1 707 120	8 871 626	50 828 000	17.5 %
Ардино	25 304	1 232 305	-	1 232 305	1 471 000	83.8 %
Крумовград	26 355	1 533 861	9256	1 543 117	2 537 000	60.8 %
Кърджали	31 693	1 828 686	3232	2 003 028	2 570 000	77.9 %
Момчилград	26 856	1 409 940	10 328	1 420 268	1 906 000	74.5 %
Харманли	2792	193 206	1776	194 982	2 726 000	7.2 %
В т.ч. чисто турски населени места						
ОБЩО ЗА СТРАНАТА	118 451	6 464 026	377 797	6 841 823		13,5%
Ардино	24 184	1 177 760	-	1 177 760		80,01%
Крумовград	26 355	1 533 861	9256	1 543 117		60,8%
Кърджали	32 240	1 861 560	-	1 861 560		72,4%
Момчилград	25 603	1 344 157	10 328	1 354 485		71,1%
Харманли	590	40 828	-	40 828		1,5%

Източник: ЦДА, ф. 1Б, оп. 6, а.е. 3372, л. 108, 109.

ТАБЛИЦА 25
ДАННИ ЗА ПРОИЗВОДСТВОТО НА ТЮТЮН В БЪЛГАРИЯ, 1948 – 2014 г.

25.1.1948 – 1953 г.

	Средно 1934 – 1939	1948	1949	1950	1951	1952	1953
Засадени площи – Ориенталски тютюн (хил. дка)	356	469	638	743	779	891	978
Засадени площи – тютюн „Вирджиния“ (хил. дка)	0	44	13	13	48	43	41
Средни добиви Ориенталски тютюн (кг)	92,9	58,7	70,7	53,5	73,3	44,2	51,7
Средни добиви тютюн „Вирджиния“ (кг)	0	70,9	103,4	109,8	96	59,5	104,2
Производство Ориенталски тютюн (тона)	33 128	27 776	45 389	40 332	57 838	40 655	52 200
Производство тютюн „Вирджиния“, сухи листа (тона)	0	1543	1466	4837	2854	4852	
Износ на тютюн							
Количество (тона)		47 307				45 898	32 063
Стойност (% от общия износ)		66%				27,5%	17,5%

25.2.1984 – 2014 г.

	1984	1985	1986	1987	1988	1989	1990	1991	1992	2006	2014
Посевна площ (хил. дка)											
Общо	1 036	1 017	1 030	904	872	727	529	534	531	273	173
Ориенталски „Вирджиния“	874	854	860	761	723	601	423	432	415	179	117
	123	118 559	119	106	112	98 263	80 707	78 409	92 540	68	44 570
Производство (тона)											
Ориенталски „Вирджиния“	112 930	101 458	106 728	108 456	90 012	65 237	56 560	56 919	52 660	26 468	19 678
	21 719	18 433	14 122	18 718	20 901	12 316	15 809	12 609	10 344	11 346	7 640
Среден добив (кг/дка)											
Ориенталски „Вирджиния“	128,9	118,3	123,8	142,2	124,3	108,4	133,7	131,1	126,8	147,7	167,3
	176	155,2	118,4	176	186,1	125,2	195,9	159,8	111,8	165,8	171,4
Износ на ориенталски тютюн											
Количество (тона)	60 516	59 753	61 293	55 018	54 895	39 999	32 787	26 678			
За СССР (план – тона)			36 300		31 650						
Стойност (дял в общия износ)	1,9%	1,8%	1,9%	1,7%	1,6%	1,2%	1,2%				

25. 3. Регионален разрез*, 1985 – 1988 г. (Ориенталски тютюн)

	1985		1987		1988	
	Засадени площи (дка)	Производство (кг/дка)	Среден добив (кг/дка)	Среден добив (кг/дка)	Среден добив (кг/дка)	Среден добив (кг/дка)
Общо за страната	85 4640	101 458	118	142	124	
Благоевград	116 469	20 305	122	141	134	
Белица			129			
Якоруда			109	125	129	
Толбухин	71 191	10 882	153	174	164	
Крушари			152			
Тервел			158	213	204	
Кърджали	193 321	21 017	109	82	49	
Ардино			83			
Джебел			100	112	80	
Кирково			134	140	103	
Крумовград			121	135	117	
Кърджали			122	135	101	
Момчилград			104	124	84	
Черноочене			93	121	90	
Разград	47 640	7008	147	159	114	
Завет			152			
Исперих			174	202	171	
Кубрат			123	139	147	
Лозница			154	136	179	

	1985		Среден добив (кг/дка)	1987	1988
	Засадени площи (дка)	Производство (т)			
Разград			147	161	131
Самуил			128	128	148
Хлебарово (Цар Калоян)			84	155	158
Силистра	31 586	4028	128		
Главиница			176	230	205
Дулово			141	183	211
Кайнарджа			122	173	167
Ситово				191	
Хасково	104 910	10 967	104		
Маджарово			108	139	113
Минерални бани			94	114	127
Слаболово			110	132	117

* Общини с над 25% гурско население (преброяване от 2011 г.).

Бел. За 2006 и 2014 г. – рекултивирани площи.

Източници: ЦСУ. Статистически годишник на НРБ за 1956. С., 1957. ЦСУ. Статистически годишник на Република България. С., 1990, 1992, 1995, 2015. ЦДА, ф. 89, оп. 82, а.е. 220, л. 2, 3; ф. 136, оп. 86, а.е. 1040, л. 48, 216.

ТАБЛИЦА 26

ТЕКУЩИ РАЗХОДИ НА МВР ПО ПЕРА, 1989 г.

26.1. Кредит за 1989 г. и фактически разходи за деветмесечието на 1989 г. (лв.)
(общо и по области)

	Кредит 1989	Фактически разходи 1 – 9.1989	Разходи 9 м./Кредит 1989
Заплати	118412000	86 826 351	73,3%
Варна	7 420 000	5 395 677	72,7%
Разград	5 500 000	4 146 334	75,4%
Хасково	6 510 000	5 015 816	77,0%
Порционни пари	16 982 000	12 354 869	72,8%
Варна	1 011 000	718 293	71,0%
Разград	744 000	549 036	73,8%
Хасково	881 000	678 127	77,0%
Агентурно- оперативни разходи – ДС	1 2640 000	5 674 795	44,9%
Варна	183 000	100 912	55,1%
Разград	205 000	80 466	39,3%
Хасково	180 000	98 028	54,5%
Поощрение на нещатни служители – ДС	1 490 000	1 055 656	70,8%
Варна	122 400	96 274	78,7%
Разград	108 500	78 698	72,5%
Хасково	136 800	102 790	75,1%
Агентурно- оперативни разходи – НМ	600 000	280 852	46,8%
Варна	113 000	53 073	47,0%
Разград	59 000	28 150	47,7%
Хасково	55 000	33 004	60,0%
Поощрение на нещатни служители – НМ	1 470 000	1 051 724	71,5%
Варна	183 400	136 428	74,4%
Разград	161 200	109 956	68,2%
Хасково	116 900	89 229	76,3%

	Кредит 1989	Фактически разходи 1 – 9.1989	Разходи 9 м./Кредит 1989
Мобилизационни мероприятия	480 000	1 579 909	329,1%
Варна	14 000	680 436	4860,3%
Разград	11 000	626 143	5692,2%
Хасково	14 000	9371	66,9%
Оперативно-свързочна техника и др.	33 194 000	17 079 678	51,5%
Варна	120 600	126 693	105,1%
Разград	71 100	55 404	77,9%
Хасково	100 600	75 978	75,5%
Въоръжение и стрелкова подготовка	4 898 000	2 921 464	59,6%
Варна	2000	1006	50,3%
Разград	6500	989	15,2%
Хасково	10 500	2588	24,6%
Телефонни, телеграфни и пощ. разходи	11 274 000	9 131 269	81,0%
Варна	484 000	400 020	82,6%
Разград	401 000	277 534	69,2%
Хасково	396 000	291 496	73,6%
МВР – общи текущи разходи	32 0831 000	218 822 420	68,2%

26.2. Намаление (-) или увеличение (+) на одобрените в началото на 1989 г. разходи на МВР с корективния план от 20 ноември 1989 г. (хил. лв.)

1989	МВР – Общо				Областни управления на МВР					
			По чл. 25 от Закона за бюджета		Варна		Разград		Хасково	
	-	+	-	+	-	+	-	+	-	+
Заплати	2230	2882			207			125		440
Порционни пари	273	329			59,5		7			26
Агентурно-оперативни разходи – ДС	810	122	1300		21		50		7	
Поощрение на нещатни служители – ДС	22	13				4,8				1,7
Агентурно-оперативни разходи НМ	42	13			4		10			
Поощрение на нещатни служители – НМ	21	19				2,7	2			
Мобилизационни мероприятия	12	1634		1300		76,7,5		640	4	
Оперативно-свързочна техника и др.	3580	4040	3556			77,7		32,5		34,6
Въоръжение и стрелкова подготовка	53	44					0,1			15
Телефонни, телеграфни и пощ. разходи	21	1470		1000		42				
Текущи разходи – ОБЩО	10 424	17 341				906,3		791,5		726,3

Източник: АМВР, ф. 21, оп. 2, а.е. 256.

ТАБЛИЦА 27

ДВИЖЕНИЕ В ЦЕНАТА НА ДОЛАРА, 1988 – 1989 г.
(лева/долар)

Официален „коэффициентен“ курс

До 1 септември 1989	2.00
След 1 септември 1989 г.	2.50

Среден курс, постигнат на валутните търгове

1988 г.	7.92 (минимум 2.52; максимум 16.00; изтъргувани 6.3 млн. дол.)
1989 г.	10.4 (минимум 7.99; максимум 15.10; изтъргувани 9.3 млн. дол.)

„Черен курс“

Октомври 1988 г. (в райони с турско население)	7
3 – 5 юни 1989 г.	20
Средата на юли 1989 г.	20 – 25 – 30
Август 1989 г.	14
Август 1989 г. (Истанбул; Австрия/Унгария)	12 – 14
Ноември 1989 г.	10 – 12 – 14

Източници: За официалния курс и за валутните търгове: БНБ. Годишни отчети за 1988 и 1989 г. За „черния курс“: сведения, извлечени от различни архивни документи.

ТАБЛИЦА 28

ДАННИ ЗА ЦЕНИ НА ПРОДАДЕНИ ОТ БЪЛГАРСКИ ТУРЦИ ИМОТИ*
(лева)

Оценка	Изплатена сума	Депозит**
16 000	9000	1000 (за 1 г.)
19 000	16 000	3000 (за 1 г.)
15 000		
13 600	10 400	3200 (за 1 г.)
12 500	11 500	1000 (1 г.)
15 000	9500	5500 (1 г.)
7800		
18 000	14 500	3500 (1 г.)
16 500	11 500	5000 (1 г.)
9500	8 500	1000 (1 г.)
10 000 (стара къща)	7000 (нова – близнак)	
9000	8200	800
7300	6300	1000 (1 г.)
18 000	16 000	2000 (1 г.)
9996	8200	1796
5800	5500	300
16 000	15 100	900 (1 г.)
12 400	11 400	1000
3000	2000	1000
9000		800
18 480	10 554	
17 000 (оценка на собственика)	2500	

Цена, по която имотът е закупен от общината/предприятието	Цена, по която имотът е продаден от общината/ предприятието на трето лице	Искана от новия собственик цена за обратно изкупуване***
16 000	24 000	
5 000	18 000	
15 000	19 170	
2 000	4 300	18 000
5 000	5 000	25 000

* Всички имоти са продадени на общината и впоследствие са предоставени на частни лица. Първите 20 случая са за наличните данни от общо 31 продажби в гр. Лозница, Разградско (в два случая имотите не са изплатени). Последните два са в Исперих и Разград.

** В скоби: уговореният срок, в който имотът да бъде върнат на собственика при невъзможност той да замине или при негово завръщане. За тази уговорка от продавача е удържан депозит.

*** Цени след 1989 г.

Източници: ЦДА, ф. 117, оп. 46, а.е. 991, л. 230 – 232 (за Лозница); л. 97 – 224 (за останалите данни).

ТАБЛИЦА 29

**СХЕМИ ЗА ПРОМЯНА НА СОБСТВЕНОСТТА И ПОЛЗВАНЕТО НА ЖИЛИЩА,
ПРОДАДЕНИ ОТ ЗАМИНАВАЩИ БЪЛГАРСКИ ТУРЦИ. ДАННИ ЗА
ПРИОБРЕТАТЕЛИ НА ЖИЛИЩАТА
(брой случаи)**

Разград и Разградско*

Продадени на общината ⇨ препродажба от общината на държавно предприятие ⇨ предоставяне от предприятието на негов работник/служител като наемател	26
Продадени на общината ⇨ препродажба от общината на държавно предприятие ⇨ изкупуване на жилището от негов работник/служител	9
Установени крайни приобретатели:	
Директор на държавното предприятие „Инжстрой“	
Заместник-директор на държавното предприятие „Родопа“	
Тъст на генералния директор на държавното предприятие „Антибиотик“ (Разград)	
Тъст на директора на държавното предприятие „Изграждане селищни системи“	
Продадени на общината ⇨ препродажба от общината на държавно предприятие ⇨ предоставяне от предприятието на негов работник/служител като наемател ⇨ изкупуване на жилището от работника/служителя (често в течение на 1990 г.)	8
Продадени на общината ⇨ директно отдаване под наем от общината	7
Приобретатели:	
Свои служители	6
Служител на стопанска милиция	
Продадени на общината ⇨ директна препродажба от общината	4
Приобретатели:	
„Приятел на председателя на [народния] съвет“	1
Старши лейтенант от Вътрешни войски	1
Служител от МВР	1
Военен	1
Продадени на кооперативни предприятия (Коопуслуги/Коопром) ⇨ препродажба от кооперативното предприятие на частни лица, негови служители	3
Директна продажба на частни лица	2

Исперих (35) и населени места около Исперих (7)**

Продажба на имота от заминаващите на:	
Общината	31
Завод за фаянсови плочки	2
Частно лице	8
Препродадено от общината на:	
Завод за фаянсови плочки	13
Машиностроителен завод „Добруджа“	2
Завод за резервни части	1
Завод „Милко Тарабанов“	1
БКС	1
Държавно автомобилно предприятие	1

ТКЗС Исперих	1
Свинекомплекс	1
МВР	1
Организация за съдействие на отбраната	1
Химико-епидемиологична инспекция, Разград	1
Пощенско-телефонна станция	1
Частни лица	5
Длъжност на лицето, придобило в крайна сметка (пряко от общината или чрез ведомство/ предприятие) жилището, продадено на общината от заминаващи:	
Директор на предприятие (апартаментът предоставен от предприятието)	1
Заместник-директор на Държавно автомобилно предприятие (апартаментът е предоставен от предприятието)	1
Работник	11
Работник (съпругата му е служителка в Общинския народен съвет – жилище, предоставено пряко от общината)	1
Служител	2
Служител в отдел „Техническият контрол“	1
Главен счетоводител	1
Счетоводителка в Машиностроителен завод „Добруджа“ (съпругът ѝ е партиен секретар в с. Лудогорци)	1
Началник Районно управление на МВР	1
Служител в МВР	4
Старшина в противопожарната охрана	1
Директор на училище в с. Бърдовка	1
Шофьор на линейка	1
Приобретатели, притежаващи и други жилища	16
Длъжност на частното лице, закупило имота пряко от заминаващи:	
Главен лекар в районна ветеринарна инспекция	1
Работник	1
Снабдител в Завода за фаянсови плочки	1
Техник в пощенско-телефонна станция	1
Директор на предприятие	1
Пенсионер	1
Направени постъпки от български турци, желаещи да възвърнат собствеността върху имота си: Заведени молби и жалби 20 (всички без последствия)	
Заведени дела	3

* Данни, събрани от 83 жалби, подадени през март 1991 г.

** Данни, събрани от 47 жалби, подадени през март 1991 г. 29 от случаите в Исперих са от адреси в осем съседни блока.

Източници: ЦДА, ф. 117, оп. 46, а.е. 991 (жалби до Комисията за персоналната отговорност за политическата и икономическата криза при Великото Народно събрание), л. 1 – 74 (от Исперих), л. 97 – 224 (от Разград и Разградско).

ТАБЛИЦА 30
СЪСТОЯНИЕ НА НЕДВИЖИМИТЕ ИМОТИ НА ЗАМИНАЛИТЕ
БЪЛГАРСКИ ТУРЦИ
(към 30 септември 1989 г.)

	Ловешка област	Разградска област	Хасковска област
Оставени жилища (общо)	37	22 138	10 822
Продадени	13	3843	467
На пълномощници	24	7286	2578
Без надзор	–	10 332	8304
Закупени жилища:			
От граждани (препродадени им от общините)	9	21	21
От общините (все още непродадени)	–	1923	419
От общините, обитавани от бившите собственици	–	376	96
От учреждения и организации (препродадени им от общините)	4	490	27
Селски имоти	–	1409	9
Завърнали се от чужбина и самонастанили се в продадените им бивши жилища	2	33	19

Източник: ЦДА, ф. 375, оп. 34, а.е. 319, л. 16, 21, 23, 29, 30, 34, 35, 36.

ТАБЛИЦА 31
РЕЗУЛТАТИ И ИКОНОМИЧЕСКИ ПОСЛЕДИЦИ ОТ ИЗПЪЛНЕНИЕТО НА ПМС 29/5 АПРИЛ 1990
(към 14 септември 1990 г.; в общините, визирани от постановлението)

	Бургаска	Варненска	Пловдивска	Разградска (14.09.1990)	Разградска (12.12.1990)	Хасковска	ОБЩО
Изкупени жилища на български турци от:							
Общините	31	552	93	1941	1975	447	3064
Фирми	7	23	0	209	205	26	265
Изкупени от общините жилища, препродадени на предприятия и организации	3	280	68	1121	1095	118	1590
Изкупени от общините и от фирми жилища, препродадени на граждани	26	302	97	1347	1622	272	2044
В т.ч. след издаването на ПМС 29					241		
Закупени свободни жилища на незавърнали се от Турция		21	3	28	7		52
Предоставени жилища под наем от общините и от фирмите	3	174	57	259	297	310	788

Подадени жалби от завърнали се от Турция за връщане на жилища	14	270	112	1058	1152	184	1638
От тях: удовлетворени	11	128	37	501	697	107	784
В т.ч.: с бивша тяхна собственост					243		
В т.ч.: устроени по друг начин					275		
Подадени молби за картолекуране	1	133	80	2961		362	3537
Картолекурани	1	101	80	2737		362	3281

	Бургаска	Варненска	Пловдивска	Разградска (14.09.1990)	Разградска (12.12.1990)	Хасковска	ОБЩО
Завърнали се от Турция и самонастанили се в държавни и други жилища	27	0	0	167	51	11	205
Останали без жилища	5	187	65	437		269	963
Свободни жилища в общините (без закупените от незавърнали се)		22	23	13	786	27	85
Граждани с жилищни проблеми, настояващи да получат:							
Същите имоти					173		
Въстановяване на членство в кооперации					8		
Обезщетение с друго жилище срещу отчуждаване					35		
Устройване по друг начин					6		

Очаквани да бъдат завършени жилища към края на 1990 г.		1112	97	1188		674	3071
Крайно нуждаещи се		39786	1901	20766		15 201	77 636
Искани допълнителни бюджетни средства за жилищно строителство за крайно нуждаещи се (хил. лв.)							14 568

Отпуснати помощи за отглеждане на деца на завърнали се от Турция (хил. лв.)							1557

Източници: ЦДА, ф. 117, оп. 46, а.е. 323, л. 40 – 51. Справка за изпълнението на ПМС 29/5 април 1990 г. За Разградска област: ЦДА, ф. 117, оп. 47, а.е. 1026, л. 41 – 47. Данни от председателя на изпълнителния комитет на Областния народен съвет в Разград по искане на Президентна относно решаване на жилищния въпрос на завърналите се (към 12 декември 1990).

ТАБЛИЦА 32

**ЖАЛБИ, ПОДАДЕНИ ОТ НАПРАВИЛИ ПОСТЪПКИ ЗА ЗАМИНАВАНЕ
В ТУРЦИЯ ПРЕЗ МАЙ-СЕПТЕМВРИ 1989 г. ВЪВ ВРЪЗКА С РЕШАВАНЕ
НА ИМУЩЕСТВЕНИТЕ ИМ ВЪПРОСИ
(по области, към 17 юли 1991 г.)**

	Разградска	Варненска и Бургаска	Хасковска и Пловдивска	ОБЩО
ОБЩО	1394	309	572	2275
Удовлетворени	702	126	263	1091
Неудовлетворени	692	183	309	1184
В това число:				
За жилища, изкупени от общините	386	106	185	687
За жилища, изкупени директно от юридически лица	16		7	23
За възстановяване на наемни отношения*	114	13	3	130
За възстановяване на членство в жилищни кооперации*	31	2	27	60
За промяна на парично в имотно обезщетение*	112	41	30	183
За отказ от собственост в полза на държавата	26		45	71

* По тези позиции държавата не е задължена да предоставя жилища като обезщетение.

Източник: ЦДА, ф. 136, оп. 87, а.е. 169, л. 43. Справка за броя на жалбите, подадени от български граждани, направили постъпки за заминаване в Република Турция през периода май-септември 1989 г. във връзка с решаването на имуществени въпроси, 17 юли 1991 г.

ТАБЛИЦА 33
ПРЕДПРИЕТИ МЕРКИ ЗА ЗАПЪЛВАНЕ НЕДОСТИГА НА РАБОТНА СИЛА, 1989 г.
 (Към съответната дата)

Дата/ден/месец	13.7.1989	20.7.1989	3.8.1989	10.8.1989	17.8.1989	24.8.1989	31.8.1989	7.9.1989	14.9.1989	21.9.1989	28.9.1989	5.10.1989	12.10.1989
Осигурени собствени ресурси от области	35 000	42 500	58 328				58 936						
Привлечени ресурси от страната			5478		7754	8940	8908	8961	9946	9983		5600	9946
По Указа за мобилизация						25 557	23 242	15 066	19 932	34 842		59 000	57 000
Бригадирски:	48 022	54 000	39 672	47 747 (21 530 студенти)									
Промисленост	8174	14 244				11 202	6976	4299					
Селско стопанство	39 848	10 490				12 986	8701	8013			28 456		
Строителство						729							
В др. отрасли						1640							
В т.ч.: бригадирски от София	17 360	22 128			13 899	14 410	6356	4606	4634	4585	4533	3600	над 3000
Промисленост					1305								
Селско стопанство					12 155								
Строителство					429								
По преки индивидуални договори с местни фирми	1500		2133				3881	2806	2208	2234	2379		2208
Продължително командировани в:						7086							
Селско стопанство						4977							
Промисленост						1609							
Изпратени виетнамски работници			980			1380						1633	

Източници: ЦДА, ф. 1Б, оп. 101, а.е. 2367, 2368, 2396; ф. 1Б, оп. 55, а.е. 1775; ф. 117, оп. 47, а.е. 1027, л. 48; ф. 136, оп. 82, а.е. 483, л. 29 – 31; ф. 136, оп. 82, а.е. 49, л. 26, 111; ф. 1Б, оп. 55, а.е. 889, л. 5.

АРХИВНИ ФОНДОВЕ*

Фонд №

ЦЕНТРАЛЕН ДЪРЖАВЕН АРХИВ (ЦДА)

- 28 Национален съвет на Отечествения фронт
- 88 Министерство на правосъдието
- 89 Министерство на земеделието
- 117 Народно събрание (след 1944 г.)
- 130 Комитет по планиране
- 132 Българска народна банка
- 132-п/с Българска народна банка (поверителни/секретни)
- 136 Министерски съвет
- 142 Министерство на народната просвета
- 215 Комитет по архитектура и благоустройство
- 259 Министерство на външната търговия
- 325-Б Вестник „Нова светлина“
- 326-Б Вестник „Нов живот“
- 361 Държавна спестовна каса (ДСК)
- 375 Комитет за държавен и народен контрол
- 607 Комитет по труда и работната заплата
- 630 Българска външнотърговска банка (БВБ)
- 1478 Министерство на външните работи – Консулски отношения

- 1Б Партиен архив
 - опис 5 Пленими и съвещания на ЦК на БКП, 1945 – 1964 г.
 - опис 6 Политбюро, 1944 – 1967 г.
 - опис 27 Отдел за работа сред турското население
 - опис 40 Отдел „Пропаганда и агитация“
 - опис 53 Отдел за работа с масовите организации и турското население
 - опис 55 Информационно-социологически център на ЦК, 1970 – 1980 г.
 - опис 63 Отдел „Патриотично възпитание“

* Посочени са само фондовете, от които са цитирани документи.

- опис 68 Политбюро, 1985 – 1989 г.
- опис 82 Отдел „Военен“
- опис 83 Отдел „Социална и национална сигурност“
- опис 91 Информации за членовете на Политбюро и на Секретариата, 1948 – 1978 г.
- опис 99 Работна група на Съвета по възродителния процес
- опис 101 Информации, справки, докладни записки и др. до членовете на Политбюро и Секретариата на ЦК на БКП, 1979 – 1989 г.

АРХИВ НА МВР (АМВР)

- 1 Секретариат на МВР
 - опис 1 1944 – 1962 г.
 - опис 10 1956 – 1974 г.
 - опис 12 1978 – 1990 г.
- 2 Държавна сигурност, Управление II (Контраразузнаване)
 - опис 1 1944 – 1963 г.
 - опис 3 1953 – 1970 г.
 - опис 4 1979 – 1989 г.
- 13 Държавна сигурност, Управление III
 - опис 1 1944 – 1963 г.
- 20 Държавна сигурност, Управление III
 - опис 1 1962 – 1978 г.
- 21 МВР – Отдел „Финансов“
 - опис 2 1963 – 1989 г.
- 22 Държавна сигурност, Управление 06
 - опис 1а 1968 – 1990 г.

Окръжна дирекция на МВР – Кърджали

- 1
 - опис 39 1984 г.
 - опис 40 1985 г.

Управление по безопасността (УБО)

- УБО 5-Е Документи във връзка с националистични прояви сред турцизираните в миналото българи
- УБО-9 Годишни бюджети на УБО

АБРЕВИАТУРИ

АПК:	Аграрно-промишлен комплекс
АМВР:	Архив на МВР
БАТО:	Българска асоциация за туризъм и отдих
БВП:	Брутен вътрешен продукт
БВТБ (БВБ):	Българска външнотърговска банка
БКП:	Българска комунистическа партия
БНБ:	Българска народна банка
ВТО:	Външнотърговска организация
ГАТТ (ГАТТ):	Общо споразумение за митата и търговията
ДЗС:	Държавно земеделско стопанство
ДКМС:	Димитровски комунистически младежки съюз (Комсомол)
ДПС:	Движение за права и свободи
ДПФ:	Държавен поземлен фонд
ДС:	Държавна сигурност
ЗЗСГ:	Закон за собствеността на гражданите
ИК ОНС:	Изпълнителен комитет на Общински народен съвет
КЕВ:	Комисарство по еврейските въпроси
КДНК:	Комитет за държавен и народен контрол
МИП:	Министерство на икономиката и планирането (през 1987 – 1989 г. включва Министерството на финансите)
МНП:	Министерство на народната просвета
НД:	Национален доход
НМ:	Народна милиция
НРБ:	Народна република България
НСИ:	Национален статистически институт
ОИСР (ОЕСД):	Организация за икономическо сътрудничество и планиране
ОНС:	Общински народен съвет
ОФ:	Отечествен фронт
ПБ:	Политбюро (на ЦК на БКП)
ПМС:	Постановление на Министерския съвет
РзБМС:	Разпореждане на Бюрото на Министерския съвет
РзМС:	Разпореждане на Министерския съвет

СДС:	Съюз на демократичните сили
СИБ:	Съвет за икономическа взаимопомощ
СО:	Стопанско обединение
СО МАТ:	Стопанско обединение „Международен автомобилен транспорт“
ТИС:	Търговско-икономическа служба (към посолството)
ТКЗС:	Трудово-кооперативно земеделско стопанство
ТСУ:	Териториално-селищно устройство
УБО:	Управление по безопасността
ЦИОУ МВР:	Централно информационно-организационно управление на МВР
ЦК:	Централен комитет (на БКП)
ЦДА:	Централен държавен архив
ЦСУ:	Централно статистическо управление

Румен Аврамов
ИКОНОМИКА НА „ВЪЗРОДИТЕЛНИЯ ПРОЦЕС“

Художник *Веселин Праматаров*
Коректор *Анна Попова*

Първо издание

Предпечатна подготовка – „Рива“

Издателство „Рива“
E-mail: riva@rivapublishers.com
www.rivapublishers.com
ISBN 978-954-320-582-0